

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

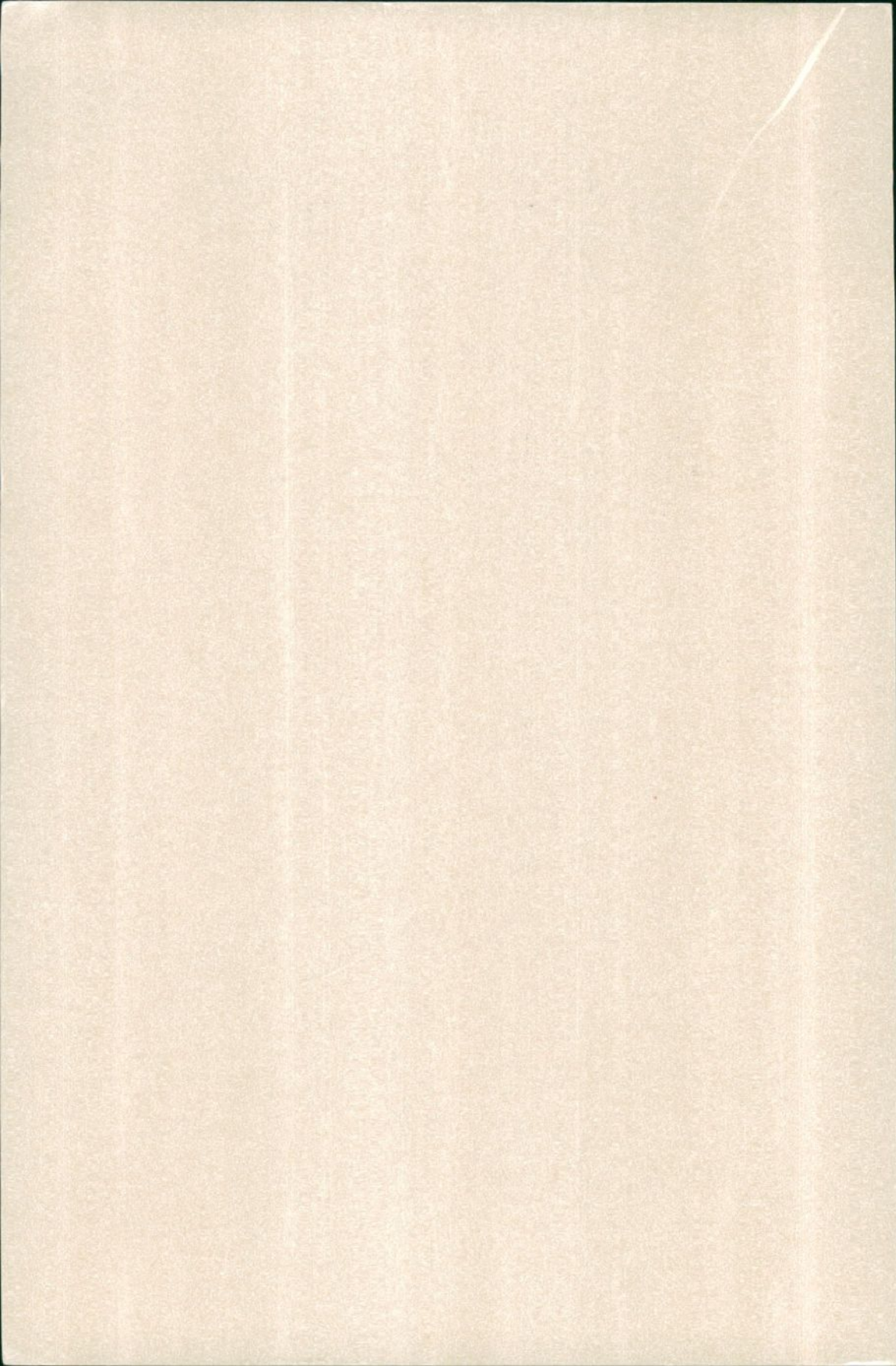
DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXXIX

Sa. 284

Nisan 2015

ANKARA - 2015

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
AHMET BELADA

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Yrd. Doç. Dr. Rüstem BOZER
Prof. Dr. Muzaffer DEMİR
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Refik TURAN

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Mehmet AKMAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN (Kırıkkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Julian BENNETT (Bilkent Üniversitesi)
Doç. Dr. Bestami BİLGİÇ (İpek Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİLİ (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa ÇADIRCI (Emekli)
Doç. Dr. Adnan ÇEVİK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail Hakkı DEMİRCİOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif ERDOĞRU (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Çağrı ERHAN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Yavuz ERLER (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Zafer GÖLEN (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Doç. Dr. Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Hale GÜNEY (İpek Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayşe KAYAPINAR (Katip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan KESKİNKILIÇ (Fatih Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Yunus KOÇ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Yılmaz KURT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram NAZIR (Gümüşhane Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ (Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa ŞAŞMAZ (Niğde Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz TOMAR (Marmara Üniversitesi)

Adres / Address:

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye / ANKARA

Tel: 310 23 68 / 210-217 - 310 25 00

Fax: 310 16 98

<http://www.ttk.gov.tr>
basinyayin@ttk.gov.tr

ISSN 0041-4255

Yerel Süreli, Hakemli dergidir.

Nisan 2015 – ANKARA

Belleten'i indeksleyen uluslararası indeks ve abstraktlar:

America, history and life 0002-7065 1963-; Historical abstracts. Part A. Modern history abstracts 0363-2717 1963-; Historical abstracts. Part B. Twentieth century abstracts 0363-2725 1963-; MLA International Bibliography 2000-; Turkologischer Anzeiger 0084-0076 1973-; FRANCIS (French Online Database) 1985; Archaeologische Bibliographie 0341-8308 1982-; Artsand Humanities Citation Index (AHCI) 2010-.

Türk Tarih Kurumu yayınlarını Internet üzerinden alabileceğiniz adresler

Internet Adresi: <http://e-magaza.ttk.gov.tr> - e-posta: e-magaza@ttk.gov.tr

Baskıya Hazırlık: Erdal Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti. • Baskı: Diyanet Vakfı Matbaası

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

SOENOV, VASILII - KONSTANTINOV, NIKITA - SYNARU, TRIFANOVA, DENIS SOENOV & KONSTANTINOVA, EVGENIYA: Dağlık Böl-gelerdeki Yüksek Kalelerin Konum ve İnşasının Özel Karakteri: 1. Yüzyılın İlk Yarısında Rus Altaylarındaki Yerleşim Yerleri Üzerine Bir Çalışma	1
TOLACI, SEDA ŞİMŞEK - ZEREN MİNE TANACI - BEYHAN Ş.GÜLİN: Osmanlı Çarşılarına Bir Örnek: Burdur Ulu Cami ve Çevresi (Yukarı Pazar)	15
ŞAN, ERMAN: Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)	49
KARADENİZ, HASAN BASRI: Karaman Sürgünleri (1467-1474)	73
VATIN, NICOLAS: Manisa'da Sancakbeyi Olan Şehzadeler Hakkında Notlar	105
ÖZKUL, ALİ EFDAL: 18. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Meydana Gelen Boşanma Olayları	125
GÜNER, SELDA: Cezzâr Ahmed Paşa (Ö. 1804) Hakkında Bir Tahrir Münasebetiyle Suriye'de İktidar Oyunları	163
KELEŞ, ERDOĞAN: Avrupa Tüccarlarının Hukuki ve Ticari Durumlarına Dair Bazı Tespitler (1835-1868)	199
TOPAKTAŞ, HACER: Polonezköy (Adampol) (1842-1922) - Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat -	293
DEMİREL, FATİH: Dârülmuallimîn-i Âliyyede Fenn-i Terbiye Dersi ve Bir Öğrenci İsyanı ..	319
NYKIEL, PIOTR: Osmanlı 15. Kolordusu Doğu Galiçya Cephesinde (1916-1917)	335
SOFUOĞLU, ADNAN - YILDIRIM, SEYFİ: 1921 Londra Konferansı'nda Türk Diplomasi: Sadrazam A. Tefvîk Paşa'nın Sözü Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilcilerince Bırakması Meselesi	351

Kitap Tanıtma:

AKA, İSMAIL: Muhammed Yusuf Vâle-i Kazvini-i Isfahani, İran der Zaman-ı Şah Safi ve Şah Abbas-ı Doum (1038-1071)	383
KOZAN, OLENA: S . A . Kirillina, Oçarovanniye Stranniki. Arabo-Osmanskiy Mir Glazami Russkikh Palomnikov XVI-XVIII Sloletiy	387
GÜÇLÜ, YÜCEL: Nesim Ovadya İzrail, 24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara	395
Özetler	399
İngilizce Özetler	406
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	413
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements	417

CONTENTS

Articles and Studies:

	<u>Page</u>
SOENOV, VASILII - KONSTANTINOV, NIKITA - SYNARU, TRIFANOVA, DENIS SOENOV & KONSTANTINOVA, EVGENIYA: Specific Character of Localization and Construction of Hill Forts in Mountainous Areas: A Study of Sites of the First Half of the 1st Millennium AD in the Russian Altai	1
TOLACI, SEDA ŞİMŞEK - ZEREN TANAÇ, MİNE - BEYHAN Ş.GÜLİN: En Example For the Ottoman Bazaars: Great Mosque of Burdur and Its Surroundings (Upper Bazaar)	15
ŞAN, ERMAN: The Danubian Bulgar Ethnonyms in the Medieval Islamic Written Sources (A Chronological Review)	49
KARADENİZ, HASAN BASRİ: Karaman Exiles (1467-1474)	73
VATIN, NICOLAS: Quelques Remarques à Propos Des Princes Gouverneurs en Poste à Manisa	105
ÖZKUL, ALİ EFDAL: The Divorce Instances in Cyprus under the Ottoman Rule during the 18th Century	125
GÜNER, SELDA: The Occasion of a Report on Cezzâr Ahmad Pasha (D. 1804) Power Games in Syria	163
KELEŞ, ERDOĞAN: Some Evaluations about the Legal and Commercial State of European Traders (1835-1868)	199
TOPAKTAŞ, HACER: Polonezköy (Adampol) (1842-1922) -Foundation, Nationality Issue, Public Works and Social Life-	293
DEMİREL, FATİH: Fenn-i Terbiye (Educational Sciences) Course in the Dârülmuallimin-i Âliye (School of Teacher Training) and a Student Riot	319
NYKIEL, PIOTR: The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)	335
SOFUOĞLU, ADNAN - YILDIRIM, SEYFİ: Turkish Diplomacy in 1921 London Peace Conference: Representation Question of the Sublime Port and Ankara Government	351

Book Review:

AKA, İSMAİL: Muhammed Yusuf Vâle-i Kazvinî-i İsfahani, İran der <i>Ẓaman-ı Şah Safi ve Şah Abbas-ı Dovvam (1038-1071)</i>	383
KOZAN, OLENA: S. A. Kirillina, <i>Oçarovanniye Stranniki. Arabo-Osmanskiy Mir Glazami Russkikh Palomnikov XVI-XVIII Sloletiy</i>	387
GÜÇLÜ, YÜCEL: Nesim Ovadya İzrail, <i>24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş Ankara</i>	395
Turkish Abstracts	399
Abstracts	406
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	413
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	417

SPECIFIC CHARACTER OF LOCALIZATION AND
CONSTRUCTION OF HILL FORTS IN MOUNTAINOUS
AREAS: A STUDY OF SITES OF THE FIRST HALF OF
THE 1ST MILLENNIUM AD IN THE RUSSIAN ALTAI*

VASILII SOENOV**, NIKITA KONSTANTINOV**,
SYNARU TRIFANOVA**, DENIS SOENOV** & EVGENIYA
KONSTANTINOVA**

The Russian Altai (administrative territory of the Altai Republic of the Russian Federation) represents a portion of the Altai mountain region, which in turn

* The study was supported by grants from the Russian Federation Ministry of Education and Science for projects "Ancient and Medieval Fortifications of Altai" and "Life Support Systems of the Ancient and Traditional Societies of Altai" which were carried out at Gorno-Altai State University. We would like to thank Sergei Onishchenko for his work with archeozoological materials. We also thank Lubov Orlova for handling specimens referred for radiocarbon dating. We are grateful to geophysicists Alexander Shitov and Alexei Baklanov for test geophysical techniques used at the fortified settlements. In conclusion, we express our gratitude to Jean Bourgeois, Gertjan Plets, Joris Angenon from Department of Archaeology, Ghent University and Joanna Dobson for assistance in preparation of the manuscript and figures.

** Vasilii Soenov - PhD, associate professor, head of the Research Center for the History and Culture of the Turkic people of Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia, soenov@mail.gorny.ru

Nikita Konstantinov - PhD, research associate of the Research Center for the History and Culture of the Turkic people of Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia, nikita.knstinov@yandex.ru

Synaru Trifanova - PhD, research associate of the Research Center for the History and Culture of the Turkic people of Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia, trifanovas@mail.ru

Denis Soenov - Research associate of the Research Center for the History and Culture of the Turkic people of Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia, soenovd@mail.ru

Engeniya Konstantinova - PhD, research associate of the Research Center for the History and Culture of the Turkic people of Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Russia, shtanakova.evgenia@yandex.ru

constitutes part of the Altai-Sayan physiographic region. Today, the territory of Altai represents a complex intersection of high mountain ranges separated by deep river valleys and vast intermontane steppes (e.g., Chuya, Uimon, etc.). The system of the Russian Altai is divided into several different parts: southern, central, eastern, north-eastern and north-western Altai.¹ In the present geological period the Altai region is one of the highest mountain regions in the orogenic belt of Southern Siberia. It represents a giant, complex and diverse topographic zone characterized by difficult and in some places impassable montane, mid-montane and low-montane reliefs dissected by erosion by river valleys and hollows.

The Russian portion of the Altai has a rich variety of archaeological monuments such as ancient settlements, pottery kilns, and metal furnaces, together with the remnants of irrigation canals, field systems and long-term fortifications, etc. Thousands of burials have been excavated in the Russian Altai belonging to different historical periods, from the Neolithic to the recent period. By comparison, very few of the ancient settlements in the region have been studied and the medieval settlements are relatively unknown. What is more, even those few ancient settlements in the Altai that have been excavated have been subjected to the most limited exploratory work.

The fortified settlements of the region in particular have only now become the subject of serious study and until recently, most had not been dated. Seven such fortified sites have been recorded and systematically studied: Yalomanskoe, Emurlinskoe, Nizhniy Cheposh-3, Nizhniy Cheposh-4, Manzherokskoe (Manzherok-3), Barangolskoe (Barangol-5), and Cheremshanskoe (Fig. 1). Of these seven, all of which can be classed as 'hill forts', only one, Yalomanskoe, is located in the central part of the Altai. The other six are located in the northern part of the Katun river valley in a linear spread extending slightly less than 40km. All of these sites have been broadly dated to the first half of the 1st Millennium AD. However, in the present article only those hill forts situated in the Northern Altai are considered as the Yalomanskoe settlement differs from the others geographically as well as typologically.

We begin by presenting a historical and cultural picture of the Altai Mountains and foothills between the end of the 1st millennium BC and the first half of the 1st millennium AD, the Hunno-Sarmatian period. The political developments in the eastern part of Central Asia during this period are mainly associated with the activities of the successive so-called 'nomadic' empires, the Xiongnu and Xianbei Empires and the Rouran Khaganate. The changes that took place in the Mongolian steppe significantly influenced events in the Altai Mountains. At this time the Russian Altai was inhabited by the descendants of the Pazyryk culture, transformed to an extent

¹ Alexander Marinin & Galina Samoilova, *Fizicheskaja geografija Gornogo Altaja*, Barnaul 1987, pp. 12-21, 82.

by events in the Mongolian steppe and by epoch-making changes of the third – second century BC related to the Bulan-Koby culture.² Due to events of a primarily military nature (campaigns of the Xiongnu or Xianbei), the Bulan-Koby cultural zone was infiltrated by population groups in the Altai from the south. Such changes may have compelled a portion of the mountain population to shift to the foothills in the north.

In addition, important changes occurred to the north of the Altai Mountains in the West Siberian taiga region.³ The beginning of this period was marked by waves of migrating groups from the Middle Ob region to the south, moving up the Ob River. Representatives of the Kulay culture did not directly reach the Altai Mountains, however the movement of the population group displaced from the north affected the population in the northern foothills of the Altai Mountains.⁴ Consequently, a special community was formed in the first centuries AD between the Biya and Katun Rivers, the settlement of which is attributed to the Maima culture. It is most likely, that this community consisted of the descendants of the northern Pazyryk population expelled from the mountain valleys under pressure from the south, together with the local population of the foothills who inhabited the area in the Scythian period, and the northern representatives of the Bulan-Koby culture who had infiltrated the local environment through regular contact and pressure from the south. Further north of the Maima sites, monuments of the Fomin culture are located,⁵ a culture formed on the basis of elements of the Kulay culture.

Initially, the main aim of our study of the Altai hill fort settlements was to determine the period in which they were constructed. Some researchers have dated several settlements of this type in the broader region to the Scythian period, the sixth – fourth centuries BC. Our results however contradict this dating. In addition, we intended to establish the reasons for the construction of these defense structures. A third focal point of our research was to define the origins of the architectural traditions that were followed in the construction of the hill forts under study.

In this paper we present some of the results of our studies into the fortified settlements of the Northern Altai. We believe that our work will be of interest to re-

² Vasilii Soenov, *Arheologicheskie pamjatniki Gornogo Altaja gunno-sarmatskoj jepohi (opisanie, sistematika, analiz)*, Gorno-Altaiisk 2003.

³ Tatyana Troitskaya, *Kulajskaja kul'tura v Novosibirskom Priob'e*, Novosibirsk 1979. Tatyana Troitskaya & Andrei Novikov, *Arheologija Zapadno-Sibirskoj ravniny*, Novosibirsk 2004.

⁴ Alexander Shamshin & Andrei Singayevsky, "Jetnokol'turnaja situacija na territorii Barnaul'skogo Priob'ja v konce III v. do n.je. – I v. n.je.", *Izuchenie istoriko-kul'turnogo nasledija narodov Juzhnoj Sibiri*, Gorno-Altaiisk 2007, pp. 51–79.

⁵ Yuri Shirin, *Vehnee Priob'e i predgor'ja Kuzneckogo Alatau v nachale I tysjacheletija n.je. (pogrebal'nye pamjatniki fominskoj kul'tury)*, Novokuznetsk 2003.

searchers studying the history of fortification methods as well as those interested in the study of ethno-cultural processes of Central and Northern Asia.

Description of the Sites

The *Nizhniy Cheposh-3* hill fort (Fig. 3) is situated on the high left-bank terrace of the Nizhniy Cheposh River, in the Katun river valley, 2km to the north-east of the centre of Cheposh village at an altitude of 445m.⁶ The fortified settlement is semi oval in shape. The size of the settlement measures 170x300m forming an area of less than 5ha overall. A defense system of deep shafts and continuous ditches is visible, in some parts forming up to three successive lines. The northern part of the settlement is protected by a steeply sloped terrace. A discontinuous external counterscarp bank was recorded outside some parts of the outermost ditch. In 1996, Petr Shulga cut a trench through the defences in the northern part of the monument. As a result dwelling pits and a ditch were recorded.⁷ In 2009, a further trench was cut in the north-western part of the fortification line (Fig 3; 1). Three ditches and the remains of a rampart were recorded. The rampart remains were represented by a compacted body of clay and soil (Figs. 4 and 5). Under this two deep pits were recorded. These were filled with a dense clay soil. Against the pits two post-holes were identified. The evidence suggests a rampart of a double row of frame-and-pillar design, the space between them filled with a clay-soil matrix. The pits may have served as the foundation for a tower or platform, projecting above the rampart located at the edge of the terrace. The large external ditch was for defence, the smaller ditch was probably used for drainage purposes. In addition a sheep burial was recorded under the remnants of the rampart. Most likely this was a sacrificial offering made during construction of the fortifications.⁸ The most numerous findings from the site are fragments of ceramic ware, with 1618 fragments of ceramic vessels found in an exploratory trench at Nizhniy Cheposh-3. Among other ceramic objects found at this site, as with the others, spindles were common. A small scraper was also found made from the fragment of a ceramic vessel. Of the finds recorded at Nizhniy Cheposh-3 artifacts made from bone are very well preserved. Certain items are of particular importance for dating purposes: fragments of a Hunnic-type recurved bow, a piece of a small cosmetic brush and a tube used to drain urine from a cradle (Fig. 9; 1-19, 24, 21-23).

⁶ All heights are given according to the Baltic system of heights (BSV), adopted in the USSR in 1977 and based on a zero point at Kronstadt, and still used in the Russian Federation countries.

⁷ Peter Shulga et al., "Gorodishha Nizhnij Cheposh-3 i 4", *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija istorija i politologija*, 2010, Iss. 4/2 (68/2), pp. 249-253.

⁸ Vasilii Soenov et al., *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altai 2011a.

The *Nizhniy Cheposh-4* hill fort (Fig. 3) is also situated on the high left-bank terrace of Nizhniy Cheposh River, in the Katun river valley, and about 2km to the north-east of Cheposh village. Located to the south-west of Nizhniy Cheposh-3 at an altitude of 443m, it is separated from that site by a fairly deep ravine. The settlement covers an area of 170x190m, about 3ha. The defense system of shafts and ditches is quite visible and exists in two-three lines. The most extensive line of defense (triple) can be observed in the south-eastern part. The north-eastern inner part of the settlement represents a "citadel", covering an area of 75x100m. On the north side of the "citadel" the edge of the terrace is further protected by a counterscarp bank. In 1996, Petr Shulga cut two trenches inside and outside the "citadel" area. A dwelling pit was recorded at this time.⁹ The team from Gorno-Altai University laid a trench in 2009 in the northern part of the fortification of the "citadel" (Fig 3; 2). Two ditches and two shafts were recorded. A deep pit filled with overfired clay was also discovered beneath the shafts (Figs. 6 and 7). The pit may represent part of the foundation for a projecting upper structure, located at the end of the rampart wall or perhaps a post-hole and pillar protective structure.¹⁰ Less than 100 fragments of ceramics were recorded at Nizhniy Cheposh-4.

The *Barangolskoe* hill fort (Fig 2; 3) is located on the eastern edge of Barangol village on a wide hillside and covers an area of 105x75m (approx. 0.7ha) at an altitude of 423m. The site was discovered and surveyed by Andrei Borodovsky who recorded a number of dwelling pits.¹¹ At this site the only investigation was by standard field survey and a 1x1m. test pit. Information on the stratigraphy of the monument was obtained through fragments of pottery recorded in the trench and in areas where the monument's upper cultural layer had been damaged by fallen trees.¹²

The *Manzherokskoe* (Manzherok-3) hill fort is located on the eastern edge of the village of the same name, 120m east of the extreme structure of the village at an altitude of 440m.¹³ A significant part of the cultural layer of the settlement was destroyed during the construction of power lines and a local pipeline (Fig 2; 1). The defended area stretches east-west along the edge of the terrace of the left bank of the Manzherok River. The area occupied by the defences rises smoothly to the east. The

⁹ Shulga et al., *ibid.*

¹⁰ Soenov et al., *ibid.*

¹¹ Andrei Borodovsky, "Prodolzhenie arheologicheskogo obsledovaniya pravoberezh'ja gornoj doliny Nizhnej Katuni", *Sohranenie i izuchenie kul'turnogo nasledija Altaja, Vypusk XVI*, Barnaul 2007, pp. 183–189.

¹² Vasilii Soenov, "Polevye arheologicheskie issledovaniya Nauchno-issledovatel'skoj laboratorii po izucheniju drevnostej Sibiri i Central'noj Azii", *Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii*, Gorno-Altai 2010a, Iss. 3(15), pp. 3–6.

¹³ Andrei Borodovsky, "Mikrorajon arheologicheskikh pamjatnikov u s. Manzherok Majminskogo rajona Respubliki Altaj", *Drevnosti Altaja*, Gorno-Altai 2002, iss. 9, pp. 42–52.

dimensions of the elongated-oval site cover an area of 500x100m (approx. 5ha). The remnants of fortification now resemble grassed-over shafts and ditches. The strongest fortifications (five shafts and ditches) are on the east and south-east sides of the settlement. Traces of the fortifications are least visible in the western (lower) part. On the north, east and south sides of the fortification the ditches differ considerably in depth. A 1x1m. test pit at the site revealed evidence for the stratigraphy,¹⁴ and sherds of pottery were recorded here and in areas where the cultural layers had been damaged by a field road.

The *Emurlinskoe* hill fort (Fig 2; 2) is situated on the north-eastern edge of a high terrace on the left bank of the Emurla River, the left tributary of the Katun, 0.55km to south-west of the river mouth and 3.7km to south-east of Cheposh village at an altitude of 462m. The site extends from the north-east to south-west in an irregular oval shape. Its maximum size is 80x55m with an area of approx. 0.4ha. The area occupied by the settlement rises gradually from the north-west to the south-east. The visible line of fortifications includes a shaft and a ditch which is turf-covered and survives as a shallow gutter-like depression. On the south-east side the settlement is protected by the steep slopes of the high terraces of the Emurla River and has no visible fortifications (it is possible that there was originally a counterscarp bank here which became smoothed with time). The other sides of the settlement were protected by shafts and a ditch. It can be seen that the ditch is located on the inside of the defense system. In the north-western sector there is a gap in the fortification system and three small hummocks, apparently connected to the entrance gates – perhaps towers? Through the western part of the settlement a modern dirt road runs north-east – south-west.¹⁵ A field survey was carried out to clarify the thickness and characteristics of the cultural layer and a 1x1m test pit was cut to recover information about the stratigraphy of the monument. Fragments of pottery were found in the trench and in areas where the monument's cultural layer has been destroyed by the road.

The *Cheremshanskoe* hill fort is located in the southern outskirts of Cheremshanka village on a high alluvial terrace. The settlement has been completely destroyed by a sand pit. At the end of the 1980s a few household pits and a square dwelling pit (size 5x5m) were discovered in the quarry wall. After observation the part of the site which has not been destroyed was referred to as a natural fortress.¹⁶ Fragments of

¹⁴ Vasilii Soenov & Nikita Konstantinov, "Hronologicheskaja i kul'turnaja prinaldlezhnost' Manzherskogo gorodishha (Severnyj Altaj)", *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 2011, Iss. 6 (12), pp. 183-190.

¹⁵ Vasilii Soenov et al., "Emurlinskoe gorodishhe na Altae", *Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii*, Gorno-Altajsk 2013, Iss. 5(17), p. 88.

¹⁶ Sergei Kireev, "Poselenie Cheremshanka", *Ohrana i issledovanie arheologicheskikh pamjatnikov Altaja*, Barnaul 1991, pp. 84-88; Sergei Kireev, "Novoe obsledovanie gorodishha Cheremshanka", *Altaj i tjurkomongol'skij mir*, Gorno-Altajsk 1995, pp. 135-139.

pottery were found where the cultural layer had been destroyed and in excavation pits.

Summary

All six fortified settlements in the lower part of the montane Katun river valley have a number of characteristics in common. These settlements are located at the entrance of small rivers to the valley on the edge of the high terraces of the Katun valley. Their fortifications are often represented by several successive rows of shafts and ditches. Some also have ramparts made from wood, earth and clay. The fortification lines of the settlements usually extend in several directions with the strongest often placed where the settlement extends onto a valley terrace. Counterscarp banks are often found at the edge of the terrace. The sites generally have an irregular plan view. For example, Emurlinskoe, Nizhniy Cheposh-3, Nizhniy Cheposh-4, Manzherokskoe are irregular oval in shape; Barangolskoe is semi-polygon in shape.

Non-ceramic Finds

Aside from the ceramic material mentioned above, archaeozoological materials were collected from Nizhniy Cheposh-3 and Nizhniy Cheposh-4 and studied at the The Zoological Collection laboratory of Kemerovo State University by Sergey Onishchenko. As a result osteological materials were used for species determination. The main bone material was attributed to skeleton parts of domestic animals (sheep, horse, cow, etc.).¹⁷

Radiocarbon Analysis

During the excavation work at sites Nizhniy Cheposh-3 and 4, soil and charcoal samples were taken for radiocarbon analysis (Fig 8). Nine samples were dated by Lubov Orlova of the Institute of Geology and Mineralogy of the Russian Academy of Science.¹⁸ Four of the analysis of soils span a wide time range, from 900 BC to AD 1146. The remaining five samples (three on charcoal and two on soil) have a calibrated range within 160 BC – AD 400.

Interpretation and Discussion

The Altai is one of the highest mountain areas of the orogenic belt of Southern Siberia, forming a huge uplifted mass containing various topographical structures. It

¹⁷ Sergei Onishchenko, "Prilozhenie 6", Vasilii Soyonov, Synaru Trifanova, Nikita Konstantinov, Evgeniya Shtanakova & Denis Soyonov, *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altaiisk 2011, pp. 89-102.

¹⁸ Lyubov Orlova, "Prilozhenie 1", Vasilii Soyonov, Synaru Trifanova, Nikita Konstantinov, Evgeniya Shtanakova & Denis Soyonov, *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altaiisk 2011, pp. 74–76.

is characterized by mountainous ranges that reach various altitudes, the upper parts of which are often impassable, broken and divided by river valleys and intermountain hollows.¹⁹ Taking into account the way that this type of landscape provides natural features easily adaptable for fortification, the local population did not have to construct purpose-built hill forts or fortified settlements for their protection. The natural fortification capacity of the relief was sufficient to close off access to places where settlements were traditionally located and where production means and goods, etc. were stored.²⁰ That military operations were relatively frequent is reflected in frequent finds of damaged human skeletons and arrowheads and traces of cutting weapons of this period that have been recorded by anthropologists in the Altai Mountains.

The question therefore arises as to why, when and by whom fortified settlements were constructed by the inhabitants of the Altai in the first half of 1st Millennium AD given the pre-existing natural features that could be adapted easily for defensive purposes.

As can be seen from Fig. 1, the greatest number of fortified settlements and hill forts are located in the northern foothills of the Altai despite this representing a smaller land area. This apparently excessive number can be explained in terms of the weak defensive potential provided by the terrain itself, for this determines the number and specific geographic location of ancient fortified settlements. The result has been the creation of this relatively great number of defended settlements located in the valleys of the Katun River (lower reaches) and the Biya River and in the valleys of their inflows, some of these sites clearly dating to the first millennium BC (Ust-Isha-2, Ust-Isha-3, Berezovka-4, Solontsy-3, Piket, Malaya Berezovka, Souskhanika, Ust-Karaguzh-1, Berezovka-2), while other sites are dated to the first half of the first millennium AD (Saylap, Kurlap, Kurlap-2, Egona-I, Ust-Isha-3a, Eniseyskoe-5, Biyskoe settlements 1-7, Bekhtemir).

Matters of their date aside, a closer analysis of the topographic location of the fortified settlements of Altai and its northern foothills allows us, with a certain degree of confidence, to distinguish two sub-groups of fortified site: that is to say, promontory forts and terraced fortified settlements.²¹ The promontory fort group consists of monuments situated on the headlands, and the terraced fortified settlement group of monuments located at the edge of wide terraces. One settlement, however, Ust-Isha-2, is located on an outlying free-standing hill but is assigned here

¹⁹ Marinin, & Samoilova, *ibid.*, pp. 12-16.

²⁰ Vasilii Soenov, "Polevye kamennye fortifikacionnye sooruzhenija Gornogo Altaia", *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2010b, Iss. 4/1(68), p. 233.

²¹ Vasilii Soenov et al., "Osobennosti topograficheskogo razmeshhenija i hronologija gorodishh Altaia i severnyh predgorij", *Terra Scythica*, Novosibirsk 2011b, pp. 252-260.

to the promontory group, as its fortification is determined by the relief. It may be, though, that future work will identify further examples of such hill-top fortifications standing on outlying hills, in which case we might need to create a third group in the future consisting of 'outlier forts'. The hill fort at Yalomanskoe is also attributed to the promontory group, although it differs quite significantly from the sites under study here in terms of its geographical location and its structural elements (for example, the use of stone in the construction of fortifications).

With these provisos in mind, we can see that the fortified settlements of the first (promontory) group are distributed mainly across the northern foothills of the Altai. Ust-Isha-2, Ust-Isha-3, Ust-Karaguzh-1-2, Berezovka, Berezovka-4, Piket, Solontsy-3, Kurlap, and Egona-I, are located on headlands (Ust-Isha-2 on outlier) and are often protected by a single ditch moat from the lower side. It should be noted, though, that Egona-I, in contrast to the other sites in this group, has a circular shaped fortification similar to the settlements of the terrace group.

The second group, the terraced fortified settlements, are found both in the Northern Altai and in its foothills – the interfluvial of the Biya and Katun, and on the right bank of the Biya (Fig. 1). Included in this group are the following sites: Saylap, Kurlap, Kurlap-2, Eniseyskoe-5, Bekhtemir, the complex of settlements around Biysk, Ust-Isha-3a Cheremshanskoe, Manzherokskoe, Barangolskoe, Nizhniy Cheposh-3 and Nizhniy Cheposh-4, and Emurlinskoe. These monuments are located at the edge of terraces and, compared with the promontory forts, their fortifications are less dependent on their surrounding terrain. The fortifications often consist of several rows of shafts and ditches usually running in several different directions, with the most powerful constructions where the settlement extends onto the terrace with counterscarp banks at the edge of the terraces. The plans of these sites often reveal an irregular shape. For example, Biyskoe-3, Nizhniy Cheposh-3, Nizhniy Cheposh-4, and Manzherokskoe have the form of an irregular oval, while Ust-Isha-3a, Biyskoe-7, and Barangolskoe have the form of an irregular shaped polygon.

To determine the chronology of the sites researchers have to rely mainly on the available ceramic material, given that other artifacts (e.g., bone arrowheads and their fragments, spindle whorls, whetstones and smoothing tools, beads, etc.) can rarely be reliably associated with a specific period. The peculiarities of the ceramics enable all settlements of the Russian Altai and its northern foothills to be divided into two chronological groups: seventh – second century BC (the Scythian period) and first century BC – fifth century AD (the Hunno-Sarmatian period). On this basis the promontory forts of the northern foothills of Altai have been dated to the seventh

– second centuries BC which researchers have attributed to the Bolsherechenskaya and Bystrianskaya archaeological cultures.²² By contrast, the terraced settlements of the Altai and the promontory forts of the northern foothills date to the first century BC – fifth century AD (Saylap, Kurlap, Kurlap-2, Yeniseyskoe-5 Bekhtemir, complex settlements around Biysk, Egona-I, Ust-Isha-3a, Cheremshanskoe, Manzherokskoe, Barangolskoe, Nizhniy Cheposh-3, Nizhniy Cheposh-4).

Determining the cultural attribution of the fortified settlements of the Altai and its northern foothills is a difficult issue and at this stage requires special study. Saylap, Kurlap, Kurlap-2, Ust-Isha-3a, and Cheremshanskoe were attributed to the Maiminsky culture almost immediately after this was distinguished.²³ On the basis of the ceramic materials, though, Manzherokskoe, Barangolskoe, Nizhniy Cheposh-3, and Nizhniy Cheposh-4 should be attributed to the Maima culture. It is likely that Eniseyskoe-5 and Egona-I also belong to the same group of monuments.

The available evidence does at least allow us to differentiate between settlements of the first half of 1st millennium AD and settlements of the preceding Scythian period. In addition, the plan-form of the hill forts located in the northern foothills of the Altai have been shown to differ from the Xiongnu settlements of the same era in Mongolia and Transbaikalia. Whereas the Xiongnu hill forts are rectangular or square in shape²⁴ those in the Altai foothills are irregular in shape with ‘smoothed’ angles. Hence, we appear to be dealing with a West Siberian tradition of hill fort construction, the principal features of which include typical ‘round’ hill fort shapes and the use of wood-and-earthen constructions. At the same time, fortifications of the Northern Altai tradition of hill fort construction differ from West Siberian and Xiongnu architecture in the use of clay mud in fortification construction although the origins of this feature remain to be determined.

On the basis of the available evidence therefore, it may be assumed that all these settlements belong to the Maima culture archaeological complex. Unfortunately, monuments dating to the Hunno-Sarmatian period in the northern foothills of the Altai have failed to attract the attention of researchers. Burials of this period and in this area have not been studied. Only about thirty settlements were discovered

²² Mikhail Abdulganeev, “Drevnejšie gorodishha severnykh predgorij Altaja”, *Izvestija laboratorii arheologii*, Gorno-Altajsk 1997, pp. 53–61.

²³ Mikhail Abdulganeev, “K jetnokul’turnoj situacii v severnykh predgor’jah Altaja v seredine I tys. do n.é. – seredine I tys. n.é.”, *Problemy izučeniya istorii i kul’tury Altaja i sopredel’nykh territorij*, Gorno-Altajsk 1992, p. 62; Kireev, *ibid.*, p. 138.

²⁴ Vladimir Mogilnikov, Hunnu Zabajkal’ja, *Stepnaja polosazhiatskoj chasti v skifo-sarmatskoe vremja*, Moscow 1992, p. 258; Yuri Khudyakov, “Drevnie i srednevekove fortifikacionnye sooruzhenija v Juzhnoj Sibiri i Central’noj Azii”, *Voennoe delo i srednevekovaja arheologija Central’noj Azii*, Kemerovo 1995, pp. 62, 63; Igor Kyzlasov, “K ujasneniju samobytnosti gunnskogo obshhestva: istoricheskie i arheologicheskie osobennosti”, *Aziatsko-tihookeanskij region: Arheologija, jetnografija, istorija*, Vladivostok 2008, p. 50.

during field surveys. No large-scale excavations of these settlements have been conducted. Added to all this, ancient Chinese written sources of the period do not describe events in the areas located to the north of Central Asia. Based on this level of knowledge concerning the archaeological sites in the Altai foothills it is therefore not possible as yet to determine the political and military reasons for the construction of fortifications with any certainty.

It seems likely that the hill forts were built over a very short chronological period, as a response to external threat, the traces of which have not been archaeologically recorded. Judging by the ethno-cultural conditions of the time as determined on the basis of the archaeological evidence, the emergence of fortifications in the northern Altai in the first half of 1st millennium AD could have resulted from the movement of populations from the north, provoked by Kulay migrations.²⁵ Under pressure from population groups settling further north, the Maima population moved south into the Altai Mountains. Having occupied the mountain valleys of Northern Altai they encountered the Bulan-Koby population group which already inhabited the area. Thus, it may be concluded that the forts were built by adherents of the Maima culture both to protect themselves against a potential threat from the north, and to consolidate their hold on territory occupied or bordered by the Bulan-Koby population.

Conclusion

This study of the specific location of the fortified settlements of the Altai and its northern foothills has enabled us to identify two groups of hill fort sites: promontory forts and terraced settlements. It is now clear that the specificity of their topography quite closely correlates with the chronology of settlements dated using artifacts and radiocarbon analysis. The promontory fort is associated mainly with the Bolsherechenskaya and Bystrianka cultures, dated to within the seventh – second centuries BC. The terraced fortified settlements belong to the Maima culture of the Hunno-Sarmatian period, dating back to the first century BC – fifth century AD. There are, however, three exceptions to the promontory fort group which include two sites dating to the Hunno-Sarmatian period (Kurlap and Egona-I) and one site that is isolated geographically and displays different architectural features (Yalomanskoe).

It may be concluded that the fortified settlements of Altai and its foothills, with the exception of the Yalomanskoe settlement, preserve South Siberian construction and fortification traditions, which differ significantly from the corresponding traditions of Xiongnu. The influence of different fortification traditions can be traced throughout the Hunno-Sarmatian period in changes in the topographical

²⁵ Troitskaya, *ibid.*, p. 47.

positioning of settlements and construction technique. In the first century BC – fifth century AD the number of fortified settlements increases, but the basic features of the South Siberian construction traditions persist in the plan-forms of the fortifications and in the use of wooden or wood-and-earthen architectural features, etc.

Artificial fortifications cannot compete with the defensive properties of a terrain that includes mountains or high hills, so in the Altai there was no established tradition of creating fortified settlements. The tradition of building settlements emerged in the Altai during the Hunno-Sarmatian period with the population of the steppe areas of the Katun valley (lower reaches), the Biya and the Upper Priobye and the foothills where fortified settlements had existed since the early Scythian time. According to our observations, the fortifications at settlements in the Northern Altai appeared and functioned over a relatively short period of time during the Hunno-Sarmatian period, probably in connection with political turmoil associated with that time.

At the same time, we must acknowledge that our knowledge of the sites of the Altai Mountains and the northern foothills is fairly limited. Only a broad chronological epochal dating has so far been achieved for these settlements rather than the more specific dating that might be acquired through a comprehensive excavation programme. The internal layout of the settlements is virtually unstudied, especially with regard to identifying constructions used as domestic space. Further study of these fortifications is required to clarify our views on their proposed chronology and cultural associations.

To which we should add that virtually all of these fortified settlements are located in the vicinity of modern settlements which has a negative impact on the state of their preservation. Many sites are being damaged by modern economic activity. Today every effort must be taken to preserve these rare and unique archaeological sites of the Altai which represent an essential source for the study of historical process in the region.

BIBLIOGRAPHY

- Abdulganeev, Mikhail, "K jetnokul'turnoj situacii v severnyh predgor'jah Altaja v seređine I tys. do n.je. – seređine I tys. n.je.", *Problemy izučeniĭa istorii i kul'tury Altaja i sopredel'nyh territorij*, Gorno-Altajsk 1992, pp. 59–63.
- , "Drevnejšie gorodishha severnyh predgorij Altaja", *Izvestija laboratorii arheologii*, Gorno-Altajsk 1997a, pp. 53–61.
- Borodovsky, Andrei, "Mikrorajon arheologičeskikh pamjatnikov u s. Manzherok Majminskogo rajona Respubliki Altaj", *Drevnosti Altaja*, Gorno-Altajsk 2002, iss. 9, pp. 42–52.
- , "Prodolženie arheologičeskogo obsledovanija pravoberezh'ja gornoj doliny Nizhnej Katuni", *Sohranenie i izučenie kul'turnogo nasledija Altaja*, Vypusk XVI, Barnaul 2007, pp. 183–189.
- Kireev, Sergei, "Poselenie Cheremshanka", *Ohrana i issledovanie arheologičeskikh pamjatnikov Altaja*, Barnaul 1991, pp. 84–88.
- , "Novoe obsledovanie gorodishha Cheremshanka", *Altaj i tjurko-mongol'skij mir*, Gorno-Altajsk 1995, pp. 135–139.
- Khudyakov, Yuri, "Drevnie i srednevekovye fortifikacionnye sooruzhenija v Južnoj Sibiri i Central'noj Azii", *Voennoe delo i srednevekovaja arheologija Central'noj Azii*, Kemerovo 1995, pp. 62–73.
- Kyzlasov, Igor, "K ujasneniju samobytnosti gunnskogo obshhestva: istoričeskie i arheologičeskie osobennosti", *Aziatsko-tihookeanskij region: Arheologija, jetnografija, istorija*, Vladivostok 2008, pp. 39–71.
- Marinin, Alexander & Samoilova, Galina, *Fizicheskaja geografija Gornogo Altaja*, Barnaul 1987.
- Mogilnikov, Vladimir, "Hunnu Zabajkal'ja", *Stepnaja polosaa aziatskoj časti v skifosarmatskoje vremja*, Moskow 1992, pp. 254–273.
- Onishchenko, Sergei, "Prilozhenie 6", Vasilii Soyonov, Synaru Trifanova, Nikita Konstantinov, Evĭiniya Shtanakova & Denis Soyonov, *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altajsk 2011, pp. 89–102.
- Orlova, Lyubov, "Prilozhenie 1", Vasilii Soyonov, Synaru Trifanova, Nikita Konstantinov, Evĭiniya Shtanakova & Denis Soyonov, *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altajsk 2011, pp. 74–76.
- Shamshin, Alexander, & Singayevsky, Andrei, "Jetnokul'turnaja situacija na territorii Barnaul'skogo Priob'ja v konce III v. do n.je. – I v. n.je.", *Izučenie istoriko-kul'turnogo nasledija narodov Južnoj Sibiri*, Gorno-Altajsk 2007, pp. 51–79.

- Shirin, Yuri, *Verhnee Priob'e i predgor'ja Kuzneckogo Alatau v nachale I tysjacheletija n.je. (pogrebal'nye pamjatniki fominskoj kul'tury)*, Novokuznetsk 2003.
- Shulga, Peter, Tishkin, Alexei & Soyonov, Vasilii, "Gorodishha Nizhnij Cheposh-3 i 4", *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija istorija i politologija*, 2010, Iss. 4/2 (68/2), pp. 249–253.
- Soenov, Vasilii, *Arheologicheskie pamjatniki Gornogo Altaja gunno-sarmatskoj jepohi (opisanie, sistematika, analiz)*, Gorno-Altajsk 2003.
- , "Polevye arheologicheskie issledovanija Nauchno-issledovatel'skoj laboratorii po izucheniju drevnostej Sibiri i Central'noj Azii", *Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii*, Gorno-Altajsk 2010a, Iss. 3(15), pp. 3–6.
- , "Polevye kamennye fortifikacionnye sooruzhenija Gornogo Altaja", *Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta*, 2010b, Iss. 4/1(68), pp. 233–234.
- Soenov, Vasilii, & Trifanova, Synaru, *Polevye kamennye fortifikacionnye sooruzhenija Altaja*, Gorno-Altajsk. 2010.
- Soenov, Vasilii, & Konstantinov, Nikita, "Hronologicheskaja i kul'turnaja prinadlezhnost' Manzherokskogo gorodishha (Severnyj Altaj)", *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*, 2011, Iss. 6 (12), pp. 183–190.
- Soenov, Vasilii, Trifanova, Synaru, Konstantinov, Nikita, Shtanakova, Evgeniya & Soenov, Denis, *Cheposhskie gorodishha*, Gorno-Altajsk 2011a.
- Soenov, Vasilii, Konstantinov, Nikita & Soenov, Denis "Osobennosti topograficheskogo razmeshhenija i hronologija gorodishh Altaja i severnyh predgorij", *Terra Scythica*, Novosibirsk 2011b, pp. 252–260.
- Soenov, Vasilii, Konstantinov, Nikita, Soenov, Denis, Trifanova Synaru & Bakiyanov, Andrei "Emurlinskoe gorodishhe na Altae", *Drevnosti Sibiri i Central'noj Azii*, Gorno-Altajsk 2013, Iss. 5(17), pp. 83–102.
- Troitskaya, Tatyana, *Kulajskaja kul'tura v Novosibirskom Priob'e*, Novosibirsk 1979.
- Troitskaya, Tatyana, & Novikov, Andrei, *Arheologija Zapadno-Sibirskoj ravniny*, Novosibirsk 2004.

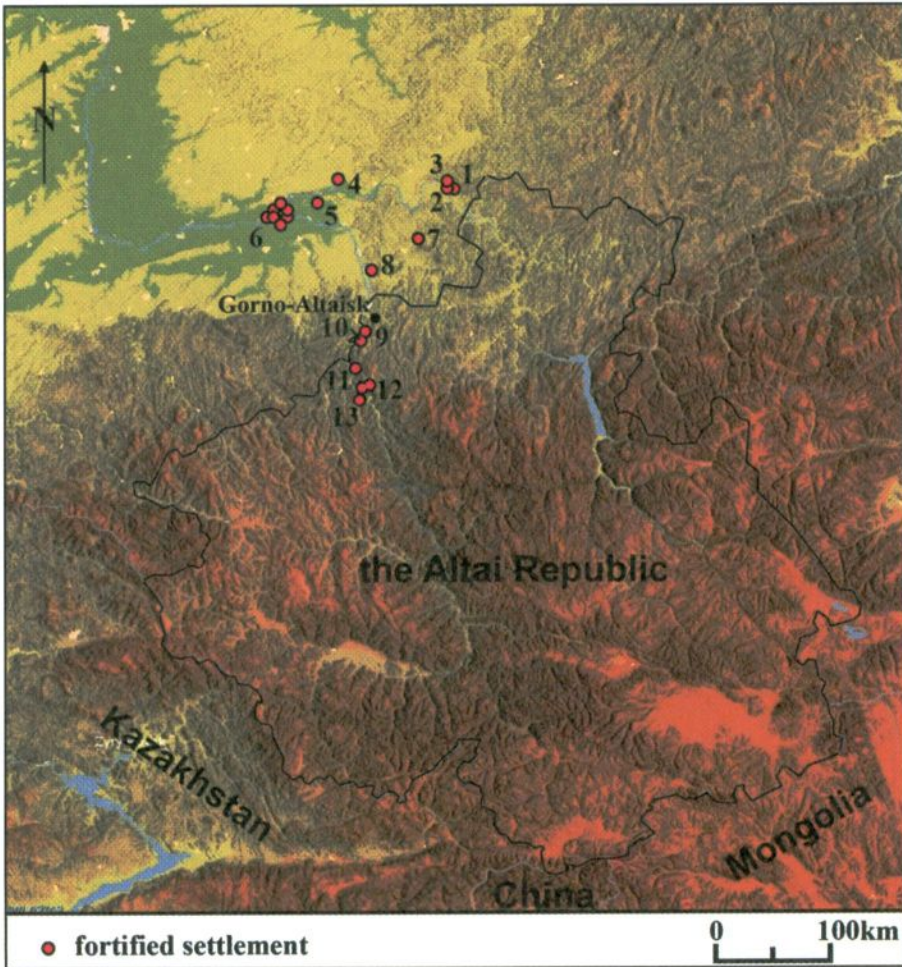

Figure 1. Map of the Altai Republic with the fortified settlements of the first half of the 1st Millennium AD. 1 – Saylap, 2 – Kurlap, 3 – Kurlap-2, 4 – Bekhtemir, 5 – Yeniseyskoe-5, 6 – complex of settlements around Biysk, 7 – Egona-I, 8 – Ust-Isha-3a, 9 – Cheremshanskoe, 10 – Manzherok-3 (Manzherokskoe), 11 – Barangol-5 (Barangolskoe), 12 – Nizhniy Cheposh-3 and Nizhniy Cheposh-4, 13 – Emurlinskoe.

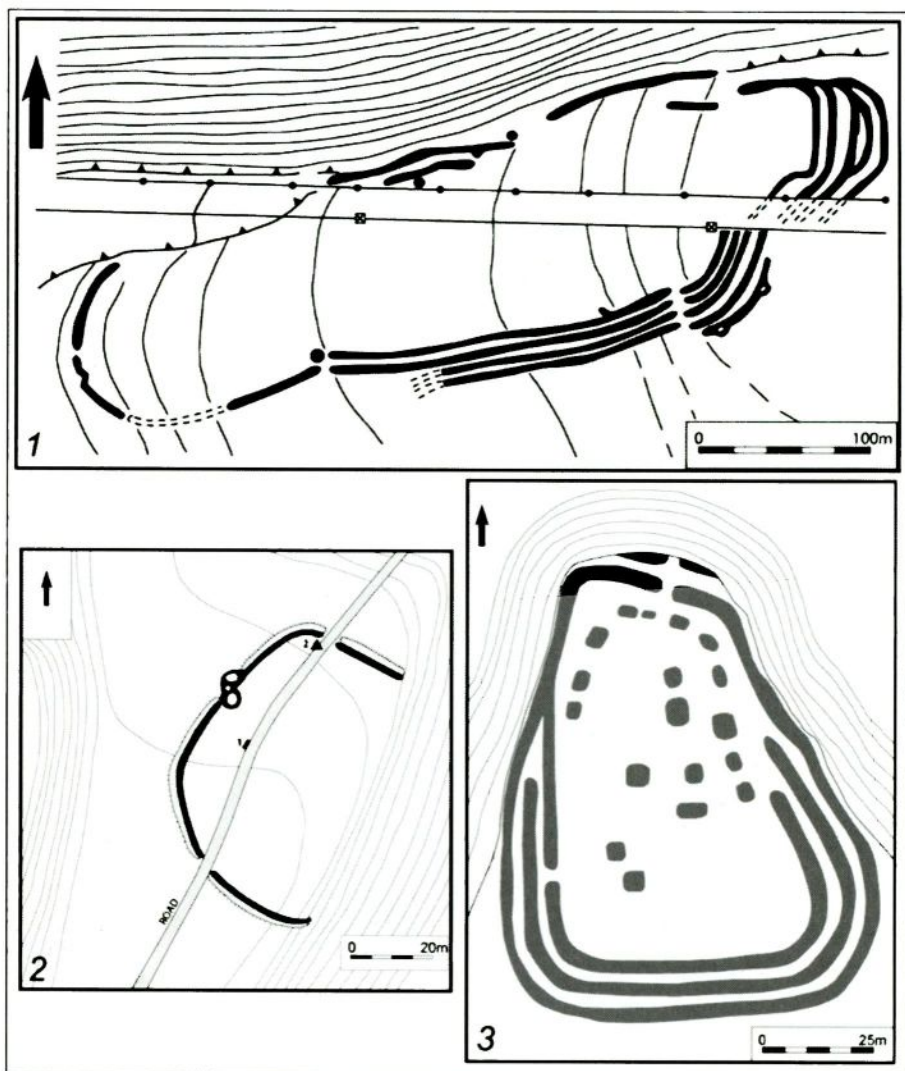

Figure 2. Plans of the fortified settlements of the Northern Altai: 1 – Manzherok-3 (Manzherokskoe), 2 – Emurlinskoe, 3 – Barangol-5 (Barangolskoe) (by Borodovsky (1, 3) and Soyonov (2).

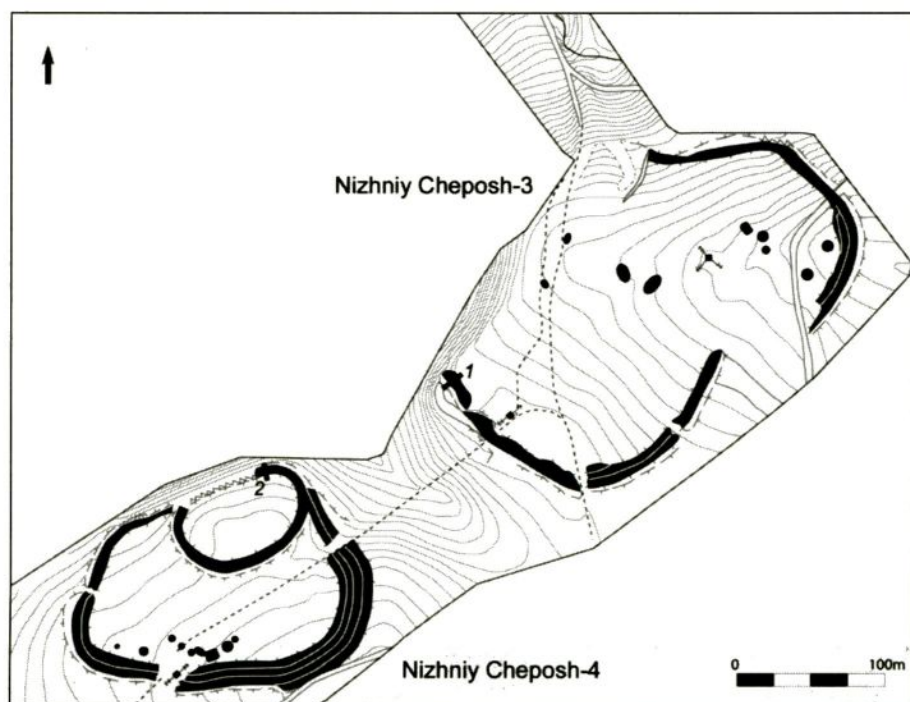

Figure 3. Plan of the fortified settlements of Nizhniy Cheposh-3 and Nizhniy Cheposh-4 (by Tishkin). 1 – The trench 1 on Nizhniy Cheposh-3, 2 – the trench 1 on Nizhniy Cheposh-4.

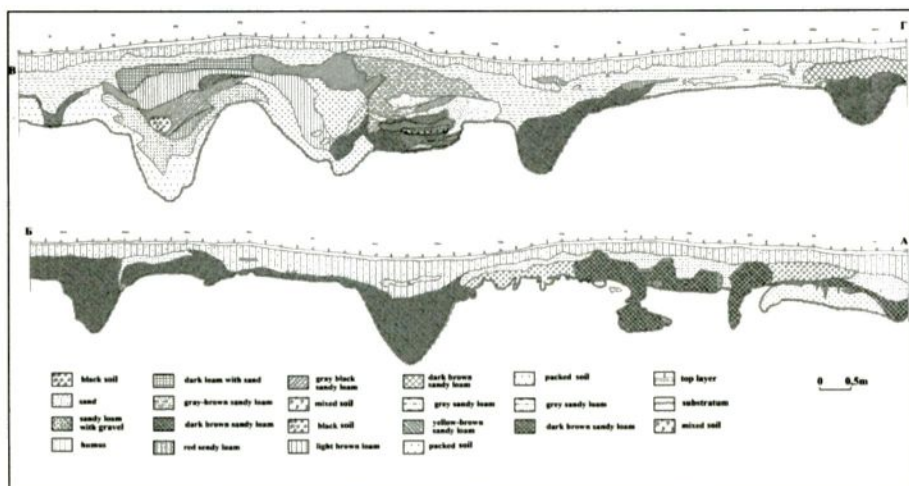

Figure 4. Profiles of the trench 1 at Nizhniy Cheposh-3.

Figure 5. Photos of the trench 1 at Nizhniy Cheposh-3. 1 – View of the trench, 2 –the northwest wall of the trench, 3 –the southwest wall of the trench.

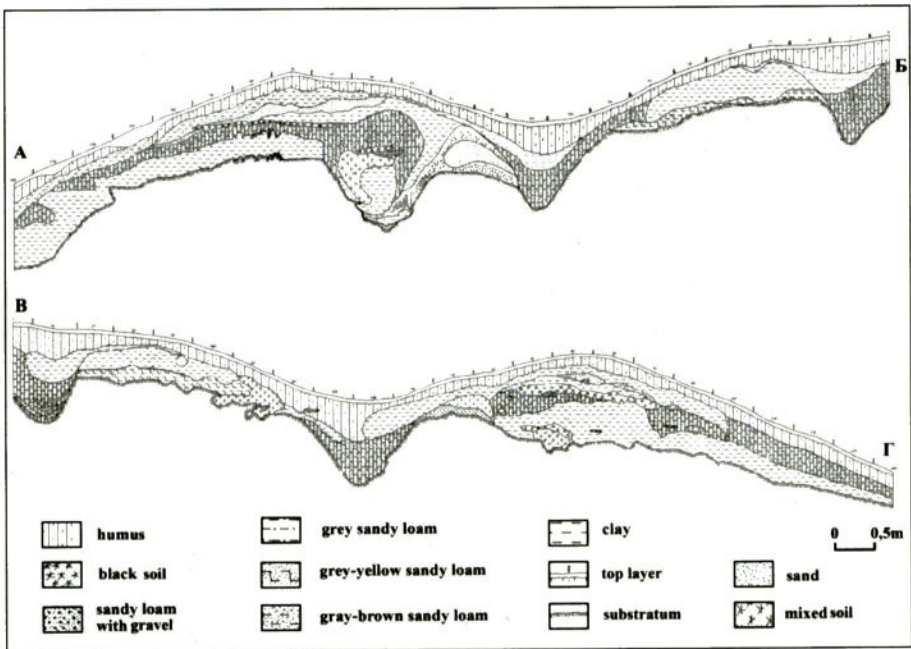

Figure 6. Profiles of the trench 1 at Nizhniy Cheposh-4.

Figure 7. Photo of the trench 1 at Nizhniy Cheposh-4.

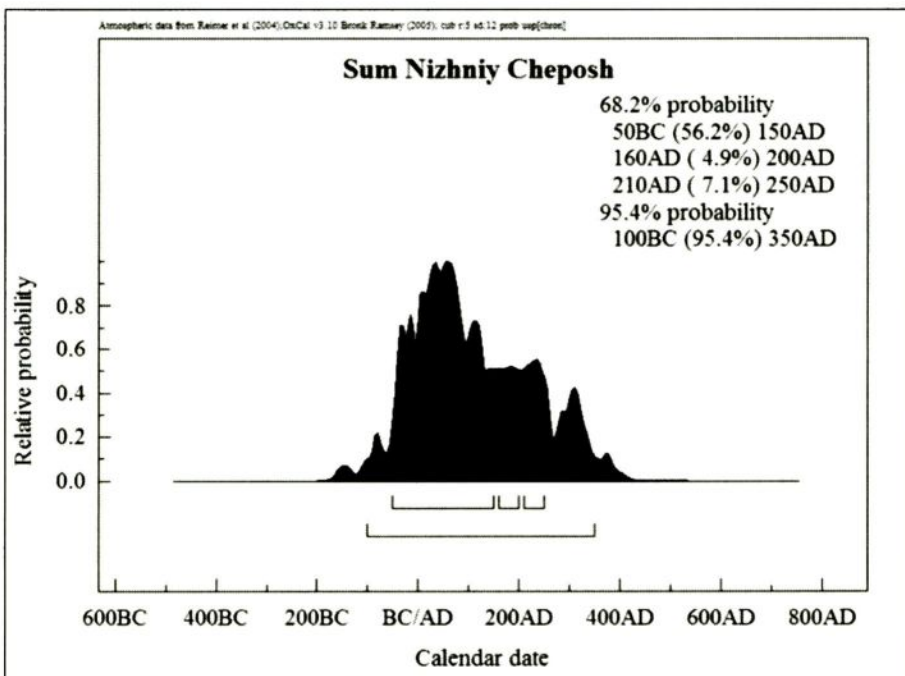

Figure 8. Summary graph of radiocarbon dating results for Nizhniy Cheposh-3 and Nizhniy Cheposh-4.

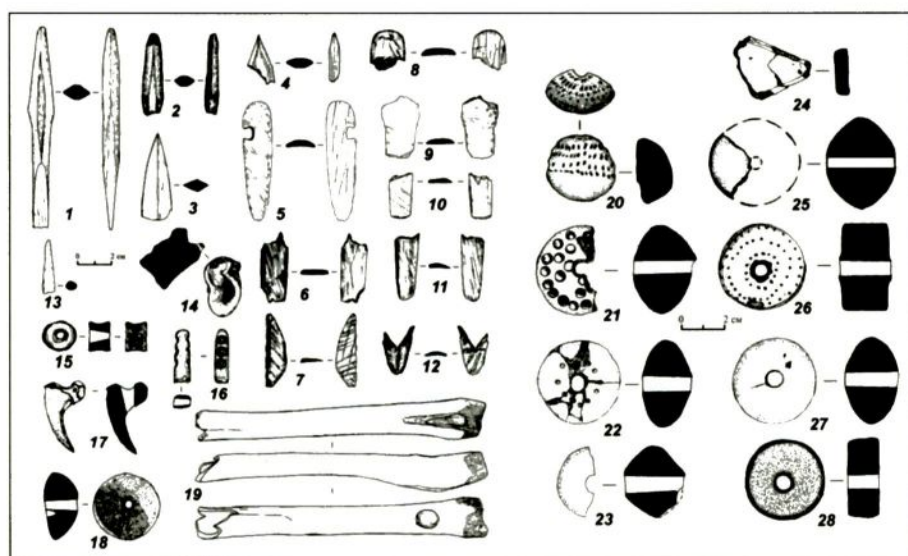

Figure 9. Materials from the fortified settlements. 1-19, 24, 21-23 – Nizhniy Cheposh-3; 20, 28 – Manzherokskoe; 25 – Emurlinskoe.

OSMANLI ÇARŞILARINA BİR ÖRNEK: BURDUR ULU CAMİ VE ÇEVRESİ (YUKARI PAZAR)

SEDA ŞİMŞEK TOLACI * – Ş.GÜLİN BEYHAN **
MİNE TANAÇ ZEREN ***

GİRİŞ

Kentlerde zamanla oluşan sosyo-kültürel farklılaşmanın sonucu olarak bazı alan ve yapıların kullanım değeri ve kalitesi düşmektedir. Çöküntü bölgesi haline gelmek üzere olan alanların çok geç olmadan korunması ve yeniden canlandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda Burdur Kenti ve kentsel sit alanları değerlendirildiğinde, kent yerleşimine bir odak noktası oluşturan “Tarihi Ticari Merkez”in süreç içerisinde ticari değerini kaybettiği, değişen kullanıcı profili ve işlevler neticesinde mekânsal kimliğinin farklılaşmaya başladığı görülmektedir. Kent içerisinde mevcut olan ticari aksların yetersiz olması ve alternatiflerinin kısıtlılığı sonucunda bu alanın tekrar canlandırılması gündeme gelmiştir. Bu amaçla yerel yönetimler, çeşitli kamu kurumları ve özel sektör eliyle birtakım basit onarım çalışmaları yürütülmekte ve süreç içerisinde daha kapsamlı çalışmaların gerçekleştirileceği beklenmektedir. Ancak koruma olgusunun en doğru şekilde gerçekleştirilebilmesi için alana ve yapılara dair özgün bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmada, Burdur Kenti’ne ilişkin genel bilgilerden sonra “*Tarihi Ticari Merkez*”in tarihsel süreçteki gelişimi, kent bütünü ile olan ilişkisi ve farklı zamanlarda yapılan ve alan çalışmaları sonucu tespit edilen 7 adet tescilli dükkân+konut, 52 adet tescilli dükkân yapısı ve bahsi geçen alanda bir dönem konaklama+ticari işlevle kullanılan yapılara ilişkin bilgiler verilmiştir. Alanda bulunan yapıların; ticari çeşitlilikleri, genel konumlanmaları, plan düzeyinde kullanımları, cephe elemanları ve bezeme özellikleri değerlendirilmiştir. Her yapı için ayrı ayrı hazırlanan “*yapı bilgi*

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, sedatolaci@sdu.edu.tr

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, gulinbeyhan@sdu.edu.tr

*** Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, mine.tanac@deu.edu.tr

fışları” yardımı ile yapıların mekânsal kurguları, cephe özellikleri, kamusal-özel alan ilişkileri, taşıyıcı sistem ve malzeme özellikleri gibi başlıklarla tarihi ticaret dokusu daha detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Alana dair ortaya çıkarılacak bilgi ve verilerin, gerçekleştirilecek onarımlarda dikkate alınması durumunda, tarihi dokunun ve yapıların özgün tipolojik verilerle gelecek nesillere aktarılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

OSMANLIDA ÇARŞI KAVRAMI

İnsanlık tarihinin gereksinimi ve gelişimi açısından önem taşıyan alışveriş eylemi yazının icadından da eskilere dayanmaktadır. “Değiş-tokuş” usulüyle başlangıç gösteren alışveriş eylemleri; tarih dönemleri boyunca kentlerde ticaret bölgelerinin oluşmasını ve bu bölgeler arasında ticaret yollarının kurulmasını sağlamıştır¹.

Ticaret eylem ve kavramını ifade eden kelimelerin *Divan-ü Lügat-ü Türk* içerisinde yer aldığı görülürken “Çarşı ve Pazar” kelimelerinin çok eski kullanımlarının olmadığı bilinmektedir. Selçuklu’lardan itibaren Farsça’da bâzâr, bâzârgâh, bazergâr, kârban, kârbansaray, Arapça’da ise bezzaz, Arapça Farsça karışımı bezzazistan kelimeleri Türkçe’ye geçmiştir. Bu kelimelerin XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında çeşitli edebi metinlerde kullanıldığı da görülmüştür².

Osmanlı’da ticaretin en önemli parçası olan “çarşı”, Farsça Cihar-Suk (dört sokak) kelimesinden gelen, alışveriş etmeye elverişli, iki tarafında dükkân mekânları bulunan, üstü örtülü veya açık sokak ya da meydanlara verilen isimdir. Osmanlı kent sisteminde üstü açık çarşılar, kapalı çarşılar ve bedestenler olmak üzere üç tip çarşı söz etmek mümkündür³.

Bu çarşı tipleri genel özellikleri doğrultusunda alt tip gruplarına da ayrılmaktadır. Örneğin; üstü açık çarşılar kendi içerisinde zemin katta yer alan tek sıra dükkân tipi, bir başka yapının altında konumlanan açık ve kapalı dükkânlar, tek sıra boyunca karşılıklı iki sıra dükkân tipi olarak üç alt grupta incelenebilir. Kapalı çarşılar ise; üstü örtülmüş tek sokak ve çevresinde dükkân tipi, birbirini kesen ve iki sıra yol kenarına sıralanan iki sıra dükkân tipi, üstü kapalı sokaklar ve çevresindeki dükkânların oluşturduğu kapalı çarşılar olarak çeşitlenmektedir. Bedestenler de; üstü kapalı tek hacim olarak en basit tip, ortasında ayaklar konulmuş ve etrafında dükkân yer alan tip, iç veya dış kenarında dükkân olan tip, ortası direkli olarak düzenlenmiş ve iç

¹ *Yaşayan Çarşılar*, Novartis Kültür Yayınları, No:17, Stil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş., İstanbul 2005, 1. bs., s. 18.

² Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s. 6.

³ Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları*, Tepe Yayınları, Ankara 1998, s. 7.

kenarında mahzen olarak odalar ve dışında bir sıra üzerinde dükkân bulunan tiplerden oluşmaktadır⁴.

Selçuklulardan sonra Osmanlı Devleti'nde de, İslam geleneğinin devamı olarak, ticaret merkezleri, cami-çarşı ekseninde, Cuma camii (Cami-i Kebir, Ulu Camii) ile bedesten merkezli olarak, genellikle kale veya şehir surlarına, kültürel mekânlara yakınlık göz önünde bulundurularak kurulmuştur. Bu yapıların çevresinde oluşan yapı örüntüsü içerisinde, konaklama, dinlenme, kişisel hizmetler (hamam, vb.) gibi fonksiyonlara sahip yapılar da mevcuttur⁵.

Her kent, hatta kasabanın merkezinde bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı ile ilişkili olarak gelişmiş bir çarşı yer almaktadır⁶. Bu çarşılar genellikle tek katlı dükkânların bulunduğu küçük yapı adalarından oluşmaktadır. İnsani ilişkilerin ve iletişim düzeyinin yüksek olduğu Türk çarşılarında insani ve mimari oranlar ön planda tutulmuştur. Gereğinden fazla süslemelerden kaçınılmış ve alışveriş yapanlar için güneşten korunaklı mekânlar düzenlenmiştir. Türk çarşılarında dükkânlara ait depolar bulunmamaktadır. Çarşılar, tamamen ahşaptan inşa edildiği gibi, kâğır olarak yapılmış tuğla, moloz ve kesme taştan yapılanları da örnekler arasındadır⁷.

Kent çarşılarında her esnaf kesiminin geleneğine, üretim ve satış düzenine göre, aynı üretimin yapıldığı veya aynı türden malların satıldığı dükkânlar yan yana gelerek 5-7 metre genişliğinde özel sokaklar oluşturmuştur⁸. Çarşının en küçük birimi olan dükkânlar, 2 ile 4m arasında değişen cephe genişliğine sahiptir. Tamamen ahşap olan çarşılar mevcut ise de Türk Çarşılarının büyük çoğunluğu yangın ve güvenlik sorunları nedeniyle tuğla ve taş malzemeden kâğır olarak inşa edilmişlerdir⁹.

Birçok Osmanlı kentinde çarşı etrafında veya çarşıya uzanan ana yollar üzerinde pazarlar kurulmuştur. İstanbul, Bursa, Kayseri, Antep ve Edirne çarşıları pek çok sayıda ve işlevde ticaret yapısından (çarşı, pazar, han vb.) oluşan karma ve kompleks yapılardır. Çarşı sokaklarında çeşitli iş kollarına ait dükkânlar ve işlikler yer almaktadır. Üstü kapalı düzende yer alan sokaklarda sıralanmış dükkânlardan meydana gelen kapalı çarşının merkezinde bedesten bulunmaktadır. Bu yapılarda kıymetli eşyalar satılır, önemli evrak ve belgeler saklanır. Küçük kentlerde bedesten inşa edilmediği bilinmektedir. Yine kentlerde belirli bir aksta dizilmiş dükkânlardan mey-

⁴ Gündüz Özdeş, *Türk Çarşıları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi 28 Ekim 1952 Tarihli Doçentlik Çalışması, Pulhan Matbaası, İstanbul 1953, s. 57.

⁵ Mehmet Sait Şahinalp, Veysi Günel, "Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçerisi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi", Erişim Tarihi: 17.03.2013, <http://www.academia.edu/1814553/> 2012, Ankara 2012.

⁶ Yaşayan Çarşılar, a.g.e., s. 20.

⁷ Özdeş, a.g.e., ss. 9-10.

⁸ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Çarşıları Atlası*, Geleneksel Meslek Örgütlenmeleri ve Anadolu Çarşıları, Doğan Burda Yayıncılık, İstanbul 2010, ss. 6-19.

⁹ Mehmet Uysal, "Tarihsel Süreçte Geleneksel Konya Çarşısı İçin Bir Mekânsal Analiz", *Millî Folklor Dergisi*, Yıl: 22, Sayı 86, (2010), s. 150.

dana gelen arastalar bulunmaktadır. Çarşının etrafında hanlar yer almaktadır. Bu yapılarda hem ticaret yapılmakta hem de konaklama imkânı sağlanmaktadır¹⁰. Osmanlı çarşıları; mekânsal düzeni, biçimlenmesi, kentteki konumu ve kentin gelişimine etkileri kadar Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde yerleşmiş olan alışveriş ahlakı, yardımlaşma, birlikte hareket etme kültürü gibi örf, adet ve geleneklerin sürekliliği bağlamında da tipik örneklerdendir. Osmanlı çarşılarında “*Lonca teşkilatı*”, satış ve üretim konularında ahlak kuralları doğrultusunda belli bir sistem ve düzende ticaret yapılabilmesini sağlayan önemli bir teşkilattır. Çarşıda yerleşen ahlak kurallarına örnek olabilecek örf, adet ve gelenekler şu şekilde sıralanabilir; Osmanlı çarşılarında esnafın komşusu siftah yapmamış ise gelen müşteriye komşuya yönlendirmek âdet-tendir. Varisleri olan ancak mezada düşmüş hacizli bir malın satışına “*ağlayanın malı gülene hayır etmez*” görgü ve düşüncesiyle çarşı esnafından kimse katılmaz, çarşı esnafından aynı iş ve hizmet alanından bir kişinin diğerinin önüne çıkmasına ya da kişiye ticarete engel olmasına izin verilmezdi. Osmanlı’da bahsi geçen ahlaki koşullar; Osmanlı toplumsal yapısı içerisinde yerleşmiş olan fedakârlık etme, yardımlaşma ve birbirini düşünme örf, adet ve geleneğin en güzel örneklerdendir¹¹.

BURDUR ÖRNEĞİ

Şehirlerin barınma dışında sahip olduğu önemli fonksiyonlarından birisi insanın hayatını devam ettirebilmesi için ihtiyacı olan maddeleri üretmesi, değiştirmesi, satmak, satın alması ve benzeri ile oluşan iktisadi hayata ortam sağlamasıdır¹². Antikçağdan günümüze kadar olan tarihsel süreçte çarşı, pazar, agora, kervan yolu gibi kavramlarla ortaya çıkan ticari hayat, kentlerinin oluşumu ve gelişimini etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nde de birçok kent, yer seçim kriterleri açısından birbiri ile örtüşen ticari alanlar çevresinde ya da bu alanların yakınında gelişmiştir.

Burdur¹³ kent ölçeğinde de, ilk yerleşim dokuları Osmanlı Çarşılarının kent içerisinde sahip olduğu yerleşim özelliklerine paralel olarak gelişim göstermiştir.

¹⁰ Suat Çabuk, Kemal Demir, “Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilmesi İçin Bir Yöntem Denemesi: Kayseri Örneği”, Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi (ISSN: 2147-0626), Vol.1, No: 3, Karabük Üniversitesi, Eylül 2012, DOI: 10.7596/taksad.v1i3.57, <http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php>, Erişim tarihi: 27.09.2013

¹¹ İstanbul Kültür Mirası ve Kültür Ekonomisi Envanteri, Halk Kültürü, http://istanbulkulturenvanteri.gov.tr/halk-kulturu/detay/envanter_id/203, Erişim Tarihi: 27.09.2013

¹² Turgut Cansever, *İslam’da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 110

¹³ Burdur Kenti Akdeniz Bölgesinde ‘Göller Bölgesi’ olarak adlandırılan yörede bulunmaktadır. Deniz seviyesinden oldukça yüksek konumu ve dağların Akdeniz iklimine engel olması nedenleriyle, kentte karasal iklim hüküm sürmektedir. Burdur Kenti, Türkiye’nin güneyinde, Akdeniz Bölgesi’nin batısında ve iç kesiminde de bulunmaktadır. Güneyde Antalya, kuzeyde Afyon, güneybatıda Muğla, batıda Denizli ve doğuda Isparta illeri ile komşudur. Kent merkezi ve çevresi genel olarak az engebeli bir topografik yapıya sahiptir. Seda Şimşek Tolacı, *Burdur Tarihi Kent Dokusunun İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Isparta 2009, ss. 6-7.

Ulu Cami ve Çevresinde inşa edilen çarşı, zamanla çevresinde bir konut dokusu meydana getirmiş ve tarihsel süreçte mekânsal gelişimini etkileyen tüm doğal, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik olaylara rağmen günümüze ulaşabilmiştir.

Burdur Çarşısı'nın (Yukarı Pazar) Tarihi

Kentin tarihi, M.Ö. 7000-7500 yıllarına dayanmaktadır. Kent tarihi Neolitik dönemde "Psidia", eski çağlarda "Limnobia", Orta Çağ'da "Polydoron" olarak anılmıştır¹⁴. Tarihsel süreç içerisinde, birçok farklı kültür ve inançta toplumu barındıran kentte, 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinden sonra, 1391 yılında Yıldırım Beyazıt tarafından Hamidoğulları Beyliği'nin (günümüzde Burdur, Isparta, Denizli Acıpayam yörelerini içerisine alan bölge) Osmanlı topraklarına katılması sürecine kadar Selçuklu-Hamitoğulları Beyliği hüküm sürmüştür¹⁵.

Kınalı Aşiretinin yerleştiği ve "Türkemiş" olarak adlandırılan bölgenin bataklık olması, çekirge istilaları ve güvenlik kaygısı ile Kurna Çayı kenarına ve zamanla Kale¹⁶ çevresi ve içerisine doğru taşınması ile pazar ve beraberinde kurulan çarşının yeni yeri belirlenmiştir. Yerleşimin nüfus çeşitliliği ve yapısı değerlendirildiğinde oranlarda farklılıklar görülür. 1478 yılında 216 Müslüman, 22 Gayrimüslim hanenin bulunduğu yerleşimde, 1568 sayımında, 339 Müslüman, 40 adet Gayrimüslim hanenin varlığından söz edilmiş, bu sayı önceki ve sonraki süreçte yıldan yıla değişiklik göstermiştir¹⁷. Ulu Camii'nin bulunduğu tepenin eteklerinde meydana gelen bu konut dokusunun kullanıcılarının sosyo-kültürel gereksinimlerini sağlayabildikleri alanda, Rumlarla kaynaşmaları sonucu ticaret etkinlikleri de artışı göstermiştir. Böylece alanda kurulan semt pazarının yanı sıra dükkânlar da inşa edilmiştir. Çarşının bu gelişim sürecinin, Selçuklu hâkimiyetinin hüküm sürdüğü dönemde Ulu Camii'nin (Cam-i Atik-Eski Cami) inşa edilmesiyle başladığı bilinmektedir. Ulu Cami, dönemin en eski yapısı ve Beyliğin kurucusu olan Dündar Bey'in ilk eseridir¹⁸. Camii'nin bulunduğu yer 'Alan Pazarı' ismiyle anılmıştır.

¹⁴ Pars Tuğlacı, "Osmanlı Şehirleri", Milliyet Tesisleri, İstanbul 1985, s. 66.

¹⁵ Metin Tuncel, "Burdur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VI, İstanbul 1992, s. 426.

¹⁶ İbni Batuta Seyahatnamesinde, Fransız gezgin Paul Lucas ise *Dans la Turquie* eserinde, kalenin dik bir tepe üzerinde yer aldığından söz etmiştir. Lucas'ın eserinde 1714 yılında Kalenin halen var olduğu, ancak kentte meydana gelen depremlerin neden olduğu hasarlar sonucu günümüze kadar ulaşamadığından söz edilmiştir. Kale Kapısı, Aşağı Kale Kapısı (Zincirli) ve Yukarı Kale Kapısı olmak üzere 3 adet kapısının olduğu ve burçların ve kapıların bulunduğu bu alanların halen bu isimlerle anıldığı bilinmektedir. Kalenin kapladığı alan yaklaşık 5 bin metrekaredir. Kentin Selçuklu hâkimiyetinde olduğu 12. ve 13. yy da Kale yapısı savaş ve savunmalara maruz kalmıştır. Alanda kurulan Pazarın 16. yy da Hamit Sancağı içerisinde kurulan 16 pazardan bir tanesi olması dolayısı ile uzun yıllar önemini koruduğu söylenebilir. Yusuf Erkan, *Bekleyen Kent Burdur*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010, ss. 240-245, 314.

¹⁷ Zeki Arkan, "XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı", Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1988, s. 55.

¹⁸ 1973 İl Yıllığı, Güven Matbaası, Ankara 1974, s. 10.

Burdur yerleşimi Hamit Sancağı'nın yönetiminde önemli olan 16 merkezinden bir tanesi olma görevini üstlenmiştir. Yönetim birimi olan diğer şehir ve kasabalarda olduğu gibi aynı zamanda pazar yerine sahiptir. Çeşitli belgelerden edinilen bazı veriler yerleşim içerisindeki pazar yakınlarında XV. ve XVI. yüzyıllarda bir çarşı olduğunu gösterir biçimdedir. 16 dükkân ve pazar yeri kiralarnın alandaki Ulu Cami'ye (Cami-i Atık), 10 adet çalışır durumda 3 adet harap şekilde olan dükkânın gelirlerinin Burcu Mescidine, Helvacılar çarşısında bulunan 4 dükkân gelirinin Şeyh İsa Zaviyesi'ne, 1 adet kasap dükkânının gelirinin Piri Dede Zaviyesi'ne vakfedilmesi bu verilere örnektir. Çeşitli yönetsel ve ticari sebeplerle var olduğu bilinen çarşı en azından işlevsel olarak uzun yıllar sürdürülebilirliğini korumuştur. XV. ve XVI. yüzyıllarda Isparta, Eğirdir ve Yalvaç birimlerinde olduğu gibi, Burdur'da da pazar gelirlerinin mukataaya verilmiş olması, vergi gelirlerinde artış ve düşüşler (1522 yılında 6290 akça olan "bac-ı bazar ve resm-i küp ve zevaid-i kile"si, 1568 yılında 9990 akça olmuştur) olmasına rağmen pazar etkinliğinin devamlılığını sağlamıştır¹⁹.

Osmanlı eyaletlerinden bir tanesi olan Anadolu Eyaleti, XVIII. Yüzyılın başlarında on beş sancaktan ibaretti. Bu sancaklardan birisi Hamit (Isparta) Sancağı idi. Hamit Sancağı'nın da merkezi Isparta olmak üzere, 20 tane kazası mevcut idi. Bu dönemde Hamit Sancağı'nın kazaları arasında Burdur da bulunuyordu. Burdur'un Hamit Sancağı'nın merkezi Isparta olan 20 kazasından bir tanesi olduğu dolayısı ile çarşı-pazar etkinliklerinin devam ettiği söylenebilir. Kent, XIX. Yüzyılın ilk yarısında Karaman/Konya Vilâyeti'ne bağlanmış, 1868 Konya Vilâyeti'nin Hamit Sancağı'na bağlı kazalardan birisi olmuştur²⁰.

Daha sonraki yıllarda da pazar ve çarşı etkinliğinin devam ettiği birtakım arşiv belgelerinin değerlendirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Kurulan alan pazarı ve çevresindeki çarşının mimari özelliklerine değinilmemiş ancak bu alanda ticaret ile geçimini sağlayan birtakım kişilerin meslekleri ve sayılarına ilişkin bilgiler verilmiştir. Örneğin 1844 yılına ait temettuat defteri incelendiğinde; XIX. yüzyılın ilk yarısı "basmacı, bakırcı, yorgancı, yağcı, urgancı, göncü, elekçi, semerci gibi mal üreten mesleklerle meşgul olan hane sayısının 1010, nalbant, kalaycı, kahveci, seyis, yazıcı, berber, bahçıvan, hamamcı, dellal, değirmenci, boyacı gibi mesleklerde 273 kişi olduğu, bakkal, pazarcı, bohçacı, çerçi, eskici, kasap, uncu, kuyumcu gibi ticari mesleklerle ise 358 kişinin geçimini sağladığı görülmektedir²¹.

¹⁹ Arkan, a.g.e., s. 55.

²⁰ Ali Rıza Gönüllü, "Milli Mücadele Döneminde Burdur (1919-1922)", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 27, Konya 2010, s. 591.

²¹ Hasan Kür, *210 Numaralı Şer'iyye Siciline Göre Burdur Kazası'nın İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H.1255-1261/M.1839-1845)*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Isparta 2008, s. 40.

XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında ise yerleşimde; 104 manifaturacı, 38 demirci, 7 çakmakçı, 5 nalbant, 27 semerci, 60 bakkal ve tuzcu, 12 kalaycı, tütüncü, 10 leblebici, 20 terzi, 4 kürkçü, 20 berber, 10 helvacı, 7 kahvehane, 12 keçeci, 12 kuyumcu, 3 saraç, 80 dikici, 11 kunduracı, 14 boyacı, 5 basmacı, 31 çulha dükkânı, 4 ekmekçi dükkânıyla toplam 537 adet dükkânın ticari işlevle çalışmaya devam ettiği, her çeşit bez, alaca, kilim ve dokumanın geçim kaynağı olarak kullanıldığından söz edilmiştir²².

Çarşının mekânsal sürdürülebilirliğine engel olan en büyük fiziki etkenler deprem ve yangınlardır. 1884 yılında meydana gelen büyük yangın bunlardan bir tanesidir. Bu yangında 150 adet konut yapısı ile birlikte, çarşının büyük bir bölümü yanmıştır. Bu yıllarda yerleşim genelinde bulunan 648 adet dükkânın varlığından söz edilmektedir²³.

Alanda ticari işlevli yapıların dışında konut yapıları yoğunluktadır. Ticari alan içerisinde zemin kat ticari işlev, birinci katların konut olarak kullanıldığı binalar mevcuttur. Alanın çeperinden başlayarak tepenin eteklerine kadar uzanan konut dokusu içerisinde ise; konumlanma, plan tipolojisi, cephe karakteristiklerine göre, Türk Evi, Gayrimüslim Evi ve Etkileşim Konutları olarak 3 farklı tipte konut yapısı bulunmaktadır²⁴. Konutların yanı sıra süreç içerisinde işlevsel ve mekânsal farklılıklar göstermiş olan Hanlar, Mevlevihane, Bektaşî Tekkesi, Çeşmeler, hamamlar vb. sosyo-kültürel hayatı destekleyen yapı çeşitleri ve işlevler mevcuttur²⁵. Bu yapılardan bazıları işlevlerini yitirmiş bazıları ise aynı işlevlerde kullanılmaya devam etmektedir. Yapı çeşitliği çok olan Ticari Merkez ve çevresi, oluşan kentsel alanda tarihsel süreç ve fiziksel gelişimi açısından odak noktası sayılmıştır.

Çarşı alanına yakın mesafelerde bulunan, dönemlerinin konaklama ihtiyacını önemli ölçüde karşılamış olan, ancak günümüze ulaşamayan han yapıları, alanın dönüşümü açısından önem taşımaktadır. 1882 tarihli Konya Vilayeti Salnamesinde kentte o tarihte 4 adet han (çarşı) yapısı olduğundan söz edilmiştir²⁶. Alan kullanıcısı olan çarşı esnaflarından, Özsarı Manifatura Mağazası (Kuruluş:1928) sahibi Hacı Hasan Özsarı'nın torunu Hasan Özsarı'dan hanlarla ilgili bilgiler elde edilmiştir. Bu yapılardan bir tanesi Halısarayı işleviyle inşa edilen ancak günümüzde Burdur Belediyesi Hizmet Binası olarak işlevlendirilmiş olan yapının bulunduğu alanda ve yerleşimin en büyük hanlarından birisi olduğu söylenen han yapısıdır.

²² Kadir Şeker, "Millî Mücadele Döneminde Burdur'da Sosyal Hayat", *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta 2010, Sayı: 22, s. 65.

²³ Yusuf Ekinci, *Burdur*, Ankara 1995, s. 20.

²⁴ Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, ss. 53-54.

²⁵ Erkan, *a.g.e.*, ss. 240-245.

²⁶ *Vilayet-i Salname-i Konya*, Hicri 1299/ Miladi 1882, s. 122.

Rumlardan kaldığı düşünülen bu yapının ismi “Tayyar Hanı”dır. 2 katlı, taş ve ahşap malzemelerle inşa edilmiş olan bu yapının birçok farklı fonksiyon için kullanılmış olduğu bilinmektedir. Yapının zemin katının bir bölümü ticari işleve hizmet veren küçük ölçekli bir meyve-sebze hali olarak kullanılırken, diğer bölümü han kullanıcılarının ulaşım ve taşıma amaçlı yararlandıkları hayvanlarının barınması için düzenlenmiştir. Yapının 2. katı yine iki farklı fonksiyonda kullanılmıştır. Halin üzerindeki odalar o dönemki Belediye Hizmetleri için ayrılırken, hayvan barınağının üzeri han kullanıcılarının konaklama mekânları olarak işlevlendirilmiştir.

Daha sonraki dönemlerde han yapılarının olduğu bölgelerde sosyo-kültürel farklılaşmaların meydana gelmesi, kent içi otellerinin bu yapıların yerlerini almalarına neden olmuştur.

Böylece kentte han yapılarından farklılaşarak kendi içerisinde bir tipoloji oluşturan yeni konaklama yapıları inşa edilmeye başlanmıştır.

Bu yapıların konumlanmaları için yine kentin tarihi çekirdeğini oluşturan bölgesi olarak “Ulu Cami ve Saat Kulesi” civarı seçilmiştir. Konaklama yapılarının yoğunlaştığı sokaklardan bir tanesi de “Paşas Sokak” olarak adlandırılmıştır. Bu yapıların yoğun bir şekilde bir arada bulunması nedeniyle “Oteller Bölgesi” olarak adlandırılan bir yerleşim dokusu meydana gelmiştir²⁷ (Resim 1).

Resim 1. Oteller Bölgesinin Görünümü 1936²⁸

²⁷ Seda Şimşek Tolacı, Burdur “Oteller Bölgesi”nin Kültürel Miras Değerinin Belirlenmesi ve Mekânsal-İşlevsel Sürdürülebilirliği”, *Turizm ve Mimarlık Sempozyumu-3*, Antalya 2010, s. 28.

²⁸ Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi, Burdur 2005

Geçmişten günümüze süregelen zaman diliminde çeşitli doğal afetler ve insanın neden olduğu olaylar çarşırı çevreyeyen Kale ve civarını etkilemiştir. 1. derece deprem kuşağı içerisinde yer alan kentte 16.yy da başlayan ve sırasıyla 1842, 1875, 1876, 1899, 1900 ve 1901 yıllarında meydana gelen depremlerden sonra, 3 Ekim 1914 tarihinde diğerlerinden daha büyük ve oldukça zarara yol açan bir deprem daha yaşanmıştır. Konutlar, camiler, kiliseler, saat kulesi ve Ulu Camii bu depremde büyük hasar görmüştür. Bu durum kentin o günkü İmar Planıyla, depremden sonraki durum arasında farklılıklara yol açmıştır ve Avustralyalı uzmanlara yeni bir kent planı hazırlama görevi verilmiştir²⁹. Kentte 1971 yılında tekrar büyük bir deprem yaşanmıştır. Sosyo-kültürel yaşam ve fiziksel mekânda büyük hasara neden olan depremde ticaret alanında bulunan birçok yapı (anıtsal, dini ve sivil) hasar görmüş tekrar onarılmıştır³⁰.

Şeker'in 1914-1915 yıllarına ait Konya Vilayeti Salnamelerinden edindiği "Ulu Camii ve bunun civarında zahire alış satışı için duvarları kargir ancak ahşap yapılı bir lonca vardır" bilgisi bu durumu destekler niteliktedir. 1923 yılında meydana gelen büyük yangın sonucunda açık çarşıda yaklaşık 250 adet dükkân yanmıştır³¹. Bu dükkânların yerlerine farklı yapı malzemesi kullanılarak ve yangından kurtulan yapıların mimari üslupları göz önünde bulundurularak yeni ticaret mekânları inşa edilmiştir.

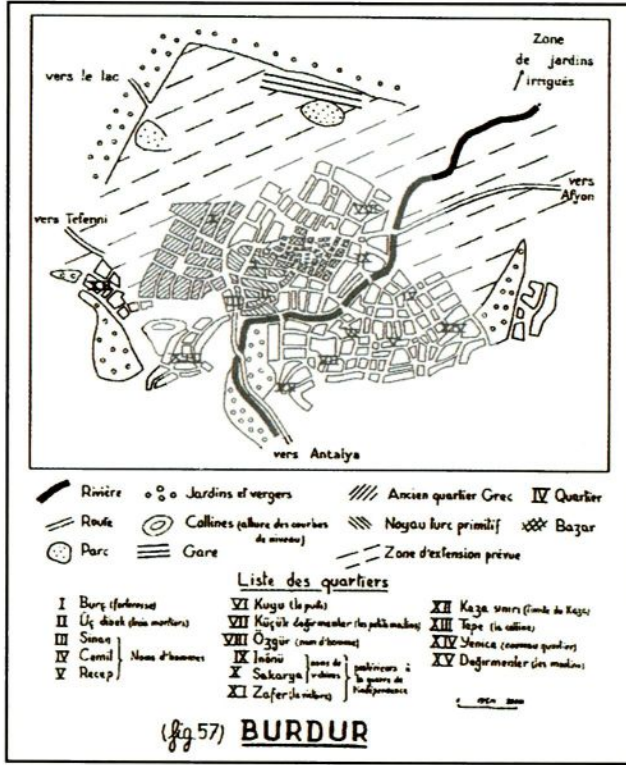
1955 yılına kadar çevre illerden alış-veriş için geline çarşı, zamanla canlılığını yitirmiştir. Çarşının işlevsel fonksiyonunun zamanla zayıflamasına rağmen, alan her dönem kent dokusunun merkezi olmuştur. 1958 yılında Planholl³² tarafından çizilen kent kroki bu süreci desteklemektedir (Şekil 1).

²⁹ Tuğba Barlık, Burdur Kenti'nin Gelişimi-2, *Burdur Araştırmaları*, Burdur Valiliği Çevre Koruma Vakfı Yayını, Sayı 4, Yıl 2, Ankara 2003, ss. 49-56.

³⁰ Yusuf Erkan, *Zamanın Otesinden Burdur Gezi Rehberi*, Renk Matbaası, İstanbul 2008, ss. 40-41.

³¹ Şeker, a.g.m., s. 65.

³² Xavier De Planhol, *De La Plaine Pamphylienne Aux Lacs Pisidiens, Nomadisme Et Vie Paysanne*, Librairie Adrien Maisonneuve, Paris 1958, s. 546.

Şekil 1. Planholl Tarafından 1958 Yılında Çizilen Plan Krokisi*

Mevcut Durum

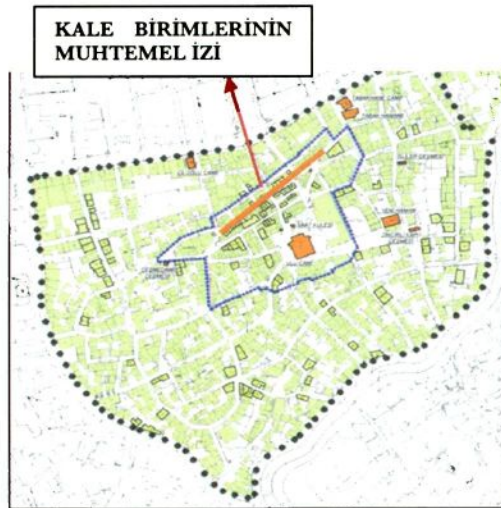
Günümüzde, Cumhuriyet Meydanı, Oluklaraltı ve Çayboyu arasında kalan ve kalenin tahmini yerleşim bölgesini oluşturan alan “Ulu Cami ve Saat Kulesi, Ticari Kentsel Sit Alanı” olarak ilan edilmiştir. Çarşının en eski ve en uzun kabul edilen aksı “Uzun Çarşı”dır. Çarşının geçmişinin yaklaşık 500 yıllık olduğundan söz edilmektedir. Sit Alanı içerisinde bulunan “Çeşme Damı Çeşmesi”nin varlığı bu bilgiyi desteklemektedir. Bu çeşme; 1501 yılında II. Beyazıt’ın oğlu Korkut Sultan Han’ın Teke ve Hamit Valisi olduğu dönemde, doktoru Ali İbni Hancı tarafından yaptırılmıştır³³. 760 metre uzunluğundaki çarşı birçok farklı ticari işlevde mekânları barındırmaktadır.

* 32 nolu dipnottan yararlanılmıştır.

³³ Rıza Erdem, *Burdur 1928*, Çoğaltan: Fevzi Bayraktar, Burdur 1940, s. 2-3

Alanda bulunan kale yapısının çeşitli nedenlerle yıkılması ve yerine yeni yerleşimlerin kurulması, yüzeydeki yapı izlerinin tamamen kaybolmasına neden olmuştur. Mevcut durumda Tarihi Ticari Merkez olarak adlandırılan bölgedeki dükkân mekânlarının yapımı sırasında, Uzun Çarşı ismiyle anılan bölgede, “Kazancı Ziya Bey” dükkânının temeli atılırken bu kale duvarlarına rastlandığı söylenmektedir³⁴. Çarşıdaki dükkânların bu kale duvarlarının taşlarının devşirilmesiyle yapıldığı yönünde bilgiler edinilmektedir. Bu durum, Uzun Çarşı aksının boyut ve konumlanma olarak Burdur Kalesi’nin izini sürmüş olabileceğini düşündürmektedir³⁵(Şekil 2).

Bölge yalnız ticaret yapılan bir alan olmayıp, aynı zamanda üretim yapılan, insanların iletişim kurmalarını ve bilgi alış-veriş yapmalarını sağlayan bir sosyalleşme merkezi olmuştur. Bu görevi özellikle Ulu Cami çevresinde kurulan “semt pazarı” ve özel tezgâhlarda dokunarak üretilen, kentin uzun yıllar geçim kaynağını oluşturan dokumacılıkla elde edilen, alaca bezleri ve halıların büyük şehirlere gönderilmesi ve uluslararası satışı için alıcılara sergilendiği “Alaca Pazarı” üstlenmiştir (Resim 2). Çarşı farklı işlevler üstlenmesi nedeniyle uzun yıllar kent hayatının merkezi olarak hüküm sürmüştür. Halen Cuma günleri alanda sebze meyve pazarı kurulmaktadır. Ancak kentli yoğun olarak kentin kuzeyinde bulunan düzlük alanda, salı günleri kurulan, semt pazarını tercih etmeye başlamış bu durum “Yukarı Pazar”ın kullanıcılarının azalmasına neden olmuştur.

Şekil 2. Burdur Kalesi’ne Ait Birimlerin Bulunma Olasılığı Olan Uzun Çarşı Aksı

³⁴ Erdem, *a.g.t.*, s. 12.

³⁵ Seda Şimşek Tolacı “Türk Tarihi Döneminde (11.YY-21.YY) Burdur Kent Merkezinde Değişim Gösteren Yerleşim Dokusu”, *Göller Bölgesi Tarih ve Kültür Varlıkları Bilgi Şöleni*, Ankara 2011, s. 239.

Resim 2. Alaca Pazarı 1936 ³⁶

Alanda her zanaat için farklı sokaklar belirlenmiş ve yapılan üretimin şekli ya da elde edilen ürüne bağlı olarak; Alacacılar Sokak, Şekerciler Sokak, Yağcılar Sokak, Demirciler Sokak, Semerciler Sokak, Tabak Sokak vb. isimlendirilmişlerdir. Bazı sokaklar da halen barındırdığı yapıların işlevlerine göre; Yeni Hamam Sokağı, Tabak Hamamı Sokağı ve Eski Belediye Caddesi vb. isimler ile anılmaktadırlar³⁷. Bu alan; Şahinalp ve Günel'in³⁸ belirttiği birçok Osmanlı çarşısında olduğu gibi, aynı zamanda konaklama, dinlenme, ibadet ve kişisel hizmetler gibi fonksiyonlara da sahiptir.

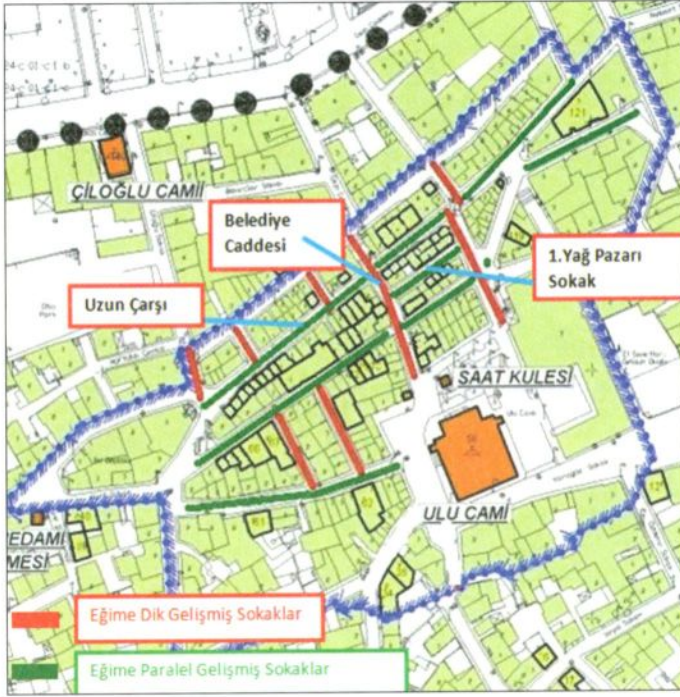
Tarihi Ticari Alanda Bulunan Yapıların Konumlanmaları (Doku-Sokak-Mekân Özellikleri)

Çarşının tepe yükseltisi üzerinde bulunmasından dolayı sokaklar eğime dik ve paralel şekilde konumlanmışlardır. Sokak örüntüsü değerlendirildiğinde, Ulu Cami ve Saat Kulesi'nin olduğu alana bağlanan yolların kuzeyde ticari alanla, güneyde ise, konut alanları ile doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Tepenin en yüksek alanından başlayıp aşağı doğru inen yollar, kuzeyde kentin Cumhuriyet Dönemi'nde gelişim gösteren aksı "Gazi Caddesi", güney ve doğu yönlerinde "Burdur Çayı", batıda ise "Cumhuriyet Caddesi"ne kadar eğimli bir şekilde uzanmaktadırlar.

³⁶ Burdur İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi

³⁷ Zafer Gölen, *Burdur Kitabı-I: Sokaklar*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, s. 51.

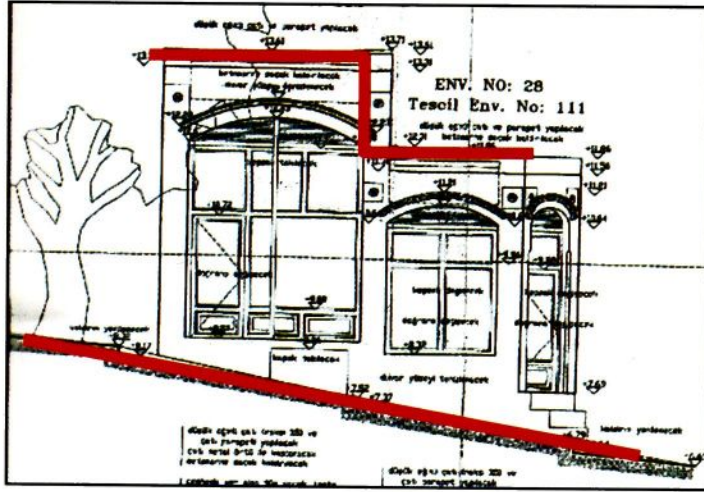
³⁸ Şahinalp, Günel, a.g.m., s. 149.

Şekil 3. Eğime Dik ve Paralel Gelişmiş Sokak Dokusu

Alandaki mevcut eğimin kullanımı iki türdür (Şekil 3). Sırt sırta konumlanan ve bitişik nizamda inşa edilmiş olarak bir yapı bloğu oluşturan yapılarda eğime dik ve eğime paralel olmak üzere iki farklı şekilde kot farkı kullanımının tasarıma yansıdığı tespit edilmiştir (Şekil 4-5). Eğime paralel olarak yerleştirilmiş ticari mekânlarda, dükkân giriş kotlarının arazi kotlarına göre düzenlendiği, cephe ve kat yüksekliği sürekliliğinin bozulmaması ve yükseltilmiş girişler ya da üst kotun sabit kalması ile iç mekânda gabari farklılaşmasının uygulandığı görülmüştür (Resim 3-4). Yapı bloğunun arazi eğimini dik olarak kestiği alanlarda ise bloklar arası kot farkı oluşturulmuştur³⁹.

³⁹ Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, ss. 37-39.

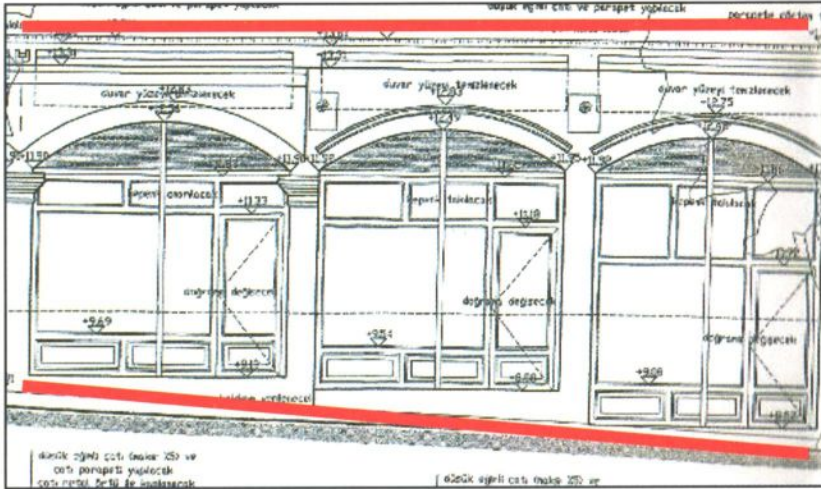

Şekil 4. Eğime Dik Olarak Gelişen Yapı Yerleşim Şekli. ⁴⁰

Resim 3. Eğime Dik Olarak Gelişen Yapı Yerleşim Şekli, 2013.

⁴⁰ Uslular Ltd. Şti., Burdur Ulu Cami Çevresi Sokak Sağıklaştırma Projesi, Ankara 2007.

Şekil 5. Eğime Paralel Olarak Gelişen Yapı Yerleşim Şekli. ⁴¹

Resim 4. Eğitime Paralel Olarak Gelişen Yapı Yerleşim Şekli, 2013.

Bölgede az sayıda yapıda zemin kat ticari mekân ve birinci kat konut olarak tasarlanmış, diğer yapılar ise sadece ticaret ya da üretim-ticaret işleviyle kullanılmıştır. Mekân girişleri de kamusal alanla doğrudan bağlantılı olarak ana cephenin bulunduğu sokak üzerinden sağlanmıştır⁴².

⁴¹ Uslular Ltd. Şti., Burdur Ulu Cami Çevresi Sokak Sağıklaştırma Projesi.

⁴² Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, ss. 40-41.

Yapıların Plan Karakteristikleri (Mekânsal Özellikler)

Yapılan alan çalışması sonucunda yapıların işlev ve kullanımlarına göre 3 ana başlıkta sınıflandırılması mümkündür.

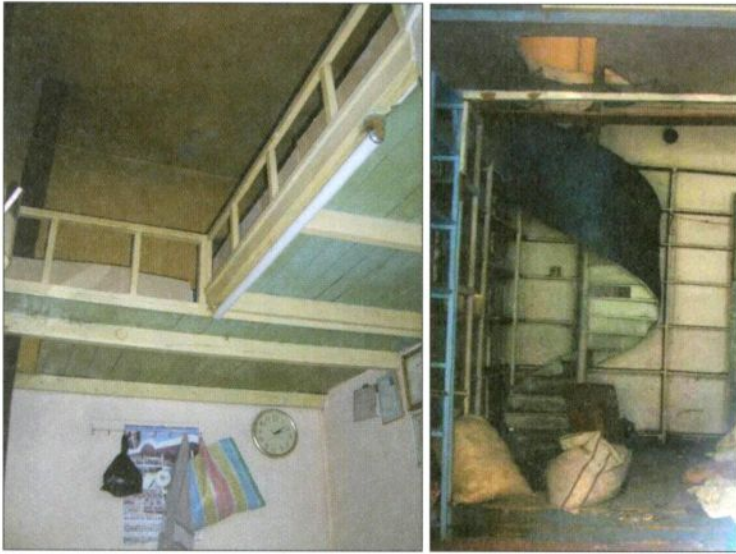
1-Yalnız ticari amaçlı olarak kullanılan, tek katlı ticari yapılar

- Mekânların girişlerindeki hacmin alışverişe, geri kalan bölümün imalata ayrılması için mekânın yatayda bölümlendiği çözümler (alandaki genelde şekerleme ve ekmek imalatı yapılan mekânlarda kullanılan çözümdür)

- Mekânların kat yüksekliğinden yararlanılarak, asma katlı, düşeyde bölümlendiği çözümler (Resim 5-6):

2- Yalnız ticari amaçla kullanılan yapılarda mekân ihtiyacını karşılamak için, eğimin çok olduğu alanlarda bodrum katın inşa edildiği, zemin +bodrum katlı yapılar

3- Zemin katı ticari mekân, üst katı ticari mekâna ait bir birim ya da konut olarak kullanılan 2 katlı yapılar ⁴³.

Resim 5-6. Alandaki Ticari Mekânların Düşeyde Bölümlenmesine Örnekler, 2006.

Alandaki ticari mekânların büyüklükleri incelendiğinde, özgün durumda tek hacimli olan mekânların giriş cephelerinin 3-6 metre arasında, derinliklerinin bulun-

⁴³ Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, s. 41.

dukuları yapı adasının verdiği imkan doğrultusunda 2.5-7.5 metre arasında değişiklik gösterdiği görülmüştür. Bazı mekânların, işlevin gerektirdiği boyutun sağlanması için, 2 yada 3 ticari mekânın birleştirilmesiyle genişletildiği, bazılarının da tek mekân hacminin bölünerek, farklı kullanıcılar tarafından, değişik ticari işlevler doğrultusunda kullanıldığı tespit edilmiştir.

Bu yapıların büyüklükleri maksimum 70 m² civarındadır. Daha büyük metrekarelere sahip olan yapıların (100-150 m² büyüklüğe sahip olan yapılar Şekil 6. üzerinde siyah renkle gösterilmiştir) inşa edildikleri dönemin kamu, konaklama, dini, sosyo-kültürel faaliyetlere yönelik yapıları ve konut+ticaretin birlikte yer aldığı yapılar olduğu görülmüştür⁴⁴.

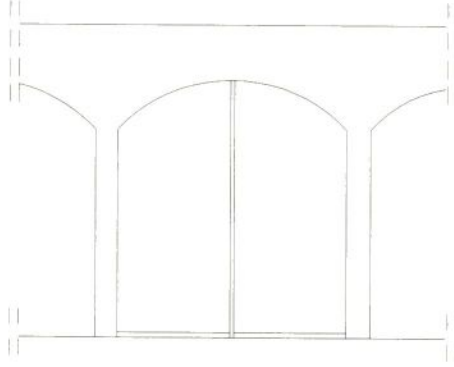
Şekil 6. Tarihi Ticari Merkez’de Bulunan Yapı Büyüklükleri.⁴⁵

⁴⁴ Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, ss. 42-43.

⁴⁵ Burdur Belediyesi, *Ulucami Cıvırı Kentsel ve Ticari Sit Alanı Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırması*, Burdur 2008.

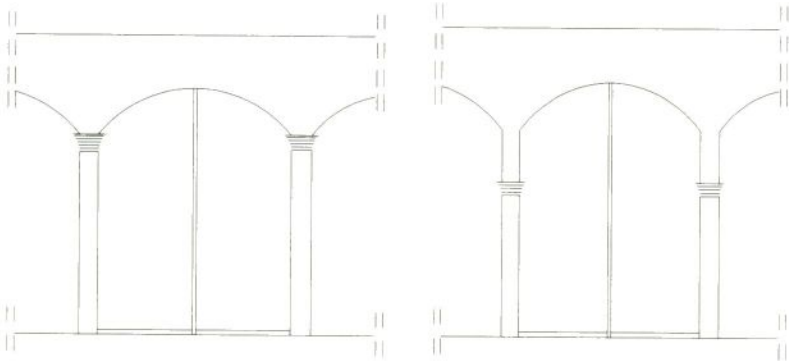
Yapıların Cephe Karakteristikleri

Tarihi Ticari Merkez’de bulunan ticari yapılar yapı malzemesi, cephe elemanları ve strüktürel özelliklerinin değerlendirilmesi sonucunda farklı zamanlarda inşa edildikleri tespit edilen yapıların, birbirleri ile uyum içerisinde oldukları görülmüştür. Cephelerde sürekliliği sağlayan cephe elemanları mevcuttur. Cephe karakteristiği ve alan kimliğinin oluşmasına veri sağlayan en önemli unsurlar strüktürel elemanlar (basık kemerler) ve onların cepheye yansımalarıdır (Şekil 7).

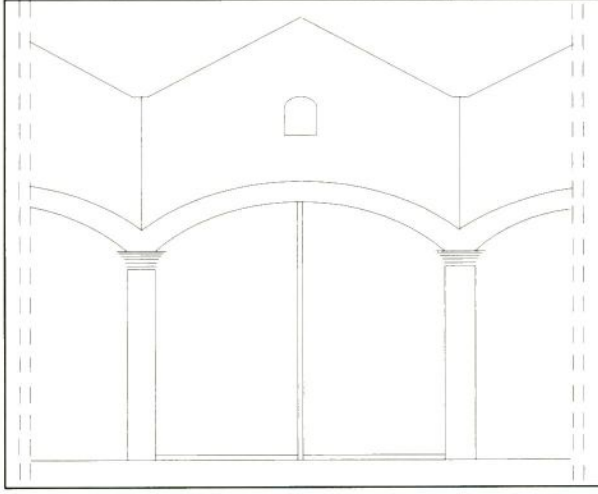
Şekil 7. Basık Kemerli Cephe Tipi, 2009.

Yapıların birçoğunda yer alan bu kemerlerin birleştiği noktalarda sütunlar bulunmaktadır. Sütunların bazılarında sütun başlıkları da görülmektedir. Bazı yapılarda da bu başlıklar kemerlerin sonlandığı noktalarda değil, zemine daha yakın bir şekilde konumlandırılmıştır (Şekil 8-9). Bu başlıklar kullanıcının ekonomik durumuna göre görsel olarak farklılaşmışlardır. Bazılarında kabartma bezemeler mevcuttur.

Şekil 8-9. Basık Kemerli Cephe Tipinde Sütun Başlıklarının Yerleri, 2009.

Alan içerisinde, Eski Belediye Caddesi'nde, 475 nolu adada bulunan 40-42-44 tescil numaralı yapılar cephe kurgusu ile diğer yapılardan farklılaşmışlardır. Alanda bulunan diğer ticari mekânların üst örtüleri teras çatı iken, bu üç yapıda beşik çatı kullanılmıştır (Şekil 10, Resim 7). Bu çatı sisteminin üçgen alınlık şeklinde cepheye yansımaları, metrekare büyüklüğü ve çatı yükseklikleri arasında bir hiyerarşinin olması, bu yapıların cephe kurgusu yönüyle diğerlerinden ayrılmasını sağlamıştır.

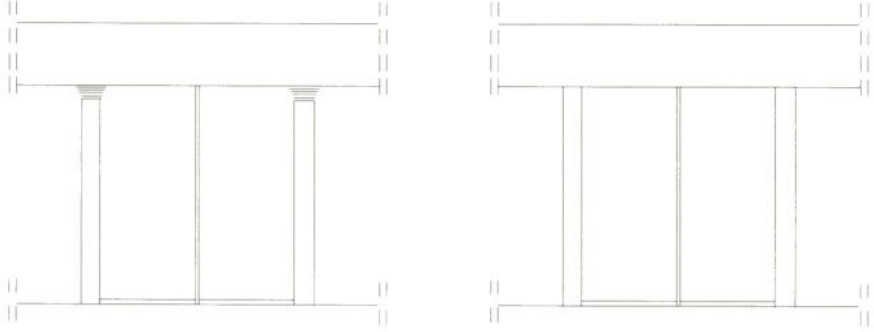

Şekil 10. Eski Belediye Caddesi No:40-42-44'teki Yapıların Cephe Biçimlenişleri, 2009.

Resim 7. Eski Belediye Caddesi No:40-42-44'teki Yapıların Cephe Biçimlenişleri, 2008.

Basık kemerin kullanımıyla yapılmış olan yapıların yanısıra, dokuda kemer elemanın kullanılmadığı, düz lentolu yapılar da mevcuttur. Bu yapılarda da kemerli yapılarda olduğu gibi başlıklı ya da başlıksız sütunlar mevcuttur ve bu cephe tipinde de başlıklar farklı yüksekliklerde konumlandırılmışlardır (Şekil 11-12).

Şekil 11-12. Düz Lentolu Cephe Biçimlenişleri, 2009.

Yapı cephelerinde dikkat çeken diğer unsurlar; açıklıklar, açıklıkların oranları ve açıklıkların üzerinde yer alan demir kepenklerdir (Resim 8-9-10). Yapıların birçoğunda yerden 40-50cm yüksekliğinde bir pencere (vitrin) bulunmaktadır. Ana giriş cephesinde, sütunlar arasında, boydan boya kapı ve vitrin doğramaları mevcuttur. Cephelerdeki kepenkler incelendiğinde, günümüze kadar özgün şekliyle ulaşmış olanlarının sayısının çok az olduğu görülür. Gayrimüslimler tarafından inşa edilen yapıların kepenk kanatlarının ortasında bulunan dikme üzerinde, birbirine benzeyen ancak farklı desenlerle bezenmiş demir dikmeler ve bu kepenklere ait özgün kilit sistemleri bulunmaktadır.

Resim 8-9-10. Özgün Kepenk ve Kepenk Elemanlarına Örnekler, 2008.

Yapıların Yapım Sistemleri

Bu alandaki ticari yapıların yapım sistemlerine bakıldığında tüm yapıların yığma – taş sistemi kullanılarak inşa edildiği görülmüştür. Yapı kullanıcıları ile gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda, bu yapılarda kullanılan taşın, yörede “Kurna Taşı” olarak bilinen bir yerel malzeme olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Kurna Köyü (Yaka Köy) Burdur Kent merkezine 7 km uzaklıkta yer almaktadır. Yerleşimde bulunan taş ocağının fiziksel formu kullanım sonrası değişikliğe uğramıştır. Sahip olduğu yeni fiziksel görünümünden dolayı alana “Taş Kesiği” (halk dilinde “daş kesiği”) denildiği bilgisine, yerleşimde daha önceki yıllarda uzun süre muhtarlık görevi üstlenmiş, yerleşimin yerlilerden olan Ahmet Şimşek’in oğlu Mehmet Şimşek ile yapılan kişisel görüşme sonucu ulaşılmıştır. Taşın farklı seleksiyonları yapıda taşıyıcı, cephe kaplaması, vb. değişik işlevlerde kullanılmıştır. Özellikle dış cephe kaplamalarında işlemesi kolay olan, hafif ve delikli cinsi kullanılmıştır.

Resim 11-12. Ulu Cami ve Saat Kulesi'nin Ticari Alandaki Sokaklardan Algısı, 2013.

Bu malzeme farklı cins ve dayanımlarının olmasının yanı sıra, kolay elde edilmesi ve çıkarıldığı ocak mesafesinin yakın olması nedeniyle nakliye maliyetinin az olması açısından da tercih edilmiştir. Tüm yapılarda aynı malzemenin kullanılması ve malzemenin sahip olduğu sarı renk tonları ile cephede hakim renk tonunun oluşması sağlanırken dokuda da görsel süreklilik elde edilmiştir (Resim 11-12).

Yapıların Bezeme Özellikleri

Ticari alanda bulunan yapıların cephelerinde kullanılan bezeme özellikleri incelendiğinde, dükkânlar arasındaki sütunlar üzerinde, giriş kemerlerinin iki yanında küçük çiçek motiflerin bulunduğu göze çarpmaktadır (Resim 13-14-15). Yapılan çalışmada bu motiflerin neyi temsil ettikleri konusunda net bir sonuca ulaşılamamıştır. Ancak alan çalışmasında gerçekleştirilen kişisel görüşmeler sonucu, dükkânları

inşa eden ustanın ya da grubun bir işareti, başka bir deyişle bir çeşit imza olabileceği düşünülmektedir. Bazı yapıların cephelerinde devşirme malzemelerin kullanıldığı görülmüştür.

Resim 13-14-15. Yapıların Girişlerindeki Çiçek Motifleri, 2007.

İç mekân bezemeleri araştırıldığında, çok fazla özgün yapıya rastlanılmamıştır. Bu duruma çarşının 1914 ve 1971 yıllarında geçirmiş olduğu yangın ve depremlerin neden olduğu düşünülmektedir. Birçok yapı bu yangınlardan sonra mümkün olduğu kadar özgün durumuna yakın bir şekilde tekrar inşa edilmiş, 2 adet dükkân yapısı bu afetlerden etkilenmeden korunabilmiştir. Bunlar, Ulu Cami Caddesi, No: 32'de bulunan 70 yapı tescil numaralı ve Eski Belediye Caddesi No:13'te bulunan 88 yapı tescil numaralı yapılardır ⁴⁶.

Yapı kullanıcıları ile gerçekleştirilen kişisel görüşmelerden, mekânların ticari iş-levle hizmet etmeleri nedeniyle, bazı sembollerin bol kazanç getireceği inancıyla, özellikle tavan göbeklerindeki bezemelerde incir figürünün kullanıldığı öğrenilmiştir (Resim 16).

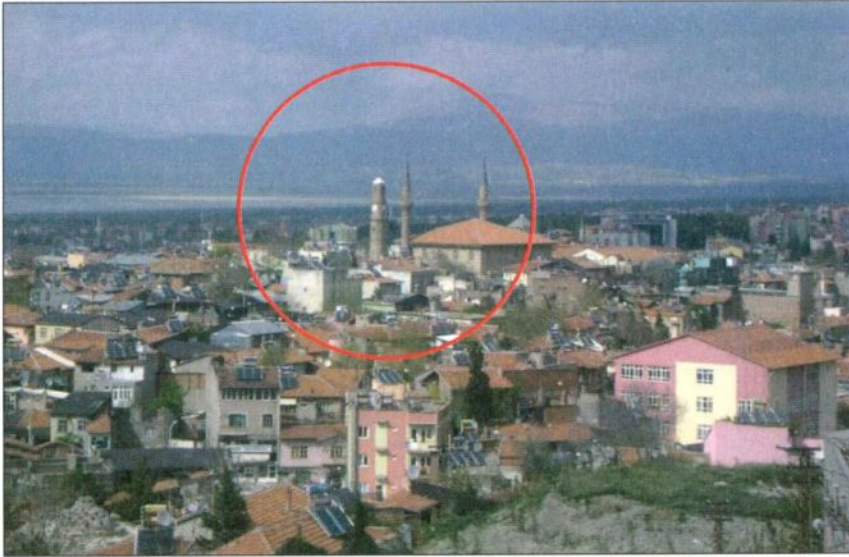
Resim 16. 70 Tescil Numaralı Dükkânın İç Mekân-Tavan Bezemesi, 2008.

⁴⁶ Şimşek Tolacı, *a.g.t.*, s. 49.

Bölgede Meydana Gelen Fiziksel ve Sosyal Dönüşümler (Sosyo-Kültürel ve Ekonomik Bağlamda İşlevsel Özellikler)

Ticari merkez süreç içerisinde doğal afetler, yangınlar ve sanayileşme politikaları sonucu birtakım değişim ve dönüşümlere maruz kalmıştır. 1914 yılında kentte meydana gelen ve il bütününde neredeyse %90 oranda yapı hasarına yol açan depremde⁴⁷ yıkılan Ulu Cami 1919 yılında halk ve hükümet işbirliği ile tekrar inşa edilmiştir. Ancak çevredeki ticari dokuda deprem sonrası ve 1923 yılında çıkan yangınlarda çok sayıda yapı yok olmuştur. Daha sonra 1936 yılında, Kahyaoğlu Hacı Ali Demir tarafından yaptırılan Saat Kulesi ve beraberindeki Ulu Cami (batı yönündeki minare Sarı Mustafa Oğlu Hasan Özsanı (1941), diğeri Velicangil Şükrü Bey tarafından yapılmıştır) çevresinde, organik formlara sahip yeni bir yerleşim ve ticari doku gelişmeye başlamıştır⁴⁸.

Yerleşim dokusunun bu iki yapı çevresinde gelişmeye başlaması sonucu bu yapılar odak noktası haline gelmiştir. Bu alanın bir tepe yükseltisi üzerinde kurulmasından dolayı, yapıların görsel algısı yüksek ve çok yönlüdür. Bu nedenle kent silüeti açısından da büyük önem taşımaktadırlar (Resim 17).

Resim 17. Kentsel Sit Alanının Silüeti İçerisinde Ulu Cami ve Saat Kulesi, 2013.

⁴⁷ Hayati Kuzucu, "1914 Depremi ve İkdâm Gazetesinin Haberleri", <http://www.burdurtarihi.com/deprem.html>, Erişim Tarihi: 29.03.2013.

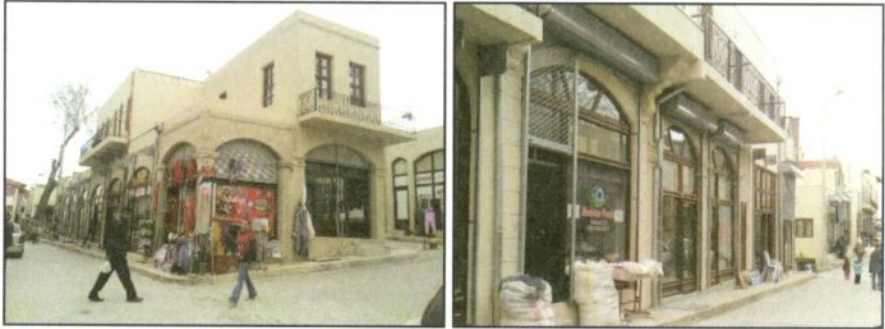
⁴⁸ Metin Özata, *İlk Çağlardan Kurtuluş Savaşı'na Burdur Tarihi*, Umay Yayınları, İzmir 2009., ss. 17-18.

Süreç içerisinde işlev, üretim şekli değişikliği ve teşhir yöntemindeki değişimler nedeniyle mekân büyüklüklerinin yetersiz kalmasıyla, kullanıcılar bu problemi çözmek için, farklı iç mekân çözümleri geliştirmişlerdir. Birden fazla mekânın birleştirilmesi ve asma kat sisteminin uygulanması çözümler arasındadır. Yapılarda plan düzeyinde farklılık yaratan bu değişim cephe düzenine yansıtılmamıştır. İnsan eliyle gerçekleşen birtakım değişimlerin yanı sıra, eş zamanlı olarak yapılarda doğal etmenler (deprem, yangın, hava kirliliği vb.) sonucu meydana gelen deformasyonlar yapılarda fiziksel bozulmalara neden olmuştur.

Belediyenin öz kaynağı ve İl Özel İdaresi Fonu ile 2008 yılında, Ulu Cami Çevresi Sokak Sağlıklaştırma Projesi kapsamında alanın büyük bölümü onarıma girmiştir. Projede yaklaşık 700 yıldır aynı işlevle kullanılan bu alanın özgün dokusunu ve işlevini yitirmeden kente yeniden kazandırılması amaçlanmış ve yapıların cepheleri, çatı onarımları ve proje uygulaması yapılan sokakların altyapıları tamamlanmıştır (Resim 18-19).

I. ve II. Yağ Pazarı, Ulu Cami Sokak ve Belediye Caddesi'nde 15'i tescilli 30'u tescilsiz 45 yapının cepheleri ıslah edilerek aşına uygun onarımı yapılmıştır⁴⁹. Günümüzde ticari alanın en uzun aksı olan Uzun Çarşı'da cephe sağlıklaştırma proje çalışmaları yapı ana cephelerinde bulunan demir doğramaların çıkartılması ve yerlerine ahşap doğramaların yerleştirilmesi ile devam etmektedir. Bu çalışmanın yanı sıra, cephelerde bulunan reklam panoları, kablolar, klimalar, yapının özgün durumunda bulunmayan ancak hava koşullarından korunmak için sonradan yapılara eklenmiş olan saçaklar kaldırılmaktadır.

Farklı zamanlarda yapılan alan çalışmaları ve alanın onarım sürecinin takibi sonucunda, alanda bulunan ticari yapıların mimari üsluplarının günümüzde halen çarşı içerisinde ortak bir dil oluşturduğu görülmüştür.

Resim 18-19. Tarihi Ticari Alandaki Sokaklardan Görünümler, 2013.

⁴⁹ Uslular Ltd. Şti., Burdur Ulu Cami Çevresi Sokak Sağlıklaştırma Projesi.

Halı sarayı olarak inşa edilen bina günümüzde tekrar Belediye Hizmet Binası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ulu Cami ve Saat Kulesi'nin yanında konumlandırılmış ve tüm kentlinin farklı nedenlerle uğrayacağı bu kamu yapısının, ticari alanın kullanıcısını arttırması mümkündür. Ancak, küçük ölçekli ticari mekânların biraraya gelmesiyle oluşan açık çarşının devamında inşa edilen bu yapı bu alanda bulunan han yapısının avlulu plan tipolojisi göz önünde bulundurularak tasarlanmış olmakla birlikte, ölçeğinin çok büyük olması nedeni ile tarihi dokunun görsel algısı açısından olumsuz bir örnek oluşturmaktadır.

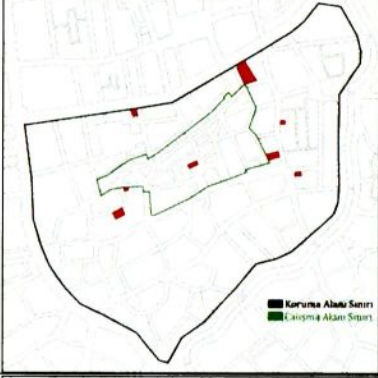
Bölgede yapılar üzerinde gerçekleştirilen her müdahale, yapı gruplarını dolayısı ile tarihi dokuyu farklılaştırmaktadır. Yapıların ada ve parseller içerisindeki konumlanmaları, mekân örgütlenmeleri, cephe, strüktürel sistem ve bezeme özelliklerinin incelenmesi sonucunda oluşturulan bu çalışma bundan sonraki süreçlerde yapılacak olan onarım çalışmalarında daha doğru yaklaşımlar oluşturulmasına ve dokunun en özgün haliyle gelecek nesillere aktarılmasına katkı koymaktadır.

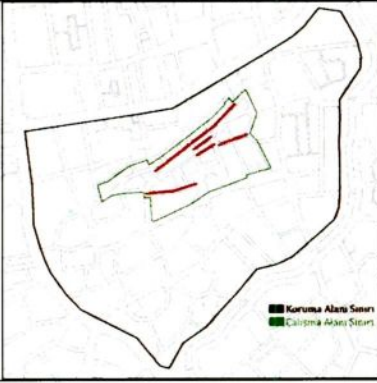
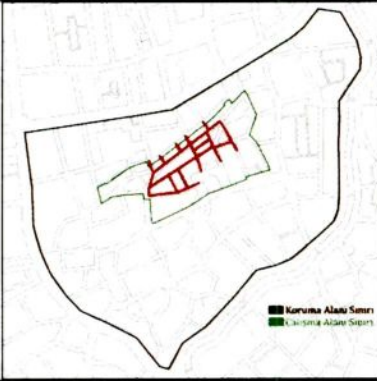
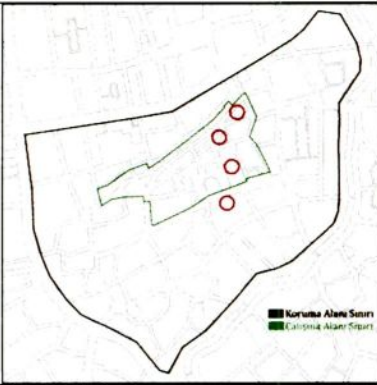
BULGULAR

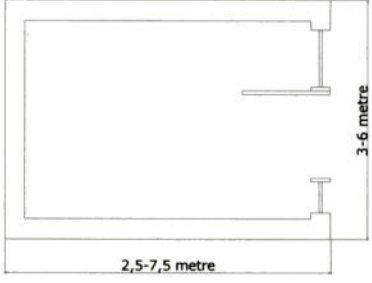
Gerçekleştirilen çalışma sonucunda, Burdur Tarihi Ticari Alanı'nın yer seçim kriterlerinin, mekân ölçeğindeki özellikleri, sosyo-kültürel ve ekonomik özellikleri ile Osmanlı Çarşıları ile benzerlik gösterdiği, kent bütününe bir parçası olduğu araştırma bulgularının tablolaştırılması ile ifade edilmiştir.

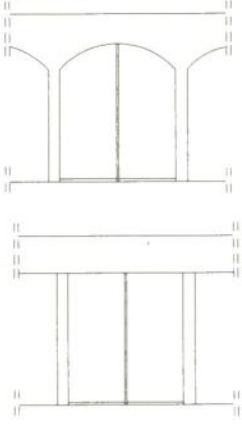
Tablo 1. Bulgular

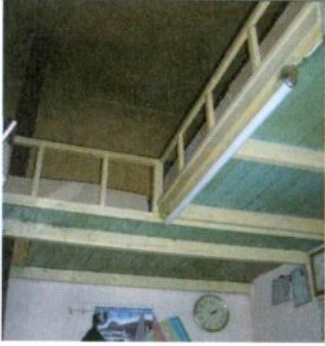
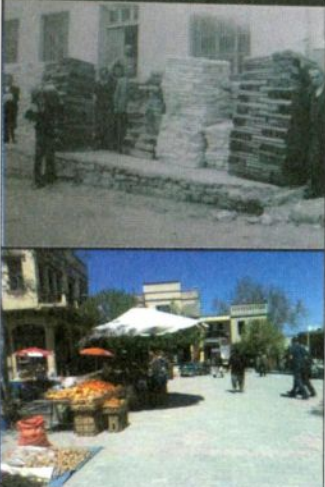
	OSMANLI ÇARŞISI ÖZELLİKLERİ	BURDUR ULU CAMİ ÇEVRESİ (YUKARI PAZAR) ÖZELLİKLERİ
1. YER SEÇİM KRİTERLERİ	Kale ve şehir surlarına yakınlık, dolayısı ile yüksek tepe etekleri veya bitiminde konumlanma	Alan günümüzde var olmayan, ancak bir tepe üzerinde var olduğu bilinen, "Burdur Kalesi" civarında konumlanmıştır.

4. YER SEÇİM KRİTERLERİ	3. YER SEÇİM KRİTERLERİ	2. YER SEÇİM KRİTERLERİ
Ana yollara yakınlık	Kültürel, kişisel hizmet, ibadet, dinlenme, yapılarına yakınlık	Cami ve Bedestene yakınlık ve bu yapıların alana merkez oluşturmaları
Alanın içinde bulunduğu "Kentsel Sit" kentin önemli ulaşım arterleri ile çevrilidir.	Alan içerisinde kişisel hizmet amaçlı kullanılan 2 adet hamam, park, kahvehaneler, camiler ve çeşme yapıları mevcuttur.	Alan Ulu Cami (Cami-i Atık) ve Saat Kulesi çevresinde gelişmiş, bu yapılar yerleşimin odak noktası olmuştur.
		

7. SOKAK-DOKU-MEKAN ÖZELLİKLERİ	Meslek gruplarına ait sokaklar, çarşı ve pazarlar	Alanda bazı zanaatların yoğunlaştığı-kümeleştiği, zanaatların isimleri ile anılan sokaklar mevcuttur	 ■ Koruma Alanı Sınırı ■ Etilerine Alanı Sınırı	
6. SOKAK-DOKU-MEKÂN ÖZELLİKLERİ	Birbiri ile bağlantılı sokak örüntüsü	Alanda ticari işlev akışı sağlayacak sürekli gösteren sokak örüntüsü ve kavşak noktalar mevcuttur.	 ■ Koruma Alanı Sınırı ■ Etilerine Alanı Sınırı	
5. YER SEÇİM KRİTERLERİ	Konaklama yapılarına yakınlık	Alan günümüzde mevcut olmayan han yapıları ve “Oteller Bölgesi” ne yakın mesafede konumlanmıştır.	 ■ Koruma Alanı Sınırı ■ Etilerine Alanı Sınırı	

10. MEKANSAL ÖZELLİKLER	9. SOKAK-DOKU-MEKÂN ÖZELLİKLERİ	8. SOKAK-DOKU-MEKÂN ÖZELLİKLERİ
Plan özellikleri, bölge, kent ve coğrafi konum özelliklerine göre farklılık göstermektedir.	Konut alanlarının net bir çizgi ile alandan ayrılması	Üretim yapılarının alanın dış çepesinde bulunması
Alanda bulunan ticari yapıların özgün durumunda genişliği 3-6 m, derinliği 2,5 - 7,5 metre olan, tek hacimli mekânlar olduğu bilinmektedir.	Alanda bulunan bazı yapıların konut+ticaret işleviyle kullanılması konut alanlarının net bir çizgi ile ayrılmasına engel olmuştur.	Alandaki üretim yapıları ticari işlevle iç içe, çoğu kez aynı mekân içerisinde çözümlenmiştir.
		

13. SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK BAĞLAMDA İŞLEVSEL ÖZELLİKLER	12. MEKANSAL ÖZELLİKLER	11. MEKANSAL ÖZELLİKLER
Ticari işlev	Malzeme özellikleri , bölge, kent ve coğrafi konum özelliklerine göre farklılık göstermektedir.	Cephe özellikleri , bölge, kent ve coğrafi konum özelliklerine göre farklılık göstermektedir.
Alandaki yapıların birçoğu yalnız ticari işlevle kullanılırken, az sayıda yapının konut+ticaret ve konaklama+ticaret işleviyle kullanıldığı görülmüştür.	Alanda bulunan ticari yapılar da yerel bir taş olan "Kurna Taşı" çeşitlerine göre, yapı beden duvarlarında ve cephe kaplamasında kullanılmıştır.	Ticari yapıların dış cephe karakteristikleri, kemerli ve düz lentolu olmak üzere iki ana başlıkta toplanabilir.
		

14. SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK BAĞLAMDA İŞLEVSEL ÖZELLİKLER	Üretim işlevi	Alanda bulunan ticari yapıların bazılarında üretim işlevi için mekân içerisinde asma kat inşa etme ve mekânı bölme yöntemi ile özel bölümler oluşturulmuştur.	
15. SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK BAĞLAMDA İŞLEVSEL ÖZELLİKLER	Sosyalleşme, paylaşım merkezi	Önceki dönemde, Ulu Cami ve Saat Kulesi çevresinde kurulan “Alaca Pazarı”, (günümüzde ise sebze-meyve pazarı) kent için önemli bir sosyalleşme merkezi olmuştur.	

SONUÇ

Kent için önemli bir mekânsal öge olan ticari alanlar (Çarşı-Pazar), Türk kültüründe bir kentin varoluşunu sağlayan ve kente değer katan önemli oluşumlardan bir tanesidir. Kentte toplumsal, idari, kültürel ve ekonomik birçok faaliyetin gerçekleştiği bu mekânlar zaman içerisinde, toplumun tüm kesimleri tarafından kullanılan kamusal alanlar haline gelmişlerdir. Bu durumun en büyük nedeni, ticari alanda bulunan konaklama, kişisel hizmet ve ibadet işlevli yapıların alana ekonomik değerinin yanında sosyal değer yüklemesidir. Böylece Osmanlı çarşıları fiziksel ve işlevsel anlamda kent hayatının merkezini oluşturmuşlardır.

Günümüzde “Tarihi Ticari Merkez” (halk dilinde “Yukarı Pazar”) olarak kabul edilen bölgenin yer seçim kriterleri, gelişim süreci, ticari yapıların konumlanma-

si, Tarihi Ticari Merkez'in fiziksel büyümesi ve sosyo-ekonomik özellikleri değerlendirildiğinde, Osmanlı şehir çarşıları ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Çarşının, Burdur Kalesi sınırlarında, ana yollara ve dolayısı ile konaklama yapılarına yakın mesafede konumlandırıldığı görülmektedir.

Çarşı, Osmanlı kent sisteminde yer alan çarşı tipinden "üstü açık çarşılar" grubu içerisinde yer almaktadır. Alanın konumlanış biçimi alışveriş etmeye elverişli, iki tarafında dükkân mekânları bulunan yapı bloklarının biraraya gelerek kümeler oluşturması ile biçimlenmiştir. Her toplum, kendi inanç ve görüşleri doğrultusunda, kendisine uygun, toplumsal alışkanlıkları çerçevesinde yapılar inşa etmiş, kendi yetenek ve ekonomilerine göre bir zanaat veya meslek edinmiştir. Kentin toplumsal yapısındaki çeşitlilik, bünyesinde barındırdığı farklı kültürel özellikler ve toplumun sahip olduğu zanaatlardan elde edilen ürünlerin ticari yolla halka aktarılması kaygısı, Burdur Kentsel Sit Alanı içerisinde yer alan "Tarihi Ticari Merkezi"nin mimari yapısının şekillenmesine neden olmuştur. Yer seçimi olarak da, dini bir yapı, konaklama, kültürel ve kamu yapılarına yakınlıkta konumlanmaları Osmanlı çarşılarına benzerlik durumunu destekleyici öğelerdendir. Bu alan günümüz kentinin oluşumunda bir odak noktası olma görevini üstlenmiştir.

16. yüzyılda belirginleşen geleneksel Türk çarşılarının mekânsal yapısı, 19. ve 20. Yüzyılda değişim göstermiştir. Özellikle 1980'lerden sonra değişen ekonomik yapı ve büyük ölçekli alışveriş merkezlerinin inşa edilmesi ile geleneksel Türk çarşı geleneği işlevsel ve mekânsal dönüşüm sürecine girmiştir.

Çalışma alanı da bu değişim ve dönüşümden etkilenmiştir. İşlevsel değişim; yeni ticari akların kullanıma açılması ve beraberinde çarşı alanında icra edilen zanaat kollarının (alaca dokumacılığı vb.) sanayileşme süreci ile değerini kaybetmesiyle oluşmuştur. Mekânsal anlamdaki değişim de daha çok yapı kullanıcılarının, işlev farklılaşmasını mekâna yansıtmaları sonucu meydana gelmiştir.

İl Özel İdaresi Fonu ile 2008 yılında başlayan sokak sağlıklılaştırması projeleri tarihi alanda görsel sürekliliği sağlamış ancak alanın mekânsal kimliğinin değişime uğramasına neden olmuştur. Özellikle Uzun Çarşı üzerindeki dükkânlarda mevcut olan, özgün demir doğrama-kepenklerin yerlerine ahşap doğrama -demir ferforjelerin kullanımı, alanın özgün olma niteliğini yitirmesine neden olmuştur. Ancak gerçekleştirilen projeler; kent belleği için önemli olan "Yukarı Pazar"ın eski aktif kullanımını canlandırabilmek ve kullanıcı memnuniyetini arttırmak açısından alan ve kent için değer taşımaktadır.

Elde edilen veriler ışığında hazırlanan bu çalışmanın, tarihi ve kültürel değer taşıyan yapıların ve tarihi ticari alanın, günümüz ve ilerleyen süreçte yapılacak yeniden canlandırma, rehabilitasyon çalışmalarına ve birçok özelliğinden dolayı "Osmanlı Çarşıları" içerisine dahil edilebilecek olan bu alanın gelecek nesillere en özgün haliyle aktarılabilmesi için bir altlık oluşturacağı düşünülmektedir.

Burdur Kenti için kentsel, mekânsal ölçekte önem gösteren alanın bir Osmanlı kenti olarak Burdur kent dokusu içerisindeki değeri taşıyor olması alana olan hassasiyeti artırmaktadır. Tarihi Ticari Alan; kentsel kimlikteki yeri, kentte aidiyet hissini güçlendirmesi, kent hafızasının oluşması, kentin cazibe merkezi haline gelmesi gibi amaçlara hizmet etmektedir. Kentlerde yaşanan sosyal, fiziksel, kültürel erozyona ve yozlaşmaya karşı durmak, küreselleşmenin getirdiği tek tipleşme/tek tipleştirme etkisine karşı kendine özgü farklılık kazandırmak olgusu ile hareket etmek çalışmanın kazanımları ve sonuçları ile örtüşmektedir.

Tarihi Ticari Alana dair bu çalışmanın yürütülmesinin mimari ve kentsel kimlik, sosyolojik boyut, kent kültürüne katkıları ile değerlendirilmesinin yanı sıra, kent turizmüne katkı sağlama boyutu ile de önemi mevcuttur. Tarihi Ticari Alan ve geleceğe yönelik çalışmalar ile Burdur Kenti'nin ulusal ve uluslararası düzeyde tanınırlığının sağlanması, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması, kente vizyon kazandırma ve marka oluşturma gibi özelliklerin kazandırılması sağlanacaktır. Tarihi Ticari Alan; Osmanlı kentlerinde olduğu gibi Burdur Kent nüvesi olarak canlandırılarak, kentsel sit alanının diğer bölgelerine örnek olma özelliği taşıyacaktır.

KAYNAKLAR

- Ankan, Zeki, *XV-XVI. Yüzyıllarda Hamit Sancağı*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1988.
- Barlık, Tuğba, "Burdur Kenti'nin Gelişimi-2", *Burdur Araştırmaları*, Burdur Valiliği Çevre Koruma Vakfı Yayını, Sayı 4, Yıl 2, Ankara 2003, ss.45-48.
- Burdur Belediyesi, *Ulucami Cıvarı Kentsel ve Ticari Sit alanı Koruma Amaçlı İmar Planı Araştırması*, Burdur 2008.
- Burdur İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü, *Fotoğraf Arşivi*, Burdur 2005.
- Cansever, Turgut, *İslam'da Şehir ve Mimari*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- Cezar, Mustafa, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No:9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.
- Çabuk, Suat - Demir, Kemal, "Osmanlı Kentlerinde Mahallelerin Mekânsallaştırılabilirliği İçin Bir Yöntem denemesi: Kayseri Örneği", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (ISSN: 2147-0626), Vol.1, No:3, Karabük Üniversitesi, Eylül 2012, DOI: 10.7596/taksad.v1i3.57, <http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php>, Erişim tarihi: 27.09.2013
- Ekinci, Yusuf, *Burdur*, Ankara 1995.
- Erkan Yusuf, *Bekleyen Kent Burdur*, Heyamola Yayınları, İstanbul 2010.
- _____, *Zamanın Ötesinden Burdur Gezi Rehberi*, Renk Matbaası, İstanbul 2008.

- Erdem Rıza, *Burdur 1928*, Çoğaltan: Fevzi Bayraktar, Burdur 1940.
- Gölen Zafer, *Burdur Kütübü-I: Sokaklar*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Milli Mücadele Döneminde Burdur (1919-1922)”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:27, Konya 2010, ss. 589-635.
- İstanbul Kültür Mirası ve Kültür Ekonomisi Envanteri, Halk Kültürü, http://istanbulkulturenvanteri.gov.tr/halk-kulturu/detay/envanter_id/203, Erişim Tarihi: 27.09.2013
- Kuzucu, Hayati, “1914 Depremi ve İkdam Gazetesinin Haberleri”, <http://www.burdurtarihi.com/deprem.html>, Erişim Tarihi: 29.03.2013.
- Kür, Hasan, 210 Numaralı Şer’iyye Siciline Göre Burdur Kazası’nın İdârî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H.1255-1261/M.1839-1845), *Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Isparta 2008, s. 40.
- Özata, Metin, *İlk Çağlardan Kurtuluş Savaşı’na Burdur Tarihi*, Umay Yayınları, İzmir 2009.
- Özdeş, Gündüz, *Türk Çarşıları*, Tepe Yayınları, Ankara 1998.
- , *Türk Çarşıları*, İTÜ Mimarlık Fakültesi 28 Ekim 1952 Tarihli Doçentlik Çalışması, Pulhan Matbaası, İstanbul 1953.
- Planhol De Xavier, De La Plaine Pamphylienne Aux Lacs Pisidiens, Nomadisme Et Vie Paysanne, *Librairie Adrien Maisonneuve, Paris 1958*.
- Sakaoğlu, Necdet, *Osmanlı Çarşıları Atlası, Geleneksel Meslek Örgütlenmeleri ve Anadolu Çarşıları*, Doğan Burda Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Şahinalp, Mehmet Sait - Günel, Veysi, “Osmanlı Şehircilik Kültüründe Çarşı Sisteminin Lokasyon ve Çarşı İçi Kademelenme Yönünden Mekânsal Analizi”, Erişim Tarihi: 17.03.2013, <http://www.academia.edu/1814553/>, 2012, Ankara 2012, s. 149.
- Şeker, Kadir, “Milli Mücadele Döneminde Burdur’da Sosyal Hayat”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Isparta 2010, Sayı:22, ss. 61-74.
- Şimşek Tolacı, Seda, “Burdur Tarihi Kent Dokusunun İncelenmesi”, *Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı*, Isparta 2009, ss. 6-54. (Şekil 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12 ve Resim 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14,15,16, 17, 18, 19 ilgili kaynaktan yararlanılarak metin içerisinde kullanılmıştır.)
- , Burdur “Oteller Bölgesi”nin Kültürel Miras Değerinin Belirlenmesi ve Mekânsal-İşlevsel Sürdürülebilirliği”, *Turizm ve Mimarlık Sempozyumu-3*, Antalya 2010, s. 28.

-
- _____, “Türk Tarihi Döneminde (11.YY-21.YY) Burdur Kent Merkezinde Değişim Gösteren Yerleşim Dokusu” *Göller Bölgesi Tarih ve Kültür Varlıkları Bilgi Şöleni*, Ankara 2011, ss. 237-243.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Şehirler*, Milliyet Tesisleri, İstanbul 1985, s.66.f
- Tuncel Metin, “Burdur”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul 1992, ss. 426.
- Uslular Ltd. Şti., *Burdur Ulu Cami Çevresi Sokak Sağlama Projesi*, Ankara 2007
- Uysal, Mehmet, “Tarihsel Süreçte Geleneksel Konya Çarşısı İçin Bir Mekânsal Analiz”, *Milli Folklor Dergisi*, Yıl: 22, Sayı 86, Ankara 2010, s. 150.
- Vilâyet-i Sâlname-i Konya*, Hicri 1299/ Miladi 1882.
- Yaşayan Çarşılar*, Novartis Kültür Yayınları, No:17, Stil Matbaacılık ve Yayıncılık San. ve Tic A.Ş., 1.bs., İstanbul 2005.
- 1973 İl Yılığ*, Güven Matbaası, Ankara 1974, s. 10.
- Çarşı esnaflarından, Özseri Manifatura Mağazası (Kuruluş:1928) sahibi Hacı Hasan Özseri'nin torunu Hasan Özseri ile kişisel görüşme yapılmıştır, Burdur, 27-09-2013.
- Kurna Köyü Eski muhtarlarından Ahmet Şimşek'in oğlu Mehmet Şimşek ile kişisel görüşme yapılmıştır, Burdur, 12-06-2008.

ORTAÇAĞ İSLÂM KAYNAKLARINDA TUNA BULGARLARI İÇİN KULLANILMIŞ OLAN ETNONİMLER (KRONOLOJİK BİR DEĞERLENDİRME)

ERMAN ŞAN*

Tuna Bulgar Hanlığı¹, 681 yılındaki kuruluşundan bir Bizans eyaleti haline getirildiği 971 yılına kadar yaklaşık üç asırlık bir süre için Balkanlar ve yakın çevresinde hüküm sürmüş bir devlettir. Bu döneme dair temel kaynaklarımız başta Grekçe ve Latince yazılı eserler olmak üzere Tuna Bulgarlarından günümüze kalmış epigrafik ve arkeolojik buluntulardır. Saydıklarımıza ilaveten, daimi surette göz ardı edilmiş olan, Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatüründe de Tuna Bulgarlarına dair değerli bilgiler bulunmaktadır. Maalesef şimdiye değin mevzu bahis eserlerdeki bilgiler derlenmediği gibi Tuna Bulgarlarına dair oluşturulan monografilerde de lâyıkıyla kullanılmamıştır². Elbette Ortaçağ İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarlarından bahseden haberlerin birkaç etnonim altında ve dağınık bir şekilde aktarılmış olmasının bundaki payı yadsınamayacağı gibi haberlerin pek çoğunun Tuna Bulgarlarının hangi dönemine ait olduğunun belirsizliği de ayrıca bir zorluk teşkil eder. Bu da doğal olarak modern araştırmacıların zaman zaman yanılgıya düşmelerine zaman zaman da konuya dair İslâm kaynaklarını görmezden gelmelerine neden olmuştur. Özellikle her bir etnonimin ne zaman kullanılmaya başlanıldığının ve hangi döneme dair haberlerde Tuna Bulgarlarını kastettiğinin bilinmesi bu açıdan önemlidir. Çalışmamız aslında tam olarak bu ihtiyaçlara binaen vücuda getirilmiştir ve Tuna Bul-

* Arş. Gör., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Tarih Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ermansan@gmail.com.

¹ Tuna Bulgar Hanlığı için bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003, s. 255-276; Talât Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999; Akdes N. Kurat, "Bulgaristan", *IA*, II, 796-801; İbrahim Kafesoğlu, "Türk Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *GDAAD*, 10-11 (1981-1982), s. 91-123; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 204-209; Ahmet Taşağul, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul 2013, s. 284-286; Osman Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *TDİD*, X/2 (2010), s. 1-18.

² Değerli çalışmasında Runciman, Tuna Bulgarlarının erken tarihine dair ana kaynakları tartıştığı ek kısmında hiçbir Ortaçağ Müslüman müellifini zikretmemektedir. Bkz. *First Bulgarian Empire*, s. 265-272.

garları tarihine dair Ortaçağ İslâm kaynaklarındaki bilgileri, etnonim ve bunların kökenleri odaklı, sistematize etmeyi hedeflemektedir.

İslâm tarih ve coğrafya yazımının genelde “kusur” addedilen, fakat aslında yukarıdaki türden zorlukların aşılmasında rehberlik vazifesi görebilecek bir özelliği bulunmaktadır. Buna göre Ortaçağ Müslüman müellifleri kendi eserlerine dâhil edecekleri bilgileri eğer daha önce kaleme alınmış eserlerden derliyorsa özel isimlerin yazımında kaynaklık eden eserdeki biçimlere çoğunlukla sadık kalmışlardır. Hatta bunu kendilerine kaynaklık eden eserdeki özel ismin yanlış yazılmış olması durumunda da yapmışlardır. Aslına bakılırsa bizim burada yapacağımız da tam olarak Tuna Bulgarlarına dair “kusurlu etnonimleri” kaynağına doğru takip etmekten başka bir şey değildir. Böylelikle ilgili haberlerin kronolojik ve tematik açıdan netlik kazanmasıyla araştırmacılara daha doğru analizler yapma imkânının sağlanacağı kanaatindeyiz. Tüm bu şartlar göz önüne alındığında, Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimlerin kronolojik bir tasnife tâbi tutulmasının aynı zamanda bir zorunluluk olduğu da görülecektir. Bunu sağlamak yolunda asıl faydalanacaklarımız ise Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgar Hanlığı’nın çağdaşı olan (miladi VIII.-X. yüzyıllar) etnonimlerdir. Çünkü bunların kahir ekseriyeti, aşağıda detaylıca görüleceği gibi, doğrudan tanıklığa dayanmaktadır ve belirli zaman aralıkları için kullanılmışlardır.

Tuna Bulgarları, kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla, kendilerini çoğunlukla *Bulgar* (Βουλγάρ) ve bazen de *Burgar* (Βουργάρ) olarak adlandırmışlardır³. Komşuluklarındaki halkların yazılı kaynaklarında onlar için kullanılmış etnonimler de Bulgar adıyla uygunluk göstermektedir. Örneğin Latince yazılı kaynaklarda Bulgarlar için *Bulgari*⁴, *Wlgar* (> *Vlgar*)⁵, *Vulgar*⁶ ve *Vulgares*⁷; Grekçe yazılı kaynaklarda da yine benzer bir biçimde *Bulgaron* (Βουλγάρων)⁸ ve *Bulgaroi* (Βούλγαροι)⁹ etnonimleri görü-

³ Tuna Bulgar kitabelerinden öztanımlamalarını barındıranlar Grek harfleriyle Grekçe olarak kaleme alınmışlardır. Bkz. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 34-35, 62.-63.

⁴ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Moritz Eduard Pinder - Gustav Parthey, Berolini 1860, s. 185; *Annales Bertiniani*, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883, s. 43; *Annales Fuldenses*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1891, s. 25, 35, 42, 56, 121, 126, 129.

⁵ Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripartita*, ed. Caroli Annibalis Fabroti, Venetiis 1729, s. 90-92.

⁶ *Annales Fuldenses*, s. 112.

⁷ Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 95, 132; *Annales Fuldenses*, s. 65.

⁸ Kosmas Indikopleustes, *Christianiki Topographia*, ed. Eric Otto Winstedt, Cambridge 1906, s. 119.

⁹ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967, s. 52.

lür. Rus letopislerinde ise *Bolgarı* (Болгары)¹⁰ olarak karşımıza çıkarlar ve buradaki kullanım hem Tuna Bulgarları hem de İdil Bulgarları için ortakdır¹¹.

Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimler de, birkaç istisnası bulunmakla birlikte, yukarıda zikredilenlerle paralellik arzeder. İslâm kaynaklarındaki etnonimleri kronolojik bir tasnifle vermek gerekirse bunlar: *Burcân* (بُرْجَان), *Burgar* (بُرْغَر), *Bulgar* (بُلْغَر) ile varyantı *Bulgarî* (بُلْغَرِي), *Bulgānū'd-dâhil* (بُلْغَارُ الدَّاهِلِ) ile varyantı *Bulgār-ı Enderûnî* (بُلْغَارُ اَنْدَرُونِي) ve son olarak da *Bulkār*'dır (بُلْكَار). Etnonimlerden *Burcân* ve *Burgar* haricinde kalanlar çok ufak yazım ve ses değişiklikleri ile Arapça yazılı kaynaklarda rastlamaya alışık olduğumuz bir hususiyeti aksettirirler. Buna göre herhangi bir topluluğun, bölgenin veya şehrin adının birbirinden küçük farklarla ayrılan birkaç biçimde yazılmış olması nadirattan değildir ve benzeri bir durumla Başkurt, Karluk, Kırgız, Kıpçak ve Peçenek gibi diğer Türk boylarının isimlerinin birkaç farklı biçimde yazılmış olmasında da karşılaşılr¹². Nihayetinde bunları Arapçaya has değişiklikler olarak görmek gerekir. *Burgar* da Tuna Bulgarlarının kendi öztanımlamalarından bir diğeri iken, *Burcân* içinse daha detaylı bir açıklamaya ihtiyaç vardır.

***Burcân* (بُرْجَان)**

İslâm tarih ve coğrafya yazımında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimlerin ilki *Burcân*'dır. Hemen burada ifade etmek gerekir ki, ister Tuna Bulgarları isterse de İdil Bulgarları hakkında olsun, Bulgarlar için *Burcân* veya benzeri bir adlandırmaya diğer dillerde yazılmış kaynakların -hatta Bulgarların kendi kitabeleri de dâhil- hiçbirinde tesaduf edilmez. Diğer bir deyişle, Tuna Bulgarları için kullanılan *Burcân* etnoniminin yalnızca Arapça tarih ve coğrafya yazımına has olduğunu söylemek mümkündür. Peki, Müslüman yazarlar Tuna Bulgarları için neden böyle bir isimlendirmeyi tercih etmişlerdi?

Ortaçağın Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri, içerisinde *g* ve *k* seslerini barındıran bazı yabancı özel isimler Arapçaya aktarırlarken bahsedilen *g* ve *k* seslerinin yerine ج (cîm) harfini kullanmışlardır. Örneğin yine Doğu Avrupa'daki Türk boylarından Başkurtlar hakkında Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) coğrafya lüğatinde şöyle bir bilgi bulunmaktadır: “*Bâşgird* (بَاشْغَرْد): ... *Bazılan cîm* (ج) harfi ile *Bâşcird* (بَاشْجَرْد) derler; *bazılan* [da] (ق) *kâf* harfi ile *Bâşkird* (بَاشْكَرْد) derler...”¹³. Yâkût

¹⁰ Örnek olarak bkz. *Letopis Nestora*, ed. I. Glazunova, Sankt-Peterburg 1903, s. 8, 14; *Pskovskaya Letopis*, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837, s. 2.

¹¹ *Letopis Nestora*, s. 8, 10, 23, 33, 37'de Tuna Bulgarlarına dair olan haberler, s. 14, 45, 47'de ise İdil Bulgarlarına dair olan haberler bu etnonimle verilmiştir. Krş. için ayr. bkz. Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. 480.

¹² Tüm bu biçimler için Ramazan Şeşen'in eserinde (*İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001) zikredilen çeşitli Türk boylarının isimlerine bakılabilir.

¹³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, [nşr. yk.], Beyrut 1977, I, s. 322.

el-Hamevî'nin tespiti yerindedir; dahası gerçekteki durum onun ifade ettiğinden daha da karmaşıktır. *Bulgar* etnoniminin Arapçaya naklinde tam olarak bahsedilen hususiyetin rölü olsaydı *Burcân* yerine *Bulcar* benzeri bir adlandırma umabilirdik. Bununla birlikte Tuna Bulgarlarının kitabelerinde öztanımları olarak kullanılmış diğer bir isim *Burgaron* (Βουργάρων) veya *Burgarian* (Βουργαρήαν)¹⁴ bu geçiş için daha olası adaydır. Bunun Araplar tarafından Bizans aracılığıyla alınması gibi bir durum gerçekleşti¹⁵ ise Arapların Grekçe γ (gamma) harfini Arapçaya ح (cim) olarak dönüştürülmesi kuralı işletilmiş demektir. Yani Grekçe *Burgarian* şekli, Arapçada *Burcaran*'dan bozma *Burcân* ile karşılanmış olabilir. γ (gamma) ح (cim) dönüşümünün sayısız örneği vardır ama en bilineni elbette Klaudios Ptolemaios'un Araplar nezdinde de çok ünlü eseri *Megiste*'nin (Μεγίστη)¹⁶ *Kütübü'l-Mecestî* veya *Mecistî* (كتاب المجسطى)¹⁷ şeklinde aktarılmasını gösterebiliriz. Yine benzeri bir dönüştürmede ünlü tabip ve filozof Galenos (Γαληνός), İslâm kaynaklarında *Câlinûs* (جالينوس) olarak karşımıza çıkar¹⁸.

Sebebi her ne olursa olsun Arapların Tuna Bulgarlarını *Burcân* olarak teşhis etmeleri -şayet daha erken değilse- Emevî hanedan azası ve aynı zamanda oldukça tecrübeli bir komutan olan Mesleme b. Abdülmelik¹⁹'in komutasındaki Müslüman ordusunun 98/717 yılında Konstantinopolis seferi ve kuşatması sırasında hem Bizans hem de Tuna Bulgarları ile temas ettikleri dönem gibi gözükmektedir²⁰. İslâm kaynaklarında, Tuna Bulgarlarından bahseden, Mesleme'nin seferi ve kuşatmasından önceki tarihlerle ait başka haberler de bulunmakla birlikte bunlar en erken miladî IX. yüzyılın ortala-

¹⁴ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62.

¹⁵ Yine benzer bir aracılık, dönemin Bizans kaynaklarında Slavlar için kullanılmış olan *Sklavenoî* (Σκλαβηνοί) tabirinin hemen hemen aynı tarihlerde İslâm tarih ve coğrafya yazımında da *Saklebe* ve *Sakâlîbe* olarak görülmesinde söz konusudur. Tüm bu şekiller için bkz. Peter B. Golden, "Al-Sakâlîbe (The Sakâlîbe of Northern and Eastern Europe)", *EP*, VIII, s. 872.

¹⁶ Eserin asıl adı *Megale Sunksisis*'tir (Μεγάλη σύνταξις). Fakat esere duyulan hayranlık nedeniyle ya bizzat Yunanlılar tarafından ya da Müslüman âlimlerinin ilk tercüme faaliyetleri esnasında ona "en büyük" (الكتاب الأكبر) manasına gelen *Megiste* (Μεγίστη) adı uygun görülmüştür. Bkz. Heinrich Suter, "Mecestî", *IA*, VII, 438-439. Bahsedilen tercüme faaliyetleri içinse bkz. Ramazan Şeşen, "İslâm Dünya-sındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar)", *İTED*, VII/3-4 (1979), s. 3-29.

¹⁷ *Kütübü'l-Mecestî*'ye dair bkz. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, thk. Yûsuf Ali Taviî, Beyrut 2010, s. 430-431; Makdisî, *el-Bed' ve'l-târîh*, haş. Halil İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998, I, s. 181.

¹⁸ *Câlinûs*'a dair bkz. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 2002, I, 100; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 457.

¹⁹ Mesleme b. Abdülmelik'in hayatı ve kariyeri için bkz. Karl Vilhelm Zetterstéen, "Mesleme", *IA*, VIII, 126-127; Gernot Rotter, "Maslama b. 'Abd al-Malik b. Marwân", *EP*, VIII, 740; Hasan Kurt, "Mesleme b. Abdülmelik", *DLA*, XXIX, s. 318-319.

²⁰ Bu sefer ve kuşatma için bkz. E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", *JHS*, 18 (1898), s. 194-197; Hanoğlu Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", *İSTEM*, VIII/15 (2010), s. 114-122.

ında kaleme alınmışlardır²¹. Dolayısıyla erken döneme ait olan bu haberler *Burcân* etnoniminin kökenini göstermek konusunda bir önceliğe sahip değildir.

Mesleme b. Abdülmelik, hedefi Konstantinopolis'i fethetmek olan bir orduyla karadan ve denizden sefere çıkmış, Trakya'ya geçerek Bizans başkentine doğru ilerlemeye başlamıştı. Bu ilerleyiş sırasında Mesleme'nin *Sakālibe*²² ye ait olduğu söylenen bir şehri (مدينة الصقالبة) fethetmiş olduğu²³ da İslâm kaynaklarında zikredilir. Fethin hemen akabinde Mesleme'ye *Burcân*, yani Tuna Bulgar, süvarileri (خيل برجان) hücum etmişler, fakat Mesleme bundan kurtulmasını bilmiştir²⁴. Haber, Tuna Bulgarları ile Müslümanların ilk doğrudan temasını göstermesi açısından oldukça değerlidir. Ayrıca bu bilgi, Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855) tarafından kaleme alınıp günümüze ulaşmış ilk İslâm kroniğinde²⁵ de yer bulmuştur. Yapılan askerî harekâtın bir Konstantinopolis seferi olması başlı başına bir hadise iken, kuşatmanın başarısızlık hatta felaketle sonuçlanması Müslümanların daha fazla dikkatini çekmesine neden olduğunu kestirmek zor değildir. İslâm kaynaklarına göre başarısızlığın müsebbiplerinden biri de Tuna Bulgar Hanı²⁶ nın Mesleme'ye kurduğu tuzaktı²⁷. Tuzağa

²¹ Örneğin Mes'ûdi (*et-Tenbih ve'l-işraf*, [nşr. yk.], Kahire 2009, s. 144-145), Tuna Bulgar Hanı Tervel'in (طرفلا ملك برجان) Bizans İmparatoru II. Iustinianos'a (I. 685-695, II. 705-711) yaptığı yardımlardan ve bu yardımların neticesinde Iustinianos'un tahtı tekrar ele geçirmesinden bahsetmektedir. *Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fi ahbâri'l-hakâ'ik* (ed. Michael Jan de Goeje - Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869, s. 26)'te ise Bizans İmparatoru II. Anastasios'un (713-715) *Bilâdü'l-Burcân*'a (بلاد البرجان) sürülmesine dair bir haber bulunmaktadır.

²² İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılan Slavlar için bkz. Golden, "Al-Sakāliba", s. 872; Florin Curta "Sklavinia and Ethnic Adjectives: A Clarification", *Byzantion Nea Hellás*, 30 (2011), s. 85-98; Bizans ve Slavlar için bkz. George Ostrogorsky, "Byzantium and South Slavs", *SEER*, XLII/98 (1963), s. 1-14; José M. Riveros, *La Crónica de Monemvasia. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas*, Valparaíso 2010, s. 21-53. *Sakālibe* daha sonrasında özellikle köle ticareti vasıtasıyla Ortaçağ İslâm toplumunun bileşenlerinden biri de olmuşlardır. Buna dair bkz. Vladimir I. Lamanskiy, *O Slavyanah v Maloy Azii, v Afrike i v İspanii*, Sankt Peterburg 1859; Clifford E. Bosworth, "Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)", *EF*, VIII, s. 878-879; Ahmet Taşağul, "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, s. 3-4; Dimitri E. Mişin, *Sakāliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002; Mehmet N. Özdemir, "Sakālibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2011), s. 89-107.

²³ Buna dair bkz. Erman Şan, "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medinetü's-Sakālibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 71-83.

²⁴ Halife b. Hayyât, *et-Tarih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985, s. 315-316; yine aynı rivayet Ebül-Kâsım İbn Asâkir (*Târihu medîneti Dımaşk*, thk. Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut 1997, LVIII, 32) tarafından da aktarılmıştır. Daha kısa bir rivayet için bkz. İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998, XIII, 102. Zehebî (*Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1990, VI, 269) de Halife b. Hayyât'ın adını zikrederek ondan nakleder.

²⁵ Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 71 dn. 4.

²⁶ Tuna Bulgar Hanı, İbn Asâkir (*Târihu medîneti Dımaşk*, XXII, 442) tarafından *Sāhibü Burcân* (صاحب برجان) şeklinde anılırken İbn Kesir'de (*el-Bidâye ve'n-nihâye*, XII, 655) ise *Melikü'l-Burcân* (ملك البرجان) şeklindedir. Burada bahsedilen, yıl göz önüne alındığında, Tuna Bulgar Hanı Tervel olmalıdır. Tervel için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han (702-718)", *Prof. Dr. Bekir Kütikoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-568.

kadar da yeterince başarılı ilerlediği söylenemeyecek kuşatma, tuzaktan sonra çok daha vahim bir hâl almıştı. Gelen yardımcı destekler her ne kadar Bulgarlara gereken cevabı vermiş olsalar da Müslümanlar Konstantinopolis önlerinden hedeflerine ulaşmadan çekilmek zorunda kalmışlardır²⁸. Vahameti nedeniyle Müslüman toplum hafızasında son derece önemli bir yer işgal eden sefere dair rivayetlerde, Tuna Bulgarlarından *Burcân* olarak bahsedilmesinin daha sonrasında aynı etnonimin yaygınlaşarak kullanımında kalmasına katkı yaptığı anlaşıyor. Mesleme'nin Tuna Bulgarları ile maceraları aslında doğrudan temas olmasından dolayı buna ilişkin haberler hemen akabinde sözlü tarih rivayetleri şeklinde kullanıma girmişti. Bundan kısa bir süre sonrasında da Nuh peygamberin soyundan bahseden bazı haberlerde ve ilk coğrafya eserlerinin pek çoğunda *Burcân*'dan da bahsedilmeye başlanacaktır.

İzleyen süreçte Nuh peygamberin soyuna dair olan rivayetlerde *Burcân*'ın da görülmeye başlanması konumuz açısından oldukça önemlidir. Ortaçağların Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri arasında kavimlerin menşei varsayılan ilk ata vasıtasıyla, "ikinci veya sonraki Âdem" (آدم الأخير)²⁹ olarak da bilinen, Nuh peygamberin soyuna bağlamak gibi bir eğilim vardı³⁰. Eğilimin kökeninde şüphesiz *Kur'ân*'ın *Sâffât Sûresi*'ndeki Nuh peygambere ve soyunun akıbetine dair olan ayetler bulunur³¹. Bu ayetlerde onun neslinin yeryüzünde kalanlar olduğu söylenmekle birlikte çocukları hakkında bir ayrıntıya girilmez. Müslüman âlimleri *Kur'ân*'da bahsedilmeyen bu bilgileri *Tevrât*'ın Tekvîn bölümünden istifadeyle tamamlayarak yeniden kurgulamışlardır³². Her ne kadar bunlar *Tevrât*'taki ilgili kısma dayanılarak hazırlansalar da Müslümanlar tarafından tekrar ele alındıkları sırada dönemlerindeki kavimlerin de Nuh peygamberin soyuna dâhil edilmesiyle bir manada revize edilerek coğrafi ve tarihî bir zemine oturtulmuşlardı. Yapılan düzenlemeyle birbirine coğrafi ve

²⁷ Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülük*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire 1979, VI, s. 532.

²⁸ Bkz. Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", s. 120-121.

²⁹ Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, s. 217.

³⁰ İşin aslı bu eğilim, Ortaçağ'da üç büyük semavi dinden birine mensup olan ve tarih yazma geleceğine sahip halkların neredeyse tamamında bulunuyordu. Roma İmparatorluğu döneminde yazılmış bir Yahudi tarihindeki durum için bkz. Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, İng. çev. Heyet, New York 1800, I, s. 22-28. İlk Hristiyan halklardan biri olan Albanlar arasındaki durum için bkz. Movsēs Khorenats'i, *Hayoc' Patmut'üen*, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 27-29. Bizans'taki durum için bkz. Ioannes Malalas, *Chronographia*, İng. çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986, s. 4-10. Bu eğilimin Rus letopislerine yansımaları için bkz. *Letopis Nestora*, s. 1-3. İspanyolca yazılmış ilk genel dünya tarihinde de yine bu eğilim görülmektedir. Buna dair bkz. Alfonso el Sabio, *Primera Crónica General Estoria de España*, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906, I, s. 5-7. İngiliz tarihlerindeki durum için bkz. *Flores Historiarum*, İng. çev. Charles Duke Yonge, London 1853, I, s. 7-12. Süryani tarih yazımındaki örnek için bkz. İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanûth zabhne*, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, I, s. 73-74.

³¹ es-Sâffât 37/74-77.

³² Nuh peygamberin soyuna dair haberlerdeki çocuklarının ve torunlarının isimleri de yine *Tevrât*'ın ilgili bölümünden devşirilmiştir. *Tevrât*'ta (Tekvîn 10/2) geçen Yâfet'in çocuklarının adları şunlardır: Gomer, Mecüc, Maday, Yavan, Tubal, Meşek ve Tiras.

linguistik yakınlığı bulunan kavimler de genelde kardeş olarak gösterilmiştir. Epik görünümünün ötesinde bu nevî haberler, tarihçiler açısından çok önemli bir ayrıntı olarak mevzu bahis kavimlerin, onlara dair rivayetlerin sözlü ve yazılı tarihe dâhil edildikleri esnada yaklaşık olarak dünyanın hangi bölgesinde kâin olduklarını kestirelebilmek imkânı tanır. Özellikle İbn İshak (ö. 151/768)³³ ve Kelbî'den (ö. 204/819)³⁴ rivayet edilen bazı haberlerde *Burcân*'ın da bulunması³⁵, miladi VIII. yüzyılda Tuna Bulgarlarının ve hatta isimlerinin daima birlikte zikredildiği *Sakâlibe*'nin Müslüman âlimlerce bilindiğinin kanıtıdır³⁶. Daha sonraki listelerde *Burcân*'a daha az tesadüf edilirken onların yerine daha değişik ve yeni halklar (Baş-kurt, Rus, Macar, Kırğız, Karluk vs. gibi) soyacağında yer bulmuşlardır³⁷.

Burcân etnonimi bir yandan Nûh peygambere dair şecerelere eklenirken diğer yandan da İslâm tarih ve coğrafya eserlerinde Tuna Bulgarlarına dair haberlerde kullanılmaya devam etmiştir. Ortaçağ İslâm coğrafya eserleri arasında *Burcân*'a rastlayabildiğimiz ilk bilgi Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî'nin (ö. 847'den sonra) ve onu takiben İbn Serâbiyûn'un (miladi X. yüzyıl) coğrafyaya dair çalışmalarında

³³ İbn İshak, muhaddis olmasının yanı sıra ilk büyük İslâm tarihçisidir. İbn İshak için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 26-28.

³⁴ Kelbî için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 35-36.

³⁵ Konuya dair Makdisî'de (*el-Bed' ve't-târîh*, I, s. 222-223) bulunan ve İbn İshak'tan nakille verilen anlatı şöyledir: "İbn İshâk, Tevrât ehli tarafından anlatılanları şöyle aktarır: Yâfes b. Nûh, Erisimeh bint Merâzîl b. ed-Dermesîl b. Ahnûn b. Kîn b. Âdem (أبرسيمه بنت مرازيل بن الترمسيل بن اخنوخ بن قين بن آدم) ile evlendi. Ve o [Erisimeh], Yâfes için yedi erkek bir de kız çocuğu doğurdu: Cûmer (جومر), Mâreh (مارح), Vâil (وايل), Havâr (حوار), Tûbel (توبل), Hûşek (هوشك), Teras (ترس) ve Sebkeh bint Yâfes (سبكه بنت يافث). Türk (ياجوج و ماجوج), Hazar (الخزر), Sakâlibe (الصقالية), *Burcân* (برجان), Eşbân (اشبان), Ye'cûc ve Me'cûc (ياجوج و ماجوج) bunlardan [Yâfes'in çocuklarının soyundan]dırlar". Yine İbnü'l-Esir (*el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut 1987, I, s. 62; *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. Ahmet Ağrakça, İstanbul 2008, I, 67)'de bulunan ve Kelbî'den nakille verilen rivayet ise şöyledir: "Yâfes b. Nûh'a gelince, Câmer (جامر), Mev'ac (موعج), Mavâdi (موادي), Bevân (بوان), Sûbâl (توبال), Mâşec (ماشج) ve Tîraş (تيرش) onun çocuklarıdır. Fârs melikleri (ملوك فارس) Câmer'in çocuklarındandır; Türk (الترك) ve Hazar (الخزر) Tîraş'ın çocuklarındandır; İşban Mâşec'in çocuklarındandır; Türk ve Hazar memleketlerinin doğusunda olan Ye'cûc ve Me'cûc (ياجوج و ماجوج) ise Mev'ac'ın çocuklarındandır. Sakâlibe (الصقالية), *Burcân* (برجان) ve el-Eşbân (الاشبان) Bevân'ın çocuklarındadırlar. Onlar [Sakâlibe, *Burcân* ve el-Eşbân] el-'İs'in (العيس) ve diğerlerinin çocuklarından olanların oraya gelip yerleşmelerinden önce Rûm diyarında (أرض الروم) idiler. Hâm, Sâm ve Yâfes'in [soyundan olan] tüm firkalar dünyaya yayıldılar; oralarda yerleştiler ve yerleştikleri yerlerden diğerlerini sürüp çıkardılar". *Burcân*'ı barındırdan diğer rivayetler için bkz. İbn Kuteybe, *el-Ma'târif*, thk. Servet Ukkâş, Kahire [t. y.], s. 26; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I, 17; Mes'ûdi, *Mürâcu'z-zehab*, thk. 'Afif Nâîf Hatum, Beyrut 2010, I, 329; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003, I, s. 259 ve II, s. 28.

³⁶ *Sakâlibe*'nin Nûh peygamberin soyuna dair anlatılarda görülmesi daha erken tarihlere dayanır. Örneğin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) vasıtası ile Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste Yâfes'in çocukları Ye'cûc ve Me'cûc, Türk ve Sekâlibe (الصقالية) olarak zikredilmektedir. Bu hadis için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LXII, s. 277-278. Yine aynı isimlerin Yâfes'in çocukları olarak sıralandığı bir diğer rivayet için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakât'el-kebürr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, I, s. 26.

³⁷ Bu türden rivayetler için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 24, 30, 33, 43, 72, 205-206.

bulunmaktadır³⁸. Altıncı iklimin şehirlerini sayarlarken öncelikle *Burcân* isimli bir şehirden bahsederler. Hârizmî'de برحان (>برجان)³⁹, İbn Serâbiyûn'da ise مدينة برجان (ارض برجان)⁴⁰ şeklinde geçmektedir. Daha sonra ise *Burcân* memleketini (ارض برجان) *Sermâtiye* yani Sarmat beldeleri (بلاد سمرطيه) olarak teşhis etmişlerdir⁴¹. Fakat *Burcân* etnoniminin literatürde uzun süre kullanımda kalmasını sağlayan asıl kişiye Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî'dir⁴². Hârizmî'nin eserlerini telif ettiği tarih göz önünde bulundurulduğunda⁴³ *Burcân*'a dair bilgilerini Cermî'den almamış olduğu anlaşılmaktadır.

Mes'ûdî (ö. 345/956), Muharrem 231/845 tarihinde Bizans İmparatorluğu ile Abbâsî Devleti arasında gerçekleştirilmiş olan esir mübadelesinde⁴⁴ kurtarılan Müslüman esirler arasında Cermî'nin de bulunduğunu ve onun Rûm (Bizans) tarihi, imparatorları, makam sahipleri, beldeleri, yolları, oraya yapılan akın vakitleri, onların yaptıkları akınların dönemleriyle komşu memleketleri gibi konularda bilgili bir kişi olduğunu ve ayrıca bu konulara dair bir de eserinin bulunduğu bilgisini verir⁴⁵. Haklı olarak E. W. Brooks, Cermî'den rivayet edilen bazı haberlerden dolayı eserini 845 yılından önce tamamlamamış olduğunu düşünmektedir⁴⁶. Ünlü coğrafyacı İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913) de eserindeki Bizans'a dair anlatılarını ismini zikrederek Cermî'den nakille verir⁴⁷. Açıkça burada en dikkat çekici husus, İbn Hurdâzbih'in Cermî'den Bizans *Themaları*⁴⁸ dair olarak aktardığı bilgilerde Tuna

³⁸ Hârizmî ile İbn Serâbiyûn'un eserleri arasındaki münasebete dair bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *Izbrannye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957, s. 97-99.

³⁹ Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, ed. Hans von Mzik, Leipzig 1926, s. 30.

⁴⁰ İbn Serâbiyûn, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlîmi's-seb'a*, ed. Hans von Mzik, Leipzig 1926, s. 38.

⁴¹ Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, s. 105; İbn Serâbiyûn, *Kitâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlîmi's-seb'a*, s. 41. Her iki eser genel olarak Ptolemaios'u takip ettiği için haberdeki Sarmatlar da Ptolemaios'un eserinden alınmıştır. Ptolemaios ile Hârizmî'nin eserleri arasındaki münasebet için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 96-97. Ptolemaios'un eserinde bahsettiği Avrupa'daki Sarmatlar için bkz. *Geographia*, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843, I, s. 167-174.

⁴² Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî hakkında bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, s. 131-132.

⁴³ Hârizmî'nin günümüze ulaşmış olan eserlerinin Abbâsî Halifesi Me'mûn'a sunulmuş olduğu söylenir. Yani eser için *a terminus ante quem*, Me'mûn'un ölüm yılı olan, 218/833'tür. Bkz. Joan Vernet, "Al-Kh-ârazmî", *EF*, IV, 1070; İhsan Fazhoğlu, "Hârizmî", *DİA*, XVI, 224.

⁴⁴ Bu mübadele için bkz. Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 102.

⁴⁵ Mes'ûdî, *et-Tebhîh ve'l-işrâf*, s. 166; İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist* adlı eserinde Cermî veya onun yazdığı söylenen kitap hakkında bir bahse rastlayamadık.

⁴⁶ E. W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *JHS*, 21 (1901), s. 70; Warren T. Treatgold da bu fikirdedir, bkz. "Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army", *GRBS*, 21 (1980), s. 269-270.

⁴⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889, s. 105, 109.

⁴⁸ Thema sistemi için bkz. Alexander Kazhdan, "Theme", *ODB*, III, 2034-2035. Bizans'ın Avrupa kıtasındaki Themalarının kuruluşuna dair bkz. George Ostrogorsky, "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", *DOP*, 13 (1959), s. 1-21. İslâm kaynaklarında Bizans Themalarına dair haberler için bkz. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", s. 67-77; Minorsky, *Hudūd al-âlam, The Regions of the World*, s. 419-425.

Bulgarlarından *Bulgar* değil de *Burcân* olarak bahsetmesidir. Bu haliyle Bulgarlar için kullanılan *Burcân* etnoniminin coğrafya ve tarih literatüründe yaygınlaşmasını sağlayan da bu bilgilerdir. İbn Hurdâzbih'ten sonra da Cermî kaynaklı olan Tuna Bulgarlarına dair rivayetler İslâm tarih ve coğrafya yazımında, daima *Burcân* etnonimiyle, aktarılmaya devam etmiştir.

Burcân etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair verilen tarihi haberler miladi VIII. yüzyıl başlarından IX. yüzyıl ortalarına kadar, büyük ihtimalle Cermî'nin bu tarihe kadarki haberleri aktarmış olması nedeniyle, devam etmektedir⁴⁹. Daha sonrasında *Burcân* etnonimi genel olarak kullanımdan düşerken eski eserlere dayanan bazı coğrafya ve tarih müellifleri yine de eserlerinde *Burcân*'dan bahsetmeye devam etmişlerdir⁵⁰.

Burgar (برغر)

Kronoloji göz önüne alındığında İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan ikinci etnonim *Burgar*'dır. *Burgar* etnonimine dair en erken tarihli habere İbnü'n-Nedîm'in (ö. 385/995?) ünlü eseri *el-Fihrist*'te tesadüf ediyoruz. Burada, Abbâsi Halifesi Me'mûn (813-833) tarafından kaleme alınan eserlerden bahsedilirken⁵¹: “Onun [Me'mûn'un] kitapları arasında şunlar vardır: *el-Kıtabü cevabi Melikü'l-Burgar* (الكتب جواب ملك البرغر). *Bu eserde onun [Burgar Meliki'nin] İslâm inancı ve emirleri hakkında sordukları[na cevaplar] bulunur...*” denilmektedir. Bir başka yerde de Muhammed b. İshâk'tan kitabın hacmine dair şu sözleri nakleder⁵²: *O [Me'mûn], Melikü'l-Burgar'a (ملك البرغر) yüz varaktan daha fazlasını hâvî bir kitap yazmıştı*. Hemen belirtmek gerekir ki, ne Bulgar Hanı'nın ne de Me'mûn'un eserleri maalesef zamanımıza ulaşmamıştır. Omeljan Pritsak, İslâmiyet'e ilgi duyan Bulgarların, Kara Bulgarlar olarak da bilinen Kuban Bulgarları olduğunu düşünse de⁵³ Peter B. Golden, burada bahsedilen *Burgar Meliki*'nin Tuna Bulgar Hanı olduğu fikrindedir ve bunu pek de şaşırtıcı olmayan bir durum şeklinde niteler⁵⁴.

Aslında İslâmiyet ile ilgilenen Bulgar Hanı'nın kimliği konusunda, Me'mûn'un kitabının başlığında kullanılan *Burgar* bizlere bir fikir verebilir. *Burgar* etnonimi yukarıda da etraflıca izah edildiği gibi Tuna Bulgarları tarafından kendi kitabelerinde kullanılmış oztanımlamalardan birisiydi. Bu bağlamda Talât Tekin, *Burgar* (Βουργάρ)

⁴⁹ Cermî kökenli olduğunu düşündüğümüz son haber için bkz. Mes'ûdi, *Mürüccü'z-zeheb*, III, s. 245.

⁵⁰ Örnek olarak bkz. İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk fi'htârâkı'l-âfâk*, [nşr. yk], Beyrut 1989, II, s. 911-912; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnâvut, Beyrut 2006, I, s. 171; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-me'yâhîr ve'l-a'lâm*, XIII, s. 17.

⁵¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 185-186.

⁵² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 292.

⁵³ Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçbeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, Ankara 2002, II, s. 511-512.

⁵⁴ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 207.

biçiminin gerileyici benzeşme ile *Bulgar*'dan çıkmış olduğunu ifade eder⁵⁵ ki tam olarak *el-Fihrist*'te geçen etnonim de budur. Anlaşıldığı kadarıyla Me'mûn'un kitabındaki şekil olan *Burgar*, yazılı tarih rivayetleri üzerinde belirgin bir etki yapmamıştır. Bu dönemde ve hatta yaklaşık miladî IX. yüzyıl ortalarına kadar, öncesinde de olduğu gibi, *Burcân* etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair haberler aktarılma-ya devam etmiştir.

Yine *Burgar* etnonimini kullanarak Tuna Bulgarlarına dair haberler aktaran diğer bir kaynağımız Mes'ûdî'dir. Mes'ûdî, Me'mûn'un kitabının yazıldığı tarihten yaklaşık bir asır sonrasında Karadeniz ve ona dökülen nehirler hakkında bilgi veriyor⁵⁶:

“Dördüncü Deniz: Buntus Denizi'dir (بحر بنطس) [Karadeniz]⁵⁷ ki orası Burgar (البرغر), Rûs ve diğer milletlerin denizidir⁵⁸... [Buraya dökülen nehirlerden] Danube Nehri (نهر دنوب) [Tuna] büyük bir nehirdir. Onun genişliği yaklaşık üç mildir. Ve Kustantiniyye'nin birkaç gün arındadır. Onun civarında Sakâlîbe'den Nâmecîn ve Mirâvat (النامجين و المراءاة) yurtları bulunur. Ve oraya Hristiyan olduklarında Burgar (البرغر)'dan pek çoğu yerleşmiştir”.

Mes'ûdî'nin pasajının, hem kronolojik açıdan hem de *Burcân* yerine *Burgar* etnoniminin kullanılması açısından, İbn Hurdâzbih veya Cermî kökenli olmadığı açıktır ve anlaşıldığı kadarıyla da Mes'ûdî'nin başkaca bir kaynağı daha olmuştur. Olasılıkla haberde adı geçen ve geçmeyen kavimlerle birlikte Bulgarların Hristiyan olmalarından sonraki dönemlerden bahsedilmesi nedeniyle pasaj yaklaşık olarak 864-889 yılları arasındaki duruma işaret etmektedir. Haberdeki *Nâmecîn*, Germen kavimleri için kullanılmış bir etnonim iken⁵⁹ *Mirâvat* ise Moravya'nın Slav ahalisine

⁵⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62.

⁵⁶ Mes'ûdî, *el-Tenbih ve'l-işrâf*, s. 66.

⁵⁷ *Buntus Denizi* ile kastedilen *Pontos* yani Karadeniz'dir. Karadeniz'in tarihi süreçte aldığı isimlere dair olarak bkz. Murat Arslan, “Pontos'tan Karadeniz'e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Onyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olba*, 14 (2006), s. 75-91.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*'te (I, 91, 147) de aynı bilgileri verir. Bekri (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 150), Mes'ûdî'den alınmış gibi gözükten bir pasajda şunları aktarır: “... *Nitûş Denizi* (بحر نيطش) ki orası Türk, Burgar (البرغر), Rûs ve diğer milletlerin denizidir”. Farklılık Bekri'nin noktalamasından kaynaklanmışa benziyor: نيطش yerine نيطش .

⁵⁹ İslâm tarih ve coğrafya eserlerinde Orta Avrupa'da bulunan bir halka işaret eden *Nâmecîn* (النامجين) etnonimi aslında Germanler için kullanılmıştır. Bu etnonim Slav dillerinde ‘dilsiz, dili tutulmuş, konuşulana anlamaz’ gibi manalara gelen *Nemets*'e (Hemcu, Eski Rus. Нѣмъць) dayanır. Slav dillerindeki bu kelime aynı zamanda Almanlar/Germenler için de etnonim olarak kullanılmıştır. Bu ve Slav dillerindeki biçimler için bkz. Marx Vasmer, *Etimologičeskij Slovar Russkogo Yazıka*, Moskva 1987, III, s. 62; ayr. bkz. *Letopis Nestora*, s. 49. Osmanlı Türkçesinde Almanlar ve Avusturyalılar için kullanılmış olan *Nemçe* etnonimi de Slav dillerinden ödünçlemedir. Şemseddin Sâmî (*Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 1471) bu konuda: “*Nemçe* (نمچه) yahut *Nemse* (نمسه) (*Slavca dilsiz demektir*) : 1- Alman, Almanyalı, Avusturyalı; *Nemçe* lisânı. 2. Almanyalı, Avusturyalı; *Nemçe* İmparatorluğu; *Nemçe* memleketi” demektedir.

işaret etmektedir⁶⁰. Yine pasajda Peçeneklerin tazyiki ile Tuna yakınlarına 889 yılı civarında gelmiş bulunan Macarlara⁶¹ dair de herhangi bir atf bulunmamaktadır. Macarların 892 yılında Doğu Franklarının Kralı Arnulphus Carintiae (887-899) tarafından Moravya Slavlarının Knezi I. Svyatopolk'a (871-894) karşı yardım için çağrılmaları⁶² üzerine geldikleri bölge de tam olarak Mes'ûdi'nin haberinde tanımlandığı bölgedir. Macarlarla ilgili olarak bu bilgilerin hiçbirinden bahsedilmemesi nedeniyle haber için *a terminus ante quem* 889 olmalıdır. Tuna Bulgarlarının Hristiyan oldukları 864⁶³ tarihi ise haber için *a terminus post quem* kabul edildiğinde pasajı 864-889 yılları arasına, kabaca miladi IX. yüzyılın ikinci yarısına, tarihlendirebiliriz. Bunun neticesinde de Mes'ûdi'nin de ayrıca bir kaynağının bulunduğunu kabul etmemiz gerekir⁶⁴.

Yine Mes'ûdi tarafından aktarılan başka bir haber miladi X. yüzyıl başlarına aittir ve burada Mes'ûdi, *Thessaloniki Theması* hakkında bilgi verirken burasının Tuna Bulgarları tarafından hâkimiyet altına alınmasına değinir⁶⁵:

“Bendu⁶⁶ Sâlûnike (بند سالونیکه), 290 [903] senesinde [Abbâsi Halifesi] Müktefi'nin hilafetinde [902-908] denizden *Gulâmu Zerrâfe Leân* [Trablus Emiri Leon]⁶⁷ tarafından fethedilmiştir. Orası [Sâlûnike] Kustantîniyye'den önce, el-İskender b. Filibbus el-Melik tarafından inşa edilmiş büyük bir şchirdir. Burgar (البرغر) ve göçebe Türklerden Valandariyye (ولندرية)⁶⁸ denilenler ona hâkim olmuştu...”.

⁶⁰ *Mirâvat* için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 427-438, 441-442; bu dönemdeki Moravia ve Moravia Slavları içinse bkz. George Ostrogorsky, “The Byzantine Background of the Moravian Mission”, *DOP*, 19 (1965), s. 1-18.

⁶¹ Macarların bölgeye gelişlerine dair bkz. Akdes N. Kurat, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 45-50; Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2010, s. 9; Carlile A. MacArtney, *Hungary: A Short History*, London 1962, s. 8-9.

⁶² Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-11; Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 49.

⁶³ Bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 133-135.

⁶⁴ Mes'ûdi, diğer kaynağından gelen haberler Cermi kökenli haberler ile örtüştüğü zamanlarda bu türden haberleri pasaja hem *Burcân*'ı hem de *Burgar*'ı dâhil ederek ederek aktarmıştır. Fakat bunu yaparken her iki etnonimin de Tuna Bulgarları için kullanıldığının farkında olmadığı anlaşılır. Bu türden haberler için bkz. Mes'ûdi, *Mürûcû'z-z-zeheb*, I, 144-145 ve III, 245; Mes'ûdi, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166-167, 170.

⁶⁵ Mes'ûdi, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 158.

⁶⁶ *Bend* (ç. *bunûd*) kelimesi, idari bölge manasına gelmekte olup pasajda tam olarak Bizans Themaları için kullanılmıştır. *Bend* için bkz. Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, Beyrut 1968, I, s. 259. Pasajın değerlendirilmesi içinse bkz. Brooks, “Arabic Lists of the Byzantine Themes”, s. 67-77.

⁶⁷ Bkz. Kenneth M. Setton, “On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and Their Alleged Occupation of Athens”, *AJA*, LVIII/4 (1954), s. 311-319; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999, s. 240.

⁶⁸ *Valandariyye* için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 465-473; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 81-84.

Bu haberde ise Mes'ûdî'nin kaynağı bizzat sefere iştirak edenler olmalıdır. Daha sonrasında Tuna Bulgarları için *Bugar* etnonimini kullanan başka bir esere tesadüf edemedik. Netice itibarıyla *Bugar* etnonimi kullanılarak aktarılmış haberlerin miladi IX. yüzyılın ikinci çeyreği civarlarından X. yüzyıl başlarına kadarki döneme ait olduğunu söylemek mümkündür.

***Bulgar* (بلغر) ve *Bulgari* (بلغرى)**

Kronolojik sıra göz önüne alındığında bir sonraki etnonim ise *Bulgar*'dır ve Tuna Bulgarlarının asıl öztanımlaması⁶⁹ olmasının yanı sıra yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi onlar için kullanılmış en yaygın etnonimdir. *Bulgar* etnonimi ilk olarak, bir diğer önemli kaynağımız, İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserinde geçmektedir. İbn Rüste'nin eserindeki Bizans'a ve çevresine dolayısıyla da Tuna Bulgarlarına dair bilgilerin çok büyük bir kısmı Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktarılır. Hârûn b. Yahyâ, Askalân⁷⁰'da esir edildikten sonra kara ve deniz yoluyla Konstantinopolis'e götürülmüş ve sonrasında da, aktardığı bilgiler dikkate alındığında, Balkanlar üzerinden Roma (الرومية) şehrine kadar gitmiştir⁷¹. Modern araştırmacılar Hârûn b. Yahyâ'nın miladi X. yüzyıl başlarında Konstantinopolis'te bulunduğu konusunda hemfikirlerdir⁷². Bu esnada gördükleri, güzergâhı üzerindeki bölgelerin coğrafi özellikleri ve yakın tarihlerine dair haberleri en detaylı şekilde İbn Rüste tarafından aktarılmıştır. Böyle bir pasajda İbn Rüste, Tuna Bulgarları ülkesine dair: "*Kıstantiniyye'ye (قسطنطينية) [Konstantinopolis'e] Bulgar (بلغر) denilen memlekettten gelen yolu vardır. Ona [Konstantinopolis] doğru bu nehir yirmi günlük yoldan gelir*" demektedir⁷³. İbn Rüste'nin Hârûn b. Yahyâ'dan nakille aktardığı bilgilerde kullanılmış olan *Bulgar* etnonimi, doğrudan tanıklığa dayandığından dolayı konumuz açısından oldukça önemlidir. İbn Rüste, daha öncesinde iklimlerden⁷⁴ bahsettiği pasajlarda bu bölgede bir Bulgar beldesinden bahsetmezken bunun yerine, yine Cermi kökenli bir

⁶⁹ Tuna Bulgarlarının kendi öztanımlamaları olan *Bulgar*'ın etimolojik olarak açıklanması hususunda bkz. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 62-63; László Rásonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006, s. 87.

⁷⁰ Askalân, Filistin'in güney sahillerinde bulunan bir şehridir. Bkz. Mustafa Fayda, "Askalân", *DLA*, III, s. 487-488.

⁷¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998, s. 109-119. İbn Rüste'nin Hârûn b. Yahyâ'dan Konstantinopolis'e dair naklettiği kısım Aleksandr A. Vasiliev tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Bkz. "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople", *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), s. 154-162.

⁷² Tartışmalar için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 419 dn. 2; Kırçkovskiy, *Arabşkaya Geografişkaya Literatura*, s. 132-133; Nadia Maria el-Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, İstanbul 2012, s. 141.

⁷³ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 115.

⁷⁴ Müslüman coğrafyacıların dünyayı yedi iklim şeklinde tasnif etmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Ağan, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı", *AÜİFD*, XLVII/2 (2006), s. 195-213.

bilgi olarak, *Burcân*'ı zikreder⁷⁵. İbn Rüste'nin *Burcân* etnonimini kullanarak verdiği bilgilerinse orijinal bir tarafı yoktur.

Yine Mes'ûdi'nin eserinde İdil Bulgarlarına dair bölümde *Bulgar* (بُلْغَر) etnonimi kullanılarak bazı haberler aktarılmıştır. Kendisi İdil Bulgarlarından bahsederken farkında olmadan Tuna Bulgarlarına değinmektedir⁷⁶:

“Bu melik [Melikü'l-Bulgar], Kustantiniyye beldelerine elli bin veya daha fazla süvarinin başında olarak akınlar yapar. Onun akınları Rûmiyye [Roma], Endülü's, Burcân memleketi (أَرْضُ بُرْجَان), Celâlike ve İfrence civarlarına kadar uzanmaktadır. Oradan [Medinetü'l-Bulgar'dan] Kustantiniyye'ye kadar mamureler ve bozkırlardan geçen yaklaşık iki aylık yoldur”.

Bilginin Hârûn b. Yahyâ kökenli olduğu kesindir. Çünkü İbn Rüste'de de Hârûn b. Yahyâ'dan nakille verilen kısımda bir *Burcân* memleketinden (بِلَادُ مَلِكِ بُرْجَان) bahsedilmektedir⁷⁷ ve orada da aslında bahsedilen Tuna Bulgarları değil Frankların hâkimiyetindeki *Burgundia*⁷⁸'dir. Zaten Hârûn b. Yahyâ, *Burcân* etnonimini asla Tuna Bulgarları için kullanmamıştır. Mes'ûdi'deki bu haber, yine İdil Bulgarları ile Tuna Bulgarlarının karıştırıldığı bir yerde, Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283) tarafından *Bulgār* (بُلْغَار) etnonimi kullanılarak aktarılmıştır. el-Kazvîni de *Bulgār* ile Kustantiniyye'nin arasının iki aylık bir mesafe olduğunu ve oraya *Bulgār*'ın akınlarda bulunduğundan bahseder⁷⁹.

372/982-983 yılında kaleme alınmış anonim coğrafya eseri *Hudûdü'l-âlem*'de de Tuna Bulgarları için genellikle *Bulgarî* (بُلْغَرِي) etnonimi kullanılmıştır. Bunun sondaki Farsça nispet ifade eden -ی haricinde İbn Rüste tarafından kullanılan *Bulgar* etnoniminden bir farkı yoktur. *Hudûdü'l-âlem*'in bilinmeyen müellifi Tuna Bulgarlarına dair bir pasajda şunları söyler⁸⁰:

“Bulgarî (بُلْغَرِي), Rûm'un kuzeybatısında dağda⁸¹ yaşayan insanlara verilen isimdir. Onlar kâfirdirler. Ve onlar aynı zamanda Rûmidirler (رُومِيَان). Fa-

⁷⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 96; İbn Rüste'nin eserindeki iklimlere dair olan kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Ağar, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, s. 201-203; Neredeyse aynı anlatı Bekrî'de (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 135) de bulunmaktadır.

⁷⁶ Mes'ûdi, *Mürüccü'z-zehab*, I, s. 144. Şeşen de burada kastedilenlerin Tuna Bulgarları olduğu düşüncesindedir. Bkz. *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 48 dn. 71.

⁷⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 118.

⁷⁸ Haberde bahsedilen *Burgundia* idarecisi için bkz. Vasiliev, “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople”, s. 152.

⁷⁹ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Acâ'ibü'l-mahlûkât*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849, s. 412 ve *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, [nşr. yk], Beyrut [t. y.], s. 612.

⁸⁰ *Hudûdü'l-âlem*, thk. Menüçehr Sütüde, Tahran 1983, s. 176; İng. çev. Vladimir F. Minorsky, London 1937, s. 157-158.

⁸¹ Sütüde tarafından yapılan tahkikte (s. 186) böyledir. Minorsky tercümesinde (s. 157) ise: “Rûm'un kuzeybatısında Bulgarî Dağı'nda oturan insanlara verilen isimdir” şeklindedir.

kat kendilerinin dışındaki diğer Rûmîlerle sürekli savaşır. Bu Bulgarî, tarlalara ve büyük miktarlarda büyükbaş hayvanlara sahip olan dağlılardır. ...”.

Hudûdü'l-‘âlem'de de daha önceki eserlerde bulunmayan bilgiler bulunduğundan Cermî'den farklı bir kaynağı olduğu anlaşılıyor. Minorsky, başka bir haber nedeniyle *Hudûdü'l-‘âlem*'in müellifinin Hârûn b. Yahyâ'dan haberdar olduğunu söyler ki⁸² bizim fikrimize göre de onun tarafından kullanılmış olan *Bulgarî* etnoniminin kaynağı da yine Hârûn b. Yahyâ'dır. Fakat müellif, Hârûn kökenli bilgilere ilave olarak güncel haberleri de pasajına eklemiştir. Burada Bulgarların aynı zamanda Rûmî olduklarının ve diğer Rûmîlerle sürekli savaşmalarının söylenmesi ise 971 tarihinde Bizans İmparatoru I. Ioannes Çimiskes (969-976) tarafından Bulgar başkentinin zaptedilerek hâkimiyet altına alınmasına ve kısa süre sonra Bulgarların Bizans'a karşı isyanlarına bir göndermedir⁸³. *Hudûdü'l-‘âlem*'deki başka bir pasajda ise *Bulgarî*, Tuna Bulgarları için bir etnonim olarak kullanılmasının yanında onların ülkesindeki bir dağın ve bir nehrin ismi olarak da zikredilir. Fakat yine Cermî kökenli olarak *Thrace Themasi*'na ve *Burçân* (> *Burcân*) memleketine dair haberleri de bu rivayete dâhil ederek biraz karışıklığa sebep olmuştur:

“Ve diğer dağ Rûm'un batı sınırlarındadır. Ona Bulgarî (بلغرى) denilir. Dağ birçok nimetleri ile meskündür”⁸⁴ ... Ve diğer nehir Rûm ülkesinin batısındaki Bulgarî Dağı (كوه بلغرى)'ndan çıkar ve Rûm ülkesinde yaşayan Saklâbların mahalline ulaşuncaya kadar doğu istikametinde akar. Burçân [sic] ülkesine (ناحية بُرجان) geçtikten sonra Burâkiye Themasi'nın (عمل بُراقية) ve Kostantiniye şehrinin kenarından geçerek suyunun kalanını Halic'e boşaltır. Bu nehre Bulgarî Nehri (رود بلغرى) denilir”⁸⁵.

Anlaşıldığı kadarı ile İslâm tarih ve coğrafya yazımında *Bulgar* etnonimi kullanılarak Tuna Bulgarlarına dair aktarılan ilk haberler Hârûn b. Yahyâ'nın tanıklığına dayanmaktadır. Hârûn'un zorakî seyahati miladî X. yüzyıl başlarında gerçekleşmiş olduğundan kendisinden aktarılan bilgiler de X. yüzyıl başlarındaki durumu aksettirirler. Sonrasında ise *Hudûdü'l-‘âlem* müellifi aynı etnonimi kullanarak Tuna Bulgar Hanlığı'nın 971 yılındaki yıkılışıyla hemen sonrasındaki isyanlarına dair bilgileri de ilave ederek *Bulgar* etnonimi ile verilen bilgileri güncellemiştir. Özetle *Bulgar* etnonimiyle verilen bilgiler miladî X. yüzyıl başları ile aynı yüzyılın son çeyreğinin sonlarındaki döneme dairdir.

⁸² Minorsky, *Hudûd al-‘âlam, The Regions of the World*, s. 429.

⁸³ Tüm bu gelişmeler için bkz. Runciman, *First Bulgarian Empire*, 201-216; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 274-280.

⁸⁴ *Hudûdü'l-‘âlem*, thk. Sütûde, s. 52; İng. çev. Minorsky, s. 79.

⁸⁵ *Hudûdü'l-‘âlem*, thk. Sütûde, s. 37; İng. çev. Minorsky, s. 69.

Bulgārū'd-dâhil (بلغار الداخل) ve Bulgār-ı Enderünî (بلغار اندرونی)

Tuna Bulgarları için kullanılmış olan bir diğer etnonim de *Bulgārū'd-dâhil* (بلغار الداخل), yani *İç Bulgār*'dir. Bu etnonime eserinde tesadüf edebildiğimiz ilk coğrafyacı *İslâm Atlas Ekolü*⁸⁶ temsilcisi İstahrî'dir (ö. 340/951-952'den sonra). İbn Havkal da (ö. 367/977'den sonra) eserinde ilave bilgiler bulunmasına rağmen genel olarak İstahrî'yi takip eder. İstahrî, Tuna Bulgarlarına dair şöyle bir haber aktarmaktadır⁸⁷:

“...Rûs; Hazar, Rûm ve Bulgārū'l-â'zam'a (بلغار الاعظم) [Büyük Bulgār] ticarete giderler. Onlar [Rûs] kuzeyden Rûm'a komşudurlar ve çok kalabalıkturlar. O derece kuvvetlidirler ki kendilerine komşu olan Rûm'a ve Hristiyan olan Bulgārū'd-dâhil'e (بلغار الداخل) [İç Bulgār] haraç koymuşlardır”.

İbn Havkal'daki anlatı ise daha günceldir⁸⁸:

“...Rûs; Hazar'a, Rûm'a ve Bulgārū'l-â'zam'a (بلغار الاعظم) [Büyük Bulgār] ticarete giderler. Onlar [Rûs] kuzeyden Rûm'a komşudurlar ve onlar çok kalabalıkturlar. O derece kuvvetliyidiler ki eskiden kendilerine komşu olan Rûm'a ve aralarında Müslümanların ve Hristiyanların bulunduğu Bulgārū'd-dâhil'e (بلغار الداخل) [İç Bulgār] haraç koymuşlardı. Rûs'un üzerlerine gelmesi ve onları yurtlarından sürüp çıkarmaları nedeniyle zamanımızda Bulgār, Burtâs ve Hazar'dan hiçbir iz kalmamıştır...”.

Buradaki *İç Bulgār* etnonimi açıkça Tuna Bulgarları için kullanılmıştır. Josef Marquart'ın önerisini kabul eden Vladimir F. Minorsky de bu görüştedir ve etnonimin, bahsi geçen ekolün kurucusu, Ebû Zeyd el-Belhi⁸⁹'ye (ö. 322/934) ait olduğunu söylemektedir⁹⁰. Haberde, Rusların hem Tuna Bulgarlarına hem de Bizans'a haraç koymalarına dair olan atf elbette Kiev Knezi Igor'un (?-945) 941 ve 943 yıllarında hedefi Konstantinopolis olan seferleriyle ilgilidir. İlkinde hedeflerine ulaşamayan Ruslar, 943 yılındakinde Bizans ile bir anlaşma yaparak beraberlerindeki Peçenekleri de Tuna Bulgarlarının üzerine göndermişler ve onların topraklarını yağmalatmışlardır⁹¹. İbn Havkal'ın pasajındaki ilavelerde, *Bulgār'dan zamanımıza bir iz*

⁸⁶ Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 103. Ignatij Yulianoviç Kraçkovskiy (*Arabskaya Geografičeskaya Literatura*, s. 194) tarafından *Klasik Coğrafya Ekolü* olarak adlandırılırken Murat Ağarı ise bu ekole *Belh Coğrafya Ekolü* adını verir. *Belh Coğrafya Ekolü* için bkz. Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubi ve İstahrî”, *TAED*, 34 (2007), s. 178-188.

⁸⁷ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927, s. 226; bu kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 162.

⁸⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1873, s. 286; bu kısmın Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 172.

⁸⁹ Belhi için bkz. İlhan Kutluer, “Belhi, Ebû Zeyd”, *DİA*, V, s. 412-414.

⁹⁰ Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 438-440.

⁹¹ Bkz. Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 88; Runciman, *First Bulgarian Empire*, 186; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 258-259; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 486-489.

kalmamıştır denilmekle de Kiev Knezi Svyatoslav'ın (964-972) 968 yılında Tuna Bulgar Hanlığı'nın başkentini ele geçirmesine⁹² atuf yapılmıştır. Bunlar yukarıda değindiğimiz Bizans İmparatoru Çimiskes'in Bulgar başkentini zaptının hemen öncesinde olan gelişmelerdi.

İstahrî ve İbn Havkal'ın eserleri haricinde Tuna Bulgarları için *İç Bulgār* etnoniminin kullanıldığı bir diğer coğrafya eseri de *Hudûdü'l-'âlem*'dir. Fakat burada *Bulgārî'd-dâhil* (بلغار الداخل) etnonimi Farsça *Bulgār-ı Enderûnî*⁹³ (بلغار اندرونی) şeklinde kullanılmıştır ve her ikisi de aynı manaya gelmektedir: *İç Bulgār*. *Hudûdü'l-'âlem*'deki etnonimin de Belhî geleneğinden alınmış olduğu aşikârdır. Müellifimiz Karadeniz'den bahsediyor⁹⁴:

“...Bir diğeri Gurziyân Denizi'dir (دریای گُریزان). Burası Buntus Denizi (دریای بنطس) olarak da isimlendirilir. Doğudaki sınırı el-Lân sınırlarıdır. Kuzey sınırı Becenâk, Hazarlar, Mirvât, Bulgār-ı Enderûnî (بلغار اندرونی) [*İç Bulgār*] ve Saklâba ait yerlerdir. Ve onun Batı sınırı Nâhiyet-i Burcân'dır (ناحیت برجان) [*Burcân ülkesi*]. Ve onun güney sınırı ise Rûm ülkesidir...”.

Müellif, burada da farklı kaynaklardan gelen bilgileri telif etmiştir ve haberdeki *Burcân*'a dair ayrıntılar yine Cermî kökenlidir.

Önemli bir ayrıntı, İstahrî'nin ve İbn Havkal'ın eserlerinde kesinlikle *Burcân* etnoniminin kullanılmamış olmasıdır. Bu belki de *Burcân* ile kastedilenin Tuna Bulgarları olduğunun farkına varmalarından ileri gelmekteydi veya Cermî kökenli bilgilerden haberdar değildiler. Dikkat çekici bir diğer ayrıntı ise tüm Bulgar halkları için ortak bir *Bulgār* etnoniminin kullanılmış, buna eklenen sıfatlar yardımı ile de farklılığın vurgulanması yoluna gidilmiş olunmasıdır. Bu manada *Bulgārî'd-dâhil* gibi bir etnonimin ortaya çıkışını, en azından Tuna ve İdil Bulgarları⁹⁵ arasındaki farkın daha belirginleştirilmeye çalışılması olarak görmek gerekir. Yukarıda da göstermeye çalıştığımız gibi bu ikisi sıklıkla birbirleriyle karıştırılmaktaydı. Eğer böylesine bir durum söz konusuysa bunu İdil Bulgarlarının da Müslümanların dikkatini çekecek derecede bir siyasi ve ticarî bir güç haline gelmiş olmalarına⁹⁶ bağlamak gerekir.

⁹² Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara 1999, s. 25; Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 201-202; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 271; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 489.

⁹³ Kurat (“Bulgaristan”, *İA*, II, s. 783), *Hudûdü'l-'âlem*'deki *İç Bulgār*ların Kara Bulgarlar olduğunu söylemektedir. Kara Bulgarlar için bkz. Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 439 dn. 3; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 202-204.

⁹⁴ *Hudûdü'l-'âlem*, thk. Sütüde, s. 13-14; İng. çev. Minorsky, s. 53.

⁹⁵ İdil Bulgarları için bkz. Ahmet Taşağl, “İdil Bulgar Hanlığı”, *DİA*, XXI, 472-474; İ. R. Tagirov, “İdil Bulgarları”, çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatih Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 35-62.

⁹⁶ Sâmânîler ile İdil Bulgarları arasındaki ticarî münasebetlere dair bkz. Aydın Usta, “Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)”, *İTDA*, 170 (2007), s. 221-239.

Bunlara ilaveten böylesine tanımlamaların tam olarak ne gözetilerek yapıldığı da kesin değildir ama iklimlerin tasnifi ile ilgisi olma ihtimali de vardır. Özetle, bu etnonimle aktarılan bilgiler de miladî X. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerindeki duruma işaret etmektedir.

Bulkār (بلغار)

Bir sonraki etnonim Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin eserinde gördüğümüz ve çoğul bir şekilde kullanılmış olan *Bulkār*'dır (بلغار). Bekrî bu etnonimi, İbrâhim b. Ya'kûb el-Turtûşî el-İsrâ'îli'den nakille aktardığı haberlerinde kullanmıştır. Tuna Bulgarlarına dair diğer haberlerindeyse *Bulkār* yerine kullandığı etnonimler *Burcân* ve *Burgar*'dır⁹⁷. Bekrî'nin kaynağı konumundaki İbrâhim b. Ya'kûb ise, 965 yılı civarında çıkmış olduğu seyahatle Avrupa'nın büyük kısmını dolaşmış bir kişiydi⁹⁸. Onun da eseri günümüze ulaşmamış olmakla birlikte eserden bazı pasajlar Müslüman coğrafyacıları tarafından aktarılmıştır. Böyle bir haberde Bekrî Bulgarların Hristiyan olmalarından bahsediyor⁹⁹: “ ... *İbrâhim b. Ya'kûb* [el-Turtûşî el-İsrâ'îli şöyle] dedi: *Bulkâr*ların *Meliki* (ملك بلغارين), *Rûm* beldeleri üzerine saldırı yaptığında *Kustantîniyye* şehrini kuşattığı zaman *Hristiyan* olmuştur...”¹⁰⁰.

Bekrî'nin haberinde çoğul olarak kullanılan *Bulkār* etnonimi büyük ihtimalle, haberi kendisinden nakille aktardığı, İbrâhim b. Ya'kûb'a dayanmaktaydı. Çünkü Ortaçağ İslâm ve coğrafya yazımında Bulgarlardan veya diğer boylardan bu şekilde çoğul bir tanımlamayla bahsedilmesi çok karşılaşılan bir durum değildir. Nisbesinden anlaşıldığı kadarı ile Yahudi olan İbrâhim b. Ya'kûb, bahsi geçen literatüre çok da yakın olmamasından dolayı bu şekli tercih etmiş olmalı. Aynı etnonim olmasa da benzer bir durumda eserini Arapça kaleme almış İbnü'l-İbrî (ö. 1286) de, Bekrî'deki gibi Tuna Bulgarlarından çoğul bir şekilde bahsetmektedir¹⁰¹. Buna ilaveten İbrâhim b. Ya'kûb'dan nakillerde bulunan Kazvîni'nin eserlerinde de Bulgarlar için kullanılmış etnonimlerin (بلغار) daima tekil olmasının¹⁰² sebebi de Kazvîni'nin bu haberlerde İbrâhim b. Ya'kûb'u kullanmaması gösterilebilir. İbrâhim b. Ya'kûb kökenli bu etnonimle aktarılan haberler yaklaşık olarak miladî X. yüzyıl başlarından son çeyreğine kadarki döneme dairdir. Çünkü yalnızca kişisel gözlemlerini değil, erken tarihli haberlerine bakılırsa, topladığı tarih rivayetlerini de aktarmıştır.

⁹⁷ Bkz. Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 41, 135, 259 ve II, s. 25-28, 62.

⁹⁸ Kraçkovskiy, *Arabskaya Geograficheskaya Literatura*, s. 190; André Miquel, “İbrâhîm b. Ya'kûb al-İsrâ'îlî al-Turtûşî”, *EF*, III, s. 991.

⁹⁹ Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, s. 255.

¹⁰⁰ Bu haber Vasiliev tarafından tartışılmıştır. Bkz. “Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople”, s. 150.

¹⁰¹ İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997, s. 101.

¹⁰² Bahsedilen haberler için bkz. Kazvîni, *'Acâ'ibü'l-mahlikât*, s. 412 ve *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, s.

Sonuç

Bu çalışmamızda Ortaçağ İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarları için kullanılmış olan etnonimleri kronolojik açıdan değerlendirdik. Bu değerlendirme yapılırken özellikle de doğrudan tanıklığa dayanmalarından dolayı Tuna Bulgar Hanlığı'nın çağdaşı (miladi VIII.-X. yüzyıllar) olan etnonimlerin üzerinde durduk. Mevzubahis etnonimler kronolojik bir tasnife tâbi tutulduğunda kullanılmış olan ilk etnonim *Burcân*'dır (بُرْجَان). *Burcân*, Bulgarların öztanımlamalarından biri olmamasına rağmen öztanımlamalarından olan *Burgar*'ın Arapçalaştırılmış şekliydi. *Burcân* etnonimi yaklaşık olarak miladi VIII. yüzyıl başından IX. yüzyıl ortalarına kadar olan haberlerde Tuna Bulgarlarını kastederek kullanılmıştır. *Burcân*'dan sonra kullanılan etnonim *Burgar* (بُرْغَر), aynı zamanda Tuna Bulgarlarının öztanımlamalarından biridir. *Burgar*, yalnızca İbnü'n-Nedim ve Mes'ûdi tarafından miladi IX. yüzyıl ikinci çeyreği civarlarından X. yüzyıl başlarına kadarki döneme ait haberlerde kullanılmıştır. Geriye kalan tüm etnonimler Tuna Bulgarların asıl öztanımlamaları *Bulgar*'ın varyantıdır ve çok ufak yazım değişiklikleri ile birbirlerinden ayrılırlar. Buna rağmen her birinin hangi dönem haberlerinde kullanıldığı konumuz ve genel olarak tarihçilik açısından oldukça önemlidir. Kronolojik tasnife göre bir sonraki etnonim *Bulgar* (بُلْغَر), ilk önce İbn Rüste'nin eserinde, miladi X. yüzyıl başlarına ait haberlerde kullanılmıştır. Sonrasında Mes'ûdi tarafından *Bulgar* etnonimi kullanılarak aktarılmış olan haberler de yine aynı döneme aittir. Fakat *Hudûdü'l-'âlem*'deki *Bulgārī* (بُلْغَارِي) etnonimiyle aktarılan bilgiler ise genel olarak miladi X. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına aittir. Bir diğer etnonim *Bulgārī'd-dâhil* (بُلْغَارِ الدَّاهِل) ise el-Belhî kökenli olup onun takipçileri İstahri ve İbn Havkal tarafından kullanılmıştır. Bu etnonim ile verilen bilgiler de miladi X. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreklerine dair haberlerde kullanılmıştır. Çünkü hem İstahri hem de İbn Havkal bunlara yeni bilgiler ilave etmişlerdir. Aynı etnonim *Hudûdü'l-'âlem*'de *Bulgār-ı Enderûnî* (بُلْغَارِ اَنْدَرُونِي) şeklinde kullanılmıştır ve her ikisi de *İç Bulgār* manasına gelmektedir. Son etnonim *Bulkār* (بُلْكَار) ile verilen bilgiler de miladi X. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar olan döneme aittir ve çoğul olarak karşılaştığımız tek kullanımdır.

KAYNAKLAR

- Alfonso el Sabio, *Primera Crónica General Estoria de España*, I-II, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906.
- Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia Tripartita*, ed. Caroli Annibalis Fabroti, Venetiis 1729.
- Annales Bertiniani*, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883.
- Annales Fuldenses*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1891.
- Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- Flavius Iosephus, *Antiquitates Iudaicae*, I-II, İng. çev. Heyet, New York 1800.
- Flores Historiarum*, I-II, İng. çev. Charles Duke Yonge, London 1853.
- Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985.
- Hârizmî, *Kûtâbü'l-Cografya*, ed. Hans von Mžik, Leipzig 1926.
- Hudûdü'l-âlem, The Regions of the World*, İng. çev. Vladimir F. Minorsky, London 1937.
- Hudûdü'l-âlem*, thk. Menuçehr Sütûde, Tahran 1983.
- İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Ömer b. Garamel-Amravî, Beyrut 1995-2000.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1873.
- İbn Hurdâzbih, *Kûtâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XXI, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cîze 1997-1999.
- İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkaşe, Kahire [t. y].
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.
- İbn Sa'd, *Kûtâbü'l-Tabakâti'l-kebir*, I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001.
- İbn Serâbiyûn, *Kûtâbü 'Acâ'ibi'l-ekâlîmi's-seb'a*, ed. Hans von Mžik, Leipzig 1926.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, I-XI, thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi, Beyrut 1987.
- , *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, I-X, çev. Heyet, İstanbul 2008.
- İbnü'l-İbrî, *Maktebhanûth zabihne*, I-II, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- , *Târîhu muhtasari'd-düvel*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1997.
- İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Beyrut 2010.

- İdrîsî, *Nüzheti'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*, I-II, [nşr. yk], Beyrut 1989.
- Ioannes Malalas, *Khronographia*, İng. çev. E. Jeffreys, M. Jeffreys, R. Scott, Melbourne 1986.
- İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927.
- Movsēs Khorenats'i, *Hayoc' Patmut'üwn*, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Zekerıyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *'Acâ'ibü'l-mahlûkât*, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1849.
- , *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, [nşr. yk], Beyrut [t. y.].
- Kitâbü'l-'Uyûn ve'l-hadâ'ik fi' ahbârü'l-hakâ'ik*, ed. Michael Jan de Goeje - Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869.
- Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- Kosmas Indikopleustes, *Khristianiki Topographia*, ed. Eric Otto Winstedt, Cambridge 1906.
- Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt-Peterburg 1903.
- Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I-II, haş. Halîl İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998.
- Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, [nşr. yk.], Kahire 2009.
- , *Mürücü'z-zehab*, I-IV, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010.
- Pskovskaya Letopis*, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837.
- Ptolemaios, *Geographia*, I-III, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Moritz Eduard Pinder - Gustav Parthey, Berolini 1860.
- Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.
- Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülûk*, I-X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1977-1982.
- Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 2002.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, [nşr. yk.], Beyrut 1977.
- Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1990-2000.

———, *Düvelü'l-İslâm*, I-II, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnaut, Beyrut 2006.

Araştırma Eserleri

Ağar, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLVII/2 (2006), s. 195-213.

———, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya’kubi ve İstahri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34 (2007), s. 169-191.

Ahmetbeyoğlu, Ali, “Tervel Han (702-718)”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul 1991, s. 563-568.

Arslan, Murat, “Pontos’tan Karadeniz’e: Bir Adlandırmanın Ardındaki Önyargılar, Varsayımlar ve Gerçekler”, *Olba*, 14 (2006), s. 75-91.

Avcı, Casim, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003.

Bosworth, Clifford E., “Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)”, *EP*, VIII, 878-879.

Brooks, E. W., “The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources”, *The Journal of Hellenic Studies*, 18 (1898), s. 182-208.

———, “Arabic Lists of the Byzantine Themes”, *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901), s. 67-77.

El-Cheikh, Nadia Maria, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012.

Curta, Florin, “Sklaviniai and Ethnic Adjectives: A Clarification”, *Byzantion Nea Hellás*, 30 (2011), s. 85-98.

Eckhart, Ferenc, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2010.

Fayda, Mustafa, “Askalân”, *DİA*, III, 487-488.

Fazlıoğlu, İhsan, “Hârizmî”, *DİA*, XVI, 224-227.

Fehér, Géza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999.

Golden, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.

———, “Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)”, *EP*, VIII, 872-878.

Hacıyev, Hanoğlu, “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik”, *İslam San’at, Tarih Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, VIII/15 (2010), s. 111-142.

- Kafesoğlu, İbrahim, "Türk Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s. 91-123.
- Karatay, Osman, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekleşme (681-803)", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (2010), s. 1-18.
- Kazhdan, Alexander, "Theme", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, 2034-2035.
- Kraçkovskiy, İgnatıy Yulianoviç, *İzbrannıye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografıçeskaya Literatura*, Moskva-Leningrad 1957.
- Kurat, Akdes N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.
- , *Rusya Tarihi*, Ankara 1999.
- , "Bulgaristan", *İA*, II, 796-801.
- Kurt, Hasan, "Mesleme b. Abdülmelik", *DİA*, XXIX, 318-319.
- Kutluer, İlhan, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, V, 412-414.
- Lamanskiy, Vladimir İ., *O Slavyanah v Maloy Azii, v Afrike i v İspaniy*, Sankt-Peterburg 1859.
- Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII, Beyrut 1968.
- Macartney, Carlile A., *Hungary: A Short History*, London 1962.
- Miquel, André, "İbrâhîm b. Ya'kûb al-İsrâ'îlî al-Turtüşî", *EF*, III, 991.
- Mişin, Dimitri E., *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye*, Moskva 2002.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999.
- , "The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, 13 (1959), s. 1-21.
- , "Byzantium and South Slavs", *The Slavonic and East European Review*, XLII/98 (1963), s. 1-14.
- , "The Byzantine Background of the Moravian Mission", *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), s. 1-18.
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003.
- Özdemir, Mehmet N., "Sakâlîbe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2011), s. 89-107.
- Pritsak, Omeljan, "Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebelere", çev. Osman Karatay, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 509-521.

- Rásonyi, Laszló, *Doğu Avrupa'da Türklük*, yay. haz. Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Riveros, José M., *La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas*, Valparaíso 2010.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968.
- Rotter, Gernot, "Maslama b. 'Abd al-Malik b. Marwān", *EP*, VIII, 740.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Setton, Kenneth M., "On the Raids of the Moslems in the Aegean in the Ninth and Tenth Centuries and Their Alleged Occupation of Athens", *American Journal of Archaeology*, LVIII/4 (1954), s. 311-319.
- Suter, Heinrich, "Mecesti", *IA*, VII, 438-439.
- Şan, Erman, "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medinetü's-Sakālibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik, Aydın Usta, Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 71-83.
- Şemseddin Sâmî, *Kāmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- , *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001.
- , "İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umûmî Bir Bakış (Başlangıçtan h. IV./m. X. Asrın Sonlarına Kadar)", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/3-4 (1979), s. 3-29.
- Tagirov, İ. R., "İdil Bulgarları", çev. İlyas Kamalov, *Avrasya Fatihî Tatarlar*, İstanbul 2007, s. 35-62.
- Taşagıl, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul 2013.
- , "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, XXI, 472-474.
- , "Sakālibe", *DİA*, XXXVI, 3-4.
- Tekin, Talât, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara 1987.
- Treatgold, Warren T., "Notes on the Numbers and Organization of the Ninth-Century Byzantine Army", *Greek Roman and Byzantine Studies*, 21 (1980), s. 269-288.
- Usta, Aydın, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 170 (2007), s. 221-239.

- Vasiliev, Aleksandr A., "Harun-ibn-Yahya and his Description of Constanti-nople", *Seminarium Kondakovianum*, 5 (1932), s. 154-162.
- Vasmer, Marx, *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, I-IV, Moskva 1987.
- Vernet, Joan, "Al-Kh^wārazmī", *EP*, IV, 1070.
- Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.
- Zetterstéen, Karl Vilhelm, "Mesleme", *İA*, VIII, 126-127.

KARAMAN SÜRGÜNLERİ (1467 - 1474)

HASAN BASRİ KARADENİZ*

Osmanlı Devletinde Sürgünler

Osmanlı Devleti, “sürgün” üvarlığını devam ettirdiği her dönemde siyasi, stratejik, asayiş ve iskân amaçlı, bir usul olarak benimsedi. Bazen bir sürgün bahsedilen hedeflerin tümünü veya bir kaçını, en azından ikisini kapsayabilmekteydi. Bu sebeple sürgün devlet adına birçok faydayı bir arada sağlayan yöntem oldu. Osmanlı Devleti sürgünü genelde siyasi hedefleri için kullandı. Sürgünler yeni fethedilen Rumeli’nin Türkleşmesi, dolayısıyla vatan yapılabilmesi amacı ile ağırlıklı olarak Anadolu’dan bu coğrafyaya yapılmış ise de yukarıda bahsedilen sebepler doğrultusunda buradan da İstanbul ile civarına ve Anadolu’ya da sürgünler vuku buldu.

Osmanlı Devleti sürgün yöntemini, reâyânın şerî, örfî veya divânî vergiler gibi devlete karşı yükümlü oldukları bir sorumluluk şeklinde algılamakta ve uygulamakta idi. Nitekim ilk Osmanlı kroniklerinden Aşıkpaşazâde, I. Bayezid zamanında Saruhan bölgesinden Rumeli’ye yapılan sürgünlerden bahsederken, bundan halkın incindiğini, fakat bu uygulamanın padişah kanunu (töre) olduğunu, hoş karşılanmasa da, yeni fethedilen yerlerin mamur hale gelmesi için sürgünün zorunlu bir yöntem olduğunu bir şiir ile belirtir:

“Kanundur padişahlar sürgün ede
Ki ya’ni bir dahı El ma‘mur ede

Ve gerçeincinür halk ol seferden
Bu Tanrı takdiri dürdahı nede

Gözetsen takdiri hoş muti‘ olsa
Olur rahat ki ol nasibüm ede”¹.

Diğer hizmetler gibi bu halk için ağır ve kabulü çok güç yükümlülük olan sürgün, belli usuller ve yine belli nispetler ölçüsünde yapılırdı². Mesela, 1571’de Kıp-

* Prof. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, basri.karadeniz@dpu.edu.tr

¹ Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, Haz. Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri-I*, İstanbul 1949, s. 141-142.

ris'in fethinin ardından buraya yapılacak sürgüne tâbi yerler halkının on haneden biri sürgün kapsamında idi³. Osmanlı Devleti, birçok hizmetten halkın bazısını muâf tuttuğu gibi, sürgünden de bazı kasaba ve köy halkını muâf saydı. Mesela, ücra yerde deniz kenarında düşman saldırısına açık olduğu sebepten Ayasoluğ kasabasının halkı 1521'de fethedilen Rodos adasına yapılan sürgünden muâf tutuldu. Yine, civar şehirlerden halk Kıbrıs'a sürgün edilirken, II. Selim tarafından henüz kurulmakta olan Sultaniye (Karapınar) kasabasına civardan gelip yerleşecek halk bu sürgünden muâf sayıldı⁴.

Öte yandan bu uygulamanın muhatabı insanlar olduğuna göre, sürgün edilenlerin sonuçta bir yere iskânları söz konusudur. Osmanlı Devleti, yeni fethettiği yerlerde hem harap yerleri iskân ederek toprağı verimli duruma getirmek, hem de yol boyunca köy ve kasabalar kurmak suretiyle nakliyat ve seyahatı güvenli hale getirmek, son olarak da yabancı bir ülkede askeri ve siyasi emniyeti temin amacıyla sürgün yoluna gitti⁵.

Balkanların ilk fetih yıllarında başta Karasi bölgesinden olmak üzere, birçok aile kendiliğinden çiftini çubuğunu satarak karşı tarafa geçip, şehir ve köylere yerleşti. Kemalpaşazâde'nin anlatımı ile Anadolu halkı, ev ve barklarını terk edip, akıncılığa gönül verdi. Tarım araçlarını, öküzlerini, danalarını satıp, at ve silah aldılar. Böylece Rumeli'ye geçenlerin bazısı yerleşip ziraat ile meşgul olurken, bazısı askerliği tercih edip gazi oldular⁶.

Fakat Rumeli'nin iskânında gönüllü gidenlerin sayısı yeterli olmayınca Osmanlı Devleti, bu coğrafyanın Türkleşmesi için sürgün usulüne başvurdu. Devlet sürgünde yerleşik reâyâyâ göre hayat tarzları icabı çok daha kolay yer değiştirebilen konar-göçerlerden daha fazla oranda istifade etti. Bu vesile ile hem onların cengâverliklerinden faydalandı hem de Anadolu'da onların yaptıkları bazı şekavetleri önlemeyi amaçladı. Balkanlar'da bulunan Naldöken, Tanrıdağı, Selanik, Ofçabolı, Vize ve Kocacık Yörükleri bu kabilendir⁷. İlk önce Karasi vilâyetine yeni gelmiş olan konar-göçer deveci (buğurcu) Araplar, Rumeli'ne sürgün edildi ve Rumeli'de fethedilen hisarların civarına yerleştirildi⁸. I. Murad döneminde Saruhan ilinde (civarında) ki konar-göçerler Serez'e gönderildi. Yıldırım Bayezid devrinde yine Saruhan ilinde sakin olup, Menemen ovasında kışlayan konar-göçerler tuz yasasına uymadıkları için

² Ö. Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *JÜ İFM*, C.XI, (İstanbul 1949-1950), s. 546.

³ Barkan, a.g.m., s. 551.

⁴ BOA.K.K. *Ahkâm Defteri*, nr.67, s. 668.

⁵ Barkan, a.g.m., C.XIII, s. 57-58.

⁶ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, Haz. Ş. Turan, Ankara 1991, s.156-157.

⁷ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957, s. 53-91.; Barkan, a.g.m., s. 66-67.

⁸ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 124.

Filibe ovasına sürgün edildiler. Ayrıca, bu Padişahın Bizanslılar ile anlaşması sonucu, Taraklı Yenicesi halkı İstanbul'a sürgün edildi ve burada onlar için bir mahalle kuruldu⁹. Çelebi Mehmed zamanında bizzat Padişah Çorum taraflarında sakin kalabalık Tatar (Moğol) evlerini Filibe civarına sürgün etti¹⁰. Ayrıca, gerek görüldüğünde Rumeli'nin bir yerinden başka bir yerine de sürgünler yapıldı. 1430 yılında Selanik ikinci kez fethedilince, hemen yakınında yer alan Yenice Vardar'da ikamet eden Türkler, bu şehre sürgün edilip yerleştirildiler¹¹.

Buna mukabil, Osmanlı Devleti yine uçlarda stratejik yerlerdeki Gayrimüslim reâyâyı zaman zaman iç bölgelere sürdü. Mesela, I. Bayezid döneminde Bulgarların başşehri Tırnova fethedilince buranın halkının bir kısmı Anadolu'ya nakledildi¹². Musa Çelebi kısa süren saltanatında (1411-1413) Sırbistan'dan bazı Sırları iç bölgelere gönderdi ve buralarda iskân etti¹³. Fatih, İstanbul şehrinin yiyecek ihtiyacını temin amacıyla Mora ve Sırbistan seferinden dönüşte 35.000 köylüyü İstanbul yakınlarındaki boş köylere yerleştirdi¹⁴. Yine XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde, Belgrad'ın fethinin ardından bir kısım halk İstanbul'a iskân edildi¹⁵. Stratejik öneme haiz Sirem bölgesinden getirilen Gayrimüslim halk da Trakya'da Malkara civarındaki köylere yerleştirildi¹⁶. Bundan başka aşağıda üzerinde durulacağı üzere, Fatih hükümdarlığı döneminde gerek memleket içinden gerekse fethedilen birçok yerden yeniden imar ettği İstanbul'a binlerce halkı sürüp iskân etti.

Osmanlı Devleti'nin iskân amacı ile yaptığı sistemli bir sürgünde, 1571'de Kıbrıs'ın fethinin ardından buranın hem Türkleştirilmesi hem de şenlendirilmesi için yapıldı. Bu sürgün bir bölge halkının top yekûn sürgünü olmayıp Anadolu, Karaman, Rum ve Zulkadriye eyaletlerindeki şehir ve köyler halkından her on haneden bir hanenin Kıbrıs'a göçürülmesi şeklinde uygulandı. Kıbrıs'a gidenler gönüllü olduğu gibi, çeşitli suçları işleyenlerde Kıbrıs'a sürüldü¹⁷. Osmanlılar sürgün usulünü klasik reâyâ yanında askerî görevliler için de kullandı. Mesela, II. Murad'ın ilk yıllarında Saruhan bölgesinden bazı sipahiler Rumeli'ye sürgün edildi¹⁸.

⁹ Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nüma*, Yay. M. A.Köymen- F.R.Unat, C.I, Ankara 1987, s. 243, 331, 339.

¹⁰ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, İstanbul 1972, s. 74.

¹¹ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 173.

¹² Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461)*, Ankara 1989, s. 84.

¹³ Konstantin Kostenecki, *Stefan Lazarević, Yıldırım Bayezid'in Emrinde Bir Sırp Despotu*, Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul 2009, s. 83.

¹⁴ Halil İnalcık, *Ottoman Empire The Classical Age (1300-1600)*, London 1973, s. 141

¹⁵ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nülüfer Epçeli, C, II, İstanbul 2005, s. 328.

¹⁶ Feridun M. Emecen, "XVI. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi Gelibolu'da Sirem Sürgünleri", *JOS (Osmanlı Araştırmaları)*, S.X., İstanbul 1990, s. 171-175.

¹⁷ Barkan a.g.m., C.XI, s. 548-561; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, (14-19 Nisan 1969), Ankara 1971, s. 91-97.

¹⁸ *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Neşr. Halil İnalcık, İstanbul 1987, vr.15-a, 17-b, 25-b vs.

Osmanlı-Karamanoğulları Siyasi İlişkileri

Selçukluların başşehri Konya'ya yakın Lârende (Karaman) ve Ermenek'te sakin olan Karamanoğulları, daha 1277'den itibaren fırsat buldukça Selçuklu payitahtını zapt ettiler¹⁹. Özellikle 1327'de Moğol valisi Demirtaş'ın Mısır'a ilticasından sonra, Konya umumiyetle Karamanoğulları'nın elinde kaldı²⁰. Bu beylik, Moğollara karşı direnişin sembolü oldu. Hatta Moğol hanı Gazân'ın "Karamanlılar, Türkmenler ve Ekrâd olmasa Moğol atıları güneşin battığı yere dek ulaşırды"²¹, dediği söylenir. XIII. asrın ikinci yarısında Moğollara karşı birçok kayıp vermelerine rağmen Karamanoğulları'nın yılmadan mücadele etmesi, onların haklı olarak Anadolu'da şöhret kazanmalarına ve Batı Anadolu beyliklerince üstünlüklerinin kabul edilmesini sağladı.

Diğer taraftan, XIII. asrın son çeyreğinde küçük bir uç beyliği olan Osmanlılar, bu yüzyılın sonlarından itibaren Bursa ve Sakarya taraflarını fethedip, 1301 yılında Koyunhisar (Bafes) muharebesinde Bizanslıları mağlup ettikten sonra siyasi çevrelerde dikkat çekmeye başladı²². XIV. asrın ilk çeyreğinden itibaren gerek Anadolu'da gerekse Rumeli'de önemli fetih ve ilhaklar ile topraklarını oldukça büyüten Osmanlılar, böylece XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'da Karamanoğulları'nın siyasi rakibi oldular.

Bu bağlamda Anadolu'nun iki güçlü beyliği, Anadolu Türk liderliği için bir taraftan "Selçukluların varisi" olduklarını, dolayısı ile Anadolu tahtının kendilerine ait bulunduğunu iddia ve ispata çalışırken diğer taraftan da uzun süreli çetin bir askeri ve siyasi mücadeleye başladılar²³. Özellikle XIV. yüzyılın üçüncü çeyreğinde güneyde Akdeniz ve Memluklular, doğuda Dulkadirli ve Eratnahılar, kuzeyde Osmanlılar tarafından etrafi sarılan Karamanlılar, büyüeyebilmek için batısında yer alan küçük beylikler Germiyan ve Hamitoğulları beyliklerini yoğun bir şekilde baskıya aldı. İki güçlü siyasi teşekkül arasında sıkışan bu beyliklerin daha güçlü olana yani Osmanlılara ülkelerinin bir kısmını vererek varlıklarını devam ettirmek istemeleri, Osmanlılar ile Karamanoğullarını karşı karşıya getirdi ve taraflar arasında sonuçta Konya yakınlarında vuku bulan ve birincinin galip geldiği savaşlar vuku buldu.

1386'da Karamanoğulları, Hamitoğulları'ndan Osmanlılara intikal eden yerlerden Beyşehir, Seydişehir vs. gibi yerleri işgali etti. Bu hadise sonrası iki taraf ciddi anlamda ilk kez 1387 yılında Frenk Yazısı'nda karşılaştı. Bu çetin savaş kaybeden

¹⁹ M.C. Şihabettin Tekindağ, "Karamanlılar", *IA*, C. VI, s. 318.

²⁰ Tekindağ, "Karamanlılar", s. 321.

²¹ Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.1, (Ankara 1963), s. 70.

²² Halil İnalcık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafes Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, İstanbul 1997, s. 78-101.

²³ Bkz. Hasan Basri Karadeniz, *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu'da Meşruiyet Mücadelesi*, İstanbul 2008.

Karaman beyliği Osmanlılara tâbi oldu. 1389'da Kosova'da I. Murad'ın şehit düşmesinden istifade eden Karamanlılar Beyşehir'i işgal etti. I. Bayezid 1391'de Konya önlerinde görüldü. Karaman Bey'i Alâeddin Ali Bey mukabele edemeyerek Taşeli'ne sığındı ve sulh yapmak zorunda kaldı. Bu kez 1396'da Osmanlıların Rume- li'deki meşguliyetini fırsat bilen Ali Bey Ankara'ya baskın yaparak Sarı Timurtaş Paşa'yı esir etti. 1397'de Bayezid Karaman seferine çıktı. İki ordu Akçay'da karşılaştı. Karamanlılar mağlup oldu. Esir düşen Ali Bey katledildi. Karaman Beyliği ilhak edildi. Alâeddin Ali Bey'in oğulları Mehmed ve Ali Beyler Bursa'ya götürüldü²⁴.

1402'de Ankara savaşını kazanan Timur bütün ülkesini kaybetmiş olan diğer Anadolu beyliklerinde yaptığı gibi, Karaman bölgesini bir takım ilaveler ile birlikte Alâeddin Ali Bey'in oğullarına geri verdi. 1414 yılında Karaman beyi II. Mehmed Bey'in yine Osmanlıların Balkanlar'da kardeş kavgası yapmasından istifade ile Bur- sa'ya saldırıp şehri yağmalamasının ardından, Çelebi Mehmed, Karamanoğulları üzerine yürüdü ve Konya'yı kuşattı. İklim şartlarının zorluğu Osmanlıları anlaşılmaya zorladı. Fakat Osmanlıların çekilmesinin ardından Karamanlılar yeniden Beyşehir ve Seydişehir'i işgal etti. Çelebi Mehmed tekrar bu beylik üzerine yürüdü. Karaman- lılar yine mağlup oldu. II. Mehmed Bey Taşeli'ne kaçtı. Ağır şartlar ihtiva eden bir anlaşma imzalayan II. Mehmed Bey bu kez de affedildi²⁵. 1423'te Osmanlıların iç çekişmelerinden istifade etmek isteyen Mehmed Bey, Antalya Kal'ası'nı kuşattı, fakat buradan atılan bir taşla öldürüldü²⁶. 1420'li yılların ortalarında Memlûkluların des- teklediği amcası Ali Bey'e karşı mücadelesinde Osmanlılar, Mehmed Bey'in oğlu İbrahim Bey'i desteklediler ve onun Karaman beyi olmasını temin ettiler²⁷.

Diğer taraftan, 1430'lu yılların başında Karamanoğulları, Macarlar ve Sırlar ile Osmanlılara karşı bir ittifak yaptı. Osmanlılar önce, Balkanlarda Macarları mağ- lup etti. Daha sonra da 1435'de Karamanoğulları üzerine yürüdü ve onları da yendi. Bu duruma yani Karamanlıların kâfirler ile işbirliği yapmasına oldukça öfkelenen II. Murad, daha bu tarihte Karamanlıları sürgün etti ise de sonra onları affetti²⁸.

Osmanlılar ile Karamanlılar arasında mevcut siyasî rekabet, 1440'lı yıllarda da sert bir şekilde devam etti. Osmanlılara karşı fırsat kollayan İbrahim Bey, bu yılların başında Osmanlı-Macar mücadelesinden faydalanma yoluna gitti ve Turgudoğlu Hasan Bey emrindeki kuvvetler ile Kütahya, Karahisar-ı Sahip, Bolvadin, Sivrihisar, Ankara, Emirdağ ve Belpazarı taraflarında ağır tahribat yaptı ve etrafı yağmalattı²⁹.

²⁴ Neşri, *a.g.e.*, C.I, s. 320.

²⁵ Hoca Sadettin, *Tacü't Tevârih*, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, C.II, Ankara 1992, s. 77-92; Aşıkpaşa- zâde, *a.g.e.*, s. 151.

²⁶ Şehabettin Tekindağ, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", *İÜ. Ed. Fak. TED.*, S.7-8 (İstanbul 1977), s. 70.

²⁷ Tekindağ, *a.g.m.*, s.324.

²⁸ Rûhi, *Rûhi Tarihi*, Haz. Y. Yücel - H. E. Cengiz, *Belgeler*, S.18, (1989-1992 Ankara), s.439.; Geli- bolulu Ali, *a.g.e.*, C.I, Kısım. I, s.350.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, s. 414-415.

²⁹ Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler*, Ankara 1984, s. 41.

1443 yılında II. Murad birçok İslâm âlimi ve Kahire'deki ünlü âlim İbn-i Hacer el-Askalâni'den fetva aldıktan sonra Karamanoğulları üzerine yürüdü³⁰. İbrahim Bey kendinden önceki Karaman beylerinin yaptığı gibi savaşmayarak sarp Toros dağlarına çekildi. Osmanlı tarihinin hiçbir döneminde görülmemiş düzeyde bu beylik halkı zulme muhatap oldu. Karamanlıların barış talebi üzerine ağır şartlarda bir kez daha sulh yapıldı³¹. İbrahim Bey, 1451'de II. Murad'ın vefatını fırsat addederek Osmanlı hududunu geçti. Bu kez genç sultan II. Mehmed (Fatih) Karaman beyliği üzerine yürüdü. İbrahim Bey Taşili'ne çekildi ve yine affedildi. İlgin iki taraf arasında hudut kabul edildi³².

İbrahim Bey'in 1464'de vefatından sonra oğulları birbirine düştü. Osmanlıların yardımını alan Pir Ahmed Bey Karaman beyi oldu. Bu yardım karşılığında Pir Ahmed, Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı Osmanlılara bıraktı³³. Bununla birlikte, Pir Ahmed Bey Osmanlılara yönelik düşmanca tavır alınca, Memlûklular üzerine yürümeyi planlayan Fatih, bu beyliğin topraklarına girdi. Konya şehrini ve onun batısından mukavemet eden Gevale Kal'asını zapt etti³⁴.

Osmanlıların Karaman beyliğini ilhakı, diğer Anadolu beyliklerinin zorlanmadan Osmanlı topraklarına dâhil edilmesinin aksine oldukça güç oldu. Karamanlılar mücadeleden vazgeçmedi. 1467-1474 yıllarında genelde Toros dağlarına sığınan Karamanlılar ile Osmanlılar arasında yoğun çatışmalar vuku buldu. 1474'de Karamanoğullarının son direnme noktası Silifke'nin Gedik Ahmed Paşa tarafından ve Develikarahisar (Yeşilhisar)'ında Şehzâde Mustafa tarafından alınması sonucu, Karaman beyliğinin ilhakı tamamlandı³⁵. Bununla birlikte, Toros dağlarında sakin Varsak aşiretleri mücadeleyi XVI. asrın başlarına kadar devam ettirdiler.

Karaman Sürgünleri

Osmanlıların daha kuruluş döneminden itibaren siyasi, stratejik ve demografik amaçlar için gerekli gördüklerinde sürgünler gerçekleştirdiği yukarıda ifade edildi³⁶.

³⁰ H. Ahmet Özdemir, "II. Murad'ın Bir Diploması Zaferi: İbn Hacer'in Fetvası", *Yeni Türkiye*, S.31 (Ocak-Şubat 2000), Osmanlı Özel Sayısı, s. 791-800.

³¹ Neşri, *a.g.e.*, C.II, s. 637-645; Hoca Sadettin, *a.g.e.*, C.II, s. 205-208; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 325.

³² Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 38-39; Neşri, *a.g.e.*, C.II, s. 685; Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 191.

³³ Hoca Sadettin, *a.g.e.*, C.III, s. 76-80; Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 129; Neşri, *a.g.e.*, C.II, s. 773-777.

³⁴ M. Zeki Oral, "Fatih Sultan Mehmed'in Gevale Kalesi ile Karaman İllerini Fethi ve Hamidi'nin Terci-i Bendi", *İD*, C.IV, (Ankara 1958), s. 86-89; Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 145-146; Hoca Sadettin, *a.g.e.*, C.III, s. 95.

³⁵ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 68-72.

³⁶ Barkan, *a.g.m.*, C.XI (İstanbul 1949-1950), s. 524-561; C.XIII, (1951-1952), s. 56-78; Halil İnalcık, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", Çev. H. Can Tuncer, *Cogito (Osmanlı Özel Sayısı)*, S.19, (Yaz-1999 İstanbul), s. 115-135.

Bu bağlamda Karaman bölgesinden daha ziyade Konya'dan ilk sürgün uygulaması, 1435 Karaman seferinin ardından II. Murad tarafından yapıldı. Fakat II. Murad gibi bütün doğu ve batılı kaynakların ılımlı ve barışsever olarak nitelediği bir hükümdarın aynı ırk ve dine mensup halkı, belki de topyekûn yurtlarından uzaklaştırması, Osmanlı-Karaman ilişkilerinin geldiği nokta bakımından önemlidir. Öyle ki, Karamanlıların kendilerine karşı sürekli takındıkları düşmanca tutum ve davranışlar, Osmanlıları klasik hoşgörü (istimâlet) siyasetini terk etmeye ve bu ağır uygulamayı yapmaya zorladı. Bu sürgün hadisesi *Anonim Gazâvât*'ta şöyle yazılıdır:

“Meğer bir gün Pâdişah-ı ‘âlem-penâh (II. Murad) hazretleri şikâr (av) a binüb sahrada sayd u şikâr ederken gördü kim, Tatar (Osmanlı) askeri ahâlî-i vilâyeti bölük bölük durmaz götürür. Bir alay adam bir kelb (köpek) in (Karamanoğlu) fesâdından ötürü renc u mihnete (incinme) düş olmuşlar, ayaklar altında pây-endaz (yere atılmış) olduklarını görüb hallerine merhamet edüb Tatar çerisine (Osmanlı askeri) tenbihedüb buyurdu ki ba'de'l-yevm (bugünden sonra) bu fukarâyı rencide eylemeyeler, anlar dahi ferman padişahın deyübkonub oturdu”³⁷.

Bu pasaja göre Gazâvât'ta, sürgün hadisesinden padişahın habersiz olduğu belirtilir ki, bu ihtimal dışı olup, bu eserin yazarının Osmanlı padişahını koruması ile ilgili bir durumdur. Ayrıca Gazâvât'ta açıkça belirtilmesi de bu sürgün olayı gerçekleşti ve Konya halkının neredeyse tamamı Karahisar (Afyon)'a götürüldü. Ancak iki siyasi teşekkül arasında sulh yapıldığında, II. Murad'ın kız kardeşi olup Karamanoğlu İbrahim Bey'in eşi olan sultanın sürgün edilenlerin başışlanmasına dair talebi kabul edildi ve halk buradan geri döndürüldü³⁸.

Bu ilk sürgünün kapsamı hakkında bir veriye sahip olmamakla birlikte, *Gazavat*'ta yer alan halkın “bölük bölük” yani kabileler halinde götürüldüğüne dair ifadeden, Karaman bölgesinden göçürülen halkın azımsanamayacak bir sayıda olduğu anlaşılır. Bu sürgünler nereye götürülüyordu? Bu hususta da net bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, Osmanlıların bu türden daha önceki uygulamalarından ilk Karaman sürgünlerinin hem geri dönmelerini zorlaştırıp önlemek hem de Rumeli'nin Türk ve İslamlaşmasına katkı vermek amacı ile Balkanlar'a göçürülmek üzere yola çıkarıldıkları aşıkardır.

Bu kez 1467 yılında Fatih, Karaman beyliğini kesin olarak ilhak etti ve aşamalı bir şekilde başta başkent Konya olmak üzere, Lârende, Ereğli ve Aksaray'dan halkın her kesiminden birçok aileyi kararlı bir şekilde sürgün ederek babası II. Murad'ın yarım bıraktığı uygulamayı 30-35 sene sonra tamamladı.

³⁷ Anonim, *Gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, Yay. Halil İnalçık- Mevlüd Oğuz, Ankara 1989, s. 6.

³⁸ Rûhî, *Rûhî Tarihî*, Haz.Y.Yücel- H.E. Cengiz, *Belgeler*, S.18,(1989-1992 Ankara), s. 439.; Gelibolu-lu Ali, *a.g.e.*, C.I, Kısım. I, s. 350.

Fatih, yaklaşık bir asır boyunca Osmanlı Devleti'ni uğraştıran ve Anadolu'da genişlemesini, bundan da öte Tursun Bey'in "*Pir Ahmed'itard ide ve bunu mukaddime-i feth-i Mısır u Şam kıla*"³⁹, diye kaydettiği üzere, daha büyük hedeflere, ulaşmasını engelleyen Karaman beyliğini ilhak etmekle yetinmedi, sonuç alıcı tedbirlere başvurdu. Öyle ki, Karamanlı tarihçi Şikari, "*(Fatih) Diledi ki şehri yakub katliam ide. Ulema icazet vermedi*"⁴⁰, şeklindeki kaydında, Fatih'in gerçek amacının sürgün değil Konya'yı yıkıp halkı katletmek olduğunu, fakat buna ülemanın müsaade etmediğini ileri sürer.

Ünlü Osmanlı tarihçisi ve fikir adamı Kemalpaşazâde ise Fatih'in Karaman bölgesinden sürgün yapmaktaki amacını, "*Kasdeylediki ol şehirleri bir mikdar tahfif (azaltma) ide*", şeklinde ifade eder. O, haklı olarak Karaman beyliğinin bu şehirlerden beslendiğini, güç aldığını dolayısıyla bu yerlerin direncinin kırılmasının gerekli olduğunu ileri sürer⁴¹.

Bu bağlamda Osmanlılar, Kemalpaşazâde'nin de ifade ettiği üzere ona varlık veren kaynakları da kurutmaya yönelerek, bu beyliğin şehirlerinde sakin olup, düşünen ve üreten beyinleri de bölgeden uzaklaştırdı. Fatih'in sürgün işlerini ısrarla takip etmesi, gevşek davrandığı gerekçesi ile Veziriazam Mahmud Paşa'yı azletmesi, onun yerine Rum Mehmed Paşa'yı görevlendirmesi ve sonra da İshak Paşa ve Gedik Ahmed Paşa eliyle bu icraatı devam ettirmesi ve yapılan bütün zulümlere göz yumması onun bu husustaki kararlılığı gösterir.

Öte yandan, bu sürgünün ülkede yapılan diğer sürgünlerden farkı, Osmanlı Devleti'nin fetih ve ilhak siyasetinin ana prensibi "istimalet" yani hoşgörü ve ısıdırma politikasının Karaman Beyliği'nin ilhakının ilk safhasında terk edilmesi ve yöre halkına oldukça sert muamelede bulunulmasıdır.

Bununla birlikte Osmanlı tarihleri, Karaman bölgesinden yapılan sürgünlerden normal bir hadise olarak bahsederler ve kısa kayıtlar ile geçirirler. Öyle ki Fatih döneminin çağdaş tarihçisi Tursun Bey Karaman sürgünlerinden doğrudan bahsetmez. Fatih'in Konya ve Lârende'yi ve ülkenin geri kalanını zapt ettiğini, oğlu Şehzâde Mustafa'yı vali olarak atadığını kendisinin İstanbul'a döndüğünü, dik başlıları temizlemek için bölgeye tekrar tekrar ordular gönderdiğini ifade eder⁴². Hatta Karaman seferi dönüşü, Karahisar-ı Sahip'te Mahmud Paşa'nın veziriazamlıktan azlini başka bir sebebe dayandırır. Ona göre, Mahmud Paşa'nın azlinin sebebi, Padişahın görüş alış verişlerinde Osmanlılara tâbi Karaman beyi Pir Ahmed'in ahde vefa edip sefere (Memluklu seferi) gelip-gelmeyeceğini sorduğunda, Paşa'nın "elbette gelir" demesine rağmen Karaman beyinin gelmemesidir⁴³.

³⁹ Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 146.

⁴⁰ Şikari, *Karamanoğulları Tarihi*, Neşr. M. Koman, Konya 1946, s. 197.

⁴¹ İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 276.

⁴² Tursun Bey, *a.g.e.*, s. "gös.yer."

⁴³ Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 145-149.

Eserini bu sürgünlerden kısa bir süre sonra yazan Aşıkpaşazâde, ilhakın ardından yapılan ilk sürgünleri, “Andan sonra padişah hüküm etti kim Lârende’den İstanbul’a evler süreler ve Konya’dan da bile süreler. El hâsıl-ı kelâm bir nice ehl-i sanâyiden Mahmud Paşa evler sürdi...” diye yazarken, 1471 senesinde Aksaray’dan yapılan sürgünleri de : “İshak Paşa dahi Aksaray’a geldi. Padişahda nemr alındı kim: “Aksaray’dan ev süresin İstanbul’a getüresin” deyü İshak Paşa padişahun emrini yerine getürdi. Şimdiki demde İstanbul’a Aksaraylı mahallesi kim vardır. İshak Paşa sürüb getürdi ol halkdur”⁴⁴, şeklinde kaydeder. Yine çağdaş olan ünlü devlet adamı ve tarihçi Kemalpaşazâde de ilk sürgünlere eserinde şöyle yer verir:

“Larende, Karataş civarı, ol kenarda olan bed- güherlerün kanı... Konya gerçi dost turacak mahal amma düşmen-i ‘azimün kadim mekânı... Kasdeylediki ol şehrleri bir mikdar tahfif (azaltma) ide. Şevket-i mülk-i Karaman’ı kesridüb ‘adayı taz’if ide. Mahmud paşaya buyurdu, olmasla hatun üzerinde tura, mezkûr şehrlerin her birinden İstanbul’a bir nice yüz ev süre. Ol dahi naçar, ferman-ı ali-şana imtisal idüb (boyun eğmek) “El-me‘muruma‘zurun” didi terk-i diyarla mecbur olanlara “İhtiyar benüm elimde değıl, ma‘zurun” didi.”⁴⁵.

Kemalpaşazâde ikinci sürgünü yani Aksaray sürgünlerini ise sadece “Oradan göçdi vardı, Aksaray üzerinde turdı, mezkûr diyardan da İstanbul’a bir nice yüz ev sürdü.”, şeklindeki bir cümle ile ifade eder⁴⁶. Benzer ifadeler, Ruhi, Neşri, Hadidi, Münecimbaşı, vs. gibi diğer Osmanlı kroniklerinde de mevcuttur⁴⁷.

Bu verilere karşın, Osmanlıların Karaman Beyliği’ni ilhak amaçlı seferi ve bölgede yaptıkları tahribat o kadar etkili olmalı ki, bu hadise, olayları çok kısa kayıtlar şeklinde veren anonim Sırp kroniğinde dahi yer alır. Bu hadise eserde “1467/8’de Padişah(Fatih) Karaman üzerine yürüdü ve Gavala (Gevâle) şehrini tahrip etti ve orada birçok şehiri yıktırdı”⁴⁸, diye kayıtlıdır.

Karamanlı tarihçi Şikari, daha önceki meselelerden bahsettiğinde, mensup olduğu Karaman beyliğinin Osmanlılar karşısında mağlubiyetini ısrarla ret eder iken, bu kez nihayet onların yenilgisini kabul eder ve Karamanoğulları’nın Bulgar dağına çekildiğini belirtir. Şikari, devamla hem Osmanlıların bölgeden yaptığı sürgünü hem

⁴⁴ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 216, 218-219.

⁴⁵ İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, VII. Defter, s. 276.

⁴⁶ İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 307.

⁴⁷ Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 276-277, 281.; Münecimbaşı, *Camiü’l Dâvel*, Çev. A. Ağrakça, İstanbul 1995, s. 274, 277; Rûhî, *a.g.e.*, s. 461.

⁴⁸ J. Bogdan, “Osmanlı Tarihinin İlk Devrine Ait Bulgar ve Sırp Kronikleri”, Çev. A. Nimet Kurat, *TAD*, S.3, (Ankara 1966), s. 187.

de bu işlemi yapar iken bölge halkına tatbik ettiği zulmü Karamanlıların bakış açısı ile ayrıntılı olarak kaydeder:

“... Ahir Karamanoğlu sınıb, cümle beyleri ile Bulgar (Toros Dağları)’a çıktı. Gayri il virmedi. Sultan Mehmedgelüb, şehre kondu. Karamanoğlu’nun sarayların yıkub, yerine bir hisar yaptı ki, her kulesi asumana irişdi. Diledi ki şehri yakub katliam ide. Ulema icazet virmedi. İstanbul’u yeni almış idi. Murad eyledi ki cümle halkı İstanbul’a süre. Defter ile şehrin içinden otuz bir bin müslüman evi, yedi bin kâfir evi sürgün eyledi. Andan geçüb Aksaray’ı sürüb, İstanbul’a götürdü. Tefsire kadir üç yüz şeyh, vaiz, müfti, âlim, abid sürdü. Lâkin bunlar İstanbul’da sakin olmayub üç yıldan sonra kaçub yine geldiler. Sultan Mehmedgazâbidüb, Gedik Ahmed Paşa’yı gönderdi. Gelüb Lârende’yi ateşe urubyakub, yıkubharab eyledi. Yüz on yedi mahalle, dört cami’-iselâtin, üç yüz yedi vakit mescidi, yirmi dokuz hamam, dört medrese, yedi hânkah, cümleharabidüb, koyun ve kuzu sürer gibi oğlun, uşağın önüne bırakub, şeyh, ülema ve fukara feryadiderken, yirmi, otuz bin âdem Karadağ dibine cem idüb, kendusi gözlerine karşı, ol zıba(güzel) sarayları, köşkleri Cami’-i Sultan ve Cami’-i Nizamşah, Cami’-iKâşî’yi ve Cami’-iHasan Basrî’yi, Cami’-iKaraman’ı ve cümle şehri yere beraber idüb, andan sonra dönüb on yedi bin er ile bu denli fukaraları yayak olarak oğlu ile uşağı ile döge döge sürmeye başladı.”⁴⁹

Bundan başka, Trabzon Rum imparatorunun soyundan gelen ve 1471’de Venedik elçisi olarak Akkoyunlu Uzun Hasan’a gönderilen Caterino Zeno, seyahatnâme-sinde çağdaş bir gözlemci olarak Karaman sürgünlerinden şöyle bahseder:

“...Türk sultanı (Fatih) İranlılar’la (Akkoyunlular) Osmanlılar arasındaki daha önce izah ettiğim savaşın sona ermesinden sonra büyük mutlulukla İstanbul’a döndü. Mustafa’yı kendi sancağında bıraktı. O, kısa süre sonra orada öldü. Ahmed Paşa kalabalık bir ordu ile Karaman beyine bağlı şehirlerden olan ve Toros dağlarının yakınında yer alan Lârende tarafına gitti. O, bölgenin halkına karşı barışçı niyetler besler gibi görünüyordu. Zamanla şehrin ileri gelenlerinin gönülünü kazandı. Beraber yemek yemek için bazen bunu, bazen onu sevgi ve alçak gönüllülükle yanına çağırıyordu. Onun veya Türk ordusunun hakkında şüpheye düşmemeleri için bir müddet bu hileye devam etti. Nihayet bir gün yola çıkacağını belli edip, ondan önce şehrin bütün ileri gelenlerini resmi yemeğe davet etti. Mutlu ve sevinçli bir şekilde onunla yiyip içerken onları, askerlerinin- bunları bu iş için önceden görevlendirmişti- bir bölümünün yardımıyla zindana atıp, gizlice belli bir yerde boğdurdu. Bu tertiple kolaylıkla dağlık topraklara girip bütün halkı esir edip Yunanistan’a gönderdi. Bunların yerine de buralara başkalarını iskân etti...”⁵⁰

⁴⁹ Şikari, a.g.e., s. 197.

⁵⁰ Tufan Gündüz, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu’da Venedik Elçileri- Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini’nin Seyahatnâmeleri-*, İstanbul 2006, s. 38.

Dönemin diğer bir batılı şahidi, önce Karaman valisi Şehzâde Mustafa sonra ise merkez sarayda Fatih'in iç oğlanı olan Angiolello eserinde yukarıdaki bilgilere benzer izahlarda bulunur:

“...Şimdi (Gedik) Ahmed Paşa'ya geri dönelim. Ahmed Paşa Karaman bölgesinde orduları ile bekliyordu. Toros Dağı'nın yakınlarındaki Lârende şehrine yerleşti. Burası büyük bir düzlüktü. İtaat etmeyen halkı rahatsız etmemek için günlerce burada bekledi. Onlarla ticaret ve anlaşma yapmak istiyor ve beylerinden birinin gelip onlarla konuşmasını bekliyordu. Bu beylere Türk Bey (Fatih)'inin hükmü altına girmeleri sonrasında çok büyüyeceklerini ve bundan çok fayda sağlayacakları haberini gönderdi. Memlûk Devleti sınırlarındaydılar. Bu halkdan Ahmed Paşa'nın istediği tek şey çok sayıda piyade idi. Şehrin beyleri Ahmed Paşa ile anlaştı. Anlaşmaya başka katılanlarda oldu. Orduya katılmayı kabul edenler sık sık gelip savaş alıştırma yapıyorlardı. Ahmed Paşa'ya hayvanlar ve et getiriyorlar bazen de birilerini alıp kendi şehirlerine götürüyorlar, birlikte avlanıp eğleniyorlardı. Ahmed Paşa bu şekilde iki ay orada kaldı. İstanbul'a geri dönme kararı aldığı anda beylere bu iyi arkadaşlıklarından dolayı gitmeden önce bir ziyafet vermek istediğini söyledi. Ahmed Paşa bu ziyafet yerine o şehre bir saldırı düzenlemeyi planlıyordu aslında ve böyle yaptı. Bütün şehir yağmalandı. Beylerin kafaları kesildi, çok sayıda savaş esiri alındı. Genç kızlar, erkekler ve iyi aileler Trakya'ya götürüldü. Bu esirler aynı zamanda Amorer (Arnavutluk), Sırbistan ve Basilia (Bosna)'ya götürüldü. Ahmed Paşa İstanbul'a geri döndü. Babasının ölümüne kadar Cem Sultan sultanlığın (Konya vilâyeti) başında kaldı”⁵¹.

Bütün bu veriler ve aşağıda ele alınacak Osmanlı tarihlerindeki alıntılarda Karaman sürgünlerinin boyutu ve yöre halkına yönelik zulümler hususunda, Osmanlı kronikleri, öteki tarafın diğer bir ifade ile Karamanlıların tek kaynağı Şikari ve çağdaş iki batılı kaynak hem fiktirdir. Fakat Osmanlı kaynakları ile diğerleri arasında önemli bir çelişki mevcuttur. Osmanlı tarihleri sadece Rum Mehmed Paşa'nın 1468 yılı ve sonrasında Lârende ve Ereğli'den halkı sürgün ederken yaptığı haksızlıklar üzerinde dururlar. Buna mukabil Şikari ve batılı kaynaklar Caterino Zeno ve Angiolello, Rum Mehmed Paşa'dan bahsetmeyerek, bölgede sadece Gedik Ahmed Paşa'nın 1474 yılındaki sürgünde zulüm yaptığı hususunda birleşirler. Bununla birlikte bu kaynakların Rum Mehmed Paşa'dan bahsetmemesi onun sürgün yaparken, bölge halkına zulüm yapmadığı anlamına da gelmez. Belki de Gedik Ahmed Paşa'nın yaptığı sürgünün son olması bu kaynaklar tarafından sadece onun hedef alınmasına sebep olmuş olabilir.

Osmanlı kroniklerinin eserlerinde sürgünleri bu şekilde kaydetmeleri ise dönemin iç siyaseti ile ilgili olmalıdır. Şöyle ki, Neşri, Aşıkpaşazâde ve Kemalpaşazâde

⁵¹ Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Pınar Gökpar, İstanbul 2011, s. 79-80.

de'nin Karaman'ın tahrip edilmesi ve sürgünler sırasında (sürgünlerde) yapılan zulümlerden sadece Rum Mehmed Paşa'yı sorumlu tutmaları, bu yazarların eserlerini kaleme aldıkları tarihte bu Paşa'nın hayatta olmaması; buna mukabil muktedir ve yeniçeriler tarafından çok sevilen Gedik Ahmed Paşa'nın ya hayatta bulunması ya da kısa süre önce idam edilmesine rağmen, hatırasının, gücü elinde tutan kapıkulları arasında hâlâ yaşıyor olmasıdır. Şüphesiz öteki kaynakların böyle bir kaygıları söz konusu değildir. Bu sebeple, Karaman bölgesinde Osmanlıların yaptığı tahribatın sorumlusu olarak diğer paşalardan ziyade Gedik Ahmed Paşa'yı ön plana çıkarmak daha akılcıdır.

Diğer taraftan bütün bu verilere göre, Karaman sürgünleri 1467-1474 yılları arasında bir anda değil dört aşamada gerçekleştirildi. Önce 1467 yılında vuku bulan seferin hemen ardından Mahmut Paşa, onun azlinden sonra yoğun bir şekilde Rum Mehmed Paşa, 1471 senesinde İshak Paşa ve son olarak ta 1474 yılında Gedik Ahmed Paşa Karaman bölgesi halkını sürgün etti.

Karaman Sürgünlerinin Mahiyyeti

Osmanlı kaynakları sürgünlerin nasıl yapıldığı hususunda da neredeyse suskundurlar. Buna mukabil, Şikari genel olarak sürgünlerden bahsederken, bu meseleye de değinir. Şikari'de "*oğlu ile uşağı ile...*" , şeklinde yer alan kayıda göre, Karamanlı aileler sürgüne çoluk çocuğu ile birlikte top yekûn gönderildi; hatta köle veya hizmetliler dahi efendileri ile beraber sürgün edildiler. Yine Şikari'de yer alan "*yirmi, otuz bin âdem Karadağ dibine cem idüb*" şeklindeki başka bir ifadeden, Osmanlıların bu kapsamlı sürgünü düzenli bir şekilde yapabilmek için doğal olarak toplanma merkezi kurdukları anlaşılır. Bu merkez Konya ile Lârende (Karaman) arasında yer alan Karadağ'dır.

Bundan başka, gerek Şikari gerekse Hadidi'deki kayıtlara göre Osmanlılar, belirlenen toplanma yerlerinden sürgünleri, devşirilen Hristiyan çocukların İstanbul'a getirilmesine benzer bir şekilde sürüler yani kabileler halinde ve hem kaçmalarını önlemek hem de kontrolü sağlayabilmek amacı ile "yaya" olarak naklettiler. Bu durumu Şikari, "*cümle şehri yere beraber idüb, andan sonra dönüb on yedi bin er ile bu denlü fukaraları yayak olarak...*" şeklinde ifade ederken, Hadidi'de de benzer bir görüş ile sürgünlerin "bölük bölük" yani kabileler halinde İstanbul'a gönderildiklerini belirtir:

"Gelüp paşa şehemr ile Aksaray'un
Sanayi' ehlin a'lasını bayun

Yazup İstanbul'a sürdi çok evler
Bölük bölük koşup kullar sürerler"⁵².

⁵² Hadidi, *a.g.e.*, s. 281.

Yine, Şikari ve Hadidi'de yer alan yukarıdaki kayıtlardan Karaman sürgünlerinin İstanbul'a götürülme görevinin Osmanlı askerlerinden kapıkullarına verildiği anlaşılır. Şikari bu askerlerin sayısını başka hususlarda olduğu gibi abartır ve 17 bin olarak verir. Gerçekte, Fatih döneminde bütün kapıkulu askerlerinin sayısı 8 bin civarındadır. Bununla birlikte, zorla kabileler halinde yurtlarından uzaklaştırılan binlerce ahaliyi oldukça uzak bir memlekete kayıpsız ve güvenli bir şekilde ulaştırabilmek için önemli miktarda askere ihtiyaç duyulacağı da bir gerçektir. Nitekim yine Şikari'nin "Gökezoğlu... on iki bin er ile ilgâr idüb, ol gice halkın yatdığı yere irişüb, sheharingöç zamanında Osmanlı askerinin önün alub, şövetiğ (kılıç) urdularki sekiz bin âdem helâk oldu", şeklindeki ifadesinden sürgün edilenler götürülür iken Toroslara sığınan Karamanlı aşiretlerin Osmanlı artçılarına yer yer baskın düzenledikleri anlaşılır⁵³.

Öte yandan, normal bir göç hadisesinin insan psikolojisinde olumsuz etkisi dikate alındığında sürgün olgusu, diğer bir ifade ile zorla, güçle göçürülme gerçeği, başlı başına acı, hasret, öfke ve kin içeren bir dramdır. Bu durumu Karaman sürgünleri adına Şikari eserinde ağıt yakar gibi "koyun ve kuzu sürer gibi oğlun, uşağın önüne bırakub, şeyh, ülema ve fukara feryadı derken"⁵⁴, diye dile getirir. Şüphesiz, sürgünler yaya olarak gitmek zorunda kaldıkları bu uzun yolculuklarında mağlup tarafın fertleri olarak bazı olumsuz davranışlara muhatap oldular; hatta Şikari'de yer alan "oğlu ile uşağı ile döğë döğë sürmeye başladı"⁵⁵, şeklindeki ifadeye göre baskı ve darba da maruz kaldılar. Konya, Lârende, Ereğli ve Aksaray gibi şehirlerde yaşayan narin yapılı, varlıklı kimseler, hastalar, yaşlılar ve çocuklar bu zorunlu ve yaya olması dolayısıyla meşakkatli yolculuktan olumsuz etkilenmişler, belki de hayatlarını kaybetmişlerdir. Köylüler ve özellikle konar-göçerler ise hayat şartları gereği bu tür yolculuklara dayanıklı olduklarından bu süreçten olumsuz etkilenmemiş olmalıdırlar.

Diğer taraftan, Karaman sürgünlerinin sayısını da tam olarak vermek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı kaynakları sürgünlerin sayısı hakkında hiçbir somut rakam vermezler, genel sözcükler ile geçirirler. Hadidi, sürgünlerin sayısından "Yazub İstanbul'a sürdi çok evler"⁵⁶, Aşıkpaşazâde "El hâsıl-ı kelim Lârende'den ve Konya'dan ziyade evler almaktan muradı Rum vezirinin buyıdı"⁵⁷ ve Kemalpaşazade ise "mezkûr şehirlerin her birinden İstanbul'a bir nice yüz ev sürü"⁵⁸, şeklinde bahseder.

Öteki tarafın tek kaynağı Şikari ise Karaman sürgünlerinin sayısı hakkında rakam verir. Ona göre, bu bölgeden İstanbul'a otuz bir bini Müslüman yedi bini Gayrimüslim toplam otuz sekiz bin hane sürüldüğünü belirtir. Bu hane sayıları, hane x 5

⁵³ Şikari, a.g.e., s. 100.

⁵⁴ Şikari, a.g.e., s. 197.

⁵⁵ Şikari, a.g.e., s. "gös.yer."

⁵⁶ Hadidi, a.g.e., s. "gös.yer."

⁵⁷ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 216.

⁵⁸ İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, VII. Defter, s. 276.

hesabı ile tahmini 200 bin nüfusa tekabül eder ki oldukça abartılıdır. Öncelikle XV. asrın ikinci yarısında Anadolu'nun nüfus yoğunluğu dikkate alındığında, halkı sürgüne muhatap olan şehirler Konya, Lârende, Ereğli ve Aksaray ve civarlarının nüfusunun tamamının bu rakama ulaşması imkân haricidir.

Bundan başka 1477'de yapılan tahrir göre, sürgünlerin önemli bir kısmının gönderildiği İstanbul'un sakinlerin bu tarihteki toplam hane sayısı on altı bin civarındadır. Aşağıda bahsedileceği üzere, sürgünlerin İstanbul'da sakin oldukları yerlerin klasik mahalle değil de semt olduklarını göz önüne alarak, onların bu şehirdeki toplam nüfuslarının tahmini olarak 1.500-2.000 hane arasında olduğunu söylemek mümkündür. Rumeli'ye sürgün edilenlerin sayısı hakkında ise eldeki verilere göre bir tahmin yürütmek mümkün değildir. Bu rakamlara muhtemelen 1467 ve 1472 senesindeki veba salgınlarında nüfusun 1/5'nin kaybedildiği dikkate alınarak sürgün edilenlerin ilk geldikleri dönemdeki nüfuslarının azaldığını belirtmek ve bu tabloya veba salgınında ölen sürgünleri ve Şikari'nin ifadesi ile geri memleketlerine dönenleri de eklemek gerekir.

Şüphesiz bu sayılar devrin nüfus yoğunluğuna göre oldukça büyük rakamlardır ve Karaman bölgesi bu sürgünlerden önemli nüfus kaybına uğramıştır. Nitekim bu hadiseden yarım asır sonra tutulan tahrir defterlerinde, sürgüne muhatap olup, ağır tahribata uğrayan şehirlerden, Lârende ve Ereğli'nin nüfuslarının azlığı bu görüşü destekler. 1520'li yıllarda tanzim edilen tahrir defterine göre, Lârende'de 33 mahallede sakin 462 Müslim ve 18 Gayrimüslim⁵⁹; Ereğli'de ise 6 mahallede sakin 184 Müslim hane mevcuttur⁶⁰.

Diğer taraftan, 1471'de Akkoyunlu Uzun Hasan'a Venedik elçisi olarak gönderilen Caterino Zeno, Osmanlıların Karaman sürgünlerinin yerine onların yurtlarına başka yerlerden insanlar getirip yerleştirdiğini belirtir⁶¹. Bu bölgenin yeni sakinleri, kuvvetle muhtemel XVI. yüzyıl başlarında Toroslar'dan Orta Anadolu'da Konya, Niğde, Aksaray ve Kırşehir bölgelerine göç etmiş konar-göçer Varsaklar olmalıdır⁶².

Karaman Sürgünlerinin İşkânı

Osmanlı tarihlerinin hepsi ve Karamanlı tarihçi Şikari, Karaman sürgünlerin sadece İstanbul'a gönderildiklerini belirtirler. Karamanlılar niçin İstanbul'a sürgün edildiler? Osmanlı padişahı II. Mehmed, iki kıta ve iki denizi birleştiren noktada konuşlanmış ve Dünya'da muhteşem güzelliklere sahip ender bir şehir olan İstan-

⁵⁹ BOA, TD.nr.387, s. 106.

⁶⁰ BOA, TD.nr.387, s. 149.

⁶¹ Gündüz, a.g.e., s. "gös.yer."

⁶² Faruk Sümer, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I, S. 1, (Ankara 1963), s. 82.

bul'u fethedip, kurmayı tasarladığı çok uluslu, çok dilli, kozmopolit, emperyal devlet için bu şehri ideal bir başkent olarak düşünmüş ve doğrultuda adımlar atmıştır.

İşte bu amaçla Fatih, İstanbul'un fethinin hemen ardından kuşatma ve yağma sonucu harap olan şehrin yeniden imarı⁶³ ve iskânı için vakit geçirmeden harekete geçti. O, hükümdarlığı süresince (1451-1481) gerek hâkimiyeti altında bulunan memleketlerden gerekse yeni fethettiği ülkelerden özellikle meslek erbabı hem Müslim hem de Gayrimüslim (Hristiyan ve Yahudi) halkı sürgün ederek İstanbul'a yerleştirdi⁶⁴.

Bununla birlikte, dönemin kaynaklarındaki verilerden anlaşıldığına göre bu süreçte İstanbul salgın hastalıklardan önemli bir nüfus kaybına uğradı. 1467 senesi yaz aylarında İstanbul, Edirne, Gelibolu ve bunların civarlarındaki kal'a, kasaba ve köylerde yıllardan beri görülmeyen yoğunlukta veba salgını vuku buldu ve on binlerce insan öldü⁶⁵. Bu felaketten beş yıl sonra yani 1472 yılının yazında bir kez daha veba salgını İstanbul'u kasıp kavurdu⁶⁶. Her iki salgın sonunda İstanbul muhtemelen mevcut nüfusunun en azından % 20'sini kaybetti.

Bu nüfus kaybına rağmen sürgünler ve gönüllü gelenlerin sayesinde, 1477 yılında Kadı Muhyiddin'in yaptığı bir sayıma (tahrir) göre, İstanbul'da bu tarihte askeri nüfus hariç toplam 16.324 hane mevcuttur. Bunun 14.803 hanesi İstanbul'da ve 1.521 hanesi Galata'da ikamet etmekteydi. Bundan başka, bu nüfusun 9.486 hanesi yani % 58'ini Müslümanlar, 6.838 hanesini yani % 42'sini Gayrimüslimler teşkil etmekteydi⁶⁷. Bundan başka, İstanbul'a yeni gelip yerleşenlerin, genellikle geldikleri

⁶³ Kuşatma esnasında şehrin yıkılan surları tamir edildi. İstanbul'a bağlanan yollar ve köprüler onarıldı. Kaldırımlar yapıldı. İstanbul'a gelecek olan şahıslar için han ve konaklar inşa edildi. Çarşı ve hamamlar yapıldı. Su kanalı yapılarak şehre su getirildi. (Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâmî*, Çev. Karolidi, Sad. M. Gökman, İstanbul 1967, s. 130-131, 142-143.) Fatih, devlet adamlarından ve zenginlerden, şehirde çarşı, han, konak, hamam, dükkân, camii ve çeşitli dini sosyal amaçlı binalar yapmalarını istedi. Başta kendisi büyük bir camii, bedesten vs., inşa ettirdi. Vezirlerden Mahmud Paşa, Gedik Ahmed Paşa, Murad Paşa ve Davud Paşa camii, imaret hamam vs. eserler yaptırıldı; her biri bir mahalle olan siteler kurdular. Kritovulos, *a.g.e.*, s. 164-166; M.C. Şehabeddin Tekindağ, "İstanbul", *İA*, C. V/II, s. 1201.; Halil İnalcık, *Devlet-i 'Alîyye*, İstanbul 2009, s. 126.

⁶⁴ Fatih, şehrin fethinin hemen ardından dağılan halkı tekrar İstanbul'a getirmeye çalıştı. İlk etapta Silivri ve Galata'dan şehre ahali getirdi. 1453 yılının Eylül ayına kadar 5.000 ailenin İstanbul'a getirilip iskân edilmesini, gelmek istemeyenlerin ise idam edilmesini emretti. Bursa, Amasra, Eski ve Yeni Foça, Trabzon, Mora, Argos'dan, Taşoz, Eğriboz, Midilli ve Samatraki adalarından, Kefe'den Rum, İtalyan ve Yahudi nüfusu getirip İstanbul'a yerleştirdi. Ayrıca Padişah, Avrupa'dan Yahudilerin gelmesini teşvik etti. Kritovulos, *a.g.e.*, s. 156-158, 163-164, 173.; İnalcık, *a.g.e.*, s. 124-125.

⁶⁵ Levent Kayapınar, *İstanbul'un Fethinin Bizanslı Son Tanığı Yorgios Sfrancis'in Anıları*, İstanbul 2009, s. 380.

⁶⁶ Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İngilizceden Çev. Dost Körpe, İstanbul 2002, s. 268.

⁶⁷ Halil İnalcık, *Otoman Empire*, London 1973, s. 141.

Ereğli sürgünleri Şehremini mevkiinin güney tarafında yer alan bu mahallede iskân edildiler⁷⁵.

Diğer taraftan, Karaman sürgünleri arasında Hristiyan halk da mevcuttur. Fatih'in içoğlanı Angiolello, bunların çok azının Rumca bildiğini, tamamının Türkçe konuştuğunu, dinî kitaplarını Türkçe ve Arap harfleri ile yazdıklarını belirtir⁷⁶. İstanbul ile ilgili eserini XVII. yüzyılda yazan Eremya Çelebi Kömürçiyân'da Narlıkapı'da sur dâhilinde ve civarında Karamanlı Rumların sakin olduğunu ifade eder ve onlardan şöyle bahseder:

"...Civarda ve sur dâhilinde Karamanlı denilen halk oturmaktadır. Bunlar, Rum oldukları halde Rumca bilmezler ve Türkçe konuşurlar⁷⁷. Sultan Mehmed, İstanbul'u zapt ettikten sonra onları buraya getirmiştir⁷⁸".

Karamanlılar hakkında Alman elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Hans Dernschwam'da eserinde kısa ve yukarıdaki verilere benzer bilgiler kaydeder.

⁷⁵ Barkan- Ayverdi, *a.g.e.*, s. 396.

⁷⁶ Angiolello, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁷ Yunanlı araştırmacı Evangelia Balta'nın araştırmasına göre, XIX. yüzyıl ve XX. asrın başlarında yayınlanan kitap ve makalelerde, Karamanlılar'dan Türkçe konuşan Rumlar olarak bahsedilir. Karamanlının yayınlanan kitaplarda yazarlar okuyucularına, "Ortodoks Hristiyanlar" ya da "Ortodoks Anadolu Hristiyanları" diye hitap ederler ve Karamanlı teriminden asla bahsetmezler. Fakat Orta Anadolu'da yaşayan bu topluluk Anadolu Türklerince "Gâvur", Yunanlılar tarafından ise "Karamanlı" diye nitelenmekte ve her iki tarafça da hor görülmektedir. Buna mukabil, Karamanlılar da kendilerini Müslümanlara karşı Hristiyan, Katolik ve Protestanlara karşı Ortodoks ve Yunanlılara karşı da Anadolu Rum'u olarak tanımlıyorlardı. Evangelia Balta, bütün bu verilere rağmen bunların kökeni hakkında kesin bir kanaate ulaşamamakta ve iki farklı görüş ileri sürmektedir. Birincisi, Karamanlılar Yunan kökenlidir. Bunlar Anadolu'nun merkezine yerleşmiş Türk boylarının etkileşimi sonucu Türkofon olmuşlar ya da Türkofon olmaya zorlanmışlardır. İkinci görüşe göre ise, bunlar Bizans topraklarına göç edip, Bizanslıların dinini kabul etmiş Türklerin torunlarıdır. (Evangelia Balta, "Türkofon Bir Halk Olarak Karamanlı", *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, s. 365-369.)

Buna mukabil Türk araştırmacı Yonca Anzerlioğlu'na göre, Türkler tarih boyunca çeşitli inançları benimsediler. Bunlardan Balkanlar'a göç eden Hun, Bulgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kumanlar arasında Bizans kilisesinin misyoner faaliyetleri sonucu Hristiyanlık dini yayıldı. Bu Türkler Hristiyanlığı benimsemelerinin yanı sıra sınır bölgelerini korumak amacı ile Anadolu'nun farklı bölgelerine iskân edildiler. Bundan başka, Selçuklular döneminde de iç siyasi çatışmalar sonucu bazı Selçuklu Türkleri saf değiştirdi, Hristiyanlığı kabul etti ve Bizanslıların hizmetine girerek "Türkopolılar" diye anılmaya başlandı. Bizans'a sığınan Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykavus'un askeri bu türden olup, zamanla Konstantin Melik, Sergios Türkopoulou, Sultan Dimitrios vs. isimler almaya başladılar. Bu Türkler Balkanlar'daki Hristiyan Türkler gibi Bizans ve Selçuklu dönemlerinden sonra Osmanlılar zamanında da varlıklarını muhafaza ettiler. Ortodoks mezhebinin benimseyip, Fener Rum Patrikhanesine bağlı olan bu Türkler, Karamanlı diye isimlendirildi. Bunlar ibadet dili olarak Türkçeyi kullanmakta, Türkçe isimler taşımakta, düğün, folklor, oyun, türkü, mani ve gelenek-görenekleri açısından Anadolu'nun Müslüman Türkleri ile aynı özellikler taşıyorlardı. (Yonca Anzerlioğlu, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003, s. 321-322.)

⁷⁸ Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)*, Ter. Hrand D. Andreasyan, Yay. Kevork Pamukçiyân, İstanbul 1988, s. 2.

Bunların Rumca'yı anlamadıkları halde ibadetlerini Rumca yaptıklarını, ama konuşma dillerinin Rumca değil Türkçe olduğunu ifade eder⁷⁹.

Bundan başka, XVIII. asırda İstanbul tarihini yazan İnciyan'ın eserinde rivayete dayanarak verdiği bilgilere göre, Sultan Mehmed Karaman bölgesinden Ermenileri İstanbul'a getirtti ve onları Samatya tarafına yerleştirdi. Bunlar önce Surp Georg adını taşıyan kilisenin önünde bulunan ormanda çadırlarda yaşar iken, daha sonra bu kilise etrafında yaptıkları bin kadar evde ikamet etmeye başladılar⁸⁰. Buna göre, Karaman bölgesinden İstanbul'a sürgün edilen Hristiyanlar sadece Rumlardan ibaret değildir. 1477 İstanbul tahririne göre, bu şehirdeki Ermenilerin nüfusu 434 hanedir⁸¹. Bu durumda İstanbul'daki Ermeni nüfusunun bir kısmının Karaman bölgesinden getirilen Ermeniler oluşturur.

Karamanlı tarihçi Şikari, İstanbul'a sürgün edilen Karamanlı Gayrı Müslimlerin sayısını da çok abartılı olarak 7.000 olarak verse de gerçekte, 1477 yılında yapılan sayıma göre, İstanbul'a sürgün edilen Karamanlı Rumlar 384 hanedir. Bu tahrir göre o ana kadar İstanbul'a getirilen toplam Ermeni hane sayısının 434⁸² olduğunu dikkate alıp, 384 hanenin üzerine bir miktar Karaman sürgünü Ermeni nüfusu ve her iki veba vakasındaki kayıplar eklendiğinde toplamda tahmini 550-650 haneden ibaret bir nüfus ortaya çıkar. Karamanlı Rum ve Ermeniler, bu hane sayıları ile 1477'de İstanbul içinde % 4.5 ve Gayrimüslim nüfus arasında % 9'luk bir paya sahiptir. Ayrıca Hans Dernschwam 1553'te şehirde Ermeni, Rum ve Karaman Rum'u olmak üzere toplam 6785 Hristiyan halkın yaşadığını belirtir⁸³.

Diğer taraftan, İstanbul'un taşıyabileceği nüfusun üzerinde olan Karaman sürgünü halk, ya devlet zoru ile ya da kendi arzuları ile şehri terk ettiler. Bunların bir kısmı geri memleketlerine döner iken, diğer bir kısmı ise İstanbul'dan Rumeli'ye doğru uygun şehir ve kırsal alanlara yerleştirildiler. Karamanlı tarihçi Şikari'de yer alan "*Tefsire kadir üç yüz şeyh, vaiz, müfti, âlim, abid sürdü. Lâkin bunlar İstanbul'da sakin olmayub üç yıldan sonra kaçub yine geldiler*"⁸⁴, şeklindeki kayda göre sürgünlerin bir kısmı olan Karaman bölgesinin seçkinleri üç yıl sonra geri döndüler. Bu şekilde Rumeli'ye yerleştirilen Karaman bölgesi sürgünlerinden bazı konar- göçerler de bir müddet sonra eski yurtlarına geri döndüler. Mesela, 1500 yılı tahrir defterindeki bir kayıta,

⁷⁹ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat*, Çev. Yaşar Önen, Ankara 1987, s. 78.

⁸⁰ İnciyan, *a.g.e.*, s. 40.

⁸¹ İnalçık, *a.g.e.*, s. "gös.yer."

⁸² İnalçık, *a.g.e.*, s. 141.

⁸³ Hans Dernschwam, *a.g.e.*, s. 148.

⁸⁴ Şikari, *a.g.e.*, s. 197.

Konya sancağı Eskiil kazâsına bağlı Kürekçiler cemâatinin önce öte yakaya (Rumeli) geçip sonra geri döndükleri belirtilir⁸⁵.

Elimizdeki dört farklı veriye göre, 1467, 1468, 1471 ve 1474 yılı Karaman sürgünleri Havsa, Edirne, Selanik şehirleri ile Tesalya, Sırbistan, Arnavutluk ve Bosna bölgelerine yerleştirildiler.

Birinci kaynağımız Osmanlılar öncesi XIII. asrın ikinci yarısında Rumeli'ye göçmüş ve burada vefat etmiş olup, bu coğrafyadaki Müslüman-Türk gazi çevrelerinde sembol manevi bir şahsiyet haline gelen Sarı Saltuk⁸⁶ ile ilgili yazılan menakıbnâmedir. XV. yüzyılın sonlarında Ebül-Hayr-ı Rûmî tarafından yazılan *Saltuknâme*'ye göre Konya'yı ziyaret eden Sarı Saltuk'u şehrin ayanı eşrafı ve halk karşılar, elini öperler. Onu misafir ederler. Sarı Saltuk Cami-i Kebirde halka vaaz ve nasihatla bulunur, İslâm dinini korumalarını ve zulümden kaçınmalarını söyler. O devamında:

“...Sizler gaza niyetine çıkup ev ile yurdla Endriyye (Edirne) varunuz, zira bunda (burada) ibadetten anda(orada) yatup uyumak hayırludur. Kanda kaldı kim ibadetidesiz, sevablar bulasız” diyüp halkı hep ol yireylte (teşvik)di. Olsöz ile Konya diyarından bin ev göçüb Rumili'ne girüp oturdılar. Etrafa gazalar iderlerdi.Vardılar, Endriyyekal'asına girüp oturdılar..”⁸⁷.

Gerçekte Edirne, Sarı Saltuk'un yaşadığı XIII. yüzyıldan tam bir asır sonra Osmanlılar tarafından fethedildi. Edirne'nin fethinden yaklaşık altmış yıl önce vefat eden bir şahsın böyle bir faaliyette bulunması doğal olarak imkân haricidir. Fakat malum olduğu üzere, menakıb nâmelerde olağandışı vakaların bolca yer alması normaldir. Nitekim Saltukname'ye göre de, Sarı Saltuk dervişleri ile birlikte Rumeli'yi fethetmiş; hatta Dünya'nın birçok yerinde İslam adına gazalar yapmıştır.

O halde Yukarıda Saltuknamede yer alan ifadelerin gerçekte bağlantısı ne olabilir? Burada dikkat edilmesi gereken husus, eserin yazarı Ebül-Hayr Rûmî'nin Edirne'de yaşıyor olması ve menakıb nâmeyi bu yıllarda yani sürgünün yapıldığı 1470'li yılların başında derleyip Şehzade Cem'e sunmasıdır. Hemen her hadiseyi Rumeli'nin efsanevi mutasavvıf şahsiyeti Sarı Saltuk'a bağlayan ve birçok gerçek meseleyi onun üzerinden dillendiren Ebül-Hayr Rûmî, siyasi atmosferin oldukça ağır olduğu bu süreçte, başka hassas meseleler de olduğu gibi kuvvetle muhtemel tanık olduğu bu sürgün hadisesini derlemesine bu şekilde almayı uygun gördü.

⁸⁵ “Cemâati Kürekçiler tâbi Eskiilhassahâ-i şehzâde. Zikr olan cemâat kadimden Eskiil'lü olub, sonra öte yakaya geçübhalıyâgırı bu yiregelütemekkûnetmegin iki koyuna bir akça ve bad-ı hevâları vireler. Ve oturdıkları yerde sahib-i arza öşrin vereler. At çekmeyeler deyü ellerinde şehzâde tâlebekâhumektubivar.”, *BOA, TD, nr.32, s. 46*.

⁸⁶ A.Yaşar Ocak, “Sarı Saltuk ve Saltuknâme”, *Türk Kültürü*, S. 197 (Mart 1979 Ankara), s. 267.

⁸⁷ Ebül-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-nâme*, Haz. Ş.H. Akalın, C.II, İstanbul 1988, s. 244-245.

Ebül-Hayr Rûmî'ye göre, Konya'dan Edirne'ye gelen ya da sürgün edilenler şehrin kal'ası içine yerleştirilmiş olup sayıları, 1000 hanedir. Bu rakam biraz abartılı olsa gerektir. Bundan başka aşağıda görüleceği üzere, eserinde 1471 Havsa sürgünlerine yer veren Angiolello'nun, bu kasabanın hemen yakınında bulunan Edirne'ye yönelik bir sürgünden bahsetmemesi, Ebül-Hayr Rûmî'nin ifade ettiği göç yani sürgün hadisesinin, Aksaray sürgünlerinden önce gerçekleştiğinin ve Edirne'ye Konya ve Larende'den getirilenlerin yerleştirildiğinin göstergesidir.

Ebül-Hayr Rûmî'yi dolaylı olarak doğrulayan başka bir kaynak, Fatih'in Eğriboz Kal'asının fethinde esir düşüp, İstanbul'a götürülerek Şehzâde Mustafa'nın hizmetine verilen Angiolello'dur. Ona göre;

“...Fatih Ege denizinde yer alan Eğriboz kalasının fethinin ardından İstanbul'a dönüş yolunda 25 Ağustos 1470'te Edirne ovasına ulaştı. Orada birkaç gün dinlendi. 30 Ağustos'ta gittiği Havsa'da önemli bir olay gerçekleşti. Şehrin yabancı bir sakininin bazı kitapları çalınmıştı. Hırsız yakalanıp kazığa oturtuldu, ama Havsa'nın bütün sakinleri, kadın, erkek, çocuk hep birlikte İstanbul'a gönderildi. Şehir bir süre boş kaldıktan sonra, Sultan Karaman'dan yeni yerleşimciler getirtti...”⁸⁸.

Öncelikle burada görüldüğü üzere, ilginç bir sürgün söz konusudur. Basit bir hırsızlık hadisesi yüzünden önce bir kasabanın halkı topyekûn memleketlerinden uzaklaştırıldı ve daha sonra Karaman'dan getirilen ahali onların yerine buraya yerleştirildi. Basit bir adli vaka yüzünden acilen Havsa kasabası halkının sürgün edilmesinin hakiki sebebi, 1467 yılında vuku bulan veba salgamında İstanbul'un önemli nüfus kaybı olmasıdır.

Bundan başka Angiolello'ya göre, Havsa kasabası bir müddet metruk bırakıldı. Bu süre en azından yedi-sekiz aydır. Çünkü Havsa'dan halkın sürgün edilmesi Eylül 1470'te gerçekleşti. Üçüncü Karaman sürgünleri ise 1471'de yapıldı. Bu sürgünlerin kış mevsiminde gönderilmesi mümkün olmadığına göre, onlar muhtemelen Nisan 1471'de yola çıkarıldılar. Ayrıca, belirtilmesi gereken bir husus da, son Karaman sürgünlerinin Aksaray'dan yapılması dolayısıyla Havsa kasabasının yeni sakinlerinin bu şehirden gelen şahıslar olmasıdır. Aksaray'dan Havsa'ya sürgün edilen nüfus ise XVI. asrın başlarında bir kasabanın ortalama 300-350 hane olduğu dikkate alındığında, tahmini olarak bu rakamlar civarındadır.

Ayrıca, Caterino Zeno, seyahatnâmesinde Karaman sürgünlerinin bir kısmının Larende'den Osmanlı hâkimiyetinde olan Yunanistan (Tesalya)'a gönderildiğini belirtir. O eserinde Karaman sürgünlerinden bahsederken bu durumu “...*Toros*

⁸⁸ Angiolello, *a.g.e.*, s. 92.; Babinger, *a.g.e.*, s. 250. Bu iki çeviri arasında önemli farklılıklar mevcut olup, Babinger'deki çeviri esas alındı.

dağların yakınında yer alan Lârende tarafına gitti...” ve “...*Bu tertiple kolaylıkla dağlık topraklara girip bütün halkı esir edip Yunanistan’a gönderdi...*”⁸⁹, şeklinde ifade eder.

Bu kayıtlarda dikkati çeken önemli bir nokta, Karaman sürgünlerinin bir kısmının Yunanistan’a gönderilmesinin yanı sıra, onların Larende’nin dağlık bölgesinden olmalarıdır. Buna göre, Larende’den Yunanistan’a sürgün edilen halk, Karaman beyliğine önemli askeri destek veren ve Toroslar’da konar-göçer olarak yaşayan aşiretlerdir.

Diğer taraftan, Tesalya ve Selanik’te yaşayan ve kendilerine “Konyarlar” denilen yarı yerleşik bir Türk topluluğu mevcuttur. Konyarlar ismi yöre halkının Konyalılar kelimesini bu şekilde telaffuz etmelerinden kaynaklanmış olmalıdır. Batılı araştırmacılar Konyarların bu bölgeye Anadolu’dan geldikleri hususunda neredeyse hemfikirlerdir. Nitekim Tesalya’nın Serfice yöresinde yaşayan Türkler arasında kendilerinin Konya’dan geldiklerine dair bir inanış mevcuttur⁹⁰. Bu mesele ile ilgili batılı araştırmacıların tartışma konusu ise Konyarlar’ın ne zaman Yunanistan’ın Tesalya bölgesine geldikleridir. Batılı araştırmacılar, daha Selçuklular’ın henüz Anadolu’ya gelmedikleri X.asrın başlarından XVII. asrın başlarına kadar çeşitli zaman dilimlerini, Konyarların Rumeli’ye geliş tarihleri olarak gösterirler⁹¹.

Bu bağlamda, Caterino Zeno’nun, seyahatnâmesinde verdiği bilgiler ile Konyarlar hakkında yukarıda bahsedilen görüşler karşılaştırıldığında, bunların 1467-1474 yılları arasında Osmanlılar tarafından Konya, Ereğli ve Larende’den sürgün edilen halk olduğu net olarak anlaşılır. Konyarlar Tesalya’da Kozan; bunun kuzeyinde Sarıgöl diye de anılan Kayalar ve Selanik’in kuzeydoğusunda yoğun olarak yaşamakta idiler. Bölgede bulunan diğer Türklere mensup konar-göçer Yörükler pek benzemeyen Konyarlar, Osmanlı devletinin Yörükler ve Tatarlar için tanzim ettiği kanunnamelerin diğer bir ifade ile hukuki düzenlemelerin dışında tutuldular. Konyarlar, nüfus bakımından Yörüklerden az olup, konar-göçer hayat tarzı sürmekte, daha çok Yanya ile alış verişi yapmakta ve kendi adlarını taşıyan meşhur halılar dokumakta idiler⁹².

Öte yandan Osmanlı tarihleri, Karaman sürgünlerinin şehirli esnaf ve sanatkârlardan (ehl-i sanayi) ibaret olduğunu belirtirler⁹³. Oysa Caterino Zeno’nun, seyahatnâmesinde yer alan “*dağlık topraklara girip bütün halkı esir edip Yunanistan’a gönderdi...*”⁹⁴, şeklindeki ifadesini Konyarların varlığı teyit etmektedir. Bu durumda Karaman sürgünleri hem şehirli hem de köylü ya da konar-göçerdir. Bunların şehirli

⁸⁹ Gündüz, a.g.e., s. “gös.yer.”

⁹⁰ Tayyib Gökbilgin, *Rumeli’de Yörükler, Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957, s. 11.

⁹¹ Gökbilgin, a.g.e., s. 9-13.

⁹² Gökbilgin, a.g.e., s. 13.

⁹³ Aşıkpaşazâde, a.g.e., s. 216 ; Hadidi, a.g.e., s. 281.

⁹⁴ Gündüz, a.g.e., s. “gös.yer.”

olanları, İstanbul, Edirne ve Havsa gibi şehir ve kasabalara yerleştirilirken, şehirli ya da esnaf veya sanatkâr olmayanlar Rumeli'nin kırsalında iskân edildiler.

Benzer bir durum Fatih'in Yunanistan'dan İstanbul'a yaptığı sürgünler için de söz konusudur. Fatih daha önce İstanbul'a sürgün ettiği Morahlılardan fen, sanat sahibi ve bilgili olanları şehir içinde yerleştirirken, diğerlerini İstanbul civarındaki boş topraklara parça parça dağıtıp yeni köyler kurdurdu. Bunların tarım ile uğraşmaları için hepsine tohumluk ve çift hayvanı verildi⁹⁵.

Tesalya ve Selanik'e sürgün edilen Karamanlıların sayısı ne kadardır? Bu hususla ilgili herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte, batılı araştırmacıların dikkatini çektiklerine ve onlar üzerine birçok araştırma yapıldığına göre⁹⁶, Konyarlar en azından önemli sayıda bir topluluktur. Bu bağlamda Yunanistan'a sürgün edilen Karamanlılar en azından 1000-1500 hane olmalıdır.

Diğer taraftan Karaman sürgünlerinin Rumeli'deki iskânı İstanbul, Trakya ve Yunanistan'ın Tesalya bölgesi ile sınırlı olmayıp, kapsamlıdır. Fatih'in içoğlanı, Angolello'da Rumeli'de bahsi geçen yerlerin haricinde, Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna'ya da Karaman sürgünlerinin yerleştirildiğini belirtir. Günümüze intikal eden bazı ipuçları da bu durumu teyit eder. Şöyle ki, bugün Rumeli de Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Bosna ve Sırbistan'ın birçok yerinde sakin Osmanlı bakiyeleri veya Anadolu'ya geri dönmüş Türklerin torunlarının ifadelerine göre, ataları Bal-kanlara Konya'dan gelmişlerdir.

Karaman Sürgünlerinin Yankıları

Osmanlı devleti sürgün icraatı ile bölge halkına yapmış olduğu sert ve ağır muamele ile yetinmedi. Kendi kronikleri ve Karamanlı tarihçi Şikari ve batılı kaynaklardaki kayıtlara göre Osmanlılar, Karamanlıların esas merkezleri ve Medine vakıfları olan Lârende ve Ereğli'de ağır tahribat yaptı. İşte bu noktada kutsal Medine vakıflarının zarar görmesinin İslâm âlemindeki olumsuz etkilerini kırmak amacıyla olsa gerek, Osmanlı kronikleri yapılan zulmü kabul etmekle birlikte, padişahı kurtarmak adına suçu Veziriazam Rum Mehmed Paşa'ya yıkarlar. Halbuki sürgün işini "ılımlı"⁹⁷ bir şekilde yürüttüğü için Veziriazâm Mahmud Paşa görevden alındı ve bu göreve Rum Mehmed Paşa tayin edildi. Osmanlı tarihçileri ittifakla bu görev de-ği-

⁹⁵ Kritoluvus, *a.g.e.*, s. 163.

⁹⁶ Lejean, Gervinus, Jirecek, Herzberg, Tuma, Cvijic, Franchet d'Esperj, Ivanof, Hoppe, Traeger ve Oberhummer gibi birçok batılı araştırmacı eser ve makalelerinde bir şekilde Konyarlar'dan bahsetmişlerdir. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁹⁷ Kemalpaşazâde, Mahmud Paşa'nın sürgün görevini ferman gereği yaptığına işaret ederek "El-me'mûrûma'zûrun" dediğini belirtirken (İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 276), Hoca Sadeddin, onun bölge halkının gönlünü alarak bu vazifeyi ifa ettiğini yazar. (Hoca Sadeddin, *a.g.e.*, C. III, s. 96.)

şiminin Rum Mehmed Paşa'nın entrikası sonucu vuku bulduğunu savunurlar⁹⁸. Hatta Aşıkpaşazâde ve Kemalpaşazâde daha da ileri giderek, padişah emrinin dışına çıkan Rum Mehmed Paşa'nın amacının İstanbul'un fethinin intikamını almak olduğunu ileri sürerler⁹⁹. Bu husus ile alakalı Aşıkpaşazâde:

"Veziri Rum Mehmed Padişah'a eyidür: "Devletlü Sultanum! Mahmud Paşa sürdüğü evleri teftiş edüb gördüm. Ekseri fakirlerdür. Ve hem azdur", dedi. " Ve ganî (zengin)'lerin sürmedi" dedi. Padişah eyidür : "Var imdi sen dahi, göreyüm ne yazarsın" dedi. Bu Rum vezir İstanbul'un intikamın almağa gayette müştak (arzulu) idi. Kim Ehl-i İslâm inciteyidi¹⁰⁰. Bu kez fırsat buldı. El hâsıl-ı kelim Lârende'den ve Konya'dan ziyade evler almaktan muradı Rum Vezirünbuyıdı. Kim Ehl-i İslâmın evlerin yıkdırub ve rızıkların ve düzenlerin bozdurmak idi. Lârende'yi şöyle yazdı kim Mevlânâ'nın oğlını (torunu) bile sürdi kim ol emir Ali Çelebi oğlu Ahmed Çelebidür. Elhâsıl Rum Mehmed padişah emrinden daşraige ntecâvüz etmiş idi"¹⁰¹, diye yazar.

Bundan başka yukarıda bahsedildiği üzere, Osmanlı kroniklerinin tamamı sürgün esnasında ve daha sonrasında bölge halkına yapılan zulmün tek sorumlusu olarak Rum Mehmed Paşa'yı gösterirler. Bu paşayı ağır bir biçimde eleştirirken, onu mağlup eden Varsaklara mensup Uyuz beyi ise överler¹⁰²; hatta onun Rum Mehmed Paşa'nın ağırlıklarını ele geçirmesini alaycı bir üslup ile yazarlar¹⁰³. Bu hususu Neşri:

"Rivayettir ki, bir gün yine Sultan Mehmed, veziri Rum Mehmed Paşa'ya kapı kullarını koşup ve Anadolu askerinden bir nice sancaklar koşup, Karaman'a gönderüp, eyittü: " Var Karamanoğlu'na ol vilâyetten çıkar. Hal-ka zulm edip oturmasın" dedi. Andan Rum Mehmed Paşa yürüyüp Lârende'ye çıktı mescitleri, medreseleri harap edip, atası evi gibi virân etti. Şehrin avretini ve oğlanını soydurup üryan ettirdi. Andan sürüp, Ereğli'ye varıp, vilâyetini, köylerini yıkıp harap ettirdi. Ol vilâyetin halkı gelip, eyittiler: "Hey zâlim, bu vilâyet Medine-i Resûl'e vakıftır. Yarın Allah Resulüne ne cevap verirsın?" dediler. "Anın vakfını yıkarsın," dediler. Ol zâlim öyle diyeni öldürdü. Âhirkenduyi dahi Hünkâr (Fatih) it gibi tepeleyip, ol Müslümanların

⁹⁸ Neşri, *a.g.e.*, C.II, s.783; İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, "gös. yer."; Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 216; Hoca Sadeddin, *a.g.e.*, C.III, s. 95-96; Hadidi, *a.g.e.*, s. 277.

⁹⁹ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. "gös.yer."; İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. "gös.yer."

¹⁰⁰ Kemalpaşazâde bu hususa ilgili: "bu hikâyetirivâyeti iden eyidür: "Mezkûr bed- re'y (kötü fikirli) ün ağzından işitdim, eyitti: "Sultan Mehmed İstanbul'a etdiğin ben Lârende'ye ettim", İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. "gös.yer."

¹⁰¹ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. "gös.yer."

¹⁰² Her fırsatta Türkmenleri ağır bir şekilde aşağılayan Kemalpaşazâde Uyuz Bey hakkında: "Mezkûr nâhiyette Varsak beglerinden Uyuz Beğdimikle meşhur şecâ'atlema'rûf, cür'et ü celâdetle mevsûf bir boy beyi vardı...." diye yazar. İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 300.

¹⁰³ Aşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 218; İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. "gös.yer."

intikamını alıverdi. Andan Varsak vilâyetine varıp, Uyuz Bey derlerdi. Bir Varsak beyi varidi. Karamanoğlu anı Varsak'a hâkim kılmuştu. Diledi kim, anı dahi ele getire. Uyuz Bey, Rum Mehmed Paşa'ya bir derbend gibi kara taşlı yerde bir iş etti kim, Karaman'dan bile bi-zâr oldu. Ol zâlim zulümle aldığı ol haram malları, anda taş arasında döküp, kaçtı. Şöyle ki, yanında olanların yarısı halâs olmadı, kırıldı. Andan Varsak beyceğizleri, Uyuz Bey'e karşı gelip, eyittiler: "Bu Rum Mehmed Paşa, ne hoş kişi olur. Etrafin malını keremler edip, bizimçün cem' edip, getiriverdi", dediler..."¹⁰⁴, diye kaydeder.

Burada görüldüğü üzere, önce Rum Mehmed Paşa'ya verilen görevdeki hedef bellidir. Neşri'ye göre onun görevi, adaletten sapan, kendi halkına dahi zulüm yapan Karamanoğulları'nı Karaman bölgesinden uzaklaştırmaktır. Bu gerekçe, Osmanlıların Anadolu'yu ilhak siyasetlerinde ileri sürdükleri meşruiyet gerekçelerinden birisidir. Fakat Neşri ve diğer kroniklere göre, Rum Mehmed Paşa aldığı görevin aksine, adaleti tesis için gittiği Karaman bölgesinde görülmemiş derecede zulüm yaptı. Bundan başka, Neşri Anadolu halkı ve İslâm âleminin tepkilerini azaltmak için suçu tek başına Veziriazâma yıkar, onu mağlup eden Varsak beyini över; hatta Varsak beylerinin ağzından onunla alay eder. Akabinde de Rum Mehmed Paşa'nın Müslümanlara yaptığı ağır zulmün bedelini idam edilerek ödediğini belirtir.

Buna ilaveten diğer Osmanlı tarihçileri gibi Kemalpaşazâde de, Karaman bölgesine yapılan zulümde Rum Mehmed Paşa'yı ağır bir şekilde suçlamakla birlikte, daha katı bir tavırla Paşanın bu zulmü yapmasının gerekçesini, onun sözleri ile bölge halkının Osmanlı devletine asi (bağı) Karamanoğulları'na yardım etmesi ile izah etmekten de geri durmaz. Bu da daha öncede bahsedildiği üzere, Osmanlıların Anadolu beyliklerini ilhak siyasetinde ileri sürdükleri diğer bir meşruiyet gerekçesi ve propaganda aracıdır. Dolayısıyla, Kemalpaşazâde'ye göre, Rum Mehmed Paşa zulüm yapmakla halkı incitmekle haksızdır, ama yaptığı eylem hukuken meşrudur. Çünkü O nihayetle Selçuklular'dan sonra Anadolu'nun tek meşru sahibi Osmanlı Devleti'ne isyan eden asileri cezalandırmıştır. Bu hususla ilgili Kemalpaşazâde esrinde:

"Rum Mehmed Paşa: "Sultân-ı zamânayâğı (düşman) olan bâğı (asi) ye itâ'at etdinüz etbâ'ü eşyâ'nun âlâtı ve mühimmâtın görivirübmü'âvenet (yardım) etdiniz" deyü evvel Lârende'yi ardınca Ereğli'yi yıktı...." ¹⁰⁵, diye yazar.

Diğer taraftan, Karamanlı tarihçi Şikari eserinde, hem sürgünlere hem de bölge halkına yapılan zulme ayrıntılı bir şekilde yer verir. Fatih'in son Karaman seferinden bahseden Şikari:

¹⁰⁴ Neşri, *a.g.e.*, C.II, s. 789-791.

¹⁰⁵ İbn-i Kemal, *a.g.e.*, VII. Defter, s. 299.

“Ezincânib; Kökezoğlu, bu zülmü görü bağlayı ağlayı Bulgar Dağı'na çıkub şehre olan zulmü hikayetidüb, Karamanoğlu, Beylerle şöyle ağlaştılar ki cihan feryad ile doldu. Kökez oğlu eyder : “Şimdengeru bizim dirliğimizden ölmemiz yeğdir”. Sekiz bin Bulgar'ın senkendaz(taş atan) askerin cem idüb, dört bin de Oğuzoğlu alub on iki bin er ile ılgar idüb, ol gice halkın yatdığı yere irişüb, seharin göç zamanında Osmanlı askerinin önün alub, şövletig (kılıç) urdular ki sekiz bin âdem helâk oldu. Gedik Ahmed Paşa kaçub, halkı dönderüb şehre götürdüler. Ez-in-cânib: Kasım Bey yedi bin er cem idüb, Lârende'ye geldi, ne gördü? Kani ol mamur şehir? Kani ol ziba (güzel) saraylar? Taraf taraf çarşular ve pazarlar? Kani Şah Alâeddin'nin ve Mehmed Han'ın ve Mahmud'un ziba köşkleri? Kani selâtin camiler? Cümle harab ü yebab(yıkık dökük) olmuş. Şehir kavmi beylerin görüb, koyun kuzuya karşı gelür gibi görüşüb, feryadü figan asûmana (gök)çıkıdı. Bir zaman ağlaştılar. Didiler ki: “Takdir Huda'nındır”. Ağladığımızın faidesi yokdur. Cümle şehir halkını alub Bulgar'a çıkdılar. Bir zaman böyle geçindiler Lârende on bir yıl harabe kaldı. Ravieyder: “Sultan Diyar-ı Karaman'ı oğlu Cem'e verdi. Gelüb Konya'da üç yıl sakin oldu. Sonra gelüb Lârende harabesin gördü. Olan zulme vakıf oldu. Bi-ihtiyar ağladı. Zira ehli insaf padişah(şehzâde) idi. Lârende'de bir saray ve bir bedesten ve bir miktar çarşı, pazar yapıdı. Zulmü def idüb, adalete başladı. Karaman halkı Cem Sultan'dan hoşnut olub bir birgelüb cem olub, yine mülklerin mamur eylediler. Cem Sultan Lârende'nin mamur olmasına sebeb oldu”,dedikten sonra, Şehzâde Cem'in Karamanoğlu Kasım Bey ile karşılaşmasını ve onunla dost olmasını kaydeder”¹⁰⁶.

Siyasî tarih araştırmacıları, Şikari'yi kaynak gösterirken haklı olarak ihtiyatlı davranırlar. Bunun gerekçesi olarak ta onun eserinde kronolojinin bulunmamasını, hadiseleri zaman zaman birbirine karıştırmasını ve aşırı mübalagayı gösterirler. Bununla birlikte Şikari, Osmanlı kaynaklarına dayanılarak bahsedilen son hadiseleri yukarıda doğruya yakın kaydeder. Şikari eserinde Osmanlı kroniklerinde ya yer almayan ya da az bahsedilen bazı hususlara daha geniş yer verir. Mesela Lârende'nin tahribi hususunda somut bilgiler verirve Şehzâde Mustafa'nın vefatından sonra Karaman valisi olan Cem Sultan'ın bölgeyi yeniden imar etmesinden sitayişle bahseder. Bölgeye yönelik zulüm konusunda fazla abartıya kaçmaz. Bundan başka, Şikari'de sürgün hususunda da Osmanlı kroniklerinden farklı bilgiler de mevcuttur.

Şikari'nin yukarıdaki ifadeleri, Osmanlı kroniklerinin verdiği bilgiler ile mukayese edilerek tahlil edildiğinde, bir beyliğin veya devletin yıkılışının hazin tasviri olduğu görülecektir. Artık daha evvel Karamanoğulları adına üst perdeden söylenilen sözler terk edilmekte ve kadere rıza gösterilmektedir. Yine, yukarıdaki kayıtların büyük kısmının doğruluğu dikkate alındığında bu sözlerin propagandadan uzak bir feryat olduğu kabul edilecektir. Benzer bir tasvir, İstanbul'un Osmanlıların eline

¹⁰⁶ Şikari, *a.g.e.*, s. 198.

geçişinde de mevcut olup, Bizans tarihçisi Dukas Türklerin şehri fethini ve akabinde yağmalamasını acıklı bir biçimde kaydeder¹⁰⁷.

Osmanlıların Karaman beyliğini ilhak süreci ve sonrasında yaşanan istikrarsız ve huzursuz ortamı, XV. yüzyılın meşhur mutasavvıflarından Şeyh Hamid-i Veli (Somuncu Baba)'nin oğlu, kendisi de tasavvuf ehli olan dönemin görgü şahidi Yusuf Hakiki Baba, divanında ele alır. O, dönemin maddi ve manevi analizini yapar. Divanının bir yerinde önce misaller ile Karaman halkına nasihatlar da bulunur, ardından siyasî durumun tespitini yapar, sonra da ironi yaparak Osmanlıları tenkit eder:

“Yıkılub şerhler serâları gör
Oldı evvelki gibi yabanlık

Haslet-i hafız-ı biladî'llâh
Gerek olayıdnigebânlık

Halkı zulmîle tarumar iden
Anlar oldızihicihanbânlık

Karamanlığını komaz Karaman
Gitmiş illa ki ibn-i Osmanlık
Gazilik garetemübeddel olub
Divlikoldı hem Süleymanlık”¹⁰⁸.

Bu beyitlere göre, Osmanlılar Karaman şehirlerini yıktı, (halkını sürdü) viraneye döndürdü. Dolayısıyla Karaman ülkesi önceki gibi (Moğol işgali) ıssızlaştı. Halkı zulüm ile perişan edenler (Osmanlılar) ne hoş (!) hükümdar oldular. Karaman hanedanı beyliğinden vazgeçmez, ama artık onların sonu geldi. Bundan sonra bu ülkenin sahibi Osmanlılar olacak. Gazi kimlikleri ile şöhet bulan Osmanlılar, gaza ile yağmayı eşit tuttu. Böylece zorbalık sultanlık olarak görüldü.

Yusuf Hakiki Baba, divanının başka bir yerinde de Karaman ülkesinin, önce Osmanlılar (Türk) , sonra da 1472 yılında Karaman'a yardıma gelen Akkoyunlular (Tatar) tarafından yağmalamasını, perişan olup baştan başa yıkulmasını ve zulüm görmesini şu beyitler ile ifade eder:

“Elinde Türk ü Tatarun zebun olub Karaman
Yıkıldı ser-te-ser uş ser-nügunolub Karaman

Dirigzulmiledürlü cefa vücevrçeküb
İniler uş kamunun bağırı hûn (kan) olub Karaman”¹⁰⁹.

¹⁰⁷ Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1956, s. 179-183.

¹⁰⁸ Yusuf Hakiki Baba, *Yusuf Hakiki Baba Divân'ından Seçmeler*, Haz. Erdoğan Boz, Ankara 2011, s. 118.

Yusuf Hakiki Baba, daha sonra Karaman toplumu adına öz eleştiride bulunur ve her mutasavvıf gibi Karaman halkının başına gelenlerin kendi kötülüklerinden kaynaklandığını, bu sebeple de ilahî cezaya çarptırıldıklarını uzun misaller vererek anlatır¹⁰⁹.

Sürgünler Sonrası Osmanlıların Karaman Siyaseti

Sonuçta öteki tarafın yani Karamanlıların tek kaynağı Şikari'nin yanı sıra batılı kaynaklar ve hemen hemen bütün Osmanlı kaynakları başta Lârende olmak üzere, Karaman Beyliği'ne ait şehirlerin yakılıp yıkılması, bu beyliğe ait medeni unsurların, saray, köşk, cami, medrese vs. yok edilmesi hususunda hem fikirdir. Hatta yukarıda ifade edildiği üzere, bu mesele Anonim Sırp tarihinde de "1467/8'de Padişah(Fatih) Karaman üzerine yürüdü ve Gavalı (Gevâle) şehrini tahrip etti ve orada birçok şehiri yıktırdı" ¹¹¹, diye kayıtlıdır. Nitekim yukarıda bahsedilen tahrir defterinde, Şikari'nin Osmanlılar tarafından yıkıldığını söylediği beş camiden sadece "Sultan Cami'i" mevcuttur¹¹². Bundan başka Karaman Beyliği'ni ilhakı esnasında Fatih, Konya yakınlarındaki Gevâle kalesini yıktırdı¹¹³. Gerçi bu, Fatih'in fetih siyasetinin bir parçası olup, benzer uygulamaların çok daha fazlasını Rumeli'de yaptı ve lüzumsuz birçok kaleyi ortadan kaldırdı. Fakat burada ilginç bir durum söz konusudur. Fatih bir taraftan, Gevâle Kal'asını yıktırırken, diğer taraftan da aynı bölgede Ahmedek (İç kal'a)kal'asını yaptırdı¹¹⁴. Şikari'nin Fatih için "Karamanoğlu'nun saraylarını yıkub, yerine bir hisar yaptı ki, her kulesi asümaneyişdi", dediği hisar Ahmedek kalesi olmalıdır.

Fatih niçin böyle davranmış olabilir? Bunun psikolojik bir davranış olduğu kanaatindeyiz. Şöyle ki, Fatih Karamanoğulları'na karşı duyduğu öfkeden hareketle, onlara ait fiziki varlıkları ortadan kaldırıp yerlerine Osmanlı damgasını vurmak istemiş olmalıdır. Daha önce bahsedildiği üzere, buradan öteye Anadolu'yu, hatta daha ötesi Suriye ve Mısır'ı zapt etmeye hazırlanan Fatih'in önünde Karamanoğulları, en büyük engeldir. Onun için Fatih bir taraftan, bu beyliğin gücünü, ulema, eşraf ve sanatkârlarını İstanbul'a sürgün ederek devre dışı bırakırken diğer taraftan da onlara ait gösterişli mimari eserleri bertaraf ederek onları gözlerden de irak kılıp unutturmak istemiş olmalıdır.

¹⁰⁹ Yusuf Hakiki Baba, *a.g.e.*, s. 124.

¹¹⁰ Yusuf Hakiki Baba, *a.g.e.*, s. 124-127.

¹¹¹ J. Bogdan, *a.g.m.*, s. "gös.yer."

¹¹² BOA, TD.nr.387, s. 118.

¹¹³ M. Zeki Oral, "Fatih Sultan Mehmed'in Gevâle Kalesi İle Karaman İllerini Fethi ve Hamidi'nin Terci-i Bendi", *İD*, C.IV, (1958 Ankara), s. 81-89.

¹¹⁴ Halil İnalcık, "Mehmed II", *İA*, C. VII, s. 518.

Fatih Karaman Beyliği'ni ilhak ettikten sonra Konya valiliğine ilhak siyaseti gereği Şehzâde Mustafa'yı atadı¹¹⁵. Karamanlı hanedan mensupları ve aşiretlerin Osmanlılara yönelik direnişleri Mustafa'nın sancakbeyliği yaptığı dönemde de devam etti. Diğer bir ifade ile Osmanlılar Karaman bölgesinde henüz kesin bir hâkimiyet kuramadı. Nitekim Angiolello, 1474 yılında Şehzâde Mustafa'nın vefat haberinin, önceden Karaman beyi Pir Ahmed'in hizmetinde olan, yeni askerlerin isyan etmesinden korkularak gizlendiğini belirtir¹¹⁶.

Buna karşın Şehzâde Cem, kardeşi Mustafa'nın vefatı üzerine Konya sancakbeyliğine tayin edildi ve tabii olarak Osmanlıların klasik "istimalet" siyasetini tatbik ederek, Şikari'nin de ifade ettiği üzere, özellikle Lârende'yi yeniden imar etti ve bölge halkına kendisini sevdirdi¹¹⁷. Bu sebeple de Şikari eserinde Cem Sultan'dan övgü ile bahseder.

Şikari Şehzâde Cem'i sadece Karaman yöresine yaptığı hizmetlerinden dolayı mı över? Şüphesiz bunun katkısı inkâr edilemez. Fakat Şikari'nin Cem'i methetmesinin gerçek sebebi, onun Karamanoğlu Kasım Bey ile dost olması ve Fatih'in ölümü sonrası saltanat mücadelesinde onunla işbirliği yapmasıdır. Şayet, Cem iktidar mücadelesinde muvaffak olsa idi Karaman Beyliği'ni Kasım Bey'e iade edecekti¹¹⁸. Nitekim Şikari Cem'in Bulgar dağında Kasım Bey ile karşılaşp dost olduklarını ve onun II.Bayezid'e karşı mücadelesinde ona yardım ettiğini kaydeder¹¹⁹. Diğer taraftan, Osmanlı kronikleri de bu meseleyi Şikari'yi teyit edecek biçimde yazarlar¹²⁰. Bu bağlamda, XV. yüzyıl Karamanlı şairlerinden Aynî de divânında, Kasım Bey ile Şehzâde Cem dostluğundan sıkça bahseder ve defalarca Cem'e olan hayranlığını dile getirir. O, şehzâde hakkında hem mersiye yazmış, hem de onu öven gazeller söylemiştir:

"Meh-i bedrûn kemâli rûy-ı Şeh Cem
Şeb-i kadrûnvisalûmuy-ı Şeh Cem"

-----, 121.

Bundan başka, Osmanlılar bir taraftan Fatih dönemi ve sonrasında Karamanoğulları'nın askerî gücünün çok önemli bir bölümünü teşkil eden Turgudoğulları,

¹¹⁵ Tursun Bey, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹⁶ Angiolello, *a.g.e.*, s. 76.

¹¹⁷ M. Cavit Baysun, "Cem", *İA*, C.III, s. 72.

¹¹⁸ Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, C.III, s. 192-215; Hadidi, *a.g.e.*, s. 312-314; Gelibolulu Ali, *a.g.e.*, C.I, Kısım. II, s. 819-825.

¹¹⁹ Şikari, *a.g.e.*, s. 198-204; Baysun, *a.g.m.*, s. "gös. yer."

¹²⁰ Hoca Sadettin Efendi, *a.g.e.*, C.III, s. "gös.yer"; Hadidi, *a.g.e.*, s. "gös.yer"; Gelibolulu Ali, *a.g.e.*, C.I, Kısım. II, s. "gös.yer".

¹²¹ Aynî, *Karamanlı Aynî ve Divânı*, Haz.A. Mermer, Ankara 1997., s. 571.

Bayburdoğulları, Varsaklar, Kosunlar gibi konar- göçer Türkmenlerden devlete karşı muhalefete devam edenleriyle mücadeleyi sürdürdüler. Diğer taraftan aynı aşiretlere mensup olup devlete bağlı kalanlar ise kendilerine birçok haklar bahşeden ve Fatih döneminde ihdas edilen “Atçekenlik” adlı bir sisteme dâhil edilerek devlete ısındırıldılar¹²².

Karaman sürgünleri ile ilgili son söz olarak, Osmanlılar bu sürgünleri gerçekleştirerek, bu durumdan azami ölçüde faydalandılar ve çift yönlü amaçlarına ulaştılar. Onlar bir taraftan Fatih gibi cihanşümül ülkülere sahip hükümdarları ile İslâm âlemine yönelik hedefleri önünde en büyük engel Karaman Beyliği’nin sonu gelmez direnişini kırdılar. Diğer taraftan da bu sürgünlerden hem yeni başkent İstanbul’un hem de Rumeli’nin Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında istifade ettiler.

KAYNAKLAR

Arşiv Vesikaları

- a. Tahrir Defterleri
BOA, TD. nr.32.
BOA, TD. nr.387.
- b. Diğer Vesikalar
BOA. K.K. Ahkâm Defteri, nr.67.

Yayınlanmış Arşiv Vesikaları

- Barkan, Ö. Lütfi – Ayverdi, Ekrem Hakkı, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 953(1546) Tarihli*, İstanbul 1970.
- Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Neşr. Halil İnalıcık, İstanbul 1987.

Kaynak Eserler

- Anonim, *Gazâvât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, Yay. Halil İnalıcık- Mevlüd Oğuz, Ankara 1989.
- Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âli Osman*, Haz. Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihleri-I*, İstanbul 1949.
- Aynî, *Karamanlı Aynî ve Divânı*, Haz. A. Mermer, Ankara 1997.
- Bogdan, J., “Osmanlı Tarihinin İlk Devrine Ait Bulgar ve Sırp Kronikleri”, Çev. A. Nimet Kurat, *TAD*, S.3, (Ankara 1966), s. 183-195.

¹²² Hasan Basri Karadeniz, *Atçeken Oymakları (1500-1643)*, -Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi-, Kayseri 1995, s. 35.

- Dukas, *Bizans Tarihi*, Çev. VL. Mirmiroğlu, İstanbul 1956.
- Ebül-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-nâme*, Haz. Ş.H. Akalın, C.II, İstanbul 1988.
- Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi (XVII. Asırda İstanbul)*, Ter. Hrand D. Andreasyan, Yay. Kevork Pamukciyan, İstanbul 1988.
- Gelibolulu Ali, *Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbar*, Haz. İ.H. Çuhadar, C.I, Kısım. I, II, Kayseri 1997.
- Giovan Maria Angiolello, *Fatih'in İçoğlanı Anlatıyor, Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Pınar Gökpar, İstanbul 2011.
- Gündüz, Tufan, *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri-Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri-*, İstanbul 2006.
- Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991.
- Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat*, Çev. Yaşar Önen, Ankara 1987.
- Hoca Sadettin, *Tacü't Tevarih*, Yay. İsmet Parmaksızoğlu, C.II, Ankara 1992.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, Haz. Ş. Turan, Ankara 1991.
- , *Tevârih-i Âl-i Osman*, VII. Defter, Haz. Ş. Turan, Ankara 1991.
- Konstantin Kostenecki, *Stefan Lazareviç, Yıldırım Bayezid'in Emrinde Bir Sırp Despotu*, Çev. Hüseyin Mevsim, İstanbul 2009.
- Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı Sâni*, Çev. Karolidi, Sad. M. Gökman, İstanbul 1967.
- Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, Çev. Ahmed Ağırakça, İstanbul 1995.
- Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nüma*, Yay. M. A.Köymen- F.R.Unat, C.I, Ankara 1987.
- Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, Haz.Nihal Atsız, İstanbul 1972.
- Osman Turan, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1984.
- Rûhî, *Rûhî Tarihi*, Haz. Y. Yücel- H.E. Cengiz, *Belgeler*, S.18, (1989-1992 Ankara), s.439-472.
- Şikari, *Karamanoğulları Tarihi*, Neşr. Mesud Koman, Konya 1946.
- Tursun Bey, *Tarih-i Ebu'l-feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul 1977.
- Yorgios Sfrancis, *Yorgios Sfrancis'in Anıları*, Çev. Levent Kayapınar, İstanbul 2009.
- Yusuf Hakiki Baba, *Yusuf Hakiki Baba Divâm'ndan Seçmeler*, Haz. Erdoğan Boz, Ankara 2011.

Araştırmalar-İncelemeler

- Anzerlioğlu, Yonca, *Karamanlı Ortodoks Türkler*, Ankara 2003.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İngilizceden Çev. Dost Körpe, İstanbul 2002.
- Balta, Evangelia, “Türkofon Bir Halk Olarak Karamanlı”, *Osmanlı*, C.IV, Ankara 1999, C.IV, s. 365-369.
- Barkan, Ö. Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İÜ. İFM*, C.XI, (İstanbul 1949-1950), s. 542-561; C.XIII, (İstanbul 1951-1952), s. 56-78.
- Başta, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi Son Devir (1261-1461)*, Ankara 1989.
- Baysun, M. Cavit, “Cem”, *İA*, C.III, s. 69-81.
- Emecen, Feridun M., “XVI. Asır Başlarında Bir Göçün Tarihçesi Gelibolu’da Sirem Sürgünleri”, *İOS (Osmanlı Araştırmaları)*, S.X, (İstanbul 1990), s. 171-175.
- Gökbilgin, Tayyib, *Rumelide Yörükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul 1957.
- İnalçık, Halil, *Ottoman Empire The Classical Age (1300-1600)*, London 1973.
- , *Devlet-i ‘Alîyye*, İstanbul 2009.
- , “Mehmed II”, *İA*, C. VII, s. 506-535.
- , “Osman Gazi’nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi”, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, İstanbul 1997, s. 78-101.
- , “Osmanlı Fetih Yöntemleri”, Çev. H. Can Tuncer, *Cogito (Osmanlı Özel Sayısı)*, S.19, (Yaz-1999 İstanbul), s. 115-135.
- İnciyan, P.Ğ., *18. Asırda İstanbul*, Ter. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1976.
- Karadeniz, Hasan Basri, *Osmanlılar İle Beylikler Arasında Anadolu’da Meşruiyet Mücadelesi*, İstanbul 2008.
- , *Atçeken Oymakları (1500-1643)*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 1995.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. II, İstanbul 2005.
- Ocak, A.Yaşar, “Sarı Saltuk ve Saltuknâme”, *Türk Kültürü*, S.197 (Mart 1979 Ankara), s. 266-275.
- Oral, M. Zeki, “Fatih Sultan Mehmed’in Gevale Kalesi ile Karaman İllerini Fethi ve Hamidi’nin Terci-i Bendi”, *İD*, C.IV, (Ankara 1958), s. 81-89.

- Orhonlu, Cengiz, "Osmanlı Türklerinin Kıbrıs Adasına Yerleşmesi, *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi*, (14-19 Nisan 1969), Ankara 1971, s. 91-97.
- Özdemir, H. Ahmet, "II. Murad'ın Bir Diplomasi Zaferi: İbn Hacer'in Fetvası", *Yeni Türkiye*, S.31, (Ocak-Şubat 2000), Osmanlı Özel Sayısı, s. 791-800.
- Sümer, Faruk, "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.1, (Ankara 1963), s. 1-108.
- Tekindağ, M.C. Şihabettin, "Karamanlılar", *İA*, C. VI, s. 316-330.
- , "İstanbul", *İA*, C. V/II, s. 1199-1214.
- , "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", *İÜ. Ed.Fak. TED.*, S.7-8 (İstanbul 1977), s.55-92.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, Ankara 1982.

QUELQUES REMARQUES À PROPOS DES PRINCES GOUVERNEURS EN POSTE À MANISA*

NICOLAS VATIN**

Dans son ouvrage sur le *kaza* de Manisa au XVIe siècle, Feridun Emecen fait la liste des princes qui furent gouverneurs du Saruhan : successivement le futur Mehmed II ; son fils Mustafa ; les fils de Bayezid II 'Abdullah, Şehinşah, Korkud, 'Alemşah, Mehmed puis à nouveau Korkud ; Soliman, fils de Selim Ier ; les fils de Soliman Mustafa, Mehmed, Selim [II] ; Le fils de ce dernier, le futur Murad III, désigné du vivant de son grand-père Soliman ; enfin Mehmed fils de Murad, qui fut le dernier sultan à avoir été en poste en province. La ville de Manisa fut donc fortement marquée, du milieu du XVe siècle à la fin du XVIe, par son rôle de résidence princière, ce dont témoignent les bâtiments qu'y bâtirent les *şehzâde*, à commencer par un palais, qu'ils n'occupaient pas pendant la belle saison, du reste, puisqu'ils passaient l'été dans la montagne du Bozdağı¹.

Après cette utile synthèse, F. Emecen s'interroge à juste titre : dans quelle mesure peut-on dire que les princes dans leur *sancak* étaient des administrateurs indépendants et voir dans leur gestion un phénomène de décentralisation ? À cette question, il répond par la négative : l'existence attestée d'actes émis par des princes ne prouve pas qu'ils jouissaient d'une réelle autonomie, car la moindre nomination, la moindre attribution de *dirlik*, le moindre acte administratif se faisaient en concertation avec les services centraux et ne pouvaient être effectifs qu'après délibération du divan et accord du sultan régnant². Des références à de nombreux documents d'archives viennent renforcer la thèse de F. Emecen, qui conclut que si les princes avaient peut-être plus de facilité à se faire entendre du souverain, ils ne jouissaient

* Le présent article est le texte d'une communication préparée pour un colloque sur Manisa, qui n'a pas pu avoir lieu. Tous mes remerciements vont à Claudia Römer et Michael Ursinus pour leur aide.

** Prof. Dr., Directeur de recherche, CNRS, Paris (ETOBAC/EHESS-Collège de France); Directeur d'études, École Pratique des Hautes Études, IVe Section, Paris/France, nicolas.vatin@ehess.fr

¹ Sur tout ceci, cf. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazaı*, Ankara, TTK, 1989, pp. 26-39.

² Ibid., pp. 40-41. Mêmes considérations chez İ. H. Uzunçarşılı, « Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri », *Belleten* XXXIX/156, pp. 659-696 [pp. 674-675].

pas cependant de plus d'autonomie que les autres *sancakbeyi*. Qui plus est, ils étaient étroitement encadrés et surveillés par leurs *lala*, auxquels il convient d'ailleurs d'associer, dans cette tâche, les mères des princes³.

Sans prétendre contredire cette conclusion qui paraît fort raisonnable, je souhaiterais revenir brièvement sur cette question à partir d'un certain nombre d'actes émis par des princes en poste à Manisa entre 1497 et 1567, conservés dans le fonds ottoman des archives du monastère de Saint-Jean à Patmos⁴. La plupart — mais non tous — ont été publiés, mais dans des publications grecques qui n'ont peut-être pas attiré l'attention de mes collègues turcs.

Il s'agit de six actes émis par les *şehzade* Korkud en 1511, Mustafa en 1535, 1539 et 1541, enfin Murad en 1566 et 1567. Je me permettrai d'ajouter à ce mince corpus, puisqu'ils se trouvent dans le même fonds, deux documents de 1497 et 1499 portant la *tuğra* d'Alemşah alors qu'il était en poste dans le Menteşe⁵.

*

Tous ces documents sont des firmans portant, hautement placée au centre de la feuille au dessus du texte, la *tuğra* du prince signataire. L'existence de *tuğra* de *şehzade* est du reste un fait bien attesté⁶ et ce corpus, remarquable par sa relative richesse, ne constitue pas une révélation. Il ne me semble pourtant pas inutile de redire ici que

³ Ibid, p. 41 ; İ. H. Uzunçarşılı, « Sancağa çıkarılan », *art. cit.*, pp. 669-670. Sur les princes en poste en province, l'ouvrage de référence, à côté de l'article d'İ. H. Uzunçarşılı, est l'ouvrage de P. Kappert, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15 und 16 Jahrhundert*, Istanbul-Leyde, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1976. Plus récemment, F. Emecen a repris la question, en développant et nuanciant un peu son point de vue, dans son article « Osmanlı şehzadeleri ve taşra idaresi », in E. Özvar et A. Bilgin éds, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Istanbul, 2008, p. 99-112. Je ne dispose que d'une version que m'a très aimablement envoyée F. Emecen — que je suis heureux de remercier — et ne pourrai donc pas, dans les lignes qui suivent, renvoyer à la pagination exacte.

⁴ Sur ce fonds (APO), cf. N. Vatin, G. Veinstein et E. Zachariadou, *Catalogue du fonds ottoman des archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premiers dossiers*, Athènes, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Institut de Recherches Byzantines, 2011.

⁵ Les actes émis par Alemşah et Korkud ont été publiés par E. Zachariadou, « Συμβόλη στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φερμάνια των ετών 1454-1522) », in *Summeikta I* (Athènes, 1996), pp. 184-230 ; ceux de Mustafa par N. Vatin et G. Veinstein, « Trois documents signés du *şehzade* Muştafâ b. Süleymân conservés au Monastère de Patmos », in *Summeikta 12* (1998), pp. 237-269.

⁶ Outre les articles cités à la note précédente, cf. İ. H. Uzunçarşılı, « Sancağa Çıkarılan », *art. cit.*, pp. 672-673 et pl. 6, 7 et 8 ; idem, « Tuğra ve Pençeler ile Fermân ve Buyuruldulara Dair », in *Belleten V* (1941), pp. 101-157 (pp. 108-109) ; Z. Örgün, « Tuğra », in *Türk Tarih, Arkeologiya ve Etnografya Dergisi 5* (1949), pp. 203-220 (pp. 207 sqq.) ; H. G. Majer, « Ein Nişan des Osmanenprinzen Ahmed, des Statthalters von Amasya, für die Zâviye des Scheich Bahâ' ed-dîn vom Jahre 906/1501 », in *Südost-Forschungen 31* (1972), pp. 319-331 ; S. Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, Istanbul, Cem Yayınevi, 1980. Pour des sceaux portant la *tuğra* d'un *şehzade*, cf. également F. Kraelitz-Greifenhorst, « Die Tuğra der osmanischen Prinzen (mit einer Abbildung) », in *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte I* (1921-1922), pp. 167-170 ; İ. H. Uzunçarşılı, « Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik », in *Belleten IV* (1940), pp. 495-644.

la présence de la *tuğra* sur un acte émis par un *şehzade* soulignait qu'il n'était pas seulement un « fils de chah », mais un souverain en puissance, comme le donnait à entendre la présence du mot *sultân* non pas derrière leur nom — ce n'aurait été qu'un titre —, mais bien devant ⁷.

De fait ces documents sont des firmans — l'un d'entre eux désigne expressément ses porteurs comme les *dârendegân-ı fermân* — et ils en ont les caractéristiques diplomatiques : adresse protocolaire au destinataire avec *ʿunvân* et *duʿâ*, mention des circonstances ayant amené sa rédaction, ordre formel par la formule *buyurdum ki*, conclusion impérieuse (*şöyle bilesiz*), enfin l'injonction royale de prêter foi au signe sacré, la *tuğra* : *ʿalâmet-şerîfe iʿtimâd kılasız*. Dans le cours du texte, on trouve des formules comme « ma porte de félicité » (*bâb-ı saʿâdet-meʿabüm*), « mon ordre sacré » (*hüküm-i şerîfüm*), et le *şehzade* Murad parle de « son *kul* » (*kulum*) le *zâʿim* Muştafâ. On conviendra qu'un simple *sancakbeyi* ne s'adressait pas ainsi à un *cadi* et moins encore à un collègue. Pourtant Murâd bin Selim, en 1567, trouvait normal d'envoyer un tel ordre au *sancakbeyi* de Rhodes ⁸.

Dans la forme, pour le moins, un prince-gouverneur est donc bien un souverain au petit pied. On a d'ailleurs souvent écrit qu'il était entouré d'une cour qui était un modèle réduit de celle du sultan et l'on sait, par exemple, que les officiers de la porte de Selim estimaient, en 1566, qu'il leur revenait de prendre en mains les affaires en même temps que leur maître montait sur le trône ⁹. Un passage des *Ğazavât-ı Hayred-dîn Paşa* rappelle que la porte d'un prince pratiquait un cérémonial souverain : Oruç ayant perdu un premier bateau pour lequel il avait obtenu une licence d'armement de Korkud, revint à Manisa et obtint un nouvel ordre l'autorisant à faire construire un bateau. Avait-il pu voir le prince en personne ? Cela n'est pas certain, car Piyâle, l'ami intime de Korkud et qui fut son dernier compagnon, lui suggère de revenir à Manisa une fois sa galère achevée. C'est ce qu'il fait, ainsi que le

⁷ Cf. J. Deny, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, Ernest Leroux, 1920, §1163, p. 793.

⁸ APO 1b 37a : *kudvetü-l-ümerâʿi-l-kirâm ʿumdetü-l-küberâʿi-l-fihâm zü-l-kadr ve-l-mecd ve-l-ihtirâm el-muhtaşş be-mezîdî ʿinâyeti-l-meliki-l-allâm Rodôs sancağı begi lalam zîde ʿizzuhu (...) tevkî-i refî-i hümayîn vâsıl olıcak maʿlûm ola ki (...) buyurdum ki hüküm-i şerîfüm ile*. À titre de comparaison, voici comment à la même époque le *kapudan paşa* s'adressait au *sancakbeyi* de Sığacık : *cenâb-ı ʿizzet-meʿâb ü devlet-nişâb beg hâzretleri kâmbîn ve kâmyâb zâde Allâhu teʿâlâ ʿömrehu ve devletuhu ilâ yevmi-l-vaʿd ve-l-cevâb dürer-i daʿvât-ı şâfiyât-ı devlet-füzûn ve ğurer-i tahmîdât-ı vâfiyât-ı hâlişât-ı refʿet-nümûn ki mahfil-i şafâ-yı şâfi ve ʿayn-ı vefâ-yı vâfiden fâcîlu-l-... olur kavâfil-i vîdâd ve revâhil-i ithhâd birle ithâf ve ihdâ kılınudıktan soñra zamîr-i münîr-i Hurşîd-tenvîre ve hafîr-ı ʿatîr-ı müşterî-tedbîre ki fi-l-hakîkat miftâh-ı bâb-ı devlet ve müşbâh-ı kadr-ı sıyâset-dür inhâ-yı mahabbet-i muhlîş-i bî-iştibâh bu-dur ki*. Sur les formes courtoises que prenaient les ordres envoyés par des pachas (et plus particulièrement le *kapudan paşa*), cf. G. Veinstein, « Les documents émis par le *kapudân paşa* dans le fonds ottoman de Patmos », in *Documents de travail du CETOBAC* n° 1 (janvier 2010), pp. 13-19 (cetobac.ehess.fr/docannexe.php?id=390).

⁹ Cf. Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki* M. İpşirli éd., p. 41; N. Vatin, *Ferîdân Bey. Les plaisants secrets de la campagne de Szegedwar*. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du Nüzhetü-l-esrârî-l-ahbâr der sefer-i Sigetvâr (ms. H 1339 de la Bibliothèque du Musée de Topkapı Sarayı, Vienne-Munster, LIT Verlag, 2010, pp. 502-509.

raconte la chronique : « Il alla retrouver Piyâle, lequel s'arrangea pour mener le susdit [Oruç] au divan [du prince Korkud] et le faire honorer en public. De fait, il le mena au divan où il fut revêtu d'une robe d'honneur et où feu Sultân Korkud lui donna sa licence avec de bonnes prières ¹⁰. »

Bien entendu, cette majesté avait ses limites. Quand un prince s'adressait au souverain, il ne se permettait pas de placer son signe au sommet du document, mais signalait en marge, fût-ce d'une *tuğra* ¹¹. De même, tout en adressant un ordre au *sancakbeyi* de Rhodes, le jeune Murad — il avait 21 ans — avait la politesse de s'adresser à lui en l'appelant « mon *lala* » (*Rodôs sancağı begi lalam* ¹²). Il n'en demeure pas moins qu'une évidente aura de majesté entourait les faits et gestes du gouverneur princier. La force de cette symbolique faisait qu'il pesait bien plus qu'un simple *sancakbeyi*. Quel que fût le rôle des conseillers et gouverneurs, cette autorité n'était sans doute pas toujours purement formelle : plusieurs des « ordres sacrés » portant la *tuğra* d'un *şehzâde* qu'on a exhumés avaient été émis par des princes adultes, et non par des enfants qui n'auraient été que des jouets entre les mains d'un *lala*.

J'ai bien conscience au demeurant que ces considérations ne viennent pas contredire la conclusion de F. Emecen, selon qui les princes en poste en province — et notamment à Manisa — jouissaient d'une marge de manœuvre pratiquement nulle. Il me semble pourtant qu'il serait excessif de dénier toute autonomie aux princes gouverneurs de Manisa.

*

Pour ce qui est des affaires intérieures, le corpus conservé au monastère de Patmos appelle quelques remarques. Qu'on me permette de résumer d'abord brièvement le contenu de ces ordres.

Ordre de 'Âlemşâh, émis à Sardes (au pied du Bozdağı) dans la décade du 10 au 20 juillet 1497, adressé au cadî et au *subaşı* de Balat ¹³. Nikolas, *zimmî* de Balat, est venu à la Porte du prince se plaindre d'individus qui avaient attaqué sa maison et tué son fils. Le prince ordonne donc de mener une enquête et, s'il y a eu meurtre, de faire un rapport à sa Porte.

Ordre de 'Âlemşâh, émis à Hatun Harami dans la décade du 7 au 16 septembre 1499, adressé au cadî et au *subaşı* de Balat ¹⁴. Le métropolitain ayant présenté à la Porte du prince un ordre du sultan autorisant les Patmïotes à s'approvisionner, le

¹⁰ A. Gallotta, « Il Ġazavât-ı Ĥayreddin Paşa di Seyyid Murâd », *Studi Magrebini* XIII (1981), ff° 19 r°-v°.

¹¹ Cf. des 'arẓ de Şehinşâh et Murâd à leur père Beyazîd II, in Uzunçarşılı, « Sancağa çıkanlan », *art. cit.*, pl. 3 et 4.

¹² APO 1b-37 a.

¹³ APO Z-4.

¹⁴ APO Z-5.

prince ordonne à son tour que l'on permette à l'hégoûmène du monastère de Patmos de charger les quantités autorisées et qu'on ne laisse personne attaquer ses marchands et bateaux dès lors que la *cizye* de Patmos est payée.

Ordre de Korkud émis à Manisa dans la décade du 22 novembre au 1er décembre 1511, adressé au capitaine (*re'is*) Hacı İlyâs¹⁵. Papas Grigoris de Patmos est venu se plaindre de ce que Hamza Reis a capturé cinq Patmiotes en mer. Hacı İlyas devra collaborer avec Ahmed Çelebi, *kul* du prince qui porte l'ordre, pour mettre la main sur Hamza et faire un rapport à la porte du prince.

Ordre de Mustafa émis à Manisa dans la décade du 7 au 16 septembre 1535, adressé au cadî d'Ayasoluk¹⁶. Le prince a reçu une lettre du cadî Muhiye-d-dîn, *müfettiş* et *nażırı-l-emvâl-i pâdişâhî* pour le *sancağ* de Saruhan, à propos du versement au Trésor impérial de la *cizye* forfaitaire de Patmos, qui était du ressort des gouverneurs d'Aydın et des cadis d'Ayasoluk, mais dont le cadî de Balat prétend se mêler. Le cadî d'Ayasoluk devra appliquer la coutume, quelle qu'elle soit, et empêcher les abus de son collègue de Balat, auquel le firman adresse également un avertissement.

Ordre de Mustafa émis à Manisa dans la décade du 24 octobre au 3 novembre 1539, adressé au cadî de Smyrne¹⁷. Le capitaine *zimmi* Yanis est venu à la Porte du prince pour se plaindre que les '*âmil*' l'empêchent de charger des marchandises. Le cadî devra enquêter et mettre un terme aux abus des '*âmil*' s'ils sont avérés.

Ordre de Mustafa émis à Manisa, dans la décade du 19 au 28 mars 1541, adressé à 'Alî, *Akdeñiz kapûdânı*¹⁸. Les Patmiotes — qui sont des *zimmi* — ont envoyé à la Porte du prince un homme pour se plaindre d'un certain nombre de capitaines de bateau, nommément désignés, qui font des razzias à Patmos et y capturent des hommes qu'ils vont vendre dans d'autres *vilayet*. Les Patmiotes font valoir un firman du sultan. Le prince ordonne donc au *kapudan* de convoquer ces capitaines, de mettre un terme aux abus et de ne plus laisser désormais les *levend* s'en prendre aux Patmiotes en violation de l'ordre du sultan.

Ordre de Murad émis à Bozdağı, dans la décade du 18 au 27 août 1566, adressé aux cadis de Balat et de Cos¹⁹. Le cadî de Balat, sur la demande du *za'ım* et *mültezim* Mustafa, a envoyé un rapport²⁰ à la Porte du prince à propos des madragues de Balat, qu'il faut curer. Le cadî de Cos devra donc traiter l'affaire en collabo-

¹⁵ APO Z-8.

¹⁶ APO 5-2.

¹⁷ APO 1b-8a.

¹⁸ APO 1b-9.

¹⁹ APO 5-6, reproduite *infra*.

²⁰ Le mot technique, '*arz*', est bien employé, mais le prince a la courtoisie de parler de « lettre » (*mektûb*).

ration avec son collègue de Balat, en sorte que la madrague soit curée par ceux à qui revient cette corvée d'après la coutume et le *kanun*. D'autre part Mustafa a accusé ses prédécesseurs d'indélicatesses concernant le poisson revenant à l'État et demande qu'on vérifie leurs comptes. Il proteste en outre contre des irrégularités dans la perception du *bac* de localités dépendant de sa concession, et dans la production de cire. Les deux cadis devront donc enquêter dans leurs circonscriptions respectives, faire parvenir à la Porte du prince ce qui lui revient et faire respecter la coutume et le *kanun* pour ce qui est des *bac* et de la cire.

Ordre de Murad, émis à Bozdağı, dans les décades du 8 au 17 juillet 1567, adressé au *sancakbeyi* de Rhodes et aux cadis de Balat et de Cos ²¹. Le prince, après avoir rappelé son ordre précédent sur la question de la madrague de Balat, fait état de la venue du *mültezim* Mustafa, qui a déclaré que la charge de curer revenait aux Patmiotes (du *kaṣā* de Cos). Les deux cadis doivent mener une enquête et mettre les Patmiotes au travail, s'il est avéré que cette corvée pèse en effet sur eux.

*

Deux de ces ordres apparaissent liés à des décisions du sultan. Tel est le cas du firman d'Âlemşâh de 1499, concernant le sujet sensible du chargement de vivres. C'est le gouvernement central qui avait accordé une autorisation au supérieur du Monastère et le prince, en l'occurrence, ne faisait qu'assurer l'application d'une décision de la capitale. Il en va de même du firman de Mustafa de mars 1541, puisque tout en se plaignant devant le *şehzâde* des agissements de pirates, les Patmiotes font valoir un ordre du sultan. Au demeurant, il est surprenant que les archives du Couvent ne conservent pas de firman de Soliman antérieur faisant expressément référence à cette affaire. On y trouve seulement un firman impérial de trois ans antérieur ²² concernant des faits similaires mais sans donner le nom des pirates, adressé aux *sancakbeyleri* et cadis d'Aydın et Menteşe, mais non pas à celui de Saruhan, autrement dit au prince gouverneur. En revanche, on possède bel et bien un firman de Soliman concernant la même affaire ²³, adressé non pas au prince mais au *sancakbeyi* d'Aydın et aux cadis d'Ayasoluk et Çeşme, et daté de la décade du 27 mai au 5 juin 1541. L'ordre de Soliman est donc postérieur de deux mois à celui de son fils. On peut supposer que ce décalage s'explique par le temps qu'il avait fallu à la délégation patmiote pour se rendre à Istanbul et, sur place, pour parvenir au bout d'une démarche administrative sans doute plus compliquée et procédurière que dans une capitale provinciale, fût-elle princière. Force est donc de conclure que les Patmio-

²¹ APO 1b-37a.

²² APO 1b-8 de février-mars 1538.

²³ APO 1b-12.

tes avaient envoyé en même temps un représentant au sultan et au prince et que celui-ci avait réagi le premier, sans attendre d'instructions particulières de la capitale.

En ce qui concerne les six autres ordres de *şehzâde* de Manisa, rien dans leur texte ne renvoie à une intervention du gouvernement central, même quand il s'agit d'une affaire concernant les revenus du sultan soulevée, en 1535, par le *nâzırı-l-emvâl-i pâdişâhî*. Le débat porte sur la question de savoir qui, du cadi d'Ayasoluk ou de celui de Balat, doit percevoir l'impôt des Patmiotes²⁴. On peut comprendre que le *naẓır* ne se tourne pas vers les *sancakbeyleri* concernés, ceux d'Aydın et de Menteşe, et choisisse de faire un rapport à une autorité supérieure. Mais celle qu'il choisit — peut-être pour des raisons de proximité géographique — est le prince en poste à Manisa, et non le sultan.

Les deux firmans de Murad bin Selim, les seuls de mon corpus à être inédits, appellent un commentaire similaire. Dans un premier temps, en août 1566, le prince réagit à un *arẓ* que lui a adressé le cadi de Balat sur la demande du *za'ım* et *mültezim* Mustafa, en ordonnant une enquête aux cadis de Balat et de Cos. Pourquoi Cos, qui ne dépend pas du Menteşe (ni *a fortiori* du Saruhan), mais de Rhodes ? Patmos en revanche dépendait du *kazâ* de Cos. Peut-être avait-on donc déjà évoqué une corvée des Patmiotes remontant à des temps anciens — peut-être à l'émirat de Menteşe —, mais il n'en est rien dit dans le firman. C'est dans un second temps que Mustafa, constatant probablement que son affaire n'avancait pas, se rendit dans la résidence d'été du prince pour faire valoir que le curage de la madrague était une obligation des Patmiotes. Il semble bien que Mustafa, se sentant désormais fort du soutien du prince, ait cherché à faire valoir son droit. On possède effet un troisième document sur cette affaire, émis par le *kapudan paşa* Piyâle Paşa, qui fut en fonction jusqu'en mai 1568 et qu'on peut donc dater de cette période²⁵. Dans cette *mektûb* au *sancakbeyi* de Sığacık (autrement dit, d'Aydın), il fait état d'une plainte des Patmiotes qui étaient venus le voir (à Andrinople ou Istanbul²⁶) pour accuser l'*emîn* de Balat — qui ne peut être que notre Mustafa — de leur avoir extorqué indûment 150 pièces d'or sous le prétexte qu'il leur revenait de curer la madrague de Balat. Le *sancakbeyi* est donc prié de convoquer l'*emîn* pour exiger copie de l'« ordre sacré » qu'il prétend avoir entre les mains et qui a toutes chances d'être le document émis par le prince Murad en 1567, et non un firman impérial dont on n'a de trace nulle part. Pourquoi s'adresser au bey de Sığacık, puisque Balat se trouvait dans le Menteşe ? Cette bizarrerie pourrait être due au fait que les services du *kapudan paşa* considèrent, par erreur,

²⁴ Sur les impôts payés par les Patmiotes et leur perception, cf. N. Vatin, « Les Patmiotes, contribuables ottomans (XVe-XVIIe siècles) », in *Turcica* XXXVIII (2006), p. 123-153.

²⁵ APO 20-53.

²⁶ On sait en effet que Piyâle, qui avait hiverné à Andrinople, fut chargé en juin 1567 de la garde d'Istanbul : cf. I. Bostan, « Piyâle Paşa », *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34, Istanbul, 2007, pp. 296-297 (p. 297).

que Patmos dépend du *sancak* de Sığacık. Ainsi que je l'ai dit, Patmos appartenait en fait au *liva* de Rhodes, mais son rattachement aux *hâşş* du *kapudan paşa* était postérieur à l'avènement de Selim II ²⁷, donc tout récent, ce qui pourrait expliquer cette confusion géographique. En tout cas, les Patmiotes n'avaient pas tardé à profiter de ce nouveau rattachement pour contourner les pouvoirs de la région qui, à cette date, lui paraissaient peut-être défavorables à leur cause. Mais le *kapudan paşa*, personnage considérable assurément, s'adressa au sancağbeyi d'Aydın, et non au prince gouverneur de Manisa, qui était à l'origine de l'affaire : on peut se demander si pareille démarche n'aurait pas été plus délicate.

Quoi qu'il en soit, c'est surtout sur un dernier point que je souhaiterais insister. Ainsi qu'on a pu le constater chemin faisant, les princes résidant à Manisa n'hésitaient pas à intervenir pour des affaires concernant les *kaza* d'Ayasoluk, Balat ou Coş, dans les *sancak* d'Aydın, Menteşe ou Rhodes. De même, en 1541, Mustafa s'estime bien placé pour envoyer un ordre au *kapudan de la mer Blanche*, c'est-à-dire non pas une circonscription administrative, mais une zone maritime militaire allant des côtes de l'Attique aux Dardanelles et aux îles du Dodécanèse (comprises), par opposition à la zone placée sous la responsabilité du *kapudan* d'Alexandrie ²⁸. Le commandant de la flottille chargée de ces eaux n'était donc pas un subordonné du prince gouverneur du Saruhan. De leur côté, nombre de personnes intéressées dans les affaires traitées par nos ordres avaient choisi de se tourner, plutôt que vers leurs autorités directes, vers le prince, se rendant pour cela jusqu'à Manisa, voire jusqu'au Bozdağ. À l'évidence l'influence d'un *şehzâde* dépassait le cadre de son *sancak* ²⁹.

*

On évoquera pour finir deux domaines de compétence particuliers : la diplomatie et la mer.

Jusqu'en 1522, en raison de la proximité de Rhodes encore aux mains des Chevaliers hospitaliers de Saint-Jean, les gouverneurs des provinces côtières d'Anatolie occidentale jouèrent un rôle diplomatique non négligeable ³⁰. Certes, le sultan — en l'occurrence Bayezid II — demeurait le maître du jeu. Bien plus, on sait qu'il

²⁷ Cf. N. Vatin, « Les Patmiotes, contribuables », *art. cit.*, pp. 141-143.

²⁸ Cf. N. Vatin, « L'Empire ottoman et la piraterie en 1559-1560 » in E. Zachariadou éd., *The Kapudan Pasha, his Office and his Domain*, Rethymno, Crete Un. Press, 2002, pp. 371-408 (pp. 385-386).

²⁹ C'est également ce que souligne F. Emecen dans son article de 2008. Il y remarque en effet que les plaintes reçues par les princes à Manisa au XVIe siècle pouvaient concerner des zones extérieures à son *sancak*, soit quand il s'agissait de ses *hâşş* et de ses intérêts — on verra que c'était probablement le cas dans l'affaire de la madrague de Balat —, soit pour des questions relatives au maintien de l'ordre — ce dont il est en effet question dans d'autres documents de notre corpus. Mais le point important est que les gens d'autres *sancak* se tournent vers le *şehzâde*.

³⁰ Sur ces questions, cf. N. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)*, Paris-Louvain, Peeters, 1994.

s'intéressa de très près à ces affaires et que beaucoup de questions furent traitées directement, officiellement ou en toute discrétion, au plus haut niveau de l'État ottoman. Mais, nécessairement en ces temps où les communications étaient lentes, le négociateur sur place avait une certaine autonomie, ce dont les deux parties jouaient d'ailleurs, rien n'étant définitif en effet tant que le sultan n'avait pas entériné un accord. En outre, certains incidents de frontière étaient réglés sur place, ne fût-ce que parce que les traiter dans la capitale ottomane leur aurait donné une importance embarrassante dès lors qu'on souhaitait calmer le jeu. À dire le vrai, cependant, il n'est plus question ici du gouverneur du Saruhan à Manisa, mais de celui bien plus proche du Menteşe — le prince 'Alemşah en 1487 et 1491³¹. Quant à Korkud, c'est à partir de son arrivée à Antalya en 1502 qu'on le voit mener des relations avec les Chevaliers de Rhodes³² et c'est pas lui que passèrent les négociations pour un retour à l'état de paix. On peut supposer que, dans ce cas précis, la personnalité de Korkud et sa qualité de fils du sultan lui conféraient une influence particulière. Mais il n'est pas certain, dans l'ensemble, qu'en matière de diplomatie aux frontières les *şehzade* aient eu un rôle plus important qu'un simple *sancakbeyi*.

En ce qui concerne les activités maritimes des *şehzade* en poste à Manisa, le cas de Korkud, dont la flotte fut un instrument politique, est bien connu et a été étudié³³. On sait qu'il soutint l'activité des corsaires : l'exemple d'Oruç Barberousse est célèbre. Comme représentant de l'autorité, le prince lui donna l'autorisation d'armer en course et, quelle qu'ait été sa part d'investissement dans l'armement du bateau d'Oruç, celui-ci se considéra comme un client du prince au point de préférer quitter les eaux ottomanes quand le sort de Korkud parut sans espoir³⁴. Le destinataire du firman de Korkud résumé ci-dessus, Hâccî İlyâs, était vraisemblablement un marin au service privé du prince plutôt qu'un *haşşâ re'îsi*³⁵. Quant à Hamza, accusé d'actes de piraterie, il n'est pas désigné comme un *levend*, ni *a fortiori* comme un *haramî levend*, et Korkud n'envisage pas sa punition ni sa remise à un *cadi* : tout ce que le prince demande, c'est une arrestation et un rapport. On est bien tenté de supposer que Hamza appartenait lui aussi à la flotte corsaire du *şehzade* qui, certes, entendait mettre un terme à sa mauvaise conduite, mais sans doute pas être privé d'un marin.

³¹ Cf. N. Vatin, *op. cit.*, pp. 230-231.

³² *Ibid.*, pp. 268 sqq.

³³ Cf. N. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean, op. cit.*, pp. 308-309 ; N. S. Al-Tikritî, *Şehzade Korkud (ca 1468-1513) and the Articulation of Early 16th Century Ottoman Religious Identity*, thèse inédite, Chicago, 2004.

³⁴ Cf. S. Soucek, « The rise of the Barbarossas in North Africa », in *Archivum Ottomanicum* III (1971), pp. 238-250 ; N. Vatin, « "Comment êtes-vous apparu, toi et ton frère ?" Note sur les origines des frères Barberousse », in *Studia Islamica* Nouvelle série I (2011), pp. 103-131.

³⁵ C'est du moins ce qu'on est tenté de déduire tant de l'*umvan* que de la *du'â* de son adresse : *halefî-r-rû'esâ'î Re'îs Hâccî İlyâs zîde mahâretuhu* (APO Z-8). Cette formulation est à l'évidence moins honorifique que celles à laquelle a droit en 1541 le *kapudan* de la mer Blanche qui, lui, était un officier de la flotte (il est vrai d'un grade élevé) : *kudvetü-l-emâcid ve-l-ekârim 'umdetü-l-efâhim ve-l-mekârim Akdeniz kâpûdânı olan 'Alî (dâme 'izzuhu)* (APO 1b-9).

Signalons au passage que le fidèle ami du prince, Piyâle, investissait également dans la course ³⁶ : c'est tout un esprit corsaire qui régnait alors à Manisa.

Mais Korkud ne fut pas le seul prince gouverneur du Saruhan actif dans le domaine de la course. La documentation étant un peu dispersée et lacunaire sur ce sujet, on n'est pas bien renseigné, mais on sait par exemple que Mehmed II, lors de son séjour à Manisa, patrona la course ottomane : en mars 1449, le Sénat de Venise reçut un rapport des autorités d'Eubée signalant que l'île était depuis trois ans la cible de raids d'individus se réclamant du prince ³⁷. Un siècle plus tard, on peut à nouveau se demander quelle attitude adoptait Mustafa. Averti des crimes de Memî et d'autres personnages peu recommandables, Soliman, dans son firman de mai-juin 1541, ordonnait au *sancakbeyi* d'Aydın et aux cadis d'Ayasoluk et Çeşme d'enquêter, faire restituer les prises et, selon le statut des coupables, de punir ou de faire un rapport. L'attitude du prince Mustafa dans cette même affaire, en mars de la même année, avait été plus ambiguë : « j'ordonne — faisait-il savoir au *Akdeniz kapûdânı* — que, te conformant au firman qui doit être suivi se trouvant entre les mains de ces *zimmî*, tu t'occupes de la réclamation et la plainte qu'ils opposent aux *levend* en question en convoquant ces derniers. En application de l'ordre sacré tu remettras à sa place tout ce qui doit l'être, et par la suite tu ne laisseras pas les *levend* transgresser et violer l'ordre du *pâdişâh* en importunant, attaquant, opprimant et agressant les *zimmî* de l'île susdite ³⁸. » Pourvu que les choses rentrent dans l'ordre, Mustafa ne semble pas désirer sévir, mais plutôt étouffer l'affaire : bref éviter les rigueurs de la loi à des *levend* qui pourraient bien être ses protégés.

*

Pour conclure en deux mots, les *şehzâde* en poste à Manisa ne furent pas particulièrement actifs en diplomatie, domaine du sultan du reste, mais où le statut de prince impérial pouvait à l'occasion avoir son importance. Les *şehzâde* en poste à Manisa ne furent pas les seuls beys locaux à armer des flottes de corsaires : on peut citer ceux d'Eubée, de Chio, de Mytilène, d'Avlonya... Mais il semble qu'ils aient souvent été plus actifs dans la course que les *sancakbeyleri* de Menteşe ou d'Aydın. Enfin il est évident que nombre d'affaires pouvaient être traitées sur place dans leur chef-lieu par tous les *sancakbeyleri*, sans qu'ils eussent besoin à chaque fois d'en référer au gouvernement central. Néanmoins, il apparaît que, à Manisa, les princes jouis-

³⁶ Cf. A. Gallotta, « Il Gazavât-ı Hayreddin Paşa », *op. cit.*, t° 20 v°.

³⁷ Cf. C. Imber, « Before the Kapudan Pashas : sea power and the emergence of the Ottoman Empire », in E. Zachariadou éd., *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Rethymnon, Crete University Press, 2002, p. 49-59 (p. 58, citant Thiriet).

³⁸ *buyurdum kim mezkûrûn zimmîleriñ ellerinde olan fermân-ı lâzûmü-l-ittibâ' mucibince mezkûrûn levendlerden da'vâ ve taleblerin levendleri ihzâr edüb görüb ber-muktezâ-yı emr-i şerîf lâzûm geleni yerine koyub min ba'd levend tâ'ifesine emr-i pâdişâhiye muhâlif ve muğâyır cezire-i mezbûre zimmîlerine dahl ü te'arruz ve zûlm ü tecâvüz ettürmeyesin* (APO 1b-9).

saient d'une influence débordant largement les limites de leur *sancak*. Leur cour, leur capacité à donner dans la région des ordres qui avaient tout d'impérial dans la forme, n'avaient-ils qu'une valeur symbolique ? Même s'il en allait ainsi, on aurait tort de sous-estimer l'importance des symboles du pouvoir. Mais on a pu constater que les sujets ottomans eux-mêmes se tournaient vers eux de préférence, considérant à l'évidence qu'un firman de prince, s'il n'avait assurément pas la valeur d'un ordre portant la *tuğra* du sultan lui-même, aurait un poids, une influence sans commune mesure avec un acte émis par un autre gouverneur de province.

Par ces considérations, je ne prétends pas donner à entendre que les princes gouverneurs jouissaient d'une exceptionnelle autonomie. L'encadrement qui leur était imposé et la surveillance particulière dont ils étaient l'objet ne font pas de doute. C'est tout particulièrement vrai quand il s'agissait d'enfants, comme Mehmed bin Şehinşah, petit-fils de Bayezid II, qui émettait en 1512, à cinq ans, un ordre portant sa *tuğra*³⁹. Mais si le petit prince n'avait évidemment eu aucune part au processus de prise de décision, c'est lui qui signait l'ordre : c'est lui qui décidait. C'est vrai *a fortiori* d'un prince adulte. Ainsi, quel qu'ait été leur pouvoir réel, variable sans doute d'un individu à l'autre, il me semble excessif de considérer que, dans l'exercice de leur pouvoir provincial, les *şehzade* (à Manisa ou ailleurs) étaient des *sancakbeyleri* tout à fait comme les autres.

Annexe

Deux firmans du prince Murâd bin Selîm

Les deux documents qui suivent ont pour principal intérêt d'être des firmans inédits portant la *tuğra* d'un prince ottoman. J'ai donc jugé qu'il ne serait pas inutile de les publier afin de compléter la liste de ceux qui sont connus à ce jour.

Les dates — août 1566 et juillet 1567 — et le lieu d'émission — la montagne Bozdağ — de ces deux ordres permettent de les attribuer à coup sûr au prince Murâd fils de Selîm II, alors en poste à Manisa. Le second firman, émis à une date où Selîm est sur le trône, est abîmé de telle sorte que la *tuğra* de Murâd n'est plus lisible. En revanche le premier est complet et il m'a semblé possible d'y déchiffrer une *tuğra* qui a la particularité de comporter le nom du père, mais aussi du grand-père encore vivant du prince, à savoir Soliman le Magnifique⁴⁰.

Les deux documents portent, au dos, une signature à queue⁴¹, ce qui peut s'expliquer par le caractère fiscal du sujet. Ils portent aussi au recto, en bas à gauche,

³⁹ Cf. I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* II, Ankara, TTK, 1964, pl. 17.

⁴⁰ Cf. de même la *tuğra* de Mehmed bin Şehinşah bin Bayezid, in Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, op. cit., p. 145-147.

⁴¹ Cf. Asparouh Velkov, « Les *başdefterdar* ottomans et leurs "signatures à queue" », in *Turcica* XVI (1984), p. 173-209.

un sceau qui peut être déchiffré, sur le document APO 5-6, et par comparaison sur le document APO 1b-37a, comme celui d'un certain Ca'fer. La présence de sceaux sur des firmans de princes a déjà été remarquée, sans que leur signification nous soit claire pour autant ⁴². Dans le cas présent, on peut cependant rappeler qu'un Ca'fer Beg était alors *lala* de Murâd ⁴³. Faut-il en conséquence envisager un contrôle exercé par le *lala* ? On notera en outre que l'indication du lieu d'émission a été portée par dessus l'empreinte du sceau, comme si celui-ci avait été imprimé sur le papier encore vierge.

Les questions traitées par le document sortant du cadre de mon article, je ne les commenterai pas de façon approfondie. Si la présence de madragues dans les réserves timariales est un fait connu ⁴⁴, la position de Mustafa est un peu ambiguë. Dans le firman de 1567, il est présenté uniquement comme *za'im*, mais il est désigné, dans le premier, comme *za'im* et *mültezim* : apparemment, la madrague, qui faisait partie des *hâşş* de Balat, ne lui revenait pas au titre de son *ze'âmet*, mais faisait partie des *hâşş* du prince, dont il était donc l'affermataire ⁴⁵. Du reste le prince parle en effet de poisson *mîrî*. Dans ce cas, l'intervention de Sultan Murad paraît plus naturelle ⁴⁶. Mais, d'autre part, dans le firman suivant, où il n'est question que de la madrague, Mustafa est présenté uniquement comme *za'im*. Quant à la raison pour laquelle on prétendait imposer la corvée de curage aux Patmiotes, nous l'ignorons. Il pourrait s'agir d'une tradition remontant aux temps anciens de l'émirat de Menteşe ⁴⁷, mais, de toute manière, il semble qu'ils n'eurent pas de mal à prouver qu'ils n'avaient pas de telle obligation.

APO 5-6 ⁴⁸

Hû

Murâd bin Selîm bin Süleymân Şâh Han muzaffer dâ'imâ

*mefâhirü-l-kuzât ve-l-hükkâm me'âdinü-l-fazl ve-l-kelâm mümeyyizünü-l-helâl 'ane-l-
harâm Balât ve İstânkoy kâzıları zîdet fezâ'iluhum tevki'-i refi'-i hümayûn /2/ vâsıl olucağ*

⁴² Cf. N. Vatin et G. Veinstein, « Trois documents », *art. cit.*, p. 239-241.

⁴³ Cf. F. Emecen, *XVI Asırda Manisa Kazası*, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁴ Cf. Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-début XVIIe siècle)*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1980, p. 51-59.

⁴⁵ À l'appui de cette hypothèse, on pourrait noter que le prince demande qu'on fasse en sorte que son bien ne souffre pas (APO 5-6, l. 21).

⁴⁶ On rappellera la conclusion de F. Emecen qui, dans son article de 2008, note que les capacités d'intervention d'un prince débordaient les limites de son *sancak* quand il était question de ses *hâşş*.

⁴⁷ Cf. Elizabeth Zachariadou, « Historical memory in an Aegean Monastery : St John of Patmos and the Emirate of Menteşe », in K. Borchardt, N. Jaspert et H. J. Nicholson eds, *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*, Ashgate, 2007, pp. 131-137.

⁴⁸ Archives du monastère de Saint-Jean à Patmos, fonds ottoman. Cf. N. Vatin, G. Veinstein et E. Zachariadou, *Catalogue*, *op. cit.*, p. 189-190.

ma'lûm ola ki hâliyyen sen ki Balât kâzîsısın kapuma mektûb gönderüb Balât haşşlarına /3/ muta'allık talyanuñ bu yıl seyl olmağla içi sedd olub külliyyen balıktan nâm ve nişân bulunmamağla muķâta'aya /4/ zarar olub ehâli-i vilâyet gelüb talyan-ı mezkûruñ harkları zamân-ı mâzîde dahı sedd olub arıdılıb /5/ evvelkiden dahı ziyâde tağaffüller hâsıl olduğı ma'lûmumuz-dur dedükleri ecilden za'im mültezim Muştafa talebi-ile 'arz olındı /6/ dëyi bildürmişsiz imdi buyurdum ki hükm-i şerifüm ile kıdvetü-l-emâsıl kulum Havâle Mehmed zîde kadruhu varduğda sen ki İstânköy kâzîsısın /7/ Mevlânâ-yı mezbûr-la mübâseret edüb göresiz zıkr olınan talyanı kadîmden taht-ı kazâñuzdan kimler ayırtlayugelmışler ise /8/ anları lâzım olan azukları ve sâ'ir tedârikleri ile olgelen 'âdet ve kânûn üzre ihrac êtdürüb /9/ mezkûr talyanı ayırtlatdurub pâk êdüresiz ve mezkûr mültezim kulum 'arz-ı hâl edüb mukaddemâ tahvilümde benden mukaddem za'im /10/ olan Şâh Çavuş ve kâtibi Dervîşüñ ve Ca'ferüñ mîrî balık ve cürm ü cinâyet ve ğayrî mahşûl huşûşlarında haylî telbisâtları ⁴⁹ /11/ var-dur yerlü yerinden heşâbların görmek taleb êderin ve yerlü yerinde dahı hayl-i nesne kalmış-dur ve Mâzûnuñ /12/ bâc-ı pâzârları ve Sûbûca ve Çahârşenbih bâzârlarınñ bâc-ı keylî ve Mâzûn şem'-hânesi emânetüme muta'allık olub mâzûnda /13/ bâcı alınacak demürleri ve sâ'ir bâc ve bâc-ı keylî tavarların olgelen 'âdet ve kânûna muhâlif pâzâr yerine getürmeyüb /14/ evlerinden ve enbârlarından şatarlar ve keylî tavarların mîrî kileye koymayub hilâf-ı kânûn götürü şatub ve mîrî kileden /15/ ğayrî kile kullannurlar ve düğünler olduğda lâzım olan bal mumı mîrî şem'-hânedan alınugelmış iken hilâf-ı kânûn /16/ kendüler mum döküb ve olgelen 'âdet ve kânûna muhâlif ahar kâzîluklardan getürürler dëyi bildürdi gerek-dür ki mezbûrân /17/ Şâh Çavuş ve Dervîş ve Ca'feri her birüñüz taht-ı kazâñuzda yerlü yerinden hakk üzre teftiş edüb göresiz balıktan /18/ ve bād-ı havâdan ve sâ'ir mahşûldan kendülerde ve yerlü yerinde ne miğdâr nesne şâbit ve zâhür olursa tahşîl êtdürüb kapuma gönderesiz /19/ ve bâc-ı keylî ve bâc-ı bâzâr ve şem'-hâne huşûşlarında dahı kadîmden olgelen 'âdet ve kânûn ne vech-le olgelmış ise /20/ gerü eyle êdüresiz kimesneye şer'-i kavîme ve olgelen 'âdet ve kânûna muhâlif iş êtdürmeysesiz bir vech-le êdesiz ki /21/ mâlûm zâyı olmayub ve kimesneye zûlm olınmıya eyyâm-ı 'adâlet-i pâdişâhide kimesneye zûlm olunduğına rızâ-ı şerifüm yok-dur aña göre /22/ tedârik edüb 'alâmet-i şerifüme i'timâd kılasız tahrîren fi evâ'il-i şehri-i şafer el-muzaffer sene erba'a ve seb'in ve tis'ami'e

be yurt-ı Boztağı

En bas à gauche, sceau de Ca'fer.

Au verso, une signature à queue ('Ali ?) ; talyân ; notes postérieures en grec

Ô, Lui !

Tuğra : Murâd fils de Selim fils de Süleymân Şâh Han toujours victorieux

⁴⁹ Lecture douteuse.

Gloires des cadis et des juges, mines d'excellence et d'éloquence, qui distinguent ce qui est permis de ce qui ne l'est pas, cadis de Balât et de Cos (que leurs perfections se perpétuent),

Quand l'auguste signe élevé parviendra, qu'on sache ce qui suit.

Il se trouve que toi qui es cadi de Balât, tu as envoyé à ma porte une lettre où tu fais savoir ce qui suit :

« Une inondation ayant eu lieu cette année, l'intérieur de la madrague dépendant des *hâşş* de Balât a été obstrué et il n'y a pas trace ou signe de poisson, ce qui est préjudiciable à la *muḳâta'a*. Les gens du *vilâyet* sont venus et ont dit qu'ils savaient qu'autrefois aussi les canaux de la madrague en question étaient obstrués, qu'on les nettoyait, et qu'ils s'en trouvaient bien mieux qu'auparavant. En conséquence, ce rapport a été soumis sur la demande du *za'ım mültezim* Muştafâ. »

J'ai donc ordonné que quand la gloire de ses pareils mon *kul* Havaşle Mehmed (que sa valeur augmente) arrivera avec mon ordre sacré, toi qui es cadi de Cos tu collabores avec Monseigneur [le cadi] susdit [de Balat] et que [ensemble] vous vous occupiez [de cette affaire]. Quels que soient les ressortissants de vos *każâ* qui depuis les temps anciens avaient coutume de curer cette madrague, vous leur ferez faire, conformément à la coutume pratiquée et au *ḳânûn*, les provisions et préparatifs nécessaires et leur ferez curer et nettoyer la madrague en question.

D'autre part mon *kul* le susdit *mültezim* a soumis le rapport suivant :

« Précédemment le *za'ım* qui m'a précédé, Şâh Çavuş, et ses *kâtib* Derviş et Ca'fer ont commis force mensonges concernant le poisson *mîrî*, les fautes et crimes et d'autres revenus. Je demande à examiner leurs comptes systématiquement. En outre bien des choses sont demeurées sur place chez chacun d'eux. D'autre part le *bâc* du marché de Mazun, les *bâc-i keyl* des marchés de Subice et de Çarşamba (Boldan), et la fabrique de cire de Mazun ⁵⁰ dépendent de mon *emânet*. Or, contrairement à la coutume pratiquée et au *ḳânûn*, ils ne mènent pas au marché les fers dont le *bâc* doit être payé à Mazun, pas plus que les bêtes sur lesquelles on paie les autres *bâc* et le *bâc-i keyl*, mais ils vendent dans leurs maisons et entrepôts. Ils n'évaluent pas les bêtes [évaluées en] *keyl* selon le *kıl mîrî*, mais les vendent à un prix forfaitaire [sur pied] et utilisent d'autres *kîle* que le *kîle mîrî*. Alors que la tradition était, quand on célébrait des fêtes⁵¹, de se procurer la cire d'abeille nécessaire auprès de la fabrique de cire *mîrî*, ils coulent eux-mêmes leur cire contrairement au *ḳânûn* et, toujours en contradiction avec la coutume pratiquée et le *ḳânûn*, en font venir d'autres *każâ*. »

⁵⁰ Subice, dans l'eyalet et le liva d'Aydın (Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire ottoman*, Istanbul, 1995, p. 114) ; Buldan, dans l'eyalet d'Aydın, liva de Denizli (Mostras, pp. 56, 81) ; Mazun, dans l'eyalet d'Aydın (Akbayar, *Osmanlı yer adları sözlüğü*, Istanbul, Tarih Vakfı, 2001, p. 114)

⁵¹ Ou «des nocces» ?

Il convient que chacun dans votre *każâ* respectif vous fassiez une enquête légale et systématique sur les susdits Şâh Çavuş, Derviş et Ca'fer et que vous vous occupiez de cette affaire. Vous collecterez et enverrez à ma porte tout ce qui, en manière de poisson, de *bâd-ı havâ* et d'autres revenus, sera de façon établie et avérée repéré entre leurs mains ou sur place chez chacun d'eux. En ce qui concerne le *bâc-ı keyl*, le *bâc-ı bâzâr* et la fabrique de cire, vous imposerez à nouveau l'application de la coutume pratiquée depuis les temps les plus anciens et du *kânûn*, en quoi qu'ils consistent. Vous ne laisserez personne agir en contradiction avec la droite Loi, la coutume pratiquée et le *kânûn*. Faites en sorte que mon bien ne soit pas perdu et que personne ne subisse d'oppression : mon accord sacré n'est pas donné à ce quiconque subisse une oppression en ce règne de justice souveraine. Prenez vos dispositions en conséquence. Prêtez foi à mon signe sacré.

Écrit dans la première décade du mois victorieux de *şafar*, l'an 974 (18-27 août 1566),

à l'étape de Boztağı.

APO 1b-37a⁵²

Hû

Ṭuğra non déchiffirable

kaḍvetü-l-ümerâ'i-l-kirâm 'umdetü-l-küberâ'i-l-fihâm zû-l-kadr ve-l-mecd ve-l-ihtirâm el-muhtaşş be-'inâyeti-l-melikî-l-'allâm Rodôs sancağı begi lalam zîde 'izzuḥu /2/ ve kaḍvetü-l-kuzzât ve-l-ḥükkâm ma'denü-l-fazl ve-l-kelâm Balât ve İstânköy kâzıları zîde fazluḥu tevki'-i refi'-i hümayûn vâsıl olcaḡ ma'lûm ola ki /3/ hâliyyen Balât kâzısı olan mevânâ Velî kapıma mektûb gönderüb Balât hâşşlarına muta'alih talyânın seyl /4/ olmağ-la içi sedd olub külliyyen balıktan nâm ve nişân bulunmamağ-la muḡâta'aya zarar olub ehâlî-i vilâyet /5/ gelüb talyân-ı mezbûrın hamları zamân-ı mâzîde daḡı sedd olub ayırtılub evvelkiden daḡı ziyâde /6/ nef'ler hâşıl olduğı ma'lûmumuz-dur dedüklerin bildürdükdē zıkr olan talyân kadîmden /7/ taht-ı każânuzda kimler ayırtlayugelmışler ise ayırtlatdurasız dēyü ḥükm-i şerîfüm verilmişdi şimdiki-hâlde za'im olan /8/ kulum Muştafâ gelüb zıkr olan talyân sedd olduḡda İstânköy każasında Baṭnôs kâfirleri /9/ ayırtlayugelmış-dür dēyü bildürdüğı ecilden buyurdum ki ḥükm-i şerîfüm ile havâlesi ve mezbûr /10/ varduḡda siz kâzılar-sız ikinüz İstânköyde cem' olub ḡaḡk üzere teftiş eyleyüb göresiz fi-l-vâkı' /11/ każiyye 'arz olunduğı gibi ise şâbit ve zâhır ola zıkr olan Baṭnôs zımmileri lâzım olan /12/ azıḡları ve sâir tedârükleri ile talyân olduğı mahalle gönderüb âdet-i kadîme üzere /13/ ḡidmellerin edâ êddüresiz bu ḡuşûş emr-i müḡımm-dür ihmâl olunıya ve êddürmeyesiz amma ḡin-i teftişde /14/ tezvîrden ve telbîsden ve şuhûd-ı zîrdan ḡazer êdüb ve każiyyede medḡalı olmıyanı daḡı /15/ êddürmeyesiz esmeyiñ siñdürüb temerrüd êdeni ve muḡtâc-ı 'arz olanı 'arz êdesiz bir dirlü /16/ daḡı

⁵² Archives du monastère de Saint-Jean à Patmos, fonds ottoman. Cf. N. Vatin, G. Veinstein et E. Zachariadou, *Catalogue*, op. cit., p. 84.

êdûrmeyüb şöyle biliüb 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasız tahîrren fî evâhür-i şehri-i muhârrem /17/ el-harâm sene hams ve seb'in ve tis'amî'e

be-yurt-ı Boztağı

En bas à gauche, un sceau rendu illisible par l'inscription du lieu d'émission

Au verso : *ıalyân içün ; Kıştâkı yedine i'tâ olunmuş ;* notes postérieures en grec.

Ô, Lui !

Tuğra

Modèle des nobles émirs, pilier des illustres grands, qui jouit de pouvoir, d'honneurs et de considération, favorisé par la grâce de Dieu omniscient, mon lala le *sancağ beg* de Rhodes (que sa gloire augmente),

Modèles des cadis et des juges, mines d'excellence et d'éloquence, cadis de Balat et de Cos (que leurs qualités augmentent),

Quand l'auguste signe élevé arrivera, qu'on sache ce qui suit.

À présent, Monseigneur Veli, cadi de Balat, avait envoyé une lettre à ma porte, par laquelle il faisait savoir ce qui suit :

« À la suite d'une inondation, l'intérieur de la madrague dépendant des *hâşş* de Balât a été obstrué et il n'y a pas trace ou signe de poisson, ce qui est préjudiciable à la *muķâta'a*. Les gens du *vilâyet* sont venus et ont dit qu'ils savaient que les canaux de la madrague en question avaient autrefois été obstrués et qu'on les avait nettoyés, en sorte qu'on avait tiré [de la madrague] un profit plus grand qu'auparavant. »

Un mien ordre sacré avait alors été envoyé vous enjoignant de faire nettoyer cette madrague à ceux des habitants de votre *ķazâ* qui avaient coutume de le faire depuis les temps anciens.

Or à présent mon *ķul* le *za'ım* Muştafâ est venu et a fait savoir que quand cette madrague était obstruée, c'étaient les mécréants de Patmos (dans le *ķazâ* de Cos) qui la nettoyaient.

J'ordonne donc qu'à l'arrivée de son commis et du susdit ⁵³ [Muştafâ] avec mon ordre sacré, vous qui êtes les cadis vous assembliez tous deux à Cos, fassiez une en-

⁵³ *Havâlesi ve mezbûr*. *Mezbûr* doit désigner Muştafâ. Par « commis », j'ai traduit *havâle*, soit la personne ayant la charge, en lieu de l'*emîn* ou du *mültezim*, de percevoir et transférer des fonds (cf. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire. 1560-1660*, Leyde-New York-Cologne, Brill, 1996, p. 157-159). Il peut s'agir de Havâle Mehmed mentionné dans le document précédent. Mais à en juger par la note portée au verso, c'est à une tierce personne que fut confié le document, un certain Kostakis.. Du reste cette ligne ne respecte pas la justification à gauche, ce qui donne à penser qu'on avait laissé l'espace en blanc pour le remplir postérieurement.

quête en toute justice et traitiez cette affaire : s'il est établi et manifeste qu'en vérité celle-ci est conforme à ce qui nous a été rapporté, vous enverrez sur le site de la madrague, pour qu'ils y accomplissent leur service selon l'ancienne coutume, les susdits mécréants de Patmos avec le ravitaillement nécessaire et autres préparatifs.

Cette affaire est importante. Ne vous rendez pas coupables de négligence et ne permettez pas qu'il y ait négligence. Mais lors de l'enquête, vous vous garderez des mensonges et travestissements et des faux témoins. Vous ne laisserez pas se mêler de cette affaire ceux qui n'ont pas à s'en mêler. Vous materez ceux qui n'obéiraient pas et ferez un rapport sur ceux qui montreraient de l'obstination et ferez un rapport sur ceux qui le justifieraient. Ne laissez rien faire [qui contredise cet ordre].

Sachez-le et prêtez foi au signe sacré

Écrit dans la dernière décade du mois sacré de *muḥarrem* de l'an 975 (8-17 juillet 1567)

à l'étape de Boz Tağı

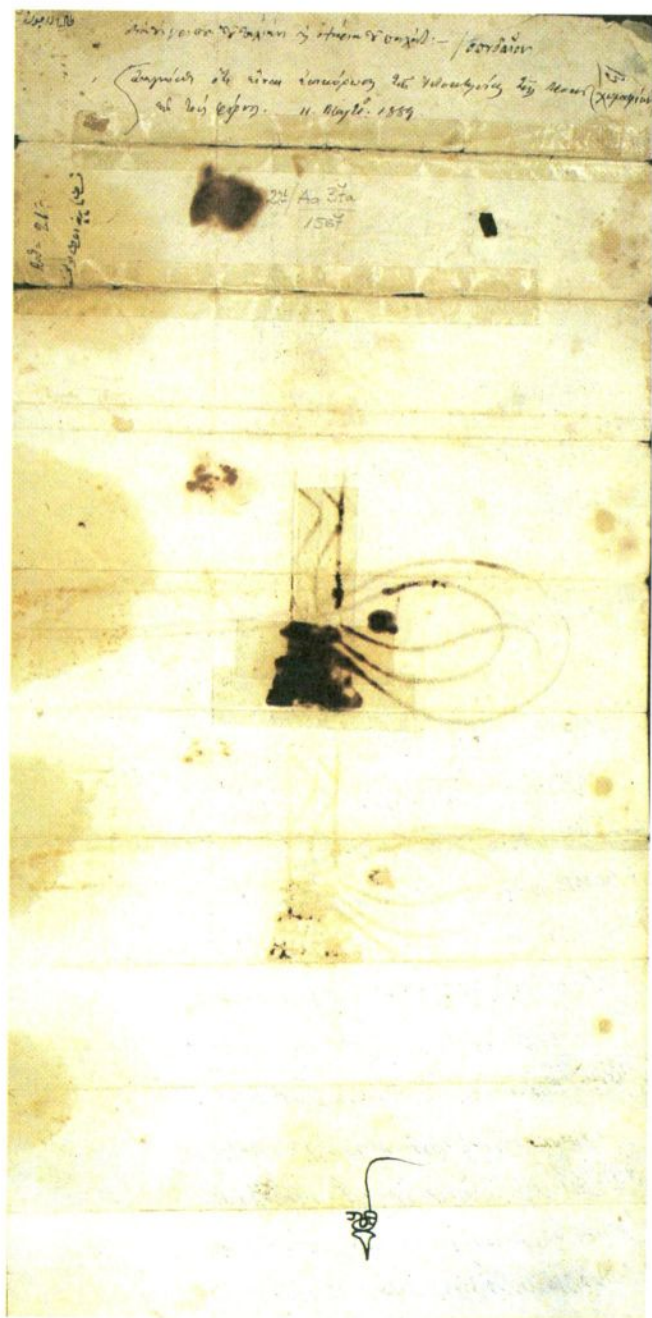
Au verso : Pour la madrague ; a été remis entre les mains de Kōstāki.

BIBLIOGRAPHIE

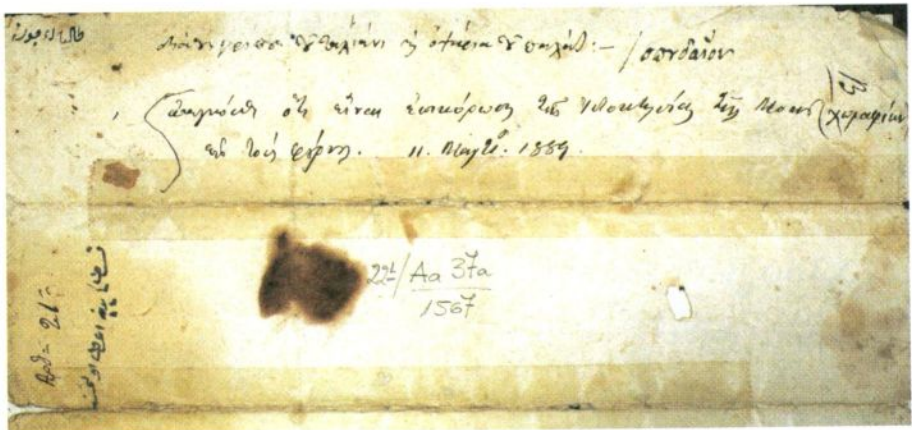
- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Istanbul, Tarih Vakfı, 2001.
- Al-Tikriti, Nabil S., *Şehzade Korkud (ca 1468-1513) and the Articulation of Early 16th Century Ottoman Religious Identity*, these inedited, Chicago, 2004.
- Beldiceanu, Nicoara , *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-début XVIe siècle)*, Wiesbaden , Otto Harrassowitz, 1980.
- Bostan, İdris, "Piyâle Paşa", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 34, Istanbul , 2007, pp. 296-297.
- Darling, Linda, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire. 1560-1660*, Leyde-New York-Cologne, Brill, 1996.
- Deny, Jean, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, Ernest Leroux, 1920.
- Emecen, Feridun, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, TTK, 1989
- Emecen, Feridun, "Osmanlı Şehzadeleri Ve Taşra İdaresi", in E. Özvar et A. Bilgin eds, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Istanbul, 2008, p. 99-112
- Gallotta, Aldo, "II Ġazavât-ı Ĥayreddin Paşa di Seyyid Murâd", *Studi Magrebini* XIII, (1981).
- Imber, Colin, "Before the Kapudan Pashas : sea power and the emergence of the Ottoman Empire », in E. Zachariadou éd., *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain*, Rethymnon, Crete University Press, 2002, p. 49-59.

- Kappert, Petra, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz Amasya im 15 und 16 Jahrhundert*, Istanbul-Leyde, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1976.
- Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich, "Die Tuğra der osmanischen Prinzen (mit einer Abbildung)", in *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte I* (1921-1922), pp. 167-170
- Majer, Hans Georg, "Ein Nişan des Osmanenprinzen Ahmed, des Statthalters von Amasya, für die Zâviye des Scheich Bahâ' ed-din vom Jahre 906/1501", in *Südost-Forschungen* 31, 1972, pp. 319-331
- Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire ottoman*, Istanbul, 1995
- Orgun, Zarf, "Tuğra", in *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 5, 1949, pp. 203-220
- Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, M. İpşirli éd., Istanbul, Edebiyat Fakultesi Basımevi, 1989.
- Soucek, Svat, "The rise of the Barbarossas in North Africa", in *Archivum Ottomanicum* III, 1971, pp. 238-250.
- Umur, Suha, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, Istanbul, Cem Yayınevi, 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik", in *Belleten* IV, 1940, pp. 495-644.
- , "Tuğra ve Pençeler ile Fermân ve Buyuruldulara Dair", in *Belleten* V, 1941, pp. 101-157.
- , *Osmanlı Tarihi II*, Ankara, TTK, 1964.
- , "Sancağa Çıkarılan Osmanlı Şehzadeleri", *Belleten* XXXIX/156, 1975, pp. 659-696.
- Vatin, Nicolas, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)*, Paris-Louvain, Peeters, 1994.
- , "L'Empire ottoman et la piraterie en 1559-1560" in E. Zachariadou éd., *The Kapudan Pasha, his Office and his Domain*, Rethymno, Crete Un. Press, 2002, pp. 371-408.
- , "Les Patmiotes, contribuables ottomans (XVe-XVIIe siècles)", in *Turcica* XXXVIII, 2006, p. 123-153.
- , *Ferîdûn Bey. Les plaisants secrets de la campagne de Szigetvár. Édition, traduction et commentaire des folios 1 à 147 du Nûzhetü'l-esrâr-il-ahbâr der sefer-i Sigetvâr (ms. H 1339 de la Bibliothèque du Musée de Topkapı Sarayı, Vienne-Munster, LIT Verlag, 2010.*

-
- _____, « “Comment êtes-vous apparus, toi et ton frère ?” Note sur les origines des frères Barberousse », in *Studia Islamica* Nouvelle série I, 2011, pp. 103-131.
-
- _____, et Veinstein (Gilles), “Trois documents signés du *şehzâde* Muştafâ b. Süleymân conservés au Monastère de Patmos”, in *Summeikta* 12, 1998, pp. 237-269.
-
- _____, Veinstein (Gilles) et Zachariadou (Elizabeth), *Catalogue du fonds ottoman des archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos. Les vingt-deux premiers dossiers*, Athènes, Fondation Nationale de la Recherche Scientifique, Institut de Recherches Byzantines, 2011.
- Veinstein, Gilles, “Les documents émis par le *kapûdân paşa* dans le fonds ottoman de Patmos”, in *Documents de travail du CETOBAC* n° 1 (janvier 2010), pp. 13-19 (cetobac.chess.fr/docannexe.php?id=390).
- Velkov, Asparouh, “Les *başdefterdar* ottomans et leurs “signatures à queue”, in *Turcica* XVI, 1984, p. 173-209.
- Zachariadou, Elizabeth, “Συμβόλη στην ιστορία του νοτιοανατολικού Αιγαίου (με αφορμή τα πατμιακά φερμάνια των ετών 1454-1522)”, in *Summeikta* I, Athènes 1996, pp. 184-230
-
- _____, “Historical memory in an Aegean Monastery : St John of Patmos and the Emirate of Menteshe”, in K. Borchardt, N. Jaspert et H. J. Nicholson éds, *The Hospitallers, the Mediterranean and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*, Ashgate, 2007, pp. 131-137.

نزد دفتر کارخانه داروسازی

18. YÜZYILDA OSMANLI İDARESİNDE KIBRIS'TA MEDANA GELEN BOŞANMA OLAYLARI

ALİ EFDAL ÖZKUL*

GİRİŞ

Kıbrıs adasında aile hayatı ile ilgili olarak çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Söz konusu çalışmalar ya doğrudan aile hayatını anlatmakta ya da dolaylı olarak çalışmanın içerisinde aileden bahsetmektedirler. Kıbrıs'ta aile ile ilgili çalışan araştırmacılar arasında Ronald C. Jennings, M. Akif Erdoğan, Nuri Çevikel ve Mehmet Demiryürek bulunmaktadır. Osmanlı Devleti adayı 1571 yılında fethetmesiyle birlikte burada kendi sistemini kurmaya başlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı ülkesinde aile ile ilgili uygulamaların benzerlerini Kıbrıs'ta da görmek mümkündür. İlgili çalışmada Osmanlı idaresinde Kıbrıs'taki boşanma hadiselerinin daha iyi anlaşılabilmesi için adadaki aile kurumu ve aile ile ilgili oluşumlar hakkında da bilgi verilecektir.

EVLENME

Evlenmeye karar veren kız ve erkek, çoğu zaman bizzat mahkemeye giderek, bazen de taraflardan birinin veya her ikisinin mahkemeye vekil göndermeleri suretiyle ya da mahkemeden eve görevli getirilerek, şahitler huzurunda evlenmek istediklerini beyan ettikten sonra nikâh akdi yapılır ve bu sözleşme mahkeme siciline yazılırdı.¹

Araştırmaya konu olan 18. yüzyılda sicillerde Kıbrıs'ta, mahkemeye giderek kadı huzurunda gerçekleşen iki evlilik olayına rastlanmaktadır. Söz konusu kayıtlardan bir tanesi yüzyılın ilk yarısında diğeri ise ikinci yarısında yapılmıştır.² Bunlardan birincisi Lefkoşa'nın Karamanizade Mahallesi'nden bir Ermeni bayanla bir Müslüman'ın 23 Mart 1729 tarihinde yaptığı nikah kayıdır.³ Diğeri ise 14 Haziran 1780 tarihinde Lefkoşa'nın Debbağhane Mahallesi'nden iki Müslüman'ın evlilik kayıdır.⁴

* Prof. Dr., Yakın Doğu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Lefkoşa/KKTC, aliefdal.ozkul@neu.edu.tr

¹ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akidleri", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1982, III, 6 vd.

² Ali Efdal Özkul, *Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2005, s. 128; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 50 (2009/2), İstanbul 2010, s. 89.

³ Özkul, *a.g.e.*, s. 126.

⁴ KŞS, 18/81-1 (Burada ilk önce defter numarası verilmiş, daha sonra sırasıyla sayfa sayısı ve hüküm numarası belirtilmiş ve çalışmanın tamamında, sicillere yapılan atıflarda bu yol izlenmiştir.); Demiryürek, *a.g.m.*, s. 89.

Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinde görüldüğü gibi, 18. yüzyılda da Kıbrıs'ta farklı dinler ve cemaatler arasında evliliklerin yapıldığı belgelerden öğrenilmektedir. Bazı batılı seyyahlar adada bu tip evliliklerin yaygın olduğunu belirtmektedirler.⁵ Müslüman erkeklerin ve kadınların müşriklerle evlenmeleri yasaktı.⁶ İslâm hukuku, bir Müslüman hanımın bir gayrimüslim (*ehl-i kitap*) erkeklerle evlenmesine izin vermemektedir.⁷ Bundan dolayı adada toplumlar arası evliliklerin daha çok Müslüman erkeklerle gayrimüslim bayanlar arasında gerçekleştiği düşünülmektedir.⁸ Kıbrıs Ortodoks kilisesi, yapılan bu tür evliliklere şiddetle karşı çıkmakta ve bu evlilikleri yapanları kocalarından boşandıklarında veya kocaları öldüğünde dahi kiliseye almamakta, öldüklerinde cenazelerini kaldırmamaktadır.⁹ Ancak Osmanlı ülkesinin, Müslim ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları Bursa, Kayseri gibi kimi yerlerinde, farklı dönemlerde yapılan araştırmalarda iki toplum arasındaki evliliklere her nedense rastlanmamıştır.¹⁰ Bu tür evliliklerin, adadaki yerli grupların Müslüman cemaatine katılarak asimile edilmesi için kullanışlı bir yol olduğu düşünülmektedir.¹¹

Evliliğe karar verildiğinde kız tarafına damat tarafından *namzetlik*¹² veya *mehr*¹³ adı altında bir miktar para verilmektedir. İslâm hukukuna göre *mehr* iki kısma ayrıl-

⁵ Johannes Zeilinger, "Western Travellers On Ottoman Cyprus", *Second International Congress For Cyprus Studies 24-27 November 1998*, Eastern Mediterranean University, Gazimağusa 1999, Ia, 329; Claude D. Cobham, *Excerpta Cypria: Materials For A History of Cyprus. With an Appendix on Bibliography of Cyprus*, Cambridge 1908, s. 269, 405, 449, 592.

⁶ Mehmet Altan-Mehmet İpçioğlu, "Şer'iye Sicil Kayıtlarına Göre 1748-1749 Yıllarında Konya'da Aile", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/2009, Konya 2009, s. 524.

⁷ Hamdi Döndüren, "Nikah", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul 1992, s. 99; Altan-İpçioğlu, a.g.m., s.524; Vergi H. Bedevi, "Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Ankara 1971, s. 142; Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998, s. 60; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s. 94.

⁸ Ronald C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993, s. 24-29; Ronald C. Jennings, "Divorce In The Ottoman Sharia Court of Cyprus, 1580-1640", *Studia Islamica*, LXXVIII, 1993, s. 159.

⁹ KŞİ, 4/197-1. Kaydın tamamı için bak. Ali Efdal Özkul, *Leşkoş'un 4 Numaralı Şer'iye Sicili (H. 1043-1046)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, İzmir 1995, s. 100; Jennings, a.g.e., s. 142; Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida Meselesi (1580-1640)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 16.

¹⁰ Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998, s. 16.; Ronald C. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Ottoman Kayseri", *JESHO*, XVIII/1 (1975), ss. 53-114; Ronald C. Jennings, "The Legal Position of Women in Kayseri, a Large Ottoman City, 1590-1630," *International Journal of Women's Studies* 3 (1980): 559-582; Jennings Ronald C., "Zimmis (non-Muslim) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the economic and Social History of the Orient* 21 (1978): 225-293.

¹¹ Ronald C. Jennings, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Cambridge 1986, s. 147.

¹² Kız babaları çocukları küçükken reşit olduklarında evlendirecekleri erkekte söz kestikleri için namzetlik adı altında bir miktar para almaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bak. Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin

maktadır. Bunlardan birincisi *mehr-i muaccel* olup evlenme sırasında kadına ödenen paradır. İkincisi ise *mehr-i müeccel* olup erkeğin karısını boşadığında ödemekle yükümlü olduğu miktardır.¹⁴ Anadolu'nun bazı bölgelerinde devletin karşı çıkmasına karşın kız babaları *mehrdan* başka başlık parası aldıkları da görülmektedir.¹⁵ Bazı durumlarda *mehrin* miktarında tartışma çıkmakta ve her iki tarafın iddialarını ispatlayacak şahitleri yoksa, *mehrin* hesaplanmasında kadının emsal ve akranları örnek alınmaktadır. Buna ise *mehr-i misl* denilmektedir.¹⁶

Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi Kıbrıs'ta da tek eşli evliliğin yaygın olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Çeşitli çalışmalardan Osmanlı ülkesinde çok eşliliğin oranı %5 ile %10-12 arasında değiştiği öğrenilmektedir.¹⁷ Osmanlı ülkesinde çok eşli evlilik yaygın olmamasına¹⁸ rağmen çalışılan dönemde adada Müslümanlar arasında yaygın olmamakla birlikte iki ve üç eşli evliliklere rastlanılmıştır.¹⁹ Jennings, Kıbrıs'ta çok eşli evliliğin Müslümanlar arasında yaygın olmadığını belirtmektedir.²⁰ Gayrimüslimler arasında ise 12. yüzyıldan itibaren kilisenin yasaklamasından dolayı çok eşli evlilikler görülmemektedir.²¹

Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)", *Belleten*, LIV/211, (1990), s.1019.; Nurcan Abacı Namzetlik uygulamasının nişanlanma ile eşanlamlı olduğunu belirtmektedir. Bak. Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara, 2001, s. 139-142.

¹³ Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, Cilt 28, Ankara 2003, s. 389-391.

¹⁴ İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1980, I, 33-36; Jennings, *a.g.e.*, s. 27 vd.; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001, s. 292 vd.

¹⁵ İsmail Kıvrım, "XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1700)", *Selçuk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:22, Konya 2007, s. 364 vd.

¹⁶ Ortaylı, "a.g.m.", s. 36; Henry P. Williams, "Marriage and Divorce in the Legal Culture of the Old, the Ottoman, and the New Turks", *Journal of Turkish Studies*, 1981, V, 150; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2001, s. 293; Aydın, "Mehir", s. 389-390; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul 2001, s. 340-341; Ahmet Yaman, *İslam Aile Hukuku*, Konya 2002, s. 48-49; Kıvrım, "Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu", s. 371.

¹⁷ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, (1990), s. 950 vd.; İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, Cilt XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 30; Galip Eken, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6 (2000), Konya, s. 485 vd.; Justin Mc Carthy, *The Ottoman Turks*, London 1997, s. 265.; Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, V, 409.; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 291.

¹⁸ Madeline C. Zilfi, "Geçinemiyoruz: 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hül", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, s. 255 vd.

¹⁹ Özkul, *a.g.e.*, s. 131 vd.

²⁰ Jennings, *a.g.e.*, s. 29.

²¹ Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, s. 93; İsmail Kıvrım, "17. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayntâb, Örneği; Talâk, Muhâla'a ve Tefrik)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (<http://sbe.gantep.edu.tr>), 2011 10 (1), s. 374; Kıvrım, "Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu", s. 383 vd.; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997, s. 306.

BOŞANMA

Boşanma, evli çiftin çeşitli sebeplerden dolayı çıkan anlaşmazlıklar sonucunda aralarındaki evlilik bağına son vermeleri demektir. Boşanma konusunda erkeğin kadına göre daha geniş bir serbestlik içinde bulunduğu görülmektedir.²²İmber'e göre evliliğin feshi, kadın ile erkeğin arasındaki eşitsizliklere daha da çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır.²³Boşanma, şer'î hükümlere göre *talâk* (erkeğin boşanmayı gerçekleştirmesi)²⁴, *muhâla'a*(kadının boşanmayı istemesi) ve *tefrîk* (mahkeme kararı) şeklinde gerçekleşmektedir²⁵. Kıbrıs'ta, 18. yüzyılın ilk yarısındaki boşanma olaylarının 1769-1800²⁶ ve 1757-1800²⁷ yıllarına nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. İncelenen dönemdeki mahkeme kayıtlarına yansıyan boşanma davaları, *muhâla'a (hul')*²⁸, *bâyinen tatlik* (ayrıcı boşanma)²⁹ ve mahkeme kararı (*tefrîk*)³⁰ adlarıyla üç bölümde ele alınabilir.

1700-1726 yılları arasında sicillerde Kıbrıs adasında meydana gelen 301 adet boşanma kaydı görülmektedir. Bunlardan 212'si (%70,3)*muhâla'a* şeklinde 83'ü (%27,57) *talâk* (59'u *talâk* 24 tanesi ise *bâyinen tatlik*) ve 6'sı (%1,99) ise *tefrîk* şeklindedir. 212*hul'* davasından 198'i (%93,39) Müslümanlar arasında, 8 (%3,77) tanesi gayrimüslimler arasında, 6 (%2,83) tanesi ise gayrimüslim bayanlar ile Müslüman erkekler arasında gerçekleşmiştir. 59 adet *talâk* davasından 38 tanesi Müslümanlar arasında 19 tanesi gayrimüslimler arasında ve 2 tanesi ise gayrimüslim bayanlar ile Müslüman erkekler arasında gerçekleşmiştir. 24 adet *bâyinen tatlik* davasından 18 tanesi Müslümanlar arasında 6 tanesi gayrimüslimler arasında gerçekleşmiştir. Mahkeme tarafından yapılan boşanmaların tümü Müslümanlar arasında gerçekleşmiştir.³¹

1726-1750 yılları arasında sicillerde Kıbrıs adasında meydana gelen 278 adet boşanma kaydına rastlanmaktadır. Bunlardan 202'si (%72,66) *muhâla'a* şeklinde, 73'ü

²² Altan-İpçioğlu, a.g.m., s. 527.

²³ Colin Imber, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, s. 80.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bak. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 295-300.

²⁵ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, s. 442; Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya 1988, s. 122-123.

²⁶ Nuri Çevikel, *Kıbrıs Eyaleti Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, *Gazimağusa 2000*, s. 188 vd.; Nuri Çevikel, "Kıbrıs Eyaleti'nde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1750-1800)", *Osmanlı*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 280.

²⁷ Demiryürek, a.g.m., 95-97.

²⁸ Kıbrıs adasındaki muhâla'a şeklindeki boşanma konusu, Jennings, "Divorce", s. 155-167 tarafından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

²⁹ *Talâk-ı bain* de denilen boşanma türü, kocaya yeni bir nikâh kıymadan dönme hakkı vermeyen boşanma şeklidir. Ayrıntı için bak. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 299.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bak. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 300 vd.

³¹ 1700-1726 yılları arasındaki bilgiler 6, 7, 8, 9, 10, 11 ve 12 numaralı *Lefkoşa Şer'î Sicil Defterlerinden* alınmıştır.

(%26,26) *talâk* (*bâyinen tattlik*, *talâk-ı selâse*, *utlâk*)³² ve 3'ü (%1,08) ise kadı tarafından yapılan boşanmalar (*tefrîk*) şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 202 *hul'* davasından 189'u (%93,56) Müslümanlar arasında, 9'u (%4,46) gayrimüslimler arasında ve 4 (%1,98) tanesi ise gayrimüslim bayanlar ile Müslüman erkekler arasında gerçekleşmiştir. 73 adet talâk davasından 57 tanesi Müslümanlar arasında, 16'sı ise gayrimüslimler arasında meydana gelmiştir. *Talâk* şeklindeki boşanmalarda ise Müslümanların tercih oranları %78,1 iken gayrimüslimlerin tercihleri %21,9'dir. Bu arada bu dönemde de mahkemenin ayırdığı çiftlerin tamamı Müslüman'dır.³³

18. yüzyılın ikinci yarısında (1757-1800) ise Kıbrıs adasında 33 boşanma olayına rastlanmaktadır. Bunların 7 tanesi *muhâla'a* şeklinde (%21,21), 3 tanesi *tattlik* şeklinde (%9,09) ve 9 tanesi *bâyinen tattlik* şeklinde (%27,27) gerçekleşmiştir. 2 boşanma (% 6,06) kocaların Kıbrıs dışına gitmesi sonucu mahkeme kararı ile *tefrîk* şeklinde gerçekleşmiştir. 12 boşanmanın (% 36,36) nasıl gerçekleştiği tespit edilememiştir.³⁴

18. yüzyılın belgeleri incelendiğinde yüzyılın ilk yarısındaki boşanma kayıtları ile ikinci yarısındaki kayıtlar arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarısındaki 579 boşanma kaydına karşın ikinci yarısında sadece 33 boşanma kaydı sicillerde yer almaktadır. Oysa 18. ilk yarısını ikiye ayırdığımızda boşanma davalarında dengeli bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi 1700-1726 yılları arasında 301, 1726-1750 arasında ise 278 kayıt bulunmaktadır.

Çalışılan dönemde Lefkoşa mahkemesine yansıyan boşanma davaları arasında Lefkoşa kazası ve köylerinin yanı sıra Kıbrıs'taki diğer kazalardan insanların da bulunduğu sicillerden öğrenilmektedir. 1700-1726 arası dönemde mahkemeye gelenlerin künyeleri arasında Lefkoşa, Mesarya, Girne, Tuzla, Kukla, Baf, Limasol, Karpaz, Mağusa, Hirsofu kazaları yanında İstanbul da bulunmaktadır.³⁵ 1726-1750 arası dönemde ise Lefkoşa, Lefke, Mağusa, Girne Mesarya, Hirsofu, Baf, Omorfa, Piskopu, Gilan kazaları ile Şehir ve Değirmenlik nahiyeleri yer almaktadır.³⁶ Çevikel, 1769-1800 yılları arasında meydana gelen boşanmaların Lefkoşa, Tuzla ve Mağusa kazalarında gerçekleştiğini belirtmektedir.³⁷

18. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi Osmanlı idaresinde Kıbrıs'ta meydana gelen boşanmaların çoğunluğu bazı dönemler hariç, *muhâla'a* (*hul'*) şeklinde gerçekleşmiştir denilebilir.³⁸ Osmanlı ülkesinin başka bölgelerinde de *muhâla'a* şeklindeki bo-

³² Ayrıntılı bilgi için bak. Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988, s. 115 vd.; Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 39.

³³ İlgili yıllardaki boşanmaları gösteren detaylı tablo için bak. Özkul, *a.g.e.*, s. 135-147.

³⁴ Demiryürek, *a.g.m.*, s. 95 vd.

³⁵ Lefkoşa Şer'i Sicil Defterleri 6-12 numaralı defterler.

³⁶ Özkul, *a.g.e.*, s. 135-147.

³⁷ Çevikel, *a.g.m.*, s. 280.

³⁸ Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar", s. 172.

şanmaların diğer boşanmalardan daha yüksek oranlarda olduğu tespit edilmektedir. Uygulamada *muhâla'anın talâk* kayıtlarından çok daha fazla olmasının sebebi, bu boşanma şeklinin bir çeşit anlaşma akdi olması ve tescil ettirilme ihtiyacından doğmasıdır.³⁹ Nitekim, Tosya, Çankırı, Kastamonu⁴⁰, İstanbul, Anadolu, Suriye, Kıbrıs, Mısır ve Filistin⁴¹ sicillerinde 17. ve 18. yüzyıllarda *muhâla'anın* büyük bir çoğunluk tarafından tercih edildiği görülmektedir. 19. yüzyılda Bursa'da meydana gelen boşanma olaylarının %81,3'ünü *muhâla'a*, %18,22'sini talâk ve %0,46'sını ise tefrik oluşturmaktadır.⁴² Söz konusu bu araştırmada gayrimüslimlerdeki boşanmalar hususunda, herhangi bir görüş belirtilmemiştir. Zilfi'ye göre 18. yüzyılda İstanbul'da pek çok kadın *hul'* seçeneğini kullanarak boşanma olanağı bulmuştur. 1742-1745 arasındaki dönemde her ay 10 ile 12 kadın İstanbul'daki mahkemelere başvurarak *hul'* yöntemini kullanmak istediklerini bildirmişlerdi. Bu yöntemi az da olsa İstanbul'da yaşayan gayrimüslimler de kullanmışlardır.⁴³

Erkeğin boşanıyordum demesiyle başlayan boşanmalara (*talâk*), 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı ülkesindeki mahkeme kayıtlarında genellikle fazla rastlanmıyor. Bunun nedenleri arasında boşanmanın halk arasında en fazla rastlanıldığı düşünülen bu yöntemde kocaların mahkemelere veya eşlerinin görüşlerine gerek göstermeyen, sınırlanmamış bir boşanma hakları bulunduğu söylenebilir. Talâk türü boşanmalar genellikle mahkemelere ya *mehr* sorunundan ya da çocukların nafaka ihtiyaçlarından kaynaklanan ihtiyaçtan yansımaktadır.⁴⁴

Boşanma Davalarının Nedenleri

18. yüzyılda Kıbrıs'ta meydana gelen boşanmaların kayıtlara yansıyan sebepleri ise, (*hüsn-i mu'âşeret* veya *adem-i hüsn-i zindegânîmizden nâşî*) şeklinde ifade edilen şiddetli geçimsizlik, verilen sözlerin tutulmaması, şiddet ve gayrimüslim çiftlerinden kadınların İslamiyet'e geçmeleridir. Genellikle boşanma davalarında çiftleri boşanmaya götüren mutsuzluk sebepleri yerine ortak yaşamımız iyi değildir, şiddetli geçimsizlik, aramızda görüş ve düşünce ayrılıkları gibi sebepler kâtipler tarafından sicillere kaydediliyordu.⁴⁵ Nadiren bazı olaylarda kâtipler boşanmanın gerçek nedenini yazmak-

³⁹ Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 383.

⁴⁰ Ahmet Kankal, "17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu'da Sosyal Hayat (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XV (2000), s. 58 vd.

⁴¹ Zilfi, a.g.m., s. 259.

⁴² Kurt, a.g.e., s. 57.

⁴³ Zilfi, a.g.m., s. 262 vd.

⁴⁴ Zilfi, a.g.m., s. 257.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 383.

⁴⁵ Zilfi; a.g.m., s. 269.; Altan-İpçioğlu, a.g.m., s. 528.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 384.; İzzet Sak-
Alaaddin Aköz, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 91-140, (2004), s. 97 vd.

taydılar.⁴⁶ Gerçi günümüzdeki boşanma olaylarının sebeplerine de baktığımızda mahkeme tutanaklarında yazan nedenlerinin 18. yüzyıldakilerden pek de farkı yok gibidir. Bunun nedenleri arasında mahkemelerin olayları hızlı bir şekilde sonuçlandırmak için detaylara fazla önem vermedikleri düşünülebilir.

Lefkoşa Kızılkuş Mahallesi'nden Osman kızı Şerife, kocası Hüseyin oğlu el-Hac Mustafa ile anlaşamadıklarını belirterek, kocası üzerindeki haklarından (*mehr-i müeccel, nafaka-i iddet ve me'ûnet-i süknâ*) vazgeçerek, kocası ile *muhâla'a* etmişti.⁴⁷ 18 Nisan 1727 tarihli bir başka şiddetli geçimsizlik kaydında ise, Girne kazasına bağlı Çamlıca köyünden Fesano kızı Hiriti adlı nasrâniye, Müslümanların şahitliğiyle vekil tayin ettiği İhtori veled-i Zimo adlı *zimmînin* vekâletiyle, aralarında *hüsni-i muâşeretleri* olmayan, zevci Hristomi oğlu Yorgi'yi, haklarını talep ederek, *hul'* şeklinde boşadığı görülmektedir.⁴⁸

Şiddetli geçimsizlik sonucunda erkeklerin kadınları boşadıkları *talâk* şeklindeki boşanmalardan, 11 Ocak 1729 tarihli başka bir örnekte ise Lefkoşa Cami-i Cedid Mahallesi'nden Hüseyin kızı Emine, aralarında şiddetli geçimsizlik olduğu için, kocası el-Hac Mustafa ibn-i Yusuf'un kendisini *bâyinen talik* ettiğinden, kocası üzerinde olan haklarını aldığını bildirmektedir.⁴⁹

Söz konusu dönemde Lefkoşa sicillerinde şiddetle ilgili iki kayda rastlanılmaktadır. Lefkoşalı Şerife Emetullah, İstanbul'da bulunduğu sırada, padişaha sunduğu dilekçesinde, bundan önce Lefkoşalı Abdulgaffar adlı kişinin nikâhında iken, kocasının her gece savaş aleti ile kendisine saldırdığını ve bir gün kendisini bu şekilde öldüreceğini söylediğini dile getirmiştir. Ayrıca 1737 yılında kocası kendisini talâk ettiği için kocasının zimmetinde kalan 15.000 akçe *mehr-i müeccelini* ve *nafaka-i iddet* (bekleme süresi nafakası) istemektedir. Merkezin, Kıbrıs naibine yazdığı *emr-i şerîfe* kadının haklarının eski kocasından alınıp verilmesi emredilmektedir (Haziran 1744).⁵⁰ Burada, boşanmanın üstünden yedi yıl geçmesine rağmen, bir türlü hakkını alamayan bir kadının ancak İstanbul'a başvurarak haklarını alabildiği görülmektedir.

14 Şubat 1758 tarihli belgeye göre, Lefkoşa'da Sarayardı Mahallesi'nde yaşayan İbrahim kızı Mümine mahkemeye başvurarak kocası Hüseyin oğlu Veli'den şikâyetle bulunmuş ve "*mezbur Veli bundan akdem beni darb-i şedid ile ikrâh*" ettikten sonra *muhâla'a* ile boşandık demiştir. Mümine Hanım'ın mahkemeye başvurma nedeni ise boşanırken vazgeçtiği haklarını yeniden talep etmesidir. Ancak mahkeme boşanma-

⁴⁶ Sak-Aköz, a.g.m., s. 97-99.

⁴⁷ KŞS, 13/9-3.

⁴⁸ KŞS, 13/10-5.; Konya'daki benzer örnekler için bak. İzzet Sak, "Şer'iye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)", *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2012, Sayı: 7, Konya, s. 127-129.

⁴⁹ KŞS, 13/89-2.

⁵⁰ KŞS, 17/45-1.

nın *muhâla'a* şeklinde gerçekleşmesini ve kadının daha önce haklarından feragat etmesini göz önüne alarak talebi reddetmiştir. Girne Kazası'na bağlı Kazafana köyünden Hacı Halil kızı Emetullah adlı kadın ise *muhâla'a* ile boşandığı kocasının kendisini "*darb ve cerh*" ederek zorla bazı mallarını elinden aldığını iddia etmişse de şahitlerle bunu ispatlayamayınca mahkeme davayı reddetmiştir.⁵¹

Evlenen kadının evlendiği zaman bakire olmaması da boşanma nedeni olabiliyordu. 28 Aralık 1798 tarihli kayda göre, Mağusa'nın Aya Sofya Cami-i Şerifi Mahallesi'nde yaşamakta olan İbrahim Ethem kızı Ayşe mahkemeye başvurarak,

".....taht-ı nikâhında olduğum Hüseyin bin el-Hâc İsmail Efendi nâm kimesne beni almaksızın bîkrim izâle olduğundan huzûr-i şer' de ve şuhûdlar mahzarında tatlik ettiğini....." evlendiği zaman bâkire olmadığı için kocasının kendisini boşadığını belirtmiştir.⁵²

Muhâla'a

Hul', kadının belli bir bedel karşılığında kocasını ayrılmaya razı etmesi anlamına gelmektedir. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle yapılan işleme *muhâla'a* denilmektedir.⁵³Daha önce de belirtildiği üzere sicillerdeki hükümlerde en fazla görülen durum, karşılıklı anlaşma sonucunda kadının erkeği boşaması olan *muhâla'a* şeklindeki boşanmalardır. Bu tür boşanmalarda kadın kocasından boşanırken kendi haklarından (*mehr-i müeccel*, *nafaka-i iddet*⁵⁴ ve *me'ûnet-i sükna*⁵⁵) vazgeçtiği gibi, bazı durumlarda kocasını da boşanmaya razı edebilmek için *bedel-i hul'* (boşanma bedeli) adı altında, miktarı değişen para veya eşya vermektedir.*Muhâla'a*(*hul'*), kadının eşine vereceği bir bedel karşılığında evlilik bağından kurtulması veya bir bedel karşılığı talâk hakkını kocasından satın almasıdır.⁵⁶Kadınlar açısından bu yöntem kocasından boşanmayı sağlasa da, gerçekte, yukarıdan da anlaşılacağı üzere kadının ekonomik olarak kayba uğramasına neden olmaktaydı.⁵⁷ Nitekim sicillerdeki bazı belgelerde kadınların bu tip boşanmalardan sonra ekonomik olarak zora düşüklerinden dolayı pişmanlıkları anlatılmaktadır.

Evliliğini *hul'* yöntemiyle sona erdirmek isteyen kadınlar, mahkemede kocasına karşı geçerli gerekçeler sunmak zorundaydılar. Bu gerekçeler arasında geçimsizlik

⁵¹ Demiryürek, a.g.m., s. 96.

⁵² Demiryürek, a.g.m., s. 95.

⁵³ Fahrettin Atar, "Muhâlea", *DİA*, Cilt 30, İstanbul 2005, s. 399.

⁵⁴ Kadınlara, boşanmadan sonra bekleme sürelerinde kocaları tarafından ödenen para demektir. Ayrıntılı bilgi için bak. Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 305.

⁵⁵ Yiyecek, içecek ve barınma masrafları.

⁵⁶ Joseph Schacht, "Talâk", *İA*, C. XI, Eskişehir 1997, s. 688.; Kıvıncı, "Boşanma Hadiseleri", s. 383.; Sak-Aköz, a.g.m., s.114-116.

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 2. Cilt, İstanbul, s. 268-290; Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. M. Dağ- A. Şener, Ankara 1977, s. 170.

(birbirini sevmeme), erkeğin karısından uzun süreli ayrı kalması, kocanın savaşa gitmesi, kocanın cinsel yetersizliği ve kocanın kadına karşı fiziksel şiddet uygulaması sayılabilir.⁵⁸ Erdoğan, Osmanlı ülkesinde, 16. yüzyılın başlarından itibaren, Hanefi hukukunun uygulandığı yerlerde, *hul'*ün usul ve sonuçlarının hep aynı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca *hul'* yöntemiyle gerçekleşen boşanmayı genellikle kadınlarının başlattığını belirtmektedir.⁵⁹

Bursa ve Kayseri⁶⁰ gibi Anadolu şehirlerinde de bu hakkın kadınlar tarafından resmen kullanılması açısından durum Kıbrıs'la aynı olduğu söylenebilir. 15. yüzyılda *muhâla'a* türü boşanmalar Anadolu şehirlerinde nadir iken, 16 yüzyılda artmış, 17. yüzyılda ise daha fazla tercih edildikleri kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bu durumun, kadınların ekonomik olarak zenginleşmesi ve kendilerine bahsedilen hukuki haklarını kullanabilmeleriyle doğrudan ilişkili olduğu düşünülmektedir.⁶¹

İncelenen 1700-1726 yılları arasındaki dönemde meydana gelen 212 *muhâla'a* kaydının 10 (%4,72) tanesinde, 1726-1750 yıllarını kapsayan döneme ait 202 adet *muhâla'a* kaydının 12(%5,94) tanesinde erkeklerini boşanmaya razı edebilmek için, kadınların *bedel-i hul'* verdikleri görülmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısında ise mahkemeye yansıyan 7 *muhâla'a* kaydında *bedel-i hul'a* rastlanmamaktadır.⁶² Belgelerden anlaşıldığı üzere 18. yüzyılda Kıbrıs'ta mahkemeye yansımış belgelerde *bedel-i hul'* kullanılmakla birlikte oranının düşük olduğu görülmektedir.

5 Aralık 1709 tarihli bir *muhâla'a* şeklindeki boşanma davasında Lefkoşa Kızılküle Mahallesi'nden Hacı Ali kızı Fatma kocasını boşanmaya razı edebilmek için tüm haklarından vazgeçtiği gibi kocasına *zincirli kaftan, serpuş ve sim kuşak* verdiğini bildirmektedir.⁶³ Lefkoşa İbrahim Paşa Mahallesi'nden Mahmut kızı Fatma, kocası es-Seyyid Musli bin es-Seyyid Ahmet'i, 37,5 *mehr-i müeccel ve 2,5 kuruş nafaka-i iddetinden vazgeçtiği gibi, kocasına kırmızı çuka serpuş, zincirli kaftan, sarı peşma zıbyun, sarı kumaş ve gömlek* vererek *muhâla'aya* razı etmiştir (27 Şubat 1727).⁶⁴ Bir başka kayıta, kocasını *muhâla'aya* razı edebilmek için kadın kocasına 7 kuruş boşanma bedeli vermiştir.⁶⁵

⁵⁸ Mehmet Akif Erdoğan, "On Altı ve On Yedinci Yüzyıllarda İstanbul'da *Hul'* Yöntemiyle Boşanma", *Osmanlı İstanbulu I, 1. Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 29 Mayıs - 1 Haziran 2013*, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2014, s. 273; Recep Çiğdem, "Khul or Dissolution of Marriage by a Woman: A Historical Background and Two Cases From the Bakhchisaray/Crimea Court", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, 2005, İzmir, s. 96-97.

⁵⁹ Erdoğan, "*Hul'* yöntemiyle boşanma", s. 274.

⁶⁰ Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Ottoman Kayseri", ss. 53-114.

⁶¹ Erdoğan, "*Hul'* yöntemiyle boşanma", s. 276.

⁶² Demiryürek, a.g.m., s. 95-97.

⁶³ KŞS, 7/100-1.

⁶⁴ KŞS, 13/3-5.

⁶⁵ KŞS, 13/9-3.

25 Aralık 1729 tarihli belgede ise, Lefkoşalı Ayşe bint-i Mustafa ibn-i Himmet, zevci Mehmet Çelebi ibn-i Hasan'ı 102,5 kuruş *mehrinden* vazgeçerek, bir de üstüne bedel-i *hul'* olarak *bir sim kuşak, bir çift altın küpe, bir pervaze altın yüzük* vermek suretiyle *hul'* şeklinde boşamak için anlaşılmıştır. Ayrıca Ayşe Hatun hamile olduğundan, doğacak kız ya da erkek çocuğunun dokuz yaşına kadar nafakasını kendisi karşılayacaktır.⁶⁶ Kadınlar çocukların nafakalarını üstlendiklerinde genelde erkek çocukların 7, kız çocukların ise 9 yaşına kadar nafakalarını karşılamaktadır.

Yukarıdaki örnekten farklı bir *muhâla'a* kaydında ise Lefkoşa Karababa Mahallesi'nden Mustafa kızı Kerime kocasından *muhâla'a* ile boşanırken tüm haklarından vazgeçmişti. Ancak boşanma sırasında hamile olan Kerime Hanım'ın doğacak çocuğunun nafakasını kocası İdris oğlu Musa 7 yaşına kadar karşılamayı kabul etmişti. (12 Temmuz 1713).⁶⁷

Lefkoşa sicillerinde karşılaşılan başka bir örnekte ise, kocasını boşamaya çalışan bir kadının, kocasından boşanabilmek için *bedel-i hul'* bile verebileceğini vekiline bildirmiştir.⁶⁸ Bu da, her *muhâla'a* davasında *bedel-i hul'un* söz konusu olmadığını, sadece boşanmaya razı olmayan kocaları razı etmek için kullanılan bir yol olduğunu gösterir. Osmanlı Devleti'nin önemli Şeyhülislamlarından biri olan Ebusuud Efendi, kocaların evlenirken eşlerine boşandıklarında vereceklerini vaat ettikleri rakamdan fazla bir şey (*bedel-i hul'*) almalarını doğru bulmuyordu.⁶⁹ Kadınlar, bazen kocalarının evlenirken kendilerine verdikleri paraları boşanma bedeli olarak kullanmaktadırlar.⁷⁰ Nitekim Lefkoşa Cami-i Cedid Mahallesi'nden Ayşe, kocası Ali ibn-i Mustafa'nın, evlenirken kendisine ağırlık olarak verdiği 4 kuruşu boşanma parası olarak kocasına iade etmiştir (12 Kasım 1742).⁷¹

Şüphesiz, *bedel-i hul'* vermek sadece Kıbrıslı Müslümanlar arasında görülen bir durum değildir. Aynı yöntem gayrimüslim bayanlar da başvurumaktadırlar. Meselâ, Lefkoşa kazasına bağlı İncirli köyünden Vurkono bint-i Periko, kocası Kostanti veled-i Loyzo'ya 5 kuruş vererek boşanmayı gerçekleştirmiştir (25 Eylül 1737).⁷²

⁶⁶ KŞS, 13/161-3.

⁶⁷ KŞS, 8/29-2.

⁶⁸ KŞS, 15/95-4.

⁶⁹ Zilfi, a.g.m., s. 270.; Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983, s. 48.

⁷⁰ KŞS, 12/138-4.

⁷¹ KŞS, 15/170-2.

⁷² KŞS, 15/26-6.

Tablo I: *Bedel-i hul'* miktarları (1700-1750)⁷³

<i>Yer</i>	<i>Bedel-i hul'</i>	<i>Kayıt (KŞS)</i>	<i>Yıl</i>
L. Kaymaklı köyü	2 g	6/71-2	05.03.1699
L. Kızılkule m.	bir zincirli kaftan, bir serpuş ve bir sim kuşak	7/100-3	05.12.1709
L. Aya Sofya m.	bir telli hare kaftan, bir altın yüzük, bir kumaş zıibun, bir çentiyan ve bir serpuş	7/102-3	10.12.1709
M. Çatoz k.	13g	10/18-3	23.05.1720
L. Ömeriye m.	70 g	10/83-3	23.01.1721
L. Kızılkule m.(GM-M)	Ev eşyası	10/93-2	19.02.1721
L. Kızılkule m.	5.000 akçe kıymetli menzil	10/120-5	15.06.1721
L. Karababa m.	demir zincirli kaftan, bir Şam alacası zıibun, bir hamam gömleği, bir fitilli sâde, bir çift sim bilezik, bir hamam leğeni, iki serpuş, iki mûmî cember ve bir döşek	11/53-1	18.07.1723
L. Arapahmetpaşa m.	bir sim bilezik ve bir çuka nîmten	12/23-5	11.01.1725
M. Çatoz köyü	13g	12/73-1	02.11.1724
L. Aya Sofya m.	Mehr-i muaccele olarak aldığı eşyaları veriyor.	12/138-4	12.02.1727
L. İbrahim Paşa m.	Kırmızı çuka serpuş, zincirli kaftan, sarı peşma zıibun, sarı kumaş ve gömlek	13/3-5	27.02.1727
L. Kızılkule m.	7 g	13/9-3	25.03.1727
L. Debbaghane m.	Döşek, yorgan, yasdık, tencere, tâbe, bir top beyaz sade bez	13/16-1	15.06.1727
L. Cami-i Cedid m.	Bir sim kuşak, bir çift altın küpe, bir pervaze altın yüzük	13/161-3	25.11.1729
L. Ortaköy k.	iki çenber, alaca kaftan, zıibun, serpuş, kuşak ve küpe	13/203-2	09.11.1730
L. İncirli k. (GM)	5 g	15/26-6	25.09.1737
L. Debbaghane m.	7 g	15/73-3	20.11.1738
G. Palesa k.	Halep hitası kırmızı atlas	15/140-3	04.11.1741
L. Kızılkule m.	3 g	15/142-4	05.01.1742
L. Cami-i Cedid m.	4 g	15/170-2	12.11.1742
L. Aya Sofya m.	8 g	15/171-2	25.12.1742

⁷³ Tabloda kullanılan kısaltmalar ve karşılıkları: **L:** Lefkoşa kazası; **G:** Girne kazası; **M:** Mesarya kazası; **k:** karye; **m:** mahalle; **GM:** gayrimüslim; **g:** kuruş.

Tabloda da görüldüğü üzere, bu yola en fazla başvuranlar Lefkoşa'nın mahallerinde yaşayan kadınlardır. 18. yüzyıl sicillerinde iki *zimmiye* kadın kocasına boşanma bedeli ödeyerek boşanmıştır. Para veya eşya olarak verilen *bedel-i hul'*un miktarının değişken olduğu yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır. *Bedel-i hul'* olarak paranın yanında eşya ve ziynet eşyası da kullanıldığı öğrenilmektedir. Para olarak verilen *bedel-i hul'*un 70 ile 2 kuruş arasında değiştiği görülmektedir.

Muhâla'a şeklindeki boşanmalarda, boşanmayı isteyen kadınların, kocalarının evlenirken kendilerine boşanma anında vermeyi taahhüd ettikleri *mehr-i müeccel* haklarından vazgeçtikleri görülmektedir. Bu şekilde boşananların sayısı 393 iken, kocalarına boşanma bedeli vererek boşananların sayısı sadece 22'dir. *Muhâla'a* kayıtlarında normalin dışında gerçekleşen bir olay da, kadınlara *hul'* şeklinde boşanmayı tercih etmelerine rağmen *mehr-i müeccel* haklarının verilmesidir. 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde sicillere yansıyan 202 *muhâla'a* şeklindeki boşanma davasının dördünde *mehr-i müeccelin* yarısı, ikisinde ise tamamı kocaları tarafından, kendilerini *muhâla'a* şeklinde boşayan kadınlara verilmiştir.

4 Ağustos 1714 tarihli belgede Lefkoşa Aya Sofya Mahallesi'nden Ahmet kızı Rukiyye önceki kocası seyyid Ahmet oğlu seyyid Osman Çelebi ile daha önce *muhâla'a* şeklinde boşandığında tüm haklarından vazgeçmesine karşın şimdi mahkemeye başvurarak *mehrini* ve diğer haklarını talep etmektedir. Bunun üzerine kocasıyla 5 kuruş *mehr-i müeccel* ile Mesarya kazasına bağlı Paşaköy'den 4 dönüm tarla üzerine anlaşmışlardır.⁷⁴ Lefkoşa'nın Ömeriye Mahallesi'nden İbrahim kızı Mümine henüz karıkoca ilişkisine girmediği eşi Muharrem oğlu Mehmet ile aralarında *halvet* öncesi anlaşmazlık çıktığından dolayı kocasını *muhâla'a* ile boşanmaya razı edebilmek için 25.000 akçe olan *mehr-i müeccelinden* ve diğer tüm haklarından vazgeçtiği gibi kendi malından da *bedel-i hul'* olarak 70 kuruş vererek kocasını boşanmaya razı etmişti. (20 Ocak 1721).⁷⁵

18. yüzyılda *muhâla'a* yöntemini seçen kadınların bir kısmı belli bir zaman sonra ekonomik sıkıntının da etkisiyle haklarından vazgeçerek boşandıkları için pişman olarak haklarını geri elde etmek için tekrar mahkemeye başvurmaktaydılar. Mahkemeye başvuranların bir kısmı eski haklarını daha önce verilen örneklerde olduğu gibi geri alabilmekte, başvuranların büyük bir kısmı ise alamamaktaydı. 18. yüzyıl Kıbrıs'ında olduğu gibi Osmanlı ülkesinin birçok yerinde de benzer uygulamaların olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶

Osmanlı aile hukukuna göre daha küçük yaştaki kız çocukları babaları veya velileri tarafından evlendirilebilirlerdi.⁷⁷ Bazen babalar veya veliler tarafından gerçek-

⁷⁴ KŞS, 8/142-1.

⁷⁵ KŞS, 10/83-3.

⁷⁶ Zilfi, a.g.m., s. 271. vd.

⁷⁷ Cin, *Evlenme*, s. 70-89.

leştirilen bu tür evlilikler henüz zıfâf gerçekleşmeden *talâk* veya *muhâla'a* yoluyla sona erebilmekteydi. Bu gibi evliliklerin *muhâla'a* yoluyla sona ermesi durumunda, kadın kocasından alacağı *mehr-i müeccelinin* yarısını alabilmekteydi.⁷⁸ 24 Kasım 1726 tarihinde Mağusa varoşundan Aya Nikola'dan Ahmet oğlu es-Seyyid Mustafa Çelebi ile Mağusa Aya Sofya Mahallesi'nden el-Hac Mehmet kızı Şerife Hatice'yi sekiz yıl önce babaları reşit olmadan 100 kuruş *mehr-i müeccel* ile evlendirmişti. Şimdi ise anlaşamadıkları için ve henüz birlikte olmadıkları (*kable'l-halvet/zıfâf gerçekleşmediği*) için Şerife Hatice *muhâla'a* şeklinde kocasıyla boşanmasına karşın *mehrinin* yarısı olan 50 kuruş alıyor. Burada yetişkin olan çocukların velileri hayatta olmadığından dolayı boşanmayı aralarında kendileri çözmüşlerdir.⁷⁹

Lefkoşa Tahtelkale Mahallesi'nden Annezoni kızı Cirkaku, kocası Derviş es-Seyyid İbrahim'i *muhâla'a* ile boşamasına rağmen, 30 kuruşluk *mehr-i müeccelinin* yarısını kocasından almıştır (8 Ekim 1730)⁸⁰. Bir başka hükümde ise, Lefkoşa Tahtelkale Mahallesi'nden Yahya kızı Emine, kocası el-Hac Mehmet ibn-i Ömer'i 8.000 akçelik *mehr-i müeccelinden* 3.000 akçelik kısmını alarak boşanmıştır (4 Nisan 1732)⁸¹. Tuzla kasabasından Hasan kızı Saime adlı kadın kocası Mustafa oğlu Mehmet ile aralarında *hüsn-i mu'âşeretleri* olmadığını bildirip kocasından alacağı olan on beş kuruş *mehr-i müeccelinin* yerine *bir cedid mâ'i çuka şalvar* olarak ve geriye kalan tüm haklarından vazgeçerek *muhâla'a* şeklindeki boşanmayı gerçekleştirdiklerini bildirmektedir. (13 Ocak 1721)⁸².

Muhâla'a şeklinde boşanmayı tercih etmelerine rağmen, *mehr-i müeccel* hakkının tamamını alanlara gelince, Lefkoşa Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nden Rahime bint-i Hasan, kocası İsmail Efendi ibn-i Ramazan'dan *mehr-i müecceli* olan 105 kuruşun tamamını ile *nafaka-i iddet-i ma'lûmesini ve me'ûnet-i süknâsını* alarak boşanmıştır (7 Aralık 1738).⁸³ Bir diğ erinde ise Lefkoşa Tahtelkale Mahallesi'nden Recep kızı Ümmü Gülsüm, kocası Mehmet oğlu Hacı Recep'ten 7 kuruş *mehr-i müeccelinin* hepsini alarak boşanmıştır (Mart 1739).⁸⁴

Bazı belgelerde kadınlar yukarıdaki örneklerdeki kadar şanslı olmuyorlardı. Erkekler eşlerini boşamanın kendilerine getireceği ekonomik yükten kurtulmak için *muhâla'a* yöntemiyle boşanmaya ikna ediyorlardı. *Muhâla'a* yöntemini kadınlara kabul ettirebilmek için de belgelerde kimi zaman şiddet-baskı uyguladıkları da iddia edilmektedir. Kadınların bir kısmı boşanma gerçekleştikten bir süre sonra *muhâla'a* yön-

⁷⁸ Sak-Aköz, a.g.m., s. 117-120.

⁷⁹ KŞS, 12/144-2.

⁸⁰ KŞS, 13/202-3.

⁸¹ KŞS, 14/43-6.

⁸² KŞS, 10/83-5.

⁸³ KŞS, 15/69-2.

⁸⁴ KŞS, 15/77-3.

temini zorla baskıyla kabul ettiklerini bildirerek mahkemeye başvurmaktaydılar. Osmanlı ülkesinde bu tip uygulamaların olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.⁸⁵ 18. yüzyıldaki belgelerde Kıbrıs adasında da bu tip iddialar olmakla birlikte ispatlanablenlere rastlanılmamıştır.

21 Mayıs 1720 tarihli belgede Mesarya kazasının Çatoz köyünden Musa kızı Züleyha eşi Mehmet bin İbrahim'le 9.550 akçe *mehri müeccelinden* ve diğer haklarından vazgeçerek ve küçük oğlu Hüseyin'in dahi nafakasını iki yıl karşılamayı kabul ederek *muhâla'a* ile boşanmışlardı.⁸⁶ Boşanmadan iki gün sonra Züheyla hanım mahkemeye başvurarak kocasından şiddet gördüğü için *muhâla'a* şeklindeki boşanmayı kabul ettiğini ve tüm haklarını geri istediğini bildirmektedir. Ancak Züheyla'nın bu iddiaları karşısında kocasının aksi yönde yemin etmesi üzerine davayı kaybetmiştir (23 Mayıs 1720).⁸⁷ Züheyla bunun üzerine kocasına 13 kuruş borç verdiğini ve alacağı olduğunu iddia etmiş ancak kocası Mehmet şahit göstererek karısının boşanırken *mehriyle* birlikte *bedel-i hul'* olarak bu alacağından da vazgeçtiğini şahitlerle ispatlamıştır (23 Mayıs 1720).⁸⁸

Benzer bir kayıta da durum aynıdır. Lefkoşa'nın Ömeriyye Mahallesi'nden Hasan kızı Zeliha Hatun, boşandığı kocası Mustafa'nın mehri, nafakası ve oturacak evi kendine ait olmak üzere zorla, şiddet uygulayarak boşanmaya razı ettiğinden şikayet ederek, nafaka ve mehrini talep ederek mahkemeye başvurmuştur. Zeliha Hatun'un iddiaları üzerine Mustafa karısının kendi rızasıyla boşandığına yemin etmesiyle mahkeme Zeliha hatunu haksız bulmuştur (27 Ağustos 1713).⁸⁹

16 Eylül 1713 tarihli bir diğer mehr anlaşmazlığında ise bu sefer koca mahkemeye haklılığını hüccet sunarak kanıtlamaktadır. Lefkoşa'nın Evrihu köyünden Seyyid Ali kızı Şerife boşandığı kocası Seyyid Derviş bin Seyyid İbrahim'de kalan mehrinin tahsil edilmesi isteğiyle Lefkoşa mahkemesine dava açmıştı. Seyyid Derviş eşinin kendisinden boşanırken mehrinden, nafakasından ve oturacak evi de Şerife'ye ait olmak üzere *hul'* şeklinde boşanmış olduğunu ve 10 ay kadar önce Şerife'nin bir kez daha bu şekilde kendisini dava ettiği ve o zamanki mahkemenin eski karısını haksız bulduğuna dair verilen hücceti delil olarak göstermiştir. Mahkemeye sunulan daha önceki mahkeme kararı Şerife'nin açtığı davanın reddedilmesine neden olmuştur.⁹⁰ Eğer bir isim benzerliği yok ise sicilde iki farklı belgede daha Şerife hanıma rastlanmaktadır. 3 Ağustos 1714 tarihli bir belgede ise Seyyid Ali kızı Şerife'nin adı Lefkoşa'da Ömeriyye Camii Evkafı Cabisi (tahsildarı) Ahmet Beşe bin Hüseyin'in, vakfın bir önceki cabisi olup ölen Hacı Süleyman bin Abdullah'da vakfa ait

⁸⁵ Sak-Aköz, a.g.m., 127-129.

⁸⁶ AŞS, 10/16-1.

⁸⁷ AŞS, 10/18-1.

⁸⁸ AŞS, 10/18-3.

⁸⁹ AŞS, 8/56-1.

⁹⁰ AŞS, 8/62-4. Davanın reddedilmesine neden olan hüccet maalesef sicilde bulunamamıştır.

olan elli dokuz kuruşu hanımı Şerife bint-i Seyyid Ali'den teslim aldığı kayıta geçmektedir. Belgeden anlaşıldığı üzere Şerife Hatun Seyyid Derviş'ten boşandıktan sonra Hacı Süleyman bin Abdullah'la evlenmiş ancak eşi vefat etmiştir.⁹¹ Şerife hanımın ismine bir de mülk satışı sırasında rastlamaktayız. Mesarya'nın Vadili köyünden İbrahim Efendi kızı Emetullah, Lefkoşa'nın Bahikitre köyündeki akar suda olan yirmi dört günde dört saatlik kullanma hakkını Şerife bint-i Seyyid Ali Hatun'a 100 kuruşa satmıştı (27 Ağustos 1714).⁹²

Gayrimüslim kadınlarla Müslüman erkeklerin evlenmelerinin yanında boşanmalarına da şahit olunmaktadır. Bu tür evliliklerin sonundaki boşanmalarda, *muhâla*'a biçimindeki boşanma tercih edilmektedir. 1700-1726 yıllarını kapsayan dönemde gerçekleşen 212 *muhâla*'a türü boşanmaların 6 tanesi ile 1726-1750 yıllarını kapsayan devrede 202 *muhâla*'a şeklindeki boşanmadan sadece 4 tanesi bu gruba girmektedir.

Mahkemenin dışında gerçekleşen bazı boşanma olaylarından sonra çiftlerden birisi veya her ikisi mahkemeye gelerek ileride çıkabilecek anlaşmazlıklardan kurtulmak için boşanmayı Şer'i sicile kaydettiler. 20 Ocak 1721 tarihli bir kayıta Lefkoşa'nın Kızılkule Mahallesi'nden Ciryako kızı Maro, 15 kuruş *mehr-i müeccelinden*, Mehmet'in evinde bulunan eşyalarından ve diğer tüm haklarından vazgeçerek eşi Yusuf oğlu Mehmet ile *muhâla*'a şeklinde boşandıklarını sicile kaydetmiştir.⁹³ Yukarıdaki örnekten bir ay sonra 19 Şubat 1721 tarihinde bu sefer mahkemeye gelen Yusuf oğlu Mehmet olup o da eski eşi Maro gibi *muhâla*'a şeklindeki boşanmayı sicile kaydettirmektedir.⁹⁴

Lefkoşa Nevbethane Mahallesi'nden Mihail kızı Miliye, kocası Ali oğlu Yusuf'tan *mehr-i müeccel* hakkından vazgeçerek boşanmıştır (20 Şubat 1729).⁹⁵ Ekim 1730 tarihli bir hükümde ise, Lefkoşa Tahtelkale Mahallesi'nden Cirkaku bint-i Annezoni kocası Derviş ibn-i İbrahim'le bütün haklarından vazgeçerek *muhâla*'a şeklindeki boşanmayla ayrılmayı kabul etmiştir.⁹⁶

Mahkemeye yansıyan bazı boşanmalardan sonra kadınlar boşanma sırasında vazgeçtikleri haklarının bir kısmını alabilmekteydiler. Lefkoşa Aya Keşano Mahallesi'nden Margro bint-i Medyo, kocası Ömer Ağa ibn-i Mustafa'yı ilk önce Hırsofu kazası naibi olan Abdullah Efendi huzurunda boşanmış, ancak daha sonra bu karardan vazgeçerek, kocasından bazı eşyalar talep etmiştir. Bunun üzerine kocasıyla 10 kuruş karşılığında anlaşmışlardır (21 Mayıs 1732).⁹⁷

⁹¹ KŞS, 8/143-1.

⁹² KŞS, 8/148-1.

⁹³ KŞS, 10/82-6.

⁹⁴ KŞS, 10/93-2.

⁹⁵ KŞS, 13/104-1.

⁹⁶ KŞS, 13/202-3.

⁹⁷ KŞS, 14/47-4.

27 Ekim 1714 tarihli bir başka boşanma kaydında Lefkoşa'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden Abdullah kızı Gülbeyaz daha önce boşandığı kocası Hacı Hasan bin Ahmet'ten 7.000 akçe *mehr-i mü'eccel* ve bir sim önlük kuşak hakkını istemektedir. Hacı Hasan ise Gülbeyaz'ın *muhâla'a* şeklinde boşanmayı gerçekleştirebilmek için bu haklarından vazgeçtiğini bildirmektedir. Sonuçta mahkemede araya girenler Gülbeyaz'la Hacı Hasan'ı, Hasan'ın vereceği 3 akçe üzerine anlaştırmışlardır.⁹⁸ 14 Temmuz 1742 tarihli davaya göre, Lefkoşa'dan Loyzo kızı Rabna, kocası Musa oğlu Ali'den bütün haklarından vazgeçerek *muhâla'a* şeklinde boşanmıştır. Ayrıca bu sırada hamile olduğundan doğacak çocuğunun nafakasını da kendisinin karşılayacağını bildirmiştir.⁹⁹ Anlaşılan boşanma gerçekleştikten sonra ekonomik darboğaza düşen kadınlar *muhâla'a* sonrasında, vazgeçtikleri haklarını geri almak için mahkemeye gelebilmekteydiler.

Kıbrıs'ta yaşayan gayrimüslim halkın da çeşitli davalarda olduğu gibi, boşanma davalarında da kendi kiliseleri yerine şer'î mahkemeyi kullandıkları görülmektedir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi kiliselerin, boşanmaya karşı çıkarak, taraflara ağır şartlar ileri sürmesidir.¹⁰⁰ Bu nedenle, gayrimüslimlerin boşanma kayıtları Müslümanlara göre oldukça azdır. İlgili dönemdeki *muhâla'a*ların sadece 17 tanesi gayrimüslim halka aittir. Bunlardan, çok azında miktarı, evlenirken belirlenen *mehr-i mü'eccel* söz konusudur. Girne kazasına bağlı Çamlıca köyünden Hiriti bint-i Fesanzo, kocası Yorgi veled-i Hristomi'den boşanırken 15 kuruş *mehr-i mü'eccelini* ve diğer haklarını talep etmiştir. Fakat yapılan anlaşmayla kocasından sadece 6 kuruş alabilmiştir (18 Nisan 1727).¹⁰¹ 2 Eylül 1727 tarihli başka bir davada ise, Değirmenlik nahiyesine bağlı Tarhun köyünden Peraşkoğa bint-i Anzoli, *mehr-i mü'ecceli* olan 9 dirhem gümüşten vazgeçerek ve kızlarının nafakalarını kendi üzerine alarak, kocası Bona veled-i Milnori'yi boşanmıştır.¹⁰² Lefkoşa kazasına bağlı köylerde yaşayan *zimmîler* de boşanma için zaman zaman şer'î mahkemeye başvurumaktadırlar. Lefkoşa kazasına bağlı Lakorında karyesinden Maro bint-i Yorgi, kocası Franci veled-i Filippo'dan boşanabilmek için, *mehr-i mü'ecceli* olan 20 paradan vazgeçmiş ve kızının nafakasını da 7 yaşına kadar üstlenmeyi kabul etmiştir (22 Şubat 1742).¹⁰³

Yukarıda da bahsedildiği üzere bazen gayrimüslimler arasında meydana gelen boşanmalarda *mehr-i mü'eccel*den bahsedilmemektedir.¹⁰⁴ Lefkoşa Baş Mahallesi'nden Maryo bint-i Zorzo, kocası Mihail veled-i Musa'dan *muhâla'a* yoluyla boşanmıştır.

⁹⁸ KŞS, 8/163-1.

⁹⁹ KŞS, 15/157-2.

¹⁰⁰ Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, Ankara 2001, s. 338.

¹⁰¹ KŞS, 13/10-5.

¹⁰² KŞS, 13/73-4.

¹⁰³ KŞS, 15/148-4.

¹⁰⁴ KŞS, 13/77-3; KŞS, 13/78-1; KŞS, 13/117-2; KŞS, 14/102-1; KŞS, 15/26-6.

Ayrıca bu sırada hamile olduğundan, doğacak çocuğun 7 yaşına kadar nafakasını da kendisinin karşılayacağını bildirmesine rağmen, davada *mehr-i müeccel*den söz etmemiştir (31 Ağustos 1737).¹⁰⁵

Gayrimüslimler, evlenmelerinde Müslüman topluma göre farklı bir yöntem kullanmışlardır. Gayrimüslim babalar, kızlarını evlendirirken damatlarına *medarına* (drahoma)¹⁰⁶ denilen bir miktar para veya eşya vermektedirler. Verilen bu para veya eşya boşanma halinde ya da kızların ölümü sonrasında geri talep edilmektedir. Fakat *medarına* adıyla verilenler talâk şeklindeki boşanmalarda ve ölüm sonrasında geri alınıyordu.

Lefkoşa kazasına bağlı Lakatamiya köyünden Yorilmo kızı Mariya, kocası Zinni oğlu Nikolu'ya kendisiyle evlenirken *medarına* olarak verdiği 29 kuruş ile iki kile buğdayı zevcini *muhâla*'a şeklinde boşadıktan sonra istemektedir. Ancak mahkeme boşanmanın *muhâla*'a şeklinde gerçekleştiğini belirtip bu isteği reddetmiştir.¹⁰⁷ Bu örnek kadınların *medarınayı* erkekleri kendileriyle evlenmeye razı edebilmek için kullandıklarını göstermektedir. Başka bir belgede ise, Lefkoşa Fenarmino Mahallesi'nden Loyendiro veled-i Loyzo, Acı İsteri veled-i Acı Kostanti'den onun babasıyla kendi kızını evlendirirken *medarına* adıyla verdiği 100 kuruşu, Acı Kostanti öldüğü için talep etmiş ve mahkeme kararıyla geri almıştır (3 Temmuz 1726).¹⁰⁸

Talâk

Talâk, kocanın tek taraflı iradesiyle eşine herhangi bir sebep göstermeksizin ve eşinin görüşünü sormaksızın evliliğe son vermesidir.¹⁰⁹ *Talâk* şeklindeki boşanmalarda erkekler kadınların haklarını sağladıkları gibi çocuklarının nafakalarını da karşılamak zorundadırlar. Çocuk sahibi veya hamile boşanmış kadınlar, boşandıkları kocalarından alacakları nafakaları her zaman düzenli bir şekilde alamıyorlardı.¹¹⁰

İlgili dönemin kayıtlarında, boşanan çiftlerin tekrar birbirleriyle evlendiklerine rastlanmaktadır.¹¹¹ Lefkoşa Debbağhane Mahallesi'nden Yusuf Odabaşı kızı Hatice adlı hatun, kendisini üçüncü kez *bâyinen tatlik* eden ve her defasında farklı miktarlarda *mehr-i müeccel* ile *akd-i nikâh* yapan kocası Mehmet bin Abdülkerim'den bunların hepsini talep etmektedir. Birinci *mehr-i müeccel* 40 kuruş, ikincisi 40,5 kuruş ve üçüncüsü

¹⁰⁵ KŞS, 15/25-1.

¹⁰⁶ Ayrıntılı bilgi için bak. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001, s. 75; Sak, "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı", s. 123.

¹⁰⁷ KŞS, 13/77-3.

¹⁰⁸ KŞS, 13/66-3.

¹⁰⁹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, s. 36.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 375.

¹¹⁰ Mehmet Akif Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25-26 Mayıs 1998*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, s. 173 vd.; Jennings, *a.g.e.*, s. 97.

¹¹¹ Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar", s. 172.

ise 20 kuruştur. Fakat başkalarının araya girmeleri sonucunda yapılan anlaşmayla, Hatice Hatun kocasından sadece 10,5 kuruş *mehr-i müeccel* alabilmiştir (27 Ocak 1729).¹¹² İhtilâfların arkasından yapılan anlaşmalarda, genellikle alacaklılar alacakları miktarın çok azını elde edebilmektedirler. Ayrıca bu kayıтта her evlenmede ayrı bir *mehr-i müeccel* miktarı tespit edildiği halde, 100,5 kuruşluk *mehrin* yerine, adı geçen hatun ancak 10,5 kuruş almış olup bu ise, *mehr-i müeccelinin* sadece %10,44'üne denk düşmektedir.

Başka bir örnekte ise, Lefkoşalı Arzu bint-i Hasan, zevci es-Seyyid Mehmet ibn-i Osman'ın kendisini 35 kuruş *mehr-i müeccel* ile nikâhladığını, sonra *bâyinen tatlik* ettiğini, daha sonra kocasının *mehrine* 2,5 kuruş zam yaparak, tekrar kendisiyle evlendiğini bildirmiştir. Fakat kocası Kıbrıs dışında kaybolduğundan dolayı boşandıklarını belirterek, kocasından *mehr-i müeccelini* talep etmiş ve 18 kuruşa aralarında anlaşmışlardır. Üstelik Arzu Hatun kocasının kendisine bu parayı doksan gün sonra ödemesini kabul etmiştir (7 Mart 1729).¹¹³

18. yüzyıl belgelerinden öğrenildiğine göre kocalar karılarından ayrıldıklarını bir türlü kabul edememekte ve boşadıkları eşleriyle tekrar evlenmeden birlikte olmak (*zevciyyet muamelesi*) istemekteydiler.¹¹⁴ İlgili dönemin belgelerinde bu konuda hem *talâk* hem de *muâla'a* yöntemiyle ilgili örnek bulunmaktadır.18 Eylül 1699 tarihli kayıтта Girne kazasına bağlı Siskilip köyünden Hristofi kızı Milo adlı kadın kendisini iki yıl önce *talak* şekliyle boşayan eski kocası Abdullah oğlu Hüseyin'in kendisine zorla zevciyyet muamelesi yaptığı iddiasıyla açtığı davada haklı bulunarak Hüseyin'in eski eşine müdahalesinin engellenmesine karar verilmişti.¹¹⁵ Benzer bir örnekte ise Baf kazasının Ceracus köyünden Mehmet kızı Fatma kendisi ile karıkoca ilişkisine girmek isteyen eski eşi Mustafa bin Süleyman'ın bundan men edilmesini istemektedir. Fatma Lefkoşa Şer'i mahkemesinde yaptığı açıklamada Mustafa ile daha önce Kukla Mahkemesi'nde tüm haklarından vazgeçerek *muhâla'a* şeklinde boşandıklarını şahit göstererek ispat etmiştir. Lefkoşa mahkemesi Fatma hatunun talebi üzerine eski kocasını uyarmış ve eski karısına baskı yapmamasını belirtmiştir (13 Mayıs 1721).¹¹⁶

Benzer bir diğer örnekte ise kocanın boşanmayı kabul etmesi biraz zaman almıştır. Hirsofu'nun Balatosa köyünden Hasan Odabaşı oğlu Nasuh eşi Milyu köyünden Mehmet kızı Yasemin'in kendisiyle birlikte olmadığını (*zevciyyet muamelesi*) şikâyet etmektedir. Nasuh'un bu şikâyeti üzerine Lefkoşa mahkemesine davet edilen Yasemin, 4 ay önce kocası Nasuh ile 25 kuruş *mehrin*den ve diğer haklarından vazgeçerek *muhâla'a* yöntemiyle boşandıklarını ve bu durumu da Hirsofu naibi Ahmet Efendi'nin

¹¹² KŞS, 13/94-1.

¹¹³ KŞS, 13/109-2.

¹¹⁴ Benzer örnekler için bak. Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 381., Sak-Aköz, a.g.m., s. 132 vd.

¹¹⁵ KŞS, 6/112-2.

¹¹⁶ KŞS, 10/106-4.

huzurunda gerçekleştirdiklerini belirtmiştir. Bu olaydan sonra 24 Eylül 1724 tarihinde kocası Nasuh'un Hirsofu kazası mutasarrıfı es-Seyyid Mehmet Efendi'ye tekrar karısını şikayet etmişti. Bu şikayet üzerine Yasemin hanım şahitler yardımıyla Nasuh'tan boşandığını ispatlamış ve kendisine haklılığını gösteren bir hüccet verilmişti. Lefkoşa mahkemesi ise Yasemin hanımın mahkemeye sunduğu hüccet üzerine Nasuh'un şikâyetini haksız bulmuştur (13 Eylül 1725).¹¹⁷ Anlaşıldığı üzere Nasuh bir türlü Yasemin hanımdan boşandığını kabul etmek istememiş ve adadaki mahkemeleri gezmış ancak sonucu değiştirmeyi başaramamıştı.

Kıbrıs adasındaki gayrimüslim halkın, Müslüman halka göre, *talâk* şeklindeki boşanmayı *muhâla'a* şeklindeki boşanmaya göre daha fazla tercih ettiği görülmektedir. *Talâk* şeklindeki boşanmalarda daha önce de belirtildiği gibi, erkeğin eşine *mehr-i müeccel* gibi, miktarları evlenirken belirlenen haklarını da vermesi gerekmektedir.¹¹⁸ Ancak 1700-1726 yılları arasındaki dönemde gayrimüslimlerin sicillere yansıyan 25¹¹⁹ adet *talâk* şeklindeki boşanma davasından sadece ikisinde¹²⁰, 1726-1750 yılları arasındaki dönemde gayrimüslimlerin sicillere yansıyan 16 adet *talâk* şeklindeki boşanma davasından ise sadece üçünde *mehr-i müeccel* söz konusu olmuştur.¹²¹ 1757-1800 arası devrede ise gayrimüslimler ile ilgili 1 adet *talâk* şeklindeki boşanma davasına rastlanılmakta onda *mehr-i müeccelden* bahsedilmemektedir.¹²²

Lefkoşa kazasına bağlı Değirmenlik nahiyesine tâbi Minareliköy'den Hristofi kızı Leno, kocası Yorgi veled-i Piyeri'nin kendisini *bâyinen tatlik* ettiği için 2.000 akçe *mehr-i müccelini* almıştır (7 Ağustos 1726).¹²³ 22 Aralık 1726 tarihli bir başka örnekte ise, Lefkoşa kazasına bağlı Dağ nahiyesinebağlı Eblenç köyünden Mariya bint-i Mihaıl, zevci Yanni veled-i Papa Pavlo'nun kendisini boşadığını ve 20 kuruş *mehr-i mücceliyle* 5 kuruş nafakasını teslim ettiğini bildirmektedir.¹²⁴ Diğer bir boşanma olayında ise, *mehr-i müccel* ve nafaka miktarlarının düştüğü görülmektedir. Lefkoşa kazasına bağlı Anaya köyünden Annez bint-i Eksemi, kendisini boşayan kocası Yakomi veled-i Yakomi'den 5 kuruş *mehr-i müccel* hakkını ve 2,5 kuruş nafakasını almıştır (13 Mart 1737).¹²⁵ Lefkoşa'nın Terbiyodi Mahallesi'nden Nikolito veled-i Papa Liyondiyo Lefkoşa Şer'i Mahkemesine gelerek, dört ay önce (*talâk-ı bâyin ile tatlik ettiği*) boşandığı karısı Çekpino bint-i Delavendo ile birbirleri üzerinde hiçbir

¹¹⁷ KŞS, 12/104-1.

¹¹⁸ Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 295-301.

¹¹⁹ KŞS, 6-12 Numaralı Defterler.

¹²⁰ KŞS, 6/109-1; KŞS, 9/46-5.

¹²¹ Özkul, *a.g.e.*, s. 135-147.

¹²² Demiryürek, *a.g.m.*, s. 97.

¹²³ KŞS, 12/141-4.

¹²⁴ KŞS, 12/122-4.

¹²⁵ KŞS, 15/20-4.

haklarının ve husumetlerinin kalmadığını beyan etmiştir (20 Kasım 1714).¹²⁶ 25 Kasım 1714 tarihinde ise bu sefer mahkemeye gelerek boşanmayı sicile kaydettiren Çekpino bint-i Delavendo'dur.¹²⁷

Kıbrıs adasında yaşayan gayrimüslimler kendi kiliseleri tarafından evlendirildikleri gibi yine kiliseleri tarafından boşandırılmaktaydılar. 18. yüzyıl sicillerinde kilise tarafından yapılan boşanma ile ilgili bir örnek karımıza çıkmaktadır. Baf piskoposu olan Bartinyo adlı rahip, Hırsofu kazasına bağlı Arodez köyünden Ergiro veled-i Yorgi ile karısı Maro bint-i Yakomo'nun aralarında *hüsn-i mu'âşeretleri* olmadığı şikayeti ile kendisine başvurduklarını ve ayinleri üzerine çifti boşadığını bildirmektedir. Boşanmanın gerçekleşmesi üzerine Maro'nun eski eşinin papaza 30 kuruş para vererek bu boşanmayı gerçekleştirdiğini etrafta söylemesi üzerine piskopos Bartinyo Maro'yu mahkemeye şikayet etmektedir. Şer'i mahkemede yapılan araştırma sonucunda Maro'nun iddialarının gerçek olmadığı ortaya çıkıyor (18 Mayıs 1718).¹²⁸

9 Ekim 1724 tarihli bir kayıta Lefkoşa'nın Aya Keşano Mahallesi'nden Luizi kızı Sinyo annesinin kendisini zorla kendi ayinleri üzerine Lefkoşa'nın Kaymaklı köyünden dilsiz Sürmeli oğlu Komi ile 4 ay önce nikahladığını belirtmektedir. Sinyo kocasıyla anlaşamadığı ve kendisine şiddet uyguladığı şikayetleri üzerine, kocası Komi'nin kendisini *bâyinen tatlık* ettiğini Şer'i mahkemeye başvurarak kaydettirmektedirler.¹²⁹ Bu belgede ilginç olan iki gayrimüslim kendi ayinleri üzerine evlenmelerine rağmen İslami kurallara göre boşanmayı seçmekte ve bunu da Şer'i Mahkemeye kaydettirmektedirler. 21 Temmuz 1721 tarihli bir başka gayrimüslim boşanma kaydında ise Lefkoşa'nın Değirmenlik köyünün (nahiyesi) Pano Horside Mahallesi'nden Baba Liyondiyo kızı Firuze ile eşi Markandoni veled-i Piyeri'nin aralarında şiddetli geçimsizlik olduğundan kendi dinlerine göre boşandıkları ve bu hususta birbirleriyle herhangi bir anlaşmazlık ve davaları bulunmadığını beyan ederek birbirlerinde hakları kalmadığını Şer'i Mahkeme'ye gelerek deftere kaydettirmişlerdir.¹³⁰ Buradan da anlaşıldığı üzere gayrimüslim halk kendi aralarında gerçekleştirdikleri boşanmaları bile gelip Şer'i Mahkeme'ye kaydettirmektedirler.

Bazı durumlarda bir bölgenin ahalisi boşanıp boşanmadığından emin olmadıkları köylülerini mahkemeye şikayet ederek gerçeğin ortaya çıkmasını sağlamaktaydılar. Lefkoşa'ya bağlı Kaymaklı köyü ahalisi 29 Mayıs 1699 tarihinde Şer'i Mahkeme'ye başvurarak köylerinden Marya bint-i İstefani'nin, kocası Luizu veled-i Durgo'nun hayatta olup Limasol kazasında yaşadığını ve karısının kocasından boşanmadan Yerelmo veled-i Yasef ile evlendiği iddia etmekteydiler. Köylülerin şikayeti üzerine mahkemeye çağrılan Marya önceki kocası Luizu'nun kendisini boşadığını

¹²⁶ KŞS, 8/94-1.

¹²⁷ KŞS, 8/94-2.

¹²⁸ KŞS, 9/61-4.

¹²⁹ KŞS, 12/70-2.

¹³⁰ KŞS, 10/128-5.

bir Müslüman bir de gayrimüslimin şahitliği ile ispat ettiğinden dava reddedilmişti.¹³¹

Mehr-i Müeccel

Mehr-i müeccel erkeğin karısını boşadığında veya öldüğünde ödemekle yükümlü olduğu miktardır.¹³² *Mehr-i müeccel*in ödenmesiyle ilgili olarak bu dönemin sicil kayıtlarında çok sayıda örnek yer almaktadır.¹³³ Kaynaklarda boşanma davalarının mahkemeye taşınmasının nedenleri arasında çifler arasındaki *mehr-i müeccel* anlaşmazlığı da önemli bir yer tutmaktadır. İncelenen belgelerde çeşitli davalarda *mehr-i müeccel* miktarı belirtilirken bazılarında ise sadece ismi geçmektedir. *Muhâla'a* şeklindeki bazı boşanma davalarında kadınlar, miktar belirtmeden *mehr-i müeccel* haklarından vazgeçmektedirler.

5 Temmuz 1757 tarihli kayda göre, Ömeriye Mahallesi'nde yaşamakta olan Fazlı kızı Hatice kocası Yusuf oğlu Ali'den boşanmıştı. Çocuklarına nafaka talebiyle mahkemeye başvurduğu zaman kocası ile anlaşamadığı için *mehr-i müeccel* ve *nafaka-i iddet* haklarından vazgeçerek "*muhâla'a -i sahiha-i şer'îye*" ile boşandığını belirtmişti. 10 Mayıs 1771 tarihli bir başka kayda göre de, Mümine bint-i Saraçoğlu kocasından 1.480 para *mehr-i müeccel*i ile "*nafaka-i iddet ve me'unet-i sukna*"sından vazgeçerek *muhâla'a* ile boşanmıştı.¹³⁴ 11 Aralık 1769 tarihli kayda göre Lefkoşa'nın Aya Sofya Mahallesi'nde yaşayan Demir kızı Emetullah'ı kocası boşamıştı. Mahkeme kaydına göre Emetullah Hanım 860 para *mehr-i müeccel*ini ve "*nafaka-i iddet ve me'unet-i sukna*"sını almıştır.¹³⁵

İlgili dönemde *mehr-i müeccel* için çeşitli para birimleri kullanılmıştır. Dönemler arasındaki para değerlerindeki farklılıklardan dolayı, ilgili yıllara ait ortalama bir *mehr-i müeccel* miktarını belirlerken, sadece kuruş olarak belirlenenler kullanılmıştır. 1726-1750 yılları arasındaki 24 yıllık devrede *mehr-i müeccel*in ortalaması 31 kuruştur. Boşanma kayıtlarına göre, söz konusu devrede adada belirlenen en yüksek *mehr-i müeccel* miktarları 405 kuruş¹³⁶ ile 50.000 akçe (416,6 kuruş)¹³⁷, en az ise 20 para (0,5 kuruş)¹³⁸ ile 2 kuruş¹³⁹ olarak sicillere yansımıştır. 1757-1800 arası dönemde sicillere yansıyan *mehr-i müeccel* miktarları 1 kez akçe, 7 kez de kuruş adlı para birimi ile ifade

¹³¹ KŞS, 6/87-1.

¹³² Ortaylı, a.g.m., s. 33-36; Jennings, a.g.e., s. 27 vd.; Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, s. 292 vd.

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bak. Özkul, a.g.e., s. 135-147.

¹³⁴ Demiryürek, a.g.m., s. 110.

¹³⁵ Demiryürek, a.g.m., s. 110.

¹³⁶ KŞS, 15/99-3.

¹³⁷ KŞS, 13/178-1.

¹³⁸ KŞS, 15/148-4.

¹³⁹ KŞS, 15/233-1.

edilmişse de, en fazla kullanılan para birimi “para”dır. Bu dönemde en yüksek *mehr-i müeccel* 28.000 ile 40.000 para, en düşük *mehr-i müeccel* ise 600 para ile 800 para arasında değişmektedir. 44 adet *mehr-i müeccel* kaydı dikkate alındığında ortalama *mehr-i müeccel* miktarı yaklaşık 4.400 paradır.¹⁴⁰

Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde de *mehr-i müeccel* miktarları arasında dalgalanmalar görülmektedir. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllarda Tosya’da 25 kuruş ile 100 kuruş arasında, Çankırı’da 60 ile 250 kuruş arasında ve Kastamonu’da ise 2 kuruş 10 para ile 350 kuruş arasında *mehr-i müeccel* miktarları değişmektedir.¹⁴¹ 17. Yüzyılın ikinci yarısında Gaziantep şehrinde *mehr-i müeccel* miktarları 5 ile 100 kuruş arasında değiştiği öğrenilmektedir.¹⁴² 1748-49 yıllarında Konya’da ortalama mehir miktarı 20-50 kuruş arasındadır.¹⁴³

1726-1750 arasındaki dönemde Kıbrıs adasında tereke kayıtlarında belirtilen *mehr-i müeccel* miktarları, çoğunlukla tartışma konusu olmaları yüzünden boşanma kayıtlarından sonra ortaya çıkan miktarlardan ayrı olarak incelenmiştir.¹⁴⁴ Kadınlar, boşanma davalarında bazen pazarlık konusu edilen *mehr-i müeccellerin* tamamını, eşlerinin ölümünden sonra, şahitlerle ispatladıkları takdirde terekeden alabiliyorlardı.¹⁴⁵ 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde sicillere yansıyan tereke kayıtlarının sadece 21 tanesinde *mehr-i müeccel* miktarı söz konusudur. Bunlar, 8.200 para (205 kuruş) ile 30 para arasında değişmektedir. Bu kayıtlar, boşanma davalarında belirtilen *mehr-i müecceller* ile terekelerde ortaya çıkanlar arasında çok büyük fark bulunmadığını göstermektedir.

Erkeklerin, eşlerini boşamaları demek olan *talâk* şeklindeki boşanmalarda, evlenme sırasında miktarı belirlenen *mehr-i müecceli* kadına vermede bazen sorun çıkarıldıkları görülmektedir. Bu anlaşmazlıklar mahkemeye taşındığında ise, *mehr-i müeccelde* belirlenen miktarın çok altına bir miktara anlaşıldığı gözlenmektedir. Bazı durumlarda kadınlar tüm baskılara rağmen direnerek gerçek *mehr-i müeccellerini* almayı başarıyorlardı. 16 Şubat 1714 tarihinde Lefkoşa Tahtelkale Mahallesi’nden Abdurrahman kızı Rukiye Hatun mahkemeye başvurarak kocası Ali bin Yusuf’un kendisini boşadığını ve *mehr-i müecceli* olan 42,5 kuruş yerine sadece 5 kuruş verdiğini ve bunu kabul etmesi için baskı yaptığını şikayet etmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Ali’nin eski karısı Rukiye’nin mehirden geriye kalan otuz yedi buçuk kuruşu da karısına ödemesine karar verilmiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Demiryürek, a.g.m., s. 111.

¹⁴¹ Kankal, a.g.m., s. 56.

¹⁴² Kıvrım, “Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu” s. 382-383.

¹⁴³ Altan-İpçioğlu, a.g.m., s. 525.

¹⁴⁴ Tereke kayıtlarında ortaya çıkan *mehr-i müeccel* miktarları için bak. Özkul, a.g.e., s. 154.

¹⁴⁵ Yavuz Cezar, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam, İstanbul 1998, s. 22.

¹⁴⁶ KŞS, 8/91-2.

Tablo II: *Talâk* şeklindeki boşanmalar sırasında *mehr-i müeccel* miktarlarında yapılan pazarlıklar

Kayıt No (KŞS)	Tarih	Mehr-i Müeccel	Pazarlık sonrası Mehr-i Müeccel Miktarları ve Yüzdelikleri
1e/1/7-1	22.07.1726	150 g	75 g %50
13/94-1	27.01.1729	40g/ 40,5g/ 20 g	10,5 g %10,44
13/109-2	27.03.1729	35g/ 37,5 g	18 g %24,8
15/19-3	26.02.1737	35 g	9 g %25,7
15/20-3	15.03.1737	27 g	4 g %14,8
15/30-5	08.07.1737	15 g	4,5 g %30
15/31-3	19.08.1737	25 g	10 g %40
14/19-5	22.10.1731	Menzil	10 g
14/20-1	22.10.1731	10.000a (83 g)	30 g %36,14
15/96-2	16.07.1740	60 g	6 g %10
16/74-1	05.09.1741	50 g	20 g %40

Tabloya dikkatle bakıldığında, kadınların yüksek *mehr-i müeccel* haklarının bazen yarısına bazen de %10'una dahi razı oldukları görülmektedir. *Mehr-i müeccel* olarak bazı çiftlerin para yerine menzil de kullandıkları anlaşılmaktadır.

Lefkoşa Şer'i Mahkemesi'ne yansıyan *mehr-i müeccel* anlaşmazlıklarında bazen kadınların haksız oldukları görülmektedir.¹⁴⁷ Lefkoşa'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden Recep kızı Ayşe Hatun'un, iki kere boşandığı kocası Hasan oğlu Bayram'dan ilk boşanmasından olan 6.000 akçelik mehrinin tahsil edilmesi için açtığı dava neticesinde; Bayram ilk boşanmalarında Ayşe'nin mehrinden ve nafakasından vazgeçmek şartı ile kendisinden boşanmış olduğunu ispat etmesi üzerine Ayşe Hatun mahkeme tarafından haksız bulunmuştur. Ayşe'nin ikinci evliliğinde ise 300 akçe mehr-i müeccel belirlenmişti (23 Ağustos 1713).¹⁴⁸

10 Ekim 1713 tarihinde Lefkoşa'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden Mehmet kızı Durdu Hatun, boşandığı kocası Yusuf oğlu Mehmet'te olan beş bin akçe mehrinin tahsil edilmesi talebiyle Lefkoşa mahkemesine müracaat etmişti. Bu başvuru neticesinde kocası Mehmet boşanırken Durdu'nun mehri ile nafakasından vazgeçerek ve evi de kendine ait olmak şartıyla hul' şeklinde boşanmış olduklarını bir erkek ve iki kadın Müslüman şahitle ispat etmesinden dolayı Durdu hanım davayı kaybetmiştir.¹⁴⁹ Önceki örnekte verilen kadınla aynı olabileceği düşünülen Durdu hanım yaklaşık bir ay sonrakibaska bir *mehir* pazarlığında sicilde karşımıza çıkmaktadır. 11 Kasım 1713 tarihli belgede Mağusa kazasından Kasım Mehmet Efendi ibn-i Musta-

¹⁴⁷ KŞS, 8/36-1¹⁴⁸ KŞS, 8/38-1.¹⁴⁹ KŞS, 8/66-4.

fa'nın eşleri Mustafa kızı Fati ile Abdullah kızı Rukiyye mahkemeye başvurarak Kasım Mehmet Efendi'nin eşlerinden biri olan Mehmet Ağa kızı Durdu'nun kocası ölmeden *muhâla'a* şeklinde boşanmalarına rağmen kocası öldüğünde terekesinden 35.000 akçe *mehr-i müccel* aldığını şikayet etmektedirler. Yapılan araştırma sonucunda Lefkoşa mahkemesi Durdu adlı kadının haksız olarak bu parayı aldığını tespit ederek Kasım Mehmet'in mirasçılarına geri vermesine karar vermiştir.¹⁵⁰

Mahkemeye yansıyan bazı davalar ise zaman aşımına uğradığından dolayı reddedilmekteydi. Lefkoşa Aya Sofya Mahallesi'nden Mehmet kızı Rabia on sekiz sene önce kendisini *talâk* eden kocası Sefer oğlu Mustafa'dan 8.000 akçelik *mehr-i müccelin* almadığı şikayeti ile mahkemeye başvurmuştur. Ancak mahkeme üzerinden onbeş sene geçen bir olayın zaman aşımına uğradığını belirterek kadının başvurusunu reddetmiştir (13 Kasım 1713).¹⁵¹ Benzer bir belgede ise *Lefkoşa'nın Aya Sofya mahallesinden Abdullah kızı Ayşe, yirmi sene önce mehrinden ve nafakasından vazgeçerek hul' yöntemiyle boşandığı kocası Hacı İbrahim bin Yunus'dan mehrinin alınması talebiyle dava açmıştı. Dava neticesinde; bu tür davaların onbeş yıl içinde görülmesi gerektiğinden zaman aşımı nedeniyle Ayşe Hatun'un davasının reddedilmiştir (7 Mayıs 1714).¹⁵² Her iki olayda da davanın reddedilmesi zaman aşımına bağlanmakla birlikte kadınların zaman içerisinde hul' şeklindeki boşanmalarından sonra bile vazgeçtikleri haklarını geri isteyebildikleri anlaşılmaktadır. Bu durum da bize kadınların zaman içerisinde ekonomik durumlarının kötüleştiğini göstermektedir.*

Kadınlar boşandıkları kocalarından *mehr-i müccel* almak için pazarlık yaptıkları, para yerine eşya veya ev aldıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. 13 Ekim 1713 tarihinde *Lefkoşa'nın Nevbethane Mahallesi'nden Veli kızı Eşmine, iki kere talâk şeklinde boşanmış olduğu kocası İbrahim oğlu Haseki Mustafa'dan 4.050 akçelik mehrinden alacağına karşılık 2.850 akçe nakit ve geriye kalan için ise leğen, ibrik ve iki sahanı alarak aralarındaki anlaşmazlığa son verdiklerini bildirmektedir.¹⁵³ Altun bint-i Davut kocası Çulha Mehmet Ali bin Bekir tarafından boşanınca 4.000 paralık *mehr-i müccel* ile bazı başka alacakları karşılığında "bir çuka biniş ve bir çuka cebe ve bir çuka şalvar" almayı kabul etmiştir (4 Ağustos 1787).¹⁵⁴*

10 Nisan 1714 tarihinde Lefkoşa'nın Tahtelkale Mahallesi'nden Ayşe bint-i Recep bin Abdülbaki ibn-i Ahmet Hatun'un, üvey nenesi Saliha bint-i Ramazan'ın tasarrufunda olan aynı mahalledeki evde dedesi Abdülbaki'den dolayı kendisine isabet eden hakkının tahsili talebiyle dava açmıştı. Yapılan araştırma sonucunda Saliha Hatun ölmeden önce kendisini talâk eden kocası Abdülbaki'nin evde olan 2 hissesini 20 esedi kuruşa Saliha Hatun'a satmıştı. Saliha Hatun Abdülbaki'nin kendisinden paranın 15

¹⁵⁰ KŞS, 8/6-2.

¹⁵¹ KŞS, 8/2-1.

¹⁵² KŞS, 8/104-4.

¹⁵³ KŞS, 8/67-1.

¹⁵⁴ KŞS, 21/84-1.; Demiryürek, a.g.m., s. 111.

kuruşunu mehri karşılığı, kalan kısmın da parasını 5 kuruş şeklinde nakit olarak aldığını şahitlerle ispat etmesi üzerine Ayşe Hatun davayı kaybetmiştir.¹⁵⁵

Mahkeme Tarafından Gerçekleştirilen Boşanma (Tefrik)

Evlilik birliğinin sona ermesinin farklı bir şekli de eşlerden birisinin, ki bu çoğunlukla kadın olmaktadır, mahkemeye başvurarak evlilik akdinin iptal edilmesini istemesiydi. Boşanma sebeplerinin varlığı tespit edilmesi durumunda kadı, tarafların ayrılmasına hükmetmekteydi. İslam hukuku çerçevesinde kadına boşanma konusunda en fazla esneklik tanıyan ayrılma şekli *tefrik* yani adli-kazai boşanmaydı.¹⁵⁶ Kıbrıs adasında mahkeme tarafından gerçekleştirilen boşanma davaları arasında şiddet, İslam dinine geçme, kocaların eşlerine verdikleri sözler ve küçük yaşta evlendirilen çocukların reşit olunca evliliği bozmaları bulunmaktadır.

Hanefilere göre akıllı ve buluğa ermiş herkes evlilik için uygundur. Diğer mezhepler ise tam ehliyetli de olsa kızların velilerinin izniyle evlenebilecekleri kabul edilmekteydi. Tam ehliyetle önemli bir yeri olan buluğ için Hanefi mezhebi başlangıç yaşı olarak kızlarda 9, erkeklerde 12, üst sınır olarak ise İmameyn'e göre 15, Ebu Hanife'ye göre kızlarda 17, erkeklerde ise 18 yaşır.¹⁵⁷

Şeyhülislam Ebusuud Efendi'ye göre, bir çocuğun erişkin olduğuna dair fiziksel olgunluk işaretleri gözlenebilen (en az 12 yaşında olması gerekirdi) erkek ve kızlar *balığ/balığa* sayılırdı. Eğer olgunluk işaretleri yoksa kızlar 17, erkekler ise 18 yaşında ergen sayılmaktaydı.¹⁵⁸ İslam hukuku evlenme için kesin bir yaş sınırı belirlemediği için Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde¹⁵⁹ olduğu gibi Kıbrıs adasında da bazı aileler küçük çocuklarını evlendirebiliyorlardı. Bu durum İslam hukukuna ait bir uygulama olmayıp, ilk ve ortaçağ toplumlarında hatta İslamiyet'ten önce Arabistan'da ve Yahudilerde de görülmektedir.¹⁶⁰ Bu hakkın kötüye kullanılmasının önüne geçmek için küçük yaşta evlendirilen çocukların ergen olduklarında evlilik tam olarak gerçekleşmeden mahkemeye başvurarak evliliği iptal etme hakları bulunmaktaydı. Buluğa ermiş küçük sessiz kalır ve üzerinden zaman geçerse bu hakkını kaybeder-

¹⁵⁵ KŞS, 8/88-1.

¹⁵⁶ Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 388; Gül Akyılmaz, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Konya 2000, s. 47.

¹⁵⁷ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985, s. 22-23; Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi ve Kamu Hukuku*, Konya 1989, s. 65; Kurt, *a.g.e.*, s. 61.

¹⁵⁸ Leslie P. Pearce, "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, s. 165.; Düzdağ, *a.g.e.*, s. 33.

¹⁵⁹ Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 389.; Leslie P. Pearce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul 2005, s. 173.

¹⁶⁰ Cin, *Evlendirme*, s. 77.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 389.

di.¹⁶¹ Ayrıca çocuk yaşta evlendirilenlerin bu hakkı kullanabilmesi için, evliliğine karar vermiş kişinin, babası ya da baba tarafından dedesi dışında bir kişi olması gerekiyordu. Buna da *büluğ muhayyerliği* denilmekteydi.¹⁶²

13 Haziran 1717 tarihinde Lefkoşa Kızılkule Mahallesi'nden Hüseyin kızı Hatice annesi Fatma'nın bir hafta önce kendisi ergen değilken Abdullah oğlu Hüseyin ile evlendirdiğini bildirmektedir. Hatice hatun mahkeme günü ergen olduğunu şahitlerle ispatladığı için Şer'i Mahkeme Hatice'nin ayrılma kararını kabul ederek nikahı feshetmektedir.¹⁶³ Benzer bir örnekte ise Lefkoşa Aya Sofya Mahallesi'nden Mehmet kızı Meryem'in ergen olur olmaz yukarıdaki örnekte olduğu gibi soluğu mahkemede alarak evliliği feshettirmiştir.(27 Mart 1709)¹⁶⁴

İncelenen dönemde evlenme sırasında kendilerine verilen sözler tutulmadığında kadınlar, hiç tereddüt etmeden boşanmayı gerçekleştirmek ve yeni bir evlilik yapabilmek izni için mahkemeye başvurumaktadırlar.¹⁶⁵ Lefkoşa kazasına bağlı Kuçat köyünden Ramazan kızı Zahime Hatun, kocası Hasan oğlu Abdi Beşe'nin kasap olduğunu ve bir daha kasaplık yaparsa üç *talâk* (*talâk-ı selâse*)¹⁶⁶ ile boşanmayı kabul ettiğini karısına bildirmiştir. Ramazan ayında verdiği sözünde durmayıp koyun kesip sattığını, karısı şahitlerle ispatlamıştır. Bunun üzerine mahkeme, kocasının verdiği söze istinaden, karısının isteğiyle çiftin boşanmasını ve kadının *mehr-i müeccel* hakkını da zâbit yardımıyla almasını sağlamıştır (4 Haziran 1727).¹⁶⁷

Bir diğer örnekte ise Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nden Mehmet kızı Hatice, kocası Musa oğlu el-Hac Mehmet'in mahkeme tarihinden bir sene önce ada dışına giderken, bir senede Kıbrıs'a dönmezsem zevcem benden azat olsun ve dilediği kimse ile evlensin dediğini, zevcesi Hatice mahalle sakinlerinin şahitliğiyle kanıtlayınca, mahkeme, tarafların boşanmalarını onaylayıp Hatice Hatun'a dilediği kişiyle evlenme iznini vermiştir (6 Ocak 1726).¹⁶⁸ Benzer başka bir hükümde ise bu sefer süre dört aydır. Dört ay dolunca zevci gelmeyen kadın şahitlerle birlikte mahkemeye başvurmuş ve eşinden boşandığını resmileştirmiştir.¹⁶⁹ Buradaki kayıtlarda ülke dışına giden kocaların geri dönmemeleri olasılığına karşı eşlerine bir güvence verdikleri

¹⁶¹ Cin, *boşanma*, s. 91.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 389.

¹⁶² Imber, a.g.m., s. 80 vd.; Altan-İpçioğlu, a.g.m., s. 524; Mehmet İpçioğlu, *Konya Şer'iye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, Ankara 2001, s.30; Çiğdem, a.g.m., s. 98; Bilmen, a.g.e., s. 50-51.

¹⁶³ KŞS, 9/12-3.

¹⁶⁴ KŞS, 7/29-1

¹⁶⁵ Imber, a.g.m., s.80.; Benzer örnekler için bak. KŞS, 9/25-3; KŞS, 9/27-1.; Kıvrım, "boşanma hadiseleri", s. 379 vd.

¹⁶⁶ Bu tür boşanmalardan sonra çiftin tekrar evlenebilmesi için kadının başka birisiyle evlenmesi gerekmektedir.

¹⁶⁷ KŞS, 13/14-5.

¹⁶⁸ KŞS, 12/112-2.; Benzer bir izin talebi için bak. KŞS, 11/97-9.

¹⁶⁹ KŞS, 1e/1/7-3.

anlaşılmaktadır. Dikkat edilecek olursa, bu örneklerde kadınlar, kendilerine tanınan süre biter bitmez mahkemeye başvurumaktadırlar.

Eldeki başka bir belgede ise, bugün olduğu gibi, geçmişte de akrabalar arasındaki sorunların boşanmalara neden olabildiği görülmektedir. Lefkoşa kazasına bağlı Ortaköy karyesinden Ayşe bint-i Ali Hatun, kocası Mustafa ibn-i Ali'nin kendisine, eğer kardeşimin evine varırsam yemin olsun, seni *tatlîk* ederim dediğini belirtip kocasının kardeşi evine gitmesi nedeniyle ondan boşandığını mahkemede şahitlerle ispatlayarak, kocasından hakkı olan 3.000 akçe *mehr-i müeccelini* talep etmiştir. Kadı, bu boşanmayı kabul ettiğinden dolayı kadın hakkını almıştır (12 Eylül 1727).¹⁷⁰ Bu hükümlerden erkeklerin eşlerine verdikleri sözleri tutmamaları durumunda, karılarının onları kendi sözleriyle boşadıklarını ve evlenirken elde ettikleri *mehr-i müeccel* haklarını dahi kocalarından aldıkları anlaşılmaktadır.

Evlenme sırasında erkeklerin kadınlara verdiği ilginç sözlerden biri de şöyledir; bir erkek şayet eşini köyde yaşatırsa onu *talâk-ı selâse* (üçlü *talâk*) ile boşayacağına dair söz vermiştir. Kadın kendisine verilen bu söz üzerine, on beş gündür köyde kaldıklarını belirterek, boşanmak için mahkemeye başvurur. Fakat kocasının devamlı köyde kalmayacaklarını belirtmesi üzerine kadının boşanma talebini mahkeme reddetmiştir.¹⁷¹

Bazı dönemlerde boşanmayı talep eden, çiftlerden biri değil mahkeme olmaktadır. Dinini değiştirerek Müslümanlığı kabul eden bir kadın eğer gayrimüslim bir erkekle evli ise, kocası kadı tarafından dinini değiştirmeye davet edilir. Eğer İslâm dinini kabul eden kadının kocası bu teklifi kabul etmezse, o zaman kadı, Müslüman bir kadının gayrimüslim bir erkekle evlenemeyeceğinden veya evli kalamayacağından, çiftleri ayırmakta ve Müslümanlığı kabul eden kadınların Müslüman birisiyle evlenmesini sağlamaktadır.¹⁷² İslâm dinini kabul eden erkekte ise, İslâm hukuku yönünden herhangi bir şart olmamasına rağmen, bazı dönemlerde erkekler İslâm dinine geçmeyi kabul etmedikleri için eşlerini boşayabilmektedirler.¹⁷³

26 Ocak 1610 Murat kızı Hasena adlı Ermeni kadın eşi Merkeri'nin kendisine devamlı eziyet ettiğini bildirdikten sonra ondan kurtulmak için İslâm dinine geçtiğini söylemektedir. Hasena adlı Ermeni kadının kocası Müslüman olmayı kabul etmeyince boşanma gerçekleşmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ KŞS, 13/79-3.

¹⁷¹ KŞS, 1e/1/3-2.

¹⁷² Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida", s. 168; Jennings, *a.g.e.*, s. 140; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994, s. 93 vd.; Kurt, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁷³ Erdoğan, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhtida", s. 169.

¹⁷⁴ Ali Efîdal Özkul, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İslamiyet'e Geçmede (İhtida) Kadınların Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol: 3 Issue: 13, Kadın Araştırmaları Özel Sayısı, www.sosyalarastirmalar.com, s. 224.; KŞS, 3/25-3.; Buna benzer örneklerin bir kısmı, KŞS, 30/1-10; KŞS, 1/247-1.

10 Ocak 1610 tarihli kayıta Mesarya kazasına bağlı Çatos köyünden Manoil kızı Çako adlı kadın kocası Filipo oğlu Karçıra'yı terk ederek İslâm dinine geçerek Fatma ismini almış ve Mehmet oğlu Musa beşe ile evlenmiştir. Daha sonra kocası bu durumdan şikâyetçi olmuş ve karısının kaçınarak alıkonulduğunu iddia etmiştir. Ancak adı geçen kadın mahkemede kendi isteğiyle orada bulunduğunu söylemiştir. Mahkeme de kadının kararını onaylamış ve Fatma'nın kızı Marya'nın da Müslüman olmasını kabul etmiştir. Bu belgede Fatma ahlında Lefkoşa mahkemesine gelmeden Müslümanların huzurunda İslâm'a geçmiştir. Mesarya nâibi ise Fatma'nın kocası Müslüman olmayı kabul etmeyince çifti ayırmıştır.¹⁷⁵

Girne kazasına bağlı Larnaka köyünden Sava kızı Maro, Tuti Ayşe adını alarak Müslüman olmuştur (21 Eylül 1820).¹⁷⁶ Bu arada Ayşe evli olduğu için kocasına Müslüman olması teklif edilmiş, fakat kocası İslâm'a geçmeyi kabul etmeyince Lefkoşa kadısı çiftin evliliğine son vermiştir. Ayrıca Ayşe kendi rızasıyla Hasan oğlu Abdülkerim ile evlendirilmiştir. Ancak bu evlilik Ayşe hamile olduğundan dolayı doğumdan sonra gerçekleştirilecektir (23 Eylül 1820).¹⁷⁷

Kayıtlarda karşılaştığımız bir boşanma kaydında ise, Lefkoşa Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nden Ayşe Penbe bint-i Abdullah adlı mühtediye kadın kocası Pabuççu Mustafa bin Hacı Ali'nin kendisini *bâyinen tatlik* ettiğini ve hakkı olan *mehr-i müeccel*, *mehr-i muaccel* ve *nafaka-ı iddeti* olan toplam 2.250 kuruşun kendisine ödenmesi için dava açmıştır. Lefkoşa Şer'i Mahkemesi de *mühtediye* kadını haklı bularak kocasının söz konusu parayı ödemesine karar vermiştir (4 Mart 1880).¹⁷⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere dinlerini değiştirip Müslüman olan kadınların diğer Müslüman kadınlardan hiçbir farkı bulunmamaktadır.

Boşanma ile ilgili davaların mahkemeye intikali ve mahkemeden çıkan sonuçlar değişik şekillerde olabiliyordu. Boşanma olayında taraflar mahkemeye gelebildikleri gibi, herhangi birisi yerine vekil gönderebilmekte hatta her iki taraf da mahkemede vekilleri tarafından temsil edilebilmektedirler. Daha da ilginç erkeklerin Kıbrıs dışından gönderdikleri mektupla da zevcelerini boşayabilmeleridir. Bazı zamanlarda ise, mahkemeden bir kâtip görevlendirilerek, çiftlerin oturdukları evlerinde oluşturulan mecliste boşanma gerçekleştirilmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁵ Özkul, "kadınların durumu", s. 225.; KŞS, 3/9-7.

¹⁷⁶ KŞS, 30/1-5.

¹⁷⁷ Özkul, "kadınların Durumu", s. 226.; KŞS, 30/1-6.; Benzer bir olayın Kandiyecilerinde de gerçekleştiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bak. Ayşe Nükhet Adıyke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şer'iye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), II/1, Ankara 2006, s. 564 vd.

¹⁷⁸ Özkul, "kadınların durumu", s. 227.; KŞS, 53/37-1.

¹⁷⁹ KŞS, 12/138-4.

Lefkoşa Arap Ahmet Paşa Mahallesi'nden Mehmet Beşe ibn-i Yusuf, Anadolu'da Kirman kasabasında iken, karısı Emine bint-i Ahmet'i boşamış ve boşadığı haberini de muhızır aracılığıyla Kıbrıs'taki zevcesine mektupla ulaştırmıştır. Sonuçta Emine Hatun bu boşanmayı kabul ederek, başka birisiyle evlenmiştir.

Mektupla yapılan boşanmaların bazılarında daha sonraki yıllarda sorunlar çıktığına sicillerde rastlanmaktadır. Mehmet Beşe, 36 yıl sonra Kıbrıs'a döndüğünde, zevcesi olduğunu iddia ettiği, Emine Hatunun başka birisiyle evli olduğunu bildirip mahkemeden zevcesinin kendisine verilmesini istemektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, Emine Hatunu Kirman kasabasında iken boşadığını kendisine bildirdiğinden, Emine Hatun mahkemeden aldığı izinle, ilk önce Derviş Ağa ile, o ölünce de Ahmet Ağayla evlenmiştir. Emine Hatun, Mehmet Beşe'nin kendisini mektupla boşadığını şahitlerle ispatladığından, eski kocasının davayı kaybettiği görülmektedir.¹⁸⁰

Benzer bir olayda Lefkoşa'nın Ömeriye Mahallesi'nden Mustafa kızı Durdu'nun, İstanbul'da bulunan eşi İbrahim Efendi tarafından boşandığı anlaşıldığından, başka bir erkekle evlenebileceği izni mahkeme tarafından kendisine 21 Nisan 1721 tarihinde verilmiştir.¹⁸¹ 16 Haziran 1721 tarihinde ise Mustafa kızı Durdu bu sefer kocası Ahmet bin Mahmut'la anlaşarak boşandığını sicile kaydettirmektedir.¹⁸² Ayrıca, Daha önce de belirtildiği üzere birçok kadının sadece eşlerinden boşandıktan sonra değil, eşleri öldükten sonra da tekrar evlenebildikleri kayıtlara geçmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi yüzyılın ikinci yarısında da kocalarının Kıbrıs dışına gitmesi kadınlara boşanma hakkı vermiştir. 18 Ocak 1768 tarihli kayda göre Lefkoşa'nın Tahtakale Mahallesi'nde yaşayan Hasan kızı Ümmühan mahkemeye başvurmuştur. Ona göre, kocası Mehmet oğlu Hüseyin bundan üç sene önce Kıbrıs dışına gitmiş ve giderken “*eğer bir seneye dek gelmezsem zevcim Ümmühan benden talâk-ı bâyin ile boş olsun*” demiştir. Ümmühan Hanım kocası gideli üç yıl olduğu için boşanmış sayılması gerektiğini belirtmiştir. Ümmühan Hanım ayrıca babası Hasan Efendi kocasına kefil olduğu için 440 para *mehr-i müeccelinin* babasından tahsilini de istemiştir. Mahkeme her iki isteği de onaylamıştır.¹⁸³ 10 Kasım 1787 tarihli kayda göre ise Lefkoşa'nın İbrahimpaşa Mahallesi'nde yaşamakta olan Osman adlı kişi “*karşuya gidersem zevcim Fatma bint-i Mustafa benden boş olsun*” dedikten sonra İstanbul'a gitmiş, kadının mahkemeye gitmesi ile de boşanma gerçekleşmiştir.¹⁸⁴

¹⁸⁰ KŞS, 13/62-4. Başka bir mektupla boşanma örneği için bak. Kankal, a.g.m., s. 62.; Kıvrım, “boşanma hadiseleri”, s. 379.

¹⁸¹ KŞS, 10/102-7.

¹⁸² KŞS, 10/119-5.

¹⁸³ Demiryürek, a.g.m., s. 97.; KŞS, 18/87-1.

¹⁸⁴ Demiryürek, a.g.m., s. 97.; KŞS, 21/4-1.

Nafaka Tayini

Küçük çocuklara nafaka bağlanması, boşanma olayından, ebeveynlerinden birisi öldüğü zaman veya kimsesiz çocuklarda söz konusu olmaktadır. Nafakanın miktarını kadı belirlemektedir. Nafaka miktarı belirlenirken kız ve erkek çocuklarda bir ayırım söz konusu olmamıştır. Genellikle günlük olarak takdir edilen nafaka, bir çeşit sosyal güvenlik sistemidir. 1726-1750 arası dönemde adada boşanmalar sonrasında en fazla 3 para en az ise 1 para olarak belirlenmiştir. Kıbrıs'ta belirlenen nafaka miktarları, Osmanlı ülkesinin bazı bölgelerine göre düşüktür. Meselâ, 18. yüzyılın sonlarında Tokat'ta takdir edilen nafaka miktarı en az 2 para, en çok ise 10 para'dır.¹⁸⁵ Öztürk üst düzey kişilerin çocuklarına normal halka göre daha yüksek nafaka belirlenebildiğini (50-70 akçe/16-23para) belirtmektedir.¹⁸⁶

Muhâla'a şeklindeki boşanma davalarında erkek çocukların nafakalarının 7 yaşına kadar; kız çocukların ise 9 yaşına kadar annelerinin malından karşılandığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁷ *Talâk* şeklindeki boşanmalarda ise, Şer'i Mahkeme'nin belirlediği ve çocukların babaları tarafından karşılanan bir miktar para, çocukların nafakası için kullanılması şartıyla annelerine veriliyordu. Erkek çocuklar 7 yaşına kadar, kız çocuklar ise 7 veya 9 yaşına kadar anneleriyle kalmakta, bundan sonra ise evleninceye kadar babalarının vesayetine, baba yoksa onun anne ve babasının vesayetine geçmektedir. Bu kural, anne törelere uygun davranmadığında, yeniden evlendiğinde yada savsaklayıcı davrandığında hükmünü yitirmekteydi.¹⁸⁸

Boşanma davalarında çocukların kimin terbiyesinde kalacağı konusu önemli bir problem olmuştur. İncelenen yıllara ait belgelerde boşanan çiftlerde küçük çocuklar, bir kayıt dışında annelerine bırakılmıştır. 9 Şubat 1738 tarihli hükümde Lefkoşa Aya Sofya Mahallesi'nden Ahmet kızı Fatma'nın, kocası Mehmet oğlu Mustafa'yı *mehr-i müeccelinden* vazgeçerek ve küçük oğullarını da babalarına bırakarak boşadığı görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere kadının bir hatası olduğunda çocuklar babaya bırakılabilmekteydi. Ancak belge incelendiğinde Fatma Hatunla ilgili herhangi bir suçlama bilgisine tesadüf edilmemektedir. Fatma Hanım'ın mesleği ise tellaklıktır.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Fazla bilgi için bk. Özdemir, a.g.m., s. 1036.

¹⁸⁶ Said Öztürk, *Askeri Kâssama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995, s. 225 vd, 410-414; Zilfi, a.g.m., s. 274 vd.

¹⁸⁷ KŞS, 13/125-1.

¹⁸⁸ Zilfi, a.g.m., s. 273.; Düzdağ, a.g.e., s. 48.; Judith, E. Tucker, "Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye'si ve Filistin'de İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. M. C. Zilfi, İstanbul 2000, s. 234-236.

¹⁸⁹ KŞS, 15/54-4.

Tablo III: Kadı tarafından belirlenen *nafaka* miktarları (1726-1750)¹⁹⁰

Sıra	Kayıt No (KŞS)	Tarih	Ce	NM	Yer	ÇS
1	1e/1/5-6	21.07.1726	MÜ.	3p	L. Arap Ahmet Paşa m.	1K
2	12/133-8	9.02.1727	Mü.	2p	L. Debbağhane m.	1K
3	13/5-1	12.03.1727	Mü.	1p	L. Ömeriye m.	1K
4	13/15-1	4.06.1727	Mü.	1p	L. Koçyat k.	1E+1K
5	13/29-4	24.08.1727	GM	3p	L. Laktemiye k.	1E
6	13/65-4	25.04.1724	Mü.	5sa	L. Aya Sofya m.	1E
7	13/73-3	19.08.1727	Mü.	2p	Lefkoşa	1E+1K
8	13/76-1	4.09.1727	Mü.	1p	L. Kızılkule m.	1E
9	13/85-2	6.01.1729	Mü.	5sa	L. Kızılkule m.	1E
10	13/104-3	27.02.1729	Mü.	1p	L. Ömeriye m.	1E+1K
11	13/124-4	29.05.1729	Mü.	4sa	L. Kara Baba m.	1K
12	13/155-2	12.11.1729	Mü.	4sa	L. Mahmut Paşa m	1K
13	13/157-2	21.11.1729	Mü.	4sa	L. Nevbethane m.	1E
14	13/158-1	26.11.1729	GM	1p	L. Aya Keşano m.	1K
15	14/8-4	24.08.1731	Mü.	2p	L. Mahmut Paşa m	1K
16	14/60-4	3.12.1732	Mü.	1p	L. Paldemegoma k.	1E
17	15/3-2	31.07.1735	GM	2p	D. Aya Anderiniko m.	1E
18	15/8-7	04.05.1736	Mü.	7,5a	L. Mahmut Paşa m.	1E+K
19	15/20-1	16.03.1737	Mü.	6ça	L. Argadez k.	1E
20	15/47-4	9.11.1737	Mü.	7a	L. Aya Sofya m.	2K
21	15/74-3	19.01.1739	Mü.	1p	L. Mahmut Paşa m.	1E
22	16/18-2	30.05.1745	Mü.	2p	Me. Yenağra k.	2K
23	16/40-1	1745	GM	2p	L. İbrahim Paşa m.	1K
24	16/42-1	9.06.1745	Mü.	5sa	L. Korkut Efendi m.	1K

1726-1750 yılları arasındaki sicillerine yansıyan 98 nafaka davasından 76'sı Müslümanlar, 22 ise gayrimüslimler tarafından talep edilmiştir. Söz konusu dönemde talep edilen nafakalardan 24 tanesi *talâk* şeklinde boşanmalardan sonra takdir edilen nafakalardır. 1757-1800 arasındaki kayıtlara bakıldığında 50 adet nafaka tayini olduğu belirtilmekte ancak burada ölüm sonrası ve boşanma sonrası belirlemler birlikte verilmiştir.¹⁹¹

Lefkoşa Ömeriye Mahallesi'nden Abdullah kızı Ayşe, eski kocasından iki yaşında olan kızı Durdu için nafaka istemiştir. Bunun üzerine kadı, çocuğun babası tarafından

¹⁹⁰ Tabloda kullanılan kısaltmaların karşılıkları: **a:** akçe; **Ce:** Cemaatler; **ça:** çürük akçe; **ÇS:** Çocuk sayısı; **D:** Değirmenlik nahiyesi; **E:** erkek; **g:** kuruş; **G:** Giriniye kazası; **GM:** gayrimüslim; **k:** karye; **K:** kız; **L:** Lefkoşa kazası; **Le:** Leymesun kazası; **m:** mahalle; **Mü.:** Müslüman; **Me:** Mesarya kazası; **NM:** nafaka miktarı; **p:** para; **sa:** sağ akçe; **Ş:** Şehir nahiyesi; **T:** Tuzla kazası; **z:** zolta

¹⁹¹ Demiryörek, a.g.m., s. 115.

karşılanmak üzere günlük bir para nafaka belirlemiştir (12 Mart 1727).¹⁹² Lefkoşa'nın Eylence köyünden Şaban kızı Ayni adlı kadın küçük kızı Emine'nin ihtiyaçları için mahkemeye başvurarak boşandığı kocası Yusuf bin Abdullah'tan nafaka istemektedir. Ayni hatunun talebi üzerine Şer'i mahkeme eski kocası Yusuf'un ödemesi şartıyla günlük dört akçe nafaka tahsis belirlemiştir (12 Temmuz 1698).¹⁹³

5 Haziran 1762 tarihli kayda göre, Lefkoşa'da Mahmut Paşa Mahallesi'nde yaşayan Hüseyin kızı Gülsüm bint-i Hüseyin kocası Yusuf oğlu Mustafa'dan boşanmıştı. Gülsüm Hanım mahkemeye müracaat ederek kocasıyla aralarında "*adem-i hüsn-i muşerref*" olduğu için kocasının kendisini boşadığını, Hasan adında bir oğulları olduğunu, bu çocuğun *nafaka ve kısve-bahaya* ihtiyacı bulunduğunu belirtmiş ve bu paranın çocuğunun babasından tahsil edilmesini talep etmiştir. Mahkeme bu müracaatı kabul ederek Hasan için günlük 2 para *nafaka ve kısve-baha* takdir ve tayin etmiş ve bu paranın babası tarafından ödenmesini kararlaştırmıştır.¹⁹⁴

Kaynaklardan öğrenildiğine göre Kıbrıs adasında yaşayan gayrimüslim kadınlar da Müslüman hemcinsleri gibi boşandıktan sonra Şer'i mahkemeye başvurarak çocuklarına nafaka bağlatırmaktadırlar. Lefkoşa'nın Çatalhurma Mahallesi'nden İligo bint-i Dodogos'un Lefkoşa mahkemesine başvurusu üzerine küçük kızı Anez'in nafaka ve diğer ihtiyaçları için boşandığı kocası Luizo veled-i Yani'nin günlük olarak iki para vermesine karar verilmişti (20 Ağustos 1713).¹⁹⁵ 24 Ağustos 1727 tarihli hükümde, Lefkoşa kazasına bağlı Laktamiya köyünden Mariya bint-i Borilmo, kendisini *bâyinen tatlik* (ayırıcı boşanma) eden kocası Nikola veled-i Zenni'den olan çocuğu için nafaka talep etmiştir.¹⁹⁶ 5 Mart 1772 tarihli kayda göre, Lefkoşa'da Debbaghane Mahallesi'nde yaşayan Acı Komi kızı Melo adlı kadın mahkemeye müracaat ederek kocası Necofori oğlu Mihail'in kendisini boşadığını, Dimitri ve Çerkako adlarında iki çocukları olduğunu, bu çocukların kendi terbiyesinde bulunduğunu, çocuklar için *nafaka ve kısve-baha* takdir ve tayin edilmesini ve bu paranın babalarından tahsilini talep etmiştir. Mahkeme bu talebi kabul ederek çocuklara günlük 2'şer para *nafaka ve kısve-baha* takdir ve tayin etmiştir.¹⁹⁷

Sicillerde karşılaşılan başka bir nafaka belgesinde ise boşanan çiftlerin yeni evlilikleri sonrasında çocukların nafakasının kesilmesi veya çocukların bakımının el değiştirmesi¹⁹⁸ gündeme gelmektedir. Lefkoşa'nın Cami-i Cedid Mahallesi'nden Ham-

¹⁹² KŞS, 13/5-1.

¹⁹³ KŞS, 6/1-4.

¹⁹⁴ KŞS, 18/43-1; Demiryürek, a.g.m., s. 113-114.

¹⁹⁵ KŞS, 8/31-3.

¹⁹⁶ KŞS, 13/29-4.

¹⁹⁷ Demiryürek, a.g.m., s. 115 vd.

¹⁹⁸ Tucker, a.g.m., s. 231 vd.

za kızı Meryem, daha önce kocası Seyyid Mehmet bin Mustafa'nın kendisini *talâk* ettiğini ve mahkemenin küçük kızı Ayşe'yi kendisine bırakarak eski kocası tarafından karşılanmak üzere günlük beş akçe nafaka belirlediğini bildirmektedir. Meryem yeni bir evlilik yapınca boşandığı kocası kızını geri almak için mahkemeye başvurmuştur. Bunun üzerine Meryem ile eski kocası kızı için vermekle yükümlü olduğu beş akçe nafakadan vazgeçip çocuğun bakımının da Meryem'in üzerinde kalması şartıyla anlaşmışlardır (31 Temmuz 1698).¹⁹⁹

Bazı durumlarda ise Şer'i mahkemede belirlenen nafakaya itiraz edilerek değiştirildiği de belgelerden öğrenilmektedir. 31 Mayıs 1722 tarihli bir kayıta Lefkoşa'ya bağlı Sandiri köyünden Beraşkova veled-i Elendas ile eşi Elyasari ile anlaşamadıkları için boşanmışlar ve annesiyle kalan 2 yaşındaki oğlu Ciryakuya mahkeme günlük 2 para nafaka belirlemişti. Bu karara Beraşkova'nın itiraz etmesi üzerine Mahkeme babanın fakir olduğundan dolayı nafakayı günlük 1 para olarak değiştirmiştir.²⁰⁰

Sonuç olarak, Lefkoşa mahkemesine yansıyan boşanma davalarında 18. yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. 1700-1726 yılları arasında $301/26 = 11,58$ ile 1726-1750 yılları arasında $278/24 = 11,6$ 'lık bir oran var iken 1757-1800 arasında $33/43 = 0,77$ oran ortaya çıkmaktadır. 18. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen boşanmalar arasında *muhâla'a* şeklindeki boşanmaların oranı %71,5 iken yüzyılın ikinci yarısında bu oran %21,21'e düştüğü görülmektedir. Özellikle 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu gibi *muhâla'a* ve *talâk* şeklindeki boşanmalar arasında büyük bir fark olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum, araştırmaya konu olan yıllarda Kıbrıs toplumunda sosyal bir çalkantının olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca *muhâla'anın* fazla tercih edilmesinin, yine bu yıllarda adada ekonomik durumun da iyi olmadığı izlenimini vermektedir. Tüm bunların yanı sıra *talâk* şeklindeki boşanmalarda çiftler arasında sorun çıkma ihtimali daha az olduğundan bu tür davaların mahkemeye yansımamış oldukları göz ardı edilmemelidir.

Sicillerde karşılaşılan boşanma kayıtlarından çocukların anneye mi yoksa babaya mı verileceği konusunun önemli bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Boşanan çiftlerde küçük çocuklar, 18. yüzyılda bir kayıt dışında annelerine bırakılmıştır. Küçük çocuklara nafaka bağlanması, boşanma olayından veya ebeveynlerinden birisi öldüğü zaman söz konusu olmaktadır. *Muhâla'a* şeklindeki boşanma davalarında çocukların nafakalarını anneleri *talâk* şeklindeki boşanmalarda ise çocukların nafakalarını babaların karşıladığı belgelerden öğrenilmektedir.

¹⁹⁹ KŞS, 6/8-3.

²⁰⁰ KŞS, 11/24-1.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları**KKTC Vakıflar Dairesi Genel Müdürlüğü Arşivi****Kıbrıs Lefkoşa Şer'i Sicil Defterleri**

- 4 Numaralı defter (1043-1046/1633-1636), 248 s.
- 6 Numaralı defter (1110-1111/1698-1699), 200 s.
- 7 Numaralı defter (1120-1121/1708-1709), 121 s.
- 8 Numaralı defter (1125-1126/1713-1714), 171 s.
- 9 Numaralı defter (1126-1130/1713-1717), 62 s.
- 10 Numaralı defter (1132-1133/1719-1720), 145 s.
- 11 Numaralı defter (1133-1136/1719-1723), 98 s.
- 12 Numaralı defter (1136-1139/1723-1726), 147 s.
- 13 Numaralı defter (1139-1147/1726-1734), 227 s.
- 14 Numaralı defter (1144-1148/1731-1735), 130 s.
- 15 Numaralı defter (1148-1156/1735-1743), 241 s.
- 16 Numaralı defter (1158-1164/1745-1751), 227 s.
- 17 Numaralı defter (1157-1161/1744-1748), 107 s.
- 18 Numaralı defter (1169-1194/1755-1779), 133 s.
- 19 Numaralı defter (1175-1183/1761-1769), 153 s.
- 20 Numaralı defter (1183-1196/1769-1781), 166 s.
- 21 Numaralı defter (1198-1212/1783-1797), s. 365.
- 22 Numaralı defter (1209-1215/1794-1800), 128 s.

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi**Kıbrıs Lefkoşa Şer'i Sicil Varakları**

- 1/1e (1138-1139/1725/6-1726), 12 s.

Araştırmalar

- Abacı, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*, Ankara 2001.
- Adıyeke, A. Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), II/1*, Ankara 2002, ss. 557-569.
- Akyılmaz, Gül, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kadının Statüsü*, Konya 2000.

- Altan, Mehmet-İpçioğlu, Mehmet, "Şer'iye Sicil Kayıtlarına Göre 1748-1749 Yıllarında Konya'da Aile", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21/2009, Konya 2009, ss. 519-532.
- Atar, Fahrettin, "Muhâlea", *DİA*, Cilt 30, İstanbul 2005, ss. 399-402.
- Aydın, Mehmet Akif, "Osmanlı Hukukunda Nikâh Akidleri", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, ss. 1-12.
- , *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İstanbul 1985.
- , "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt 2, Ankara 1992, ss. 434-455.
- , *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 1999.
- , "Mehir", *DİA*, Cilt 28, Ankara 2003, ss. 389-391.
- Bedevisi, Vergi H, "Kıbrıs Şer'i Mahkeme Sicilleri Üzerinde Araştırmalar", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969)*, Ankara 1971, ss.139-149.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve İstilahatı Fikhiyye Kamusu*, 2. Cilt, İstanbul 1969.
- Cezar, Yavuz, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, İstanbul 1998, ss.15-32.
- Cin, Halil, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Konya 1988.
- , *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Konya 1988.
- Cin, Halil- Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi ve Kamu Hukuku*, Konya 1989
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Ankara 1994.
- Çevikel, Nuri, *Kıbrıs Eyaleti Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk (1750-1800)*, Gazimağusa 2000.
- , "Kıbrıs Eyaleti'nde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri (1750-1800)" *Osmanlı*, Cilt 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 277-286.
- Çiçek, Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr Nejat Göyünç*, Ankara 2001, ss. 31-51.
- Çiğdem, Recep, "Khul or Dissolution of Marriage by a Woman: A Historical Background and Two Cases From the Bakhchisaray/Crimea Court", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, İzmir 2005, ss. 95-115.

- Demirel, Ömer, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211 (1990), ss. 945-961.
- Demiryürek, Mehmet, "Kıbrıs Şer'iye Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Aile", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 50 (2009/2), İstanbul 2010, ss. 87-120.
- Döndüren, Hamdi, "Nikah", *Şamil İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul 1992.
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1983.
- Eken, Galip, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, Konya 2000, ss. 477-490.
- Erdoğan, Mehmet Akif, "Osmanlı Kıbrıs'ında İhüda Meselesi (1580-1640)", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, ss. 163-171.
- , "Osmanlı Kıbrıs'ında Kadınlar (1580-1640)", *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri 25-26 Mayıs 1998*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2000, ss. 154-200.
- , "On Altı ve On Yedinci Yüzyıllarda İstanbul'da Hul' Yöntemiyle Boşanma", *Osmanlı İstanbulu I, 1. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs - 1 Haziran*, 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul 2014, ss. 273-281.
- Güler, İbrahim, "XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği", *Türkler*, XIV Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 28-40.
- İmber, Colin, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, ss. 77-100.
- İpçioğlu, Mehmet, *Konya Şer'iye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, Ankara 2001.
- Jennings, Ronald C., "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Ottoman Kayseri", *JESHO*, XVIII/1 (1975), ss. 53-114
- , "The Legal Position of Women in Kayseri, a Large Ottoman City, 1590-1630", *International Journal of Women's Studies* 3 (1980), ss. 559-582
- , "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640", *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Cambridge 1986, ss. 129-154.
- , "Zimmis (non-Muslim) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the economic and Social History of the Orient* 21 (1978): 225-293.

- , “Divorce In The Ottoman Sharia Court of Cyprus, 1580-1640”, *Studia Islamica*, LXXVIII, 1993, ss.155-167.
- , *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York 1993.
- Kankal, Ahmet, “17. ve 18. Yüzyıllarda Kuzey-Batı Anadolu’da Sosyal Hayat (Şer’iyye Sicillerine Göre)”, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XV İzmir 2000, ss. 31-74.
- Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C. I, İstanbul 2001.
- Kıvrım, İsmail, “XVII. Yüzyılda Gaziantep Şehrinde Ailenin Oluşumu (1650-1700)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:22, Konya 2007, ss.357-391.
- , “17. Yüzyılda Osmanlı toplumunda Boşanma Hadiseleri (Ayıntâb, Örneği; Talâk, Muhâla’a ve Tefrik)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (<http://sbe.gantep.edu.tr>), 2011 10 (1), Gaziantep 2011, ss.371-399.
- Kurt, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Bursa 1998.
- Mc Carthy, Justin, *The Ottoman Turks*, London 1997.
- Ortaylı, İlber, “Anadolu’da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları I*, İstanbul 1980, ss.33-40.
- , *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2001.
- Özdemir, Rifat, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)”, *Belleten*, LIV/211, (1990), ss.993-1052.
- Özkul, Ali Efdal, *Leşkoşa’nın 4 Numaralı Şer’iye Sicili (H. 1043-1046)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Lisans Tezi, İzmir 1995.
- , *Kıbrıs’ın Sosyo-Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2005.
- , “Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adasındaki İslamiyete Geçmede (İhtida) Kadınların Durumu”, *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol: 3 Issue: 13, Kadın Araştırmaları Özel Sayısı, www.sosyalarastirmalar.com, 2010, ss. 220-231.
- Öztürk, Said, “Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri”, *Osmanlı*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 401-411.
- Öztürk, Said, *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, İstanbul 1995.
- Pirce, Leslie P., “Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı”, *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, ss. 161-187.

- Peirce, Leslie P., *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul 2005.
- Sak, İzzet-Aköz, Alaaddin, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma İle Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Konya Şer'iye Sicillerine Göre)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, Konya 2004, ss. 91-140.
- İzzet, Sak, "Şer'iye Sicilleri Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Aile Hayatı: Konya Örneği (1700-1725)", *Tarihin Peşinde-Uluslar Arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2012, Sayı: 7, Konya, ss. 117-135.
- Schacht, Joseph, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. M. Dağ- A. Şener, Ankara 1977.
- Schacht, Joseph, "Talâk", *İA*, Cilt XI, Eskişehir 1997.
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C. I, Ankara 1992, ss. 92-96.
- Tümer, Günay-Küçük Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ankara 1997.
- Tucker, Judith E., "Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriye'si ve Filistin'de İslam Hukukuna Göre Annelik", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. M.C. Zilfi, İstanbul 2000, ss. 222-240.
- Yaman, Ahmet, *İslam Aile Hukuku*, Konya 2002.
- Williams, Henry P., "Marriage and Divorce in the Legal Culture of the Old, the Ottoman, and the New Turks", *Journal of Turkish Studies*, V, USA 1981, ss. 131-200.
- Zeilinger, Johannes, "Western Travellers On Ottoman Cyprus", *Second International Congress For Cyprus Studies 24-27 November 1998*, Ia, Eastern Mediterranean University, Gazimağusa 1999, ss. 323-341.
- Zilfi, Madeline C., "Geçinemiyoruz : 18. Yüzyılda Kadınlar ve Hul", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, İstanbul 2000, ss. 251-283.

CEZZÂR AHMED PAŞA (Ö. 1804) HAKKINDA BİR TAKRİR MÜNASEBETİYLE SURİYE'DE İKTİDAR OYUNLARI

SELDA GÜNER*

I- Kölemenlikten Paşalığa Sergüzeşt-i Cezzâr Ahmed Paşa

a. Boşnak'tan Cezzar'a Ahmet Bey'in Mısır Hikâyesi

Temmuz 1798'de Napoléon Bonaparte İskenderiye'yi ele geçirip, Şubat 1799'da Yafa'daki Osmanlı garnizonuna saldırdığında Akkâ garnizon kumandanı, bazen Sayda, bazen de hem Sayda hem de Şam vâlisi olarak görev yapan Cezzâr Ahmed Paşa'ydı¹. Cezzâr Ahmed Paşa gerek popüler imgede ve gerekse Osmanlı tarih yazımında bilhassa Akkâ müdafidir². Ancak Cezzar Ahmet için kullanılan bu sıfatın hareketli bir evveliyatı vardır.

Cezzâr Ahmed Paşa'nın Osmanlı Arap coğrafyasıyla tanışması, Bosna vâlisi Hekimzâde Ali Paşa'nın hizmetine girerek 1756 senesinde Mısır'a gelmesiyle başlar. Mısır Memlûk grupları arasındaki kronik siyasî nüfuz mücadelesine dâhil olur³ ve Mısır'lılar aralarına yeni katlan üyeye "Boşnak" lakabı verirler. *Boşnak* Ahmed Bey,

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, sguner@hacettepe.edu.tr

¹ Cezzâr Ahmed Paşa'nın Şam vâlliliğinin birinci dönemi Şubat 1785-Kasım 1786, ikinci dönemi Ekim 1790-Aralık 1795, üçüncü dönemi 1799-1800, dördüncü dönemi ise Eylül 1802- Nisan 1804 tarihlerindedir. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Şam vâlliliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Linda Schatkowski-Schilcher, *The Decline of Syrian Localism: The Damascene Notables 1785-1870*, St. Antony's College, Oxford University 1978 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 66-68

² Bosna'da dünyaya gelen Cezzar Ahmed Paşa'nın doğum tarihi hakkında 1720, 1722, 1735 yılları zikredilmektedir. Cezzar Ahmed Paşa'nın doğum tarihiyle ilgili tartışmalar için bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (2011) s. 123-124, Kemal S. Salibi, "Al-Djazzâr Pasha", *EF*, s. 268

³ Bkz. Cezzâr Ahmed Paşa, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century The Nizâm-nâme-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha*, Ed. ve trans. Shaw, S. J. Harvard University Press, Cambridge 1962, s. 7, Feridun Emecen, "Cezzâr Ahmed Paşa", *TDVİA*, C.7 (1993), s. 516, Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 239, Tekindağ, a.g.m., s. 124, ayrıca bkz. Jane Hathaway, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1, (1995) ss. 39-52

1758 senesinde *Hacı olur*; Emirü'l-hâc Sâlih el-Kâsimî Hicaz'a giderken maiyetinde o da vardır. Dönüşte Kahire şeyhü'l-beledi Bulutkapan Ali Bey'in *hanesinden* Buhayre sancak beyi Abdullah Bey'in hizmetine girer⁴. Abdullah öldürülür ve Mısır sultanı olmak gibi muhteris emeller besleyen Bulutkapan Ali Bey onu Buhayre (Bahire) sancak beyliğiyle ödüllendirir. Buhayre'de, Sancak beyi *Boşnak* Ahmet, yeni bir unvan edinir: *Cezzar* yani deve kasabı! Zira Hunadi urbanı ile yaptığı cenklerde, isyancıları develeriyle birlikte öldürmektedir⁵. Cezzâr Ahmed'in sancak beyi olarak performansı, Bulutkapan Ali Bey'in on sekiz has Memlûklerine dâhil etmesiyle taçlanır⁶. Ne var ki bölgede âdet olduğu üzere ikbali zeval izler; Memlûk beyleri arasındaki kavgada kaybeden olarak İstanbul'a kaçır, Kahire'ye döndüyse de, eski hamisi Bulutkapan Ali Bey'in tazyikine uğrar, onun baskısıyla gittiği Halep ve Hama yeni bir politik güzergâh açar, Mısır defteri kapanır, Suriye serüveni başlar.

b. Cezzar Suriye'de

Fakat izlediği taktik Mısır'ı daha doğrusu Osmanlı patrimonyalizmini tekrar canlandırır: Gözden düşmüş bende, güç toplamak için, yeni hamiler ve patronlar arayacaktır. Önce Suriye bölgesinin güçlü ailelerinden Şihâboğullarına⁷ sığınır, daha sonra devlete kapılır, Şam muhafızı Osman Paşa'nın hizmetine girer. İleride ayrıntılı olarak açıklanacağı üzere, burada Zâhir el-Ömer⁸e karşı yapılan seferlere

⁴ Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye*, A. Aktan, A. Yuvalı, M. Keskin Haz., C.1, Sebül Yayinevi, İstanbul 1995, s.270, Abd al-Rahman al-Jabarti, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt 'Ajâ'ib al-Âthâr fi'l-Tarâjim wa'l-Akhhâr*, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, C.1, Steiner, Stuttgart, 1994, s. 510-511,561-562

⁵ Batılı kaynaklarda Cezzâr için "kasap" lakabını ilk defa zikreden Lockroy olmuştur. E. Lockroy, *Ahmed le Boucher*, Paris, 1888, s. 15, ayrıca bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa". *İA*, C.3, MEB, İstanbul (1945), s. 156, Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı...", s. 125

⁶ Bkz: Emecen, a.g.m., s. 517, Tekindağ, "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı...", s. 126, ayrıca bkz. Daniel Crecelius, "Egypt in the Eighteenth Century", *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, C.2, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s. 78-79

⁷ Benü-Şihâblar 1173 ten 1860 kadar Lübnan Dağları'nın bir kısmında hüküm sürmüşköklü bir Dürzi şeyhi sülalesidir. Sırasıyla merkez Hasbayya (1173-1613), sonra Raşayya (1613-1697), daha sonra ise Mâ'nlar'ın yerine geçerek Dayrû'l-Kamer (1697-1807), bundan sonra da Beytû'd-Dîn (1807-1860)i yönetmişlerdir. Başlangıçta Sünnî olan bu aile 1697 senesinde Dürzilerin liderliğini üstlenmişti. 1768'de ise Dürzilikten Katolik-Mâ'rûniliğe geçmişlerdi. Cebel-i Lübnan, 1697-1860 arasında prenslik (beylik) statüsünde iken, beni Şihaplar Osmanlı sancak beyleriydiler. Bkz. Muhammed Adnan Bakhit, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982, s. 180-181, Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye (1074-1990)*, C.2, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, ss. 510-511

⁸ 1768 yılında Osmanlı-Rus savaşı sırasında Akkâ taraflarında isyan eden Zâhir Ömer, Medine'den Safed taraflarına göç etmiş olan Zeydan isimli birinin torunu olup, babasının adı Ömer'dir. Zâhir Ömer, Dürzi beyi olan Benü Şihâb ailesinin nüfuzu altında bulunan Safed'de onlar tarafından tayin edilmiş bir kaymakam olup, tedricen idarî sahasını genişleterek Akkâ, Sayda, Yafa, Hayfa, Ramle ve Nablus taraflarına nüfuzunu genişletmiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.4/1, TTK Ankara 1988, s.433, ayrıca bkz. Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Magnes Press, Jarusalem 1973, ss. 30-43

katılır⁹. Zaten Buhayre sancak beyi iken kendisine Cezzar ünvanını kazandıracak şekilde askerî deneyim ve sicil kazanmıştı. Nitekim siyaset ve harp; kısaca idarî ve askerî vasıfları kişiliğinin iki rüknü olarak tüm kariyerine eşlik edecektir. Tıpkı Kahire'de Bulutkapan'ın gölgesinde kendine iktidar alanı açmasında olduğu gibi şimdi Şam'da da Osman Paşa'ya hizmet ederek müstakil olmak isteyecektir. Cezzâr'ın bu seferki hedefi Beyrut ve havalisidir. Dürzî emiri Yusuf ondan Beyrut'u terk etmesini istediğinde Cezzâr onu reddeder. Emir Yusuf için, Cezzâr gâilesi o kadar büyüktür ki onu Beyrut'tan çıkarmak adına ilk önce eski düşmanı Zâhir el-Ömer'den, daha sonra da Babiali ile harbi sürdüren Moskoflu'dan yardım ister. Beyrut kara ve denizden kuşatılınca Cezzâr Ahmed Bey, gizlice Zâhir el-Ömer'le anlaşır ve teslim şartlarını Şihâboğulları'na bildirir. Çaresiz Beyrut'tan ayrılır, Akka'ya gidip Zâhir'e iltica eder. Bir müddet sonra, 1770 yılında onu tekrar Akkâ'dan Şam'a geçerek, Suriye'deki ilk efendisi vâli Osman Paşa'nın yanında görürüz.¹⁰ Cezzar ve Osman Paşa arasındaki ilişki, ne kadar birbirine muhtaçsa, o kadar da birbirini denetleyen bir siyasete dayanmaktadır ve her an *ihane*'te açıktır. Cezzar'ın o sıralar *Kızıl Elma*'sı Şam valililiğidir. Cezzâr Ahmed'e, sırasıyla Beyrut ve Şam icraatları kaale alınarak önce Rumeli beylerbeyliği pâyesi ve ardından da Karahisar mutasarrıflığı verilir; bu hem bir taltif ve hem de uzaklaştırmadır. Cezzar yeni görev yerine gitmek için hiç acele etmez. Zahir Ömer'in isyanı üzerine hala Suriye'de olan Cezzar'dan medet umulur. 1775 yılında isyanı bastırır ve Babiali rahat bir nefes alır; kendisine vezirlik rütbesiyle Sayda valiliği tevcih edilir¹¹. 1756 yılında Kahire'ye Boşnak olarak gelen Ahmet Bey aradan yirmi yıl geçmeden Cezzar Ahmet Paşa olur ve ikbâl devri başlar.

Cezzâr Ahmed Bey'in serüveni, o dönemde İmparatorluğun diğer bölgelerindeki, -örneğin Vidin'deki Pazvandoğlu- yerel güçlerle benzerlikler taşımaktadır: Askerî bir kimlik ve âyanlık. Cezzâr Ahmed Bey, Aksan'ın da belirttiği gibi, etrafında savaşçılardan mürekkep bir topluluk meydana getirerek bir "Arnavut"a dönüşmüştür¹².

⁹ Aslında Bâbü'lî'nin, Dürzî emiri Yusuf ile Zâhir Ömer'in aralarının açılmasını fırsat bilerek Şam tarafına serasker tayin ettiği Mısırlı Osman Paşa, Dürzilerle ittifak kurarak ve içlerinde Cezzâr Ahmed'in de olduğu bir miktar kuvvetle Zahir Ömer üzerine Halil Paşa'yı göndermiştir. Fakat Sayda muhârebesinde Zâhir Ömer başarılı olunca, bozulan Osmanlı kuvvetleri Şam'a, Dürzî kuvvetleri de dağ tarafına kaçmışlardır. Bunun üzerine Akkâ'ya celbedilmiş olan Rus donanması Beyrut kıyılarına gelerek, asker çıkarmış ve dükkânları yağmalamıştır. Bundan sonra Zâhir Ömer ve Dürzî emiri Yusuf arasındaki husumet dostluğa dönüşmüş ve Zâhir Ömer de devlete itaat ettiğinden Berrûş-Şam meselesi geçici olarak kapanmıştır. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 434.

¹⁰ Bkz: Emecen, *a.g.m.*, s. 517

¹¹ Uzunçarşılı'ya göre, Cezzâr Ahmed Paşa'ya Sayda eyâleti 1189 senesi sonlarında (1776 Ocak) verilirerek, akabinde vezirlik tevcih edilmiştir, bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 441

¹² Bkz. Aksan, *a.g.e.*, s. 240

II. İkbâl: Cezzar Ahmet Paşa, Sayda Vâlisi

Sayda vâililiği, Cezzâr Ahmed Paşa'nın politik kariyerinde yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Bulunduğu mevki gereği, bölgedeki bağımsız hareket eden âsi aşiretler, nüfuzlu yerli beyler ve hatta vâlilerle mücadele ederek otoritesini tesis ve kabul ettirmeye ve bunu yaparken de İstanbul'a sadakatini göstermeye çalışacaktır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ise onun Bilâdü's-Şam'da müstakil bir devlet kurmaya çalışacağından hep endişe etmiştir. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akka'daki faaliyetlerini anlatan mezkûr takrîr de Bâbiâli'nin Cezzâr'a dair taşıdığı bu endişe ve takibin neticesinde kaleme alınmıştır. Buna rağmen, Cezzâr'ın 1804'de ölünceye kadar yirmi dokuz yıl bu bölgeyi idare etmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu gücü sınırlama çabalarının sonuç vermeyişi, sadece askerî güçle açıklanamaz; o ayrıca usta bir siyaset oyuncusudur¹³. Bu oyun dengeye dayanmaktadır; yerel unsurlara karşı Babiali'yi, Babiali'ye karşı ise Arapları kullanmak...

Cezzâr Ahmed Paşa'nın Sayda vâililiğinin en önemli gündemi, *asi* Dürzileri zapt u rapt altına almaktır. Cezzâr- Dürzi mücadelesinin evveliyatını anlamak için onun Sayda vâililiğine tâyni sürecinin kısaca anlatılması mecburidir, zira onun vâililiği dönemindeki faaliyetleri, bölgede nüfuzunu tesis etmek için yaptığı icraatlar, iktidara gelmeden önceki sergüzeştinden etkilenmiştir. Bu sayede onun Sayda vâililiği döneminde (1775-1804) kendisine merkez yaptığı Akkâ sancağının¹⁴, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölgedeki iktidar mücadelelerinde oynadığı rol de izah edilecektir.

a. Cezzar'dan Evvel Akkâ Sancağı

Mısır'da Memlûk beyleri ile Suriye'de 90 yaşındaki Şeyh Zâhir Ömer ve oğulları bu coğrafyanın hâkimleriydiler: kendilerine ait kapı halkları, silahlı adamları ve mültezim olarak gelir kaynakları bulunmaktaydı. Bâbiâli'nin önceliği Şeyh Zahir Ömer'in Suriye'deki artan nüfuzunu kırmaktır¹⁵. Şeyh Zahir Ömer, Taberiye gölü yakınlarında Şeria Nehri kıyılarına yerleşen bedevi bir boya mensuptu. Gölün kuzey batısındaki küçük dağ kasabası Safed, zengin ve itibarlı ailesine aitti. Babası Ömer'in yüzyılın başında ölümünden sonra, bölgesini Tiberias diye anılan Taberiye şehrini ele geçirerek genişletmişti. Şam beylerinin saldırılarına karşı koymayı başarmış ve 1749'da da önemli bir liman olan Akkâ'yı ele geçirmişti¹⁶. Bâbiâli, emri vakiye bo-

¹³ Bkz. Emecen, a.g.m., s. 517, Süreyya, a.g.e., s. 270

¹⁴ 1517 de Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresine geçtikten sonra Akkâ, Safed'e bağlı bir nahiye iken 1520 senesinde Şam eyâletinin bir sancağı haline gelmiştir. 1660 yılında ise, Sayda eyâletine tâbi bir sancak idi. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006, s. 15

¹⁵ Bkz. Amnon Cohen, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century-Sources of its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/ 1, (1971), s. 47-48

¹⁶ Bkz. Philipp, a.g.m., s. 93

yun eğdi; buradaki beyin Sayda vâlisine ödediği vergiyi hiçbir kesinti yapmadan ödemeye devam etmesi, düşman bedevî aşiretlerini kontrol altında tutup sultana sadık kalmasıyla Zahir Ömer'in burada kalmasına izin verdi¹⁷. Bu durum, daha sonra Cezzar Paşa ve hatta İmparatorluğun diğer eyaletlerinde de görülecek örneklerle benzer şekilde, XVIII. Yüzyılın; âyânlar çağına ruhuna uygundu ve hatta mez-kûr yüzyılın alâmet-i farikasıydı: Merkez zayıfladıkça yerel güçleniyor, taşra hanelerini mukataalarını genişletiyor, "kırdı ve kentte" güvenliği sağlamak adına milis devşiriyor ve İstanbul itiraz edince de eylemlerini meşrulaştırmak için başka tehdit unsurlarını gerekçe gösteriyorlardı¹⁸.

Akkâ, diğer yandan, Şeyh Zahir Ömer'in artan gücünün en önemli üssü olmuştu. Zahir önce şehri tahkim etti; hariçten göçmen getirerek nüfus ve üretimi artırdı. Çok geçmeden şehrin refahını yükseltti. Ayrıca çöl bedevileri ile kurulan bağlantılarla Zahir Ömer gerektiğinde kullanılmak üzere, güçlü bir askerî yardım elde etmeyi de başarmıştı. O dönemde Anti-Lübnan Dağları'nın eteğindeki Sur Bölgesi'nde etkili ve Bâbiâli'ye isyan ettikten sonra Zahir Ömer'in kendi tarafına çekmeyi başardığı Muttali aşireti bu duruma örnek verilebilir. Ancak aile içinde oğulları ile çatışmalara dönüşen mücadeleler, gücünün daha da büyümesini engellemişti¹⁹. Zahir Ömer, aile içi nizalara rağmen, kendini Bâbiâli'den şahsı ve halefleri için Akkâ ve Celle şeyhi, Nasıra, Taberiye ve Safed vâlisi olarak kabul edilmesini isteyecek kadar güçlü adde-di-yordu²⁰. Bâbiâli ise, Rusya ile savaş endişesi sebebiyle böyle bir talebi geri çevirecek durumda değildi, dolayısıyla Zahir Ömer bütün bu unvan, görev ve mansipların konjonktürün yardımıyla elde edebildi.

¹⁷ Bkz. Johann W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Ed. Erhan Afyoncu, C.6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s.29-30, Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les années 1783, 1784 et 1785*, C.2, Paris 1787, s. 84, ayrıca bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 433

¹⁸ Bkz. Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999, s. 76

¹⁹ Bâbiâli'nin Zahir Ömer'in artan nüfuzundan rahatsız olmasını Zinkeisen ayrıntılı olarak anlatmaktadır. Buna göre, 1757'de Mekke'ye giden hac kervanının Zahir Ömer'e dost bir bedevî aşiretinin saldırısına uğraması ve yağmalanması, Bâbiâli ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Zahir Ömer'in bu saldırıyı gerçekleştiren bedevileri cezalandırmamış ve ganimetlerini Akkâ'da düşük değerlerde satmalarına izin vermişti. Diğer taraftan Bâbiâli, bir müddetten beri Zahir Ömer'in bilhassa Suriye kıyılarında dolaşan Malta korsanlarına tarafsız bir bayrak altında Akkâ Limanı'nda himaye ve sığınak sağlamasını, onlara da ganimetlerini ve ele geçirdikleri gemileri burada satmalarına izin vermesini hoş karşılamadı. Yine de İstanbul, Zahir Ömer'in gücünü, el altından topraklarının çeşitli yerlerine vâli tayin ettiği öz oğulları ile düşmanlığını besleyerek azaltmaktan öteye gidememişti. Özellikle en büyük oğlu Şeyh Ali Zahir, en önemli ve tehlikeli rakibiydi. Ali Zahir iktidarı zorla ele geçirmeye çalışmış ve bu mücadele sonucunda, Bâbiâli tarafından Zahir Ömer'in ve ailesinin nüfuzunu kırmak için iyi bir fırsat olarak görülmüştür. Bkz. Zinkeisen, a.g.e., s. 30-31, ayrıca bkz. Tekindağ, "Cezzar Ahmed Paşa", a.g.e., s. 156

²⁰ Bkz. Zinkeisen, a.g.e., s. 30

Ancak Suriye santranç tahtasında yerel bir aktörün aşırı güçlenmesi, Dersaadet'in alana güçlü bir piyon sürmesini de geciktirmez. Zahir Ömerle mücadele görevi, 1760'tan beri Şam vâililiği yapan ve şeyhin şahsı düşmanı olarak Bâbîâli'nin güvenine nail olan Osman Paşa'ya verilir. Diğer taraftan Osman Paşa'nın iki oğlu Trablusşam ve Sayda vâililiklerine tayin edilmiş ve Osman Paşa'nın tasarrufu altındaki bölgeye 1765'te ayrıca Kudüs ve Filistin'in tamamı da eklenir. Tehditin büyüklüğü Zahir Ömer'i, oğlu Ali Zahir ile acilen barış yapmaya iter. Ali Zahir, Osman Paşa'nın Nablus'a hareket eden birliğini yenilgiye uğratmasıyla, Şeyh Zahir Ömer ve Bâbîâli arasındaki ilişkiler resmen bozulur. Diğer taraftan Osman Paşa'nın Bâbîâli adına sürdürdüğü savaş, zamanla menfi bir hâl alır: Osman Paşa'nın harp masraflarını karşılamak için halktan yeni vergi toplaması, Suriye bölgesinde huzursuzluk çıkartıp, bilhassa Filistin'de Remle (Ramle), Gazze ve Yafa'da isyanlara yol açar. Devreye üçüncü ve bildik bir isim girer: Cezzar'ın Mısır'daki hamisi Memlûk beyi Bulutkapan Ali Bey. Bâbîâli'nin içinde bulunduğu müşkilatı fırsat bilerek, hükümdarlığını Mısır'dan başka Suriye ve Filistin'e yaymak için harekete geçer ²¹. Bulutkapan o sıralar Mısır'da gücünün zirvesindedir ²². Abaza soyundan gelen sıradan bir Memlûk iken, Memlûk beylerinin kendi aralarındaki mücadeleyi lehine çevirerek, önce Şeyhü'l-beled, daha sonra Mısır beyi olmuştu. Mahalli iktidarının merkezce onanması için oyunu kurallarına göre oynar: Bâbîâli'nin etkili vezirlerine gerekli keseleri sunar, sureta biat eder. İstanbul'un rızasını kazandıktan sonra, ikinci adımı atmaktan çekinmez. Bâbîâli'nin vâlisini Mısır'dan kovar, harac ödemeyi keser ve nihayet 1768'de kendi adına sikke bastırır²³. Bütün bu heveskârlığı, onun, 'Mısır Sultanı' olmak gibi, daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın kuvveden fiile geçireceği, bir tahayyüle sahip olduğunun işaretleridir. Bulutkapan Ali Bey'in 1768

²¹ Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 31-32. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Mısır idari bakımdan değişimin işaretlerini vermektedir. Bulutkapan Ali Bey'in 1757 senesinden itibaren artan nüfûzuna kadar, ödenen senelik vergi (salyane) ve ayrıca Kahire'deki garnizonlar, İmparatorluk dâhilindeki ticarî dolaşım ve eyâlet vâililiği veya müteferrika gibi üst düzey atamalar, Mısır ile İstanbul arasında bağın güvencesiydi. Diğer taraftan Kahire, iktidarı ele geçirmeye çalışan, Kazdağlı grubunun kontrolündeki yerel askeri hanehalklarının tesinin artmasına ve yedi alayın liderliği için yapılan mücadeleye şahitlik etmişti. Aslında bu gelişme İmparatorluğun idaresindeki zaafıtan ziyade, Salzmann'ın da iddia ettiği gibi ticaretin yerel ekonomiyi genişletmesinden kaynaklanmaktaydı. Zira Kahire'de zenginlik, kahve ticareti ve Haremeyn'in ihtiyaçlarına ayrılmış arazilerin iltizam sözleşmeleriyle bağlantılı olarak teşekkül etmiştir. Bkz. Şemâdî-Zâde, 1978 II.A, ss. 96-99, Salzmann, 2011, s. 84-85, ayrıca bkz. Andre Raymond, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18 (1991), ss.16-37, Crecelius, *a.g.m.*, s. 61, 63-70. Zira iltizam, devletin genel olarak belirli bir yerle sınırlı kanuni ya da şer'i vergi unsurlarından oluşan bir yapıyı ifade eden mukataa birimlerini vergilendirmeyi, rekabete açık, müzayede ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenmesi istenen belirli bir senelik bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kâr ve zararı kendine ait olmak üzere kabul edecek mütezimlere devretmesidir. Bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *İA*, 22 (2000) TDV, İstanbul, s. 155

²² Bkz. S. K. Lusignan, *A History of the Revolt of Aly Bey against the Ottoman Porte*, London 1783, s. 146-147

²³ Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 32,

ve 1772 yıllarında Osmanlı İmparatorluğuyla ilişkilerinde, “Müstakil Mısır” tasavvuru belirleyici olmalıdır. Ayrıca Bulutkapan Ali Bey 1769'da Sayda bölgesinin bir kısmını ele geçirmişti²⁴. Payitaht zaviyesinden o, ihanet ve isyan içindeydi. Nitekim Bâbü'lî'nin Cezzar Ahmed Paşa'ya karşı beslediği şüphenin bir diğer saiki, onun bir zamanlar Bulutkapan'ın adamı olmasıydı²⁵.

Mısır ordusu ertesi yılın Şubat ayında Akkâ yakınlarına geldiğinde, birliklerin başında Bulutkapan Ali Bey'in damadı, Ebüzzeheb lakaplı, Muhammed (Mehmed) Bey bulunuyordu. Şeyh Zahir Ömer ile birleşerek, Nisan ayında Osman Paşa'nın Sayda, Trablusşam ve Haleb vâlilerinin birlikleri ile kendilerini beklediği Şam'a doğru ilerlemişti. Memlûklerin hücumu ile 6 Haziran'da Osmanlı birlikleri burada yenilgiye uğramış, ancak Osman Paşa'nın *rüşvet* vererek Ebüzzeheb Mehmed Bey'i ordusuyla Kahire'ye geri dönmesini sağlamıştı. Bu kez damad Ebüzzeheb Muhammed (Mehmed) Bey, kayınpeder Bulutkapan Ali Bey'e karşı isyan eder. Ebüzzeheb, 1772 Nisan'ında, kendi hizbinin yardımıyla Kahire önlerinde bir çatışmadan sonra şehri ve Mısır'ın idaresini ele geçirir. Bulutkapan Ali Bey Şam'ı almayı umarken, Kahire'den olur. Bulutkapan yanındaki 800 Memlûk ile Şam'da Osman Paşa'ya karşı mücadelesini tek başına sürdürmüş olan Şeyh Zahir Ömer'e sığınmıştır²⁶.

Mısır'ın eski hâkimi ve şimdi Rusların müttefiki olan Bulutkapan Ali Bey, Şeyh Zahir ile birleşerek, toplam 7 bin kişiden mürekkep kuvvetleri ile Sayda önlerine gelmiş, deniz tarafından saldırarak Osman Paşa'nın birliğini mağlup etmiştir²⁷. Akabinde iki müttefik, takriben sekiz ay süren bir kuşatmanın ardından, Şubat 1773'te, Yafa'yı da zapt etmişlerdir²⁸. Zahir Ömer, Suriye'deki iktidarını genişletip, tahkim ettikten sonra yeni bir hedef belirleyecektir: Mısır; Bulutkapan Ali Bey'e eski memaliki iade edilecektir. Fakat Ali Bey ve Zahir Ömer'in hesapları Mısır'a var-

²⁴ Zinkeisen'nin iddiasına göre, Venedikli bir tüccarın tavsiyesi üzerine Hindistan ile yapılacak ticaret için bir depolama yeri kurmak üzere Mekke'ye ait Cidde Limanı'nı zaptetmiş ve son olarak Mekke'ye saldırarak burayı yağmalamış, 1770'te bir beyannâme ile Suriye'yi Osman Paşa'nın zorbalığından kurtaracağını ve bunun için seçildiğini ilan etmiştir. Ramle, Gazze ve Yafa, yıl sonunda Memlûklerden oluşan öncü birliklerinin saldırısına uğramış, fakat bu birlikler Osman Paşa'nın emrinde Şam'dan gelen orduya yenilmiştir. Yine de Bulutkapan Ali Bey'in birlikleri, Zahir Ömer'in yardımıyla Osman Paşa'yı tekrar Şam'a kadar sürmeyi ve Yafa ile birlikte Filistin'in tamamını ele geçirmeyi başarmıştır. Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 32.

²⁵ Bkz. Crecelius, *a.g.m.*, s. 79

²⁶ Şem'dânî-zâde, *Şem'dânî-Zâde Findıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'it-Tevârih*, Trans. M. Münir Aktepe, II.B, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980 s.103-104, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 33

²⁷ Kasım 1772'de bir Rum korsanı olan Panayotti'nin emrindeki bir fırkateyn ve üç yelkenliden meydana gelen bir Rus filosunun, Yafa'ya taarruz edip şehri kara tarafından kuşatan Ali Bey ile Memlûklarına zahire ve mühimmat taşıdığı bilinmektedir. Bkz. Şehabettin Tekindağ, “18. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut Savunması”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), s. 37-38

²⁸ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Yedigöte Yayınları, İstanbul 2009, 5, s. 64-65

madan bozulacaktır: Şubat zaferlerinden iki ay sonra Nisan'da, Zahir Ömer, Bulutkapan Ali Bey'in emrine verdiği memlûklular ile kendisinin bin beş yüz kişilik yardımcı kıtasından müteşekkil birleşik kuvvetle Kahire'ye doğru yola çıktıysa da, Mısır yolunda Ebuzzeheb Muhammed Bey'in ordusu tarafından yenilgiye uğratılarak öldürülmüş, meydan-ı siyasetten bir oyuncu eksilmiştir²⁹.

b. Cezzar ve Beyrut Ahvâli

Diğer taraftan Osman Paşa, Emir Yusuf'un yardım talebi üzerine, Cezzâr Ahmed Bey'i, kâhyası ve 300 Mağribi askeriyle birlikte Beyrut'un savunması için görevlendirmişti. Beyrut müdaafasındaki müspet katkısı Cezzâr Ahmed Bey'i, Beyrut mütesellimliğine yükseltir. Fakat bunun bir hata olduğu çok geçmeden anlaşılabilecekti. Sancaklara dışarıdan mütesellim tayin olunduğu nadir de olsa görülmemiş değildi. Ashında bu şekilde olan tayinler genelde uzun sürmemiş ve dışarıdan mütesellimliğe tayin edilen kişi sancağı kısa sürede terk etmek mecburiyetinde kalmıştı³⁰. Zira Mütesellimin kendi ailelerinden tayin edilmesini arzu eden yerli ailelerin tehditlerine maruz kalmışlardı. Benzer akıbet Cezzâr'ın başına da gelir ve Beyrut'u terk etmek zorunda kalır. Oysa, Cezzâr Paşa, Zâhir el-Ömer ile ittifak kurarak Akdeniz'de faaliyet gösteren Ruslar'ın Beyrut'u topa tutması üzerine buraya yardım için gitmiş ve Şihâboğulları'ndan Beyrut hâkimi Dürzi Emiri Yusuf'un tavsiyesi ile Beyrut mütesellimliğine getirilmişti.

Suriye'de iç kavga, Osmanlı-Rus harbi sürerken ve 'Moskof' donanması Yafa ve Beyrut'u bombalarken Cezzar bir komplodan Emir Yusuf sayesinde kurtulacaktır. Komplonun gerisinde Muhammed Ebuzzeheb vardır: Zahir Ömer'le ittifak kurarak Nisan 1773'de Memlûkları ve 1500 Safedli urban ile Mısır'a hareket eden Bulutkapan Ali Bey'i zehirleyerek saf dışı bırakan Muhammed Ebuzzeheb (Mayıs 1773), Beyrut'a yerleşen eski rakibi Cezzâr'ın öldürülüp başının Mısır'a gönderilmesi halinde Emir Yusuf'a 200.000 gurus vaat etmişti. Ancak Emir Yusuf, Cezzâr Ahmet lehine bir karar vermiş ve bu teklifi reddetmişti³¹.

Bulutkapan Ali Bey'in ölümünden sonra (1773), Mısır'ın birikmiş vergi borçlarını ödeyen yeni Mısır vâlisi Keke Abdî Paşa, Osmanlı Sultanı adına "Akkâ şeyhi, Nazareth, Tiberiya ve Galile komutanı" oldu, devamında Şeyh Zahir'in elinden Suriye sahilinin tamamını almayı başardı. İngiliz Robinson'un komutası altındaki topçularla birlikte Gazze'yi işgal etti, ancak Yafa halkı onun iktidarını tanımayı red-

²⁹ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 33-34

³⁰ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994, s. 128

³¹ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 39-40

dedi³². Cezzâr Ahmed Paşa Sayda vâililiğine tam bu siyasi kargaşa içerisinde tayin edildi.

Cezzâr Ahmed Bey Beyrut mütesellimi iken, şehrin surlarını tamir ettirmiş, Cebel ahâlisinin silahla şehre girmelerini yasaklamak gibi³³ güvenlik ve asayiş tedbirleri almıştı. İnşaat hamlesini karşılamak üzere Beyrut Limanı'nda bulunan Şihâboğullarına ait bir gemiden 200.000 kuruş alır. Diğer taraftan Cezzâr Ahmed'in faaliyetlerini Cebel-i Lübnan'ın kadim merkezi Deyrû'l Kamer'den takip eden Emîr Yusuf, Beyrut önlerine gelerek, Cezzâr'a 40 gün içinde şehri terk etmesini bildirmiş, ancak Cezzâr bunu kabul etmemiştir. Red cevabı Emîr Yusuf'u, Ruslarla ittifak halinde olan Zahir Ömer'den yardım istemeye yönelir³⁴. Bu kez talebi kabul edilir; Emîr Yusuf, Zahir Ömer'e tâbi Dürzî, Benû Muteval ve Safed urbanı ile ittifak halinde Beyrut'u kuşatır ve ayrıca üçgeni tamamlamak için, gene Zahir Ömer aracılığıyla Rus donanmasını yardıma çağırır. Beyrut muhasarası 2 Ağustos tarihinde karadan Dürzî, Benû Muteval, Benû Zeyd urbanının öncülüğünde, deniz tarafından ise Rus filosunun top ateşi ile başlamıştır³⁵. Akabinde Rus filosu kıyıya çıkar ve şehri yağmalar. Bombardımanı yağmanın takip etmesine Emîr Yusuf ile Dürzîler karşıçkar ve hatta Rus bahriyelilerle sürtüşmeler yaşanır³⁶. Cezzâr Beyrut'tan çıkmamak için direnir, ancak zahire ve mühimmatı tükenir, ayrıca Şam vâlisi Osman Paşa'dan beklediği yardım gelmez. Cezzâr'ın imdadına bu kez, Ruslarla Beyrut'un istikbali hakkında ihtilafa düşen eski hasmı Zahir Ömer yetişir; ona anlaşma teklif eder³⁷vs. Bu siyaset döngüsü, 'dost-düşman' ayrımı üzerine kurulu bir politikayı çağrıştırmakta, ancak Mısır ve Suriye'de dost-düşman daima göreceli ve geçici bir mecra sahiptir.

Cezzar Ahmed iktidar oyununda kendisine avantaj sağlayan Boşnak, Arnavut ve Kuzey Afrikalılardan devşirilmiş Memlûkleriyle bir askerî kuvvete sahipti ve Osmanlı hâkimiyetinin bölgedeki temsilcisi olarak, âsi urban ve aşiretlerle mücadele etmiş ve onları sindirmişti. Bu icraatları İmparatorluk merkezinde sevinç ve endişe gibi iki zıt duyguyu harekete geçirdi. Fakat Cezzâr, Mısır'ın ahvaline dair yazdığı raporlarla endişeleri gidermeyi bildi ve Şam vâililiğine tayin edildiği gibi (1785)³⁸, akabinde birkaç defa emirû'l-hacık görevini de uhdesine aldı. Şam ve Sayda

³² Bkz. Jorga, *a.g.e.*, 5, s. 65

³³ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 40-41

³⁴ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 41-42

³⁵ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 42

³⁶ Tekindağ, *a.g.m.*, s. 42

³⁷ Emîr Yusuf, Zahir Ömer aracılığıyla Rus filosunun desteğini almak için Zahir Ömer'den yardım istemişti, lakin Beyrut kuşatması sırasında ittifak halindeki bu parçalar, şehri kimin alacağı konusunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bkz. Tekindağ, *a.g.m.*, s. 44

³⁸ Bkz. Emecen, *a.g.m.*, s. 517, Cezzâr Ahmed Paşa'nın yazdığı raporlar içinde en meşhuru, *Nizâm-nâme-i Mısır*'dır. Bkz. Cezzâr Ahmed Paşa, *a.g.e.*

vâililikleri esnasında Akkâ'da ikâmet eden Cezzâr, kendi emrindeki Memlûklerin çıkardıkları isyanı bastırdıktan sonra Akkâ'daki mevkiini daha da güçlendirdi. Cezzâr Ahmed Paşa, Sayda havalisine muhtar bir bey gibi yerleşmek istediği için 1196 H. (1782 M.)'de Akkâ'yı tahkim ile burayı kendisine merkez yapmıştı; hatta maksadı hükümetçe anlaşıldığından 1197 Muharrem (1782 Aralık)'de Bosna vâililiğine nakledilmiş ise de Dürzî dağı havalisindeki isyandan bahis ile buradan ayrılmasının fena netice doğuracağını beyan ettiği için Sayda yine kendisinde bırakılmış ve aynı zamanda bastırdığı isyan sebebiyle Lübnan bölgesinin işleri de kendisine verilmiştir³⁹. Cezzâr Ahmed Paşa, Sayda kıyılarında ticarî faaliyetleri engelleyen Şii Mutevâl (Mitvalî) aşiretiyle Kuzey Filistin dağlarındaki âsi kabilelerin ayaklanmalarını da tenkil etmiş, Lübnan dağlarındaki Şihâb emirleriyle mücadele ederek onları sindirmişti. Merkezi Deyrû'l-Kamer olan Lübnan emiri Yusuf⁴⁰'u destekleyerek, kardeşi Emir Ahmed arasındaki Lübnan emirliği mücadelesinde Emir Yusuf'a askeri yardım göndermiştir⁴¹. Şam vâlisi Azızmâde Mehmed Paşa, Emir Ahmed'i desteklediyse de neticede Emir Yusuf, biraderini yenilgiye uğratarak Deyrû'l-Kamer'e gelmiştir (1198 H./1784 M.). Ancak Emir Yusuf bundan sonra Cezzâr'ın idarî tasaarufunda bulunan Beşara bölgesini yağmalattığı için, Cezzâr Ahmed Paşa bu yeni Dürzî hareketini bastırmak suretiyle Sayda vâililiğinde bırakılmasının münasip bir karar olduğunu da göstermiştir⁴².

Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Cezzâr Paşa, Cebel-i Lübnan hanedanlarının nüfuz ve iktidarlarına son vererek, burada "*bi'l-istiklâl tasarruf eylemek arzusunda*"dır. Ancak bu bölgede ümerâ-yı Şihâbiyye henüz ciddi bir tehlike kaynağıdır. Cezzar, bu defa Şihâboğulları arasında ihtilâf ve münâzaatdan istifade etmiştir. Şihâboğulları ayrıca Şam vâlilerinden destek almaktadırlar. Ümerâ-yı Şihâbiyye'den bazıları zaman zaman Şam vâlilerine sığınabilmekte ya da yardım alabilmekteydi. Cezzâr Paşa, bu iki tehdit karşısında ikili bir taktik izler; Cebel-i Dürziyi her taraftan kuşatmak için, bir taraftan Şam vâlisi olmaya çalışırken, diğer yandan Sayda mansıbını da kendi adamlarına tevcih ettirmeye uğraşır. Bu cüm-

³⁹ Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 605

⁴⁰ Dürzî lideri'nin adı Ahmed Vâsîf tarafından Mîr Yasef Şihâbi olarak zikredilmektedir. Bkz. Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 161-162

⁴¹ Bkz. Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", s. 156

⁴² Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 605-606. Ahmed Cevdet Paşa ise, Cezzâr'ın Emir Yusuf ile mücadelesini, "...Cezzâr Paşa'nın kethüdâsı olan Küçük Selim Paşa ile araları bozulmağın Cebel-i Dürüz hâkimi Emir Yusuf üzerine Şerîf Paşa kumandasıyla sevk etmiş olduğu kuvve-i askeriyye kendi aleyhine hareketle gelüb 'Akka'yı muhasara ettiklerinde vuku bulan muharebede Cezzâr galib gelerek Selim Paşa Şam'a ve andan darsaadete bil-virûd Rumîlî cânibinde sefer-i hümayında istihdam olunmuşdur ve muharebe-yi merkmeden sonra Cezzâr Dürzî dağı üzerine müceddeden ordular sevk ederek, azim-i muharebelerle meşgul bulunmuşdur" şeklinde anlatmaktadır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*. C. 5, Matbaa-yı Osmaniyye, Tertib-i Cedid, Dersaadet 1309, s. 37-38

leden en mutemet adamı, Mısır'dan beraber getirdiği kölesi Selim Paşa'ydı⁴³ ancak o da, 1199 (1783) tarihinde Cezzar emîrî'l-hâc olduğunda vebadan vefat etmiş bulunuyordu. Diğer memlûku Küçük Selim'i ise kethüda tayin ettirmiş, uhdesine mirmiranlık ile Sayda mansıbını ve ardından da diğer memlûkû Süleyman Ağa'ya da mirmiranlık ile Trablusşam mansıbını verdirmek suretiyle kendi patronajını devlete tasdik ettirebilmişti. Devlet-i aliyyenin icazetini böylece kazandıktan sonra daha da güçlenen Cezzar bu kez Cebel-i Dürüz'ü hedef alır. Burada hâkim Emîr Yusuf ile dayısı Emîr İsmail arasındaki kavgaya müdahil olur. İsmail, Cezzâr Paşa'ya "akçeler vaad ederek" aldığı yardımla Cebel-i Dürzi'de iktidarı ele geçirmişse de, çok geçmeksizin Emîr Yusuf da Cezzâr'a "küllü akçe vaad" ederek tekrar kaybetiği mevkiini geri alır. 1202 (1786) tarihinde Uzun İbrahim Paşa Şam vâlisi olunca, Cezzâr'ın idarî alanı Sayda eyâletiyle mahdud kalır, bunun üzerine Emîr Yusuf artık Cezzâr'a mutad olan vergiyi vermekten vaz geçer⁴⁴.

III- Takrir'in Söyledikleri ve Söylemedikleri

"...bu memleketi Moskovlu zabt itmişken Allah'ın inâyeti ve şevketlü pâdişâhının hüsn-i teveccüh-i aliyyesi asâr-ı berekâtıyla ellerinden alub fâtiha olduğum ecilden padişahım bana mansib verdiği fermân-ı hümayûnunun başında düstûr-ı mükerrrem deyu unvan yazmış bu ne demektir bilmediniz mi?..."⁴⁵

Bu bölümde gerek takrir gerekse dönemin diğer kaynakları Cezzar'ın macerasını anlamak için yan yana kullanılacaktır. Öncelikle Arapça "karar" kelimesinden türetilen takrir, yerleştirme, yerini tayin ve tesis etme, sağlamlaştırma, anlatma anlamlarında kullanılmaktadır. Osmanlı resmi yazışmaları içinde, bir işi resmen ve tahriren ilgili yere beyan etme manasında kullanılan takrir, bugün rapor kelimesine karşılık olarak kullanılmaktadır⁴⁶. Bu çalışmaya konu olan metin, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde E 4029 sayıda kayıtlı bulunmaktadır⁴⁷. Dokuz varaktan meydana

⁴³ Cezzâr Ahmed, Selim Paşa'yı seraskeri olarak tayin etmekle, Mısır'da başlayan dostluklarını ve güveni ödüllendirmiş olmaktadır. Cezzâr'ın yakın çevresindeki Büyük Selim Paşa (el-Kebir), Küçük Selim Paşa (el-Sagîr) ve Süleyman Paşaların önemli mevkilere tayini hakkında bkz. Philipp, a.g.m., s. 95

⁴⁴ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 107

⁴⁵ Bkz. Metin 3a

⁴⁶ Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317, s.425, Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 214

⁴⁷ Genel takrir formuna uygun olarak bu çalışmaya konu olan metinde de elkab bulunmamakta ve meselenin doğrudan izâhına başlanmaktadır. Diğer taraftan bu 8 varaktan meydana gelen takrirde imza, mühür ve tarih bulunmamaktadır. Bu durum, XIX. yüzyıla kadar takrirlerde bu bilgilere yer verilmemesiyle izah edilebilir.

gelen bu belge Cezzâr Ahmed Paşa'nın Akkâ⁴⁸, ve Beyrut gibi şehirlerin dâhil olduğu Sayda vâililiği dönemindeki icraatlarını anlatmaktadır. 1775 senesinde Sayda vâililiğine tayin edilen Cezzâr Ahmed Paşa, 1804 senesinde vefat edinceye kadar idarî merkez olarak Akka'yı kullanmıştı. Takririn yazıldığı tarih belgede yazılmamıştır, ancak "...Bundan evvelce şu karşuda bayır üstünde bir bâb-ı Dürzî manastırı görünür anın altında çukur içinde Üsküdar kadar bir karye vardır. Paşamıza vergüsünü vermediler ve redd ile cevap verdiler. Ba'dehû bir bayrak Arnavud askerini bayurlara gönderdi..."⁴⁹ şeklinde anlatılan bu olay Ahmed Cevdet Paşa'ya göre 1786 yılında gerçekleşmiştir⁵⁰. Zira Dürzî Emîri Yusuf, bu tarihte Cezzâr Paşa'ya vergi ödemeyi reddetmiştir. Diğer taraftan, metinde Napolyon'un Mısır'ı işgaline dair bir ifade olmamasından hareketle metnin 1798 yılıöncesinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda takririn yazıldığı tarih aralığını 1786- 1797 olarak tahmin edebiliriz.

Takrir, muhteva olarak Cezzar'ın Suriye'de kurduğu düzenin içini teşhir etmesi, onun iktidar teknikleri ile bölge sosyolojisi hakkında kısa ve fakat ayrıntılı bilgiler sunması açısından oldukça kıymetlidir. Form olarak ise, Takirci ile Cezzar'ın ikili konuşmasının takirci eliyle kağıda dökülmesinden ibarettir. İsmi meçhul takrir yazarının, İstanbul'dan bizzat Sultan (I. Abdülhamit veya III. Selim) tarafından Cezzar nezdine tahkikat için gönderildiği alenidir. Başka bir ifadeyle, takirci kimliği ve görevini gizleyerek espionaj yapan bir hafiye değildir. Her iki taraf durumun farkındadır. Cezzar anlatmakta, takirci yazmaktadır. Hatta takircinin araştırdığıözne ile arasındaki mesafeyi kaybettiği, kimi yerde Cezzar'ın adamı gibi konuştuğu açıktır. Takrir'cinin Cezzar'la sadece konağında oturup sohbet etmediği, onunla birlikte mezkur coğrafyada gezindiği de anlaşılmaktadır. Takrir'de iki yerde bu gezinti mahalleri anlatılmaktadır: İlkinde Cezzar ve Takrir'ci daha önce Paşa'nın Arnavut askerlerine yağmalattığıönünde bir Dürzî manastırının bulunduğu bir 'karye'yi uzaktan seyrederek. İkincisinde, kurduğu düzeni göstermek üzere Cezzar Paşa onu iskelelere davet eder. Konuşma esnasında takircinin Cezzar'a yönelik hitabı ise 'sultanım'dır!

⁴⁸ Akkâ, Eski Ahit'in Hacco (Akko), Yunanlıların Ptolemais ve Fransızların Acre olarak adlandırdıkları Filistin'in batısında bugün İsrail sınırları içinde bulunan bir sahil şehridir. Haçlı seferleri şehir için önem arz etmektedir, 1104'te I. Baldwin şehri ele geçirmiş ve Hristiyanlar için merkez haline getirmiştir. 1187'de Selahattin Eyyubişehri haçlılardan geri almışsa da 1191'de Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Richard tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Burası aynı zamanda St. Jean tarikatının da karargâhı olmuştur. Bu sebeple şehir, St. Jean d'Acre ismiyle anılmıştır. 1291'de Sultan El-Melikü'l-Eşraf şehri fethederek, Hristiyanların Filistin'deki hâkimiyetlerine son vermiştir. XVIII. yüzyıl ortalarında Akkâ, Celile'de bir devlet kuran Şeyh Zâhir tarafından başkent yapılmıştır. Bkz. F. Buhl, "Akkâ", *IA*, C.1, (1978), MEB, ss. 250-251, ayrıca Akkâ şehrinin XVIII. yüzyıldaki sosyo-ekonomik ve siyasi tarihi için bkz. Thomas Philipp, "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th And 19th Century*, Ed. Thomas Philipp, Steiner, Stuttgart 1992, ss. 91-108, Thomas Philipp, *Acre: The Rise and Fall of a Palestian City, 1730-1831*, Colombia University Press, New York 2001, s. 18-19

⁴⁹ Bkz. Metin 4b

⁵⁰ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 107

Nitekim Takrirci Cezzar'a yönelik hayranlık dolu uzun cümleleri şu soruyla; rica eyleyerek bitirir: '*Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir. Böyle iken bu kadar haşarat içinde nice adam edebilir ferd korkmaz mı deyü ahvâl ve keyfiyetinden evza'-ı harekâtından suâl edüb beyân ve müşkilâtını hal ile 'ayân eylesini rica eyledim. 'Müşkilat' görev olmalıdır. Cezzar'ın verdiği cevap da sultanadır: 'Şöyle zan ederim ki bugün bir kabâhat eylesem yani devletlü efendimizin mugâyir-i rıza işinde bulunsam hâlâ olduğu mekânda işidüb tarihi ile yazub felan gün sen şu işi etdin bir dahi etme, eğer eder isen kahr-ı tığ-ı düsturânem ile hakkından gelirim deyü hitâb ve 'ıtab nâmesi zuhûr eder. Keşf ile midir kerâmet ile midir nucûm ve remle ile midir veyahud bu taraflarda mevcûd sınıf-ı askerîye birbirine zıddıdır, anların casusluğu ile midir bilemem. Ancak bilirim ki ahvâle vukûf-ı tâmmı vardır ve doğru ve sâdık hizmetkâra mufârik olmuşdur.'*

Cezzar için Osmanlı sultanı 'devletli efendimiz' dir, hakkından gelirim diye hitabı zuhur eder, ahvale vukufu tamdır, Sayda'da belki de casusları vardır, Cezzar ise sadık hizmetkardır. Ancak Takrir alt ve esas metin olarak aslında 'hizmetkar'ın övgüsüne adanmıştır. Öyle ki birkaç yerde Cezzar Sayda ve havalisinde kurduğu düzenin, bizzat Sultan'ın İstanbul'da tesis ettiği nizamdan daha sağlam olduğunu belirtmekten çekinmez; Cezzar camilere çeki düzen verir, cemaati namaza icbar eder ve '*İstanbul gibi pâdişâh yasağı üç gündür demek kaydında olanları nâr-ı şimşî-ir irâd ile tomar ömrünü dürub*' бүker. Keza Cezzar'ın kalelerine Dürzi dağından, Halep ve Şam'dan vesair yerlerden- Arap, Türk ve ya Yerli- gelenler bölükbaşının memuruna silahlarını teslim ettikten sonra şehre girebilirler. Cezzar'ın kaleleri '*İstanbul kalesi gibi müseyyeb değildir ve sizin kolluklar gibi müsâade etmezler ve taraf gözedüb hatıra ri'âyet etmezler. Hatıra ri'âyet edenlerse ölmek lazım gelirse zabiti muvaffakiyetle hakkından gelinür.*' Ayrıca o, asayiş adına 1791 senesinde Akkâ şehrine tüm giriş kapılarını yıkturarak, karadan ve limandan olmak üzere sadece iki kapı bırakır⁵¹.

Cezzar'ın bu ve benzeri fiillerinde Takrir, esasen 'ideal bürokrat'ı, İstanbul'da bile bulunmayan emsalsiz veziri, 'hikmet-i hükümet'in canlı örneğini tasvir eder. Nitekim daha takririn başlarında Cezzar, harp ve darb erbabı yetmiş iki milletten başka Dürzi şedidini de hizaya getirendir. Şam, Akka, Sayda ve Beyrut arasındaki kalelerde yedi bin askeri vardır ki bunların ulûfeleri yıllık altmışüç bin kûsur kese akçe eder ki bu hazine İran şahında bile bulunmaz. Ayrıca Mekke'de çeşitli sınıflardan üç dört bin âdem de eline bakar. Öyle ki her kime rastlansa '*bizler Cezzar levendatlıyuz deyü cevap iderler.*' Takrircinin içinde övgü gizlenmiş sualleri bitmez: Kaleleri tamir eder, cami ve tekke yaptırır, yetmezmiş gibi İstanbul akçe istedikçe bulup gönderir ve üstelik '*Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir*'. Dürzi şedidi ve Arnavut eşkiyası gibi unsurlara söz geçirir. İlk paragrafta bahsedilen rica ile yöneltilmiş suali takrirci bu methiyeden sonra sorar. Takrir'cinin takririn girişine koyduğu bu uzun cümlelerden Cezzar'ın sadece bir vâli-i vilâyet değil, bir bölgenin yerel ve muktedir sultanı ortaya çıkar. Siyasî akıl ve bilhassa şiddet, kurduğu nizamın ayrılmaz

⁵¹ Philipp, a.g.m., s. 93, 107

parçasıdır. Nitekim cami mütevellilerini ‘*ahz u şeri‘en katl ve idâm edib câmi-i şerifleri zabı*’ eyler, ana baba sözü bile dinlemez beş çeşit askeri birbirine kırdırır. Bu beş çeşit asker, deli askeri, tüfenkci askeri, Arnavud askeri, yerli askeri (yerliye)⁵² ve Mağribi askeridir. Takrir bu beş nev askerden *deli* askeri ile *tüfenkçiler* arasında çıkan kanlı bir nizâyâ da yer verir: Cezzar suhulet sağlanmayınca Deli askerini tüfenkçilere karşı tahrik eder, mukateleyi tüfenkçiler kazanınca bu sefer onları Arnavutlara paralatırır. Arnavud isyan edecek olsa onların da hakkında gelecek elinde yerliler vardır. Nitekim bir yerde takrirci, ‘*Paşa efendimiz hazretleri sâdıkı’l-kavl doğru âdem tedarik edeyim deyü adam öldürmekden ve burun ve kulak kesmekden usandı.*’ Der.

Cezzar Ahmed Paşa’nın Sayda vâililiğine tayin edildiği 1775 senesine gelindiğinde, İmparatorluğun Balkan topraklarında olduğu gibi, Suriye bölgesinde de paralı asker ve eşkiya arasında bir sınır yoktu. Cezzâr’ın vâililiği döneminde de bu bölgenin askeri vaziyetini, özel ordular ve yerel halk arasından toplanan askerler belirlemekteydi. Düzensiz askeri birliklerin birçoğunun ortaya çıktıkları bölgenin sosyal ve kültürel şartlarına uygun teşekkül ettiklerini söylemek mümkündür. Bunlar aşiret esash ya da cemaat kaynaklı savaşılar olabilmektedir. Cezzâr Ahmed Paşa’nın Sayda vâililiği döneminde Dürzi eşkiyalarıyla mücadelesi önemli bir meseledir⁵³. Ayrıca Türkmen ve urban (bedevî göçebe), geçici yerel savaşılar veya kervan yollarının muhafazasında hizmet edebiliyorlardı. Diğer taraftan yerel askeri gruplar arasında levendler de bulunmaktaydı. Aksan’ın tanımıyla, çoğu Anadolu ve Balkan kökenli, Osmanlı ordusu tarafından terhis edildiklerinde kiralanan asker haline gelen kişilerdi ve bunlar Arnavut, Kürt ve Mağribi olabiliyorlardı. Mağribiler *deliler* veya *başbozuk* süvariler olarak da bilinmektedir⁵⁴. Kara levendlerin İran muharebesi ve 1768 Rus savaşındaki asayiş ve düzensizlikleri sebebiyle 1189 sonlarındaki (1776 Şubat M.) bir fermanla levend ocağı lağvedilmiş, bunlardan bir kısmı ele geçirilerek katledilmiş, bir kısmı da kimliğini saklayarak Akkâ’da Cezzâr Ahmed Paşa ve Şam vâlisi Azımzâde Mehmed Paşa’nın yanına kaçmışlardır⁵⁵. Takrirden anlaşılacağı üzere, bağımsız Bosnalı veya Arnavut grupların yanında Levendlere de ordusunda önemli bir yer vermişti⁵⁶. Paşa’nın farklı kaynaklardan gelen askeri bir güce sahip olmasının sebebi, diğer yerel iktidar sahipleri gibi onun da, yerel ağların ve sadakat-

⁵² Yerliye hakkında bkz. Cohen, a.g.m., s. 44-45, ayrıca bkz. Shimon Shamir, “As’ad Pasha al-‘Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1 (1963), s. 8-9

⁵³ Burada hatırlatmak gerekmektedir ki Sayda eyaleti, Lübnan Dürzilerini kontrol altında tutmak gayesiyle 1660 senesinde Osmanlı idari taksimâtı içinde yerini almıştır.

⁵⁴ Bkz. Aksan, a.g.e., s. 243, diğer taraftan Özkaya’ya göre tımarlı sipahiliğin bozulmasından sonra, beylerbeyi ve sancak beyleri savaşlara yeterli sayıda askerle katılabilmek veya bulundukları yerlerde emniyetlerini tesis edebilmek için levent beslemekteydiler. Bkz. Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Ayânlık*, s. 74, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Levend”, *İA*, C.7 (1971), MEB, s. 47, ayrıca bkz. Cohen, a.g.m., s. 46-47

⁵⁵ Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 624-625, “Levend”, s. 47-48

⁵⁶ Bkz. Metin 4a

lerin güvenilirliği ile ilgili şüpheleridir. Bundan dolayı, *yerliye* dışında, harici anasırla (Arnavut, Bosnalı veya Mağribî) kendi paralı ordusunu kurmuş ve finanse etmiştir⁵⁷.

Diğer yandan Cezzâr'ın köleleri arasında bir ayaklanma meydana gelmiş, Cezzâr'ın kendilerini öldürteceğinden korkan köleler, otuz Boşnak askeriyile hazineye gidip anahdar ağasını etkisiz hale getirmiş, saraydarları öldürüp ve hazine gılmanını zindana atmışlardır. Ayrıca başka köleleri de, Cezzâr'ın kendilerini katlettireceğinden endişe ederek silahlanmışlardır⁵⁸. Cezzâr Paşa onların üzerine gittiye de başarılı olamamıştır. Bu sırada Cezzâr Paşa'nın hazinedarı -ki Küçük Selim Paşa'nın biraderidir- hapisteki köleleri serbest bırakmış, Burc-ı Kebir'deki hazineye götürmüş, burada topları şehre çevirtmiştir. Bu ahâli-yi belde Cezzâr Paşa'dan, kölelerin affedilmesini rica etmiştir. Cezzâr ise şehri terk etmelerine müsaade etmiştir. Ancak köleleler Selim Paşa'nın yanına giderken, Cezzâr Paşa da geride kalan kölelerin bazılarının burnunu ve bazılarının da kulaklarını keserek Mısır'a göndermiştir. Diğer taraftan firari olan memlûkler Küçük Selim Paşa'nın yanına gittiklerinde affedilmeleri için onun Cezzâr'a bir arzuhal yazmasını rica etmişlerdir. Cezzâr Paşa'nın yakınlarından Süleyman Paşa, Selim Paşa ile müttehid olduğundan asker toplayıp, Akkâ üzerine yürüyüp, Cezzâr'ı öldürerek yerine Selim Paşa'yı geçirmeye karar vermişti. Cezzâr'ın katli için Selim Paşa, Dürzi emiri Yusuf ile anlaşarak, Cezzâr'ın emir Yusuf üzerine gönderdiği askerî birliği Paşa'ya karşı kullanmıştır. Diğer taraftan Selim Paşa, Beyrut mütesellimini ve Cezzâr'ın Mağribî askerini itüfaka davet etmiş ve askerinin Sayda'da toplanmasıyla Sur üzerine hareket etmiştir. Selim Paşa Sur'u ele geçirdikten sonra, Akkâ üzerine hareket etmiştir. Cezzâr Paşa'nın işe yarar askerî birlikleri Selim Paşa'nın komutasına geçtiği için Paşa, o bölgede bulunan mültezimi, erbâb-ı mukaatatu ve meşâyihî yanında toplayarak, zahire ve mühimmât-ı lâzimeyi teminde bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır. Akkâ içinde Çolak Osman'ın idaresindeki bir miktar Arnavud askerinden başka kuvvete sahip olmayan Cezzâr'ın hâkimiyetinin bu şekilde zarar görmesi Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, "herkes bunca âsâr-ı şiddet ve tadiyahatını gördükleri devr-i Cezzâr'ın inkizasına med-i nazar memnuniyetle muntazır olmuşlar" diyerek halkın memnuniyetini dile getirmiştir⁵⁹. Yine de Cezzâr'ın Boşnak, Arnavud ve Mağribîlerden mürekkep ordusu bu isyanı bastırmayı başarmıştır. Akkâ'daki yerini güçlendiren Cezzâr, Şahaboğullarını, Şûf ve el-Muhtar'da şeyhü'l meşâyih olan Canbuladoğlu ailesi ile, Nakdiye, Talhukiye, Mülkiye, Hammadiye, Şa'biye, Ceyşiye, Benûşadyâk ve Arslaniye aileleri nezdinde ciddi bir nüfuz kazanıp, onlardan maktû bir vergi almaya başlamış, hatta bazılarına vâililik vermeye kalkışmıştır. Bu durum Cezzâr'ın o bölgede bağımsızlık elde etme arzusunun bir delili olarak

⁵⁷ Aksan, *a.g.e.*, s. 71

⁵⁸ Bkz. Şehabettin Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", *IA*, C. 3 (1977), MEB, s. 156

⁵⁹ Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 108

görülmüştür. Hatta, Akkâ hapisanesinde bölge meşâyihinden, Canbuladoğulları ve Nakdiye ailesinden bir çok kimse uzun süre tutuklu kalmıştır⁶⁰.

Şiddetin nizam kurucu bir aparat olarak kullanılmasının *başarılı* diğer bir örneğini takrir bize anlatır: Gümrüklerdeki yolsuzluklar karşısında Cezzar bir kaç gümrükçüyü öldürtür. Bir siyah libas giydirdiği Müslüman gümrükçünün yanına birer nefer Rum ve Yahudi yazıcı verir. Gümrüğe gelen mallar deftere kayd olur, tüccara kolaylık sağlanır ve netice de yolsuzluk engellenince *'bezîrgân ve tüccâr mâli emîn olduğundan Trablusşam ve Lazkiye ve Antakya taraflarına gümeyüh bu tarafa gelirler.'* Aslında takrir boyunca şiddet yargılanmaz, aksine şiddet-ve siyaset- olmaksızın böylesi bir düzenin kurulamayacağı ihsas ettirilir.

Takrir de Cezzar'ın nefret objesinin, şiddetinin yöneldiği esas unsurun Dürziler olduğu anlaşılıyor. Nitekim nerede Dürzî kelimesi geçse orada olumsuz sıfatlar mütemmim cüz görevi üstlenmektedir: *"Din ve iman nedir bilmezler ve cümlesi Dehrî ve Hulûlîdir"*⁶¹ ler, onlar bulundukları bölgede alun ve gümüşten sikke bastırarak ve bunu askerlerine savaşmaları karşılığında bahşiş ve ulûfe olarak verebilecek kadar güçlüler. Cezzar'ın uzun süre bu meseleyi çözemesinin sebebi de budur. Cezzar takrirciye Dürzî manastırına yakın olup vergi vermeyen bir Dürzî köyünü nasıl hizaya getirdiğini anlatır: Cezzar onların üzerine 'bir bayrak' Arnavut salar, fakat ilk müsademedede Dürziler Arnavutları *'kurşun eleğinden geçirüb göçür'*ürler. Cezzar üzerlerine yılgınlık çöken Arnavutlarla nasıl konuşulacağını bilir; onları Dürziler aleyhine tahrik eder. Arnavutlar galeyana gelir, Dürzî köyünü ateşe verirler, mallarını yağmalarlar. Bu anlatı Cezzar'ın emri altındaki beş nev askerin her birine kavmi özelliklerini göre davranan bir siyaset pratisyeni olduğunu vurgular.

Ayrıca Cezzar Paşa'nın Mısır'ı terk edip ve Sayda'ya geliş serüveninin temelinde, Mısır'ın Memlûk beylerinin iktidarlarını Suriye bölgesinde yayma gayretleri esnasında Dürzî emirleriyle girdikleri çatışma yatmaktadır⁶². Takrir'e binaen Şam, Akka, Sayda ve Beyrut arasında bulunan ordusu, toplam 7 bin süvari ve piyadeden mürekkeptir⁶³. Takrirden zikredilen rakamlara göre, bu ordunun aylık masrafı 5320

⁶⁰ Bkz. Tekindağ, a.g.m., s. 157.

⁶¹ Bkz. Metin 4b. Kur'an'da müşriklerle ilgili, "Onlar: Hayat dünyadakinden ibarettir; yaşar ve ölürlük; bizi ancak zaman (el-dehr) helak eder - derler" (XVI,23) ayetine atfen, Allah'ın vücudunu ve dünyanın Allah tarafından ve Allah'ın lütf ve keremi ile yaratıldığını inkâr ile iktifa etmeyerek, dinlerin başlıca ahkâmını (şeriat, ahreti ve ceza gününü) tamamen reddederler. Zaman ile maddenin sonsuz olduğunu iddia ederek, dünyadaki olayları sadece tabiat kanunlarına uymak sureti ile meydana geldiğini kabul eden topluluğa verilen isimdir. Bkz. I. Goldziher, "Dehriye", *İA*, C.3, MEB, s. 512. Hulûl ise, felsefî bir ıstılahtır. Hulûl, Arapça çözmek, bir yere konmak, bir yere ve mahalle yerleşmek anlamındaki *Halla* kelimesinden türetilmiştir. Hulûl, ruh ile bedenün özel (cevherî) birliğine ve ayrıca akl-ı fa'âlin insan ile hulûl yani Allah'ın beşer ile birliği manasında kullanılmaktadır. Bkz. Louis Massignon, "Hulûl", *İA*, C.5, s. 584-585

⁶² Bkz. Metin 4a-4b

⁶³ Cohen, 1780 senesinde Cezzar'ın ordusunda bulunan Arnavut askerinin sayısını bin olarak belirtmektedir, bkz. a.g.m., s. 48.

kese akçe, yıllık 63.850 kese akçedir. Cezzar ayrıca İstanbul'dan talep edilen akçeyi gönderir, cami, mescid ve tekke inşaatlarını sürdürür⁶⁴.

Cezzâr Ahmed Paşa, dağlarda Dürzî eşkıyasının takibi için lazım gelen büyük toplar naklemediğinden, İstanbul'dan talep ettiği “*biri araba ve mühimmatıyla mükemmel, dördü arabasız ve mühimmatsız beş kuta Osmanlı icadı sürat topu ile araba ve mühimmatı*” ve ayrıca “*araba ve mühimmat yapmak üzere ustalar ve beş yüz humbara*”nın⁶⁵ gönderildiği 20 Rebiülevvel 1199 (31 Ocak 1785) tarihli belgede zikredilmektedir. Bu meselenin fasıllarla kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. İstanbul'un Cezzâr'a gönderdiği bu askerî yardımın üzerinden sekiz sene geçtikten sonra “*daire-i itaatten çıkan Sayda'nın Dürzî ve Kızılbaşların tenkil ettiğini ve rüesadan seksen birinin kellelerini gönderdiği*”ne dair İstanbul'a bir tahrirat ulaşmıştır⁶⁶. Diğer taraftan 1203 (1787) tarihinde Şam vâlisi İbrahim Paşa tarafından Dersaadet'e gönderilen bir tahrirâtda Dürzî meselesinin başka bir anlatımı yer alır. Cezzâr Paşa İstanbul'a Dürzîlerin ayaklandıklarını yazarken, İbrahim Paşa da huzuruna gelen Dürzî emiri Yusuf'un beyanlarının aksini söylediğini, bir isyan olmadığı halde Paşa'nın Dürzî dağına “asker gönderilmek misüllü vahşeti mucib muamele”de bulunulduğunu bildirecektir⁶⁷. Cezzâr Ahmed Paşa ile Dürzî Beyler arasındaki çatışmanın temel sâikleri arasında siyasi iktidar mücadelesinin yanı sıra servet kaynakları etrafında bir çekişme de yatmaktadır. Hristiyan, Dürzî, Şîî nüfusuyla Cebel-i Lübnan cemaat yapılanmasının en güçlü olduğu bölgelerden biridir. İktidar her dinî cemaatin yaşlılarınca temsil edilmekteydi ve bu kan bağı (asabiye) ve ittifak hiyerarşileriyle desteklenmekteydi. Tabiatıyla yerel iltizamlar⁶⁸ bu cemaat liderlerinin elindeydi⁶⁹ ve Cezzâr'ın bölgede nüfuz sahibi olmasıyla birlikte vergi toplama işinin (mültezimlik) tek kişinin kontrolünde olmalıydı. Aşlında Cezzâr'ı paşalığa ulaştıran siyasi ortam mezkûr bölge için aleyhte özelliklik-

⁶⁴ Bkz. Metin 1b-2a, Özellikle Akkâ'da biri kendi adını taşıyan altı cami, iki çarşı, hanlar, çeşme, yedi su değirmeni ve hamamlar yaptırmış, ayrıca kentin surlarını tahkim ettirmiştir. Bkz. Emecan, a.g.m., s. 518.

⁶⁵ Bkz. BOA (C.AS. 9120).

⁶⁶ Bkz. BOA (HAT 56405), (HAT 8861).

⁶⁷ Bkz. BOA (HAT 8185) Ayrıca Cezzâr Ahmed Paşa'nın Dürzîlerle mücadelesinde Arnavut askerleri kullanması dikkat çekicidir. Ayrıca Cezzâr Paşa'nın Dürzîlerle mücadelesinde kendisine yardım eden Küçük Selim ve Süleyman Paşaların XVIII. yüzyılın sonlarında (1797) Dürzîlerin tarafına geçip, Cezzâr'ın idaresindeki bazı mahalleri zapt ettikleri görülmektedir. Bkz. BOA (HAT 8137).

⁶⁸ Arapça lüzûm kökünden türeyen iltizam terimi, özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi geliri toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması demektir. Devletin genellikle belirli bir yerle mahdud vergi unsurlarından oluşan mukataa birimlerini vergilendirmeyi, müzayedeye ile tespit edilen ve bir bölümü peşin ödenen belirli bir yıllık bedel karşılığında, sınırlı bir süre için kâr ve zararı mültezime ait olmak üzere kefaletle devretmesidir. Bkz. Mehmet Genç, a.g.m., s. 154-155.

⁶⁹ Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı, 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Çev. Ayşe Berkay, Süphan Andıç, Serdar Alper, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 797, Cohen, a.g.m., s. 312-327, Cebel-i Lübnan bölgesindeki Dürzî emirlerinin idarî mevkileri hakkında bkz. Maroun Kisirwani, “Foreign Interference and Religious Animosity in Lebanon”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 4 (Oct., 1980), s. 687.

lere sahip olsa da, Cebel-i Lübnan ve Doğu Akdeniz kıyılarında toprağı ve geliri denetleyen Dürzî Cemaatinin (Benûşîhab), yerel âyan ya da mütegalibenin (Zâhir Ömer, Cezzâr Ahmed Paşa) büyüyen gücünü, artan tarımsal üretim ve ihracata dayandırmak da mümkündür⁷⁰.

Gerçekte o, valilik uhdesinde olan bir ayân-despottur. Gerek tahrir, gerekse Cezzar'ın merkez ve taşra dahilindeki statüsü onu bir ayân⁷¹ olarak tanımlamaya izin verir. Vasıf Tarihi'nde Cezzar'ın Sayda valiliğine niçin atandığı açıklanırken kurulan cümleler onun bir ayân olarak kabul edildiğinin de delilidir:

“Devlet-i aliyye'ye dost olan düvelin birinden istikrâza karâr verildiği halde Devlet-i aliyye'den rehin ve ribh talebi ihtimâli vardır mülâhaza olunur ise ancak bu maddeler mülâhaza olunmalı ve mirilü eyâlâtın vüzerâya ber-vech-i mâlikâne verilüp mu'accelâtu alınmak maddesi hâricde vücûdu olmayan ma'ânî makûleden istinbât-ı ahkâm etmek gibidir. Ya'ni muhâlî temennidir, zirâ asrımızda mevcûd olan vüzerâda yesâr u servet mefkûs olup el-ân ağıniyâlarından ma'dûd olan Cezzâr Ahmed Paşa'ya Sayda eyâleti ber-vech-i mâlikâne verilmek mümkündür, ancak bu tasarrufdan fakat yüz elli yâhud iki yüz kise hâsıl ve o dahi lâ-tâil kabilinden olup Devlet-i aliyye'nin ednâ bir sülmesine hâil olmayacağı zâhirdir”⁷².

Merkez ve taşra arasında aracı kurumların varlığı, Devlet-i aliyye gibi geniş topraklara hükmeden imparatorlukların yabancısı değildir. Bu cümleden eşraf ve âyan Osmanlıların 18. yüzyıl öncesinde de aşına oldukları kavram ve kurumlardandı. Lakin uzun süren harpler, tarım devrimi ve merkantilist altyapılardan mahrumiyetten kaynaklanan gelir kıtlığı bu kurumun mahiyet değiştirmesine yol açacaktır. Salzmann'ın da ifade ettiği gibi, XVI. yüzyıldan itibaren vergi ve kiralara genellikle

⁷⁰ Doğu Akdeniz ve Bilâdü's-Şam'da 18. yüzyılda tarım ekonomisinin durumu hakkında bkz. Faruk Tabak, “Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegün Kontrolü (Yak. 1700-1850)”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss. 158-161.

⁷¹ Âyan(ایان), Arapça göz mânâsına gelen “ayn” kelimesinin çoğulu olan âyan eşraf ve ekân ile aynı anlamda kullanılmaktadır. Voyvoda, mütesellim, muhassıl, mutasarrıf ve vâli olarak kabul edilen yerli hanedanlar, ayrıca âyan, derebeyi veya mütegalibe kelimeleriyle de karşılık bulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda âyanlığın dikkat çekici yükselişi XVI. yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır. Halk ile devlet arasındaki işlerde aracı olarak rol oynayan âyanın, bulunduğu bölgenin ihtiyaçlarını temin etmek, vakıfların tevliyet ve nezaret işlerini yürütmek, fiyat tespiti yapmak, vergilerin tahsil zamanını belirlemek gibi görevleri bulunmaktaydı. XVI. yüzyılın sonlarına doğru âyan, iltizama katılmak ve çiftçiye borç para vermek suretiyle servet ve toprağını genişlettiği görülmektedir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Âyan”, *İA*, C.2 (1979), MEB, s. 41-42, Özcan Mert, “Âyan”, *İA*, C.4, TDV, İstanbul 1991, s. 195-196, ayrıca bkz. Halil İnalcık, “Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration”, *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Southern Illinois University Press, London 1977, s.30, Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo Shuppan, Tokyo 1976, s. 2.

⁷² Bkz. Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s. 192, ayrıca bkz. Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, s. 254.

yerel hazinelere veya yerel otoritelerin (âyân) tasarrufuna bırakılıyordu. Osmanlı İmparatorluğu doğrudan vergilendirme metodlarını tecrübe etmeye çalıştıklarında bile yerel otoritelere başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu bağlamda gelir kaynaklarının ve makamların mukataa⁷³ olarak satılması sadece ekonomik faaliyetler olarak algılanmamalıdır. Zira bu durum ayrıcalık ve yükümlülüklerin, dolayısıyla da siyasal mevkiin yeniden tanımlanmasını gerektirmişti. İltizam ve makam satışlarının neticesi olarak yeni yönetim biçimleri teşekkül etmişti⁷⁴. Makam satışları taşra kentlerinin yerel iktidarlarını, kentli âyânın idarenin devamlılığındaki rolünü ortaya çıkarır⁷⁵. Ayrıca vâililerin yerlerinin sık sık değiştirilmesi uygulaması, vergilerin taşrada toplanması meselesinde, kendi bölgelerini iyi tanıyan ve kendileri de bölgelerinin önde gelen toprak sahiplerinden olan âyânların *aracılığına* ihtiyaç duyulmuştur⁷⁶. Aslında eyalet, sancak ve kazaların belli sürelerle mültezim ve mütesellimlerin uhdesine bırakılması 17. yüzyıldan beri uygulanmakta ve vergilerin toplanması işini mütesellimler yerine getirmekteydi⁷⁷. Aynı zamanda eyaletteki hazine arazileri merkez tarafından ihale yoluyla iltizama veriliyor, tahsilatın yapılmasını ise mültezimler daha alttaki mültezimlere veriyordu. Mültezimler, müzayede konusu olan mukataayı, vaat ettiği gelir, sebep olacağı masraf ve bırakacağı kâr hakkındaki tahminlerine göre kıymetlendirdikten sonra, devlete senelik olarak ödeyebilecekleri miktara göre tekliflerini yaparlardı⁷⁸. Bu uygulamanın XVIII. yüzyılda tek bir iltizam sistemi halinde birleştiği görülmektedir. Önceden askerî sınıf mensuplarına tahsis edilen dirlikler artık hazineye ait mukataalar olarak kabul ediliyor ve bunların bir kısmı vâililere veriliyordu. Hazineye nakit akışını sağlayan bu sistemle, iltizama verilen arazilerin mülkleştiği görülmektedir⁷⁹. Böylece tüccar, askerî sınıf'a mensup olanlar veya toprak sahibi yerel önde gelenler (âyân), vergi toplama işini alma rekabetine girmişlerdir⁸⁰. İltizam, âyânın nüfuz ve zenginliğinin en önemli kaynaklarından biri haline gelecektir. Mirî toprakların vergi gelirinin iltizam usulüyle toplanması yeni bir uygulama olmamakla birlikte, XVIII. yüzyılın uzun süren savaşları ve mâlî sıkıntılar neticesinde mültezimlere daha geniş vergi toplama alanı sağlamıştır. Devlet hazinesinin gelir kaynakları

⁷³ Mukataa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden itibaren kullanılan mali bir terimdir. Vergi miktarını, bazen de icar bedelini "kesmek" ve "kesişmek" anlamında olan "mukataa vazetmek" tâbiri ise, kimi zaman doğrudan "vergi tarh etmek" mânasına gelmektedir. Mukataa, bir gelir kaynağının belirli süredeki gelirinin maktû bir şekilde tevcih ve iltizam edilmesidir. Bkz. Tayyib Gökbilgin, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1952, s. 432-433

⁷⁴ Bkz. Salzmann, *a.g.e.*, s. 46-47

⁷⁵ Bkz. Salzmann, 2011, s. 59

⁷⁶ McGowan, *a.g.m.*, s. 782

⁷⁷ İnalçık, *a.g.m.*, ss. 30,32

⁷⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2005, s.101, ayrıca bkz. İnalçık, *a.g.m.*, s. 36

⁷⁹ McGowan, *a.g.m.*, s. 784, ayrıca bkz. Nagata, *a.g.e.*, s. 4

⁸⁰ McGowan, *a.g.m.*, s. 785, ayrıca bkz. Mert, *a.g.m.*, s. 196

yani mukataat, mültezimlere kayd-ı hayat şartıyla mâlikâne olarak verildi. Böylece, mirî topraklar –mülkiyeti devletin olsa da- yerel âyân ve eşrafin uhdesine bırakıldı⁸¹. Diğer taraftan vergi ve mukâtaa gelirlerini toplamının dışında âyânın görevi, Cezzâr Ahmed Paşa örneğinde de görüleceği üzere, şehir ve esnaf için gerekli malları sağlamak, erzak ve sair emtianın fiyatlarını belirlemek, imar ve inşaa işleriyle meşgul olmak, emniyeti tesis etmek ve suçluları cezalandırmak, askerî ihtiyaçları temin etmek, zahire ve mühimmâtın taşınması için hayvan tedarik etmektir⁸². Bu açıdan Cezzâr Ahmed Paşa'nın vâililiği, İmparatorluğun neredeyse genelinde izlenen adem-i merkezleşme ve bunun yerel otoritelerin lehine gelişen özellikleriyle uyumludur.

Tekrar takrir'e dönülecek olursa, Cezzar sadece şehirlerin asayişini sağlayan kişi değildir; Kahire, Gazze ve Ramle'den kayıklara zahire yükleyip anbarlara depo eder, ekmeğin/nân-ı azîz'in fiyatına narh koyar, 'eğer muhâlifî hareket eyledikde **İstanbul kadısına** şu kadar gurus verir de kurtulurum ümidi yokdur. Cerâ'imî vukû'unda canını hamur gibi seyf ile yoğurur ve yerlerine gelenlere gösterilir.'

Cezzar'ın nizam kuruculuğu kale kapısından şehrin içlerine; çarşı pazara da uzamır. Orada, Halep ve Şam'da samur kalpaklı, saçaklı kaftanlı zengin bezirgan tüccarlar vardır. Bunlar sureta İslam libası giyen, lakin her biri 'diyar-âhırde'ki Avrupalılardan berat alıp 'kendilerini birer devletin bandıra ta'bir olunur bayrağı altına' sokan konsolos tercümanlarıdır. Böyle yaparak zimmilere mahsus vergiden kurtulduklarını sanırlar. Ancak 'vezir-i müşarünileyh' Cezzar Paşa, onların başlarından kalpaklarını alır, ödemedikleri cizye'lerin iki katını tahsil eder ve beldesinde 'ünvanlı kafir' bırakmaz. Oysa İstanbul'da rüşvetle her kapı açılmaktadır, denilerek Cezzar'ın nizamı ile sultanın nizamı gene mukayese edilir: 'Amma İstanbul'da her yer ricâlden başka Enderûn-ı hümayûn ağalarının yanlarına varub bir şişe çiçek suyu ile dört aded portakalı bir kâğıda sarub verir ve züğürt ağa ise bendeniz sana hizmet edeyim diyerek üzerine biraz mâl geçirüb rîkâb ağalarını ve sâ'ireyi mahcûb eyledikde çaresiz bilmediğini bildim ve bilirüm diyerek biraz lakırdı söyler ki hem din ve hem Devlet-i alıyyeye muzırdır. Cezzâr beldelerinde öyle şey olamaz. Olmak dahi mümkün değildir dedi.'

Cezzar'ın çarşı-pazarda kurduğu düzen ve ilişkilere dair takrir dışında da referanslara sahibiz. Bunlara göre Cezzâr Ahmed Paşa Akkâ, Sayda ve Beyrut'ta ticarî faaliyetleri kontrolü altında tutmak için dikkate değer bir çaba gösterir⁸³. Özellikle Avrupalı tüccarın sıkça rağbet ettiği ve yüksek gelir getiren pamuklu, ipekli ve hububat ticareti onun belirlediği şartlar altında gerçekleşmekteydi. Cezzâr'ın idaresi döneminde bazı ailelerin iktisadî alanda, özellikle de ticaret hayatında, ön plana çıktığı

⁸¹ Halil İnalcık, *Seçme Eserleri-II Devlet-i 'Alıyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 335

⁸² İnalcık, a.g.m., s. 43-45, Nagata, a.g.e., s. 9

⁸³ Bkz. E.D. Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C.2, London 1912, s. 389

görülmektedir. Örneğin 1770'lerde Şam'da banker ve sarraflık yapan Yahudi Farhi ailesi, 1790 senesinde bu aileden Haim Farhi Akkâ'daki sarrafların şefliğine tayin edilmiş ve bundan sonra ailenin serveti ve gücünde mühim bir artış meydana gelmiştir. Cezzâr Ahmed Paşa ise Sayda ve Şam'daki siyasi kontrolünün yanı sıra, bu aile vasıtasıyla iktisadi hayatın kontrolünü de elinde tutmuştur⁸⁴. Aslında bu iktisadi güç onun siyasi iktidarının ve kapı halkının zeminini teşkil etmektedir. Bâbiâli'yi de Cezzâr Paşa konusunda ihtiyatlı olmaya sevkeden bu iktisadi gücüydü⁸⁵.

Yabancılar konusunda Cezzâr'ı oldukça meşgul eden Fransızlar, fakir Müslüman kesimin desteğini kazanmış olan Paşa'ya karşı bölgenin zengin Hristiyan Arapları arasında taraftar kazanmaya çalışırlar. Ayrıca hem Cezzâr Ahmed Paşa, hem de Fransa konsolosunun birbirlerini şikâyet ettikleri anlaşılmaktadır⁸⁶. İstanbul'daki Fransa elçisinin Cezzâr Paşa'yı şikâyetiyle ilgili yazılan hatt-ı hümayûnda, "...Bundan akdem Cezzâr Ahmed Paşa kullarının Sayda havâlisinde olan Françalunun su'-i etvâr ve hareketlerine da'ir ve França elçisinin dahi Paşa-yı müşârünileyhîn tüccar França'ya olan zulm ve te'âdisine mütedâ'ir birbirlerine mütegayyir tahrîrât ve takrîrleri 'atebe-i ulyâ-yı şâhâneleri el-'ard Cazzâr'ın tahrîrâtı mefhumu münâsib ise França elçisine söylensin niçün böyle hareket ediyorlar imiş. Badehü iktizâsına göre tarafıma cevap verile..."⁸⁷denilmektedir.

Mezkûr metinde Sultanın hattı oldukça serttir; "*Bu takrîr ne şekil bir takrîrdir, bu elçi ne demek ister? Hilâf-ı ahidnâme-i hümayûna hareket etmemesini etraflı yazasın ve elçiye dahi iktizâ-yı vecbe üzere cevap veresin. Bu madde için mükâleme ne demektir? Re'îs Efendi iktizâsı üzere tarafıma ilzâm ederek cevap versin.*"⁸⁸ Zirâ aynı metinde, Fransa elçisi Sayda'da bulunan ve Cezzâr'ın "zulmüne" uğradıklarını iddia eden Fransız tüccarlarının kabahatlerinin olmadığını belirten takririnden bahsedilmektedir. Bir başka hatt-ı hümayûnda ise, Fransa elçisinin takriri üzerine Cezzâr'ın kabahatinin anlaşıldığı görülmekteyse de Sultan, "*takrîri gördüm, ahidnâme muktezası üzere davasına söz yokdur. Lakin kâfir hayr-ı hevahlık yüzünden vazîfesi olmayan hususu niçün yazar? Benim vüzerâmin zulmüne vesâir haline ne karışır inha eylediğini dahi istemem. Eğer Cezzâr'ı te'dib edecek isem dahi anın inhasıyla etmem... ve Cezzâr'ın dahi hilâf-ı ahidnâme etmemesi lazımdır zira vesair devlete dahi sirâyet eder bu muameleyi terk edüb şûrûta muvâfık hareket eylemesi iktizâsı üzere Cezzâr'a yazılmak lazımdır*"⁸⁹ demekten geri durmaz.

⁸⁴ Bkz. Thomas Philipp, "The Farhi Family and the Changing Position of the Jews in Syria, 1750-1860", *Middle Eastern Studies*, 20, 4 (1984), s. 40

⁸⁵ Bkz. Uzunçarşılı, a.g.e., s. 605

⁸⁶ Bkz. BOA (55442)

⁸⁷ Bkz. BOA (HAT 9832)

⁸⁸ Bkz. BOA (HAT 9832)

⁸⁹ Bkz. BOA (HAT 55118)

Ancak Fransızlar karşılıklı menfaat çerçevesinde onunla iyi ilişkiler kurmak mecburiyetinde kalmıştır. 1782-1785 yıllarında yeni Fransa konsolosu Renaudot zamanında ilişkilerde kısmi bir iyileşme olduğu iddia edilebilir. Zira bölgede yeni Fransız kolonileri kurulmuştur⁹⁰. Ancak bu yakınlaşma 1798 senesinde Napolyon'un doğu seferi sebebiyle yeni bir boyut kazanmıştır.

Takrir, Osmanlı siyaset nazariyesinin veciz bir ifadesine de yar verir; bu '*din ü devlet*' in başka bir versiyonudur: **'şer'ien icra-yı şerî'at-ı Muhammedi ve ka-nunen 'ibreten li'l-gayr-i kahr u siyâset'**. Bu ilke Cezzar'ı da ihata ve tasvir eder. Nitekim Takrir Cezzar'ın kahr u siyasetini şerien meşrulaştırır. O *'Birkaç kere mirü'l-hâc olub hüccâc-ı müslimîni selâmet götürüb getürdü. Müslüman ve perhizkâr olub doğru ve sâdk olanlara muhabbet edüb tarîk-i müstakîmden mugayire hareket edenlere emân vermeyüb katl eder.'*

Cezzâr Ahmed Paşa yukarda zikredilen mirül hacık'ı kendisi talep eder, amacı otoritesini dinen yaymak ve meşrulaştırmaktır. 29 Zilkade 1204 (10 Ağustos 1790) tarihinde İstanbul'a yazdığı tahriratında Sayda eyâletiyle birlikte Şam-ı şerîf mirü'l-hacık'ı kendisine verilirse, karşılığında dört yüz kese vereceğini bildirmiştir⁹¹. Daha önce, 1203/1787 senesinde Şam yolunda emirü'l-hacık'ı kimin yapacağı konusunda Şam vâlisi Azımzâde Abdullah Paşa ile rakip olmuşlardır. Şeyhü'l-İslâm ve hatta Mısır vâlisinin dahi görüşleri sorulmuştur. Ancak neticede Cezzâr Paşa'ya hem mirü'l-hacık görevi hem de Sayda eyaletine ilâveten Şam vâliliği tevdi edilmiştir⁹². 20 Rebiülevvel 1207 (5 Kasım 1793) tarihinde Hicaz yoluna ve urban ahvaline vukûfu sebebiyle "hüccacın azimet ve avdetlerinin selâmeti ve ahalinin temin-i rahatı için" Safed, Sayda ve Şam eyaletleri ve ayrıca emirü'l-hacık'ın uhdesine bırakıldığına dair Cezzâr Paşa'ya ferman gitmiştir⁹³. Bu durumda Cezzâr Paşa'nın artık Bâbüâlî'ye kendisini ispat etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Cezzâr Ahmed Paşa'nın bu bölgede hem halk hem de İstanbul nazarında itibarının ve nüfuzunun dayanaklarından biri Beyrut'u Rusların elinden alan bir "fatih" olarak kabul edilmesidir. Söz konusu takirde "padişah ona bu sebeble düstur-ı mükerrerem' diye unvan yazmış"tır⁹⁴. Cezzâr Ahmed Paşa'nın Beyrut'u Ruslara karşı müdafaası Osman Paşa'nın takdirini kazanmasına sebep olmuş, devamında 1775 senesinde Zahir Ömer isyanını bastırdığında ise, asayişin temini için Akkâ'ya gönde-

⁹⁰ Bkz: Emecen, a.g.m., s. 517

⁹¹ Bkz. BOA (HAT 55164)

⁹² Bkz. BOA (HAT 11670)

⁹³ Bkz. BOA (C.DH. 13518), BOA (C.DH. 13125), (HAT 9592), ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e., s. 71, 297-298

⁹⁴ Bkz. Metin 8a, ayrıca Rusya'nın Beyrut'a denizden saldırmasıyla ilgili olarak bkz. W. Petersen, The Russian Occupations of Beirut, 1772-74. *Journal of the Royal Central Asian Society*, 42/3-4 (1955), ss. 275-286, Şahabetin Tekindağ, "XVIII. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut Savunması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), ss. 37-45

rilen, kapudan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa'nın takdir ve teveccühünü kazanmıştı. Nitekim, Tekindağ'a göre onun önce Akkâ muhafızlığına ve sonra da vezaretle Sayda eyaletine vâli olmasını sağlayan Hasan Paşa'dır⁹⁵. Uzunçarşılı ise, Cezzâr Ahmed Paşa, sultan III. Selim'e olan hürmeti sebebiyle bir isyana kalkışmamış, diğer taraftan Cezayirli Gazi Hasan Paşa'dan sürekli çekinmişti. Çünkü Zahir Ömer isyanı sırasında Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Cezzâr'ı bertaraf etmeye çalışmıştı⁹⁶.

İslam'ın müdafii Cezzar *'Hilekârân efrenciye'* karşı tedbirde de kusur etmez. o, Malta korsanlarının saygısını bile kazanmıştır ki gemilerine dokunmazlar.

Takrir, ayrıca coğrafya, o coğrafyada sakin kavimler, yetişen meyveler, şehirlerin düzeni, Müslüman ve gayri Müslim evlerin yapısı hakkında da antropolojik ve kısa bilgiler sunar.

Fezleke-i yekuni, Takrir'in son kısmı, bir tehdit içerir: *'Cezzâr'ın mansıbdâ zamanı vardır ve azl murad olursa "ben bu vilâyetin fâtihiyim" deyü çıkmayacağımı herkes bilir.* Bu tehdit daha sonra yumuşatılır: *'Amma Cezzâr'ın bu gâ'ilesi olmadığından ve dâ'imâ ihtisâmı olmayub vezîre benzer bir libası olmayub her vakit hâzır ve tek yürür olmadığından nizâm-ı memleket kendüye endişe ve hizmet-i 'ûbûdiyyet pîşe olmuştur deyü cevâb verdi. Zaten de öyledir deyü insâf olunur.'*

Sonuç

Son tahlilde takrir'in resmettiği Cezzar portresi, hem vâli ve hem âyân bir despotun portresidir. O bu iki gerilimli kimliği birlikte taşır, periferi-merkez arasındaki eksenleri yönetir; Suriye'deki iktidarını sağlama alır ki İstanbul onu kolaylıkla azl edemesin, sultanın icazetini alsın ve ünvanını taşıсын ki Suriye'de nüfuzu artsın. Hülasa Cezzar Ahmet Paşa Makyavelli'nin *Prens*'ine tekabül eden bir politik sicile sahiptir.

Diğer taraftan çalışmaya konu olan takrir, İstanbul'un resmen bölgedeki iktidarını tanıdığı, vezirlik ve paşalık bahsettiği âyânı hakkındaki tereddüt ve suallerine bir cevap niteliğindedir. Metin okunduğunda Cezzâr Ahmet Paşa lehine ama Osmanlı devlet merkezi için menfi bir tablonun ortaya çıktığı görülmektedir. Yani sultana ve devlete sadakat, dini inanç ve ahlak, askerlik konularında başarılı ve tebaasına karşı adil bir vâli karşısında, yolsuzluk, rüşvet, adaletten uzak bir İmparatorluk merkezinde oturan sultan. Diğer taraftan Paşa'nın Sayda vâlisi oluncaya kadarki hayatı ve vâliliği dikkate alındığında kendi kurduğu nizamın geçici ve kırılganlığı ortaya çıkmaktadır. Zira 1804'de ölümünden sonra devam etmemiştir. İncelediğimiz metinde anlatılan Osmanlı Paşası, aslında XVIII. yüzyılın tipik siyasi (âyânlık), iktisadi, askeri ve -Biladü's-Şam özelinde- dini/toplumsal özelliklerini yansıtmaktadır.

⁹⁵ Bkz. Tekindağ, "Cezzâr Ahmed Paşa", s. 156

⁹⁶ Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 606-607

TAKRİR'İN TRANSKRİPSİYONU⁹⁷

Takrir-i minnetim Cezzâr Ahmed Paşa

Müşârinileyh efendimiz hazretleri çâr-ı mezhebden muberrâ ve tahâret ve imandan mu'arrâ Dürzi ve Nusayrî tâ'îfesi pireyi gözünden urmuş mumkin yani mübalağa ile harb ü darb erbabı yetmiş iki milletten ve cemâatlerinden hâric Dürzi-i şedîdi nice zabt eder ve ne türlü hiddet ile teshîr eder ve bunlara ne türlü asker ile mukâvemet eder ve Dürzi beyleri memleketleri için çıkardıkları altın ve gümüş sikke darb edüb cem' eylediği askerine bahşış ve ulûfe verüb cenge harîs eder ve Cezzâr ne mahalden alub harc idebilür. İradı var ise de hâlâ kendisi Ka'be'de eski Şam ile Akkâ ve Sayda ve Beyrut vilâyetleri arasında gayr-ez-⁹⁸mevcûd⁹⁹ (haricde) kale kurulan ordusunda yedi bin nefer piyade ve süvari mevcuddur. Bunlara ve gerek kal'alari muhafazalarında mevcûd müstahfizlar ta cümlesine beher hafta tayinatları ve şehriye ulûfeleri kaçır guriş aazar olundu ise **suğuriye** vechile verilür diyorsun. Senin nakline göre kendinin Mekke-i Mükerrreme'de derkâb-ı vezirânesinde mevcut olan deveci ve katırcı ve 'akkâmat ve tahtravancı ve çadırcı ve tüfenkci ve Mağribi ve delil askeri üç dört bin âdeme bâliğ olur. Anların yem ve yiyecekleri ve ulûfe ve bahşışleri yevmiyyen dörder guriş farz olursa sekiz bin guriş eder. Ve orduda mevcut yedi bin adamın gayr-ez- zuhûrâtikişer gurişdan on dört bin guriş eder ve otuz günde cem'ian yirmi iki bin guriş ki harb ve hesab olununda beş bin üç yüz yirmi kese akçe eder¹⁰⁰.

Bu kadar akcenin on iki ayda altmışüç bin sekiz yüz elli derme kise akce eder¹⁰¹. Bu kadar akce Acem şahının hazinesinde bulunmaz. Kaldı ki Beyrut'tan Kudüs-i Şerife varınca kangı askeriye sual olursa bizler Cezzar levendatlıyuz deyu cevap ıderler. Elinde bu kadar mesârif her kale muhafızlarına sarf olur. Bu bir zamanda olmamış ve bir tarihte görölmemiş İstanbul'dan her ne kadar akce matlûb olunur ise verilür ve bir taraftan câmi' ve mesâcid ve tekiyye¹⁰² yapılır ve bir taraftan kalalerse ta'mir ve takviyet verilür. Buna Devlet-i aliyye dâ'imül -farâdın hazineleri

⁹⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) (E.4029).

⁹⁸ Der-kenar ilavesinde "Gayr-ez-mevcûd kale demek yani kalelerde mevcut askerden mâa'da" yazmaktadır. Bkz. Metin 1b.

⁹⁹ "mevcud" kelimesinden sonra "haricde" kelimesi eklenmiş. Bkz. Metin 1b.

¹⁰⁰ Sayfa altında yer alan der-kenar ilavesinde "Her ay beş bin üç yüz yirmi kise yalnız askerinin ulûfe ve ta'yinâtı mesârfi demekdir" yazmaktadır. Bkz. Metin 1b.

¹⁰¹ Der-kenarda "Derme kise altmış bin akçedir ki tam beş yüz gurişdur. Bir de divânî kise vardır ki mevâcib çıkdıkda meşin kiselerde elli bin akçedir. Bihesâb guriş dört yüz on altı guriş ile kırk akçedir" diye yazmaktadır. Bkz. Metin 2a.

¹⁰² Kelimenin altına "tekke" olarak not düşölmüş. Bkz. Metin 2a.

vefa etmez ve bir taraftan gelüb gider ve kendüden ihsan taleb edenlere me'mulden ve istihâkından ziyade akce bahş edüb döküp saçıyor. Bu kadar akce bir elindehazır kimse mâlik olub dikkat edememiştir ki hatta Cezzâr bulub harc ede. Devlet-i aliyye'nin bu kadar hâss mâlları ve mukâtaat-ı miri ve mukâtaat-ı Haremeyn ve nüzûl ve avâriz mâlları variken ve cizye-i reaya ve cizye misüllü Kıptiyancin-ganelerinin mâlları variken ve bir taraftan Kebân vargını ve Gümüşhane vesâir Anadolu ve Rumeli'nde eski ve yeni açılan madenlerden altın ve gümüş gelüb darp-hane-i âmiresinde günâgün darb ve kat' olunur iken ve her bir irâd birer nev' mesârif-e kayd u tahsîs olunmuş iken mesârif-i cesîme olan yedi ocak mevâcibi ile kalyonların levendâd ve marinar¹⁰³ esirleri ulûfe ve bahşîşlerini ve zahire behâlarını ve reçine ve katran ve bâdban yelken bezlerinin behâlarını bulub buluşdurub vakt ü zamanıyla vermek husûsuna defterdâr şikk-ı evvel olanların derecelerde zaruret ve zahmet çekiyoruz deyü'tizâr ediyorlar paşa efendimiz hazretleri nereden bulur ve bu kadar Arnavud eşkiyası nice zabt olunur ve bunlar muhtelif askerdir.

Ve cümle âlem Cezzâr Paşa'nın hasm-ı kâvisidir. Böyle iken bu kadar haşarat içinde nice adam edebilür ferd korkmaz mı deyü ahvâl ve keyfiyetinden evza'-ı harekâtundan suâl edüb beyân ve müşkilâtımı hal ile 'ayân eylesini rica eyledim. Bana dedi ki gerçi bu suâllerin cevâbı âsândır. Eğerce bendeniz bunda muhafazaya me'murum ve devletlü efendimiz bugünkü günde ravza-i mutahhara hazret-i seyidü'l-enâme dâhil olmak gerektir. Şöyle zan ederim ki bugün bir kabâhat eylesem yani devletlü efendimizin mugâyir-i rıza işinde bulunsam hâlâ olduğu mekânda işidüb tarihi ile yazub felan gün sen şu işi etdin bir dahi etme, eğer eder isen kahr-ı tuğ-ı düsturânem ile hakkından gelirüm deyü hitâb ve 'itab nâmesi zuhûr eder. Keşf ile midir kerâmet ile midir nucûm ve remle ile midir veyahud bu taraflarda mevcûd sınıf-ı askerîye birbirine zıddıdır, onların casusluğu ile midir bilemem. Ancak bilirim ki ahvâle vukûf-ı tâmmı vardır ve doğru ve sâdık hizmetkâra mufârikolmuşdur. Ne dürlü ise bu taraflarda ne olur ve ne olmaztarihi ile bildiğini pek güzel bilirüm dedi. Çünkü suâl buyruldu birer birer sana cevâb vereyim, müşkillerini hal edüb anlatayım. Eğerce ta'ribi olursanız amma müşkilleriniz hal oldukça müşarüni-leyh ve bu fakire dua edersiz deyüb beyan-ı mübâşeret eyledi.

Müselmânlığı ve Sadâkati

Birkaç kere mirü'l-hâc olub hüccâc-ı müslimîni selâmet götürüb getürdü. Müslüman ve perhizkâr olub doğru ve sâdık olanlara muhabbet edüb tarik-i müstakîmden mugâyire hareket edenlere emân vermeyüb katl eder.

¹⁰³ "Marinar" kelimesinin altına "pây-zen" kelimesi not olarak yazılmış. Bkz. Metin 2a.

Câmlerinin Nizâmı

Zikrolunan kale ve şehirlerinde mevcûd olan câmi-i şerîf mescid-i münîflerin mütevellî ve imâm ve müezzîn ve kayyûm ve ferrâş¹⁰⁴ ve bevvâb¹⁰⁵ ve cüz-i hevân¹⁰⁶ vazîfe-hor mâl vakf-ı şerîfî kendilere mülk edinüb İstanbul'da sultân Ahmed Han aliyetü'r-rahmet ve'l-gufrân efendimiz hazretlerinin Hak Taâlâ türbesini ravza-i cenân eyleye câmi-i mezkûra yaptığı vaktinde mihrabı karşusunda mahsûs haneler yapıp cemâatine verüb beş vakidde namaz klub mevcûd bulunmak üzere imâret-i 'âmirelerinden nân-ı aziz ve çorba ve pilav ta'yîn etmişken arayub sorar olmadığının anlar diledikleri gibi ederler amma bu memleketi Moskovlu zabt etmişken Allah'ın inâyeti ve şevketlü pâdişâhının hüsn-i teveccüh-i aliyyesi asâr-ı berekâtıyla ellerinden alub fâûh olduğum ecilden padişahım bana mansıb verdiği fermân-ı hümayûnunun başında düstûr-ı mükerrerrem deyu unvan yazmış bu ne demektir bilmediniz mi? Câmi-i şerîflerin senevî bu kadar mâl-ı vakfî varken ve mum ve yağ ta'yîn etmişken niçün ta'yîn olunduğu mikdarınca vaz' itmediniz ve niçün kendünüz hizmete gelmeyüb angarya bir şey suretinde gâh vekil ve gâh cemâate hizmeti eda ettirirsiniz ve şimdiye kadar bu mâldan şu kadar ziyâde mevkûf akçe kalması lazım idi kandedir deyü suâllerine cevâb bâ-savâb bulamadıkları ecilden kızar şerîfelerini ahz u şerî'en katl ve idâm edib câmi-i şerîfleri zabt eyledikten sonra yerlerine nasb olanlara dahi selefleri gibi olacağını bildirdikden sonra câmleri ma'mûr edüb içlerini ve taşrasını kalaylı tasa dönderdi ve Müslümân olanlar ezân-ı Muhammedi sıdkı ilân olunduğu akâbetde câmi-i şerîfde mevcûd bulunmazlar ise hadd u darb-ı asa urulub üçüncü defa ömrünü tamam eyledi ve elhamdülillah memleket içi ruhâniyet ile doldu bu hisse İstanbul gibi pâdişâh yasağüç gündür demek kaydında olanları nâr-işimşir irâd ile tomar ömrünü dürub bükdü ve cemâat-i câmiye giddiği vakitte dükkanlarını açık bırakub câmiye giderler bir ferd bir helale yapışmağa kadar demektir. Ma'lûmun olmak için dar-ı sabr eyle dedi.

Kale Kapıları Zâbitası

Dürzî dağlarından ve dost ve düşmanlarından ve gerek Şam ve Haleb ve Maare ve Trablusşam ve Lazkiye ve sâir etrafdan kale kapısıönüne gelüb içerüye duhûl eylemek murad edenlerin silahları var ise meyânından alub ba'dehu avdetinde vermek üçün eğer gelen adam Türk ise Türk neferi ve Arab ise Arab neferi ve yerlûden ise yerlû neferinden bâb-ı kalede me'mûr bölükbaşının bir neferi önüne varub silahını elinden ahz u hıfz ve andan sonra derun-ı kaleye duhûle icâzet virürler ve esâmilerini tahrîr ederler. İstanbul kalesi gibi müseyyeb değildir ve sizin kolluklar gibi müsâade etmezler ve taraf gözedüb hatıra ri'âyet etmezler. Hatıra ri'âyet edenlerse ölmek lazım gelirse zabiti muvaffakiyetle hakkından gelinür. Bu surette şehir

¹⁰⁴ Kelimenin altına "süpürücü" diye açıklayıcı not düşülmüş. Bkz. Metin 2b

¹⁰⁵ Kelimenin altına "kapucu" diye açıklayıcı not düşülmüş. Bkz. Metin 2b

¹⁰⁶ Kelimenin altına "cüz krâ'it edeci" diye açıklayıcı bir not düşülmüştür. Bkz. Metin 2b

içinde asker-i muhtelife mâlâmal¹⁰⁷ ise dahi gavga ve nizâ' olamaz ve giren ve çıkan binlercedir dedi.

Kalelerin Zehâiri

Girid ceziresi içinde mevcûd Hanya ve Resmo ve Kandiye serhadleri misüllü an-ı asl müretteb zahiresi olmadığından müşarünileyh kalemrev¹⁰⁸ hükümetinde olan zahire gayrı vâfi ise Kâhire-i Mısır'dan ve Gazze ve Ramle etrafından Şamtur tâbîr olunur kayıklara sermaye ve sermayeci ta'yin edüb bulunduğu mahalden mübâyaa ve tahmil ve götürüb müretteb olan anbarlarına nakil ve gelen zahirenin yekûnu bade'l-hıfz bir seneye vâfi zahireden mâ'adâsını firunlara tevzi' ve taksim idüb an-ı asl beher kile bu kadar pahayadır ve ücret-i nakliyesi zamm olundukda bu kadar bahadır. Baha-sını matlûb ederim ve siz devletlü bu kadar kâr alıverir. Nân-ı azizin kıyyesini şu kadar bahâne furûhtedesin deyü tevzi' ve taksim eder ve ol dahi emri üzre hareket eder ve eğer muhâlifî hareket eyledikde İstanbul kadısına şu kadar gurus verir de kurtulurum ümidi yokdur. Cerâ'imi vukû'unda canını hamur gibi seyf ile yoğurur ve yerlerine gelenlere gösterilür. Kaç canı vardır ki anın emrinin hilâfını edebile dedi.

Cezzâr Paşa'nın Beş Nev' Askeri

Müşarünileyhin dairesinde anâsır gibi birbirine zıd beş nev' şehriyyelü¹⁰⁹ ve ta'yînâtlı askeri vardır ki ve merkulmarın her biri babasına ve anasına itâat etmeyüb bir diyarda temekkün ve tahassuna gayrı lâıyk adamlardır. Misâli şöyledir ki, geçenlerde bir ednâ madde içün tüfenkci askeri ile deli askeri meyânında peyda olan muârazaları gittükce büyüüb her ne kadar müşarünileyh barışdırub sulh eylemek emrinde oldu ise dahi ziyade şîrinleyüb temerrüd ve inadlarına musırr oldular âkıbet deli askeri sizin üzerinize galebe eyleyecektir deyü tüfenkci başnalaf edüb birbirine tutuşdurdu ve merkulmar cenk ve hengâmeye duruşub mukâtele eylediler ve tüfenkci galib geldikde deli askerini bütün bütün vücudunu kaldırmıncaya değin çalışdırub ve mâl ve silah ve her neye mâlik ise tüfenkci başı gasb edüb gavga tamam olundu. Mâl-ı muhâlefatu matlûb edüb vermekde muhâlefet eyledikde çünkü hasım bir kaldı tüfenkci başını dahi Arnavud askerine paraladub iki tarafın mirasını aldı. Amma Arnavud baş kaldırayım der ise yerli askeri ile Mağribî askeri eldedir. Yine hakkından gelür. İşte askeri dahi böyle kullanır dedi.

Dürzî İle Ceng-i Sanâyi'

Zâhir Ömer anın tevâbî'atını kuvvet-i zor ve bâzûsu ile basub galebe eylediği beylerden vergi nâmıyla alabildiği ve gözüne kesdirdiği mukteza-yı maslahata göre

¹⁰⁷ Kelimenin altına "dolu" diye açıklayıcı not yazılmıştır. Bkz. Metin 3b

¹⁰⁸ Kelimenin altına "kalem yürüttüğü" şeklinde açıklayıcı bir not düşülmüştür. Bkz. Metin 3b

¹⁰⁹ Kelimenin altına "ayıklı" diye not düşülmüştür. Bkz. Metin 4a

akcelerin alub askerinin ulûfe ve ta'yînâtuna harc ve sarf eder. Amma Dürzî dağları Bursa'da Keşiş Dağı'nın bülend ve yüksek olduğundan İstanbul'dan âşikâre görüldüğü gibi o dağlar dahi yüksek olub belü bülend olduğundan tahtından az bir şey zan olunur, halbuki ol yüce dağların içinde dereler ve ırmaklar ve düz yerler ve zeytin ve tut bağçeleri vardır ki her bir bağçenin zeytin ve zeytin yağından ve tut ağaçları yaprağı ile kurd besleyüb hâsıl eylediği harîrden pek firîb yiğit bin altunluk ve dahi ziyade mahsul satar ve kayısıve engûrini¹¹⁰ kurudur hem kendüye zahire eder ve mersumların işi ve gücü tüfenk ve piştov ve adû-şikârdır ve kendülerinin fevt olmaktan¹¹¹ hazeri yokdur. Din ve imân ve mezheb nedir bilmezler ve cümlesi Dehri ve Hulûlidir¹¹². Yani ot gibi biter zâyî¹¹³ oluruz derler ve bazıları bu cihandan ne kadar tiz gitsek ol kadar tiz gelürüz zu'm ederler.

Bir nevi¹¹⁴ hedid¹¹⁵ ve şedid kavimdir. Çünkü bunlardan râm olanlarından bac ve harac gibi vergi nâmıyla akce alur diyerek, inad ve muhâlefet edenleri olur ise yine gam değildir. Paşa kapılarında bir 'âdet vardır urkun¹¹⁴ mâlından çatal tınak vüzerânındır. Askere ta'yînât ve ulûfe lazım beyhude askeri niçün beslemeli. Bundan evvelce şu karşuda bayır üstünde bir bâb-ı Dürzî manastırı görünür anın altında çukur içinde Üsküdar kadar bir karye vardır. Paşamıza vergüsünü vermediler ve redd ile cevap vardiler. Ba'dehû bir bayrak Arnavud askerini bayurlara gönderdi. Vardıklarında itâ'at etmeyüb bayrağa karşı kodular ve cenk eylediler. Nihayet çok kıtâl olub, Arnavudlar gerüye dönmek matlub eylediklerinde imdâd varıncaya değin cümlesini Dürziler kurşun eleğinden geçirüb göçürdüler. Bu haber ve hişt-eser paşamızın sem'ine vâsıl oldukda Arnavud bölük başlarınıcağırdub sen şu filan bölük-başı bey ziyade muhabbet eder idim. Kâfir Dürziler helâk eylemişler. 'Âr ve namusunuz yok mudur? Benim bölükbaşım ise sizlerin hısım ve akrabanızdır diyerek Arnavudları kızdırdı ve eğer bu kan Dürzî yanına kalır ise bundan sonra Arnavud Dürzî cibâline çıkmak güç olur dedi. Arnavudlar bir yere gelüb karye-i mezburun dem heder¹¹⁵ buyrulduyesini mutâlebe eylediler der-'akab verdi ve cümlesi izn alub leylen karye tarafına 'âzim oldular ve yağ tuzu ile önlerine gelen âdem ve hanelerini ateşe vermek için Arnavud 'âdeti üzre basa basa deyüb yürüdüler. Zatında vardıkları gibi Dürziler başlarına nâr-ı Nemrud'a mukâbil ateş urub birkaç bin âdemi nâr-ı hecme isâl edüb mâl ıtlâk olunur. Mallarını ve hayvanlarını gasb ve gâret edüb hem ahz-ı intikam ve hem mâl-ı ganâim ve hem ele geçüb koyun ve keçi ve sığır ve at ve kısarak hayvanatlarını sürüb paşaya peşkeşekdiler. Çünkü bu haber Dürzî'ye neşr

¹¹⁰ Kelimenin altına "üzüm" diye not düşülmüş. Bkz. Metin 4b

¹¹¹ Kelimenin altına "ölmekten korkarlar" şeklinde not düşülmüş. Bkz. Metin 4b

¹¹² Derkenar kısmına "Dehri Allah ve Peygamber bilmezler, Hulûli deyü itikadlarında ölmek yoktur, yine dünyaya gelür derler. İşte Dürzî tâ'ifesinin hâli budur" diye yazılmıştır. Bkz. Metin 4b

¹¹³ Bu kelimenin altına "temur" diye not düşülmüş, kastedilen "demir" kelimesidir. Bkz. Metin 4b

¹¹⁴ Buradaki "urkun" kelimesi "vurgun" manasında kullanılmıştır. Bkz. Metin 4b

¹¹⁵ "Dem heder deyü cümlesini kırmağa azmış demekdir" şeklinde bir açıklayıcı not düşülmüştür. Bkz. Metin 4b

oldu. Katı olanlarını yumuşak yumuşak yumuşayub râm oldular. Amma Çünkü Cezzâr sâ'ir Dürziler gibi tenperver¹¹⁶ olmayub daima bâb-ı basiretten ve iktiza eder ise kendüden cenk eylemekden pervâsı olmadığından Dürzî inanamayub vergüsünü verüb hizmetine girmekden imtinâ' ederler. İşte cenk olan mahal karşuda görünüyor. Yakın zan olunur amma haylice uzaktır didi.

Şehirlerinin Hâneleri

Müşârünileyhin taht-ı hükümetinde olan kal'a ve şehirlerin içinde olan hânelerin cümlesi kârgirdir. Yeni Han ve Vezir Han'ı misüllü her biri güya kal'adır. Ancak şehrin memduh olan mahallerini ehl-i İslâm'a ve kesif¹¹⁷ olan mahallerini re'âyâya tahsis edüb mahallatını tefrik eylemiş.

Konsolos ve Tercüman

Haleb ve Şam'da çarşı ve bazarında binden mütecâvüz semmûr kalpak ve saçaklı kaftan ve samur kürk ve çifte hizmetkârı ve her biri üçer bin ve beşer bin kese akce i'mâl¹¹⁸ eder mütehavvil¹¹⁹ bezirgântercümanlar var idi. Feyzi Süleyman Paşa re'isü'l-devle olub munazzâm efrenciye vâkıf olmağla Haleb'de altı ve yedi balyos vekili var, ikişerden on dört tercüman eder. Haleb'de ise bu kadar tercüman vardır. Bu dahi bir cümleyle mebnîdir deyu divan edüb mersumları ihzâr ve yedlerinde olan beratlarına nazar olundukda vâkı'â birer nefer tercüman ve dil oğlanları olub mâ'adâsı beratlarında diyar-ıâhırde olan konsolos tercümanı yanında bulunmak deyü yazmağla ve vâfiri Oİstanbul'dan Haleb'e varıncaya kadar filannâm zimminin hasbe'l-tarik giydiği İslâm libâsına hılâl-ı tarikde hükkâm ve zâbitân taraflarından taarruz etmeyeler deyü verilen yol fermanlarını serbestiyet itihâziyla başlarına semmur kalpak giyüb birer devletin bandıra ta'bîr olunur bayrağı altına girdikleri vezir müşârünileyhin ma'lûmu oldukda başlarından kalpaklarını alub tarih-i fermanlarından ol tarihe gelinceye mürûr eden senelerin cizye-i şer'ıyyeleri zecren leh iki katı tahsil olunub kabzına me'mûra teslim ettirildi idi. Devletlü Cezzâr Paşa Efendimizin zabtunda olan kal'a ve şehir içinde böyle ulvanlı¹²⁰ kâfir göremedim. Yok mudur dedim, cevâb İstanbul'dan beher mah Frengistan'a havâdis gider halbuki Âl-i Osman padişahı filan yere yetmiş idi ve çengi ve tavşan gulâmanı geldi ve isimleri filanlardır. Oynadılar şöyle oldu böyle oldu. İş bu tarihte tanzim-i askere ve nizâm-ı beldeye ve hıfz-ı bilâda ve memlekete da'ir bir madde yokdur. Şöyle böyledir deyü lakırdı yazar, Devlet-i alıyye güya kuvvetten düştü bunlar kendü krallarına havâdis

¹¹⁶ Sayfa altına "Tenperver deyü vücudunu ağır işe koşmayub zevk ü sefa ve rahatına bakana derler" şeklinde açıklama yapılmıştır. Bkz. Metin 5a

¹¹⁷ Metinde "kesif" kelimesinin altına "fena" kelimesi yazılmıştır. Bkz. Metin 5a

¹¹⁸ Kelimenin altına "kullanır" diye açıklama yapılmış. Bkz. Metin 5a

¹¹⁹ Kelimenin altına "mâldar" diye açıklama yapılmış. Bkz. Metin 5a

¹²⁰ Bu kelimenin altına "unvanlı" diye açıklama yapılmıştır. Bkz. Metin 5b

yazarlar ve bu havâdisi mesârif-i vâfire ile gönderirler¹²¹. Hilekârân efrenciyeye yine bir birlerine hile edüb böyle efkariye masallarını kendi zümrelerine bildirmek ve halkını cenge ve İslâm üzerine haris eylemek ve hem sarf eyledikleri menzil ve ulak akçesini askerin ellerinden bu vesile ile almak için havâdis kâğıdları vardı gibi basma hanelerine gönderüb basdırırlar ve ne kadar mesârif oldu ise fûruht edeceği havâdis kâğıdları üzerine ondahlığı ile sa'yyen lil-mîri zamm ve taksim edüb fûruht ederler hem hazineleri intifâ' eder ve hem askerini İslâm üzerine tergib eder ve Devlet-i Aliyye hakkında beğendiğini söyler şimdiden sonra bunun def'inin çaresi yoktur. 'Îlâcı gavurları uğratmamak ve kabarub azacak me'mûl olanlarını birer bahane ile siyâset ederek dağıtdı ve tercüman olanlarına dahi şer'ien muttehem olacak birer nesne bulub körletti ve kusûr-ı gavurlarda mütehavvel olanları dahi pala-puş olub Cezzâr korkusundan bugün akşama hayyen erüşür isim câ-minnettdir, yarına Allah kerimdir deyü tir tir titrerler ve bu gavurlardan müşârünileyhin adamlarına mütenasib gavur yoktur. Zira tarafeyn fezâ'ya reside olur. Amma İstanbul'da her yer ricâlden başka enderûn-ı hümayûn ağalarının yanlarına varub bir şişe çiçek suyu ile dört aded portakalı bir kâğıda sarub verür ve züğürt ağa ise bendeniz sana hizmet edeyim diyerek üzerine biraz mâl geçirüb rikâb ağalarını ve sâ'ireyi mahcûb eyledikde çaresiz bilmediğini bildim ve bilirüm diyerek biraz lakırdı söyler ki hem din ve hem Devlet-i aliyyeye muzirrdır Cezzâr beldelerinde öyle şey olamaz. Olmak dahi mümkün değildir dedi.

Hâsiyyet-i Hayrât-ı Müşârünileyh

Paşamız senede bir kere Mısır'dan ve ol etraftan bir sefine gönderüb mu'temed âdem ile zahire alub Malta nâm cezirede gaza ve cihâd eder iken min tarafû'r-Rahman fezâ'ya reside ve düşmana esir ve gece ve gündüz müsebbibü'l-esbâb olan hakk-ı Muhammed ve Ali hazretlerinden kayd-ı esr ve belâdan halâs ve necât bulmak için feryad ve zâr ile gazaya giriftâr olan Müslüman ve gazi karındaşlarımızı halâs için irsâl eder ve Malta korsanları dahi Cezzâr Paşa'nın muradı ne olduğunu bilüb, hilâl tarîk-i deryada rast gelseler derya dil olub cenk eylemezler. Velhâsıl varub bir sefine zahireyi Müslüman esirlerine değışüb alub huzûr-ı asâfanelerine götürür. Geldiklerinde deyü an edüb ismini ve kayd-ı esire giriftâr olduğunu ne sebeb ile der ve aslı nerelidir.

Tamam şöyledir ve yiğit âdem ve korkak âdem midir vâkıf olduktan sonra işte sana şu kadar şehriyye ulûfe verilür kalır musun yoksa rehin vereyim vilâyetin tarafına sen gider deyü ba'de'l-su'âl edüb azar eylemek hayratdandır.

¹²¹ Sayfa yanında bu cümle ile ilgili olarak, "Gerek Fransız ve gerek İngiliz ve Moskov ve Nemçe ve sairleri İstanbul'da olan elçilerin her biri daimâ Devlet-i aliyyenin hâlini yazar memlekelerine her ay gönderirler ve vusûletden der-'akab o maddeyi yirmi otuz bin dane basma hanesinde basdırır ve memlekelerine ve köylerine satarlar anlar dahi anı görür. Osmanlı işine gücüne bakmaz imiş, bütün gün işleri oyun imiş. Bir sefer olsa üzerlerine varsak deyü mecbûr olurlar. İşte kâfirlerin halleri daimâ böyledir" şeklinde açıklayıcı not düşülmüştür. Bkz. Metin 5b

Gümrükcü Nasbı ve Nâzırları

Paşa efendimiz hazretleri sâdıkul-kavl doğru âdem tedarik edeyim deyü adam öldürmekden ve burun ve kulak kesmekden usandı. Her bir şey'in bir usulü olduğu gibi bir karib yigidi şehriyye-yi mu'ayyene ile gümrükcü ta'yin buyurdular ise herif birkaç mahdan sonra kendüye doğrudan doğruya ta'yin eylediği şehriyye ve ta'ayinâtına kanâ'at etmeyüb çalıp çırpmağa cesâret ediyor. Üç beş gümrükcü öldürdü. Şimdi bir Müslüman'a bir kara 'abâ hil'at giydirüb gümrükcü nasb eyledi ve yanına bir nefer Rum yazıcı ve bir nefer Yahudi yazıcı ta'yin eyledi. İskelele her ne gelür ise ve gümrüğe mute'allik eşyası var ise anlar alub taşraya çıkarırlar ve metâ'mı yazub her biri başka başka defter ile zabt ederler ve mâl-ı bezirgânın hıfzına ve fûruht olundukda der. Veresiye verdiği mâlın cem'ine merkumlar sa'y ederler ve eğer mâl var amma harc edecek akcesi yok ise mâl-ı gümrükden harçlık verirler ve güya bezirgânın bunlar bir nev' hizmetkârı vadisinde 'ubûdiyyet ederler ve resm-i gümrükden mâ'adâ ziyade bir akce ve bir habbe mütalebeden huzû ederler. Ol bezirgân Müslim ve zimmi her kim olur ise olsun Cezzâr Paşa'nın mademki 'ırzındadır andan ziyade korkarlar. Velhâsıl resm-i gümrüğü mûta'ârefe defteri üzre her ne ise alub i'azâz ve ihtıram ile gönderirler bu sebebden bezirgân ve tüccâr mâlî emin olduğundan Trablusşam ve Lazkiye ve Antakya taraflarına gitmeyüb bu tarafa gelirler ve bundan mâ'adâ resm-i gümrük ber-mücib-i defter-i müfredât tahsil olunub vaz'-ı sandıkca olur. Akşam oldukda bir mühr gümrük emini ve bir mühr Rumî yazıcı ve bir mühr Yahudi sarf edüb gümrük hazinesinde hıfz olunur. Sabah olanda sandık-ı mezkûru gümrük emini huzuruna götürüb herkes mühürlerini yerinden koparırlar. Böylece nizâm ve intizâm verüb dağdağadan âzâd olundu ve gümrükcü nasb olunan ağayı görsen hammâl zan edersin ve yazıcılar beyini görsen kibritçi Yahudi zan edersin. Akşam edemezler, İstanbul gibi bezirgâna zulm ve 'azâb edemezler. Zira re'âyâ ve bezirgân gümrükden nefret eylediği suretde gümrük vermemek tariklerini bulur. Ol vakitte din ü devlet-i aliyyeye kesr ü noksan terettüb eder. Bu nizâmı görmek ister isen var iskelede seyir eyle ve hem ben dahi iskelelerin ta'miri için gideceğim. Beraber gidüb seyr ü temâşâ etdireyim dedikte ya sultanım iskelelerin ta'miri efendimize lâzım değildir beyhude yokdur mesârife niçün düçar ve giriftâr olun dediğimde cevâb mütevellilerin ihânetleri zâhır olundu. Birer birer katl edüb mutesarrif oldukları tevliyet cânib-i aliyyelerine 'â'id olduğu ecilden han ve hamam ve dükkân ve kasabhane ve mumhane ve iskelede bulunan vakıfları efendimiz tarafından zabt ve cibâyat olunub fazilet-i vakfıdan ta'mir ve termimleri vâcib olmakla mâl-ı vakfıdan inşâ olunub derûn-ı kal'a muceddeden yapılmış gibi ma'mûr ve âbâdan olmuşdur ve hâlâ işimiz ve masalımız budur dedi.

Meyve-i Cüncür

İş bu havâlılerde tut ağacı karnında ve tut yaprağı edâsında bir nev' ağaç vardır ve dalları ve yaprakları arasında bir biri yanında on beşer yirmişer dane incir olur. 'Âdetâ sagırce incir zan olunur bir nev' meyve vardır. Adına cüncür derler. Aynı ile

incirdir amma içinde çekirdeği yoktur. Ekl olundukda miski bir nev' râ'ihası damağa su'ûd eder, gayet lezizdir. Rûm diyarında olmak mümkün değildir.

Şam Kayısı

Trablusşam'dan Dürzî dağlarına varıncaya değin vâki' olan bağçelerin mahsul-leri tut ağacı ile kayısı ağaçlarıdır. Amma her beldenin bir nev' hevâsı ve her arzın bir dürlü meyvesi olduğu tafsilden mustağnîdir. Bu havâlide mevcûd olan incir İstanbul inciri gibi sulu olmayub ağacıüzerinde kurur ve kurudukdan sonra cem' ederler ve keزالik kayısıları dahi semiz olur amma ağaçlarıüzerinde kurur andan sonra cem' edüb sandıklara vaz' ve Âsitaneye götürüb fûruht ederler ve yaz günlerinde bağçeleri içinde mevcut bağ köşklerine gelüb ipek kurduna tut yaprağı ekl etdirilüb her bir hâs a'mâl ederler.

Fezleke-i Yekûnî

Pâdişâh-ı âlem-penâh efendimiz hazretlerinin Anadolu ve Rumeli'nde vâki' eyâletlerinin her birinde üçer tuğlu vezirleri ve sancaklarında dahi ikişer tuğlu emîrî'l-ümerâları ve Bosna havalilerinde birer tuğlu kapudanları hâlâ mevcuddur. Bunların içinde 'âkil ve müdir ve mudebbir olub şân-ı devlet-i aliyye üzre şân-ı vezâretini takinub şer'ien icra-yı şer'i'at-ı Muhammedi ve kanunen 'ibreten ilgayr-i kahr ve siyâseti icraya kadar varıldığı memleketi keyd-i a'dâ' ve eşkiyadan pak edüb ahalilerini kendüye bey'at ve tabi'iyet etdirmeye muktedir vezir yok mudur deyü su'al olunur ise belî vardır ve var vemevcûd olanları dahi eşkiyaya muayyen olub dahi ziyade ferce bulmasına i'ânet ederler. Sebebi nedir deyü su'al olunur ise devlet-i aliyye sayesinde eskiden gelenler eski işlerini eskidüb gitmişler. Şimdi nasıl ma'lûmu olan kelâmda bir dikkatte vüzerâdan mîrû'l-hâc olanların gerdanlerine kılıç urulmuş nâçâr Devlet-i aliyye i'dâmını murad eyledikde hanesinde ve hammâmda bulub başını tokmak ile dağıdub öylece i'dâm ederler idi. Öyle iken cânib-i şer'den mecâzi olmayub hakiki fetva-yı şerîfe alub öyle ederler idi. Merhum uzun İbrahim Paşa bir gazi ve mîrû'l-hâc olmuş bir vezir idi. Kayseriyye Ermenileri kötülüklerinin hakkından geleyim dâ'yesinde iken İstanbul'da akrabaları sâhib olub pâdişâhımız mugâyir-i şer' ve kânun gamz ve nifak edüb tâbir-i hak katl etdirmek dâ'yesiyle yanında bulunan mecmû' askerini her urbân ve ciğerlerini sûzân ederek kılıçdan geçürdüler. Bir âdemini hâtır için kânundan hâric iş olundu. Her vilâyetde mevcûd derebeylerinin ve eşkiyaların İstanbul'da birer ve ikişer muterreddid varıldığı mahaller vardır. Vezirler bunu bilürler anlara mudâhene etmediği halde, hâli mukerrer olduğundan gayri belki canı dahi bedeninden ayrınlub cidden öleceğini yakın bildiklerinden zaruri başlarını her neye çeküb oldukları mansıbdâ mahkûmen kıyam ederek vüzerânın ahvâlleri yaman oldu ve bir vezir bir mansıbdâ ikâmet edeceği dört ve beş aydır. Bir iki sene mansıbdâ kalmasıümidi yoktur. Bu düş ve refât ile nice Cezzâr'a taklid edebilür amma Cezzâr'ın mansıbdâ zamanı vardır ve azl murad olunsa "ben bu vilâyetin fâtihiyim" deyü çıkmayacağını herkes bilür. Amma etrâf vezirlerinin hâli

mükerrer ve mansıplarında zamanı olmadığından gayri Van'da ise Hotin Kala'sına me'mûr olunur ki dört mahda ancak mansıbına varabilir ve kezâlik Hotin Kala'sında ise Van Kala'sına ta'yin buyurulur. Şimdi başlarında olan bu kadar haşerât yollarda gelürler iken yem ve yiyecek her ne ise fukarâdan matlûb olunur. Bir taraftan yol zahmeti ve bir taraftan karakollukcu ulûfe ve bahşişleri tedârik için konub göcdüğü yerlerden hem yiyecek ve hem dahi her kazâdan dış kirâsı olmak üzere yikirmişer ve otuzar kise akce mutâlebe ve ahz eylediğine kanâa't etmeyüb beşer ve onar re'is etrafi mutâlebe eder ve alur. Elbetde murûr ve 'ubûr eylediği kazaların fukarâları birer zatın arpalık mukâta'a ve vakıf ve ze'âmetidir. İstanbul'a gelüb hallerini söylerler ve ahvâllerinden şikâyet ederler. Bu sûret ile daldan dala yayılıb Devlet-i aliyenin ma'lûmu olur o paşanın başını keserler. Amma Cezzâr'ın bu gâ'ilesi olmadığından ve dâ'imâ ihtîşâmı olmayub vezîre benzer bir libası olmayub her vakit hâzır ve tek yürür olmadığından nizâm-ı memleket kendüye endişe ve hizmet-i 'übûdiyyet pîşe olmuştur deyü cevâb verdi. Zaten de öyledir deyü insâf olunur.

KAYNAKLAR

- BOA (C.AS. 9120)
 BOA (HAT 56405), (HAT 8861)
 BOA (HAT 8185)
 BOA (HAT 8137)
 BOA (55442)
 BOA (HAT 9832)
 BOA (HAT 9832)
 BOA (HAT 55118)
 BOA (HAT 55164)
 BOA (HAT 11670)
 BOA (C.DH. 13518), BOA (C.DH. 13125), (HAT 9592)
 Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, C.5, Matbaa-yı Osmaniyye, Tertib-i Cedid, Dersâadet 1309.
 Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.
 Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, Çev. G. Ç. Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
 Al-Jabarti, Abd al-Rahman, *Abd al-Rahman al-Jabarti's History of Egypt 'Ajâ'ib al-Âthâr fi'l-Tarâjim wa'l-Akhhâr*, Ed. Thomas Philipp, Moshe Perlmann, C.1, Steiner, Stuttgart, 1994.
 Bakhit, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Librairie du Liban, Beirut 1982.

- Buhl, F., "Akkâ", *İA*, C.1, (1978), MEB, ss. 250-251.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Cezzâr Ahmed Paşa, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century The Nizâmnâme-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha*, Ed. ve trans., Stanford J. Shaw, Harvard University Press, Cambridge 1962.
- Clarke, E.D., *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, C.2, London 1912.
- Cohen, Amnon, "The Army in Palestine in the Eighteenth Century-Sources of its Weakness and Strength", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 34/1 (1971), ss. 36-55.
- , *Palestine in the 18th Century*, Magnes Press, Jarusalem 1973.
- Crecelius, Daniel, "Egypt in the Eighteenth Century", *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, ss. 59-86.
- Emeren, Feridun, "Cezzâr Ahmed Paşa", *İA*, C. 7 (1993), TDV, ss. 516-518.
- Genç, Mehmet, "İltizam", *İA*, C.22 (2000), TDV, ss. 154-159.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2005.
- Goldziher, I., "Dehriye", *İA*, C.3 (1977), MEB, ss. 512-513.
- Gökbilgin, Tayyib, "XVI. Asırda Mukataa ve İltizam İşlerinde Kadılık Müessesesinin Rolü", *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948 Kongreye Sunulan Tebliğler*, TTK, Ankara 1952, ss. 433-444.
- Hathaway, Jane, "The Military Household in Ottoman Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, 27/1 (1995), ss. 39-52.
- İnalçık, Halil, "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Ed. Thomas Naff, Roger Owen, Southern Illinois University Press, London 1977, ss. 27-52.
- , *Seçme Eserleri-II Devlet-i 'Alîyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, C.5, YeditepeYayınevi, İstanbul 2009.
- Khoury, Dina Rızık, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu Musul, 1540-1834*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1999.
- Kisirwani, Maroun, "Foreign Interference and Religious Animosity in Lebanon", *Journal of Contemporary History*, Vol. 15, No. 4 (Oct., 1980), ss. 685-700.

- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.
- Lockroy, E., *Ahmed le Boucher; la Syrie et l'Egypte au 18e siecle*, Paris 1888.
- Lusignan, S. K., *A History of the Revolt of Aly Bey against the Ottoman Porte*, London 1783.
- Massignon, Louis, "Hulûl", *İA*, C.5 (1977), MEB, s. 584-585.
- Masters, Bruce, "Power and Society in Aleppo in the 18th and 19th Centuries", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, 62 (1991), ss. 151-158.
- McGowan, Bruce, "Âyanlar Çağı, 1699-1812", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert, Çev. Ayşe Berktaş, Süphan Andıç, Serdar Alper, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, ss. 781-801.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmânîyye*, Haz. A. Aktan, A. Yuvalı, M. Keskin, I, Sebil Yayınevi, İstanbul 1995.
- Mert, Özcan, "Âyan", *İA*, C.4 (1991), TDV, s. 195-198.
- Nagata, Yuzo, *Muhsin-zâde Mehmet Paşa ve Âyanlık Müessesesi*, Tokyo Shuppan, Tokyo.
- Petersen, W., "The Russian Occupations of Beirut, 1772-74", *Journal of the Royal Central Asian Society*, 42/3-4 (1955), ss.275-286.
- Philipp, Thomas, "The Farhi Family and the Changing Position of the Jews in Syria, 1750-1860", *Middle Eastern Studies*, 20, 4 (1984), ss.37-52.
- , "Social Structure and Political Power in Acre in the 18th Century", *The Syrian Land in the 18th And 19th Century*, Ed. Thomas Philipp, Steiner, Stuttgart 1992, ss. 91-108.
- , *Acre: The Rise and Fall of a Palestian City, 1730-1831*, Colombia University Press, New York 2001.
- Raymond, Andre, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo" *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18 (1991), ss. 16-37.
- Salibi, Kemal S., "Al-Djazzâr Pasha", *EF*, s. 268-269.
- Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek Osmanlı Ancien Régime'i*, Çev. A. Özdemir, İletişim Yay., İstanbul 2011.
- Sami, Şemseddin, *Kamus-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1317.
- Schatkowski-Schilcher, Linda, *The Decline of Syrian Localism: The Damascene Notables 1785-1870*, St. Antony's College, Oxford University 1978 (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2006.

- Shamir, Shimon, "As'ad Pasha al-'Azm and Ottoman Rule in Damascus (1743-58)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1 (1963), ss.1-28.
- , *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-Tevârih*, Çev. M. M. Aktepe, II.A, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.
- Şem'dânî-Zâde, Fındıklılı Süleyman Efendi, *Şem'dânî-Zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Mür'it-Tevârih*, Çev. M. M. Aktepe, II.B, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1980.
- Tabak, Faruk, "Bereketli Hilal'in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegin Kontrolü(Yak. 1700-1850)", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çev. Zeynep Altok, Ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, ss.143-164.
- Tekindağ, Şehabettin, "Cezzâr Ahmed Paşa", *İA*, C.3 (1945), MEB, ss.156-158.
- , "Dürzi Tarihine Dair Notlar", *Tarih Dergisi*, C.7 (1954), ss. 143-156.
- , "XVIII. Yüzyılda Akdeniz'de Rus Donanması ve Cezzar Ahmed Bey'in Beyrut Savunması", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 5 (1968), ss. 37-45.
- , "Dürziler", *İA*, C.3 (1977), MEB, ss. 665-672.
- , "Cezzar'ın Mısır'daki Hayatı Hakkında Bir Araştırma", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, (2011), ss. 123-128.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Âyân", *İA*, C.2 (1979), MEB, s. 41-42.
- , "Levend", *İA*, C.7 (1971), MEB, ss. 46-48.
- , *Osmanlı Tarihi*, 4/1, TTK, Ankara 1988.
- Özkaya, Yücel, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Yerli Ailelerin Âyânlıkları Ele Geçirîşleri ve Büyük Hanedanlıkların Kuruluşu", *Belleten*, 168 (1978), ss. 667-675.
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, TTK, Ankara 1994.
- , *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, YKY, İstanbul 2007.
- Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte pendant les annees 1783, 1784 et 1785*. c.1-2, Paris 1787.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1802)*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, Ed. Erhan Afyoncu, 6, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

[illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

بر اندازد و بعد از موافقت بزرگوار خود از اوقات بهر طرف
 به سید احم ایمن بپوشد که مخالف فتنه ناسخ داده و فتنه
 را با خود مخفون ساخته و از آنجا که در راه به برادر خود
 نه خود را و نه از آنجا که در راه به برادر خود
 چو که میخواست برادر خود را بر سر کار چو که میخواست
 حق زینت الکود را که در فتنه خود را از آنجا که
 او را در فتنه خود را از آنجا که در فتنه خود را از آنجا که
 او را در فتنه خود را از آنجا که در فتنه خود را از آنجا که

برای علاج کرم برهه (الجماع) اونیف. کلمی کلمی سورت کوزلرکی کوزلرکی
سحان در هر روز کاه اولدی. کوزلرکی و حادق اولدی و کلمی. اونیف
کوزلرکی سفینه. سحابه کرم کرم اولدی. امانه در هر جمعه کلمی در

برکتان همه در روز موعود اولی جامع ثنید کجی بنیان
معدی دایم رموز و قیم رزنا و ذناب و جو موان
و جبه

دیکم آنکه اغلب بیکدیگر در طیفه کائنات ادبیه و ذرات طوفان به
ادبایان بگویم و دم دعا در وقت صیقل ادبیه ازین عمارت
اندوخته بیا بینا بویوت هر دو در زمانه و در مفاصل
دردید به شایسته کار نهند و معانی آشتی سعید بهای یک کلمه
تا بگویم ابعاد آید. ساز الف ازین راه و درین راه و جنب
مفاهیم عظیم انداخته ام. اما معانی هم انکار نمی شود
و یکی در سیر و ذات و صفات و معانی آنجا مسکن. با این چگونگی
چند چندی بیکدیگر در وقت ادبیه حق اندوخته بگویم
بیانی بهر معانی و دم ادبیه را هر که سازد سازد و درین
تفاوت در ادبیه بدین احوال ادبیه بهیچ وجه از کمال
جمله بیکدیگر بهر ادبیه و در وقت آید. و در وقت
صفحه شکر شکر شکر شکر شکر شکر شکر شکر شکر شکر شکر
کبریا بهیچ وجه از کمال ادبیه و در وقت آید.

ساز اهل حق عکس شده اولی غلظه و شد در حد آینه اولی
خانه در حد تمهید کار کرد در یک خانه دوازده خانقاه شد هر یک
این شهر در حد کجای در حد کجای در حد کجای در حد کجای
و کجای در حد کجای در حد کجای در حد کجای در حد کجای

شده عار خود را در نه بران خود فروخته و در آنجا
نفسا در هر کورست رفته اند و در هر دو پهل
بر پهل کسب یافته اهلان را بر سر دزدان و دزد
خویشا پستان را در آن دزدان و دزدان و دزدان
صمیمی در دزدان یافته و دزدان و دزدان و دزدان
صمیمی و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان و دزدان

[illegible][illegible][illegible]

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

سید صاحبزاده طریقت امامی فرموده و زمین پیاپی را حق دانسته
بر بیخ افلاخ دادود و دلدی پیاپی تقدیر از سنده بر خیزد
اوه نیز بکر سید داد و اخیر داور دادا صبیحه انبیا شد
اوسه در نوع خود فادود و ادبه بر خیزد بر سر صبیح انبیا شد

نام سرزمین دینکندیم در فغانه و میرد واقف اند و در میان
آنکه سلا میوزر بود ملایه و میرد فاکرجه پیچ و فیکه
و دیگر دینکند و فیکه که میرد بهر سلا و در سلا
باید به سلا به نام فیکه از آنکه فیکه میرد
که فیکه به نام فیکه

پایان فقره هفتم در ساری الهام از طریقه ادم بنارده بهر
ادم از دور مکن در جود و دفعه کسکه اجماعه شریفه
بر ارموز درونی بکی برتری کیمی شد و معنی که
بهر دردی بود نیز در دنیا و قضاوت آنها - کار - با دین
صاحب و صاحب کیمیا - که کشف احمد وانه برضی
برنامه ها صفت کیمیا - که کشف احمد وانه برضی
ادم با دین درین عهد با دین کیمیا - احمد اسکندر فرزند
و کیمیا متقی ایام از دین احمد اسکندر طوطی - چهار
و شاهی و قدرت هر چه یقین نشد بقضاوت علی ایبرار و مال
باید مالک صفت و دفعه از دین در دین و دین ایبرار و مال
همه و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
افق - چون ایام حال کر که در دین ایبرار و دین ایبرار
بنابر شیخ ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
نماند بر دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
سهم و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
عرضه و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
مستاد و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
فرزند و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار
و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار و دین ایبرار

[illegible]

اما ایجنہ ہرگز نہ ہوتی کہ اس کے ذریعہ سے ہر شے فروخت ہو جائے اور اس کے ذریعہ سے ہر شے خریدی جائے۔

卷二

[illegible][illegible]

قوتی کرمی بر روی م به ملک و هم دنی هفتاده دین کرامی
 اولی اوقه بکر میزد و دلفرد کبه افه سحابه دافند ایو کینه
 قناعت انجین بیز واوز و اساطیر مطایه ابد واور انیده
 مدور وچود ایو کی فنکاران فزار سر بر داندک اوپ تو
 در مقابله ووقف درخامید استانه کلیم حاله بنی سوبر
 واهرا هنرم شکایت ایور بر میوز او دلت دله یا بلوب
 حرف عتبه نک مدوی اوور او با شاکت پلنگ کرر اما
 جزارت برخانم ادله فیده وانا اجناسی ولبوب
 دزیره بجز بر یکم اولیجه هوقت عاصرتیه برود وادله فیده
 نظام ملک کزیه انزله وقرنت جودیت بیسه ایشده
 جواب دیری داندک اوپ دوچه اعصاب اولمز

AVRUPA TÜCCARININ HUKUKÎ VE TİCARÎ DURUMLARINA DAİR BAZI TESPİTLER (1835-1868)

ERDOĞAN KELEŞ*

Giriş

III. Selim, 1789 senesinde tahta çıktıktan sonra bozulmuş olan devlet nizamını yeniden sağlamak için bir takım idarî, adli ve malî reformları uygulamaya koymuştur. Özellikle malî alandaki bozulmanın devlet nizamını olumsuz yönde etkilediği bilindiğinden III. Selim, ticaret alanındaki olumsuzlukları gidermek ve Osmanlı ticaret hayatına hâkim olan yabancı tüccarın tekeline ortadan kaldırmak için bu alanda ıslahat çalışmalarını uygulamaya koymuştur¹.

Eskiden beri Osmanlı ticareti, Gayrimüslimlerin tekelinde kalmış, yabancı dil bilmeleri sayesinde ticarî faaliyetlerde hep söz sahibi olmuşlardır. Buna karşılık sermaye birikimi olmayan ve dil bilmeyen Müslüman tüccar ise dış ticarete etkin olamamıştır. Özellikle kapitülasyonlarla *yabancı/müste'min tüccara* Osmanlı ülkesinde ticaret yapma izni verilmiş olmasına rağmen, bu tüccar grubu da bazı engellerle karşılaşmıştır. Bu engellerin en başta geleni ise yabancı tüccarın yerel Osmanlı dilleri ve ticarî usullerini bilmemesidir. Bunun sonucu olarak yabancı tüccar genellikle Ortodoks Rumlardan oluşan aracılara bağımlı hale gelmiştir. İşte bu süreçte Osmanlı tebaası Rumlar, tercüman olarak yabancı devletlerin himayesine girmek suretiyle ticarî ayrıcalıklardan yararlanmaya başladılar. Ortodoks Rumların ticarî ayrıcalık konusundaki tekellerini artıran bir diğer husus ise bunların deniz ticaretindeki güçlü konumlarıydı. Gemi sahipliğinden inşaacılığına ve tayfalığa kadar bütün unsurlara hâkimdiler. Rumlar bütün milletlerin gemilerinde çalıştıkları gibi Osmanlı donanmasının tayfalarını istihdam ettiği en büyük gruptu². Dolayısı ile dil bilmeleri, deniz ticaretine ve denizciliğe hâkim olmaları onların ticaret alanında Avrupalı *müste'min tüccar* ile sıkı ilişkiler kurmalarına yol açmıştır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren hem yabancılarla ticarî ilişki kurmada hem de iç piyasadaki ticarî faaliyetleri yönlendirme

* Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muğla/TÜRKİYE, ekeles@mu.edu.tr

¹ Sultan III. Selim'in, idarî, askeri ve malî alanda yaptığı ıslahatlara dair bkz. Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Hür Güldü), İstanbul 2008.

² Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*, Cilt: 1, İstanbul 2006, s. 205.

konusunda Gayrimüslim Osmanlı tebaası etkin bir sınıf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak Gayrimüslim Osmanlı tebaası, ilk başlarda *berath tercüman* daha sonra da *berath tüccar* olarak Osmanlı ticarî ve ekonomik hayatına hâkim olmaya başlamıştır³.

18. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile kapitülasyon antlaşması yapmak suretiyle bir takım ticarî imtiyazlar elde eden yabancı devletler, kendi vatandaşları olan tüccarın ellerine beratlar vermek suretiyle belirli vergileri ödedikten sonra serbestçe ticaret yapabilmelerine olanak sağlıyorlardı. Aynı şekilde yabancı devletler, tercüman olarak çalışan Osmanlı tebaası gayrimüslimleri himayelerine almak ve ellerine tüccar beratı vermek suretiyle onların da serbestçe ticaret yapabilmelerinin yolunu açmışlardı. Bu yöntem nedeniyle 18. yüzyıl ortalarında yabancı devletlerin berat verdikleri Gayrimüslim Osmanlı tebaasının sayısı kendi vatandaşlarının sayısını aşmıştı. Bilindiği kadarıyla ilk kez III. Ahmed devrinde 1722'de çıkartılan bir fermenda, Osmanlı tebaası bazı Yahudi ve Hristiyanların ticaret yapmak amacıyla akrabaları ve ilişkide bulundukları bir takım kimseleri cizyeden muaf tutabilmek için birer tercümanlık beratı edindikleri ifade edilmektedir. 1758 tarihli diğer bir fermenda ise Osmanlı tebaasından bir kısım insanların vergilerden kurtulmak ve gümrük vergilerini hafifletmek için Hristiyan devletlerden *patente* aldıkları ifade edilerek, daha fazla sayıda Osmanlı tebaasının himaye edilmeyerek kendilerine *patente* veya *senet* verilmiş ise geri alınması gerektiği belirtilmiştir⁴.

Zaten 18. yüzyıl sonlarına gelindiği vakit Osmanlı ticareti tamamen yabancı devletlerin ve *müste'min tüccar* grubunun eline geçmişti. Yabancı devletlerden *patente* veya *senet* alarak kapitülasyonlardan yararlanmak suretiyle Osmanlı ülkesinde daha avantajlı şartlarla ticaret yapma hakkını elde eden *müste'min tüccar* grubunun yanında bir de yabancı devletlerin himayesine girerek elde ettiği *patente* veya *senet* sayesinde aynı şartlarla ticaret yapan *Berath Tüccar* sınıfı ortaya çıkmıştı. Bu nedenlerle Müslüman tüccarlar ticarî alanda hiç söz sahibi olamadıkları gibi Osmanlı tebaası Gayrimüslim tüccar da *müste'min* ve *berathlı tüccar* arasında aracı rolünü üstlenmekten öteye bir faaliyet alanına sahip olamamıştır. Dolayısı ile tahta çıktıktan sonra bir takım ıslahat hareketlerini uygulamaya koyan III. Selim, ticarî alanda bu iki zümrenin etkisini kırmak amacıyla bir takım idarî ve kanuni önlemler aldı⁵. Fakat tüm idarî ve kanuni tedbirlere rağmen *müste'min* ve *berathlı tüccar* sınıfının etkisini kıramayan

³ Ali İhsan Bağış, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları", *Osmanlı*, Cilt: 3, (Editör: K. Çiçek-C. Oğuz), Ankara 1999, s. 544.

⁴ Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Zimmi Esnaf ve Tacirlerin Yabancı Devlet Vatandaşlığı İddialarının Osmanlı Hukukuna Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, (Derleyen: Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 114.

⁵ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Ankara 1983, s. 17 vd.

III. Selim, Temmuz 1802 tarihinde veya kısa bir süre önce gayrimüslim Osmanlı tebaası tüccardan *Avrupa Tüccarı* adıyla yeni bir imtiyazlı sınıf teşkil etti⁶.

Osmanlı Devleti'nde müste'min ve Avrupa Tüccarı karşısında, yüksek vergi oranları ile bazı haklardan yoksun olarak ticaret yapmak zorunda kalan yerli Müslüman tüccar da aynı haklara sahip olmak için talepte bulunmuştu. Sultan II. Mahmud, bu isteği haklı bularak Müslüman tüccarı, Avrupa Tüccarı'nın sahip olduğu statüye kavuşturmak için onlara *Hayriye Tüccarı* adını vererek aynı hak ve imtiyazlara sahip kılmıştır. Bu sınıf, devletin ekonomisini canlandırmak ve ticareti kendi lehine çevirmek gayretinin bir sonucu olarak çıkmıştı. Hayriye Tüccarı aynı Avrupa Tüccarı gibi bu işi yaptıklarına dair bir berata sahipti. Hayriye Tüccarı olmak isteyen kişi ilk önceleri Divan-ı Hümayun Beylikçisi'ne, daha sonraları ise Ticaret Nezaretine müracaat ediyordu. Tüccar bağlı bulunduğu yerin kadı ve idarecilerinden iyihal kağıdı aldığı gibi iki kişinin kefaletine sahip olduğunu da belgelemek zorundaydı. Ayrıca İstanbul'da bir şehbender ve iki muhtar tarafından temsil edileceklerdi. Yine Avrupa Tüccarı gibi iki hizmetkâr istihdam edebilecekler, isterse bunlardan birisi başka bir şehirde oturabilecekti. Ayrıca giriş parası olarak 1500 değil 1200 kuruş ödeyeceklerdi. Ehl-i ırz ve dindar bir kişiliğe sahip olanlar arasından seçilen Hayriye Tüccarı'nın uygunsuz bir hareketi tespit edilirse beratı iptal edilecek, ölen tüccarın büyük oğlu isterse babasına ait beratla ticarete devam edebilecek, aksi takdirde yerine taliplileri arasından yeni bir Hayriye Tüccarı seçilecekti⁷. İşte ilk başta III. Selim'in daha sonra da II. Mahmud'un müste'min ve beratlı tüccara karşı ihdas ettiği iki farklı yerli tüccar sınıfı Osmanlı ticaret hayatına bu şekilde girmiştir.

III. Selim, müste'min ve beratlı tüccara karşı mücadele edebilmek için yeni bir tüccar sınıfı teşkil etmeye karar verdi. Avrupa tüccarlığının ihdası öncesinde hazırlanan layiha, içeriğinin uygun bulunması üzerine 18 Temmuz 1802 tarihinde ilk

⁶ Bağış, a.g.e., s. 63-64; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Cilt: I, Ankara 1974, s.71-73; Mübahat Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", *D.I.A., Cilt: IV*, İstanbul 1991, s.159; Musa Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (11-13 July 1977)*, (Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara 1980, s. 238; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 129; Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s. 142; Bruce Masters, "The Sultan's Entrepreneurs: The Avrupa Tüccaris and The Hayriye Tüccaris in Syria", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No: 4, (Nov. 1992), s. 581.

⁷ Hayriye tüccarlığının teşekkül tarihi O. Nuri Ergin tarafından İstanbul kadılığı sicil defterinde yer alan bir ferman kaydı dikkate alınarak hicri Evail-i Muharrem 1225 / miladi 6-15 Şubat 1810 senesi olarak kabul edilmiştir. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt: I, İstanbul (1338) 1922, s.680; Diğer kaynaklarda da Hayriye tüccarlığının teşekkül tarihi olarak O. Nuri Ergin'e atf yapılarak 1810 senesi verilmektedir. Kütükoğlu, a.g.e., cilt: I, s.71-72; Çadırcı, "II. Mahmut Döneminde...", s. 239; Bağış, a.g.e., s. 96-99; B. Lewis, "Beratlı", *E.P. Vol. I*, s.1171; Masters, a.g.m., s. 585-586; Şennur Şenel, *Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarı*, Ankara 1995, s. 38-42; Şennur Şenel, "Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı", *Türkler*, Cilt: 10, (Editörler: H.C.Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s. 738-739.

nizamnâme olarak kabul edildi⁸. Fakat birkaç yıl sonra nizamnâmenin yeniden gözden geçirilmesi gerekmiş ve 16 Ağustos 1805 tarihli bir Hatt-ı Hümayûnla bazı düzenlemeler yapılmıştı⁹. Avrupa Tüccarı, Avrupa, Acem ve Hindistan gibi bölgeler ile ticaret yaptığından dolayı artık müste'min ve beratlı tüccar sınıfının sahip olduğu imtiyazlara sahip olarak onlarla aynı koşullarda ticaret yapacaktı. Dolayısı ile ihracat ve ithalatta % 3 gümrük vergisi ödeyecekler, kendilerine mahsus elbise giyecekler ve yabancı tüccar ile aynı koşullarda ticaret yapacaklardı. Kendilerine bu hususta bir berat verilecekti. Fakat tüccarlık beratı konusunda sıkı bir denetim ve yoklamaya tabi olacaklardı. Berat alırken güvenilir ve İstanbul'da oturan iki kişinin vekil gösterilmesi şarttı. İşlerin takibi için iki hizmetkâr kullanma hakkı olan Avrupa Tüccarı bunlardan birisini ticaret merkezi olan şehirlerde devamlı olarak oturtabilirdi. 1802 nizamnâmesinde tüccarın aralarından birkaç kişiyi iki yıl süre ile vekil seçmeleri istenmiş iken 1805'te sadece iki kişiyi bir yıl için vekil seçmeleri hükme bağlanmıştı. Yine, Divan-ı Hümayun Beğlikçisi'nin tüccar nazırı olması özellikle 1805 tarihli düzenlemede ifade edilmişti. Bir diğer düzenleme ise tüccarın hizmetkârlarından birisini İzmir'de oturabilmesi hakkına sahip olması idi. Ayrıca giriş ücreti olarak 1500 kuruş ödemeleri gerekli idi¹⁰. Böylece beratlı ve müste'min tüccar ile Avrupa Tüccarı eşit şartlarda mücadele edecekti. III. Selim, Avrupa Tüccarı ile yerli tüccar grubu yaratma ve devletin ticari alanda üstünlüğü ele geçirmesini amaç edinmişti.

III. Selim'in 1802 senesinde ihdas ettiği Avrupa Tüccarı sınıfı, 19. yüzyıl Osmanlı ticaret hayatında, 16 Ağustos 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'na¹¹ kadar etkin şekilde yer almıştır. Fakat bu ticaret antlaşması ile ticaret hayatın-

⁸ Avrupa Tüccarlığının hangi tarihte ihdas edildiği ile ilgili farklı tarihler verilmektedir. Bizim bulduğumuz Gurre-i Ra 1217 / 2 Temmuz 1802 tarihli bir belgede "Devlet-i Aliyye re'âyasından olub Avrupa ticaretiyle me'lûf olanların ..." cümlesiyle başlayan metinde tüccarın işlerini görmek üzere bir nefer Nazır tayin edilmiştir. Dolayısı ile Avrupa tüccarlığının bu tarihte veya biraz öncesinde ihdas edildiğini ileri sürmek mümkündür. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, *Kamil Kepeci [Divan-ı Hümayun Divan Kalemî] (KK.d)*, no: 7538, s. 7; Ağustos 1802 veya 1806 tarihleri için bkz. Bağış, a.g.e., s. 63; Kütükoğlu, a.g.e., cilt: I, s. 71-73; Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", s.159; Çadrcı, "II. Mahmut Döneminde...", s. 238; Akyıldız, a.g.e., s. 129; Bozkurt, a.g.e., s. 142; Masters, a.g.m., s. 581; Sacit Kulu, *Milletçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007, s. 46.

⁹ Bu düzenlemeye ait Hatt-ı Hümayûn için bkz. Ruus Defteri N: 132'den naklen Ek: IV. Bağış, a.g.e., s. 120-124.

¹⁰ Bağış, a.g.e., s. 68-70; Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", s. 159-160; Lewis, a.g.m., s. 1171; Masters, a.g.m., s. 581-582; Şenel, a.g.e., s. 34.

¹¹ Osmanlı sanayisinin ve ticaretinin çöküşüne neden olan 16 Ağustos 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşması Osmanlı ile İngiltere arasında yapılmıştır. Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., Cilt: I, s. 92-124; İngiltere ile yapılan antlaşma örnek alınmak suretiyle diğer Avrupa devletleri ile de bu türden antlaşmalar yapılmıştır. Mesela, Sardunya ile 2 Eylül 1839'da yapılan ticaret antlaşmasının metni için bkz. *Muâhedat Mecmuası*, Cilt: I, TTK, Ankara 2008, s. 115-120; Bu antlaşma 31 Temmuz 1854 tarihinde yenilenmiştir. Bkz. *BOA. Name-i Hümayun Defteri*, no: 12, s. 94-98; *BOA*, *Sadaret Divan-ı Hümayun, Name-i Hümayun Kalemî Belgeleri*, (A.DVN. NMH), 7 / 3, (31 Temmuz 1854); *BOA. A.DVN. NMH*, 7 / 4, (31 Temmuz 1854); Karakoç Sarkis, *Külliyyât-ı Kavanin*, no: 3128; *Muâhedat Mecmuası*, Cilt: I, s. 120-129; Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1854 Osmanlı-Sardunya Ticaret Antlaşması", *Musa Çadrcı Armağan Yazılar*, (Yayına Hazırlayanlar: S. Kılıç - B.Koç - T. Erçoşkun), Ankara 2012, s. 249-269.

da İngiliz tüccara %3 gümrük vergisi uygulamasının başlaması ve yine bu antlaşmayı örnek almak suretiyle bu tarihten sonra diğer Avrupa devletleri¹² ile de aynı paralelde ticaret antlaşmalarının yapılmış olması Avrupa Tüccarı sınıfının etkinliğinin azalmasına neden oldu.

III. Selim'in ihdas ettiği Avrupa tüccarlığı müessesesinin gerçekte beklenen başarıyı elde edip etmediği tartışmalıdır¹³. Fakat, 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar ticaret hayatında Avrupa Tüccarı'nın varlığı ve etkinliği devam etmiştir. Osmanlı ticaretini ve ticarî hayatını belli bir dönem elinde tutan Avrupa Tüccarı'nın ticarî hayatta zaman zaman karşılaştukları hukukî konular *Düvel-i Ecnebiye Defteri* [*Avrupalunun Ahkam Defteri: 106 /1*] adı altında toplanmıştır¹⁴. Çalışmamızda bu defterde yer alan hükümlerin rehberliğinde 19. yüzyıl ortalarında (1835-1868) Avrupa Tüccarı'nın ticaret hayatında karşılaştığı sorunları irdelemek suretiyle bir sonuca varmaya çalışacağız.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterin tarihi hicri: 1250-1284 / miladi: 1835-1868'dir. Ciltli ve ebrusuz olan defter 54x19,5 cm ebatlarındadır. Defter toplam 192 sayfa olup, ilk 7 sayfası boştur. Hükümlerin yazımına 8. sayfadan itibaren başlanmıştır. Sayfa usulüne göre düzenlenen defter, iki sütun halinde yazılmıştır. Defterin 139-181 ve 183-192 numaralı sayfaları boştur. Defterdeki hükümlere sonradan 1'den 313'e kadar numara verilmiştir. Sonradan verilen bu numaralandırma işlemi sırasında 94. sayfadaki 211 numaralı hüküm sehven kaydedilmiş olduğundan üzeri çizilmiştir. Bu hüküm bir önceki 210 numaralı hükümle ilgilidir. Ancak bir sonraki hükme 212 numarası verilerek numaralandırma işlemine aynen devam edilmiştir. Dolayısı ile defterde toplamda 313 adet hükmün var olduğu tespit edilmiş ama aslında 312 adet hüküm yer almaktadır. Defterin 40. sayfasında yer alan 86 ve 88 numaralı hükümler ise aynı olup mükerrer kayıt edilmiştir. En sonda 188. sayfada yer alan Evasıt-ı C 1281 / 11-20 Kasım 1864 tarihli hüküm ise bir dava için mübaşir tayini hakkında olup hükmün baş tarafı eksik olduğundan hangi dava ile ilgili olduğu belli değildir. Defterde yer alan hükümlerden bir kaç hariç hemen hemen hepsi tarih sırasına göre kaydedilmiştir. İlk hüküm Evasıt-ı L 1250 / 10-19 Şubat 1835, 311 numaralı hüküm ise 13 Ramazan 1284 / 8 Ocak 1868 tarihli dir. Fakat defterin 182. sayfasında yer alan 312 numaralı hüküm 7 Za 58 / 10 Aralık 1842 tarihli olup hükümlerin genelde tarih sırasına yazılması kuralının dışındadır. Defter, Divanî Kırması yazısı ile kaleme alınmıştır. Defterde yer alan konuların genel dağılımı Tablo I'de gösterilmiştir.

¹² 1838 Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Ticaret Antlaşması örnek alınmak suretiyle ilk önce Fransa ile 25 Kasım 1838'de en son ise Rusya ile 30 Nisan 1846'da aynı minvalde ticaret antlaşmaları yapılmıştır. Bkz. Kütükoğlu, a.g.e., *Cilt: I*, s. 115-117; Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 289; Ayrıca Rusya ile yapılan ticaret antlaşma ile ilgili ayrıntılar için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976, s. 65-74.

¹³ Bağış, a.g.m., s. 544.

¹⁴ BOA., *Düvel-i Ecnebiye Defteri* [*Avrupalunun Ahkam Defteri sene: 1250-1284*], (A.DVN.DVE.d), no: 106/1.

Tablo 1: Düvel-i Ecnebiye Defteri: 106/1'deki Konuların Dağılımı

Konu	Hüküm adedi
Tüccar vekili seçimi ve tayini	104
Alacak-verecek talebi (Borç ilişkisi)	102
Avrupa Tüccarı terekeleri hakkında	24
Tüccardan fazla ve mükerrer vergi alınmaması, tüccara baskı yapıl- maması	21
Avrupa Tüccarı tasarrufundaki mülklere (tarla-arsa-dükkân-asiyab) müdahale edilmemesi	12
Hizmetkâr tayini ve zayı beratların yenilenmesi	11
Arazi satışı ve vekâlet	4
Tarla-toprak ve asiyab satışından vazgeçme iddiası	3
Hayriye ve Avrupa Tüccarı Nazırlığının birleştirilmesi ve nazır tayini	3
Hizmetkâr Terekesi hakkında	2
Avrupa Tüccarının köye su getirtmesi	2
Zeytin ağacı satışı	2
Nişan için verilen hediyelerin iadesi talebi	2
Avrupa Tüccarına memuriyet verilmemesi	1
Avrupa Tüccarının gümrükte el konulan mallarının bedelini talebi	1
Dükkân tamiri	1
Avrupa Tüccarının mahkeme için İstanbul'a getirilmesi	1
Müslümanların Avrupa Tüccarına ev satmaması	1
Tüccar davalarının Ticaret mahkemelerinde görülmesi	1
Borca karşılık verilen mülkün satışının önlenmesi	1
Avrupa Tüccarlığı Şehbenderliği tayini	1
Elmas-bilezik gibi değerli malların iadesi talebi	1
Rehine verilen mal ve gümrük hissesinin iadesinin talebi	1
Tüccarın iflası ve borçlarının ödenememesi	1
Tüccarın çalınan parasının iadesi talebi	1
Hamam inşasına izin talebi	1
Mülkin bitişiğine ev yapılmaması talebi	1
Emlak satışının gerçekleşmediği iddiası	1
Değirmen suyuna müdahalesi iddiası	1
Vekâletten azletme	1
Diğer	3
Toplam	312

Osmanlı Devleti'nde Avrupa tüccarlığı müessesesinin teşkilinden yaklaşık 30 yıl sonraki tarihli hükümlerin yazımı ile başlayan ve çalışmamıza kaynak oluşturan defterde yaptığımız incelemede, tüccarın genel itibarı ile ticaret güzergâhında yer alan şehirlerde veya Avrupa ile yapılan ticaretin en önemli ulaşım merkezi olan liman şehirlerinde ikâmet ettiklerini görmekteyiz¹⁵. Avrupa Tüccarı'nın en yoğun olarak bulundukları şehirler İstanbul, Bursa, Midilli, Edirne, Filibe, Ayvalık, Edremid/Kemer-i Edremid, Tokat, Kayseri, Konya, Niğde, İzmir, Bergama, Niş, Mihaliç, Tekfurdağı, Ankara, Yozgat ve Kala-i Sultanîye'dir. Bunların dışında tüccarın ikâmet ettiği yerler arasında Tırnovi, Haleb, Diyarbakır, Draç, Gemlik, Arabgir, Balıkesir, Gürün, Isparta, Ayazmend, Zağra-i Atık, Lefkoşe, Yanbolu, Manisa, Bilecik, Erdek, Erzurum, Bolu, Amasya, Siroz, Alanya, Selanik, Trabzon, Harput, Kula, Samakov, Manastır, Beyrut, Kızanlık, Antalya, Darende, İlbasan, Zağra-i Cedid, Çırpan, Şumnu, Trablusşam, Divriği, Köstence, Alaşehir, Galos, Tırhala ve Elviye-i Hamse (Tırhala, Yanya, Delvine, Avlonya ve Selanik) şehir ve kazaları gelmektedir.

Avrupa Tüccarı'nın sorunları ile ilgili son derece önemli bilgilerin yer aldığı bu defterdeki belgeler belli bir incelemeye tabi tutulmak suretiyle Avrupa Tüccarı hakkında bir takım değerlendirmeler yapılacaktır. Bunun yanında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan bazı başka defter ve belge gruplarından konu ile ilgili elde edilebilen belgeler de çalışmanın daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesi ile değerlendirilmiştir.

A. Avrupa Tüccarı'nın Hukukî Durumlarına Dair Tespitler

1. Avrupa Tüccarlığı: Tüccarın Hak ve İmtiyazları

Avrupa Tüccarı'na ait 17 Ra 1217 / 18 Temmuz 1802 tarihli bir kayıta tüccarın hak ve imtiyazlarını içeren bir layiha sunulduğu ve bunun uygun bulunarak tüccar nizamı şeklinde kabul edildiği belirtilmiştir. Bu layiha muhtemelen Avrupa Tüccarı'nın tabi olduğu ilk nizamnâme olup, "İşbû nizâm ve şerâit fi-mâba'd düstûrû'l-'amel tutularak muktezâsı icrâ ve hilâfindan tehâşi ve ittikâ olunmak ve lâzım gelân mahallere kayd olunub 'ale'd-devâm icrâsına dikkât ve nezâret oluna deyü Hatt-ı Hümayûn 'inâyet-makrûn işbû lâyiha bâlâsına keşide kılınmışdır" başlığını taşımaktadır¹⁶. Dolayısı ile bundan sonraki süreçte bazı ufak değişikliklerle beraber bu nizamnâme yürürlükte kalmıştır. Bu nizamnâme esas alınarak hemen İstanbul'da çeşitli hanlarda oturan 15 kişiye Avrupa Tüccarı berati verilmiştir. 1 Ağustos 1802 tarihini taşıyan iki farklı nişan kaydına göre bu kişilerin isimleri ve oturdukları hanlar şöyleydi¹⁷:

¹⁵ Bu husustaki liste için bkz. *Ek: I*.

¹⁶ BOA., *KK.d. no: 7538*, s. 8-9.

¹⁷ BOA., *KK.d. no: 7538*, s. 14-16, 17; Bu tüccarların isimleri bazı ufak farklılıkları ihtiva etmekle beraber A. İ. Bağış tarafından da BOA., Muhtelif ve Mutenevvi Defteri no: 65, s. 8'den naklen verilmiştir. Bkz. Bağış, *a.g.e.*, s. 64, not: 85.

Tablo 2: 1802 Senesinde Avrupa Tüccarı Beratı Alan İlk 15 Kişi

<i>Valide hanında oturanlar:</i> Liyon İskiliç veled-i Cani Sergi Galati veled-i Esteban Tomazi Galati veled-i Anderya Anton Kofani Cani Avakirinos veled-i Dimitri Yani İşha veled-i Corci Yani Rodofataki veled-i Kozi İsterati Anaperyari veled-i Kozma Toroş Cifalyoti veled-i İstemat Pepi Eskot veled-i Todori	<i>Yeni handa oturanlar:</i> Aristi veled-i Acı Berasi Anderya Petro Kokinos veled-i Mike Yorgi Sefarki <i>Astarcılar hanında oturan:</i> Kostantin veled-i Acı Foncinoğlu <i>Leblebici hanında oturan:</i> Toma veled-i Kostantin
--	---

Avrupa tüccarlığı müessesesinin tesisinde, tüccarın müste'min tüccar gibi imtiyazlara sahip olduğu ve ticaretlerinin Avrupa'ya yönelik olması nedeniyle Eflak ve Boğdan'ın fermanlı tüccarı gibi özel bir statülerinin olduğu ifade edilmekteydi¹⁸. Fakat daha sonraki süreçte tüccarlık belgesi almak üzere müracaat eden kimselere verilen beratlarla nerelere ticaret yapacakları, sahip oldukları hak ve imtiyazların neler olduğu, yabancı devletlerin himayesi ile ticaret yapma hakkını elde etmiş olan müste'min tüccardan bir farklarının olup olmadığı açıkça yazıyordu¹⁹.

Avrupa tüccarlığı müessesesinin ilk kurulduğu andan itibaren bu hakkı elde eden tüccar sınıfının ticaretleri Avrupa'ya yönelik olduğundan bu husus beratlarında Avrupa ticaretine mezun oldukları şeklinde belirtilmiştir. Daha sonraki süreçte diğer şehirlerde de tüccar sayısının artması ve tüccarın hareket serbestliğine kavuşabilmesi, ticaret yapabilecekleri ülke veya coğrafyaların nereler olduğu hususu beratlarında "Avrupa ve Acem (İran) ve Hindistan ticaretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzu iden Devlet-i 'Aliyyem reayası..."²⁰ veya "Elhaletü hazihe berren ve bahren Avrupa ticaretiyle

¹⁸ BOA., KK.d. no: 7538, s. 14.

¹⁹ Bu husus verilen beratlarda, "Avrupa ve Acem ve Hindistan ticaretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzu iden Devlet-i 'Aliyyem reayası ticaretlerinin taht-ı rabt ve nizâma idhâlleri husûsuna irâde-i 'aliyyen ta'alhik eylediği cihetten müste'min tercümânları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyâzât-ı dâhiliye ve müsaâde ve himâyet tamamen bunların haklarında bilâ-istisnâ irâde kılınması müste'minân-ı berâtlu tercümanları ve hizmetkârları misûllü Avrupa ve Acem ve Hindistan tüccarı olanlar ve oğulları ve başka başka yedlerine evâmîr-i şerife verilerek iki nefer hizmetkârları için avâriz ve kassâbiye akçesi vesâir rûsum ve tekâlif-i orfiye teklifiyle taaddî ve rencide olunmamları ..." BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 8, (Evasit-ı L 250 / 10-19 Şubat 1835) veya "Elhaletü hazihi berren ve bahren Avrupa ticaretiyle me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzu iden Devlet-i 'Aliyyem reayasının ticâretleri taht-ı rabta ve nizâma idhâl olduğu surette ticâretlerine vüsât gelüb hem tâife-i mersûmeye ve hem de gümrüklerin irâdına menâfi-i kesireyi mücib olacağı umûr-ı vâzıhası olacağına binâden reâya-yı Devlet-i 'Aliyyemden olub ticâret-i mezkûreye mezûniyetini havî yedlerine berât-ı şerifem verilen tüccâr..." şeklinde ifade edilirdi. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 9, 10, 12, 14.

²⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 8, 12, 34, 46, 47, 62, 63, 65, 77, 88, 90, 91, 98, 101, 102, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 122, 126, 128.

me'lûf olan..."²¹ veya "*Elhaletü hazihe berren ve bahren Avrupa ve Acem ve Hindistan ticaretiyle me'lûf olan...*"²² şeklinde belirtilmiştir. Zaten, İstanbul ve İzmir gibi büyük ticaret merkezleri dışında kalan Kıbrıs, Edirne, İskenderiye, Şam, Dimyat ve Trablusşam gibi yerlerdeki Avrupa Tüccarı da bu hareket serbestliğine kavuşabilmek için beratlarına Acem ve Hindistan ibaresinin yazılması talebinde bulunmuş ve bu istekleri II. Mahmud tarafından olumlu karşılanmış²³. Gelişen ticarî ilişkiler nedeniyle bu coğrafyaya Amerika kıtası ve diğer ülkeler de dahil edilmiştir. Bu husus 11-20 Ocak 1864 tarihli bir belgede "*Berren ve bahren Avrupa ve Amerika ve memâlik-i sâire-i ecnebiye ticaretiyle me'lûf olan ve yedinde imtiyazâtı havî evâmîr-i şerîfem bulunan Avrupa Tüccarı...*" şeklinde ifade edilmiştir²⁴.

Avrupa Tüccarı olmak isteyen kişinin tüccar taifesinden olması, güvenilir ve ticaret işlerinde herhangi bir olumsuz şöhretinin olmaması en önemli kistastı. Tüccarlık beratı almak isteyen şahsın, vekilleri aracılığı ile yaptığı başvuru değerlendirilerek gerekli olan berat ve izin verilmekteydi. Avrupa Tüccarı beratını almış olan kişi, kanun ve nizamlarla belirlenmiş hak ve imtiyazlara sahip oluyordu. Fakat bazen bir kişiye devletin kendi isteği ile berat vermek suretiyle onu Avrupa Tüccarı statüsüne aldığı da olmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde fes imalinde kullanılan ve "*arab sabunu*" denilen madde Tunus'tan satın alınmaktaydı. Bu sabunun kıyyesini 3-4 kuruşa alan tüccar, İstanbul'a getirip kıyyesini 15-20 kuruşa satmaktaydı. Dolayısı ile devlet fes imalinde oldukça büyük zarara uğramaktaydı. Fes imali hususundaki bu sıkıntıyı gidermek için ihtiyaç duyulan sabunun Edremid ve Midilli taraflarında zeytinyağından imal ettirilmesi düşünülmüş, yapılan numunenin oldukça kalitesiz olması nedeniyle bunun nedenleri araştırıldığında kötü zeytinyağı kullanımından kaynaklandığı tespit edilmişti. Bunun üzerine ihtiyaç duyulan sabunun Ayvacık Kazası'na tabi Narlı Köyü'nde sabunhane sahibi ve sabun tüccarı olan Dimitri Bandermerc'a imal ettirilmesine karar verilmişti. Dimitri Bandermerc'ın devlete bağlı birisi olması ve canla başla bu işi yapacağını ifade etmesi üzerine kendisine "hiçbir suretle dahl ve taarruz edilmemesi, hakîm ve zabitan tarafından gerekli yardımları görmesi, mülklerine ait vergileri zamanında ödedikten sonra kendisinden başka ad altında hiçbir vergi talep edilmemesi ve diğer hususlarda zulüm ve baskıya uğramaması" için *Berath Avrupa Tüccarı* sınıfına alınarak bir kıta berat verilmişti²⁵.

²¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 8, 10, 12, 35, 38, 45, 51.

²² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 48, 49, 53, 55, 58.

²³ Bağış, a.g.e., s. 92-93.

²⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 129.

²⁵ BOA., Hatt-ı Hümayun (HAT), 488 / 23974, (29 Z 1254 / 15 Mart 1839); Mersin'in önde gelen tüccarlarından Yakob Barbun'nin elde ettiği ticarî başarılar devlet tarafından dikkate alınmış ve kendisi "tebaa-i Devlet-i Âliyye'den ve beratlı tüccar" olarak nitelenerek 2 Haziran 1857'de beşinci rütbeden nişan verilmiştir. Şerife Yorulmaz, "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), YKY, İstanbul 2004, s. 326.

Avrupa Tüccarı beratı verilirken çok dikkat edilmesi, isteyen herkese hemen tüccarlık beratı verilmemesi ve en az altı ay süreyle takip edilerek ticaretle uğraşıp uğraşmadıklarının tespit edilmesi 1805 tarihli düzenlemede ifade edilmişti²⁶. Dolayısı ile berat almak isteyen tüccar hakkında en az altı ay süre ile soruşturma yapılması nizamları gereği idi. 28 Nisan 1835 tarihli bir belgede Edirne’de mukim Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerinden bazı şahısların “*biz Avrupa tüccarıyız, cümle vergilerden muafız*” diyerek vergilerini ödemek istemedikleri şikâyet konusu olmuştu. Gönderilen fermanda, Avrupa Tüccarı beratı almak isteyenlerin, Avrupa ile alışverişlerinin olup olmadığının tespit edilmesi, böyle davranmakla amaçlarının ne olduğunun iyice incelenmesi ve berat almak isteyenlere ondan sonra tüccar beratı verilmesi hususu tekrar hatırlatılmıştır²⁷.

Avrupa Tüccarı beratları gerekli görülen durumlarda yoklama usulü²⁸ gereğince veya tahta yeni bir Padişah cülus ettiğinde yenilenmekteydi²⁹. İstanbul’da Mahmud Paşa Hanı’nda mütemekkin Avrupa Tüccarı Panapot’ın tüccarlık beratının 10-19 Eylül 1839 tarihinde³⁰ yenilendiği belirtilmiştir ki bu Sultan Abdülmecid’in 1 Temmuz 1839’da tahta cülusu sonrası gerçekleşmiştir. Bir başka hükümde ise tüccar ve vekillerinin beratlarının *cülus-ı hümayun*³¹ nedeniyle yenilendiği belirtilmiş olup bu yenileme ise Sultan Abdülaziz’in 1861 tarihinde tahta cülusu sonrası gerçekleşmiştir. Ayrıca İstanbul’da Küçük Yeni Han’da mütemekkin Avrupa Tüccarı Kırkor veled-i Mihaki’nin beratının Nisan 1842 tarihinde³² ve Tokat’ta Voyvoda Hanı’nda mütemekkin Avrupa Tüccarı Penbeci Ohanoğlu Bogos’un beratının ise 13-23 Ocak 1841 tarihinde³³ yenilendiği belirtilmektedir.

Avrupa Tüccarı atanan kişilerin eline bunu gösterir bir adet berat verilirdi. Zaman zaman tüccarlık beratının zayı edilmesi veya tüccarın işlerini yürütmek üzere tayin ettiği hizmetkârlarının ellerindeki beratları kaybetmeleri nedeniyle tekrar berat almak istediklerinde gerçekten tüccar veya hizmetkâr olup olmadıkları hususu detaylı bir incelemeye tabi tutulurdu. Beratını kaybetmiş olan bir tüccar ilk önce kendi kaza-

²⁶ Bağış, *a.g.e.*, s. 68-69.

²⁷ BOA., HAT. 1336 / 52114, (29 Z 1250 / 28 Nisan 1835).

²⁸ Aynı dönemde ticarî faaliyetlerini sürdüren Hayriye Tüccarı’nın beratlarının yoklama usulüne yenilendiği ve atık beratlarının iptal edildiği belirtilmektedir. *Karakoş Sarkis, no: 4788*, (Evasit-ı R 1257 / 1-10 Haziran 1841); Erdoğan Keleş, “Hayriye Tüccarı Elhac Mehmet Ağa’nın Terekesi”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, Cilt: XXXII, sayı: 36, (Ankara 2011), s. 72.

²⁹ Osmanlı Devleti’nde her çeşit beratın her Padişah değiştiğinde değiştirilmesi ve tahta çıkan Padişahın tuğrası ile verilmesi eskiden beri uygulanan bir esas olup, buna teccid-i berat denir ve belirli bir ücret alınır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Berat”, *İA, Cilt: II*, s. 524.

³⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 62, (Evahir-i Ra 57 / 13-22 Mayıs 1841).

³¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 129, (Evail-i Şaban 280 / 11-20 Ocak 1864).

³² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 65, (Evail-i Ra 58 / 12-21 Nisan 1842).

³³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 77, (Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844).

sı veya şehrinde bulunan kadı veya naibten buna dair bir emr-i şerif alıp bunu tüccar vekilleri aracılığı ile İstanbul'da Tüccar Nazırı'na takdim ederdi. Beratın yenilenmesi hususundaki emr-i şerifin İstanbul'a ulaşmasından sonra Divan-ı Hümayun'da bulunan ve tüccara ait bilgilerin tutulduğu nişan defteri incelenir ve eğer tüccarlık beratının gerçek olduğu anlaşılır ise zayı edilmiş beratın yerine yenisi verilir. Bu durumda yenilenen berata o kişinin ne zaman Avrupa Tüccarı tayin edildiği açıkça yazılırdı. Mesela, Midilli mütemekkinlerinden Acı Lofaki veled-i Acı Yuvan Cambor adlı Avrupa Tüccarı'nın hizmetkârı Yorgi veled-i Yuvan Cambor'un beratını kaybetmesi sonucu Divan-ı Hümayun kayıtlarında yapılan incelemede Acı Lofaki'nin 22-31 Ekim 1818 tarihinde Avrupa Tüccarı tayin edildiği bilgisine ulaşılmıştır³⁴. Aynı şekilde Kayseri'de bulunan Avrupa Tüccarı Agob veled-i Toros'un 19-28 Haziran 1834 tarihinde³⁵, Galata'da mütemekkin Dalkoc oğlu Sava veled-i Atnaş'ın 27 Ağustos-4 Eylül 1834 tarihinde³⁶, Halep'te mütemekkin Makri veled-i Abrala'nın 1-10 Aralık 1816 tarihinde³⁷ ve İstanbul'da Mahmud Paşa Hanı'nda mütemekkin Panapot veled-i Estemdebri'nin ise 10-19 Eylül 1839 tarihinde³⁸ Avrupa Tüccarı beratı aldıkları tespit edilmiştir.

Avrupa tüccarlığının ihdası sırasında hazırlanan 18 Temmuz 1802 tarihli ilk nizamnâmede tüccarlık beratı harcı olarak hazineye ne kadar ödeme yapılacağı belirtilmemiştir³⁹. Fakat, 1 Ağustos 1802 tarihinde Avrupa Tüccarı Nazırı Abdurrahim Muhib tarafından verilen bir tahrirde bu hususa açıklık getirilmişti. Buna göre, Avrupa Tüccarı olanlar müste'min tüccar gibi 9-16 Mayıs 1798'de yayınlanmış bir emr-i şerif gereğince her yıl İstanbul Gümrük Emini tarafından ellerine verilen tezkere kağıdı için gümrük sandığına 400 kuruş, katip ve nazır için de 170 kuruş olmak üzere toplam da 570 kuruş ödemek zorundaydılar. Fakat, Mart 1802 tarihinden itibaren yapılan bir düzenleme ile tezkere alacak herkesin her yıl Mart ayında Gümrük Emini'ne 900 kuruş ödemelerine karar verilmişti. Avrupa tüccarlığının ihdası ile birlikte bu nizam değiştirilmiş ve bundan sonra berat alacak kimsele- rin her yıl değil yalnızca bir defa tüccarlığa girişleri sırasında Hazine-i Amire'ye 900 kuruş ödemelerine karar verilmişti. Dolayısı ile Divan-ı Hümayun'dan verilen yeni nizam gereğince Ağustos 1802'den itibaren Avrupa Tüccarı beratı alacak kimseler tüccarlığa giriş bedeli olarak hazineye bu bedeli ödedikten sonra tezkere harcı veya başka hiçbir nam ve ad altında para ödemeyeceklerdi⁴⁰. Yukarıda belirttiğimiz 16 Ağustos 1805 tarihli Hatt-ı Hümayun'da bu hususta bazı düzenlemeler yapılmıştı.

³⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 8, (Evasit-ı L 250 / 10-19 Şubat 1835).

³⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 12, (Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835).

³⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 34, (Evasit-ı Z 252 / 19-28 Mart 1837).

³⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 50-51, (Evail-i Za 54 / 16-25 Ocak 1839).

³⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 62, (Evahir-i Ra 57 / 13-22 Mayıs 1841).

³⁹ BOA., KK.d. no: 7538, s. 8-9.

⁴⁰ BOA., KK.d. no: 7538, s. 25

Bu düzenleme ile tüccarlık beratı alabilmek için hazineye 1500 kuruş ödeme yapılması şartı getirilmişti⁴¹. Daha sonra yapılan bir düzenleme ile Avrupa Tüccarı beratı harcının 2000 kuruşa çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Edirne'de oturan Avrupa Tüccarı Siyonko veled-i Uzun Nikola'nın ticaret beratının yenilenmesine dair yapılan izin başvurusuna ait 1 Ekim 1848 tarihli yazıda "...*tâcir-i merkûm mu'tâd olan 2000 kuruş mîrîyeyi ticarethâneye tamamen edâ ve teslim eylemiş...*" olduğu ifade edilmişti⁴². Bu ifadeden hareketle Avrupa Tüccarı'nın ödediği harç miktarının 900 kuruştan 1500 kuruşa ve daha sonra da 2000 kuruşa çıkarıldığı sonucuna varabiliriz.

Avrupa Tüccarı'nın ticaretleri sırasında müste'min tüccar ve Osmanlı tebaası tüccar ile 4000 akçeyi aşan davaları olur ise bu davaların taşrada görülmeyip İstanbul'da Çarşamba günleri Reissülküttap odasında veya Sadrazam huzurunda arz odasında görülmesi nizamları gereğince zorunluydu⁴³. Hatta Avrupa tüccarlığı müessesesinin ihdası sırasında esas alınmış olan bu nizamın sonraki süreçte aynen konulduğunu ve tüccarın ticarî davası zuhur ettiğinde bu hususun sürekli vurgulandığı görülmektedir⁴⁴.

Avrupa Tüccarı olan kimselerin davalarının mahallinde görülmesi birinci esastı. Ama mahallinde görülen davaların sonucuna yapılan itirazlar nedeniyle davaların tekrar görülmesi gerektiğinde veya 4000 akçeyi aşan davalar zuhur ettiğinde bunların İstanbul'da görülmesi yukarıda belirtilen esasın bir gereği idi. Mesela Ayazmend voyvodasına ve naibine hitaben yazılan bir hükümde, Beratlı Avrupa Tüccarı Acı Nikola'nın ambar ve samanlığının yakılması ve zahire ile samanın çalınması hususundaki davası ile ilgili İstanbul'a gönderdiği arzuhalinin sonucunda davanın mahallinde şer'le görülmesi, verilecek karara tarafların razı olmamaları halinde davalının mübaşir vasıtası ile İstanbul'a getirilmesine karar verilmişti⁴⁵. Bu durumda tüccarın

⁴¹ Bağış, *a.g.e.*, s. 68-69; B. Lewis, *a.g.m.*, s. 1171; Masters, *a.g.m.*, s. 581-582; Kütükoğlu, "Avrupa Tüccarı", s. 159-160; Şenel, *a.g.e.*, s. 34; Evahir-i Şaban 1233 / 26 Haziran - 4 Temmuz 1818 tarihli berat yenileme belgesi ve berat harcı bedeli için bkz. BOA., *KK.d.*, no: 7538, s. 40/2.

⁴² BOA., *Sadaret Divân-ı Hümayun Kalemî Belgeleri (A.DVN.)*, 40 / 44.

⁴³ BOA., *KK.d.* no: 7538, s. 8-9; Bağış, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁴ Bu durum belgelerde "...4000 akçeden ziyâdeye reside olan davaları kenar mahkemelerde görülmeyip arz odasında Sadrazam huzurunda rüyet olunması ... bâ-hatt-ı hümayûn verilen meşrû-ı nizamlarında münderic olmağla bu surette inha olunduğu üzere ise şer'le rüyet ve ba'de's-sübût ihkâk-ı hâk olunmak ve mahallinde ihkâk-ı hâk mümkün olmadığı halde müdde-i aleyh Dersaadetime ihzâr kılınmak..." şeklinde ifade edilmiştir BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s.9, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 52, 55, 56 vb.

⁴⁵ Bu durum gönderilen fermanlarda "... Avrupa tüccarının mezâlim ve taâddiyattan vikâyeleri ve 4000 akçeden ziyâdeye reside olan davaları kenar mahallelerde görülmeyip arz odasında Sadrazam huzurunda rüyet olunması ve mübaşir tayini lazım geldükde, nazırları olan Divân-ı Hümayûnüm beglikçisi tarafından tayin olunması tüccâr-ı mersûme hakkında bâ-hatt-ı hümayûn-ı şâhâne verilen nizamda münderic olmağla... vacibü't-terafû' Dersaadetime ihzâr kılınmak fermanum olmağın indî senki voyvoda ve naib-i mumailayhsın, marifetiniz ve nazırları olan Divân-ı Hümayûnüm beglikçisi vekili iftihâr İbrahim Sarım dame mecrîhu tarafından mübaşir tayin olunan kudvetü's-Seyyid Abdî zir-i kudret ma'rifetüyle merkulmaları mahallinde şer'a ihzâr ve ... mahallinde ihkâk-ı hâk mümkün olamazsa vacibü't-terafû' müdde-i aleyhin Dersaadetime ihzârları hususuna ..." şeklinde ifade edilmiştir. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 16-17.

itibarının korunması için mübaşir tayini ile mahkemeye getirilmesi gerekiyordu. Özellikle tüccarın toplum içinde tahkir olacak şekilde zabitan tarafından tutulup zorla mahkemeye getirilmemeleri, mutlaka nazırları bulunan beğlikçi tarafından mübaşir tayin edilerek getirilmeleri, başka kimse tarafından mübaşir gönderilmemesi ve hükkam veya voyvoda gibi kimseler tarafından hiçbir şekilde haksız yere cezalandırılmamaları nizamları gereğince sürekli ifade ediliyordu. Avrupa Tüccarı Niğdeli Yevan veled-i Acı Yevan'ın tüccar nizamına aykırı olarak kendisine müdahale edildiği şeklinde yaptığı şikâyet üzerine verilen hükümde tüccarın tabi bulunduğu hak ve imtiyazlar bir kez daha hatırlatılarak herkesin tüccar nizamına uyması gerektiğine vurgu yapılmıştır⁴⁶. Aynı şekilde Avrupa Tüccarı'nın işlerinin Ticaret Nezareti uhdesine verilmesinden sonraki süreçte de bu uygulama aynen devam etmiştir. Midilli adasında mütemmekin Beratlı Avrupa Tüccarı'nın, nizamlarına aykırı şekilde kendilerine müdahale edildiği ve itibarlarının düşürüldüğü şeklindeki şikâyetleri üzerine verilen fermanda, tüccarın mahkemeye veya Babialî'ye götürülmeleri gerektiğinde zabitan tarafından zorla götürülmemeleri, bunlar çoğunlukla Avrupa ile (Frengistan) ticaret yaptıklarından dolayı müste'min, Müslüman veya mil-i saire tüccarından her kimle davaları zuhur ederse Ticaret Nezareti tarafından mübaşir tayin edilmesi, başka hiç kimse tarafından mübaşir tayin edilmemesi ve hapisleri gerektiğinde de yine Ticaret Nezareti tarafından hapsedilmeleri gerektiğine bir kez daha vurgu yapılmıştır⁴⁷.

Defterde yaptığımız incelemede pek çok hükümde mübaşir tayini yapıldığını ancak bazılarında isim belirtilmediğini tespit ettik⁴⁸. Tüccarın mahkeme huzuruna getirilmeleri hususunda mübaşir olarak isimleri belirtilenler arasında Seyyid Abdi⁴⁹, Seyyid Mustafa⁵⁰, İbrahim⁵¹, Elhac Mehmed⁵², Derviş⁵³ ve Osman Çavuş⁵⁴ yer almaktadır.

Filibeli Avrupa Tüccarı Yakob, Ahi Çelebi Kazası abacı esnafının 1846-1848 seneleri zarfında nizamiye hazinesine şayak⁵⁵ adı verilen bir çeşit kumaş teslim ede-

⁴⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 15, (Evasit-ı Ra 251 / 7-15 Temmuz 1835).

⁴⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 84, (Evahir-i Muharrem 261 / Şubat başı 1845); Aynı husustaki tembihata dair bkz. BOA., İrade, Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 240 / 8571, (17 N 1268 / 5 Temmuz 1852).

⁴⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 26, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 39, 42, 44-45, 52, 53, 56, 66, 69, 100,

⁴⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 16-17.

⁵⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 23-24.

⁵¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 32-33, 36, 37.

⁵² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 55.

⁵³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 99.

⁵⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 100-101.

⁵⁵ Şayak: Çuhadan daha seyrekçe ve iplikleri verev olarak dokunan dimi nevinden bir çeşit yün kumaş, çuhadan daha kaba, ucuz ve daha sıcak tuttuğu için tercih edilen bir çeşit kumaş. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 637.

ceklerine dair kefil olmuştur. Fakat abacı esnafının şayakı teslim etmemesi nedeniyle şayak bedeli ve faizinden dolayı yaklaşık 405.000 kuruş alacaklı olduğunu ileri sürerek Filibe Meclisi'ne şikâyetinde bulunmuştur. Yapılan incelemelerde alacağı sabit görüldüğünden dolayı Yaver Ağa ile Mehmed Kavas'ı *mübaşir* tayin ederek parayı tahsile göndermiştir. Mehmed Kavas 14 ay, Yaver Ağa ise 8 ay Ahi Çelebi Kazası'nda kalmıştır. Bu süre zarfında parayı tahsil edemedikleri gibi Avrupa Tüccarı Yakob, her iki mübaşirin yaklaşık 32.000 kuruş masrafının olduğunu ve bu bedelin de abacı esnafından tahsilini istemiştir. Abacı esnafının davasının İstanbul'da *Ticaret Meclisi'ne* taşınmış olmasından dolayı esnaf vekilleri ile Avrupa Tüccarı vekilleri huzurunda yapılan muhakemede her iki mübaşire her ay için biner kuruş masraf bedeli verilmesine, bunun ise toplamda 22.000 kuruşa tekabül ettiğine ve 4000 kuruşun zaten esnaftan tahsil edilmiş olması dolayısıyla kalan 18.000 kuruşun *hizmet-i mübaşiriye* olarak ödenmesinin gerektiğine karar verilmiştir. Ticaret Nezareti'nden 22 Nisan 1856 tarihiyle gönderilen mahkeme kararı üzerine 18.000 kuruşun tahsili için Filibe Kaymakamı'na 11 Mayıs 1856 tarihli ferman gönderilmiştir⁵⁶.

Bir diğer husus ise mahallinde yapılan mahkeme sonucuna itiraz eden tüccarın davasının İstanbul'da görülmesini istemesi halinde masrafların nasıl karşılanacağı idi. Bu durumda mahkemenin İstanbul'da Sadrazam huzurunda arz odasında veya Şeyhülislam huzurunda görülmesini isteyen kişi tüm masrafları karşılamakla mükellefti. Eğer mübaşir tayini ile davaların İstanbul'da görülmesi arzu edilirse mübaşirin tüm masraflarının davacı tarafından karşılanması gerektiği ifade ediliyordu⁵⁷. Bundaki amaç davacıların aleyhlerine çıkan her mahkeme kararını taşradan İstanbul'a taşımalarının önünü almak ve davayı kazanmış Avrupa Tüccarı'nın gereksiz yere zaman ve para kaybetmesinin önlenmesiydi.

2. Avrupa Tüccar Nazırı ve Nazır Vekilliği

Avrupa tüccarlığının Temmuz 1802'de ihdası sırasında verilen nizamları gereğince tüccarlar iki yılda bir yenilemek üzere bir kişiyi Başbezirgân bir kişiyi de Tüccar Nazırı olarak seçecekler, bu iki kişi tüccarın hangi handa oturduğunu ve hangi devletle ticaret yaptığını tespit edip Avrupa ile ticaret yapanların isimlerini bir deftere kaydedecekti. Tüccar Nazırı'nın bu göreve kayd-ı hayat şartı ile değil iki yıl için tayin edildiği özellikle belirtilmiştir. Avrupa tüccarlığının ihdası sonrası nazır tayin olunan ilk kişi Divan-ı Hümayun Beylikçisi Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'dir. Bu göreve tayin tarihi ise 2 Temmuz 1802'dir. Nazır tayin olunacak kişinin devletle-

⁵⁶ BOA. Hariciye Nezareti, Mektubi Kalemi Belgeleri (HR. MKT.), 145 / 82.

⁵⁷ "... müdde-i mekûm cânibinden mübaşir tayini matlub olduğu halde muâhharan irâde-i seniyye-i mülûkânemle müessis olan nîzâm mücibince tayin olunacak mübaşirin hizmet-i mübaşiriye ve masarîf-i sahihesi kendü tarafından te'diye ettirilmeyüb müdde-i aleyh cânibinden hizmet-i mübaşiriye ve masarîf-i mutâlîbe ve ahzı ve zînhâr bu vesile ile kimesneye gadr ve taâddî misillü vaz' ve halet vukua' getirülmemesi...". BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 86, hüküm no: 192, 193; s. 102, hüküm no: 227; s. 114, hüküm no: 264.

rarası ticaret antlaşmalarına ve kanunlara vakıf, ticarî işlerden anlayan birisinin olması gerektiği özellikle belirtilmiş ve Seyyid Abdurrahim Muhib Efendi'nin daha önce takdim ettiği layihalarında ahidnamelere vakıf ve dikkatli bir mizaca sahip olduğu görülmüş olduğundan dolayı tüccar nazırı tayin edildiğine vurgu yapılmıştır⁵⁸.

Dolayısı ile Avrupa tüccarlığının ihdası ile birlikte Beylikçi'nin tüccar nazırı olması usulü benimsenmiş ve 1805 düzenlemesi sırasında ise Divan-ı Hümayun Beylikçisi'nin tüccarın nazırı olması hususu özellikle belirtilmiştir. Tüccar ile ilgili bütün şikâyet vesair hususların, beylikçinin haberi olmadan yapılmamasına karar verilmiştir. Bu tarihten sonra Avrupa Tüccarı'nın nazırı olan Divan-ı Hümayun Beylikçisi, tüccarla ilgili tüm ticarî ve hukukî işlerin yürütülmesinden sorumlu idi⁵⁹. Bizim incelemeye tabi tuttuğumuz Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde tüccarın işlerinin yürütülmesi hususunda tüccar nazırı olarak "... *tüccâr-ı mersûmenin nazırı olan hala Divân-ı Hümâyûnum Beğlikçisi vekili...*" şeklinde Şubat 1835 ile Mayıs 1837 tarihli bazı hükümlerde İbrahim Sarım⁶⁰, "... *tüccar-ı mersumenin nazırı olan hala Beylikçi Divan-ı Hümayunum ...*" şeklinde ise Mart-Nisan 1835 tarihli bazı hükümlerde Mehmed Nuri⁶¹, Mayıs 1837 ile Haziran 1838 tarihleri arasında Mehmed Nafi⁶² ve Haziran 1838 ile Haziran 1839 tarihleri arasında ise Elhac İbrahim Edhem Beğ'in⁶³ adları geçmektedir. Bu bilgilere göre, Avrupa tüccarlığı müessesesinin ihdasından itibaren tüccar nazırı olarak tayin edilen Beylikçi'nin bu görevi Ticaret Nezareti kuruluncaya kadar devam etmiştir.

II. Mahmud dönemindeki idarî teşkilatlanma sırasında Ticaret Nezareti (24 Mart 1839) kurulunca, Avrupa Tüccarı'nın ticarî işleri ve diğer muameleleri Ticaret Nezareti uhdesine nakledildi. Bu tarihe kadar Beylikçi tarafından yürütülen Avrupa Tüccarı muamelelerinin Ticaret Nezareti uhdesine devriyle nizam gereğince kendilerine verilen berat ve emirlerin de bu kurum aracılığı ile yürütülmesi kararlaştırıldı⁶⁴. Avrupa Tüccarı ile ilgili muamelelerin Ticaret Nezareti uhdesine aktarılmasından sonra ise incelediğimiz defterde Ticaret Nazırı olarak Mehmed Said Paşa⁶⁵,

⁵⁸ Bkz. BOA., KK.d., no: 7538, s. 7; Başbezirgân ve Nazır'ın görevi ve seçimleri ile ilgili ilk nizamname maddesi bu defterin 8. sayfasındadır. Ayrıca, Divan-ı Hümayun Beylikçisi Seyyid Abdurrahim Muhib'in Avrupa Tüccarı Nazırı olarak zikredilmesine dair bkz., BOA., KK.d., no: 7538, s. 14, 17, 18, 24, 25.

⁵⁹ Bağış, a.g.e., s. 66-68.

⁶⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 8-33, hüküm: 1-68 arasındaki muhtelif hükümler.

⁶¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 10, hüküm: 5, s. 12, hüküm: 10.

⁶² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 34-45, hüküm: 71-101 arasındaki muhtelif hükümler.

⁶³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 45-60, hüküm: 102-142 arasındaki muhtelif hükümler.

⁶⁴ Akyıldız, a.g.e., s. 129-130; Ticaret Nezareti'nin kuruluşu ve işleyişi hakkında bkz. Aziz Tekdemir, "Ticaret Nezareti'nin Kuruluşu ve İdari Birimleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, (Derleyen: Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 43-78.

⁶⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 56, 62.

Ahmed Fethi Paşa⁶⁶, İbrahim Sarım⁶⁷, Rıza Paşa⁶⁸, İsmail Paşa⁶⁹, Kamil Paşa⁷⁰, Mustafa Mazlum Beğ⁷¹, Elhac Safveti Paşa⁷² ve Ali Galip Paşa⁷³ ile ticaret nazırı müsteşarı olarak Atıf Beğ'in⁷⁴ ismi zikredilmektedir.

İlk zamanlarda tüccar nazırı olarak sadece İstanbul'da Divan-ı Hümayun Beylikçisi olan kişi görevlendirilmişken, 1815'ten itibaren İzmir, Halep ve Kıbrıs gibi şehirlerde tüccar sayısının artmaya başlaması üzerine bu yerlerdeki kadılar tüccar nazırı vekili olarak görevlendirilmişlerdir⁷⁵. Eylül 1835 tarihli bir hükümde ifade edildiğine göre, İzmir'de mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı'nın işlerinin yürütülmesini sağlamak ve nezaret etmek üzere eskiden beri nazır vekili olarak hükkam (kadı) veya zabitanadan birisi tayin edilmekteydi. Ancak, İstanbul'da bulunan Avrupa Tüccarı vekilleri Divan-ı Hümayun Beğlikçisi vekili İbrahim Sarım'a müracaat ederek İzmir voyvodası ve İhtisab Nazırı olan Hüseyin Beğ'in İzmir'de tüccar nazırı vekili tayin edilmesini istemişlerdi. Yapılan incelemeden sonra Hüseyin Beğ'in İzmir'deki Avrupa Tüccarı'nın nazır vekili olmasına dair ferman verilmişti⁷⁶. Hüseyin Beğ'in İzmir'deki tüccarın nazır vekili olarak yaklaşık bir buçuk yıl görev yaptıktan sonra Voyvodalık görevinden ayrılması üzerine Avrupa Tüccarı Nazır vekilliği görevi boş kalmıştı. Bunun üzerine İzmir şehrinde bu göreve yeni birisinin tayini zorunlu hale gelmişti. Yapılan değerlendirme sonucunda, daha önceden Hayriye Tüccarı nazır vekilliğinin Kapanızâde Elhac İbrahim'e ve Avrupa Tüccarı nazır vekilliğinin ise Hüseyin Beğ üzerine ihale edildiği, fakat Hüseyin Beğ'in Voyvodalıktan ayrılması ile bu vazifenin boş kaldığı, her iki tüccar sınıfının işlerinin tek bir elden yürütülmesinin işleri kolaylaştıracığı düşünülerek İzmir Voyvodası tayin edilen Dede Mustafa Ağa'nın İzmir tüccar nazır vekili olmasına karar verilmişti. Dede Mustafa Ağa'ya hitaben yazılan fermanda ise İzmir şehrinde bulunan Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın ticaret ile ilgili işlerinin nizama ve kanunlara uygun şekilde yerine getirmesi, herhangi bir olumsuz durumda ise asıl nazır ile haberleşerek gelecek emirlere göre işlem yapması istenmiştir⁷⁷. Dede Mustafa Ağa, İzmir tüccar nazırı vekili olarak

⁶⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 56, 58.

⁶⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 63, 64.

⁶⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 93.

⁶⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 104.

⁷⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 110.

⁷¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112.

⁷² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 119, 128.

⁷³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 123.

⁷⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 61.

⁷⁵ Bağış, a.g.e., s. 92.

⁷⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 18, (Evahir-i Ca 51 / 14-23 Eylül 1835).

⁷⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 46, (Evahir-i M 253 / 27 Nisan-6 Mayıs 1837); BOA., *Cevdet, İktisat (C.İKTS.)*, 24 / 1195, (25 M 53 / 1 Mayıs 1837). Bkz. Keleş, "Hayriye Tüccarı...", s. 74-75.

yaklaşık bir buçuk yıl görev yaptıktan sonra Karantina Meclisi'ne nazır tayin edilmesi üzerine Voyvodalık ve nazır vekilliği görevini bırakmıştır. Bunun üzerine yeniden İzmir Voyvodası ve ihtisab nazır tayin edilen Hüseyin Beğ, bir kez daha İzmir şehrinde bulunan Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın nazır vekili tayin edilmiştir⁷⁸.

3. Avrupa Tüccarı Şehbenderliği

Şehbender, ticaret işlerine bakmak ve tüccar arasındaki ihtilafları çözmekle görevlendirilen kişinin unvanı idi⁷⁹. Şehbender unvanı alan kişi, tüccara nezaret etmek ve bunlar arasındaki ticarî ilişkileri çözmekle mükellef tutulmuştu. Avrupa Tüccarı şehbenderinin görev süresi bir yıl iken Hayriye Tüccarı şehbenderinin görev süresi ile ilgili bir kısıtlama yoktu. Bu kişilerin olumsuz bir davranışları görülürse görevlerine son veriliyordu. Aynı şekilde Avrupa Tüccarı kendi aralarından iki kişiyi muhtar seçiyordu. Şehbenderlerle beraber muhtarlar, tüccarın idarî, hukukî ve ticarî meseleleri ile ilgilenmeye yetkili ve görevliyidiler⁸⁰. Hayriye Tüccarı İstanbul'da bir şehbender ve iki muhtar tarafından temsil ediliyordu⁸¹. Ancak daha sonra diğer yerlerdeki Hayriye Tüccarı'nın meselelerinin çözümüne bu üç kişinin yeterli olamadığının anlaşılmasıyla, tüccarın bulunduğu her yerde ayrı Şehbender ve muhtarların seçilip tayin edilmesi usulü benimsenmiştir. Böylece tüccar, kendi arasından sevilen ve güvenilir üç kişiden birisini Şehbender, diğer ikisini ise muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olarak seçiyordu. Yönetim Hayriye Tüccarı ile ilgili hususlarda bu üç kişiyi muhattap alıyordu⁸². Buna karşılık Avrupa Tüccarı'nın da İstanbul'da oturan bir adet Şehbenderi ve iki adet muhtarı vardı.

Şehbender ve muhtarlar tüccarın her türlü hukukî sorunları ile ilgilenmek zorunda olup, yönetim ile tüccar arasındaki irtibatı sağlıyorlardı. Özellikle 1840'da Ticaret Mahkemesi'nin kurulmasından sonra tüccar davalarının görülmesi esnasında tüccar vekilleri ile birlikte, Şehbender ve muhtarların mecliste hazır bulunması bir zorunluluk haline geldi. Ticaret Nezareti bünyesinde Ticaret Mahkemesi'nin kurulması ile ilgili irade de, *Mahkeme-i Ticaret namı ile müstakil bir meclis teşkil edildiği*, tüccarın ticarî işleri nedeniyle birbirleri ile olan davalarının bu mecliste *Şehbender, muhtar, tüccar vekilleri ve tüccarlar arasından seçilmiş muteber kişilerin* huzurunda görüleceği ifade edilmiştir⁸³. Aynı şekilde Hayriye Tüccarı'nın müste'min, Müslüman veya Avrupa Tüccarı ile olan ticarî davalarının Ticaret Mahkemesi'nde görüşülmesi esnasında da

⁷⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 47, (Evail-i R 254 / 20-29 Eylül 1838). Dede Mustafa Ağa'nın Beratlı Hayriye ve Avrupa Tüccarı nazır vekili olduğuna dair derkenar kaydı için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 34.

⁷⁹ Ünal, a.g.s., s. 639.

⁸⁰ Şenel, a.g.e., s. 39-40; Karakoç Sarkis, no: 4235, 4788.

⁸¹ Bağış, a.g.e., s. 99.

⁸² Şenel, a.g.e., s. 39-40.

⁸³ Karakoç Sarkis, no: 4235.

Şehbender, muhtarlar ve tüccar vekillerinin hazır bulunması bir zorunluluk idi. Ayrıca tüccar veya hizmetkârı ticaret amacıyla bir yerden başka bir yere gitmek isterse Şehbender ve muhtarın mührünü taşıyan bir arzuhal sunduğu takdirde kendisine yol emri verilmekteydi⁸⁴. Dolayısı ile şehbenderler, tüccar ile hükümet arasında aracı ve hükümet nezdinde tüccarın temsilcisi konumunda idi.

İstanbul'daki Avrupa Tüccarı vekilleri olan Jozef Haccar ile Fenerli Aleksandır'ın bir yıllık görev sürelerinin sona ermesi ile yerlerine yeni vekillerin tayin edilmesi gerekiyordu. Bu sırada Jozef Haccar'ın, Meclis-i Umur-ı Nafia azalığına tayin edilmiş olması nedeniyle tüccar vekilliği görevinden ayrılması gerekmişti. Yine bu sırada Hayriye Tüccarı'nda olduğu gibi Avrupa Tüccarı için de bir Şehbender tayini gerekli görülmüş olduğundan tüccarla ilişkilerinin iyi olması ve hakkında herhangi bir şikâyet olmaması nedeniyle Jozef Haccar, Ağustos 1841'de *Avrupa Tüccarı Şehbenderi* tayin edilmiştir⁸⁵. Avrupa Tüccarı Şehbenderi, muhtar ve vekilleri haklarında şikâyet vesair gibi hususlar olmadığı sürece genellikle görevlerine devam ediyorlardı. Zaten, Jozef Haccar'ın Şehbenderlik görevini layıkıyla yapmış olması onun uzun süre vazifesini devam ettirmesine imkan sağlamıştır. Edirne'de oturan Beratlı Avrupa Tüccarı Siyonko veled-i Uzun Nikola'nın, ticaret beratının yenilenmesi ve hizmetkârlarından birisinin işlerini takip etmek üzere İstanbul Galata'da ikâmet etmesine dair izin başvurusu *Avrupa Tüccarı Şehbenderi Jozef Haccar* tarafından Ticaret Nezareti'ne sunulmuştur. Yapılan incelemeden sonra 9 Ekim 1848 tarihinde gerekli berat ve izin verilmiştir⁸⁶. Bu iki belgeden anlaşıldığına göre Jozef Haccar, 7 yılı aşkın bir süre ile Avrupa Tüccarı Şehbenderliği vazifesini yürütmüştür.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde yer alan hükümlerden bir kaçında *Şehbenderler* ile ilgili hususlara yer verilmiştir. Mesela, Bursa'da mütemekkin Avrupa Tüccarı İstanbul'da bulunan *şehbenderleri* aracılığı ile Ticaret Nezareti'ne müracaat ederek kendilerinden fazla vergi istendiğinden ve baskı yapıldığından şikâyet ederek bunun önlenmesini istemişlerdi⁸⁷. Edremitli Avrupa Tüccarı ise İstanbul'da bulunan *şehbenderleri* aracılığı ile Ticaret Nezareti'ne müracaat ederek ticaretle ilgili işlerini yürütmek üzere kendi aralarından iki kişiyi vekil seçmek istediklerini bildirmişlerdi⁸⁸. Aynı şekilde Midilli adasında sakin Avrupa Tüccarı da İstanbul'da mukim *Şehbenderleri* ve vekilleri aracılığı ile müracaat ederek görev süreleri sona eren vekillerinden birisinin görevinde devam etmesini istediklerini diğerinin yerine ise yeni bir vekil seçtiklerini Ticaret Nezareti'ne bildirmişlerdi⁸⁹. Tokat'ta Voyvoda Hanı'nda sakin

⁸⁴ *Karakoç Sarkis*, no: 4788.

⁸⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 63, (Evail-i B 57 / 1-28 Ağustos 1841); Bkz. Keleş, "Hayriye Tüccarı..", s. 76-77.

⁸⁶ BOA., A.DVN. 40 / 44.

⁸⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 69, (Evasit-ı B 58 / 17-26 Eylül 1842).

⁸⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 73, (Evasit-ı C 259 / 9-18 Temmuz 1843).

⁸⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 83, (Evahir-i M 61 / Şubat başı 1845).

Avrupa Tüccarı Penbeci Ohanoğlu Bogos ise, tüccar *Şehbenderi* ve tüccar vekilleri aracılığı ile Estefaroğlu Andon veled-i Minas'ı hizmetkâr tayin etmek istediğini ve buna dair berat verilmesi talebinde bulunmuştu⁹⁰. Bu örneklerde de görüldüğü gibi Avrupa tüccarlığı müessesinde hükümetle tüccar arasında aracı olan ve hükümet nezdinde tüccarın temsilcisi sıfatı ile yer alan *Şehbenderler* bu konumlarını uzun zaman muhafaza etmişlerdir.

4. Avrupa Tüccarı Vekilleri

III. Selim tarafından Temmuz 1802'de Avrupa tüccarlığının ihdası ile birlikte bu hak ve imtiyaza sahip olan tüccarın aralarından birkaç kişiyi kendilerine vekil/temsilci seçmelerine karar verilmişti. Fakat bu imtiyaz, 16 Ağustos 1805 düzenlemesi ile birlikte tüccarın aralarından birkaç kişiyi değil, sadece iki kişiyi ve iki yıl için değil bir yıl süreyle kendilerine vekil seçmeleri⁹¹ şeklinde değiştirilmişti. Avrupa tüccarlığının ihdası ile birlikte tüccarlık beratını alanlar kendi aralarından sözüne güvenilir, ırz ve namus sahibi kimseleri vekil seçerek İstanbul'da bulunan *Şehbenderleri* vasıtasıyla nazırları olan Beylikçi'ye bildirmek zorundaydılar. Beylikçi bu vekillerin isimlerini Divan-ı Hümayun'da bulunan nişan defterine kaydettikten sonra kendilerine buna dair emr-i şerif gönderirdi. Tüccar vekillerinin her yıl Şubat ayında değiştirilmesi nizamları gereği idi. Tüccar vekilleri, vekili oldukları tüccarın tüm işleri ile ilgilenmek zorundaydı. Vekiller, temsilcisi oldukları tüccarın muhasebelerini görmek, kanun ve nizamlara uygunluklarını denetlemek, ticarî hususlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklarını çözmek ve ticarî imtiyazlarına aykırı davranış sergileyen tüccarın tedibi hususunda yetkiliydiler. Tüccarın tedibi hususunda tüccar nazırının onayını almaları şarttı. Devlet, ticarî faaliyetleri özen gösterilecek işler arasında saydığından dolayı vekil seçimlerini sadece tüccarın eline bırakmamış, tüccar nazır olan Beylikçi'nin izin ve onayı ile muteber ve saygınlığı olan kişilerin tüccar vekili seçilmesini şart koşturmuştu. Tüccar kendi arasından seçtiği vekillerin adını bir arzuhal ile Beylikçi'ye bildirirdi. Beylikçi de bu kişilerin tüccar vekili seçildiklerini Padişaha arz eder ve aldığı vekâlet beratını vekillere gönderirdi. Vekâlet beratını alan ve bir yıl süre ile bu göreve tayin olunan kimseler ise ticaret nizamına aykırı davranış sergilemedikleri sürece görevinlerini devam ettirirlerdi. Zaten beratlarında vekillerin işlerine kimsenin karışmaması gerektiği belirtilmekteydi⁹². Ticaret Nezareti kuruluncaya kadar tüccar

⁹⁰ BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 77, (Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844).

⁹¹ Bağış, a.g.e., s. 68.

⁹² Tüccar vekili seçimi ve vekillerin göreve tayinleri hususunda verilen beratların içeriklerinde genelde şu ifadelerle yer verilmekteydi: "...kadısına hükmü ki, elhâletü hâzihe berren ve bahren Avrupa ticâretıyla me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arzû iden Devlet-i 'Alîyyem re'âyasının ticâretleri taht-ı rabt ve nizâma idhâl olunduğu surette ticâretlerine vüsât gelüb hem taise-i mersûme ve hem de gümrükler irâdına mendâfi-i kestreyi mücib olacağı umûr-ı vâzihâdan olmak hâsebiyle re'âyâ-yı Devlet-i 'Alîyyemden olub ticâret-i mezkûreye mezûniyeti havî yedlerine berât-ı şerifem

vekilliği seçimi ve tayinleri tüccar nazırı olan Beylikçi tarafından yürütülürken, nezaletin kurulmasından sonra bu işlerin hepsi Ticaret Nazırı tarafından yürütülmüştür.

Defterde yaptığımız incelemede tüccar vekili seçimi ve tayini ile ilgili 104 adet hüküm tespit edilmiştir⁹³. 29 farklı şehir ve kazada yapılan tüccar vekili seçimi ve tayini ile ilgili hükümlerde yaptığımız inceleme sonucunda önceki ve sonraki tüccar vekillerinin kim olduğu sorusuna cevap bulmaya çalıştık. Dolayısı ile ekte verilen tabloda bu vekillerin hangi şehirde ve hangi handa oturdukları ile vekâlet süresinin bitmesi sonrası yeniden bu göreve tayin edilip edilmedikleri gösterilmiştir. Tüccar vekilleri aynı zamanda Avrupa Tüccarı olduklarından dolayı hem vekâlet görevini sürdürmekte hem de kendi ticarî faaliyetlerini devam ettirmekteydiler.

Vekâlet süresi tüccar nizamı gereğince her yıl Şubat ayında⁹⁴ sona ermekteydi. İncelediğimiz defterde yer alan hükümlerden Şubat 1839 tarihine⁹⁵ kadar olanlarda vekillerin her sene *Şubat ayında* değiştirileceği ifadesine yer verilmişken, bu tarihten sonraki hükümlerde vekillerin “*beher sene*” değiştirilecekleri ifade edilmiştir. Dolayısı ile bu tarihten sonraki vekâlet atamalarında vekillerin Şubat ayında değiştirilmesi nizamına uyulmadığı görülmektedir. Bazı beratların tarihlerinin Şubat ayından sonraya ait olması bunu göstermektedir⁹⁶.

Vekillerin görev süresinin sona ermemesine rağmen görevlerinden azledilmesi için bazı şartların oluşması gerekirdi. Bunların en başta geleni ise vekilin görevini layıkıyla icra edememesi ve ticaret nizamına aykırı davranışlar göstermesiydi. Bunun dışında başka bir memuriyete tayin, kendi isteği ile görevden çekilme ve ölüm gibi nedenlerle vekâlet görevinin boş kalması üzerine vekillerin değiştiği görülmektedir.

verilen tüccar beyinde cümlelerin inzimâm-ı rey ve intihâbıyla iki nefer vekil nasb ve tayin olunub beyinlerinde vaki' umûr-ı muhâsebe ve kavâid ve hususât-ı sâire-i ticârette mersûmun nâfizu'l-kelim olmak ve bakisi anların reylerine mütâbaat ile kavâid-i mer'îye-i ticârette muhalif harekâta mütecâsir olanların iktizâ iden te'diblerinin nazırlarının inzimâm-ı reyîyle esnâfıa icrâsına mezûniyet ve memûriyetleri derc ve tasrih olunarak nâzırlarının takrir ve istidâsıyla ol bâbda başkaca fermân-ı âli ısdâr ve beher sene mersûm vekiller tebdil olunub cümlelerin ma'rîfet ve intihâbıyla aharlarına bâ-emr-i âli vekil-i nâsb kılınmak husûsı tüccâr-ı mersûm hakkında bâ-hatt-ı hümayûn-ı şahânem verilen şûrât-ı nîzâmı münderic olub bu ticâret mesâlihî itina olunacak mevâddan olmak hâsebiyle vekâlet-i merkûme yalnız tüccârın intihâb ve ihtiyarına bırakılmayarak içlerinde müteber ve kâr-ı güzâr her kimler ise Divân-ı Hümayûnda Beglikçi bulunanların intihâb ve nezâre-tiyle anlar vekil-i nâsb ve beher sene Şubatından itibaren azl ve tebdil kılınmak husûsuna mezûn Devlet-i 'Aliyyem taallukuy-la bu sûret Divân-ı Hümayûnum kalemine kayd ettirilmiş... İmdi ber-mücib-i şûrât-ı nîzâm tüccâr-ı mersûmenin beyinle-rinde vâkı' olan umûr-ı muhâsebe ve husûsât-ı sâireyi bir sene kâmilten bilâ itihâd rûyet ve tüccâr-ı mersûme dahi emr-i ticârette reyine mütâbaat eylemek ve kavâid-i ticârette menâfi'-i harekâta mütecâsir idenlerin nâzır-ı mümdüleyh ma'rîfetiyle lüzûm-ı tedbirleri icrâ ettirmek üzere... BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s.9, (Evail-i Za 50 / 1-10 Mart 1835); Örnek tayinler için bkz. Aynı defter, hüküm: no: 6, 12, 14, 15, 16, 28, 45, 73, 80, 97, 102.

⁹³ Avrupa Tüccarı vekilleri ile ilgili liste için bkz. Ek:2.

⁹⁴ Tüccar vekilliği ile ilgili hükümlerde vekâlet süresinin Şubat ayında bittiği ve her yıl Şubat ayında vekillerin yenilenmesi gereğine dair örnek hükümler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm no: 3, 45, 73, 102, 118.

⁹⁵ Defterde yer alan vekillik seçimi ile ilgili 3-118. hükümler arasındaki muhtelif hükümler.

⁹⁶ Örnek atama tarihleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, Temmuz 1835, hüküm no: 14-15; Kasım 1837, hüküm.80; Mayıs 1838 hüküm.97; Aralık 1838, hüküm.112; Temmuz 1843, hüküm.171; Eylül 1845, hüküm.194; Ekim 1848, hüküm.219.

İstanbul'da Büyük Yeni Han'da mütemekkin Fethale Pobos Gazban ve Fenerli Aleksandır, Mart 1835'te tüccar vekili tayin edilmişler⁹⁷ ve Eylül 1837 tarihine kadar görevlerini yürütmüşlerdi. Ama Eylül 1837 tarihinde vekillerin görev süreleri henüz bitmemiş iken vekil Fethale Gazban'ın "*bazı mazareti*" nedeniyle görevinden çekilmesi ile yerine Jozef Haccar tayin edilmiştir⁹⁸. Tüccar vekilleri Jozef Haccar ve Fenerli Aleksandır'ın "*işlerini layıkıyla icra etmeleri ve tüccarın kendilerinden hoşnutlukları dolayısı*" ile tekrar bu göreve seçilmişler ve Haziran 1838 tarihinden itibaren bir yıl daha bu göreve tayin edilmişlerdir⁹⁹. Fakat Şubat 1839 tarihinde, "*tüccarın kendilerinden son derece memnun olmaları ve işlerini layıkıyla yapmaları*" gerekçe gösterilerek Avrupa Tüccarı nizamı gereğince her iki tüccar vekili bir yıllığına daha tekrar bu göreve tayin edilmiştir¹⁰⁰. Mart 1840 tarihinde yine tüccarın isteği üzerine görev süreleri bir yıl daha uzatılan tüccar vekilleri¹⁰¹, bu görevde Ağustos 1841 tarihine kadar kalmışlardır. Hem görev sürelerinin bitmesi hem de Jozef Haccar'ın *Meclis-i Umur-ı Nafia azalığına* tayini ve ayrıca uhdesine *Avrupa Tüccarı Şehbenderliği* verilmesi nedeniyle görevlerinden çekilmeleri gerekmiştir. Yerlerine ise Nibodos veled-i Foti ve Agob veled-i Bedros Davidoğlu İstanbul'da tüccar vekili tayin edilmiştir¹⁰².

Edremid'de tüccar vekillerinden birisinin *ölümü* diğerinin ise "*tebdili icab*" ettiğinden dolayı Mihail veled-i Hacı Banaki ve Estoraki veled-i Hacı Anfenosti tüccar vekili tayin edilmişlerdir¹⁰³. Bu görevde yaklaşık 9 yıl kalan tüccar vekillerinin Şubat 1852'de hem görev sürelerinin sona ermesi hem de vekil Estoraki'nin *ölümü* nedeniyle yeni bir seçim yapılmıştır. Tüccar vekilliği seçimi sonrası Mihail veled-i Hacı Banaki ve Yorgi Hacı Kamicoğlu yeni tüccar vekilleri olarak tayin edilmişlerdir¹⁰⁴. Midilli'de ise tüccar vekili olan Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca ile Manol İsaki'nin görev sürelerinin bitiminde vekil Mihail'in, "*...hususat-ı vaki'ada itina ve dikkati cihetiyle...*" görevine devam etmesine, diğer vekil Manol'un azli ile yerine Mihail Papasoğlu'nun yeni tüccar vekili olarak tayin edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁵. Fakat bir yıl sonra yine tüccar vekili Mihail'in, "*...hususat-ı vaki'ada itina ve dikkati cihetiyle...*" görevine devam etmesi, Mihail Papasoğlu'nun yerine ise Simmo Fotino'nun tayin edilmesi Midillili tüccar tarafından istenmiştir. Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca ve

⁹⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 25.

⁹⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 36.

⁹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 45.

¹⁰⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 51.

¹⁰¹ BOA., C. İKTS., 4 / 187, (29 Z 1255 / 4 Mart 1840).

¹⁰² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 63.

¹⁰³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 73, (Evasit-ı C 259 / 9-18 Temmuz 1843).

¹⁰⁴ Tüccar vekilliği ile ilgili hükümde vekilin adı Mihail veled-i Banaki Arslan şeklinde verilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 106, (Evahir-i R 68 / 13-21 Şubat 1852).

¹⁰⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 83, (Evahir-i M 61 / Şubat başı 1845).

Simmo Fotino, Ocak 1846 tarihinde tüccar vekili tayin edilmişlerdir¹⁰⁶. Her iki tüccarın görev sürelerinin sona ermesi ile de Ekim 1848'de Avrupa Tüccarı olan Baniko Mandıraoğlu ve Nikola Hacı Kondori bu göreve seçilmişlerdir¹⁰⁷. Ocak 1852 tarihinde ise tüccar vekilleri yine değişmiştir. Tüccar vekili Nikola'nın yerine Mihail Papasoğlu seçilirken Baniko veled-i Mandıraoğlu görevine devam etmiştir¹⁰⁸. Yine Lefkoşe'deki tüccar vekillerinin görev sürelerinin bitmesi üzerine yapılan değerlendirilmede Mihail veled-i Habbaz'ın "...hususat-ı vakı'ada itina ve dikkati cihetiyle..." görevine devam etmesine, diğer vekilin yerine ise Estefani veled-i Kirkor'un tayin edilmesine karar verilmiştir¹⁰⁹.

İstanbul'da Aralık 1852'de Kirilos Pavlo ve Sakaoğlu Mardiros veled-i Karabet tüccar vekilliği görevine tayin edilmişler¹¹⁰ ve Şubat 1854 tarihine kadar görevlerinde kalmışlardır. Bu tarihte vekâlet görevine Eftehim Kırıko ve Beşiktaşlıoğlu Agob seçilmiştir¹¹¹. Her iki tüccar yaklaşık bir yıl bu görevde kalmışlar ve Mart 1855 tarihinde tekrar vekâlet görevine tayin edilmişlerdir. Vekâlet görevinin uzatılmasına ilişkin olarak düzenlenen evrakta tüccarlar ittifakla vekillerden "*memnun ve hoşnut*" olduklarını ifade etmişlerdir. Bu mazbatanın altına pek çok Avrupa Tüccarı imza atmıştır¹¹². Her iki tüccar birlikte bu görevi Ağustos 1856 tarihine kadar sürdürmüşler ve bu tarihte Eftehim Kırıko yine tüccarın kendisinden hoşnut olduklarını belirtmesi üzerine görevine devam ederken Beşiktaşlıoğlu Agob'un yerine ise Toradonunoğlu Agob seçilmiştir¹¹³.

Beyrut'ta mütemekkin Avrupa Tüccarı için vekil olarak Mayıs 1852 tarihinde tüccar-ı mutebarandan Nikola Mudavver tayin edilmiştir. Kendisine verilen tüccar vekilliği beratında Beyrut'ta ticarete dair işleri güzelce idare etmesi ve tüccarın ticaret nizamına aykırı davranışları olduğu takdirde Tüccar Nazırı ile haberleşerek gereğini yapması bildirilmiştir¹¹⁴. Nikola Mudavver'in görev süresi yaklaşık bir yıl sonra sona ermiş ancak "*tüccarın kendisinden hoşnut*" olduğu gerekçesi ile görevine devam etmesi kararlaştırılmıştır. Kendisine aynı zamanda tüccar arasındaki anlaşmazlıklarda İstanbul'da uygulanmaya başlanan *protesto usulünün*¹¹⁵ Beyrut'ta uygulanması

¹⁰⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 89-90.

¹⁰⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 98-99.

¹⁰⁸ Tüccar vekilliği ile ilgili hükümde tüccar vekillerinin adı Nikola veled-i Hacı Kondola ve Baniko veled-i Mandıra şeklinde yazılmıştır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105.

¹⁰⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 91, (Evasit-ı Za 62 / 31 Ekim-9 Kasım 1846).

¹¹⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 110.

¹¹¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112.

¹¹² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 115; BOA., A. DVN. 102/95, (13 B 1271 / 1 Nisan 1855 .)

¹¹³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 119.

¹¹⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 107.

¹¹⁵ Protesto, iktisadi ve hukuki bir anlaşmazlığı belirlemek amacıyla noter aracılığı ile gönderilen ihbar veya ihtarname. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2011, s. 1005.

görevi de verilmiştir¹¹⁶. Nikola Mudavver yaklaşık iki yıl daha tüccar vekilliği görevini sürdürmüştür. Ekim 1855 tarihinde Nikola Mudavver'e, rütbe-i salise tevcih ve ihsan kılındığı gibi Beyrut'taki beratlı beratsız bütün tüccarı ilgilendiren hususlarda protesto usullerini icra eylemek üzere *tüccarbaşılık* görevi de verilmiştir. Ayrıca kendisi "*ısdâkâ-yı tebaa'-i Devlet-i 'Alîyye'den*" ¹¹⁷ olduğu ve Hristiyan milleti ve rüesasına karşı gösterilen iyi niyetin bir göstergesi olarak vekillik görevine de devam etmesi kararlaştırılmıştır¹¹⁸.

Bursa'da tüccar vekili olan Yorgi veled-i Pavlidi ve Karabet Menasoğlu'nun görev sürelerinin bitmesi ile yerlerine Anastas Karaoğlanoğlu ve Abdullah veled-i Anton tayin edilmiştir¹¹⁹. Her iki tüccar bu görevi 7 yıl devam ettirmişlerdir. Şubat 1852 tarihinde görev süreleri bitmiş olmasına rağmen kendileri "*ehil ve erbab*" olduklarından dolayı tekrar tüccar vekâleti görevine tayin edilmişlerdir¹²⁰. Yine aynı yıl içerisinde Kasım 1852 tarihinde her iki tüccar vekilinin görev sürelerinin bittiği ama "*ehil ve erbab*" oldukları gerekçesi ile vekâlet görevlerine tekrar tayin edildikleri ifade edilmiştir¹²¹. Bu görevi Şubat 1855 tarihine kadar her iki tüccar birlikte sürdürmüşlerdir. Bu tarihte tüccar vekili Abdullah'ın görev süresinin bitmesi ile yerine Papasoğlu Simavni adlı tüccar vekil olarak atanmıştır¹²². Ancak tüccar vekili Anastas Karaoğlu/Karaoğlanoğlu'nun ölümü ile yerine Temmuz 1855'de vekil olarak Samakooğlu Anastas tayin edilmiştir¹²³. Papasoğlu Simavni ve Samakooğlu Anastas, 4 yıl Bursa'da tüccar vekili olarak görev yapmışlar, fakat vekâlet sürelerinin bitmesi ile birlikte Abdullah Anton Berdahcioğlu ve Serop Kırkor Celebciyan yeni tüccar vekili olarak seçilmişlerdir¹²⁴.

Tüccar vekillerinin görev süreleri devam ederken vekâletten el çektilirilmesi için suçlarının sabit olması gerekiyordu. Bunun dışında vekilin kendi rızası ile çekilmesi ve görevinden istifa etmesi gerekiyordu. Bergama'da tüccar vekili olan Dimitri Palopolo ve Dimitri veled-i Polişyani'nin görev sürelerinin bitmesi üzerine tüccar arasında yapılan seçimde Dimitri veled-i Palopolo'nun göreve devam etmesine ve diğer vekilin yerine ise Semizoğlu Serkiz'in tayin edilmesine karar verilmiştir¹²⁵. Bu

¹¹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 110, (Evail-i L 69 / 8-17 Temmuz 1853).

¹¹⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 116, (Evasıt-ı M 72 / 23 Eylül-2 Ekim 1855).

¹¹⁸ BOA., Sadaret, Amedi Kâlemi Belgeleri (A. AMD.), 63 / 69, (1271 / 1855).

¹¹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 84-85, (Evail-i Receb 61 / 6-15 Temmuz 1845).

¹²⁰ Bu hükümde her iki şahsın adları Anastas Karaoğlu ve Abdullah Parmaksızioğlu şeklinde verilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105, (Evasıt-ı R 68 / 3-12 Şubat 1852).

¹²¹ Bu hükümde ise tüccar vekillerinin adı Anastas Karaoğlu ve Abdullah Berdahcioğlu şeklinde verilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 109, (Evasıt-ı M 69 / 25 Ekim-3 Kasım 1852).

¹²² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 113, (Evasıt-ı Ca 71 / 30 Ocak-8 Şubat 1855).

¹²³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 115-116, (Evasıt-ı L 271 / 27 Haziran-6 Temmuz 1855).

¹²⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 125, (Evasıt-ı Rebiül-ahir 276 / 7-16 Kasım 1859).

¹²⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 126-127, (Evahir-i Şevval 1277 / 2-10 Mayıs 1861).

görevi tam 4 yıl icra eden her iki tüccarın görevlerinden “*istifa ederek*” çekilmeleri üzerine tüccar arasından Anderya veled-i Hacı Yani ve Espero veled-i Yani yeni tüccar vekili olarak atanmışlardır¹²⁶.

Genel itibari ile Avrupa Tüccarı vekâletini üstlenmiş olan vekillerin ticaret nizamına aykırı davranışlar sergilemediği ve haklarında şikâyet vesair hususlar olmadığı sürece uzun zaman görevde kaldıkları görülmektedir. Tüccar vekillerinin görev sürelerinin sona ermesinden sonra eğer vekâleti süresince olumsuz bir durumu olmamış ve tüccar sınıfı da kendisinden memnun ise görevine devam etmesinde bir sakınca yoktu. Ama vekâleti süresince görevini layıkıyla yapmayan ve çeşitli sebeplerle tüccarın zarara uğramasına neden olan vekillerin yerlerine başkaları tayin edilmekteydi. Vekillerin ellerine verilen beratlarla vekillerin vekâletleri boyunca cürm ve kabahatleri olmadığı sürece azil ve tebdil edilemeyecekleri ve kabahatleri vuku bulduğunda veya bir başka nedenle değiştirilmeleri gerektiğinde de mutlaka Ticaret Nezareti’nin onayının alınması gerekiyordu¹²⁷.

5. Avrupa Tüccarı’nın Hizmetkâr Kullanması

Avrupa Tüccarı’na müste’min tüccar gibi işlerini yönetmek ve takip etmek üzere iki nefer hizmetkâr kullanma hakkı tanınmıştı. Tüccara verilen beratlarla bu husus belirtilmiştir. Hizmetkârlar da tüccar gibi aynı hak ve imtiyazlara sahiptiler. Hem tüccar hem de hizmetkârı fazla vergi istenmesi veya başka hiçbir şekilde rencide edilmeyecekti. Tüccar, ikâmet ettiği yer dışında olan işlerini halletmek üzere hizmetkârını göndermek zorunda kalır ise arzuhal ile müsaade isteyecek ve aldığı yol emriyle hizmetkârı serbestçe seyahat edebilecekti. 1805 tarihli düzenlemede yapılan bir değişiklik ile tüccarın isterse hizmetkârlarından birisini İzmir’de ikâmet ettirebileceklerine karar verilmişti¹²⁸. Hizmetkârların yol emri olmadan ticaret amacıyla bir şehirden başka bir şehre gitmeleri nizamları gereğince kesinlikle yasaktı. Mesela, İstanbul’da Valide Hanı’nda ikâmet eden Avrupa Tüccarı Alasonlı Nikola Varvaro veled-i Yani’nin hizmetkârı Estefan veled-i Yorgi Kanaliko’nun hizmetkârlık ile Mudanya, Mihaliç ve Bursa taraflarına gitmesi için gerekli olan yol emri gelmişti¹²⁹. Fakat bir başka kayıtta ise tüccar Alasonlı Nikola Varvaro’nun öldüğü ve hizmetkârı Estefan’ın elinde bulunan berat ve yol hükmünün kaleme teslim olunacağı ifadesine yer verilmişti¹³⁰. İzmirli Avrupa Tüccarı Karabet veled-i Bogos’un yine İzmir’de

¹²⁶ Bu hükümde eski tüccar vekilinin adı Serkiz Simonyan şeklinde verilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 132, (Evail-i Zilkade 281 / 28 Mart-6 Nisan 1865).*

¹²⁷ *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.129, (Evail-i Şaban 280 / 11-20 Ocak 1864); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 130, (Evail-i Rebiül-evvel 281 / 4-13 Ağustos 1864).*

¹²⁸ Bağış, *a.g.e.*, s. 65-68.

¹²⁹ *BOA., KK.d., no: 7538, s. 33, 40/1.*

¹³⁰ *BOA., KK.d., no: 7538, s. 33/1.*

ikâmet eden hizmetkârı Estefan veled-i Ohan'ın Aydın, Karaman ve Kayseri taraflarına gidip gelmesi için yol emri verilmişti¹³¹.

Avrupa tüccarlığının ihdası ile birlikte 1 Ağustos 1802 tarihinde bu hakkı ilk elde eden 15 kişi¹³² arasında bulunan tüccardan, Sergi Galatı veled-i Esteban, Ekim 1802 tarihinde kendi akrabasından Yani Galatı veled-i Esteban'ı; Liyon İskiliç veled-i Cani, Corci Tarafir veled-i Markibo'yu (19-27 Ekim 1802); Kostantin veled-i Acifoncinoglu, Mihalaki Foncinoglu'nu; Anton Kofani, Corci Korito veled-i Cani ve Kostantin Kembreboni veled-i Todorı'yi hizmetkârları olarak tayin etmişlerdi¹³³. İlk zamanlarda verilen hizmetkârlık beratlarında tüccarın başka bir şehirde ikâmet edip etmediği hususu belirtilmemiş iken daha sonraki süreçte hizmetkârlık beratlarında bu bilgilere yer verilmiştir. Bu hususta tutulmuş olan bir defterde yer alan beratlardaki bilgiler şöyledir¹³⁴:

Tablo 3: 1815 Senesinde Avrupa Tüccarı'nın Hizmetkârlarının Nerelerde İkâmet Ettikleri

Şehir	Avrupa Tüccarı adı	Hizmetkâr	Nerede ikâmet edeceği
İstanbul-Valide hanı	Alasonlu Nikola Varvararo veled-i Yani	Yorgi Katala	İzmir
İstanbul	Halebli Pobos Gazban veled-i Dimyanos	Yani Lotradi veled-i Pandelli	İzmir
İstanbul-Sünbüllü han	Moralı Vasil veled-i Nikola	Franscesko veled-i Visenco Parapot	İzmir
İzmir	Mike veled-i Anton David	Kozi veled-i Anton	İstanbul
İzmir	Karabet veled-i Bogos	-İstefan veled-i Ohan -Artin veled-i Fespar	İstanbul İzmir
İzmir	Sakızlı Dimitri veled-i Manoli Sivastopolo	Frankoli Mavrokordato veled-i Manyo	İstanbul

¹³¹ BOA., KK.d., no: 7538, s.37, (Evasıt-ı M 30 / 24 Aralık 1814-2 Ocak 1815).

¹³² Bu 15 kişinin lisetesi için bkz. BOA., KK.d., no: 7538, s. 14-16.

¹³³ Bkz. BOA., KK.d., no: 7538, s. 18-19.

¹³⁴ Bkz. BOA., KK.d., no: 7538, s. 33-49.

İstanbul-Yaldızlı han	David veled-i Salya	Moze veled-i Yasif	İzmir
İzmir	Sakızlı Pavli veled-i Kostantin Mavrokordato	Loki veled-i Aleksandri Valasto	İstanbul
İstanbul-Büyük Yeni han	Fethullah veled-i Pobos Gazban	Yorgi veled-i Bahadora	İzmir
İstanbul-Valide hanı	Sakızlı Anton Rosokanaki veled-i Kozi	Anderya veled-i İstefani Petraki	İzmir
İstanbul-Büyük Yeni han	Pandelli Oyadino veled-i Antaş	Aleksandri veled-i Antaş Dali	İzmir
İstanbul-Valide hanı	Alasonlı Nikola Varvaro veled-i Yani	Yorgi veled-i Kastala	İzmir
Midilli/Molova kazası	Mali veled-i Nikola	Manol veled-i Yorgi	İstanbul
Haleb/Muytab hanı	Bağdadlı Mayer veled-i İsak Kavukçu	İsak veled-i Salamon	İzmir
İstanbul-Valide hanı	Dimitri veled-i Apostol Papa	Yorgi veled-i Yosef Fatala	İzmir
İzmir	Sakızlı İstefan Dali veled-i Ambrozi	Nepdiye veled-i Cani Dali	İstanbul
İstanbul-Sorguçular hanı	Gradyeoğlu Esfador veled-i Evanis	Sonyas veled-i Seropa Koropan	Erzurum
İstanbul-Büyük Yeni han	Sakızlı Corci veled-i Dimitri Tampako	Nikoli veled-i Dimitri Tampako	İzmir
Haleb-Vezir hanı	Nimetullah veled-i Patris Basbil	Cerçi veled-i Matala Meralli	İzmir

Görüldüğü üzere Avrupa tüccarlığının ilk dönemlerinde hizmetkârın birisi hariç diğerleri hizmetkâr oldukları tüccarın ticarî işlerini takip etmek üzere İstanbul ve İzmir'de ikâmet etmişlerdir. Bu durum daha sonraki süreçte değişmiştir. Bizim incelemeye tabi tuttuğumuz defterde bu durum şu şekilde görülmektedir:

Tablo 4: Düvel-İ Ecnebiye Defteri: 106/1'de Yer Alan Tüccarın Hizmetkârlarını Nerelerde İkâme Ettikleri

Şehir	Avrupa Tüccarı Adı	Hizmetkâr	Nerede İkâmet Edeceği	Defter sayfa no:
İstanbul	-Zafhari -Elyas Hod -Fethale Gazban -Bedaloğlu	Naum veled-i Busbek	Bursa	32-33
Tokat	Cirasonoğlu Musa	-Yanık -Estefan	-Filibe -İslimiye	37
Kayseri	Gülabi veled-i Folbek	-Evadik veled-i Folbek	Erzurum	58
İstanbul	Panapot veled-i Estemdebri	Evanis veled-i Hanamis	Ankara	62
Filibe	Aci Vasil	Yako	Pazarcık	72
Darende	-	Şamlıoğlu Nehabed veled-i Melgon	İstanbul-Yaldızlı Han	117-119
Edirne ¹³⁵	Siyonko veled-i Uzun Nikola	Yorgi veled-i Duka	Galata	

Bu tabloya bakıldığında gelişen ticarî ilişkiler ağı nedeniyle yüzyılın ortalarında artık İstanbul ve İzmir dışındaki şehirlerde de Avrupa Tüccarı'nın hizmetkârları ikâmet etmekteydi.

Avrupa Tüccarı'nın bazılarının müessesenin teşkili ile birlikte hizmetkâr olarak çocuklarını veya yakın akrabalarını tayin ettikleri görülmektedir. Mesela, 1 Ağustos 1802'de ilk tüccarlık beratı alanlar arasında olan Sergi Galatî veled-i Esteban, hizmetkârı olarak kardeşi Yani Galatî veled-i Esteban'ı (Ekim 1802) tayin etmişti¹³⁶. Aynı şekilde Avrupa Tüccarı'ndan Mike veled-i Anton David, Kozi veled-i Anton'u; Sakızlı Anton Kokali veled-i Dimitri, Dimitri veled-i Anton Kokali'yi; Kayserili Anastas veled-i Satılmış Nadari, Dimitri veled-i Satılmış Nadari'yi; Pandelli Oyadino

¹³⁵ BOA., A. DVN., 40 / 44.

¹³⁶ BOA., KK.d., no: 7538, s. 18.

veled-i Antaş, Aleksandri Oyadino veled-i Antaş'ı; Sakızlı Pandelli Malye veled-i Nikola, Kostanti Malye veled-i Nikola'yı; Mali veled-i Nikola, Nikola veled-i Mali'yi; Cebrail veled-i Yosef Arfethi, Hanna veled-i Yosef Arfethi ve Nimetullah veled-i Yosef Arfethi'yi; Mihail veled-i Yosef Hemyasi, Corci veled-i Yosef Hemyasi ve Patris veled-i Yosef Hemyasi'yi; Sakızlı Corci veled-i Dimitri Tampako, Nikoli veled-i Dimitri Tampako'yu; Yosef veled-i Cercis Vakim, İlyas veled-i Cercis Vakim ve Anton veled-i Cercis Vakim'i; Cebrail veled-i Hannahori, Rızkulah veled-i Hannahori ve Mihail veled-i Hannahori'yi hizmetkâr olarak tayin etmiştir¹³⁷. Bizim incelemediğimiz defterde aralarında akrabalık bağı olan tüccar ve hizmetkârlar şunlardı:

Tablo 5: Düvel-İ Ecnebiye Defteri: 106/1'deki Avrupa Tüccarı ile Hizmetkârları Arasındaki Akrabalık İlişkisi

Şehir	Avrupa Tüccarı adı	Akraba Hizmetkâr	Defter sayfa no:
Midilli	Acı Lofaki veled-i Yuvan Cambor	-Yorgi veled-i Yuvan Cambor -Nikola veled-i Yorgi	8
Kayseri	Agob veled-i Toros	Evanis veled-i Toros	12
İstanbul	Halebli İlyas veled-i Anton Holl	-Yosef veled-i Anton Holl -Cermanos veled-i Yosef Holl	47
Kayseri	Gülabi veled-i Folbek	-Evadik veled-i Folbek	58
Tokat	Tatosoğlu Magidisi Agob	Magdisi Tatos	64
Tokat	Penbeci Ohanoğlu Bogos	Ohan veled-i Bogos Arslan	77
İstanbul	Acioğlu Artin	Mercan veled-i Bogos Acioğlu	11

Hizmetkâr beratlarında hem tüccarın hem de hizmetkârlarının hak ve imtiyazları açık bir ifade ile kaleme alınır ve taşra yöneticilerinin beratta yazılanlara aykırı bir işlem yapmamaları bildirilirdi¹³⁸.

¹³⁷ Bkz. BOA., KK.d., no: 7538, s. 37-49.

¹³⁸ Hizmetkâr tayinine dair beratlarda bu hususlar "...müste'min tercümanları ve hizmetkârlarının nâil oldukları imtiyazât ve emniyet ve müsaade ve himâye tamamen bunların haklarında bild-istisnâ icrâ kılınması mersûm-ı riâyet-perveriden olduğu... evâmîr-i şerîfem verilen iki nefer hizmetkârları için avârız ve kassabiye akçesi ve sair rûsûm ve tekâlif-i örfiye teklîfiyle taaddî ve rencide olunmaması tacir-i mersûmun berâtında münderîç idüğü ... tacir-i mersûmun hizmetinde olub şürrât-ı nizâmları mücibince evâsıt itibarıyla hizmetkârlarının vîre geldikleri cizyeyi 232 ve 40 ve 43 seneleri zamimesinden başka 50 senesi Muharreminden itibaren unûma vaki' olan zâm-ı cedid ile beher sene nâzır ma'rîfetiyle aslâtına cizyedârna teslim eyledikde cizyedâr ve kolcuları tarafından kağıd itâsı vesilesi ile mutalibât-ı mezkûre ile

Hizmetkârlar kendilerine verilen beratları daima yanlarında taşımak ve iyi muhafaza etmek zorundaydılar. Beratların kaybedilmesi veya herhangi bir nedenle zayı edilmesi halinde tüccar, bu hususa dair naib veya kadıdan aldığı ilamla birlikte bir arzuhal ile vekilleri aracılığıyla tüccar nazırına müracaat ederek beratın yenilenmesini istemek zorundaydı. Gerekli inceleme ve araştırmalar yapıldıktan sonra kendilerine yeni bir berat verilir. Eski beratın daha sonra bulunması veya bir başka kimşenin eline geçmesi halinde geçersiz kılınması hususu yenilenen beratla ayrıca belirtilirdi. Taşra idarecilerine hitaben gönderilen hükümlerde eski beratların daha sonradan bulunması halinde iptal hükmünde olmak üzere Divan-ı Hümayun kaleminde saklanması için İstanbul'a gönderilmesi gerektiği de ayrıca ifade edilirdi.

Mesela Midilli'de oturan Avrupa Tüccarı Acı Lofaki veled-i Acı Yuwan Cambor adlı tüccarın işlerini yürütmekte olan hizmetkârı Yorgi veled-i Yuwan Cambor beratını zayı etmişti. Tüccar Acı Lofaki, tüccar vekilleri aracılığı ile yaptığı müracaatta hizmetkârının beratını zayı ettiğini belirterek yeni bir berat verilmesini talep etmişti. Tüccar nazırı olan Beylikçi'nin talebi üzerine Divan-ı Hümayun'da saklanan kayıtlar üzerinde yapılan gerekli incelemelerin ardından yeni bir hizmetkârlık beratı verilmiştir¹³⁹. Yine bu tüccarın hizmetkârlarından Nikola veled-i Yorgi bilinmeyen bir sebeple firar etmiş ve elinde bulunan beratla birlikte ortadan kaybolmuştu. Tüccar Lofaki, bir arzuhal ile müracaat ederek firar eden hizmetkârı yerine Yanko veled-i Gırman'ı yeni hizmetkârı olarak tayin etmiş ve buna dair berat almıştı¹⁴⁰. Kayseri'de mütemekkin defterlü tüccardan Agob veled-i Toros ise hizmetkârı Evanis veled-i Toros'un beratını zayı ettiğini belirten bir arzuhal ile müracaat etmiş ve kendisine yeni bir berat verilmişti¹⁴¹. Ankara'da mütemekkin Şeritoğlu Evanis veled-i Karib adlı defterlü tüccarın hizmetkârı Evanis, bir iş nedeniyle İstanbul/Beğöğlü'ndeki iken çıkan yangında ölmüş ve beratı da yangın esnasında yok olmuştu. Avrupa Tüccarı Evanis, ölen hizmetkârı yerine Acı Bigados'u yeni hizmetkâr tayin etmiş ve buna dair yeni bir berat almıştı¹⁴². Aynı şekilde İstanbul Kumru

taaddi ve rencide ettirilmeyüb ber-mücib-i şürûl himâyet ve siyânet olunmak bâbında..." şeklinde ifade edilirdi. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s.29-30, (Evahir-i C 252 / 1-10 Kasım 1836); Hizmetkâr ataması veya berat yenilenmesi hususundaki benzer örnekler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm no: 1, 10, 58, 70, 105, 107, 117, 147, 158, 178.

¹³⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 8, (Evasıt-ı L 250 / 10-19 Şubat 1835).

¹⁴⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 46, (Evasıt-ı Ca 54 / 2-11 Ağustos 1838).

¹⁴¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 12, (Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835); Herhangi bir nedenle hizmetkârlık beratlarının zayı edilmesi nedeniyle yapılan yenilemelere dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 70, 117, 147, 158.

¹⁴² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 29-30, (Evahir-i C 252 / 1-10 Kasım 1836); İstanbul'da evlerin ve dükkanların ahşap ve birbirine bitişik nizamda yapılmış olması nedeniyle sık sık yangın çıkar ve bu yangınlar büyük bir alanı etkilerdi. Mesela 1831-32'de İstanbul'u gezmiş olan Lames Ellsworth De Kay, Pera'da (Beğöğlü) çıkan bir yangının izlerine bizzat şahit olmuştur. Belirttiğine göre İstanbul'u ziyaretinden kısa bir süre önce çıkan yangında 10.000 ev yok olmuş ve 2 mil karelik (bir mil 2,59x2=5.18 km²) bir alan bu yangından etkilenmiştir. James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye'si'nden Görünümler*, (Çeviren: Serpil Atamaz Hazar), Ankara 2009, s. 65-69.

Han'ında mütemekkin Avrupa Tüccarı Halebli İlyas veled-i Anton Holl'un hizmetkârı Yosef veled-i Anton Holl de bir diğer Beğoglu yangınında ölmüş ve berati da bu yangın esnasında zayi olmuştur. Tüccar Halebli İlyas, yeni hizmetkârı olarak Cermanos veled-i Yosef Holl'u tayin etmiştir¹⁴³. Tokat'ta Voyvoda Han'ında mütemekkin Avrupa Tüccarı Penbeci Ohanoğlu Bogos'un hizmetkârı Ohan veled-i Bogos Arslan'ın hizmetkârlık vazifesini terk etmesi nedeniyle yeni hizmetkârı olarak Estefaroğlu Andon'u tayin etmiş ve buna dair yeni bir berat almıştır¹⁴⁴.

Hizmetkârlık beratlarının yenilenmesi sırasında Divan-ı Hümayun kayıtları sıkı sıkıya incelenir, o kişinin gerçekten tüccar olup olmadığı, hangi tarihte tüccarlık beratını aldığı, hizmetkârına hangi tarihte berat verildiği ve tüccarın vergilerini ödeyip ödemediği hususları tespit edildikten sonra talepleri karşılanırdı. Dolayısı ile berat yenilemelerinde tüccarın ve hizmetkârının hangi tarihte berat aldıkları belirtilirdi. Mesela, Edirne'de oturan Avrupa Tüccarı Siyonko'nun beratının yenilenmesi ve hizmetkâr kullanımına dair yaptığı izin başvurusuna ait 1 Ekim 1848 tarihli evrakta tüccarın Ticarethane'ye ödemesi gereken 2000 kuruşluk vergisini tamamen eda ve teslim ettiği belirtilmiştir¹⁴⁵.

6. Avrupa Tüccarı Davalarının Nerelerde Görüleceği Meselesi

Ticaret Mahkemesi-Ticaret Meclisleri-Memleket Meclisleri

Osmanlı uyruğundan olan tüccarın kendi veya müste'min tüccarla aralarında meydana gelen anlaşmazlıklara İstanbul gümrüğünde ileri gelen güvenilir kişilerden oluşan ve Gümrük Emini'nin başkanlığında toplanan bir kurul tarafından bakılmaktaydı. 19. yüzyıl ortalarında ticarî hayattaki ilişkilerin artmasıyla birlikte, müste'min, Avrupa ve Hayriye Tüccarı arasındaki anlaşmazlıklarda artış meydana gelmişti. Ticarî ilişkilerin artması tüccar arasında meydana gelen anlaşmazlıkların zaman zaman hangi mahkemede veya hangi mecliste görüleceği ile ilgili belirsizlikleri ortaya çıkardı. Ticaret Nezareti'nin teşkiliyle Avrupa ve Hayriye Tüccarı ile ilgili hususlar bu nezaretin uhdesine verilince hukukî alandaki karışıklıkları gidermek üzere 1840 senesinde Ticarethane'de birkaç üye ve memurdan oluşan *Ticaret Mahkemesi* namıyla bir *meclisin* kurulmasına karar verildi¹⁴⁶. Yeni oluşturulan ticaret mahkemesinin ilk başta çalışma usulü şu şekilde belirlenmişti: Tüccar Şehbenderi, muhtar, tüccar vekilleri ile muteber tüccar Pazartesi günleri Ticaret Mahkemesi'nde bir araya gelerek davaları karara bağlayacaklardı. Mahkemede davalar başvuru sırasına ve tarihlerine göre görülecek olup, bir dava bitmeden diğer davanın görüşülmesine

¹⁴³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 47, (Evahir-i C 254 / 11-19 Eylül 1838).

¹⁴⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 77, (Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844).

¹⁴⁵ BOA., A.DVN., 40 / 44.

¹⁴⁶ Akyıldız, a.g.e., s.130; Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt: 6-7-8, (Yeni yazıya aktaran: Yücel Demirel), Tarih Vakfı-YKY, İstanbul 1999, s. 1051-1052.

geçilemeyeceği gibi meclis toplantısına dışarıdan kimsenin müdahil olmasına izin verilmeyecekti. Meclis odasının kapısında görevli bulunan çukadar ve kavas, davaların sıra ile görüşülmesinden ve meclise dışarıdan kimsenin müdahale etmemesinden sorumlu idiler. Müste'min Tüccar, mahkemeye tercümanı ile birlikte gelecekti. Ticaret Mahkemesi'nde alınan karar kesin olup, bazı tüccarın mahkeme kararını değiştirmek için çeşitli hile ve yollara başvurmak suretiyle meseleyi İstanbul'a taşıyıp Şeyhülislamlık makamında veya Darbhane-i Amire'de tekrar muhakeme ettirtmeye gayret ettiği görülmekteydi. Böyle bir tutum "ehl-i ırz tüccarın zararına" olacağından dolayı verilen kararın kesin olduğu davalı ve davacılar için açıkça izah edilecekti. Özellikle taşrada bulunan bazı Avrupa Tüccarı, davasının yerel meclislerde görülmesi sonrası verilen kararı beğenmeyerek davayı İstanbul'da Şeyhülislam huzurunda veya Ticaret Mahkemesi'nde tekrar gördürmek istemekteydi. Bunun sonucu olarak tüccar taşradan İstanbul'a gelmek zorunda kalmakta ve bu süre içerisinde ailesinden ayrı kalmak ve ticarî faaliyetlerini sürdürememek gibi bir takım zararlara uğramaktaydılar. Bundan sonra böyle bir durum olursa İstanbul'da yapılacak mahkeme sonunda mahkemeyi kaybeden tüccar dava ile ilgili her türlü masrafı ödemekle mükellef olacaktı. Bir diğer husus ise bazen davaların Ticaret Mahkemesi veya ticaret meclislerinin haricinde Şer'-i Şerif'te görüşülmesinin gerekli olmasıdır. Bu durumda Ticaret Nezareti bünyesinde bulunan Meclis-i Umur-ı Nafia Müftüsü huzurunda tüccar davaları görüşülecekti. Eğer mesele orada da çözülemez ise doğrudan Şeyhülislam huzurunda görüşülüp karara bağlanacaktı. Davaların görüşülmesi sırasında Umur-ı Ticaret Müsteşarı hazır bulunacağı gibi davaların büyüklüğüne ve karmaşıklığına göre Meclis-i Nafia azaları dahi çağrılabilirdi¹⁴⁷.

Ticaret Mahkemesi'nin iç tüzüğü ancak aradan bir sene geçtikten sonra hazırlanarak yürürlüğe girebilmişti. Buna göre, mahkemenin başkanı Ticaret Nazırı veya onun adına ticaret muavini idi. Mahkemede oy kullanma hakkına sahip üye sayısı 14 kişi idi. Mahkeme başkanı dışındaki 14 üyenin 7'si Osmanlı uyruğu tüccardan ve 7'si de sefaretler tarafından seçilecek yabancı uyruklu tüccardan olacaktı. Bunların dışında kimse mahkemeye giremeyecekti. Duruşmalarda bir tarafın üyelerinden birisi eksik ise karşı taraftan da bir üye dışarı çıkacaktı. Ancak üye sayısını 10 kişinin altına düşmesi halinde mahkeme yapılmayacaktı. Ayrıca bir kişi kendi mahkemesine üye olmayan ancak Ticaret Nezareti'ne kayıtlı birisini sokmak isterse o taraftan kur'a ile belirlenecek bir kişi dışarı çıkarılacak ve yerine diğer tüccar mah-

¹⁴⁷ Karakoç Sarkis, no: 4235, (25 Şevval 1255 / 1 Ocak 1840); Karakoç Sarkis, no: 4788, (Evasıt-ı Rebiül-ahir 1257 / 1-10 Haziran 1841); Akyıldız, a.g.e., s. 130; Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, İstanbul 2004, s.101; Ticaret Mahkemelerinin ülke genelinde aynı anda örgütlenmesi mümkün olmadı. Başta İstanbul olmak üzere önemli büyük kent merkezlerinde 1846 yılından itibaren Ticaret Mahkemeleri kurulmaya başlandı. Asıl yayılması ise 1861'den sonra oldu. 1868 senesinde ise 64 büyük yerleşim merkezinde ticaret mahkemelerinin kuruluşu tamamlanmıştı. 1875'te bu sayı 120'yi bulmuştur. Musa Çadrcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997, s. 280.

kemeye katılacaktı. Mahkemede kararlar oy çokluğu ile alınacak ama eşitlik durumunda başkanın oyu belirleyici olacaktı. Mahkemeye yabancı tüccar ile ilgili davalarda tercümanlar da dahil olabilecekti¹⁴⁸. Aradan geçen süre zarfında uygulamada bir takım aksaklıklar yaşanmıştır. Özellikle yabancı devlet elçilikleri tarafından seçilen ve haftanın belli günlerinde yapılan mahkemelere gelmesi gereken üyelerin görevlerini savsaklamaları ve gelmemeleri nedeniyle ticaret mahkemelerinde davalar aksamaya başlamıştır. Davaların yetersiz üye sayısı ile görüşülmesi veya üye sayısının yetersiz olması nedeniyle davaların ertelenmesi tüccarın şikâyetlerine ve sızlanmalarına vesile olmuştur. Ticaret Nezareti tarafından yabancı devletlerin sefaretlerine gönderilen bir yazı ile seçilmiş üyelerin mahkeme günleri gelerek görevlerini yerine getirmeleri hususunda gerekli özenin gösterilmesi istenmiştir¹⁴⁹.

Ticaret Mahkemesi'nin kurulmasına rağmen ticarî ilişkilere dayalı ihtilafların çözümünde yaşanan sıkıntıların önü bir türlü alınamadığından 1847 senesinde yeni bir düzenlemeye gidildi. Yabancı tüccarın İstanbul'da oturanları arasından seçilecek 8-10 geçici üyenin duruşmalara katılmasına karar verildi. Ancak bu üyelerin mahkemeye devamları hususunda bir istikrar sağlanamaması nedeniyle duruşmalarda aksaklıklar yaşandı. Bunun yanında Avrupa ve Hayriye Tüccarı'nın temsilcilerinin de mahkemelere düzenli gelmemeleri nedeniyle onlar arasından da üç Müslüman ve üç de Gayrimüslim altı kişinin seçilerek mahkemede hazır bulunmaları kararlaştırıldı. Ayrıca mecliste şer'i yönü ağır basan davaların teftişiyle ilgili bir de mürafa'a mümeyyizi bulunmaktaydı¹⁵⁰. Bir süre sonra bazı davaların Maliye Nezareti bünyesinde Maliye Meclisi'nde görüşülmesi gerektiğine karar verildi. Babıali, müste'min tüccar ile Avrupa ve Hayriye Tüccarı arasındaki davaların daha adilâne olması için mütezim, Avrupa ve Hayriye Tüccarı ile değişik milletleri temsilen seçilecek birer sarrafın üye olarak bir sene müddetle ve maaşsız olarak Maliye Meclisi'ne gönderilmelerini istedi. Bunun üzerine seçilen üyelerin isimlerini içeren bir belge Babıali'ye gönderilmiştir¹⁵¹.

Ticaret Mahkemesi veya ticaret meclislerinde davalarının görüşülmesi hususunda beklenen başarının elde edilip edilmediği tartışmalara açıktır. Bunun en önemli nedeni tüccarın farklı mahkemeleri ilgilendiren davalarını bir başka mahkemeye taşımak istemesidir. Mesela, Beratlı Avrupa ve Hayriye Tüccarı'ndan bazıları rüşvet alıp-vermekle suçlandıkları zaman Şeyhülislam huzurunda muhakeme edilmeleri gerekirken, buraya gitmeyerek davalarını ticaret mahkemelerinde gördürmek istemişlerdi. Meclis-i Vala'da yapılan müzakerede, bu türden suçların Şer'i Şerif'te görülmesi gerektiği, bu tüccarın sadece ticarete dair davalarının İstanbul'da Ticaret

¹⁴⁸ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 131-132.

¹⁴⁹ *Ceride-i Havadis*, no: 770, (21 R 1272 / 31 Aralık 1855).

¹⁵⁰ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁵¹ BOA., *Sadaret, Mektubî Kalemî, Nezaret ve Devâir Belgeleri (A. MKT. N.ZD.)*, 273 / 27, (24 Ca 1275 / 30 Aralık 1858); Keleş, "Hayriye Tüccar...", s. 78.

Mahkemesi'nde, taşralarda ise ticaret meclislerinde görüleceği, meclislerin olmadığı mahallerde ise birkaç muteber kimsenin bir araya gelerek oluşturduğu memleket meclislerinde davaların çözüme kavuşturulmasına karar verildi. Ayrıca İstanbul ve taşradaki tüccarın, davalarının Şer'-i Şerife veya Meclis-i Ali'ye götürülmesi konusuna muhalefet etmemeleri gerektiğine de vurgu yapılmıştı. Bu hususta çıkan 10 Şubat 1851 tarihli irade ülkenin her tarafına gönderilmiştir¹⁵². Musul valisi ve defterdarı imzası ile gelen 15 Nisan 1851 tarihli bir yazıda Berath Avrupa ve Hayriye Tüccarı'nın yalnız ticarete dair davalarının İstanbul'da Ticaret Mahkemesi'nde, taşrada ise ticaret meclisi veya memleket meclisinde görülmesine dair 27 Şubat 1851 tarihinde gönderilen iradenin alındığını ve bundan sonra davaların bu iradeye göre yürütüleceği bildirilmişti¹⁵³. Fakat, taşradan gönderilen yazılarda halen bu konuda bir belirsizliğin devam ettiği görülmektedir. Rumeli eyaletinden gelen bir yazıda Berath Avrupa Tüccarı ve hizmetkârlarının davalarının ne şekilde ve nerelerde görüleceği sorulmuştu¹⁵⁴. Tüccarın muhakemesinin nerede ve nasıl yapılacağı ile ilgili devam eden belirsizliğin giderilmesi amacıyla Meclis-i Vala'da yapılan görüşmeler sonunda tüccarın ticaret mahkemeleri, ticaret meclisleri veya memleket meclislerinde davalarının görülmesi hususuna bir kez daha vurgu yapılmıştır¹⁵⁵. Fakat, Avrupa ve Hayriye Tüccarı'nın davaları ile ilgili şikâyetlerin önu alınamamıştı. Şam-ı Şerif ve kazalarında tüccar davaları ticaret memuru ve tüccar arasından seçilen üyelerin katılımı ile oluşturulan bir meclis yani memleket meclisi tarafından görülürken, son zamanlarda bazı engeller çıkarılarak tüccarın işlerinin çözülmediği ve ticaretlerinin sekteye uğradığı bildirilmişti. Bunun üzerine gönderilen emirde Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın işlerinin kanun ve nizama uygun yapılmasına ve kimse hakkında nizama aykırı işlem yapılmamasına dikkat ve özen gösterilmesi istendi¹⁵⁶. Bu hükme rağmen taşrada ticarete dair tüccar davalarının Ticaret Mahkemesi yerine Şer'-i Şerife havale edildiği belirtilerek bunun engellenmesi istenmiş ve Maraş Kaymakamı tarafından gönderilen bir yazıda bundan sonra bu hususa dikkat edileceği ifade edilmişti¹⁵⁷.

Tüm bu düzenlemelere rağmen tüccarın davaları ile ilgili şikâyetlerin önu yine de alınamamıştır. Zağra-i Atik'e mütemekkin Yahudi milletinden Avrupa Tüccarı Yako'nun davasının hangi mahkemede görüleceği hususunda anlaşmazlık çıkmıştı. Edirne ve tevabi Hahambaşısının 23 Aralık 1856 tarihli müracaatı üzerine yapılan değerlendirmede Yahudi milletinin davalarının da diğer tüccar gibi Ticaret Mahke-

¹⁵² BOA., *I. MVL* 200 / 6279, (8 R 267 / 10 Şubat 1851); *Karakoç Sarkis*, no: 5878, (İrade tarihi: 8 Rebiül-ahir 1267 / 10 Şubat 1851); Keleş, "Hayriye Tüccarı...", s. 77.

¹⁵³ BOA., *Sadaret, Mektubî Kalemi, Umman Vilayet Belgeleri (A. MKT. UM.)*, 55 / 93, (13 C 1267 / 15 Nisan 1851); Harput valisinden gelen ve iradenin ilan edildiğine dair belge için bkz. BOA., *A. MKT. UM.*, 107 / 36, (Selh L 1268 / 16 Ağustos 1852).

¹⁵⁴ BOA., *HR. MKT.*, 45 / 94, (9 B 1268 / 29 Nisan 1852).

¹⁵⁵ BOA., *I. MVL* 240 / 8571, (17 N 68 / 5 Temmuz 1852).

¹⁵⁶ BOA., *HR. MKT.* 72 / 62, (18 C 1270 / 18 Mart 1854); Keleş, "Hayriye Tüccarı...", s. 78-79.

¹⁵⁷ BOA., *A. MKT. UM.* 176 / 45, (23 Ra 71 / 14 Aralık 1854).

mesi'nde görülmesi gerektiği bildirilmiştir¹⁵⁸. Ticaret Mahkemesi veya ticaret meclislerinin kuruluşunun üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen hemen her yerde teşkilatlanması sağlanamamıştı. Bu nedenle Ticaret Mahkemesi veya Ticaret Meclisi bulunmayan taşrada, Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın davalarının nerelerde görüleceği konusu tartışmalara neden oluyordu. Bu husustaki bir belgede ticaret meclisi bulunmayan Kengin'de ticaret meclisinin teşkilinin zorunlu olduğu belirtilerek ticaret nizamı gereğince meclis başkanının o yerin vali, mutasarrıf ve kaymakamlarından birisinin olduğu, eğer meclis başkanlığı görevi bu kişiler tarafından bizzat yerine getirilmezse o zaman da bu görevin şehbender vekili tarafından yerine getirileceği ifade edilmişti. Mecliste yer alacak şehbender vekilinin Hayriye Tüccarı arasından, Avrupa Tüccarı vekili ile meclisin diğer dört üyesinin ise Gayrimüslim ve berath Müslüman tüccar arasından seçilmesi istendi¹⁵⁹.

Ticaret Mahkemesi veya *ticaret meclislerinin* asıl kuruluşu amacı yabancı tüccar ile Osmanlı tebaası tüccar arasında meydana gelen anlaşmazlıklara çözüm bulmaktır¹⁶⁰. Bu bağlamda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde ticaret yapan her tüccarın sorunlarına çözüm bulmak amacıyla müracaat ettiği ticaret meclisleri devletlerarası ilişkilerin bir parçası haline gelmişti. İngiltere Devleti tebaasından Pisa adlı tüccar, Bandırmalı Abdülkadir Ağa'dan aldığı burçağın nakline engel olduğunu ve zarara uğradığını belirterek Abdülkadir Ağa'nın İstanbul'da *Ticaret Meclisi'nde* muhakeme edilmesini istemişti. Pisa'nın talebi üzerine İngiltere sefaretı temsilcilerinin de katılımı ile yapılan mahkemede, İngiliz tüccarın hiçbir alacağının olmadığı aksine burçağın bedeli ve nakliye masrafı olarak Abdülkadir Ağa'nın 5550 kuruş alacaklı olduğu meydana çıkmıştı. Ticaret Meclisi kararı üzerine Hariciye Nezareti, İngiliz sefaretine gönderdiği 29 Eylül 1859 tarihli bir yazı ile bu paranın bir an önce tahsil edilerek yaklaşık beş aydır ailesinden ve çocuklarından ayrı kalmış olan Abdülkadir Ağa'ya verilmesini istemişti¹⁶¹.

Avrupa Tüccarı, müste'min tüccar gibi bazı hak ve imtiyazlara sahipti. Özellikle ticaretleri sırasında haksızlığa uğradıkları hususunda şikâyetle bulunduklarında Babiali tarafından tüccarın haklarının gasp edilmemesi ve kendilerine müdahale de bulunulmaması hususu sıklıkla dile getirilmekteydi. Midilli'de mütemekkin olan Berathlı Avrupa Tüccarı, tüccar vekilleri aracılığı ile kendilerine haksız yere müdahale

¹⁵⁸ BOA., HR. MKT. 172 / 75.

¹⁵⁹ BOA., Sadaret, Mektubi Kalemi, Muhimme Kalemi Belgeleri (A.MKT. MHM.), 158 / 31, (9 Za 1275 / 10 Haziran 1859); Keleş, "Hayriye Tüccarı...", s. 78.

¹⁶⁰ İncelediğimiz *Düvel-i Enebiye Defteri no: 106/1*'in özellikle 58. sayfasından itibaren pek çok hükümde davaların Ticaret Mahkemesinde, Ticaret meclislerinde veya memleket meclislerinde çözümlenmesi hususuna sürekli olarak vurgu yapıldığı görülmektedir. Metin içerisinde bu konuya dair pek çok hüküm kullanılmamıştır. Ama bu hususta defterdeki, 150, 155, 161, 166, 168, 169, 170, 173, 187, 188, 200, 246, 247, 253, 256, 261, 263, 264, 265, 269, 270, 271, 272, 273, 277, 278, 279, 280, 281, 283, 284, 286, 288, 289, 295, 296 ve 300 numaralı hükümlere bakılabilir.

¹⁶¹ BOA., *Düvel-i Enebiye Defteri [İngiltere Defteri] (A.DVN.DVE.d)*, no: 003M, s. 12-13.

edildiğinden ve itibarlarını zedeleyecek hareketlere maruz kaldıklarından şikâyet etmişlerdi. Şubat 1845 tarihli ferman ile verilen cevapta, tüccar arasındaki alacak-verecek davalarında % 2'den fazla vergi alınmaması, tüccarın Müslüman veya Gayrimüslim bir kimse ile davaları olduğunda mahkemeye veya Babıali'ye zabitan ile zorla ve itibarlarını zedeleyecek şekilde değil Ticaret Nezareti tarafından tayin edilen mübaşir vasıtası ile götürülmeleri, davalarının öncelikle *memleket meclislerinde* görülmesi ve burada bir çözüm bulunamaz ise Ticaret Nazırı'nın izni ile tüccar vekilleri ve muteber tüccardan oluşan bir mahkeme önünde *Ticarethane'*de muhakeme edilmeleri, eğer davalarının Şer'-i Şerif'te görülmesi gerekirse mutlaka Şeyhülislam'ın huzurunda muhakeme edilmeleri, hapisleri gerekirse yine Nezaret tarafından hapis olunmaları ve tüccarın mutlaka korunup-kollanmaları hususu belirtilmiştir¹⁶².

Ticarî hususlardaki anlaşmazlıklar sürekli cereyan ettiğinden Babıali, yapılan şikâyetler üzerine ülkenin farklı yerlerine emirler göndererek ticaret hukukunun uygulanmasını, Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın işlerinde kolaylık gösterilmesini ve memurların keyfi uygulamaları terk ederek kanun ve nizamlara uygun hareket etmelerini tembih ediyordu. Şam-ı Şerif ve kazalarında Hayriye ve Avrupa Tüccarı'nın davaları ticaret memuru ve tüccardan oluşan *bir meclis* tarafından görülürken, son zamanlarda bazı engeller çıkarılarak tüccarın işlerinin çözülmemişi ve ticarete sekte geldiğinden şikâyet edilerek buna engel olunması tüccar şebhenderi tarafından ifade edilmişti. Bunun üzerine gönderilen emirde tüccarın işlerinin kanun ve nizam-lara uygun yapılmasına, kimse hakkında nizama aykırı işler yapılmamasına özen gösterilerek bu şikâyetin sebebinin ne olduğunun tahkik edilerek bildirilmesi isten-miştir¹⁶³.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde yer alan pekçok hükümde davaların Ticaret Mahkemesi, ticaret meclisleri veya memleket meclislerinde görüldüğüne veyahüt görülmesi gerektiğine dair ifadeler mevcuttur. Mesela, Ayazmend Kazası'ndan Beratlı Avrupa Tüccarı Dimitraki ile annesi ve kardeşleri arasında, babalarından kalan bir kıt'a zeytin bahçesinin paylaşımı ile ilgili çözülmemeyen davanın İstanbul'da Ticaret Mahkemesi'ne taşınmasına karar verilmiştir. Ancak davalı ve davacıların İstanbul'a gitmemeleri üzerine Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa, bir an önce bu kişilerin İstanbul'a mahkeme huzuruna gönderilmelerini Karesi Sancağı Kaymakamı, zabtiye memuru ve Ayazmend Kazası muhassılı ile memleket meclisi azalarından talep etmiştir¹⁶⁴. Midilli mütemekkinlerinden Kara Panapot kızı Balgo, Avrupa Tüccarı Lofaki'ye olan borcuna karşılık bir bab kulübesi ile bitişigindeki ev ve bağını rehin vermiş, fakat tüccar Lofaki rehin aldığı mülkleri Hekim Kıryako'ya hibe etmiştir. Gönderilen fermanla Tanzimat-ı Hayriye gereğince davanın memleket meclisi

¹⁶² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 83-84; Benzer bir tembihata dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 87-88.

¹⁶³ BOA., HR. MKT., 72 / 62, (18 C 1270 / 18 Mart 1854).

¹⁶⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 60, (Evasıt-ı N 56 / 6-15 Kasım 1840).

sinde görüşülmesi istenmişti¹⁶⁵. Yine Midilli mütemekkinlerinden Beratlı Avrupa Tüccarı Yani Nikola ve ortakları zeytinyağı ticareti ve diğer hususlardan dolayı Midilli'nin sabık nazırı İsmail Bey ve ölmüş olan babası Mustafa'dan alacakları olduğuna dair davacı olmuşlardı. İstanbul'da Ticaret Nezareti'nde ve Ticaret Mahkemesi'nde birkaç defa muhakeme olmalarına rağmen dava konusunun bazı hususlarının şer'i hukuka girdiği, yemin edilmesinin ve şahitlerin mahkemeye çağrılmasının gerekliliği nedeniyle davanın mahallinde Şer'i Şerif huzurunda görülmesine karar verilmiştir. Midilli naibi Salih Beğ'e hitaben gönderilen fermanla davanın Şer'i Şerif'te görülerek kararın bir an önce İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir¹⁶⁶. Bir başka dava ise Isparta'da cereyan etmişti. Beratlı Avrupa Tüccarı fermanlı hizmetkârı olan bir şahıs ortağı olduğu şirket ile 1847 senesinde muhasebesini görerek ilişkisini kesmişti. Yaklaşık bir yıl sonra bazı kişiler şirketin diğer ortaklarından olan alacaklarını hizmetkârdan talep etmeye ve bunu kenar mahkemeler vasıtası ile çözmek için baskı yapmaya başlamışlardı. Hizmetkârın şikâyeti üzerine Isparta Kaymakamı İzzet Beğ ile müftü, naib ve meclis azalarına hitaben gönderilen bir fermanla, Avrupa Tüccarı ve hizmetkârlarının ticarete dair davalarının İstanbul'da *Ticarethane*'de, şeriatı ilgilendiren davalarının ise *Şeyhülislam* huzurunda görülmesi gerektiği; taşrada ise ticarete dair hususların *ticaret meclislerinde* veya muteber tüccarın çağrılması ile oluşturulacak *memleket meclislerinde*, şeriatı ilgilendiren davaların ise yine mecliste Şer'i Şerif huzurunda görülmesi gerektiğine vurgu yapılarak hizmetkâr ile ilgili davanın ticaret meclisinde Şer'i Şerif huzurunda ve tüccar vekilleri vasıtasıyla çözüme kavuşturulması istenmişti¹⁶⁷.

Ticaret Mahkemesi veya ticaret meclislerinin tüccar arasındaki sorunların çözümü hususunda etkin çalıştığı da görülmektedir. Filibeli Avrupa Tüccarı Yakob, şayak adı verilen bir çeşit yün kumaşın 1846-1848 senelerinde nizamiye ambarına teslimi hususunda Ahi Çelebi Kazası abacı esnafına kefil olmuştur. Fakat abacı esnafının taahhütlerini yerine getirmemesi nedeniyle aralarında yaklaşık 405.000 kuruşluk bir alacak meselesi zuhur etmişti. Avrupa Tüccarı Yakob'un kefaletten dolayı zuhur eden alacağını esnaftan talep etmesi üzerine Filibe meclisinde yapılan incelemelerde bu paranın 213.000 kuruşunun altı adet tüccarın, 47.000 kuruşun ise diğer abacı esnafının borcu olduğuna ve 145.000 kuruşun ise faizden kaynaklanan borç olduğuna karar verilmiştir. Esnaf ise bu faizin affedilmesini talep etmişti. Hatta Tüccar Yakob'un paranın tahsili için gönderdiği mübaşirler uzun süre paranın tahsili için bekledikleri halde parayı tahsil edemedi geri dönmüşlerdi. Geçen süre zarfında borcun ödenmesi hususunda bir adım atılmayınca Filibe meclisi, 5 Eylül 1856 tarihinde davanın İstanbul'da Ticaret Meclisi'nde görülmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu alacak meselesi İstanbul'da Ticaret Meclisi'nde Avrupa Tüccarı vekilleri ile Ahi

¹⁶⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 62, (Evahir-i R 57 / 12-20 Haziran 1841).

¹⁶⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 58, (Evasit-ı Za 55 / 16-25 Ocak 1840).

¹⁶⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 106, (Evahir-i Ca 68 / 13-22 Mart 1852).

Çelebi Kazası esnafını temsilen gönderilen üç vekilin huzurunda tekrar muhakeme edilmiştir. Ticaret meclisinde tüccarın şayak ticaretine dair verdiği senetler ile Filibe meclisinin mazbataları incelenmiş ve 437.094,5 kuruşluk bir borcun sabit olduğu görülmüştür. Bu paranın 32.000 kuruşunun parayı tahsil için giden mübaşirlere ödenen hizmet-i mübaşiriye ile ilam harcı olduğu, geriye kalan 405.094,5 kuruşun ise abacı esnafının ödemesi gereken borç olduğuna ve paranın 26 Ocak 1856 tarihli Filibe meclisi mazbatası gözönüne alınarak bu tarihten itibaren faiziyle birlikte Avrupa Tüccarı Yakob'a ödenmesine karar verilmiştir¹⁶⁸.

Avrupa Tüccarı ile ilgili davaların *Ticaret Meclisi veya memleket meclislerinde* çözümlenememesi gibi durumlarda dava *Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'*ye intikal etmekteydi. Niş Kazası mütemekkinlerinden Nikolca vefat ettiğinde vaseti karısı ve çocuklarına intikal etmiş ve oğlu Sotraki terekesini alarak babasına ait tüm alacak ve verecekleri üstlenmiştir. Yine Niş Kazası'ndan Avrupa Tüccarı Kosta, Nikolca'nın oğlu Dimitraki'den 380.000 kuruş alacağı olduğunu ve bu bedelin Dimitraki'nin babası Nikolca'nın veresinden düşen hissesinden tahsilini istemiştir. Dava, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye'ye taşınmış ve yapılan inceleme sonunda bu bedelin tüccar Kosta'ya Nikolca'nın terekesinden Dimitraki hissesine düşen meblağdan ödenmesine karar verilmiştir. 9 Nisan 1861 tarihinde bu hususa dair tahrirat yazılmıştır. Babası Nikolca'nın terekesini tamamen üstlenen Sotraki ise 31 gün zarfında bu borcu ödeyeceğine dair Niş mal sandığına bir kıta senet vermiş ise de sürenin bitimi üzerine babasından kalan terekenin borçlarına bile yetmediğini ileri sürerek borcu ödemekten imtina etmiştir. Bunun üzerine Niş valisi Ahmed Midhat Paşa, Niş naibi, müftüsü ve meclis azalarına hitaben gönderilen fermanla, Meclis-i Vala kararı ve ticaret meclisi mazbatasının dikkate alınarak Dimitraki'nin tüm mal ve mülklerinin müzayedeye ile satılmasına ve Avrupa Tüccarı Kosta'nın alacağının tamamen tahsil edilmesine karar verilmiştir¹⁶⁹.

Tüccar davaları her ne kadar meclisler vasıtası ile çözülsede şeriatı ilgilendiren hususların şer'i mahkemelerde görülmesine devam edilmiştir. Arabgir Kazası'ndan Tiryetiroğlu Hacı Bogos öldüğünde terekesi küçük oğlu Vasis'e kalmış ve Berath Avrupa Tüccarı Hacı Ohannes ise vasi tayin edilmiştir. Arabgir Kazası'ndan Kilecioğlu Halil ise ölen Tiryetiroğlu Hacı Bogos'un malının üçte birisi üzerinde vasiyetten dolayı tasarruf hakkı olduğu iddiasında bulunmuştur. Erzurum'da *Şer'i Şerif* huzurunda yapılan muhakemede tereke üzerinde böyle bir hakkın olmadığı anlaşılmış ve Anadolu Kazaskeri Mehmed Raif Beğ'in ilamı ile kendisine bildirilmiştir. Bu karar üzerine gönderilen fermanla Kilecioğlu Halil'in dava sonucuna itiraz etmesi halinde tüccar nizamı gereğince İstanbul'da Şeyhülislam huzurunda muha-

¹⁶⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 121, (Evahir-i Ra 73 / 1-28 Kasım 1856); BOA. HR. MKT. 145 / 82.

¹⁶⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 127-128, (Evail-i Rebiül-ahir 1278 / 6-15 Ekim 1861).

kemenin yapılmasının gerektiği bildirilmiştir¹⁷⁰. Bu karara rağmen Kilecioğlu Halil'in iddiasında ısrarcı olması üzerine davaya İstanbul ve tevabi Ermeni Patrikliği de karışmış ve yapılan incelemeler sonunda böyle bir vasiyetin olmadığına ve dolayısıyla Kilecioğlu Halil'in vasiyetten doğan tasarruf iddiasının gerçek dışı olduğuna karar verilmiştir¹⁷¹. Bir diğer dava ise Nişli Avrupa Tüccarı Kosta ile Niş mütemekkinlerinden rahib Gom/Gavm arasında cereyan etmiştir. Tüccar Kosta'nın 35.052 kurşluk alacağını bir ay içerisinde ödemek ve eğer ödeyemez ise emlak ve akarının satılarak borçlarının kapatılması hususunda rahip senet vermiştir. 2 Eylül 1848 tarihinde Niş meclisinde alınan bu karara rağmen rahip borçlarını ödeyememiş ve tüccar Kosta da vekili aracılığı ile Ekim 1848 tarihinde Ticaret Nezareti'ne müracaat ederek alacağının Şer'-i Şerif marifetiyle tahsil edilmesini veya İstanbul'da muhakeme edilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Rumeli Kazaskeri Mehmed Arife hitaben verilen fermanla rahibin emlak ve akarlarına el konularak borçların ödenmesi gerektiği belirtilmiş ise de tüccar Kosta'nın alacağı tahsil edilememiştir. İşte bunun üzerine Niş Mutasarrıfı İsmail Paşa ile Niş müftüsü, naibi ve meclis azalarına hitaben gönderilen 8-17 Haziran 1853 tarihli fermanla rahibin mahallinde *memleket meclisinde Şer'-i Şerif* huzurunda tekrar muhakeme edilmesine, eğer bu mecliste bir sonuç alınmaz ise davanın İstanbul'da görülmesine karar verilmiştir¹⁷².

7. Avrupa Tüccarı'nın Yolsuzluklarına Dair Alınan Tedbirler

Osmanlı Devleti, tüccarın haklarının korunmasına son derece önem vermiş ve gerekli kanuni düzenlemeleri yaparak yolsuzluk yapan tüccarı cezalandırmıştır. Mesela, İzmir'de mütemekkin Berathlı Avrupa Tüccarı Uralı Çiro Nikola'nın, İstanbul'a gelip giden Avrupa ve müste'min tüccarı yanılttığı, ticarî işlerde hile yaptığı, bu durumun Devletin nizamına zarar verdiği ve bu tür davranışların hoş olmadığı şikâyet edilmiştir. Bunun üzerine 2 Kasım 1837 tarihinde Uralı Çiro Nikola'nın Çorum'a sürülmesine, Çorum'a ulaştıktan sonra herhangi bir suretle sürgün mahallini terk etmesine müsaade edilmemesine ve bu fermanın Çorum mahkemesinde cümle huzurunda okunarak ilan edilmesine karar verilmiştir. Dolayısı ile Uralı Çiro Nikola, ticarî işlerindeki yolsuz davranışları nedeniyle sürgün cezasına çarptırılmıştır¹⁷³.

Isparta mütemekkinlerinden Avrupa Tüccarı İlyasoğlu Estefan ise Sancak sandık emniyeti görevini üstlenmiş ancak yolsuz ve uygunsuz davranışları olduğu gerekçesi ile ahali ve esnaf tarafından şikâyet edilmiş, bundan dolayı da görevinden alın-

¹⁷⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 78, (Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844).

¹⁷¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 81, (Evahir-i L 60 / 3-11 Kasım 1844).

¹⁷² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 111, (Evail-i N 69 / 8-17 Haziran 1853); Yine Nişli Avrupa Tüccarı Kosta'nın bir başka davası ile ilgili talebi için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 111, (Evail-i Za 69 / 6-15 Ağustos 1853).

¹⁷³ BOA., Cevdet, Zabtıye (C.ZB), 63 / 3141, (3 Ş 1253 / 2 Kasım 1837).

mıştır. İlyasoğlu Estefan sandık emniyeti görevinden alınmış olmasına rağmen tekrar bu memuriyete tayin olabilmek için bir takım yolsuz hareketlere başvurmaktan geri kalmamıştır. Bunun üzerine Isparta Kazası halkı bu kişinin bir daha sandık emini tayin edilmemesi için dilekçe vermiştir. Isparta ahalisinin başvurusu üzerine Divan-ı Hümayun kayıtları ve tüccar nizamı tekrar incelenmiştir. Avrupa Tüccarı İlyasoğlu Estefan hakkında yapılan şikâyet tüccar nizamı çerçevesinde değerlendirilmiş ve bundan sonra bu kişiye bir daha memuriyet verilmemesine ve kendisinin bundan sonra işleri ile meşgul olarak kimseye karşı uygunsuz davranışlar sergilememesine dair ferman gönderilmiştir¹⁷⁴.

B. Avrupa Tüccarı'nın Ticarî İlişkileri: Karşılaştıkları Sorunlara Dair Gözlemler ve Tespitler

1. Alacak-Verecek-Borç İlişkileri

Avrupa Tüccarı ile ilgili incelemeye tabi tuttuğumuz defterde alacak-verecek meselelerine dair 102 adet hüküm mevcuttur¹⁷⁵. Bu hükümlerden bazıları birbiri ile bağlantılı konuları bazıları ise aynı şahısların bir başka kişi veya kişilerden olan alacak-vereceklerine ilişkin bilgileri içermektedir. Burada Avrupa Tüccarı'na ait borç meseleleri ile ilgili tüm hükümleri vermemiz mümkün olmadığından içerisinden seçtiğimiz birkaçını örnek vermek suretiyle meseleye açıklık getirmeye çalışacağız.

Siroz Kazası mütemekkinlerinden Avrupa Tüccarı Bihorbaltı yine Siroz Kazası mütemekkini Yahudi Sarraf Avram Erdebri ve ortağından 91.000 kuruş alacağı olduğunu, 1832 senesinde Siroz mahkemesinde yapılan muhakemede borcun 66.000 kuruşluk kısmının hemen kalan 25.000 kuruşluk kısmının ise 3 yıl sonunda ödenmesine karar verildiğini ancak sürenin bitmesine rağmen Yahudi tüccarın borçlarını ödemedikleri gibi ibtal-i hak davasına düştüklerini belirten bir şikâyet dilekçesi vermiştir. Yapılan incelemede, Avrupa Tüccarı nizamı gereğince 4.000 kuruşun üzerindeki alacak davalarının kenar mahkemelerde görülmeyip İstanbul'da arz odasında görülmesi ve bir mübaşir tayin edilmesinin zorunlu olduğu anlaşılmıştır. Bundan dolayı, tüccar nazırı Divan-ı Hümayun Beylikçisi İbrahim Sarım tarafından bir mübaşir tayin edilerek Avrupa Tüccarı Bihorbaltı'nın hakkı olan 25.000 kuruşun tamamen tahsil edilmesine karar verilmiştir¹⁷⁶. Yine Beratlı Avrupa Tüccarı ve Erzu-

¹⁷⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.16, (Evail-i R 1251 / 27 Temmuz-5 Ağustos 1835); BOA., Cevdet, Dahiliye (C. DH.), 341 / 17023, (1 R 1251 / 27 Temmuz 1835).

¹⁷⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm no: 2, 5, 8, 11, 13, 20, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 67, 68, 71, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 99, 101, 104, 110, 111, 114, 115, 121, 123, 129, 131, 132, 133, 134, 145, 148, 150, 153, 154, 155, 159, 160, 161, 163, 166, 168, 169, 180, 182, 184, 185, 192, 198, 199, 200, 203, 205, 208, 209, 212, 215, 221, 223, 225, 227, 228, 240, 246, 254, 255, 264, 271, 274, 276, 281, 283, 312.

¹⁷⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.9, (Evahir-i Za 250 / 21-30 Mart 1835).

rum mütemekkinlerinden Mağdis Güllab, 15 Müslüman ve bir reayanın 137.687 kuruşluk alacaklarına karşılık Erzurum gümrüğünde bulunan 78.190 kuruşluk emtiasına el koyduklarını belirterek el konulan emtianın kendisine teslim edilmesini ve borçlarının ertelenerek taksite bağlanmasını talep etmiştir. Buna karşılık alacaklı olanlar ise Avrupa Tüccarı'nın borcunu ödemeye kudretinin bulunduğunu belirterek ödemenin tehir edilmesine ve taksite bağlanmasına karşı çıkmışlardır. Erzurum müşirine hitaben gönderilen emirnamede, borçlu ve alacaklı tarafların hepsinin hazır olduğu bir ortamda anlaşmalarının sağlanması, gerçekten Avrupa Tüccarı Mağdis Güllab'ın borcunu ödeyecek kudretinin olup olmadığının tespit edilmesi, eğer borcunu ödeyecek kudreti yoksa gümrükteki malların alacaklılar arasında herkesin alacağına göre eşit şekilde paylaşılması, kalan borcun ise kefile bağlanarak taksitlendirilmesi ve bunun için alacaklı olanların mutlaka rızalarının alınması istenmiştir¹⁷⁷.

Avrupa Tüccarı ile Müslüman ahali arasında da ticari ilişkilerden dolayı alacak-verecek davaları mahkemelere yansımıştır. Edirne'de mütemekkin tüccar Melfak'tan polişeden dolayı 10.000 kuruş alacağı olduğunu iddia eden Mehmed Emin davacı olmuştur. Yapılan inceleme sonunda tüccar Melfak'ın borcunu ödemediği tespit edilmiş olduğundan, tayin edilecek mübaşir vasıtasıyla davanın mahallinde görülmesine, eğer mahalli mahkemede dava çözülemez ise İstanbul'da arz odasında davanın görülmesine karar verilmiştir¹⁷⁸. Yine Niğdeli Avrupa Tüccarı Tırhoğlu Acı Yevan, öldüğünde veraseti oğulları Nikola ve Avrupa Tüccarı Yevan'a intikal etmiştir. Ancak, Fatma adlı bir kadın 29 sene önce ölmüş olan babası Feridoğlu Şeyh İbrahim'in Tırhoğlu Acı Yevan'dan 43.000 kuruş alacağı olduğu iddiası ile 1832/1833 senesinde davacı olmuştur. Dava devam ederken tüccar Acı Yevan'ın ölmesi üzerine bu sefer de varislerine karşı alacak davasını sürdürmüştür. Tarafların anlaşamamaları ve 4000 akçeden fazla alacak-borç davalarının Sadrazam huzurunda arz odasında görülmesi tüccar nizamı gereği olduğundan Aralık 1834 tarihli bir ilam ile tarafların İstanbul'da muhakeme edilmelerine karar verilmiştir¹⁷⁹. Filibe'de mütemekkin Avrupa Tüccarı Sarraf Kırkor ve kardeşi İstefan, Naikübü'l-eşraf Kaymakamı Müderis-i kiramdan Müftüzâde Esseyyid Mehmed Raşid'den 1832-33 senesine ait iki kıta borç tahvili gereğince 28.277 kuruş asıl ve 11.000 kuruş faizi olmak üzere 39.277 kuruş alacakları olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Filibe mahkemesinde yapılan duruşmada Esseyyid Mehmed Raşid, Sarraf ve Avrupa Tüccarı Kırkor ile alış-verişleri olduğunu bu nedenle aralarında birkaç defa yazılı anlaşma yaptıklarını ancak Kırkor ve kardeşinin anlaşmaya aykırı davranarak kendisini zarar uğrattıklarını, işlerinin bozulmasına neden olduklarını ve talep ettikleri 28.277 kuruşun tamamının ise faiz olduğunu beyan etmiştir. Hatta 1827-28 senesinden bu tarihe gelinceye kadar çeşitli vesileler ile Sarraf Kırkor ve kardeşine 62.892 kuruş para verdiğini belir-

¹⁷⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 182, (7 Za 58 / 10 Aralık 1842).

¹⁷⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 12, (Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835).

¹⁷⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 13, (Evasıt-ı L 50 / 10-19 Şubat 1835).

tip buna dair makbuzları da mahkemeye sunarak karşı alacak davasında bulunmuştur. Bunun üzerine Avrupa Tüccarı Sarraf Kirkor, “biz Avrupa tüccarıyız, davamızın İstanbul’da görülmesini” istiyoruz diyerek mahkemenin Sadrazam huzurunda görülen arz odasına taşınmasını istemiştir. Fakat, Kirkor ve kardeşinin alacaklı değil borçlu olduklarının şer’an sabit olması nedeniyle tayin edilen mübaşir Hüseyin aracılığıyla paranın tahsil edilerek Esseyyid Mehmed Raşid’e ödenmesine hükmedilmiştir¹⁸⁰.

2. Avrupa Tüccarı’ndan Alınan Cizye

Osmanlı Devleti’nde gayrimüslimlere tanınan pek çok imtiyaza karşılık onlardan istenen en önemli şey, her yıl kişi başına belirli bir miktarda cizye vergisi ödemeleridir. Cizye, İslam hukukuna göre yalnızca Gayrimüslim tebaadan alınan yıllık bir vergidir. Olgunluk çağına gelmiş Gayrimüslim erkeler askerlikten muaf olmalarının karşılığı olarak bu vergiyi ödemekle mükeleffüler. Ancak bu vergiye tabi olan Gayrimüslim erkeklerin, bedence ve zihince sağlam ve vergiyi ödeyebilecek kudrete sahip olmaları şartı. Kadınlar, ihtiyarlar, çocuklar, zihince ve bedence sakat olanlar, dilenciler ve vergiyi ödeyemeyecek kadar fakir olanlar cizyeden muafıdır. Cizye vergisi kişinin zenginlik durumuna göre alındığından uygulamada yüksek, orta ve aşağı olmak üzere üç düzeyde tahsil edilmekteydi¹⁸¹. Cizye vergisi genellikle 14-75 yaş arası erkeklerden alınır, miktarı bölgelere ve senelere göre değişirdi. 15. yüzyılda ortalama 40-60 akçe, 17. yüzyılda ise 140 akçe idi. İlk zamanlarda cizye vergisi devlet memurları tarafından toplanırken, daha sonraları mültezimler aracılığı ile toplanmıştır. Bu durum Gayrimüslim tebaanın suistimallere uğramasına neden olmuştur. II. Mahmud zamanında 1830’da çıkarılan bir fermanla cizye vergisi zenginden 2,5, orta halliden 1,5 ve fakirden ise 1 kuruş olarak tahsil edilmeye başlanmıştır. Yine 1834 senesinde çıkarılan bir diğer fermanla cizyenin zenginlerden 60, orta hallilerden 30 ve fakirlerden ise 15 akçe olarak alınmasına karar verilmiştir¹⁸². Ancak gayrimüslimlerden cizyenin haricinde başka adlar altında vergiler de talep edilmekteydi. Osmanlı Devleti, 1830 senesinde çıkardığı bir kararname ile cizyedar ve tahsildarların her ne isim altında olursa olsun cizyenin dışında bir vergi almalarını yasaklamıştı. Bu kararname ile cizye miktarına da zam yapılmıştı. Ayrıca cizyedarlar ve tahsildarlar vergiyi tahsil için köy ve nahiyelere gittiklerinde kendileri ve hayvanları için bir miktar yem ve yiyecek dışında hiç kimseden parasız bir şey almayacaklardı. Fakat bu usul hakkında bazı şikâyetlerin gelmesi üzerine 1833’de reayadan cizyenin haricinde para ve mal tahsil edilmemesi ilan edilmiştir¹⁸³. 1856 Islahat Fermanı ile gay-

¹⁸⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 19, (Evasit-ı N 251 / 1-10 Ocak 1836).

¹⁸¹ C. H. Becker, “Cizye”, *I.A., Cilt: III*, s. 199-201; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale yayınları, İstanbul 1996, s. 23-24, 51-54.

¹⁸² Bozkurt, *a.g.e.*, s. 27-28.

¹⁸³ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 53; Ziya Karamursal, *Osmanlı Maliyesi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1989, s. 172.

rimüslimlere askerlik hizmeti konulması düşünülmüş ise de tebaanın karşı çıkması üzerine cizye vergisi iane-i askeriye adıyla yeniden düzenlenmiş ve bu tarihten sonra bu ad altında tahsil edilmiştir¹⁸⁴.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde tüccar veya hizmetkâr beratlarında sık sık cizye vergisine vurgu yapılmaktadır. Deftere yansıyan ifadelere göre cizye vergisine 1816, 1824, 1827 senelerinde yapılan zamların dışında 1 Muharrem 1250 / 10 Mayıs 1834 tarihinde yeni bir zam daha yapılmıştır. Her sene Avrupa Tüccarı ve hizmetkârlarına ait cizye toplandıktan sonra Avrupa Tüccarı nazırı vasıtasıyla İstanbul'daki cizyedara teslim edilmekte, cizyedar ve kolcuları tarafından buna dair tüccara birer kağıt verilmekteydi. Tüccarın cizye ödediklerini gösterir kağıtları almaları ve istenildiğinde göstermeleri şarttı. Bu durumda tüccardan veya hizmetkârlarından hiçbir nam ve ad altında başkaca vergi talep edilmeyecekti¹⁸⁵. 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte yapılan düzenlemeler sırasında cizyenin her yıl Muharrem ayının başında ödenmesine karar verilmiştir. Dolayısı ile defterde yer alan bu tarihten sonraki hükümlerde buna vurgu yapılmıştır¹⁸⁶. Bu kayıtların tamamında ise cizye vergisinin miktarı *evast* olarak ifade edilmiştir. Ancak cizyenin ne kadar ödendiğine dair defterdeki bir hükmün haricinde diğerlerinde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ayrılık'ta mütemekkin beratlı tüccar ve fermanlı hizmetkârları cizye vergilerini cizyedara ödedikleri halde niza- ma aykırı şekilde kendilerinden yeni vergi istendiğini ifade etmişlerdi. Aslında bu talep yukarıda belirttiğimiz 1833 tarihli ilannameye aykırı idi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'da yer alan cizye defterleri incelendiğinde cizye vergisine tabi şahıslardan *âla* derecesindeki şahsın cizye vergisinin 12 kuruş iken daha sonraki 8 kuruşluk zamlarla birlikte 20 kuruşa çıktığı tespit edilmiştir. Yine ifade edildiğine göre 1816, 1824 ve 1827 senelerindeki zammın dışında 10 Mayıs 1834 tarihinde cizye vergisine 4 kuruş daha zam yapılmış ve 24 kuruşa çıkmıştır. Bu tarihten sonra tüccar ve hizmetkârları cizyele- rini zamlı şekilde ödemeye başlamışlardır. Ayrılık naib ve cizyedarına gönderilen fermanla, tüccarın nazırları aracılığıyla cizyelerini ödediklerinde kendilerine buna dair bir kağıt verilmesi ve bundan sonra hiçbir suretle kendilerinden başkaca bir nam ve ad altında vergi talep edilmemesi tembih edilmiştir¹⁸⁷.

3. Avrupa Tüccarı'ndan Alınan Vergiler ve Vergi Hususundaki Ge- lişmeler

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Avrupa devletleri ile ticarî ilişkilerinde daima politik bir amaç gütmüştür. Buna göre kendi emniyet ve çıkarlarını korumak

¹⁸⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 118.

¹⁸⁵ Avrupa Tüccarı'nın cizyeyi ödediklerine dair örnekler için bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 8 (hüküm: 1), s. 12 (hüküm: 10), s. 29-30 (hüküm: 58), s. 34 (hüküm: 70), s. 46 (hüküm: 105), s. 47 (hüküm: 107), s. 50-51 (hüküm: 117), s. 58 (hüküm: 135).

¹⁸⁶ BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 62 (hüküm: 147), s.65 (hüküm: 158), s. 78 (hüküm: 178).

¹⁸⁷ BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 14-15, (Evasat-ı Ra 1251 / 7-15 Temmuz 1835).

amacıyla batılı devletlere imtiyazlar vererek devletlerden birisini diğerine karşı kullanmayı tercih etmiştir. Mesela, Venedikliler ile mücadelede destek sağlamak amacıyla diğer İtalya devleti Cenova'ya 1352'de Manisa bölgesindeki şap tekeli verilmişti. Daha sonra ise Fatih Sultan Mehmet, Venediklilere Anadolu'dan ve Rumeli'den buğday ihracına izin vermiştir. İstanbul'un fethinden sonra ise Venedikli tüccarın İstanbul'da oturmasına müsaade edildiği gibi % 2 gibi düşük bir gümrük vergisi ile de ticaret yapma hakkı sağlanmıştı. Aynı şekilde Fransızlar da zaman içinde Osmanlı coğrafyasında bir takım haklar elde etmişlerdi. Fransızlar, Memluk Sultanları'ndan elde ettikleri kapitülasyonları Osmanlılar'dan da elde etmeyi başardıkları gibi Kanuni Sultan Süleyman tahta çıkınca bu imtiyazları da onaylamıştı. 1536'da ise Osmanlı Devleti ile Fransa arasında bir ahidname imzalandı. Buna göre Fransız tüccar, Osmanlı tebaasının ödemek zorunda olduğu vergiler dışında herhangi bir vergi ödemeyecekti. Dolayısı ile bu ahidname veya kapitülasyon sonradan diğer Avrupa devletlerine örnek teşkil etmiştir. Mesela, İngilizler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1583 tarihli bir ticaret antlaşma ile İngiliz tüccarın % 3 gümrük vergisi ödemesi kabul edilmiştir¹⁸⁸. Daha sonraki süreçte diğer Avrupa devletleri de bu antlaşmaları örnek alarak kendileri açısından faydalı, Osmanlı Devleti'nin ticarî faaliyetleri açısından pek çok zararı olan bu antlaşmaları imzalamışlardır. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı tebaası tüccar % 12 oranında vergi öderken yabancı veya müstemin tüccarın % 3 oranında vergi ödemesi üzerine Avrupa tüccarlığı ihdas edilmişti. Osmanlı tebaası olan Avrupa Tüccarı da artık yüzyılın başından itibaren yabancı tüccarın sahip olduğu haklardan yararlanmaya başlamıştı.

Gümrüklerdeki uygulamalarda zaman zaman sorunlar çıkmaktaydı. Yenişehir-i Fenâr, Tırhala, Tırnovi ve Galos kazalarında mütemekkin olan Avrupa Tüccarı, sundukları arzuhallerinde Avrupa'dan Galos iskelesine getirdikleri emtia, eşya ve erzak için % 7,5 kuruş gümrük vergisi ödedikleri halde, kendilerinden getirdikleri malların kıymetlerinin daha çok gösterilerek fazla vergi istendiğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun'dan ve İstanbul Gümrük Emni Mehmed Tahir Beğ'den bu hususta bilgi istenmişti. Yapılan incelemede Avrupa Tüccarı'nın Avrupa'ya götürecekleri veya Avrupa'dan getirecekleri ticaret maddeleri için müstemin tüccar gibi % 3 gümrük vergisi ödemeleri gerektiği bildirildi. Ayrıca memleket içinde alınıp satılan mallar için müste'min tüccar ve Osmanlı Devleti tebaası diğer tüccar gibi iç ticarete uygulanan gümrük tarifesine göre belirlenen vergileri ödeyeceklerdi. Bunun dışında Avrupa Tüccarı'nın satın aldıkları malları Avrupa'ya götürmek yerine yine memleket içinde satmaları halinde iç ticarete uygulanan gümrük tarifesini ödemekle mükellef oldukları belirtilerek bunların dışında hiç kimseden fazla ve gereksiz vergi alınmaması ferman buyruldu¹⁸⁹. Aynı şekilde Berath Avrupa Tüccarı Artin, İstanbul'dan satın aldığı emtia ve eşyanın gümrüğünü ödediği halde Trabzon

¹⁸⁸ Bağış, *a.g.e.*, s. 1-16; Kütükoğlu, *a.g.e.*, cilt: 1, s. 23-24.

¹⁸⁹ BOA, *ADVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s.44, (Evail-i Ra 1254 / 25 Mayıs-3 Haziran 1838).

gümrüğünde tekrar gümrük vergisi istendiğini ve elinde bulunan ödeme belgesine itibar edilmediğini bildirmişti. Bunun üzerine Trabzon naib ve gümrükçüsüne gönderilen fermanla ticaret nizamı gereğince memleket içinde alınıp-satılan mallar için % 3 gümrük vergisinin ödenmesi gerektiği, bunun dışında gümrük harcı, masdariye ve refüye namıyla başkaca bir ad altında bir akçe para alınmaması ve bu türden hareketlerden kaçınılması istenmiştir¹⁹⁰. Bu hususa dair bir başka belge ise Kemer-i Edremid Kazası'na aittir. Belgede belirtildiğine göre Avrupa Tüccarı kendilerine baskı yapıldığından ve fazla vergi alındığından şikâyetçi olmuştu. Gönderilen yazıda Ticaret Nezareti'nin talebi üzerine daha önce memleketin farklı yerlerine tüccara baskı yapılmaması, fazla vergi alınmaması ve müste'min tüccarın sahip olduğu imtiyazlardan aynen Avrupa Tüccarı ve hizmetkârlarının da yararlanması gerektiği hususunun bildirildiği, fakat Kemer-i Edremid Kazası'na bu fermanın ulaşmadığı ifade edilmişti. Kemer-i Edremid Kazası'nda ikamet eden tüccarın talebi üzerine gönderilen fermanla, yeni tesis edilen Tanzimat-ı Hayriye usulü gereğince hiç kimseden fazla ve gereksiz yere vergi talep edilmemesi, reayanın korunması ve vergilendirme hususunda ticarî nizamlara aykırı davranılmaması gerektiği belirtilmişti¹⁹¹. Ancak Tanzimat'ın ilanı sonrasında sürekli bu hususa dair uyarılar yapılmasına rağmen Bursa'da mütemekkin olan Avrupa tüccarı bir arzuhal sunarak nizama aykırı şekilde eski vergilerden daha fazla olmak üzere kendilerinden vergi istendiğini ve baskı yapıldığını şikâyet etmişti. Gönderilen hükümde Tanzimat Fermanı gereğince herkesten emlak, arazi ve gelirine göre vergi alınması, hiç kimseden bir akçe fazla vergi alınmaması gerektiği hatırlatılmıştır¹⁹².

Devletin fazla ve gereksiz vergi alınmamasına dair tembihatlarına karşın, Avrupa Tüccarı beratı alan şahıslar ise hemen her türlü vergiden muaf olduklarını belirterek ticarî faaliyetleri dışında ödemek zorunda oldukları ihtisab vergisi gibi bazı vergileri bile ödemeyi reddediyorlardı. Mesela Gelibolu'da mütemekkin dört beş Avrupa Tüccarı, tüccarlık beratı aldıktan sonra dükkânları için aylık vermedikleri gibi, emtia ve eşyaları için de ihtisab vergisi vermeyi reddetmişlerdi. İstanbul'a gönderilen arzuhalde tüccarın ellerindeki beratlarla bu türden vergilerden muaf olduklarına dair herhangi bir bilgi olmadığı, bu durumun devletin gelirlerini azalttığı ve düzeni bozduğu dolayısıyla bu hususta acilen kendilerine bir cevap verilmesi istenmiştir. Gönderilen cevapta bu kişilerden ihtisab vergisi alınmasının usulden olduğu belirtilerek bundan sonra da vergilerini aynı şekilde ödemeleri gerektiği emredilmiştir¹⁹³.

¹⁹⁰ BOA., *ADV.N.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 50, (Evasıt-ı L 1254 / 28 Aralık 1838-6 Ocak 1839).

¹⁹¹ BOA., *ADV.N.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 55-56, (Evasıt-ı B 1255 / 20-29 Eylül 1839); Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839'da ilan edilmiş olmasına rağmen, Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının hemen sonrasında yeni uygulamaların Tanzimat-ı Hayriye düzenlemeleri çerçevesinde değerlendirildiğini ve bu belgenin tarihinin 20-29 Eylül 1839 olduğuna dikkat etmek gerekir.

¹⁹² BOA., *ADV.N.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 69, (Evasıt-ı B 1258 / 17-26 Eylül 1842).

¹⁹³ BOA., *C.IKTS.*, 15 / 727, (29 Z 1255 / 4 Mart 1840).

Avrupa Tûccarı ile ilgili deftere yansıyan bir başka husus ise tûccardan başka başka adlar altında fazla ve haksız vergi talep edilmesidir. Manastır'da mütemekkin Avrupa Tûccarı ve hizmetkârları bir arzuhal sunarak emlak ve arazilerine dair kendilerine tarh edilen vergilerini ödedikleri halde kendilerinden ödeyebileceklerinden daha fazla vergi istendiğini şikâyet etmişlerdi. Ayrıca, bir yerden başka bir yere gelip giden devlet görevlilerinin köy ve kasabalarına geldiklerinde kendi hanelerinde kaldıklarını, parasız yem ve yiyecek aldıklarını ve kendilerine bu hususta baskı yapıldığını da bildirmişlerdi. Bunun üzerine Manastır naibine gönderilen emr-i şerifte, Evasıt-ı Şaban 1249 / Aralık 1833 tarihli bir fermanla hiç kimseden haksız ve fazla şekilde vergi istenmemesi, kimsenin hayvanlarının zorla alınarak devlet hizmeti için kullanılmaması, devlet görevlilerinin köy ve kazalara uğradıklarında sudan başka parasız hiçbir şey almamaları, kişisel ihtiyaçlarını parasını ödemek suretiyle kendilerinin karşılaması ve kimseye bu hususta baskı yapılmaması gerektiğinin emredildiği belirtilerek bu hususlara aynen riayet edilmesi istendi. Fakat tüm bu uyarılara rağmen yaşanan olumsuzluklar nedeniyle bir kez daha aynı hususları içeren ferman Manastır'a gönderilmiştir¹⁹⁴. Fakat Tanzimat'ın ilanı sonrası bu hususa dair şikâyetlerin arkası kesilmemişti. Ağustos 1847 tarihinde Köprülü Kazası idarecilerine hitaben gönderilen fermanın anlaşıldığına göre Köprülü Kazası'nda mütemekkin Avrupa Tûccarı ve çocuklarının hanelerine kazalarından gelip geçen devlet görevlilerinin misafir oldukları ve kendilerinden nizama aykırı şekilde parasız yem ve yiyecek alındığı şikâyet konusu edilmişti. Bunun üzerine gönderilen fermanla tebaanın her sınıfının devletin koruması altında olduğu hatırlatılarak, devlet memurlarının herhangi bir köy veya kazaya uğradıklarında hanlara veya münasip mahallere yerleştirilmeleri, tüm ihtiyaçlarını kendi paraları ile karşılamaları ve halktan sudan başka parasız yem ve yiyecek almamaları gerektiği ifade edilerek, Tanzimat'ın ruhuna aykırı bu tür hareketlerin cezalandırılacağı bildirilmiştir¹⁹⁵.

Avrupa Tûccarı'nın şikâyetçi olduğu bir diğer husus ise alacak verecek davalarında kendilerinden fazla vergi istenmesidir. Bergama'da mütemekkin Avrupa Tûccarı ve hizmetkârları bir arzuhal sunarak bazı kimselerde olan alacaklarının tahsili sırasında tüccar nizamına aykırı şekilde % 2'den daha fazla vergi istendiğini, kendilerine tazir ve tekdir uygulanarak itibarlarının düşürüldüğünü bildirmişlerdi. Gönderilen fermanla alacak verecek davalarında talep edilen tutar üzerinden % 2 oranında vergi alınmasına, tüccar nizamına aykırı şekilde fazla vergi talep edilmemesine, tüccarın itibarlarının korunmasına ve alacak davalarının mahkemelerde görülmesi nedeniyle *def-i resm* namıyla para alınmasına müsaade edilmemesi gerektiği bildiril-

¹⁹⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 11, (Evasıt-ı Za 1250 / 11-20 Mart 1835); Gelibolu naibine hitaben gönderilen ferman sureti için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 11, (Evail-i Z 1250 / 31 Mart-9 Nisan 1835); Aydın ve Saruhan sancakları ile Silivri Kazası tüccarından fazla vergi istendiğine dair yapılan şikâyetler üzerine gönderilen ferman için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 40, (Şubat 1838).

¹⁹⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 92, (Evahir-i Ş 63 / 4-12 Ağustos 1847).

miştir¹⁹⁶. Aynı şekilde Edremid Kazası'nda mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı ve hizmetkârları vekilleri vasıtasıyla verdikleri dilekçede her türlü kanun ve nizama uygun şekilde ticaretlerini yaptıklarını ve vergilerini ödediklerini belirterek kendilerine baskı ve zulüm yapıldığından şikâyetçi olmuşlardı. Bunun üzerine gönderilen fermanla, tüccarın işlerinin ticarî nizamlara uygun şekilde görülmesi, alacak verecek davalarında % 2'den fazla vergi talep edilmemesi, ticaretleri Avrupa memleketlerine olduğundan yabancı tüccar ile olan davalarının Ticarethane'de Ticaret Nezareti bünyesinde görülmesi ve tüccarın toplum içerisindeki saygınlığının korunması gerektiği bir kez daha hatırlatılmıştır¹⁹⁷.

Zağra-i Atık Kazası'nda mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı ve hizmetkârları ise kendilerinden *serçin perçin vergisi*¹⁹⁸ istendiğini belirten bir şikâyet dilekçesi vererek buna engel olunmasını istemişlerdi. Bunun üzerine yapılan incelemede tüccarın hayvan alıp satışı, bunun dışında kendi ihtiyaçları için de hayvan besledikleri tespit edildiğinden serçin perçin mukataası mültezimlerinin hiçbir suretle kendi ihtiyaçları için hayvan besleyenlerden serçin perçin vergisi almamaları bildirilmiştir¹⁹⁹.

Ayvalık Kazası'nda mütemekkin Avrupa Tüccarı ise İstanbul'a gönderdiği arzuhalde kendi nam ve adlarına düşen vergileri ödedikleri halde Ayvalık Kazası kocabaşları tarafından nizama aykırı şekilde kendilerinden *garaz akçesi* namıyla para istendiğini ve kendilerine baskı yapıldığını bildirmişlerdi. Ayvalık Kazası naib ve Voyvodasına hitaben gönderilen fermanla bu türden hareketlere müsaade edilmemesi istenmiştir²⁰⁰.

Avrupa Tüccarı'nın şikâyetçi olduğu bir diğer husus da satın aldıkları malların gümrük vergisini mahallî gümrüğe ödedikleri halde bir başka gümrüğe gittiklerinde tekrar kendilerinden vergi istenmesiydi. Mesela Gerube, Sogomon ve Bedros Hanna adlı Avrupa Tüccarı, Bağdat'tan 2192 miskal²⁰¹ 1 dirhem inci, 19 adet ketfiye²⁰² ve 3

¹⁹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 14, (Evasit-ı Ra 1251 / 6-15 Temmuz 1835).

¹⁹⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 87-88, (Evasit-ı N 1261 / 13-22 Eylül 1845).

¹⁹⁸ Serçin perçin resmi, aşı serçin derçin resmi olup kesilen hayvanlardan alınan vergi manasında kullanılan bir tabirdir. Buna mürde bacı veya zehbiye resmi de denir. Eskiden şehir ve kasabalarda salhane ve kasaphanelerde kesilen ve etleri yenen hayvanlardan hayvan başına alınan vergilerden birisidir. Ayrıca serçin derçin, perakende rüsumat veya canavar resmi suretinde kullanılmıştır. Serçin derçin resmi İstanbul ve Rumeli'de mürde bacı, Anadolu ve Arabistan'da ise zehbiye resmi şeklinde kullanılırdı. Bu vergi ayrı bir mukataa olup mukataat hazinesi gelirlerindendi. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, İstanbul 1993, s. 178; Ayverdi, a.g.s., s. 1087.

¹⁹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 17, (Evail-i S 1251 / 29 Mayıs-7 Haziran 1835).

²⁰⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 42, (Evail-i S 1254 / 26 Nisan-5 Mayıs 1838).

²⁰¹ Altın, gümüş ve inci gibi kıymetli maden ve mücevherleri tartmakta kullanılan ve kullanıldığı zaman ve yere göre değişen, yaklaşık 1,3 veya 1,5 dirhem; yahut 20 veya 24 kırıat; yahut 4,009 veya 4,80 gr. karşılığında kullanılan ağırlık ölçüsü birimdir. Ayverdi, a.g.s., s. 828.

²⁰² Arapların kullandığı, omuzları örtecek şekilde başa sarılan püsküllü ipek örtünün adıdır. Ayverdi, a.g.s., s. 663.

adet boğça şal satın alıp tarifesi gereğince gümrük vergilerini ödedikleri ve ellerinde buna dair 12 adet gümrük tezkeresi olduğu halde İstanbul gümrüğünde tekrar kendilerinden vergi istendiğini bildirmişlerdi. Fakat ticaret nizamı gereğince taşradan getirilen bu tür emtia ve eşyanın kefalet suretiyle İstanbul'a gönderilmesi, gümrük vergilerini taşrada değil İstanbul gümrüğünde ödemeleri gerekirken Diyarbakır gümrüğünde nizama aykırı şekilde 7675 kuruş resm-i gümrük ve 5429,5 kuruş ihtisabiye olmak üzere toplam 13.104,5 kuruş vergi alınmıştı. Yine belgede ifade edildiğine göre bazı tüccarın da ticaret amaçlı satın aldığı inciler Diyarbakır gümrüğünde alıkonulmuştu. İstanbul Gümrük Emini Mehmed Tahir Efendi'den bu durum sorulduğunda ticaret nizamı gereğince inci vesair eşyaların gümrük vergilerinin taşrada değil İstanbul gümrüğünde ödenmesi gerektiğini ifade etmişti. Eğer böyle olmaz ise İstanbul gümrüğünün boş kalacağını ve hazinenin zarar edeceğini dolayısıyla bir mübaşir vasıtası ile Diyarbakır gümrüğünde alınan 13.104,5 kuruş tutarındaki gümrük vergisi ile alıkonulan incilerin İstanbul'a getirilmesi gerektiğini belirtmişti. Bunun üzerine Sivas müşirine ve Diyarbakır gümrükçüsüne gönderilen fermanda Diyarbakır gümrüğünde alınan gümrük vergisinin ve alıkonulan incilerin İstanbul'a gönderilmesi ve bundan sonra bu tür davranışlardan kaçınılması istenmişti²⁰³. Yine Avrupa Tüccarı Nişli Kostî, Vidin Sancağı'nın Lom Kazası iskelesinden satın aldığı ve resm-i gümrüğünü ödemek suretiyle İstanbul'a götürdüğü bir adet battal ve bir adet orta kilim ile iki adet seccade ve üç adet kuzu postu için Lom Kazası iskelesi gümrükçüsü tarafından tekrar vergi istendiğini şikâyet etmişti. Yapılan incelemede Nişli Kostî'nin 3 Haziran 1850 tarihinde gerekli vergileri ödediği tespit edilmişti. Zaten bu eşyalara ait verginin gümrük nizamı gereğince iskelede değil malın en son vardığı nokta olan İstanbul'da ödenmesi gerekiyordu. Gönderilen yazıda Lom Kazası iskelesi gümrükçüsünün bundan sonra bu tür eşyalardan gümrük vergisi almaması gerektiği bildirilmişti²⁰⁴.

Ankara ve Kayseri'de mütemekkin Avrupa Tüccarı, İstanbul'dan satın alıp İstanbul gümrüğünde vergisini ödediği kahve vesair emtia ve eşyayı Kastamonu ve İskilib tarafına götürmek üzere Sinop gümrük memuruna kırkar (40) para resim verdikten sonra mallarını nakletmek istediklerinde bu sefer de kendilerinden eşyalarının her *denki* için bir kez daha kırkar para resim (vergi) istenmişti. Yine bu tüccar grubu İstanbul'a götürmek üzere Sinop iskelesine getirdiği ve Sinop gümrüğünde vapura yükleme sırasında 3-4 saat bekleyen eşyaların her biri için de ayrıca *dariba*²⁰⁵ *namıyla* kırk para vergi istendiğini şikâyet etmişti. Yapılan incelemede İstanbul'dan Sinop gümrüğüne

²⁰³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 54, hüküm no: 126 ve 127, (Evail-i S 1255 / 16-25 Nisan 1839).

²⁰⁴ BOA., A.MKT.NZD., 81 / 31, (11 N 1269 / 18 Haziran 1853).

²⁰⁵ Kelimenin aslı erdeb olup erdeb diye de anılır. Mısır ve Hicaz'da kullanılan bir cins zahire ölçüsü. Mısır'da pirinç ölçümünde kullanılıp 8 erdeb veya 945 kg ağırlığında idi. Hicaz'da ise 100-120 okka arasında değişirdi. İstanbul'da ise 9 İstanbul kilesine eşitti. Ünal, a.g.s., s. 182, 228.

getirilen eşyadan her bir tezkere için 40 para alındıktan sonra ikinci defa her denk için 40 para istenmesi ve Sinop gümrüğüne getirilen ve İstanbul'a götürülmek üzere birkaç saat içinde vapura yüklenecek eşya için ise darıba namıyla para alınmasının gümrük nizamına aykırı olduğu tespit edilmişti. Ancak, Sinop gümrüğüne getirilen ve vapur ile İstanbul'a götürülecek eşyanın Sinop limanında 5-10 gün kalması halinde gümrükçü tarafından darıba namıyla bir miktar para alınmasının adet olduğuna da vurgu yapılmıştı. Dolayısı ile limanda 5-10 gün bekleyecek eşya için Avrupa Tüccarı'nın gümrükçü ile belirleyecekleri bir miktar parayı vermesi ve bunların dışında hiçbir şekilde fazladan gümrük resmi alınmaması ferman buyrulmuştu²⁰⁶.

4. Tüccara İdarî Görev Verilmemesi

Avrupa Tüccar ve hizmetkârlarının tabi oldukları nizamlarında kesinlikle kocabaşılık gibi idarî görevleri alamayacakları ifade edilmişti. Bu husus 1805 tarihli Hatt-ı Hümayun'da "...ashâb-ı berâvât olan tüccar ve hizmetkârları umûr-ı vilâyet ve kocabaşılık misûllü hususata vechen mine'l-vücûh müdahale eylemeye..."²⁰⁷ şeklinde belirtilmişti. Buna rağmen zaman zaman Avrupa Tüccarı olan şahısların idarî görevler üstlendikleri ve bu görevlerini icra ederken bir takım yolsuz ve uygunsuz davranışlar sergiledikleri şikâyet konusu olmuştur. Isparta mütemekkinlerinden Avrupa Tüccarı İlyasoğlu Estefan, bir iki defa Sancak sandık emini olmuş fakat yolsuz ve uygunsuz davranışları olduğu gerekçesi ile ahali ve esnaf tarafından şikâyet edildiğinden görevinden alınmıştı. İlyasoğlu Estefan sandık eminliği görevinden alınmış olmasına rağmen tekrar bu memuriyete tayin olabilmek için bir takım yolsuz hareketlere başvurmaktan geri kalmamıştır. Bunun üzerine Isparta Kazası halkı bu kişinin bir daha sandık emini tayin edilmemesi için dilekçe vermiştir. Isparta ahalisinin başvurusu üzerine Divan-ı Hümayun kayıtları ve tüccar nizamı tekrar incelenmiştir. Bu hususta tüccar nizamının içeriği kısaca şöyledir²⁰⁸:

- Beratlı tüccar ve hizmetkârlarının umur-ı vilâyet ve kocabaşılık gibi memuriyetlere kesinlikle müdahale etmemeleri

- Ancak bazı mahallerde beratlı tüccar dışında reaya arasında kocabaşı olabilecek kimse bulunmaması durumunda idarî işlerin aksamaması ve ahalinin mezalimden korunması için halkın isteği ve cümlelerin rızasıyla kocabaşı tayin olunabilmeleri

- Bu şartlar altında kocabaşı tayin olunan Avrupa Tüccarı diğer tüccara göre bir takım imtiyazlara sahip olacağından, tüccarın bu imtiyazları diğer reaya karşı baskı ve zulüm aracı olarak kullanmaması

²⁰⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.74, (Evail-i M 1260 / 22-31 Ocak 1844).

²⁰⁷ Bağış, a.g.e., s. 123.

²⁰⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.16, (Evail-i R 1251 / 27 Temmuz-5 Ağustos 1835); BOA., C. DH., 341 / 17023, (1 R 1251 / 27 Temmuz 1835).

-Ancak memuriyetini kullanarak diğerk reayaya karşı baskı ve zulüm yaparsa gerekli cezaî işlemin yapılması.

Avrupa Tûccarı İlyasoğlu Estefan hakkında yapılan şikâyet yukarıda belirtilen tûccar nizamı çerçevesinde değerkendirilmiş ve bundan sonra bu kişiyek bir daha devlet idaresinde memuriyet verilmemesi ve kendisinin bundan sonra işlerik ile meşgul olarak kimseyek karşı uygunsuz davranışlar sergilememesine dair ferman gônderilmiştir.

Yine Bilecik Kazası'nın Kùplù Kôyù ahalisi Avrupa Tûccarı ve Kùplù Kôyù *kocabaşısı* bulunan Karaoğlanoğlu Mihalakik'den, ticarî ilişkileri ve kilise mütevellisi olması nedeniyle 100.000 kuruş alacakları olduğu gerekçesi ile davacı olmuşlardır. Dava, mahalli mahkemede çôzülemediğı için İstanbul'a taşınmıştır. İstanbul'da yapılan muhakemede Kocabaşı Mihalakik'nin 100.000 kuruş tutarındaki borcunu ahaliye ödemesine ve kilise mütevellisi olması nedeniyle kilise hesaplarının Patrikhane aracılığı ile görôlmesine karar verilmiştir. Mihalakik, kiliseye ait olduğu iddia edilen hamam ve binaların kendi mülkù olduğunu iddia ederken, ahali ise bu mülklerin kiliseye ait olduğunu iddia etmiştir. Mahkeme son karar olarak kocabaşı Mihalakik'nin bütün mülk ve gelirlerinin Bilecik'te olması nedeniyle bir mübaşir tayin edilmesine ve mübaşir vasıtasıyla satılacak mülklerden elde edilen gelirler ile borçlarının ödenmesine; ayrıca Patrikhane tarafından da bir memur tayin edilmesine ve Bilecik'te yapılacak incelemeler sonunda hamam ve diğerk binaların kilise gelirleri ile yapıldığı tespit edilirse bunların kiliseye mülk yazılmasına, tam tersi bir durum tespit edilir ise Mihalakik'ye mülk kaydedilmesine karar vermiştir²⁰⁹. Ayrıca Kùplù Kôyù ahalisi ile tûccar Mihalakik'nin muhasebesinin görôlmesi neticesinde 100.000 kuruş borçlu olduğu ortaya çıktığından tûccar nazırn bu paranın kôy ahalisine peşinen ödenmesi konusunda tarafların anlaşmalarını sağlanmışır. Kôy ahalisi muhasebelelerinin görôlmesinden sonra Mihalakik'ye *kocabaşılık* gibi görevler verilmemesi, kendi halinde olarak yaşaması, memleket işlerine karışmaması, hissesine düşen vergileri ödemesi ve ahali ile iyi geçinmesi konusunda bir kıt'a emri şerif verilmesi talebinde bulunmuştur. Bu talebin tûccar nizamına uygun olması ve Tûccar Nazırn Beylikçi İbrahim Sarım'ın da uygun görmesi üzerine Bilecik Kazası naibine hitaben gönderilen fermanda yukarıda belirtilen hususlara yer verilerek bundan sonra bu konuya gerekli dikkat ve özenin gösterilerek Avrupa Tûccarı Mihalakik'ye *kocabaşılık* gibi idarî görevler verilmemesi tembih edilmiştir²¹⁰. Bir başka hükûmdede ise Niş Kazası *kocabaşısı* olarak Avrupa Tûccarı Kosta'nın adı geçmektedir²¹¹.

Avrupa Tûccarı ve hizmetkârlarına idarî görev ve memuriyet verilmemesi nizamlarının gereğı olmasına rağmen zaman zaman yukarıda belirtilen şartların orta-

²⁰⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 30, (Evail-i B 52 / 12-21 Ekim 1836).

²¹⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 31, (Evahir-i B 1252 / 1-10 Kasım 1836).

²¹¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 102-103, (Evail-i Ca 67 / 4-13 Mart 1851).

ya çıkması halinde bazı istisnalar olabilmekteydi. Beyrut mütemekkinlerinden Avrupa Tüccarı Mir Nikola Mudavver, tüccar vekili tayin edilirken aynı zamanda bütün tüccarın işlerini görmek ve İstanbul'da uygulanan protesto usulünü icra etmek üzere kendisine *tüccarbaşı* görevi [memuriyeti] verilmiştir²¹².

5. Tüccarın Tasarrufundaki Mülklere Müdahale Edilmesi

Avrupa Tüccarı'nın mahkemeye yansıyan sorunlarından biri de tasarruflarında olan tarla, arsa, dükkân ve asiya gibi mülklerine kanuna aykırı şekilde müdahale edilmesidir. Ayvâh'ta mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı Acı Nikola veled-i Estratî, Ayazmend Kazası'na tabi Arablar Köyü'ndeki 2000 dönüm arazisinin her yıl tapu resmini ödeyerek tasarruf ettiğini, ancak Yörükân taitesinden ve Kaşıkçı cemaatinden bazı kişilerin kanuna aykırı şekilde müdahalede bulunarak toprağın tasarrufuna mani olduklarını şikâyet etmişti. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun kayıtları incelenmiş ve tüccarın 3 yıl ziraat etmeyerek boz bıraktığı toprağın tapu ile bir başkasına verilebileceği bunun dışında ziraat edilen, aşar ve tapu resmi her yıl düzenli şekilde ödenen toprağa müdahale edilmesinin yasak olduğu anlaşılmıştı. Ayazmend Voyvodası ve naibine gönderilen fermanla yukarıda belirtilen kanun maddesinin uygulanarak Avrupa Tüccarı'nın tasarrufunda olan toprağa kimsenin müdahale etmemesi bildirilmiştir²¹³.

Bursa'da mütemekkin Avrupa Tüccarı Estratî ise Bursa'nın Burgos Köyü'nde satın aldığı bir kıta arsasının kimse ile bir ilgisi olmadığı halde Haliloğlu Memiş'in arsasını fuzuli yere zapt ederek kullanmasına engel olduğuna dair şikâyet dilekçesi vermişti. Bunun üzerine 4-13 Haziran 1838 tarihinde gönderilen emr-i şerif ile meselelerin mahallinde Şer'-i Şerif huzurunda görülmesi istenmiş ve yapılan muhakemede arsaya kimsenin müdahale etmemesine karar verilmişti. Fakat Haliloğlu Memiş'in arsanın kullanımına müdahalesi devam etmiştir. Dolayısı ile tüccar Estratî bir kez daha şikâyetçi olmuştur. Bunun üzerine Bursa naibine gönderilen emr-i şerifte meselelerin erbab-ı vukuf tarafından iyice tahkik edilerek bu müdahalenin nedeninin ehl-i islam arsasının Gayrimüslim birisine satılmasından mı kaynaklandığı yoksa gerçekten garez amacıyla mı yapıldığının tespit edilerek en kısa zamanda İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir²¹⁴.

Draç kasabasında mütemekkin Avrupa Tüccarı Anastas veled-i Kostanti, kasaba dahilinde bir ev arsası ile arsaya bitişik bir bab dükkân ve birbirine bitişik diğer iki dükkân üzerinde hiç kimsenin hakkı yokken kasaba sakinlerinden bazı kişilerin

²¹² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 116, (Evasit-ı M 72 / 23 Eylül-2 Ekim 1855).

²¹³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 16, (Evahir-i C 1251 / 14-22 Ekim 1835); Benzer bir dava için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 88, (Evail-i Za 61 / 1-10 Kasım 1845); s. 95-96, (Evail-i N 264 / 1-10 Ağustos 1848).

²¹⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 52, (Evahir-i Za 54 / 5-14 Şubat 1839).

mülklerinin kullanımına müdahale ettiklerini ve buna engel olunmasını istemiştir. Bunun üzerine yapılan incelemede arsa ve dükkânlar üzerinde hiç kimsenin hakkı olmadığı tespit edilmiş ve Draç naibine gönderilen fermanla bu konuda gereğini yapması ve mülklere yapılan müdahalelere engel olması bildirilmiştir²¹⁵.

Midilli adası mütemekkinlerinden Tarş adlı zimmi mülkiyet üzere tasarruf ettiği bir kıta zeytin bahçesini 1826 senesinde yine Midilli adası sakinlerinden tüccar Balilooğlu'na satmıştır. Balilooğlu bir süre sonra ölmüş ve zeytin bahçesi Avrupa Tüccarı hizmetkârı olan oğlu Dimitri'ye intikal etmiştir. Ancak bahçenin ilk sahibi Tarş'ın kızı ve karısı bu satıştan pişmanlık (nadim) duyarak zeytin bahçesinin tasarrufuna engel olmuşlar ve bahçenin satışının iptalini istemişlerdir. Fakat yapılan inceleme sonucunda satış üzerinden 15 yıl geçtiği ve şer'en satışın iptalinin mümkün olmadığına karar verilmiştir²¹⁶. Aynı şekilde Zağra-i Atık Kazası'nda oturan Hacı Mirza, tapu ile tasarruf ettiği tarlalarını 1845 senesinde Beratlı Avrupa Tüccarı Bogo'ya satmıştır. Fakat bir süre sonra Hacı Mirza, pişman olduğunu ve satıştan vazgeçtiğini söyleyerek tarlalara müdahale etmeye başlamıştır. Avrupa Tüccarı Bogo, Hacı Mirza'dan tapusu ile satın aldığı ve ziraat edip her yıl öşrünü ödediği tarlalara yapılan müdahalenin önlenmesini talep etmiştir. İslimiye Kaymakamı, naib ve müftüsüne hitaben gönderilen fermanla, Hacı Mirza'nın meclis-i memlekette mahkemesinin görülerek kanuna aykırı davranışının önlenmesi istenmiştir²¹⁷. Yine Avrupa Tüccarı Bogo, 1845 senesinde Çırpan Kazası sakinlerinden Hanımoğlu Mehmed'den bir bab asiyab satın aldığı, ancak Mehmed'in satıştan vazgeçerek asiyaba müdahale ettiğini beyan ederek bunun önlenmesini isteyen bir dilekçe sunmuştur. Yapılan inceleme sonucunda kanunlara ve nizama aykırı bu durumun önlenmesi hususunda Filibe Kaymakamı, naib ve müftüsüne hitaben bir ferman gönderilmiştir²¹⁸.

6. Tüccarın Çalınan ve Zarar Verilen Mallarının Bedelinin Karşılması Talebi

Avrupa Tüccar'ının mahkemeye yansıyan bir başka hukukî sorunu ise saldırıya uğradıkları ve mülklerinin zarar gördüğüne dairdir. Beratlı Avrupa Tüccarı Acı Nikola veled-i Estrati, Ayazmend Kazası'na tabi Arablar Köyü'ndeki bir kıta mülk ambar ve samanlığının 1245 senesinde (1829-1830) Yörükân taifesinden ve Kaşıkçı cemaatinden birkaç kişi tarafından yakıldığını ve çeşitli cinsteki 200 keyl kadar tohumluk zahiresi ile 100 araba samanının çalındığını ileri sürerek yakılan samanlık ve ambar ile saman ve zahirenin bedelinin ödenmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Tüccar Nazırı Divan-ı Hümayun Beğlikçisi İbrahim Sarım tarafından Seyyid Abdi,

²¹⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 60, (Evahir-i Ş 56 / 18-26 Ekim 1840).

²¹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 90, (Evahir-i S 62 / 8-18 Şubat 1846).

²¹⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 120, hüküm: 278, 279, (Evahir-i S 73 / 21-29 Ekim 1856).

²¹⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 120, (Evahir-i S 73 / 21-29 Ekim 1856).

mübaşir tayin edilmiştir. Mübaşir Seyyid Abdi'ye verilen fermanla meselenin mahallinde meclis-i şer' de görülmesi, yakılan samanlık ve ambar ile çalınan saman ve zahirenin kıymetlerinin tespit edilerek olayın faillerinden alınması, eğer mesele mahalli mahkemede çözülemez ise tarafların Sadrazam huzurunda yapılacak muhakeme için İstanbul'a getirilmesi emredilmiştir²¹⁹.

7. Avrupa Tüccarı ve Hizmetkâr Terekeleri

Avrupa Tüccarı olan bir şahıs öldüğünde tabi oldukları nizamları gereğince terekeleri şer'i mahkeme ve tüccar nazırı tarafından tespit edilip var ise varislerine verilecek, ama varisi yok ise mal ve mülkü hazineye intikal ettirilecekti. Buna dair Temmuz 1802 tarihli ilk nizamnâmedeki madde aynen Ağustos 1805 tarihli nizamnâmede de yer almıştı. Avrupa Tüccarı nizamı gereğince, ölen beratlı tüccar veya fermanlı hizmetkârın bütün malı ve mülkü şer'i mahkeme ve nazırı tarafından ayrı ayrı yazıldıktan sonra şahsın varisi var ise tüm tereke nazır vasıtasıyla taksim edilecek olup buna devlet tarafından herhangi bir suretle müdahale edilmeyecekti. Özellikle ölen kişilerin terekelerinden fazla vergi talep edilmesi gibi bir takım uygun-suz hareketlere göz yumulmayacaktı. Ayrıca terekenin tespiti varisler tarafından talep edilmez ise zorla terekenin yazımı yapılmayacaktı. Fakat tüccar veya hizmetkârın hazineye veya bir başka kişiye borcu var ise yapılan tereke tespiti sonrası borçları ödenip kalan malı ve mülkü varislerine verilecekti. Bu hususa nazırlarının son derece dikkat etmesi gerekiyordu²²⁰.

Tüccar nizamı gereğince terekelere müdahale edilmemesi gerekir iken zaman zaman terekelere müdahale edildiğine dair şikâyetler meydana gelmişti²²¹. Mesela Mihaliç Kazası'nda mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı Çakaloğlu Dimitri, öldüğünde varisi yoktu. Bu hususta Mihaliç Kazası naibine gönderilen Aralık 1835 tarihli fermanla, Avrupa Tüccarı'nın öldüğünde dükkân, oda ve diğer emlakları ile bütün gelirlerinin nazırları ve Şer'-i Şerif tarafından ayrı ayrı yazılması, hazine tarafından asla bu yazıma müdahale edilmemesi bildirilmişti. Aynı fermanla, ölen kişinin varisi var ise şer'an alınması gerekli olan miktardan fazla vergi alınmaması ve varissiz ölen bir kişinin terekesinin talep olunmadığı takdirde zorla yazılmamasına dair tüccar nizamı hatırlatılarak bu nizama göre tüccar terekeleri hakkında işlem yapılması istenmişti²²². Fakat ölen tüccarın varisi var ise terekesi nazırı ve Şer'-i Şerif tarafından ayrı ayrı yazılır, terekenin taksimi için de bir mübaşir tayin edilerek mübaşir vasıtası ile terekenin taksimi yapılırdı. Beratlı Avrupa Tüccarı Mihaliçli Sonberoğlu

²¹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.16-17, (Evahir-i Ca 1251 / 14-23 Eylül 1835).

²²⁰ BOA., KK.d., no:7538, s. 8-9; Bağış, a.g.e., s. 65, 124.

²²¹ Tüccar ve hizmetkâr terekeleri ile ilgili örnekler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 43, 47, 53, 66-68, 69-71, 75-77, 78, 81, 86, 92-93, 96-98, 100-101, 103-104, 117, 127-128.

²²² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 19, (Evahir-i Ş 1251 / 11-20 Aralık 1835); Benzer örnekler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 24,

ve fermanlı hizmetkârının ölmesi üzerine Mihaliç Kazası naibine gönderilen Şubat 1836 tarihli fermanla her iki kişiye ait terekenin ayrı ayrı yazılması ve mübaşir tayin edilen şahsın nezaretinde terekenin taksim ettirilmesi istenmiştir²²³.

Midilli adasında mütemekkin Beratlı Avrupa Tüccarı Mandıraoğlu Vasil, tüccar nazırı aracılığıyla takdim ettiği arzuhalinde babasından kendisine miras kalan yarım dönüm arsa ile bir sabunhanenin ve bir zeytinyağı değirmeninin yarı hisselerine bu mülklerin önceki sahibi Acı Panapot'un varislerinin müdahale ettiklerini ifade etmiştir. Midilli naibine hitaben gönderilen Eylül 1837 tarihli fermanla Avrupa Tüccarı'nın nizamları gereğince her türlü baskı ve taarruzdan korunmaları gerektiği hatırlatılarak bu hususta gerekli özeni göstermesi ve Mandıraoğlu Vasil'in şikâyetlerine bu nizam çerçevesinde çözüm bulması istenmiştir²²⁴.

İstanbul'da mütemekkin Zafhari, İlyas Hod, Fethale Gazban ve Bedaloğlu adlı Avrupa Tüccarı'nın hizmetkârı Bursa'da mütemekkin Naum veled-i Busbek, ticarî işleri nedeniyle gittiği Adapazarı'nda ölmüş ve terekesine beytü'l-mal tarafından el konulmak istenmişti. Adı geçen Avrupa Tüccarı grubu hizmetkârdan alacakları olduğu gerekçesi ile terekenin İstanbul'a getirtilmesini ve hesaplarının görülmesini talep etmişlerdi. Adapazarı naibine gönderilen Aralık 1836 tarihli fermanla, tayin edilen mübaşire terekenin tamamen teslim edilerek İstanbul'a gönderilmesi hususunda gereğini yapması ve hizmetkâr terekesine nizama aykırı şekilde hiç kimse tarafından müdahale edilmemesi bildirilmiştir²²⁵.

Edirne'de mütemekkin Avrupa Tüccarı Bağcıvanoğlu Karabet, ölmeden evvel tüm mal ve mülkünü karısı ile yedi çocuğu arasında hibe ve taksim etmiştir. Edirne naibine gönderilen hükümde, Bağcıvanoğlu Karabet'in ölmeden önce mirasını karısı ve çocukları arasında taksim etmiş olduğundan tüccar nazırı veya hükümet tarafından terekeye herhangi bir müdahalede bulunulmaması ve eğer bir müdahale vuku bulursa da bunun tüccar nizamına aykırı olduğu ifade edilmiştir²²⁶. Yine aynı şekilde Amasya'da mütemekkin Avrupa Tüccarı Mozioğlu Karabet ölmeden önce mirasını yedi çocuğu arasında taksim etmiş ve hepsi de bu taksime razı olmuş iken, ölümünden sonra terekenin tekrar yazılması ve vergi talep edildiği gerekçesi ile şikâyetle bulunmuşlardır. Amasya naibine gönderilen Şubat 1838 tarihli fermanla tüccar nizamı hatırlatılarak terekeye herhangi bir müdahalede bulunulmaması gerektiği hatırlatılmıştır²²⁷.

²²³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 20, (Evasat-ı L 1251 / 30 Ocak-8 Şubat 1836); Benzer örnekler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 31, 36.

²²⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 35.

²²⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 32-33.

²²⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 38, (Evahir-i Ş 1253 / 20-28 Kasım 1837).

²²⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 40-41.

Avrupa Tüccarı veya hizmetkârlarının terekelerinde neler vardır? Mesela Kula Kazası mütemekkinlerinden Avrupa Tüccarı hizmetkârı Hacı Toma ölmeden önce tüm malı ve mülkünü Avrupa Tüccarı olan oğlu Tınaş'a hibe etmiştir. Hacı Toma'nın ölümünden sonra ise karısı ve dört kızı terekeden kendi paylarına düşen hisseyi istemişlerdir. Dava edilen tereke, bir bab menzil, iki kıta gerumu bağ, 300 res koyun, 500 res keçi, 10 res deve, 100 res karasığır inek ve öküzü, 100 vukıyye evanı nühas, 20 adet kilim, 10 adet yorgan, 10 adet döşek, 20 adet yastık, 100.000 kuruş nakit para ve 200.000 kuruş ahaliden olan alacaklardan ibaretti²²⁸.

Bir başka hükümde ise tüccar terekesi ile ilgili daha ayrıntılı bir liste vardır. Niğde kasabasında sakin tüccar Astarıcı Piretamos ve Beratlı Avrupa Tüccarı Bağcı Acı Yevan, birlikte şirket kurmak suretiyle bir süre ticaretle uğramışlar, ancak bir müddet sonra şirketlerini fesh ederek muhasebelerini görmüşlerdi. Her iki tüccarın ölümünden sonra Avrupa Tüccarı Bağcı Acı Yevan'ın iki oğlu şirket muhasebesinden dolayı babalarının 12.500 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek tüccar Pirematos'un terekesinden hisselerini talep etmişlerdir. Terekeye bahsi olan eşyalar ve mülkler şöyle idi: Niğde'nin Sungur Camii mahallesinde bir bab menzil, Kenise Köyü'nde 40 karık, Değirmen önü nam mahalde 30 karık ve Kilise nam mevkiide 60 karık olmak üzere üç parçadan ibaret 130 karık gerumu mülk bağların üçte bir hissesi, Kabaagaç Köyü'nde bir taş devran eder un değirmeninin (asıyab-ı dakik) dörtte bir hissesi, İstanbul Uzunçarşı'da Öriciler içinde astarcı dükkânı ve dükkân içinde 120 sehim astarcı gediğinin 23 sehim, Yolgeçen hanında bir bab oda ve bir bab mağazanın herbiri 120'şer sehim gedik hisseli olup toplam 240 sehimin 40 sehim, 330 adet dirhem sim, 82 vukıyye evanı nühasiye, 6 adet halı, 5 adet çubuk asma, 5 adet dühan çubuğu, bir bakır mangal, bir keçe kese, 5 minder, bir adet cedid kilim, 8 yastık, 8 Kıbriskâri yorgan, 6 müstamel kilim, 3 Zilekâri keçe, 5 döşek, 3 yün şilte, bir leğen, ibrik, 3 kahve ibriği ve 5 adet basma Rumi kitap²²⁹.

8. Avrupa Tüccarı'nın İmar Faaliyetleri

Niğde'nin Çamardı Kazası'na tabi Fertek Köyü'nün içme suyu Dilmasun Köyü tarafından gelmekte olup köyün bundan başka herhangi bir içme su kaynağı yoktur. Zaman zaman bu içme su kaynağına yapılan müdahaleler neticesinde köyde su sıkıntısı çekilmektedir. Semt pınarı denilen içme su kaynağı ise harap vaziyette olduğundan onun suyu da boşa akmaktadır. Bu nedenle Fertek Köyü'nde 4 adet çeşme yapılmak suretiyle köye gelen suyun bu çeşmelere dağıtılması ve köyün su ihtiyacının karşılanması düşünülmüştür. Ancak köye getirilecek suyun çeşmelere dağıtılması neticesinde su kaynağından faydalanan bağ ve bahçeler ile civar köylerin zarar görüp görmeyeceklerinin ve yapılacak çeşmelerin masrafının nasıl karşılanacağını

²²⁸ Bu konuda iki ayrı hüküm vardır. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 100-101 (Eavil-i Za 265 / 18-27 Eylül 1849); s.103-104 (Evahir-i Receb 67 / 22-31 Mayıs 1851).

²²⁹ *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 21-22, (Evasıt-ı S 252 / 28 Mayıs-6 Haziran 1836).

tespit edilmesi istenmiş ise de buna dair herhangi bir cevap verilmemiştir. Bu sırada Beratlı Avrupa Tüccarı Anastı bir arzuhal sunarak suyun kendi tarlasından çıktığını ve köye yapılacak çeşmelerin masrafını kendisi karşılamak suretiyle suyu köye getirmek istediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine gönderilen fermanla Fertek Köyü her ne kadar Çamardı Kazası'na bağlı ise de Niğde'ye yarım saat mesafede olduğundan mutemet bir memur tayin edilmesi, köy ahalisi ile civar köylerin ileri gelenlerinin toplanarak suyun köye getirilmesinin bir mahzurunun olup olmadığını tespit edilmesi istenmiştir. Ayrıca Avrupa Tüccarı Anastı'nın yapılacak 4 adet çeşmenin masraflarını karşılama isteği uygun bulunarak buna dair masraf defterinin düzenlenmesi ve köy ahalisinden bir kuruş talep edilmemesi gerektiği belirtilmiştir²³⁰. Bu suyun köye getirildiğini ve köyün su ihtiyacının bu şekilde karşılandığını bir başka belgeden öğreniyoruz. Beratlı Avrupa Tüccarı Yorgi ile kardeşleri Anastı ve Yevan, babalarının Çamardı Kazası'nın Dilmasun Köyü'nde oturan Mehmed Şerif'ten içme suyu satın aldığını ve Fertek Köyü'ne inşa ettikleri üç bab evleri ile hayrat olarak yapacakları çeşmeye bu suyu getirmek istediklerinde köy ahalisinden Deli Ahmed'in kendilerine engel olduğunu belirterek gereğinin yapılmasını istemişlerdir. Bunun üzerine gönderilen emr-i şerifte bu suyun eskiden Hacı Anastı tarafından köye getirilen su olup olmadığının ve köy ahalisinin sudan faydalanıp faydalanmadığının tespit edilmesi istenmiştir. Gerekli inceleme yapılmış ve İstanbul'a gönderilen cevabi yazıda suyun köye eskiden getirilen su olmadığı, bu suyun Fertek Köyü'ne getirilmesi ile özellikle yaz aylarında köyde suya duyulan ihtiyacı karşılamak hususunda son derece yararı olacağı belirtilmiştir. Bunun üzerine gönderilen fermanla suyun köye getirilmesine kimse tarafından engel olunmamasına karar verilmiştir²³¹.

Bir başka Avrupa Tüccarı Panapot veled-i Sakları ise, Yanya Kazası'nın Korondos nahiyesine bağlı Aglır veled-i Yani Köyü'nde tasarrufunda olan bir bab değirmenin suyunun köy ahalisinden Mustafa ve Halil tarafından kesildiğini fakat suyun kendisine ait olduğunu belirten bir şikâyet dilekçesi vermiştir. Bunun üzerine Defterhane-i Amire kayıtları incelenmiş ve o köyde vergisi ödenen iki bab değirmen olduğu tespit edilmiştir. Gönderilen fermanla gerekli incelemelerin yapılması ve söz konusu edilen suyun tüccar Panapot'un değirmenine mi yoksa diğer değirmene mi ait olduğunun tarafların huzurunda tespit edilmesi ve eğer iddia edildiği gibi Panapot'un değirmenine gelen su ise eskiden olduğu gibi yine bu değirmene akmasının temin edilmesi istenmiştir²³².

Evlerin inşasında dikkat edilecek husus evlerin birbirinin bakı ve cephesini kapatmaması ve komşusunun hakkını gasbetmemesidir. Ayrıca gayrimüslimlerin evlerinin pencerelerinin Müslüman evlerinin pencerelerine bakmaması, Müslüman kadınları ve Müslüman evlerinin içlerinin rahatlıkla görülemeyecek şekilde bina edil-

²³⁰ BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 24, (Evail-i Ra 1252 / 16-25 Haziran 1836).

²³¹ BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 108-109, (Evasıt-ı L 1268 / 29 Temmuz-7 Ağustos 1852).

²³² BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 104, (Evahir-i Z 1267 / 17-26 Ekim 1851).

mesi gerekiyordu. Hatta gayrimüslimlerin kendi aralarında bile yeni inşa edilen binaların bakı ve cephesi ile ilgili şikâyetlerin sözkonusu olduğu görülmekteydi. Avrupa Tüccarı Kosta, Niş kasabasının Varoş mahallesindeki üç bab menzilinın bitişiğine yine aynı mahallede mütemekkin Nikola Zoter'in otlakhane ve ahır inşa ettiğini ve yeni inşa edilen bu binaların kendi mülklerine zarar verdiğini ileri sürerek buna engel olunmasını istemişti. Divan-ı Hümayun kayıtları incelendiğinde inşa edilen otlakhane ve ahırın gerçekten Avrupa Tüccarı Kosta'nın mülklerine zarar verdiğinin memleket meclisinin tahkikatı sonucunda tespit edilmesi halinde yeni inşa edilen mekânlara engel olunmasının gerektiği anlaşılmıştı. Bunun üzerine Niş Eyaleti Valisi ile Niş Kazası naib ve müftüsüne hitaben gönderilen fermana gerekli incelemelerin yapılması ve yeni inşa edilen binaların iddia edildiği gibi diğer mülklere zarar verdiğinin tespit edilmesi halinde gereğinin yapılması bildirilmiştir²³³.

Ayvalık Kazası'nda mütemekkin Avrupa Tüccarı Nikola Bandozpolo, Orta mahallede sahibi olduğu dükkânını tamir etmek istediğinde Ayvalık Kazası Kocabası Acı Anastas tarafından engellendiğini ifade ettiği bir arzuhal sunmuştu. Bunun üzerine tamir edilen dükkân yeri incelenmiş ve hiç kimseye bir zararının olmadığı tespit edildiğinden tamiratın devam etmesine karar verilmiştir. Fakat Acı Anastas'ın tamiratın kendisine zarar verdiğine dair iddiasında ısrarcı olması üzerine Ayvalık naibi ve voyvodasına hitaben gönderilen fermana daha önce yapılan incelemede tamiratın kimseye bir zararının olmadığına tespit edildiği hatırlatılarak Acı Anastas'ın müdahalesinin önlenmesi emredilmiştir²³⁴.

Niğde'ye bağlı Çamardı Kazası'nın Fertek Köyü'nde mütemekkin Avrupa Tüccarı Hacı Anastasi veled-i Hacı Aleksi, Şehir yolu denilen mahalde bir bab hamam inşa etmek için izin istemiştir. Hamam inşa edilecek arsının şahsın kendisine ait olup olmadığının, eskiden beri ziraat edilmesi için tapu ile verilen miri arazi olup olmadığının, halkın hamama ihtiyacının bulunup bulunmadığının ve inşa edilecek hamamın ahaliye bir zararının bulunup bulunmadığının Şer'i Şerif ve meclisce etraflıca incelenmesi ve tespit edilen hususların İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir²³⁵.

9. Mülk Satışının Önlenmesi

İslam hukukunda gayrimüslimlerin Müslümanlarla birarada oturmalarını yasaklayan şer'i bir hüküm yoktu. Zaman içinde Müslümanlar ile Gayrimüslim mahallelerinin ayrılması gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Ama bu şer'i olmaktan daha çok örfi bir uygulamanın sonucudur. Hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin kendi mahallelerinde oturmaları sosyal ve dini geleneklerini koruma eğiliminin bir yansımasıdır. Bu husustaki tek şart Yahudi ve Hristiyanların cami yakınlarında ev ve

²³³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 95, (Evail-i Ş 64 / 3-12 Temmuz 1848).

²³⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 34, (Evahir-i Za 1252 / 27 Şubat-8 Mart 1837).

²³⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 80, (Evasıt-ı Receb 1260 / 27 Temmuz-5 Ağustos 1844).

dükân satın almalarının yasak olmasıdır. Aynı şekilde Müslümanların da kilise ve sinagog yakınlarında oturmalarına izin verilmemiştir. Müslüman mahallesinde gayrimüslimlerin oturabilmesinin temel şartı ise Müslüman cemaatin azalmasına sebebiyet verilmeyecek şekilde iskân edilmeleridir. Eğer Gayrimüslim yerleşimleri Müslümanların azalmasına sebebiyet verecekse, ister kendi mülkleri olsun isterse kiralamış olsunlar kesinlikle evlerinden ve mülklerinden çıkarılıp, bu mekânların değerleri ödenmek suretiyle Müslümanlara satılması hususunda fetvalar verilmiştir. Böyle bir durumda gayrimüslimler kendi istekleri ile mülklerini satmazlarsa devletçe değerleri karşılığında zorla Müslümanlara satın alınması hususu verilen fetvalarda ifade edilmiştir. Ancak bu satış işlemlerinde kesinlikle gayrimüslimlerin zarara uğratılmaması ve rencide edilmemeleri gerekliydi. Bu durum 19. yüzyıla kadar aynen devam etmiştir. Bu yüzyıla ait bir belgede İslam mahallesinde olan Müslüman hanelerinin tasarruf hakkının reaya verilmesinin yasaklandığı belirtilmektedir²³⁶.

İslam hukukuna göre Müslümanların gayrimüslimlere mülk satması şer'i olarak olmasa bile örfi olarak yasaktı. Bir kimse mülkünü satacak ise şuf'a hakkı gereğince ilk önce komşusuna teklif etmesi gerekirdi. Komşu diğer bir yabancıya göre satılan mülkü öncelikle alma hakkına sahipti. Bu durum gayrimüslimler için de aynen geçerliydi²³⁷. Dolayısı ile gayrimenkul satışlarında öncelikle satın alma hakkı komşunun olup, komşunun bu hakkını kullanmadığı durumlarda mülk başka birisine satılabilirdi. Fakat mülkü satın alan kişinin Müslüman veya Gayrimüslim olması önemli bir husus olup, zaman zaman bu türden mülk satışlarına itiraz edilmekteydi. Tekfurdağ'nda mütemekkin Avrupa Tüccarı Angil veled-i Afton adlı tüccarın hizmetkârı Dimitraki, Malkara Kazası'nın Kırk Ali Köyü'nde Ali adlı şahıstan bir ev satın almıştır. Köy ahalisi aldıkları bir fetvayı gerekçe gösterip mülkün Müslüman birisine satılması gerektiğini ileri sürerek yapılan bu satışa itiraz etmişlerdi. Hizmetkâr Dimitraki ise mülkü oturmak için almadığını, çiftlik olarak kullanacağını, bu nedenle içine hayvanlar koyduğunu ve tarlalar açtığını, hukuken ödemesi gereken tüm vergilerini ödediğini belirtip; eğer köy ahalisi tüm bunlara razı değilse mülkünün ve hayvanlarının değeri ile satın alınmasını talep etmiştir. Köy ahalisi ise çiftliği satın alamayacaklarını ama yine de çiftlik ve mülkün Dimitraki'den alınması talebini yenilemişlerdi. Bunun üzerine Divan-ı Hümayun kayıtları incelenmiş ve eskiden beri Müslüman mülklerinin gayrimüslimlere satışının şer'-i şerif ve nizama aykırı olduğunun tespit edilmesi üzerine verilen fermanla zaten köyde kadimden beri reaya emlak ve arazisi olmadığı hususunun dikkate alınarak mülklerin değeri ile Müslüman bir talibine satılması ve Dimitraki'nin hiçbir suretle zarara uğratılmaması emredilmiştir²³⁸.

²³⁶ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 317-327.

²³⁷ Eryılmaz, a.g.e., s. 23.

²³⁸ BOA., *ADVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 24, (Evahir-i S 1252 / 1-15 Haziran 1836).

10. Tüccarın İflası

Filib'e'de mütemekkin Berathı Avrupa Tüccarı Mıgırdıç'ın, yine Filibe'de mütemekkin David ve oğlu Mardros'tan dört kuta tahvilden dolayı 265.250 kuruş alacağı, buna karşılık pek çok kimseye de 202.080 kuruş borcu bulunmaktaydı. Mardros'un iflas ettiğini belirterek borcunu ödememesi nedeniyle kendisi de müflis konumuna düşen Mıgırdıç, alacaklılarından Yahudi Bohas'ın şikâyeti üzerine 3 ay hapis cezası almıştır. Avrupa Tüccarı Mıgırdıç, borcunu ödeyecek başka bir malı olmadığını ve borçlarını ancak Mardros'tan olan alacağını tahsil etmesi halinde ödeyeceğini belirttiğinden mahkemece salıverilmiştir. Ayrıca tüccar nizamı gereğince alacaklıların paranın tahsili halinde paralarını alabilecekleri buna razı olmayanların ise uzun bir süre beklemeleri gerektiği Ticaret Nezareti tarafından ifade olunmuştur. Bunun üzerine Filibe Paşası ve naibine gönderilen fermanda muteber tüccardan bir meclis akd olunarak Avrupa Tüccarı Mıgırdıç ile alacaklılarının sulh edilmesi ve tüccar nizamı gereğince borcun taksitlendirilerek tüccarın rencide ve rahatsız edilmemesi istenmiştir²³⁹.

11. Emlak Satışının Gerçekleşmediği İddiası

Tüccar ile ilgili bir diğer hukukî mesele ise emlak satışının gerçekleşip gerçekleşmediğidir. Midilli adasında mütemekkin Berathı Avrupa Tüccarı Hacı Lofaki, bütün emlakını ölünceye kadar kendisine bakması (görüp gözetmek) şartıyla yine Midilli mütemekkinlerinden Tabib Kıryako'ya 1839 senesinde satmıştır. Fakat şer'an bu türden bir satış mümkün olmadığının tespiti üzerine tüccar Hacı Lofaki mülklerini geri almak istediğinde Tabib Kıryako buna engel olmuş ve mülklere el koymuştur. Bunun üzerine meselenin mahallinde şer'i mahkemede görülmesi gerektiğinden Midilli Kaymakamı, naibi ve müftüsüne hitaben gönderilen emr-i şerifte, Tabib Kıryako'nun mahmede hazır edilmesi, tayin edilecek mübaşirin bütün masraflarının yine onun tarafından karşılanması ve ayrıca Avrupa Tüccarı Hacı Lofaki'nin tüccar nizamı gereğince himaye edilmesi gerektiği ifade edilmiştir²⁴⁰.

12. Hırsızlık ve Gasb Meselesi

Bilecik Kazası'nda mütemekkin Berathı Avrupa Tüccarı hizmetkârı Mıgırdıç veled-i Estefan, Evanis adlı adamına ipek (harir) satın alması amacıyla 1843 senesinde 15.000 kuruş para vererek Yenişehir-i Bursa taraflarına göndermiştir. Evanis, Lefke Kazası'na tabi İncirli Köyü civarında hayma-nişin Kıbtıyan taifesinden Kürdoğlu Hüseyin, Hurşid, İsmail ve Feyzi adlı şahısların saldırısına uğramış ve yanında bulunan para gasbedilmiştir. Evanis'in şikâyeti üzerine yakalanan şahıslar Bursa'da çıkarıldıkları mahkemede suçlarını inkâr etmişler, fakat Evanis'in gösterdiği

²³⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 74, (Evail-i Z 59 / 23-31 Aralık 1843).

²⁴⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 100, (Evahir-i Z 64 / 18-27 Kasım 1848).

şahısların teşhisi sonucu parayı çaldıkları sabit görülerek geri ödemelerine karar verilmiştir. Hüdavendigar müşiri, Bursa mollası ve müftüsüne hitaben gönderilen fermanda paranın adı geçen şahıslardan tahsil edilerek Avrupa Tüccarı hizmetkârı Mıgırdıç'a ödenmesi istenmiştir²⁴¹.

13. Rehin Mülkler Meselesi

Midilli adası mütemekkinlerinden Kara Panapot kızı Balgo, mülkiyet üzere tasarruf ettiği bir bab kulûbe ile bitişindeki evi ve bağını 15.000 kuruşluk borcuna karşılık Beratlı Avrupa Tüccarı Acı Lofaki veled-i Yevan Cambor'a rehin olarak vermiştir. Buna dair tüccarın eline bir kıta hüccet-i şer'îye dahi verilmiştir. Bir süre sonra Avrupa Tüccarı Acı Lofaki, Balgo'nun kendisine rehin olarak verilen mülkleri Hekim Kırıyako'ya hibe ettiğini fakat kendisine olan borcunu da ödemediğini, böyle bir hibenin mümkün olamayacağını beyan ederek buna engel olunmasını talep etmiştir. Gönderilen fermanda bu durumun önlenmesi ve tarafların mağdur edilmemesi bildirilmiştir²⁴². Gemlik Kazası mütemekkinlerinden Nikola veled-i Todori adlı zimmi ise Gazi Sultan Ahmed Han-ı salis vakfı gelirlerinden Gemlik Kazası'ndaki üç adet boyacı gediğinden bir adedini mütevellî izniyle tasarruf etmekte iken 3000 kuruşluk borcuna karşılık Beratlı Avrupa Tüccarı Nikola'ya rehin olarak vermiştir. Bir süre sonra Nikola, borcunu ödeyerek rehin verdiği boyacı gediğine ait hissesini geri talep ettiğinde Avrupa Tüccarı Nikola, satın aldığı ifade ederek boyacı gediği hissesini iade etmemiştir. Divan-ı Hümayun kayıtları incelendiğinde Gazi Sultan Ahmed Han-ı salis vakıflarından olup Enderun-ı Hümayun'da bulunan kütüphaneye tahsis edilen Gemlik Kazası'ndaki boyacı gediğinin üç adedinden bir adedinin Nikola'ya tasarruf etmek üzere verildiği tespit edilmiştir. Avrupa Tüccarı'nın 4000 akçeden az davalarının mahalli mahkemelerde görülmesi nizamları gereği olduğundan dolayı meselenin mahalli meclis tarafından görülmesine ve tarafların karşılıklı olarak mağdur edilmemesine dair ferman gönderilmiştir²⁴³.

14. Nişan İçin Verilen Değerli Hediyeilerin İadesi Talebi

Ayvalık Kazası mütemekkinlerinden Mısırioğlu Nikola'nın karısı Ardifile, kızı Marya'yı Avrupa Tüccarı Anastas Fakarca ile nişanlamıştır. Tüccar Anastas Fakarca, Marya'ya nişan sırasında bir adet yüzük ve bir miktar eşya hediye etmiştir. Marya, bir süre sonra öldüğünden dolayı tüccar Anastas Fakarca, nişan sırasında verdiği hediyelerin iadesini talep etmiş fakat hediye edilen yüzüğü ve eşyayı Marya'nın sağlığında kaybettiği söylenerek iadesinin mümkün olmadığı cevabı verilmiştir. Bunun üzerine Avrupa Tüccarı Anastas Fakarca 1835 senesinde, Marya'nın

²⁴¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 79, (Evail-i Receb 60 / 17-26 Temmuz 1844).

²⁴² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 62, (Evahir-i R 57 / 12-20 Haziran 1841).

²⁴³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 72-73, (Evahir-i R 59 / 21-30 Mayıs 1843).

annesi ve kardeşlerinin mülkiyetinde olan tahminen yedi gözlü ve içinde 200 kök zeytin ağacı bulunan bir zeytin bahçesine el koymuş ve o tarihten itibaren bahçe ile içindeki zeytin ağaçlarının ürünlerini tasarruf etmeye başlamıştır. Marya'nın annesi ve kardeşleri bir şikâyet dilekçesi vererek kendilerine ait bahçe ve zeytin ağaçlarına yapılan bu haksız müdahalenin önlenmesini istemişlerdir. Mesele sabık Anadolu Kazaskeri Mehmed Raif'e sorulmuş, kazasker hediye olarak verilen eşyaların Marya'nın sağlığında zayıf edilmiş olmasından dolayı aynen veya bedelen ödenmesinin şer'an uygun olmadığı cevabını vermiştir. Bunun üzerine Eylül 1844 tarihli ilamda, Anastas Fakarca'nın bahçeye el koymakta haksız olduğuna hükmedilerek meselenin mahalli mahkemede görülmesine, eğer burada çözülemez ise İstanbul'da haklaştırmının yapılmasına karar verilmiştir²⁴⁴.

15. Avrupa Tüccarı'na Dair Bazı Hususiyetler

Avrupa Tüccarı'nın belirli bir mekânda oturmak suretiyle ticaretlerini yapmalarını nizamları gereği idi. Tüccarlık beratı almak isteyen bir kişinin en az 6 ay süre ile takip edilmesi ve ticaretle uğraşıp uğraşmadığının tespiti gerekirdi. Tüccar nazırları Avrupa Tüccarı beratı almayı hak kazanan kişinin adını ve hangi handa ikâmet ettiğini deftere kaydetmek zorundaydı. İncelemeye tabi tuttuğumuz defterde özellikle İstanbul'da çeşitli vesileler ile ismi zikredilen ticaret mekânları şunlardı: Valide Hanı²⁴⁵, Büyük Yeni Han²⁴⁶, Küçük Yeni Han²⁴⁷, Yolgeçen Hanı²⁴⁸, Sünbüllü Han²⁴⁹, Yıldızlı Han²⁵⁰, Rüstem Paşa Hanı²⁵¹, Bayezid Hanı²⁵², Astarcular Hanı²⁵³, Kumru Han²⁵⁴ ve Mahmud Paşa Hanı²⁵⁵. Bunların dışında memleketin farklı şehirlerinde Avrupa Tüccarı'nın ikâmet ettiği hanlar da mevcuttu. Bunlardan bazıları ise şunlardı: Bursa'da Harir Hanı (Han-ı Harir)²⁵⁶, Tokat'ta Voyvoda Hanı²⁵⁷, Erzurum'da Erzurum hanı²⁵⁸, Niş'te Yolcu Hanı ve Zincirli Han²⁵⁹. Yine ticarî faaliyetlerin en

²⁴⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 81-3, hüküm: 187, 188, (Evail-i M 261 / 10-19 Ocak 1845).

²⁴⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 3, 5, 102, 118, 151, 251, 259, 267, 275, 286.

²⁴⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 45, 46, 73, 102, 118, 231, 259, 267, 275, 286.

²⁴⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 3, 45, 158, 251.

²⁴⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 37, 160, 161.

²⁴⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 231.

²⁵⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 274.

²⁵¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 8.

²⁵² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 36.

²⁵³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 38.

²⁵⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 107.

²⁵⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 147.

²⁵⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 133.

²⁵⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 178.

²⁵⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 312.

önemli mekânları çarşılardı. Defterde zikredilen çarşılar ise İstanbul'da Mercan çarşısı²⁶⁰, Uzunçarşı²⁶¹, Büyük Çarşı (Çarşı-yı Kebir)²⁶², Perşembe Pazarı²⁶³ ve Odunkapı²⁶⁴, Niş'te ise Bakkallar çarşısı ve Atpazarı²⁶⁵. Yine tüccarın ikâmet ettiği yerler dikkate alındığında İstanbul'da Galata²⁶⁶ ve Beyoğlu²⁶⁷ diğer ticaret merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ticaretle ilgili bir diğer kurum ise gümrüklerdi. Defterde yer alan pek çok hükmünde ticaret sayesinde gümrük gelirlerinin artacağı ifade edilmişti²⁶⁸. Defterde gümrüklerle ilgili olarak İstanbul gümrüğü ve İstanbul gümrük emini Mehmed Tahir Beğ'in²⁶⁹ ve İzmir dühan gümrüğü emini Elhac Mustafa'nın²⁷⁰ adları zikredilmiştir. İstanbul gümrüğü dışında Galos²⁷¹, Trabzon²⁷², Diyarbakır²⁷³, Sinop²⁷⁴ ve Erzurum'da²⁷⁵ da gümrük olduğu çeşitli hükümlerde zikredilmiştir.

Avrupa Tüccarı ile ilgili davalara yansıyan ticarî mekânlar arasında zeytinyağı değirmeni (revgân-ı asiya)²⁷⁶, un değirmeni (asiya-bı dakik)²⁷⁷, sabunhane²⁷⁸, cehri-lik²⁷⁹, dükkân (bakkal-terzi-attar-keçeci), meyhane (arakhane)²⁸⁰, boyahane²⁸¹ ve

²⁵⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 218.

²⁶⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 274.

²⁶¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 37.

²⁶² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 37.

²⁶³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 151.

²⁶⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 37.

²⁶⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 218.

²⁶⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 3, 4, 45, 70, 151.

²⁶⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 58.

²⁶⁸ Bu durum "Elhâletü hazîhe berren ve bahren Avrupa ticâretıyla me'lûf olan ve bundan böyle izhâr-ı hâhiş ve arz-ı iden Devlet-i 'Alîyyem re'âyasının ticâretleri tâht-ı rabt ve nizâma idhâl olduğu sûrette ticâretlerine vüsât gelüb hem tâife-i mersûmeye ve hem de gümrüklerin irâdına menâfi-i kesîreyi mücib olacağı..." şeklinde ifade edilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 3, 6, 12, 14, 15, 16, 28, 45, 73, 80, 97, 102, 112, 113, 118, 120, 125, 128.

²⁶⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 20, 47, 90, 91, 94, 99, 100, 126, 127, 163, 175.

²⁷⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 41.

²⁷¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 100.

²⁷² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 116.

²⁷³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 126, 127.

²⁷⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 175.

²⁷⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 312.

²⁷⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 72.

²⁷⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 37.

²⁷⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 72.

²⁷⁹ Cehri, kabuk ve meyvelerinden boya elde edilen, cehrigiller familyasından, küçük, yeşilimsi, sarımsı, beyazımsı çiçekli, dikenli bitkilerin cins adıdır. Ayverdi, a.g.s., s.187; Bu bitkiden boya elde etme işine ise cehrilik adı verilirdi. Burada bahsi geçen cehrilik Tokat cehrilığıdır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 131.

astarcı dükkânı²⁸² ile kirahane²⁸³ gibi mekânları saymak mümkündür. Ayrıca boyacı gedîği²⁸⁴ ve astarcı gedîği²⁸⁵ olarak ifade edilen ticarî hususlar da hükümlere yansımıştır.

Avrupa Tüccarı ile ilgili hükümlerde ticarî ilişkileri nedeniyle adları zikredilen esnaflar arasında sarraf, iplikçi, kürkçü, astarcı, kabzımal, bastırmacı, çiçekçi, bezzaz, mintancı, celeb, basmacı, bakkal, ekmekçi, zahireci, kasab, damgacı, dühancı, zeytinyağcı, francalacı ve abacı esnafını saymak mümkündür. Bunların dışında bakkal, değirmen, arakhane (meyhane), sabunhane, cehri, terzi, attar, keçeci ve boyacı dükkânları ile kirahane terimlerini dikkate aldığımızda Avrupa Tüccarı'nın hem bizzat kendilerinin icra ettikleri hem de ticaret amacıyla münasebetleri olan esnaf gruplarının sayısı artmaktadır.

Avrupa Tüccarı'nın devletin en önemli gelir kalemleri arasında yer alan mukataaları iltizam yoluyla aldığını görüyoruz. İzmir'de mütemekkin Avrupa Tüccarı Mıgırdıç veled-i Nopan, bir arzuhal vererek sabık İzmir Başayanı Mansurizade Emin'den 1830 senesi İzmir Balıkhanesi mukataasından ve bazı ticarî hususlardan dolayı 80.000 kuruş alacağı olduğunu; Mansurizade Emin'in Bozdoğan ve Derince kazaları ahalisinden olan alacaklarını kendisinin tahsil etmesi yönünde 1835 senesinde anlaşmalarını ancak bir akçe para tahsil edemediğini belirterek alacağının tahsil edilmesini istemiştir²⁸⁶. Bir diğer hüküm de ise İstanbul'da mütemekkin tüccar Hatim, Yenişehir-i Fenâr (Tırhala) sakinlerinden Dilber Mehmed Arif zimmetinde 1827, 1828 ve 1829 seneleri Yenişehir-i Fenâr cizye ve gümrük mukataası ile Avrupa'ya yaptıkları ticaretten dolayı 161.210 kuruş alacağı olduğunu belirten bir arzuhal vermiştir²⁸⁷. Yine İstanbul'da mütemekkin Avrupa Tüccarı Bervanoğlu İsak, iltizam

²⁸⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 218.

²⁸¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 170.

²⁸² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 37.

²⁸³ Osmanlı Devleti'nde eskiden beri merkezle taşra arasındaki haberleşme menzilhaneler vasıtasıyla sağlanıyordu. Ancak menzilhane teşkilatında Temmuz 1824 tarihinde yapılan düzenleme ile menzilhaneler iltizama verilmeyerek, kira usulü ile yönetilmeye başlanmıştır. Bkz. Musa Çadırcı, "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık", *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, İmge, Ankara 2007, s. 45-54; Burada söz konusu edilen Düzce Kazası kirahanesidir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 83.

²⁸⁴ Gedik, Osmanlı hukukunda imtiyaz ve inhisar esasına dayanan tasarruf hakkıdır. Sayısı belli ve değişmez sayıda olan bir toplulukta vazife gören kimselerin işiğal ettiği meslek veya esnaflığı ifade ederdi. Her cins esnaf için muayyen adette iş yeri ve dükkân tespit edilmişti. Bunların sattığını başkası satamaz ve işlediğini işleyemezdi. Gedik tevcihi sırasında para alınır ve ellerine ferman verilir. Ünal, *a.g.s.*, s.264; Burada söz konusu edilen Gemlik kasabasında Gazi Sultan Ahmed Han-ı salis vakfına ait boyacı gedîği idi. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 170.

²⁸⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 37.

²⁸⁶ Bu konuda üç ayrı hüküm vardır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 20 (29 Mayıs-7 Haziran 1835), hüküm: 47 (5-13 Ağustos 1836), hüküm: 69 (17-26 Şubat 1837).

²⁸⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 123. (Evahir-i Zilhicce 54 / 7-16 Mart 1839).

yoluyla aldığı İzmir ve tevabi enfiye²⁸⁸ mukataasına bağlı İzmir, Akhisar, Manisa, Kasaba, Aydın, Tire ve Ödemiş enfiyecilerinden 1831 ve 1832 senelerine ait olmak üzere farklı miktarlarda alacağı olduğu gerekçesi ile şikâyetçi olmuştur²⁸⁹.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde ticarî ilişkilerde kullanılan ağırlık ölçü ve tartı birimi olarak denk²⁹⁰, desti²⁹¹, dirhem²⁹², batman²⁹³, miskal²⁹⁴ ve kıyye/vukıyye²⁹⁵ terimleri kullanılmıştır. Para birimi olarak pek çok hükümde para, kuruş, akçe, kese ve yük terimleri geçmektedir. Bunun yanında para çeşidi olarak Florin altını²⁹⁶, Mahmudiye altını, Mecidiye altını, Adliye altını, Hayriye altını, Yıldız altını, Fındık altını ve gümüş (halis sim) ticarî ilişkilerde kullanılmıştır²⁹⁷.

Avrupa Tüccarı ile ilgili hükümlerde alacak-vereceklerde faiz oranı onu on bir buçuk yani % 15 olarak ifade edilmiştir. Eğer borç verilmesi esnasında faiz oranı tespit edilmemiş ise faiz olarak alınan paranın asıl borçtan düşülmesi gerektiği de hükümlere yansımıştır²⁹⁸. Ayrıca pek çok belgede borç olarak verilen paraya uygulanacak faiz, güzeste²⁹⁹, devr-i şer'i³⁰⁰ ve ribh³⁰¹ olarak ifade edilmiştir.

Avrupa Tüccarı ile ilgili hükümlere yansıyan ticarî emtia arasında pirinç, kahve, kalita, zeytinyağı, inci, şayak, altın bilezik, mücevher, yakut yüzük ve elmas yüzüğü sayabiliriz.

Avrupa Tüccarı'nın ticaretleri yabancı ülkelere yönelik olduğundan dolayı zaman zaman yabancı tüccar ile aralarında alacak-verecek davası zuhur etmekteydi. Mesela Rusya Devleti tebaasından Kostaki, Beratlı Avrupa Tüccarı Argiri'den 600.000 kuruş alacağı olduğunu iddia etmişti³⁰². Yine Latin reayasından Tabib Cevlani, Beratlı Avrupa Tüccarı ve Silivri mütemekkinlerinden Keçecioğlu

²⁸⁸ Enfiye, burun otu. Toz haline getirilmiş tütün. Dişe sürülen veya burna çekilen keyif verici bir maddedir. Ünal, *a.g.s.*, s.227; Enfiye mukaatası Dühan Gümrüğü gelirleri arasında olup, iltizama verilmek suretiyle işletilirdi.

²⁸⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 22-24'deki dört hüküm, (Mayıs-Haziran 1836).

²⁹⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 175.

²⁹¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 173, 203, 205, 221, 305.

²⁹² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 37, 126.

²⁹³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 104.

²⁹⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 126.

²⁹⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 34, 173, 218, 224.

²⁹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 255.

²⁹⁷ Bu para çeşitleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, hüküm: 218, 274.

²⁹⁸ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 71-72, 80.

²⁹⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 10, 19, 28, 48, 71, 80, 121.

³⁰⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 19, 71, 80, 118.

³⁰¹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 19, 71-72, 118.

³⁰² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 78-79, 85-86.

İstimat'tan 6000 kuruş alacağı olduğunu ileri sürmüştü³⁰³. Bir başka hükümde ise Karabet, Ketseli ve Zohrab adlı üç Fransız tüccarın Fransa himayesinde bulunan İspir ve Dimitri adlı kişilere sattıkları malların bedelini alamadıkları için davacı oldukları ve Fransız elçiliğinin olaya müdahil olduğu ifade edilmiştir³⁰⁴.

Tüccar ile ilgili davalara zaman zaman zaman *patrikhanelerin* de iştirak ettiğini görüyoruz. Arabgir Kazası mütemekkinlerinden Hacı Bogos öldükten sonra terekesi oğlu Beratlı Avrupa Tüccarı Hacı Ohannes'e intikal etmiştir. Fakat Kürelioğlu Halil, adı geçen kişinin malının üçte birini vasiyet ettiğini ve kendisini de vasi tayin ettiğini belirterek terekeye müdahale etmiş ve davacı olmuştur. Yapılan incelemede Halil'in *şedid ve yalancı taifesinden* olduğunun ortaya çıkması üzerine davanın reddine karar verilmiştir. Bu dava vesilesi ile *İstanbul ve tevabi Ermeni Patriki Matyus Piskopos*'un ismi de zikredilmiştir³⁰⁵. Beratlı Avrupa Tüccarı Komrac, Gekbüze Kazası'nın Darıca Köyü'nde mütemekkin Yako veled-i Nikola'dan 15.000 kuruş alacağı olduğunu ve bir sene içinde ödemek üzere karısı tarafından kendisine *Rum Patrikhanesi*'nde senet verildiğini, fakat sürenin bitmesine rağmen borcun ödenmediğini belirten bir dilekçe vermiştir. Görüldüğü üzere Rum Patrikhanesi borcun ödenmesine aracı olmuştur³⁰⁶. Bilecik Kazası'nın Küplü Köyü'nde Kocabaşı olan Beratlı Avrupa Tüccarı Karaoğlu Mihail'in mütevellisi olduğu kilise gelirlerini zimmetine geçirdiği ve yolsuzluk yaptığına dair şikâyet üzerine yapılan incelemede ahaliye 100.000 kuruş ödemesine karar verilmiştir. Ayrıca mütevellisi olduğu kilisenin hamam ve bahçe gibi emlaklarının Küplü Köyü'nde olması nedeniyle mahallinde inceleme yapılmasına ve bunun için de Patrikhanenin bir mübaşir tayin etmesine karar verilmiştir³⁰⁷.

Avrupa Tüccarı'nın ticarî ilişkilerinde alacak-vereceklerine karşılık olarak birbirlerine teminat olmak üzere senet, tahvil, temessük ve polişe vermeleri adetti. Fakat borçların ödenmemesi halinde bu evraklarla mahkemelere alacak davası açılıbiliyordu. Defterdeki hükümlerden anlaşıldığına göre tüccar, senet ve polişe benzeri belgelere rağmen alacaklarını tahsil edemediği zaman borçluya borçlarını ödemediklerine dair resmi bir yazı göndererek durumu bildiriyorlardı ki buna protesto veya ihtarname çekmek deniyordu. Protesto çekilmesine rağmen alacakların yine ödenmemesi halinde mahkeme yoluyla tahsil etme yoluna müracaat ediliyordu. Yine defterdeki hükümlerden protesto usulünün icrası için İstanbul'da *Avrupa Tüccarı kañçılaryası* kurulduğu anlaşılmaktadır³⁰⁸. Tüccar arasındaki polişe evrakının karşılıklı olarak alınıp verilmesi halinde icap eden protesto usulünü icra etmek için İstanbul'da

³⁰³ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 56.

³⁰⁴ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 30-31.

³⁰⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 81.

³⁰⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 39, 55.

³⁰⁷ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 30, 56-57.

³⁰⁸ Kañçılaryası, konsoloshanelerde vatandaşlara ait muamelelerin yapıldığı yer. Bir nevi noterlik işlerinin yürütülmesinden sorumlu kişiye ise kañçılar deniyordu. Ayverdi, a.g.s., s. 617.

kurulmuş olan Avrupa Tüccarı kançılıyasında olduğu gibi aynı usulü tatbik etmek üzere Beyrut'ta tüccar vekili tayin edilen Nikola veled-i Mudavver aynı zamanda *Beyrut kançıları* olarak görevlendirilmişti³⁰⁹. Nikola veled-i Mudavver tüccar vekilliği ve kançılıya görevi sona ermesine rağmen Beyrutlu Avrupa Tüccarı'nın isteği üzerine 23 Eylül-2 Ekim 1855 tarihinde *Tüccarbaşı* unvanı verilerek bir kez daha aynı göreve tayin edilmişti³¹⁰. Dolayısı ile İstanbul dışında da ticarî konulara bakmak üzere Avrupa Tüccarı kançılıyası tayin edilmekteydi.

Avrupa Tüccarı ile ilgili defterde yer alan hükümlerde borç davalarında mahkemeye yansıyan resmi belgeler arasında senet³¹¹, poliçe³¹², tahvil/tahvilat³¹³ ve temessük³¹⁴ yer almaktadır. Avrupa Tüccarı toprak ve arazi davalarında mahkemeye ellerindeki tapu, tapu senedi veya tapu temessükü belgelerini sunmak suretiyle haklıklarını ispat etmeye çalışmıştır³¹⁵.

Sonuç

III. Selim'in tahta çıktıktan sonra uygulamaya koyduğu idarî, adlî ve malî reformların bir sonucu olarak müste'min ve beratlı tüccar grubunun ticaret alanındaki tekeli kırarak ve alternatif bir tüccar sınıfı yaratma düşüncesinin sonucu olarak Avrupa Tüccarı sınıfı ihdas edilmişti. Aynı düşüncenin bir tezahürü olarak da II. Mahmud, Hayriye Tüccarı sınıfını teşkil etmişti. Her iki tüccar sınıfının teşkilinde de yabancıların Osmanlı ticareti üzerinde kurdukları tekelin kırılması ve yerli tüccar sınıfı yaratma düşüncesi hakimdi. Fakat, zaman içinde her iki tüccar sınıfında da beklenen başarı elde edilememiştir. Bunun sebepleri arasında yabancı tüccarın ticaret anlaşmaları ile daha avantajlı haklar elde etmesi, yabancı dil bilmeleri ve yabancı devletlerin sık sık meselelere müdahil olması en başta gelmektedir. Ayrıca, 1840 senesinde Ticaret Nezareti bünyesinde Ticaret Mahkemesi adıyla bir ticaret meclisi

³⁰⁹ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 110, (Evail-i L 69 / 8-17 Temmuz 1853).

³¹⁰ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 116, (Evasat-ı M 72 / 23 Eylül-2 Ekim 1855).

³¹¹ Bir borcun, mal veya emlakın kime ait olduğunu belirtmek için yazılı imzalanmış belge. Ayverdi, a.g.s., s.1083; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 36, 41, 85, 99, 111, 129, 166, 172, 173, 198, 212, 221, 228, 240, 271, 274, 281, 297.

³¹² Bir alacaklının, belli bir parayı belli bir tarihte kendisine veya bir başka şahsa ödemesi için kendisine borçlu olan kimseye bildirdiği yazılı ödeme emrine denir. Ayverdi, a.g.s., s. 1000; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 11, 176, 253, 270.

³¹³ Borç senedi demektir. Ayverdi, a.g.s., s. 1191; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 2, 5, 8, 33, 40, 51, 52, 53, 55, 60, 63, 64, 77, 93, 101, 104, 110, 111, 121, 131, 150, 157, 159, 161, 167, 174, 177, 199, 212, 221, 223, 225, 228, 246, 254, 271, 274.

³¹⁴ Borç senedi, anlaşma belgesi, mühürlü belge demektir. Ayverdi, a.g.s., s.1232; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 2, 8, 20, 33, 37, 38, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 60, 63, 64, 66, 68, 76, 77, 83, 85, 87, 93, 104, 114, 121, 131, 145, 153, 160, 161, 166, 176, 181, 190, 196, 198, 199, 208, 212, 221, 225, 246, 264, 271, 277.

³¹⁵ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, hüküm: 22, 162, 164, 183, 197, 216, 217, 218, 220, 278, 310.

kurulmasına kadar geçen süre zarfında tüccarın hukukî davalarına bakacak ihtisas mahkemesinin olmamasının karışıklığa neden olması, tüccarın imtiyazlı olduğunu öne sürerek Şer'i mahkemeye gitmeyi reddetmesi de bir diğer nedendir. Yine tüccar grubunun hukukî sorunları karşısında "biz Avrupa Tüccarı"yız diyerek mahkemeye gitmeyi reddetmesi ve kendilerinin ayrıcalıklı olduğu izlenimini vermeye çalışmaları da bu tüccar grubundan beklenen başarının gerçekleşmemesine neden olmuştur.

Avrupa Tüccarı sınıfının teşkilinde yabancıların Osmanlı ticareti üzerinde kurdukları tekelin kırılması, yerli tüccar sınıfı yaratma ve yerli sanayi oluşturma düşüncesi hakimdi. Fakat, yabancı devletlerle yapılan ticaret antlaşmaları ile yabancı tüccarın yerli tüccara karşı daha uygun şartlarla ticaret yapma olanağını elde etmesi ve sanayi alanında kullanılacak hammaddenin ülke dışına çıkarılması yerli sanayi kurulmasına engel oluşturmıştı. Bu hususa dair incelemeye tabi tuttuğumuz defterde herhangi bir belge veya bilgiye rastlanmamıştır.

Osmanlı Devleti, Avrupa Tüccarı'ndan beklenen başarıyı elde edemeyince çözüm arayışlarına yönelmiştir. İlk başta gerekli şartları taşıyanlara tüccar beratı verilerek, Avrupa Tüccarı sayısının artırılması yoluna gidilmiştir. Bunun yanında Ticaret Nezareti'nin kurulması sonrası Avrupa Tüccarı'nın işleri bu nezaretin uhdesine verilerek merkezi bir yapı kurulmuştur. Yine ticaret alanındaki hukukî sorunların çözümü için İstanbul'da Ticaret Mahkemesi, taşra da ise ticaret meclisleri veya memleket meclisleri kurularak davaların buralarda görülmesi usulü benimsenmiştir. Fakat şer'i konuların yine Şer'i mahkemelerde görülmesine devam edilmiştir. Tüccar sınıfının yabancı dil bilmemesi nedeniyle ortaya çıkabilecek mağduriyetin önlenmesi için mahkemelerde tercüman bulundurulması zorunlu kılınmıştır. Ayrıca tüccar sınıfının teşkilinde iübaren 4000 akçeden fazla olan alacak davalarının taşra da değil İstanbul'da Sadrazam huzurunda arz odasında görülmesi kuralına sadık kalınmıştır.

Özellikle tüccarın nizamları gereğince sahip oldukları hak ve imtiyazlarına aykırı bir durumla karşılaştıklarında derhal buna engel olunması için hukukî yollara müracaat ettiklerini ve sık sık gönderilen fermanlar vasıtasıyla taşra idarecilerine bu yönde tembihatların yapıldığını tespit ettik. Ayrıca Avrupa Tüccarı'nın işlerinin yürütülmesi hususunda nazır, şehbender, muhtar ve tüccar vekili gibi temsilciler son derece etkin şekilde çalışmışlardır. Özellikle tüccar vekili seçimi ile ilgili kayıtlar son derece iyi muhafaza edildiğinden, önceki ve sonraki tüccar vekillerinin kimler olduğunun tespiti mümkün olabilmektedir.

Avrupa tüccarlığının ihdasındaki asıl amaç yabancı ve müste'min tüccar grubunun etkisini kırmak olduğundan ülkenin hemen her şehir ve kasabasında Avrupa Tüccarı var olmuştur. Avrupa Tüccarı olabilmenin temel şartı Avrupa'yla ticaret yapmak, güvenilir, ırz sahibi ve zengin olmak olduğundan bu vasıfları taşımayanlara tüccarlık beratı verilmemiş ve tüccar beratı verilirken sıkı bir kontrol sistemine tabi tutulmuşlardır. Tüccar ile ilgili bir diğer husus ise tüccarlığın babadan oğula geçen

bir durum arzettiği gibi tüccar hizmetk rlarının da akrabalık ilişkisi gözetilmek suretiyle tayin edilmiş olmasındır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA., *Düvel-i Ecnebiye Defteri* [*Avrupalunun Ahkam Defteri sene: 1250-1284*] (A.DVN.DVE.d), no: 106/1.

BOA., *Düvel-i Ecnebiye Defteri* [*İngiltere Defteri*] (A.DVN.DVE.d), no: 003M.

BOA., *Name-i Hümayun Defteri*, no: 12.

BOA., *Hariciye Nezareti, Mektub  Kalemi Belgeleri* (HR. MKT.), 45 / 94; 72 / 62; 145 / 82; 172 / 75.

BOA., *Cevdet, Dahiliye* (C.DH.), 341 / 17023

BOA., *Cevdet, İktisat* (C.İKTS.), 4 / 187; 15 / 727; 24 / 1195.

BOA., *Cevdet, Zabt ye* (C.ZB), 63 / 3141

BOA., *Hatt-ı Hümayun* (HAT), 488 / 23974; 1336 / 52114

BOA., *İrade, Meclis-i V  l * ( . MVL), 200 / 6279; 240 / 8571.

BOA., *Kamil Kepeci* [*Divan-ı Hümayun Divan Kalemi*] (KK.d), no: 7538.

BOA., *Sadaret Divan-ı Hümayun Kalemi Belgeleri* (A.DVN), 40 / 44; 102 / 95

BOA., *Sadaret Divan-ı Hümayun, Name-i Hümayun Kalemi Belgeleri*, (A.DVN. NMH), 7 / 3; 7 / 4.

BOA., *Sadaret, Amedi Kalemi Belgeleri* (A. AMD.), 63 / 69

BOA., *Sadaret, Mektub  Kalemi, M  himme Kalemi Belgeleri* (A.MKT. MHM.), 158 / 31

BOA., *Sadaret, Mektub  Kalemi, Umum Vilayet Belgeleri* (A.MKT. UM.), 55 / 93; 107 / 36; 176/45

BOA., *Sadaret, Mektub  Kalemi, Nezaret ve Dev  ir Belgeleri* (A.MKT. NZD.), 81 / 31; 273/27.

Yazma Eser

Karakoş Sarkis, *K  lliyy t-ı Kav  nin*, no: 3128, 4235, 4788, 5878

Gazete

Ceride-i Havadis, no: 770.

Yayınlanmış Kaynak Eser

Muâhedat Mecmuası, Cilt: 1, TTK, Ankara 2008.

Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'ânüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi, Cilt: 6-7-8, (Yeni yazıya aktaran: Yücel Demirel), Tarih Vakfı-YKY, İstanbul 1999.*

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform, İstanbul 1993.*

Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul 2011.*

Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar-Berathlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839), Ankara 1983.*

—————, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk-Müslüman Burjuvazisi Oluşturma Çabaları”, *Osmanlı, Cilt: 3, (Editör: K. Çiçek-C. Oğuz), Ankara 1999, s.544-547.*

Becker, C. H., “Cizye”, *İ.A., Cilt: III, s. 199-201.*

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), TTK, Ankara 1996.*

Çadircı, Musa, “II. Mahmut Döneminde (1808-1839) Avrupa ve Hayriye Tüccarları”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Birinci Uluslar arası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (11-13 July 1977), (Ed. Osman Okyar-Halil İnalçık), Ankara 1980, s. 237-241.*

—————, “Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi, İmge, Ankara 2007, s. 45-54.*

—————, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, TTK, Ankara 1997.*

De Kay, James Ellsworth, *1831-1832 Türkiye’sinden Görünümler, (Çeviren: Serpil Atamaz Hazar), Ankara 2009.*

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri, İstanbul 2004.*

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye, Cilt: I, İstanbul (1338) 1922.*

Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, Risale yayınları, İstanbul 1996.*

Jelavich, Barbara, *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar, Cilt: I, İstanbul 2006.*

Karamursal, Ziya, *Osmanlı Maliyesi Hakkında Tetkikler, TTK, Ankara 1989.*

Keleş, Erdoğan, “Hayriye Tüccarı Elhac Mehmet Ağa’nın Terekesi”, *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, Cilt: XXXII, sayı: 36, (Ankara 2011), s. 65-104.*

- , “Kırım Savaşı (1853-1856) ve 1854 Osmanlı-Sardunya Ticaret Antlaşması”, *Musa Çadircı Armağan Yazılar*, (Yayına Hazırlayanlar: S. Kılıç-B.Koç-T. Erçoşkun), Ankara 2012, s. 249-269.
- Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004.
- Kulu, Sacit, *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)*, Cilt: I, Ankara 1974.
- , *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1976.
- , “Avrupa Tüccarı”, *D.İ.A.*, Cilt: IV, İstanbul 1991, s.159-160.
- Lewis, B., “Beratlı”, *E.İ². Vol. I*, s. 1171.
- Masters, Bruce, “The Sultan’s Entrepreneurs: The Avrupa Tüccarıs and The Hayriye Tüccarıs in Syria”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No: 4, (Nov. 1992), s. 579-597.
- Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, Cihan, “Zimmi Esnaf ve Tacirlerin Yabancı Devlet Vatandaşlığı İddialarının Osmanlı Hukukuna Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, (Derleyen: Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 105-126.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, İstanbul 1993.
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, (Çeviren: Hür Güldü), İstanbul 2008.
- Şenel, Şennur, *Osmanlılarda Ticaret ve Hayriye Tüccarı*, Ankara 1995.
- , “Osmanlılarda Ticaret Anlayışı ve Ticaret Teşkilatında Yeni Bir Yapılanma: Hayriye Tüccarı”, *Türkler*, Cilt: 10, (Editörler: H.C.Güzel, K. Çiçek, S. Koca), Ankara 2002, s. 736-743.
- Tekdemir, Aziz, “Ticaret Nezareti’nin Kuruluşu ve İdari Birimleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyete Esnaf ve Ticaret*, (Derleyen: Fatmagül Demirel), İstanbul 2012, s. 43-78.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti”, *Tanzimat I*, İstanbul 1999, s. 289-320.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Berat”, *İ.A.*, Cilt: II, s. 523-524.
- Ünal, Mehmet Ali, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- Yorulmaz, Şerife, “Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)”, *Sırtı Dağ. Yüzü Deniz: Mersin*, (Hazırlayan: Filiz Özdem), YKY, İstanbul 2004, s. 317-333.

Ek 1: Avrupa Tüccarı ve Hizmetkârlarının Listesi (BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1)

Şehir	Avrupa Tüccarı	Hüküm Tarihi	Defter sayfa no
Midilli ³¹⁶	Acı Lofaki veled-i Acı Yuvan Cambor ³¹⁷	Evasıt-ı L 250 / 10-19 Şubat 1835	s.8
İstanbul	Bihorbaltı	Evahir-i Za 250 / 21-30 Mart 1835	s.9
İstanbul	-Dimitri Zafiroğlu -Nikola veled-i Yani Acı Çeşmeli -İplikçi Kostantin -Kilfor veled-i Mihaki Mirasyedj ³¹⁸ -Fethale veled-i Pobos Gazban -Fenerli Aleksandır veled-i Yorgi ³¹⁹ -Jozef Haccar ³²⁰	Evail-i Za 50 / 1-10 Mart 1835	s.9
İstanbul	Mıgırdic veled-i Haccardor	Evasıt-ı Za 250 / 11-20 Mart 1835	s.10
Tirnovi	-Esteban veled-i Acı Nikola ³²¹ -Simon veled-i Acı Niko	Evasıt-ı Za 250 / 11-20 Mart 1835	s.10
İstanbul	Acioğlu Artin	Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835	s.11
Kayseri	Agob veled-i Toros	Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835	s.12
Edirne	Melfak	Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835	s.12

³¹⁶ Acı Lofaki veled-i Acı Yuvan Cambor'un tüccarlığa atanma tarihi Evahir-i Receb 233 / 22-31 Ekim 1808'dir. Hizmetkârları ise Yorgi veled-i Yuvan Cambor, BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 8; Nikola veled-i Yorgi ile Yanko veled-i Girman'dır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 46.

³¹⁷ Aynı tüccar ile ilgili diğer hükümler için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 46, (Evasıt-ı Ca 54/ 2-11 Ağustos 1838); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 62, (Evahir-i R 57 / 12-20 Haziran 1841); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 100, (Evahir-i Z 64 / 18-27 Kasım 1848).

³¹⁸ Kilfor veled-i Mihaki Mirasyedi adlı tüccarın adı diğer hükümlerde Kırkor veled-i Mihaki Mirasyedi şeklinde yazılmıştır. Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 25 ve 65.

³¹⁹ Fethale Gazban ve Fenerli Aleksandır için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 25, 35, 41, 42.

³²⁰ Jozef Haccar ve Fenerli Aleksandır için bkz. Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 35, (Evail-i C 253 7 2-11 Eylül 1837); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 45, (Evahir-i Ra 54 / 14-23 Haziran 1838); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 51, (Evahir-i Za 254 / 5-14 Şubat 1839); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 63, (Evail-i B 57 / 19-28 Ağustos 1841).

³²¹ Bir başka hükümde tüccarın adı Esteban veled-i Hacı Nikola şeklinde verilmiştir. Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 108.

Niş	-Kostantin veled-i Todori ³²² -Adam veled-i Kostantin	Evasıt-ı Z 250 / 10-19 Nisan 1835	s.12
Niğde	Tırhoğlu Acı Yevan veled-i Nikola ³²³	Evasıt-ı L 250 / 9 Şubat 1835	s.13
Niğde	Yevan ³²⁴	Evasıt-ı L 250 / 9 Şubat 1835	s.13
Bergama	-Acı Simon veled-i Mardebros -Dimitri veledi Polişyani ³²⁵ -Dimitri veled-i Palopolo ³²⁶	Evail-i Ra 251 / 27 Haziran-6 Temmuz 1835	s.13
Filibe	-Evanis veled-i Pedros İpliyan -Petro Babazaki	Evail-i Ra 251 / 27 Haziran-6 Temmuz 1835	s.13-14
Ayvalık	-Nikola veled-i Pander Frilo ³²⁷ -Dimitri veled-i Acı Kostanti Manconi	Evasıt-ı Ra 251 / 7-15 Temmuz 1835	s.14
Bergama	-	Evasıt-ı Ra 251 / 7-15 Temmuz 1835	s.14
İzmir	Mıgırdıç veled-i Nopan ³²⁸	Evail-i S 51 / 29 Mayıs-7 Haziran 1835	s.15-16
Isparta	İlyasoğlu Estefan	Evail-i R 251 / 27 Temmuz-5 Ağustos 1835	s.16
Ayazmend (Ayvalık)	Acı Nikola veled-i Estrati ³²⁹	Evahir-i C 251 / 14-22 Ekim 1835	s.16
Zağra-i Atık	-	Evail-i S 51 / 29 Mayıs-7 Haziran 1835	s.17

³²² BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.92-93, (Evail-i N 63 / 13-22 Ağustos 1847).

³²³ Rumiyan mahallesinden Bağcı Acı Yevan veled-i Nikola veled-i Atam için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.21-23, (Evasıt-ı S 252 / 28 Mayıs-8 Haziran 1836).

³²⁴ Niğdeli tüccarın adı hükümlerde farklı şekillerde zikredilmiştir. Tırhoğlu Acı Yevan veled-i Nikola'nın oğludur. Bkz. Yevan için BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.13, (Evasıt-ı L 250 / 9 Şubat 1835); Yevan veled-i Acı Yevan için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.15, (Evasıt-ı Ra 251 / 7-15 Temmuz 1835); Acı Yevan için BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.21-23.

³²⁵ Bir diğer hükümde tüccarların adları Dimitri veled-i Polişyani ve Hacı Simon şeklinde verilmiştir. Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.117, (Evahir-i S 72 / 2-10 Kasım 1855).

³²⁶ Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.117, (Evahir-i S 72 / 2-10 Kasım 1855); Tüccarın adının Dimitri Panpolo şeklinde verilmesine dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.132, (Evail-i Zilkade 281 / 28 Mart-6 Nisan 1865).

³²⁷ Ayvalık'ta Avrupa tüccarı olan bu kişinin ismi farklı şekillerde yazılmıştır. Bkz. Nikola veled-i Pander Frilo. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.14 veya Nikola Bandozpolo için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.34 veya Nikola Pandezdilo için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.38.

³²⁸ Mıgırdıç veled-i Nopan ile ilgili bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.26, (Evahir-i R 252 / 5-13 Ağustos 1836); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.33, (Evasıt-ı Za 252 / 17-26 Şubat 1837).

³²⁹ Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.16-17, (Evahir-i Ca 251 / 14-23 Eylül 1835).

Edirne ³³⁰	-Karabet veled-i Kirkor -Banako veled-i Yorgi -Karabet veled-i Acı Agob Banatırbekyan ³³¹	Evail-i N 251 / 30 Aralık 1835	s.18
İzmir	-Acı Hristo veled-i Acı Musa Folani ³³² -Filboz veled-i Markos -Anastaş veled-i Yako ³³³ -Todorı Gebeşoğlu -Hacı Panapot veled-i Hacı Mu- sa ³³⁴ -Tekfur veled-i Bogos ³³⁵	Evail-i L 251 /29-29 Ocak 1836	s.18
Bursa	-Terpot veled-i Nikolayeti -Acı Karabet veled-i Bedros Zavisoğlu	Evail-i Ş 51 / 22 Kasım-1 Aralık 1835	s.18
Lefkoşe	-Artin veled-i Acı Bogos -Nikola Heyl Trablus	Evail-i N 51-30 Aralık 1835	s.18
Mihaliç	Çakaloğlu Dimitri	Evahir-i Ş 251 / 11-20 Aralık 1835	s.19
Filibi	Kirkor veled-i Mesrub	Evasıt-ı N 251 / 1-10 Ocak 1836	s.19
Filibi	Yako veled-i Çarkçıoğlu Danib	Evasıt-ı N 251 / 1-10 Ocak 1836	s.19
Mihaliç	Sonberoğlu Yorgi	Evasıt-ı L 251 / 30 Ocak-8 Şubat 1836	s.20
Edirne	Malkon veled-i Oseb	Evasıt-ı Za 251 / 28 Şubat- 8 Mart 18356	s.20
Niğde	Astarıcı Piretamos veled-i Anastaş veled-i Atam	Evasıt-ı S 252 / 28 Mayıs-6 Haziran 1836	s.21-23

³³⁰ Karabet veled-i Kirkor ve Banako veled-i Yorgi bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 11, 20, 59, 65.*

³³¹ Karabet veled-i Acı Agob Banatırbekyan ve Banako veled-i Yorgi için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.59, 65 (Evahir-i M 58 / 4-13 Mart 1842).*

³³² Hacı Hristo, Acı Hristo veya Hacı Hristo Canbazoğlu için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 59-60, 105.*

³³³ Aynı tüccar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 48-49, (Evasıt-ı N 254 / 28 Kasım-7 Aralık 1838); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 59-60, (Evahir-i S 56 / 24 Nisan-2 Mayıs 1840); BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105; Aynı tüccar için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112, (Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853).*

³³⁴ Aynı tüccar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105, 112.*

³³⁵ *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112, (Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853).*

İstanbul	Bervanoğlu İsak ³³⁶	Evail-i S 252 / 18-27 Mayıs 1836	s.23
Yanbolu	Zilani veled-i Gebrete	Evasıt-ı S 252 / 28 Mayıs-6 Haziran 1836	s.24
Tekfurdağı	Angil veled-i Efton	Evahir-i S 252 / 7-15 Haziran 1836	s.24
Niğde	Anasti	Evail-i Ra 252 / 16-25 Haziran 1836	s.25
Manisa ³³⁷	-	Evasıt-ı Ra 252 / 26 Haziran-5 Temmuz 1836	s.26
Kala-i Sultaniye	Yahudan ³³⁸	Evail-i Ca 252 / 14-23 Ağustos 1836	s.26
Kala-i Sultaniye	Mıgırdıç	Evail-i Ca 252 / 14-23 Ağustos 1836	s.27
Yanya	Esterbo Namco veled-i Estamo	Evail-i Ca 252 / 14-23 Ağustos 1836	s.27
Bursa	Aleko veled-i Panafo İplikçioğlu ³³⁹	Evasıt-ı Ca 252 / 24 Ağustos-2 Eylül 1836.	s.27-28
Bursa	Yorgi veled-i Filo ³⁴⁰	Evasıt-ı Ca 252 / 24 Ağustos-2 Eylül 1836.	s.27-28
Edirne	Acı Nanyo	Evail-i C 52 / 13-22 Eylül 1836	s.28
Siroz	Panaki İstiko	Evail-i C 52 / 13-22 Eylül 1836	s.28
Edirne	Esvador ³⁴¹	Evasıt-ı C 252 / 23 Eylül-2 Ekim 1836	s.29
Ankara	Şeritoğlu Evanis veled-i Karib ³⁴²	Evahir-i C 252 / 1-10 Kasım 1836	s.29-30

³³⁶ Bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s.23-24, (Evasıt-ı S 252 / 28 Mayıs-6 Haziran 1836); Hizmetkârı ise Yordan'dır.

³³⁷ Tüccarın adı belli değildir. Hizmetkârı ise Fethan veled-i Lafom'dur.

³³⁸ Hizmetkârı Nifos'dur. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 27, (Evail-i Ca 252 / 14-23 Ağustos 1836).

³³⁹ Aynı tüccar için bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 28, (Evasıt-ı Ca 252 / 24 Ağustos-2 Eylül 1836).

³⁴⁰ Aynı tüccar için bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 28, (Evasıt-ı Ca 252 / 24 Ağustos-2 Eylül 1836).

³⁴¹ Bir başka hüküm için bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / 1, s. 61-62, (Evahir-i S 57 / 14-22 Nisan 1841).

³⁴² Tüccarın berat tarihi Evahir-i Şaban 241 / 31 Mart-8 Nisan 1826'dır. Hizmetkârı Katolik Evanis veled-i Armiye (ölmüş)'nin berat tarihi Evahir-i Muharrem 1242 / 25 Ağustos-3 Eylül 1826, diğer hizmetkârı ise Acı Bigados veled-i Acı sardehim'dir.

Bilecik / Küplü Karyesi	Karaoğlanoğlu Mihalaki ³⁴³ -Aci Mihalaki	Evail-i B 52 / 12-21 Ekim 1836	s.30
Bursa	-Nikola Kesafi veled-i Kayti veled-i Kiryako -Kırmızıoğlu Aci Kiryako -Aci Karabet -Pave -Panapot veled-i Nikolanbi -Katorto veled-i David	Evail-i B 52 – 12-21 Ekim 1836	s.30-31
Ankara	Kırmızıoğlu Ohannes	Evail-i N 252 / 10-19 Aralık 1836	s.31
Edirne	Vartan	Evasıt-ı N 252 / 20-29 Aralık 1836	s.32
Ayvalık	Tınloğlu Aci Luzi	Evasıt-ı N 252 / 20-29 Aralık 1836	s.32
Ayvalık	Maconoğlu Dimitri	Evasıt-ı N 252 / 20-29 Aralık 1836	s.32
İstanbul	-Zafhari -İlyas Hod -Fethale Gazban -Bedaloğlu	Evasıt-ı N 252 / 20-29 Aralık 1836	s.32-33
Bursa	Mesfum	Evasıt-ı Za 252 / 17-26 Şubat 1837	s.33
Bursa	Halebli Çorbacı	Evasıt-ı Za 252 / 17-26 Şubat 1837	s.33
Galata	Dalkocoğlu Sava veled-i Antaş ³⁴⁴	Evasıt-ı Z 252 / 1-28 Mart 1837	s.34
Edirne	Bağcıvanoğlu Sarraf Karabet ³⁴⁵	Evasıt-ı Ca 253 / 13-22 Ağustos 1837	s.34
Midilli	Mandraoğlu Vasil	Evahir-i Ca 253 / 23 Ağus- tos-1 Eylül 1837	s.35
Kapudağ /Erdek Kasabası ³⁴⁶		Evasıt-ı C 253 / 12-21 Eylül 1837	s.36
Kayseri	-Kazgancıoğlu Artin -Keşişoğlu Agya	Evail-i B 53 / 1-10 Ekim 1837	s.36
Tekfurdağı	Etmekçi Yani veled-i Dimitri	Evasıt-ı B 53 / 11-20 Ekim 1837	s.36-37

³⁴³ Aynı tüccar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 31, 53, 56-57.*

³⁴⁴ Tüccarın berat tarihi Evahir-i Rebiül-ahir 250 / 27 Ağustos-4 Eylül 1834, Hizmetkân Vasil veled-i Aci Esdon'un berat tarihi ise Evasıt-ı Cemaziye'l-evvel 1250 / 15-24 Eylül 1834'dür.

³⁴⁵ Bir başka hüküm için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 38.*

³⁴⁶ Tüccarın adı belli olmayıp hizmetkân ise Toluoğlu Toblu Yorgaki'dir.

Erzurum	Kiyork	Evasıt-ı B 53 / 11-20 Ekim 1837	s.37
Tokat ³⁴⁷	Cirasonoğlu Musa ³⁴⁸	Evahir-i B 53 / 21-30 Ekim 1837	s.37
Edirne	-Mihal veled-i Estoban -Bogos veled-i Tosyan	Evahir-i Ş 253 / 20-28 Kasım 1837	s.38
Ayvalık	-Mihail Çoka	-	s.38
Bolu	Ednas	Evahir-i N 253 / 19-28 Aralık 1837	s.38-39
Tokat	-Tokatlı Oseb veled-i Artin	Evahir-i L 253 / 18-26 Ocak 1838	s.39
İstanbul/ Gegbüze/ Darıca karyesi	Komrac	Evahir-i L 53 / 18-26 Ocak 1838	s.39, 55
Silivri ³⁴⁹	-	Evasıt-ı Za 53 / 6-15 Şubat 1838	s.40
Aydın eyaleti	Logom	Evasıt-ı Za 53 / 6-15 Şubat 1838	s.40
Amasya	Mozioğlu Karabet ³⁵⁰	Evahir-i Za 53 / 16-25 Şubat 1838	s.40-41
İstanbul	Vasil	Evasıt-ı M 54 / 6-15 Nisan 1838	s.42
Filibe	Manok	Evasıt-ı M 54 / 6-15 Nisan 1838	s.42
Siroz	-Tifo veled-i Tomba -Aci Ramo veled-i Acı Razaro	Evahir-i S 54 / 16-24 Mayıs 1838	s.43
Niğde	Yordan veled-i Legaviç	Evail-i S 54 / 26 Nisan-5 Mayıs 1838	s.43
İstanbul	Vicoğlu Bogos	Evail-i Ra 54 / 25 Mayıs-3 Haziran 1838	s.44
Elviye-i Hamse ³⁵¹ , Yenişehir-i Fenar, Tırhala,	Tüccar ismi belirtilmemiş	Evail-i Ra 54 / 25 Mayıs-3 Haziran 1838	s.44

³⁴⁷ Hizmetkân Yanık Filibe'de, İstefan ise İslimiye'de mütemekkindir. bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 37.

³⁴⁸ Aynı tüccar için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 39.

³⁴⁹ Bu hükümde Avrupa tüccarı ismi belirtilmemiş ve bu hüküm ikinci defa mükerrer olarak kaydedilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s.40.

³⁵⁰ Başka bir hüküm için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 38, (Evahir-i Ş 253 / 20-28 Kasım 1837); Bu kişi aynı zamanda Edirne'de tüccar vekilidir.

³⁵¹ Elviye-i Hamse: Tırhala, Yanya, Delvine, Avlonya ve Selanik sancaklarını kapsardı.

Tirnovi, Galos			
Kayseri	Gümüőğlu Serkis	Evasıt-ı Ra 54 / 4-13 Haziran 1838	s.44-45
Tokat	-Dibekoğlu Kokas -İskenderoğlu Kigorak	8 Ca 54 / 30 Temmuz 1838	s.45-46
Alaiye /Alanya	-Agob veled-i Bogos -Karakaşoğlu Minas	8 Ca 54 / 30 Temmuz 1838	s.45-46
İstanbul	Halebli İlyas veled-i Anton Holl ³⁵²	Evahir-i C 254 / 11-19 Eylül 1838	s.47
Amasya	Kemikcioğlu Karabet	Evasıt-ı Receb 54 / 30 Eylül-9 Ekim 1838	s.47
Kayseri	-Kazancıoğlu Artı -Nifokez	Evahir-i Receb 54 / 10-19 Ekim 1838	s.48
Mihaliç	-Çakaloğlu Yani	Evahir-i Receb 54 / 10-19 Ekim 1838	s.48
Edirne	-Yorgi Bekcioğlu -Artin Yakiöğlu	Evahir-i N 254 / 8-17 Aralık 1838	s.49
Midilli	Estrati	Evahir-i N 254 / 8-17 Aralık 1838	s.49
Selanik	-Arkiri -Bekmezoğlu Anton	Evasıt-ı L 54 / 28 Aralık 1838-6 Ocak 1839	s.50
Trabzon	Artin	Evasıt-ı L 54 / 28 Aralık 1838-6 Ocak 1839	s.50
Haleb	Makrı ³⁵³	Evail-i Za 54 / 16-25 Ocak 1839	s.50-51
Filibe	-Civani Papa Yorgi -Haci Mihalaki Papa Dimitri	Evahir-i Za 254 / 5-14 Şubat 1839	s.51-52
İstanbul	Haccardor	Evasıt-ı Za 54 / 26 Ocak-4 Şubat 1839	s.52
Bursa	Estrati	Evahir-i Za 54 / 5-14 Şubat 1839	s.52
İstanbul	Hatem	Evahir-i Zilhicce 54 / 7-16 Mart 1839	s.52-53
Tekfurdağı	-Artin veled-i Agob Tarakcioğlu -Angili veled-i Aci Andon Alfanosti	Evail-i S 255 / 16-25 Nisan 1839	s.53
Diyar-ı Bekr (Di- yarbakır)	-Gerube -Sogomon -Bedros Hanna	Evail-i S 255 / 16-25 Nisan 1839	s.54

³⁵² Tüccarın berat tarihi Evail-i Cemaziye'l-evvel 223 / 25 Haziran-4 Temmuz 1808'dir. Hizmetkârları ise Yosef veled-i Anton Holl ve Cermanos veled-i Yosef Holl'dür.

³⁵³ Tüccarın berat tarihi Evasıt-ı M 232 / 1-10 Aralık 1816, hizmetkârı ise Ayıntablı Menasil veled-i İbrahim'dir.

Midilli ³⁵⁴	-Vasilyos veled-i Dimitri -Simo veled-i Fotino	Evasıt-ı Ra 55 / 25 Mayıs-3 Haziran 1839	s.55
Tokat	-İskenderoğlu Kigorak ³⁵⁵ -Karabet	Evail-i Receb 55 / 10-19 Eylül 1839	s.56
Silivri	-Keçecioğlu İstimat -Boyacı Sonberi -Markober	Evahir-i Receb 55 / 30 Eylül-9 Ekim 1839	s.56
Midilli	-Yani Nikola	Evasıt-ı Za 55 / 16-25 Ocak 1840	s.58
Kayseri	Gülabi veled-i Folbek ³⁵⁶	Evail-i S 56 / 4-13 Nisan 1840	s.58
Edremid	-Aci Yorgi veled-i Acı Dimitri -Vasil veled-i Mandre		s.59
Bursa ³⁵⁷	-Yorgi veled-i Pavlidi -Karabet Menasoğlu		s.60
Draç	Anastaş veled-i Kostanti	Evahir-i Ş 56 / 18-26 Ekim 1840	s.60
Ayazmend	Dimitraki	Evasıt-ı N 56 / 6-15 Kasım 1840	s.60
Ayazmend	-Mihail veled-i Hacı Angiliçoğa -Nikola veled-i Manol	Evasıt-ı L 57 / 26 Kasım-5 Aralık 1841	s.60
Kemer-i Edremid	Yani	Evail-i ..? 57 / 1841	s.61
İstanbul	Panapot veled-i Estemdebri ³⁵⁸	Evahir-i Ra 57 / 13-22 Mayıs 1841	s.62
Amasya	Mozoğlu Agamcan ³⁵⁹	Evahir-i Ra 57 / 13-22 Mayıs 1841	s.62
Haleb	-Dellaloğlu Abdullah -Macisioğlu Neton	Evahir-i Ra 257 / 13-22 Mayıs 1841	s.62
Konya	-Sava -Anasti	Evail-i C 57 / 21-20 Tem- muz 1841	s.63

³⁵⁴ Tüccarların adları bir diğer hükümde Vasil veled-i Dimitri ve Simon veled-i Konilto şeklinde yazılmıştır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 60.

³⁵⁵ Aynı Avrupa Tüccarı için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 45-46

³⁵⁶ Tüccarın berat tarihi Evahir-i Rebiül-evvel 249 / 8-17 Ağustos 1833, hizmetkârı ise Erzurum'da mütemekkin Evadik veled-i Folbek'dir.

³⁵⁷ Aynı tüccar için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 84-85.

³⁵⁸ Tüccarın berat tarihi Evail-i Receb 255 / 10-19 Eylül 1839, hizmetkârı ise Ankara'da ikâmet edecek olan Evanis veled-i Hanamîs'dir.

³⁵⁹ Aynı tüccar için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 71-72.

İstanbul	-Nibodos veled-i Foti (Galata) -Agob veled-i Bedros Davidoğlu (Perşembe Pazarı)	Evail-i B 57 / 19-28 Ağus- tos 1841	s.63
Midilli ³⁶⁰	-Kominaki veled-i Andon Razoğlu -Andon	Evail-i B 57 / 19-28 Ağus- tos 1841	s.64
Tokat	-Tatosoğlu Magdisi Agob	Evahir-i Ş 57 / 8-16 Ekim 1841	s.64
Bursa	Anafosti	Evail-i Za 57 / 15-24 Aralık 1841	s.64-65
Bursa	Paloğlu Hacı Apostol	Evail-i Za 57 / 15-24 Aralık 1841	s.64-65
Edirne	-Karabet veled-i Acı Agob Banatırbekyan -Banako veled-i Yorgi ³⁶¹		s.59.
Edirne ³⁶²	-Hacı Karabet -Hacı Melgarib	Evahir-i M 58 / 4-13 Mart 1842	s.65
Konya	Hacı Anasti	Evail-i Ra 58 / 12-21 Nisan 1842	s.65
İstanbul	Kirkor veled-i Mihaki ³⁶³	Evail-i Ra 58 / 12-21 Nisan 1842	s.65
Yanya	İstavri Konboti	Evail-i Ra 58 / 12-21 Nisan 1842	s.65-66
İstanbul	Hacı Todorı ³⁶⁴	Evail-i Ra 58 / 12-21 Nisan 1842	s.66
Midilli	Praşukuh ³⁶⁵	Evail-i R 58 / 12-21 Mayıs 1842	s.67
Midilli	Panapot ³⁶⁶	Evahir-i R 58 / 1-9 Haziran 1842	s.67-68

³⁶⁰ Kominaki veled-i Andon Razoğlu adlı Avrupa Tüccarı bu hükümde Midilli adasının Molova Kazası'ndan şeklinde kaydedilmiş iken birkaç hükümde ise Kemer-i Edremid Kazası'ndan şeklinde kaydedilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 69-71, s. 73, s. 74*; Bir başka hükümde ise Midillili olup ticari işleri gereğince Edremid'de ikâmet ettiği belirtilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, (Evasıtı S 260 / 2-11 Mart 1844), s. 75-77.*

³⁶¹ Aynı tüccarlar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 65, (Evahir-i M 58 / 4-13 Mart 1842).*

³⁶² Bu tüccarların isimleri bir başka hükümde Hacı Karabet veled-i Ohannes ve Hacı Margarid şeklinde verilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.107, (Evail-i Receb 68 / 21-30 Nisan 1852).*

³⁶³ Tüccarın berat tevdidi tarihi Evasıtı Rebiü'l-evvel 1258 / 22 Nisan-1 Mayıs 1842 olup hizmetkârları ise İstefan veled-i Sahaki ve İstefan veled-i Parsinc'tir.

³⁶⁴ Aynı tüccarla ilgili bir başka hüküm için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 66.*

³⁶⁵ Bu tüccarın adı hükümlerde Praşukuh Acı Debrakol şeklinde geçmektedir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 66-68.*

³⁶⁶ Avrupa Tüccarı Panapot'un babasının adı Acı Nikola'dır. Bu tüccarla ilgili hükümler için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 66-68; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 87.*

Konya	Aleksio�lu Anasti	Evail-i S 59 / 3-12 Mart 1843	s.69
Filibe	Acı Vasil	Evail-i R 259 / 21-30 Mayıs 1843	s.72
Gemlik	Nikola	Evail-i R 259 / 21-30 Mayıs 1843	s.72-73
Edremid	-Mihail veled-i Hacı Panaki ³⁶⁷ -İstoraki veled-i Hacı Anfenosti	Evasıt-ı C 259 / 9-18 Temmuz 1843	s.73
Filibe	Mıgırdıç	Evail-i Z 59 / 23-31 Aralık 1843	s.74
Ankara	-	Evail-i M 1260 / 22-31 Ocak 1844	s.74-75
Kayseri	-	Evail-i M 1260 / 22-31 Ocak 1844	s.74-75
Tokat	Penbeci Ohano�lu Bogos	Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844	s.77
Arabgir	Hacı Ohannes ³⁶⁸	Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844	s.78
Selanik ³⁶⁹	-Argiri -Bekmezo�lu Anton	Evail-i Ca 260 / 19-28 Mayıs 1844	s.78-79
Bilecik	Mıgırdıç veled-i Estefan	Evail-i Receb 60 / 17-26 Temmuz 1844	s.79
Kemer-i Edremid	-	Evahir-i Receb 260 / 6-15 A�ustos 1844	s.79
�amardı kazası	Hacı Anesti veled-i Hacı Aleksi	Evasıt-ı Receb 60 / 27 Temmuz-5 A�ustos 1844	s.80
Midilli	Nikola	Evasıt-ı � 60 / 26 A�ustos-4 Eyl�l 1844	s.80
Ayvahk	Mısrio�lu Nikola ³⁷⁰	Evahir-i Za 60 / 2-11 Aralık 1844	s.81-82
Midilli	-Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca -Manol İsaki -Mihail Papasoğlu -Simo Kobnez ³⁷¹	Evahir-i M 61 / �ubat ba�ı 1845	s.83

³⁶⁷ Bir başka hükümde tüccarın adı Mihail veled-i Panaki Arslan şeklinde verilmiştir. bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.106; Ayrıca bir başka hüküm için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 124-125.

³⁶⁸ Diğer hüküm için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 81.

³⁶⁹ Aynı tüccarlar için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.85-86, (Evail-i Receb 61 / 6-15 Temmuz 1845).

³⁷⁰ Diğer hüküm için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 82, (Evail-i M 261/10-19 Ocak 1845).

³⁷¹ Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca, Mihail Papasoğlu ve Simo Kobnez için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 89-90, 98-99, 105.

Bursa	-Anastaş Karaoğlu -Abdullah veled-i Anton ³⁷²	Evail-i Receb 61 / 6-15 Temmuz 1845	s.84-85
Tokat	Arslanoğlu Evakim	Evasıt-ı Receb 61 / 16-27 Temmuz 1845	s.86
Bahkesir	-Mihail veled-i Hacı Banaki -Estoraki veled-i Anafosti	Evahir-i Ş 61 / 25 Ağustos- 2 Eylül 1845	s.86-87
Trabzon	Dimitri	Evasıt-ı Za 61 / 11-20 Kasım 1845	s.88
Selanik	-Toma -Filibeli Vasilaki	Evahir-i Za 61 / 20-29 Kasım 1845	s.89
Niş kazası	Kosta ³⁷³	Evail-i Za 61 / 1-10 Kasım 1845	s.88
Gürün kazası	Ficonoğlu Varnavar	Evail-i M 262 / 1-9 Ocak 1846	s.89
Midilli	-	Evahir-i S 62 / 8-18 Şubat 1846	s.90
Ayvahık ³⁷⁴	-Estefani Kominaki -Mihail Hacı Alaca	Evail-i Ca 62 / 27 Mayıs-5 Haziran 1846	s.91
Kıbrıs / Lefkoşe	-Mihail veled-i Habbaz -Estefani veled-i Kırkor	Evasıt-ı Za 62 / 31 Ekim-9 Kasım 1846	s.91
İzmir	Serbesioğlu Apostol	Evasıt-ı Za 63 / 21-30 Ekim 1847	s.93
Harput	-	Evail-i Ca 64 / 5-14 Nisan 1848	s.94
Yanya	-Yani Daci -Nikolaki veled-i Kostantin Atnaş ³⁷⁵ -Yevan Lambeyi	Evasıt-ı Ca 64 / 15-24 Nisan 1848	s.94

³⁷² Bu tüccarların adları bir başka hükümde Anastaş Karaoğlu ve Abdullah Parmaksızoğlu şeklinde verilmiştir. bkz. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105*; Bir başka hükümde ise Anastaş Karaoğlu ve Abdullah Berdahcioğlu şeklinde verilmiştir. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 109*, (Evasıt-ı M 69 / 25 Ekim-3 Kasım 1852); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.113*, (Evasıt-ı Ca 71 / 30 Ocak-8 Şubat 1855); Abdullah Andon Berdahcioğlu hakkında bkz. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 125*, (Evasıt-ı Rebiül-ahir 276 / 7-16 Kasım 1859).

³⁷³ Bu kişi aynı zamanda Niş kocabaşısıdır. Bkz. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 95*, (Evail-i Ş 64 / 3-12 Temmuz 1847); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.95-96*, (Evail-i N 264 / 1-10 Ağustos 1848); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.96*, (Evail-i N 264 / 1-10 Ağustos 1848); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.96-98*, (Evail-i L 264 / 1-9 Eylül Ağustos 1848); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.99*, (Evail-i Z 64 / 29 Ekim-7 Kasım 1848); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.111*, (Evail-i Ca 67 / 4-13 Mart 1851); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.111*, (Evail-i N 69 / 8-17 Temmuz 1853); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.111*, (Evail-i Za 69 / 6-15 Ağustos 1853); *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 127-128*, (Evail-i Rebiül-ahir 1278 / 6-15 Ekim 1861).

³⁷⁴ Aynı tüccarlar için bkz. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 92*, (Evail-i C 63 / 17-26 Nisan 1847).

³⁷⁵ Yevan Lambeyi ve tüccarın adının Nikola veled-i Kostandi Atnaş şeklinde verilmesine dair bkz. *BOA, A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 132-133*, (Evasıt-ı Zilhicce 281 / 7-16 Mayıs 1865).

Niş	Dimitri	Evail-i Ş 63 / 3-12 Temmuz 1848	s.95
Niş	Muynab Rasto veled-i Yanko	Evail-i L 64 / 31 Ağustos-9 Eylül 1848	s.96-98
Midilli	-Simo veled-i Fotino -Baniko Mandıraoğlu ³⁷⁶ -Nikola Hacı Kondori	Evail-i Za 64 / 29 Eylül-8 Ekim 1848	s.98-99
Ayvalık	-Nikola Matrados	Evail-i Z 64 / 29 Ekim-7 Kasım 1848	s.99
Yozgat	Aleksioğlu Yorgi	Evail-i M M 65 / 27 Kasım-6 Aralık 1848	s.100
Kula kazası ³⁷⁷	-	Evail-i Za 265 / 18-27 Eylül 1849	s.100-101
Gürün kasabası	-	Evail-i Muharrem 266 / 17-26 Kasım 1849	s.101
İzmir	-	Evail-i Muharrem 267 / 6-15 Kasım 1850	s.102
Filiba	-Dimitri veled-i Saklarya -Pavlaki veled-i Kavridoğlu -Yanko veled-i Yorgi -Dimitri veled-i Hristovlo	Evail-i C 67 / 3-12 Nisan 1851	s.103
Kula Kazası	Tinaş	Evahir-i Receb 67 / 22-31 Mayıs 1851	s.103-104
İstanbul	-Toros -Togodoski -Bağcıvanoğlu Dimitraki -Sandalcıoğlu Andon ³⁷⁸	Evahir-i Za 67 / 17-26 Eylül 1851	s.104
Yanya	-	Evahir-i Z 67 / 17-26 Ekim 1851	s.104
Konya ³⁷⁹	-Sava veled-i Yorgi -Lazari (Lazaros Kokoniyoğlu) -Hacı Sava veled-i Hacı Yorgi -Hacı Yosef veled-i Hacı Yani	Evasıt-ı Ra 68 / 4-13 Ocak 1852	s.105

³⁷⁶ Tüccarlar Nikola veled-i Hacı Kondola ve Baniko veled-i Mandıra için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105, (Evasıt-ı Ra 68 / 4-13 Ocak 1852).

³⁷⁷ Tüccarın adı belli olmayıp hizmetkârı ise Hacı Toma'dır. Bkz. aynı kişi ile ilgili BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 103-104, (Evahir-i Receb 67 / 22-31 Mayıs 1851).

³⁷⁸ Bağcıvanoğlu Dimitraki ve Sandalcıoğlu Andon için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.110, (Evasıt-ı Ra 69 / 23-31 Aralık 1852).

³⁷⁹ Konyalı Avrupa Tüccarı Lazari'nin adının Lazaros Kokoniyoğlu şeklinde verilmesine dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 101-102, (Evail-i S 66 / 17-26 Aralık 1849).

Samakov ³⁸⁰	-Zaharya veled-i Hacı Guro -Budacı veled-i Celbon	Evasıt-ı R 68 / 3-12 Şubat 182	s.106
Edremid	-Yorgi Hacı Kamicoğlu ³⁸¹	Evahir-i R 68 / 13-21 Şubat 1852	s.106
Isparta		Evahir-i Ca 68 / 13-22 Mart 1852	s.106
Selanik	-Yako Kapvano -Doka veled-i Nikola	Evasıt-ı Receb 68 / 1-10 Mayıs 1852	s.106-107
Edirne	-Yorgi Anastas Cebicoğlu -Nesim Musa Elfas ³⁸²	Evail-i Receb 68 / 21-30 Nisan 1852	s.107
Zağra-i Atık ³⁸³	-Yorgi veled-i Estevoto -Hoys veled-i Necail	Evasıt-ı Receb 68 / 1-10 Mayıs 1852	s.107
Manastır ³⁸⁴	-Yorgi Coli -Dimitri Pisita	Evahir-i Receb 68 / 11-20 Mayıs 1852	s.107
Beyrut	Nikola Mudavver ³⁸⁵	Evahir-i Receb 68 / 11-20 Mayıs 1852	s.107
Gemlik		Evail-i Ş 68 / 21-30 Mayıs 1852	s.108
Kızanlık	-Todori veled-i Osteban -Mihail Estafo	Evahir-i Ş 68 / 10-16 Haziran 1852	s.108
Tırnovi	-Hacı Minço veled-i Hacı Caco		s.108
Niğde / Çamardı kazası	Yorgi	Evasıt-ı L 68 / 29 Temmuz-7 Ağustos 1852	s.108-109
İstanbul ³⁸⁶	-Kirilos veled-i Pavlo-Valide hanı -Sakaoğlu Mardiros veled-i Karabet-Küçük Yeni han	Evasıt-ı Ra 69 / 23-31 Aralık 1852	s.110

³⁸⁰ Aynı tüccarlar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 125, (Evail-i M 277 / 23-29 Temmuz 1860).*

³⁸¹ Aynı tüccar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 124-125; BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 130.*

³⁸² Bir başka kayıta tüccarların adları Nesim Elfas ve Cebicoğlu şeklinde geçmektedir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 122-123.*

³⁸³ Tüccarlarla ilgili bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 125, (Evasıt-ı Rebiül-evvel 276 / 8-17 Ekim 1859).*

³⁸⁴ Tüccarlarla ilgili bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 124, (Evahir-i S 75 / 30 Eylül-8 Ekim 1858).*

³⁸⁵ Bir diğer hükümde tüccarın adı Mir Nikola Mudavver şeklinde yazılmıştır. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 116, (Evasıt-ı M 72 / 23 Eylül-2 Ekim 1855).*

³⁸⁶ Bu tüccarlarla ilgili bir diğer hüküm için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112, (Evahir-i Ca 270 / 19-21 Şubat 1854).*

Ankara	-Anastaş Küpecioğlu -Anastaş Algon Topoğlu	Evail-i Receb 69 / 10-19 Nisan 1853	s.111- 112
Konya ³⁸⁷	-Hristafi veled-i Hacı Lazari -Hacı Aleksi veledi Kostanti Değirmencioğlu	Evahir-i Za 69 / 26 Ağus- tos-4 Eylül 1853	s.112
İstanbul ³⁸⁸	- Eftehim Kırako-Valide hanı -Beşiktaşlıoğlu Agob-Büyük Han	Evahir-i Ca 270 / 19-28 Şubat 1854	s.112
Antalya ³⁸⁹	-Efraim Daniloğlu -Dimitri veled-i Vasil	Evail-i Receb 70 / 30 Mart- 8 Nisan 1854	s.112- 113
Bursa	Papasoğlu Simavni ³⁹⁰	Evasıt-ı Ca 71 / 30 Ocak-8 Şubat 1855	s.113
Alaiye /Alanya		Evahir-i Ca 71 / 9-18 Şubat 1855	s.114
Konya	-Halebli Dimitri	Evahir-i Ca 71 / 9-18 Şubat 1855	s.114- 115
Bursa	-Samakooğlu Anastaş -Serop Kırkor Celebciyan	Evasıt-ı L 271 / 27 Hazi- ran-6 Temmuz 1855	s.115- 116 ve 125
Bursa		Evasıt-ı S 72 / 23 Ekim-1 Kasım 1855	s.116- 117
Tekfurdağı	Atnaş	Evail-i C 72 / 8-17 Şubat 1856	s.117
Darende ³⁹¹		Evaist-ı Receb 72 / 18-27 Mart 1856	s.117- 119
İlbasan kazası	Hacı Sotri	Evahir-i Z 72 / 23 Ağustos- 1 Eylül 1856	s.119
Zağra-i Cedid	Hacı Bogo ³⁹²	Evail-i S 73 / 1-10 Ekim 1856	s.120

³⁸⁷ Aynı tüccarlar için bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 114-115, (Evahir-i Ca 271/ 9-18 Şubat 1855).

³⁸⁸ Tüccarlarla ilgili bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 115, (Evail-i Receb 71/ 20-29 Mart 1855); BOA. *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s.119, (Evahir-i Za 72 / 24 Temmuz-2 Ağustos 1856); BOA. *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 123.

³⁸⁹ Antalya'daki Avrupa tüccarlarının isimleri tüccar vekili tayini ile ilgili hükümde Dimitri veled-i Efraim Daniloğlu ve Vasil veled-i Dimitri şeklinde yazılmıştır. Defterdeki 262. hüküm. Bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 113, (Evail-i Ş 70 / 29 Nisan-8 Mayıs 1854).

³⁹⁰ Aynı tüccarla ilgili bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 125, (Evasıt-ı Rebiül-ahir 276 / 7-16 Kasım 1859).

³⁹¹ Hizmetkârı Şamhoğlu Nehabed veled-i Mlgon'dur. İstanbul Yaldızlı Han'da.

³⁹² Aynı tüccarla ilgili bkz. BOA., *A.DVN.DVE.d.*, no: 106 / I, s. 120, (Evahir-i S 73 / 21-29 Ekim 1856).

Çırpan kazası	Bogo	Evahir-i S 73 / 21-29 Ekim 1856	s.120
Filibeli	Yagob Bazergan	Evahir-i Ra 73 / 19-28 Kasım 1856	s.121
Şumnu	-Kostaki veled-i Döğmecioğlu Haci Vasil -Mako veled-i Raco	Evail-i C 73 / 27 Ocak-5 Şubat 1857	s.122
Mihaliç	Akkaşoğlu Abraham	Evail-i Receb 73 / 25 Şubat-6 Mart 1857	s.122
Edirne	-Margarid Haci Paço -Filibeli Bogos	Evail-i Za 73 / 23 Haziran-2 Temmuz 1857	s.122-123
Trablusşam	Müncebil Kofl	Evail-i Ra 74 / 20-29 Ekim 1857	s.123
İstanbul ³⁹³	-Toradonunoğlu Agob -Kirilos Pavlos-Valide hanı -Tokadhoğlu Minas-Büyük Yeni han	Evahir-i Ş 274 / 6-14 Nisan 1858	s.123
Manastır	-Dimitri Rope -Todoşaki Zani	Evahir-i S 75 / 30 Eylül-8 Ekim 1858	s.124
Edremid	-Lefteri veled-i Yorgi	Evasıt-ı C 275 / 16-25 Ocak 1859	s.124-125
Zağra-i Atık	-Kirivanco -Ağır Estobanco	Evasıt-ı Rebiül-evvel 276 / 8-17 Ekim 1859	s.125
İstanbul ³⁹⁴	-Estefan Parsinciyan -Cano Kostanidi	Evail-i Rebiül-evvel 277 / 17-26 Eylül 1860	s.126
Bergama	-Semizozğlu Serkiz ³⁹⁵	Evahir-i Şevval 1277 / 2-10 Mayıs 1861	s.126-127
Divriği kazası	-	Evahir-i Muharrem 278 / 29 Temmuz-7 Ağustos 1861	s.127
İstanbul	-İstavrakı Yevanidi -Ohannes Seropyan	Evasıt-ı Zilkade 278 / 10-19 Mayıs 1862	s.128
Köstence	Hoca David	Evahir-i Muharrem 279 / 19-28 Temmuz 1862	s.129
Edremid	-Lefteri Yorgi -Hiristo Dölov Yorgi -Yevakimoğlu Andon	Evail-i Rebiül-evvel 281 / 4-13 Ağustos 1864	s.130

³⁹³ Tüccarlardan Efthim Kiryako ve Toradonoğlu Agob için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s.115, (Evail-i Receb 71 / 20-29 Mart 1855); *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 119, (Evahir-i Za 72 / 24 Temmuz-2 Ağustos 1856); Tüccarlardan Kirilos Pavlos ve Tokadhoğlu Minas için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 126, (Evail-i Rebiül-evvel 277 / 17-26 Eylül 1860).

³⁹⁴ Aynı tüccarlar için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 128, (Evasıt-ı Zilkade 278 / 10-19 Mayıs 1862).

³⁹⁵ Tüccarın adının Serkiz Simonyan şeklinde verilmesine dair bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 132, (Evail-i Zilkade 281 / 28 Mart-6 Nisan 1865).

Kayseri	-Gûlbekyan Sahak -Haci Mihailoğlu Anastaş	Evasıt Rebiül-ahir 281 / 13-22 Eylül 1864	s.130
Ayvalık	Haci Nikola	Evahir-i Cemaziye'l-ahir 283 / 21-29 Kasım 1864	s.130-132
Bergama	-Anderya veled-i Haci Yani -Espero veled-i Yani	Evail-i Zilkade 281 / 28 Mart-6 Nisan 1865	s.132
Alaşehir	Yorgi Haci Kaviko ³⁹⁶	2 Zilkade 1283 / 8 Mart 1867	s.133-134
Lefkoşe	Hırabet	14 Receb 1284 / 11 Kasım 1867	s.135-136
İstanbul	Yorgaki veled-i Nikolos veled-i Yorgi	13 Ramazan 1284 / 8 Ocak 1868	s.136-138
Erzurum	Mağdis Güllab	7 Za 58 / 10 Aralık 1842	s.182

Ek 2: Avrupa Tüccarı Vekilleri (BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1)

Şehir	Eski tüccar vekilleri-İkamet Yerleri	Yeni tüccar vekilleri-İkamet Yerleri	Hüküm Tarihi	Defter sayfa no
İstanbul	-Dimitri Zafiroğlu (Valide hanı) -Nikola veled-i Yani Acı Çeşmeli	-İplikçi Kostantin (Galata) -Kilfor veled-i Mihaki Mirasyedi (Küçük Yeni han) ³⁹⁷	Evail-i Za 50 / 1-10 Mart 1835	s.9
Tırnovi		-Esteban veled-i Acı Nikola ³⁹⁸ -Simon veled-i Acı Niko	Evasıt-ı Za 250 / 11-20 Mart 1835	s.10
Edirne		Karabet (Rüstem Paşa hanı)	Evail-i Z 250 / 1-9 Nisan 1835	s.11
Niş	-Kostanti veled-i Todori -Adam veled-i Kostantin	-Kostanti veled-i Todori -Adam veled-i Kostantin	Evasıt-ı Z 250 / 10-19 Nisan 1835	s.12
Bergama		-Acı Simon veled-i Mardebros -Dimitri veledi Polişyani ³⁹⁹	Evail-i Ra 251 / 27 Haziran-6 Temmuz 1835	s.13

³⁹⁶ BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 134-135, (14 Rebiül-evvel 1284 / 16 Temmuz 1867).

³⁹⁷ Kilfor veled-i Mihaki Mirasyedi adlı tüccarın adı diğer hükümlerde Kırkor veled-i Mihaki Mirasyedi şeklinde yazılmıştır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 25 ve 65.

³⁹⁸ Bir başka hükümde tüccar vekilinin adı Esteban veled-i Haci Nikola şeklinde verilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 108.

Filibe		-Evanis veled-i Bedros İpliyan -Petro Babazaki	Evail-i Ra 251 / 27 Haziran-6 Temmuz 1835	s.13-14
İzmir		-Aci Hristo veled-i Aci Musa Folani ⁴⁰⁰ -Filboz veled-i Markos	Evail-i L 251 / 29- 29 Ocak 1836	s.18
Bursa		-Terpot veled-i Nikolayeti -Aci Karabet veled-i Bedros Zavisoglu	Evail-i Ş 51 / 22 Kasım-1 Aralık 1835	s.18
Edirne		-Karabet veled-i Kirkor -Banako veled-i Yorgi ⁴⁰¹	Evail-i N 51-30 Aralık 1835	s.18
Lefkoşe		-Artin veled-i Aci Bogos -Nikola Heyl Trablus	Evail-i N 51-30 Aralık 1835	s.18
İstanbul	-Kirkor veled-i Mihaki Mirasyedi ⁴⁰² -İplikçi Kostantin	-Fethale veled-i Pobos Gazban -Fenerli Aleksandri veled-i Yorgi ⁴⁰³	Evail-i Za 50 / 1-10 Mart 1835	s.25
İstanbul	-Fethale Gazban -Fenerli Aleksandri veled-i Yorgi	-Jozef Haccar (Büyük Yeni han) -Fenerli Aleksandri (Valide han) ⁴⁰⁴	Evail-i C 253 / 2-11 Eylül 1837	s.35
Edirne		-Mihal veled-i Estoban -Bogos veled-i Tosyan	Evahir-i Ş 253 / 20- 28 Kasım 1837	s.38
Ayvalık		-Mihail Çoka -Nikola Pandezdilo ⁴⁰⁵	-	s.38

³⁹⁹ Bir diğer hükümde tüccarların adları Dimitri veled-i Polışyani ve Hacı Simon şeklinde verilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 117, (Evahir-i S 72 / 2-10 Kasım 1855).

⁴⁰⁰ Aynı tüccar vekili için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 59-60.

⁴⁰¹ Aynı tüccarların vekillikleri için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s.20, (Evahir-i Za 251 / 28 Şubat-8 Mart 1835).

⁴⁰² Aynı tüccar vekillerine dair bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 9.

⁴⁰³ Fenerli Aleksandri veled-i Yorgi'nin tayinine dair hüküm için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 25, (Evail-i Za 50 / 1-10 Mart 1835).

⁴⁰⁴ Tüccar vekillikleri süresi bitmesine rağmen bir sene daha vekil tayin edilmelerine dair bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s.45, (Evahir-i Ra 54 / 14-23 Haziran 1838); *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 51, (Evahir-i Za 254 / 5-14 Şubat 1839); *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s.63, (Evail-i B 57 / 19-28 Ağustos 1841)

⁴⁰⁵ Aynı zamanda Ayvalık'ta Avrupa tüccarı olan bu kişinin ismi farklı şekillerde yazılmıştır. Bkz. Nikola veled-i Pander Frilo. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 14 veya Nikola Bandozpolo için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1*, s. 34.

Siroz		-Tifo veled-i Tomba -Aci Ramo veled-i Aci Razaro	Evahir-i S 54 / 16-24 Mayıs 1838	s.43
İzmir		-Anastas veled-i Yako ⁴⁰⁶ -Todori Gebeşoğlu	Evasıt-ı N 254 / 28 Kasım-7 Aralık 1838	s.48-49
Edirne		-Yorgi Bekçioğlu -Artin Yankioğlu	Evahir-i N 254 / 8-17 Aralık 1838	s.49
Filibe ⁴⁰⁷		-Civani Papa Yorgi -Haci Mihalaki Papa Dimitri	Evahir-i Za 254 / 5-14 Şubat 1839	s.51-52
Tekfurdağı		-Artin veled-i Agob Tarakcioğlu -Angili veled-i Aci Andon Alfanosti	Evail-i S 255 / 16-25 Nisan 1839	s.53
Midilli ⁴⁰⁸		-Vasilyos veled-i Dimitri -Simo veled-i Fotino	Evasıt-ı Ra 55 / 25 Mayıs-3 Haziran 1839	s.55
İzmir ⁴⁰⁹		-Anastaş veled-i Yako -Haci Hristo veled-i Haci Musa	Evahir-i S 56 / 24 Nisan-2 Mayıs 1840	s.59.
Edirne		-Karabet veled-i Aci Agob Banatırbekyan -Banako veled-i Yorgi ⁴¹⁰		s.59.
Edremit		-Aci Yorgi veled-i Aci Dimitri -Vasil veled-i Mandre		s.59
Bursa ⁴¹¹		-Yorgi veled-i Pavlidi -Karabet Menasoğlu		s.60
Ayazmend		-Mihal veled-i Haci Angiliçoğa -Nikola veled-i Manol	Evasıt-ı L 57/ 26 Kasım-5 Aralık 1841	s.60

⁴⁰⁶ Aynı tüccar vekili için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 58; Yine tüccar vekâleti için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 105, s. 112.

⁴⁰⁷ Derkenar kaydında tüccar vekillerinin görev sürelerinin Evahir-i Za 63 / 31 Ekim-9 Kasım 1847 tarihinde bittiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiği belirtilmiştir.

⁴⁰⁸ Tüccar vekilinin adı bir diğer hükümde Vasil veled-i Dimitri şeklinde yazılmıştır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 60.

⁴⁰⁹ Derkenar kaydında tüccar vekillerinin görev sürelerinin Evasıt-ı Ra 68 / 4-13 Ocak 1852 tarihinde bittiği notu düşülmüştür.

⁴¹⁰ Aynı tüccar vekilleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 65, (Evahir-i M 58 / 4-13 Mart 1842).

⁴¹¹ Aynı tüccar vekilleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / 1, s. 84-85, (Evail-i Receb 61/ 6-15 Temmuz 1845).

Haleb		-Dellaloğlu Abdullah -Macisioğlu Neton	Evahir-i Ra 257 / 13-22 Mayıs 1841	s.62
İstanbul	-Jozef Haccar -Fenerli Aleksandri	-Nibodos veled-i Foti (Galata) -Agob veled-i Bedros Davidoglu (Perşembe Pazarı)	Evail-i B 57 / 19-28 Ağustos 1841	s.63
Edirne	-Karabet veled-i Acı Agob Banatırbekyan -Banako veled-i Yorgi ⁴¹²	-Hacı Karabet -Hacı Melgarib	Evahir-i M 58 / 4- 13 Mart 1842	s.65
Edremid	-Mihail veled-i Hacı Panaki -İstoraki veled-i Hacı Anfenosti		Evasıtı C 259 / 9- 18 Temmuz 1843	s.73
Midilli	-Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca -Manol İsaki	-Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca -Mihail Papasoğlu ⁴¹³	Evahir-i M 61 / Şubat başı 1845	s.83
Bursa	-Yorgi veled-i Pavlidi -Karabet Menasoğlu	-Anastaş Karaoğluoğlu -Abdullah veled-i Anton	Evail-i Receb 61 / 6-15 Temmuz 1845	s.84-85
Edremid	-Mihail veled-i Hacı Banaki -Estoraki veled-i Anafosti	-Mihail veled-i Hacı Banaki -Estoraki veled-i Anafosti	Evahir-i Ş 61 / 25 Ağustos-2 Eylül 1845	s.86-87
Kıbrıs / Lefkoşe	-Mihail veled-i Habaz	-Mihail veled-i Habaz -Estefani veled-i Kirkor	Evasıtı Za 62 / 31 Ekim-9 Kasım 1846	s.91
Filiba	-	-	Evahir-i Za 63 / 31 Ekim-9 Kasım 1847	s.93-94
Yanya		-Yani Daci -Nikolaki veled-i Kostantin Atnaş	Evasıtı Ca 64 / 15- 24 Nisan 1848	s.94
Midilli	-Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca -Simo veled-i Fotino	-Baniko Mandıraoğlu -Nikola Hacı Kondori ⁴¹⁴	Evail-i Za 64 / 29 Eylül-8 Ekim 1848	s.98-99

⁴¹² Aynı tüccar vekilleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 59 ve 65.

⁴¹³ Bir yıl sonra tüccar vekâleti süreleri bitmiş olup Mihail veled-i Hacı Dimitri Alaca görevine devam ederken Mihail Papasoğlu'nun yerine ise Simmo Fotino tayin edilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 89-90, (Evail-i M 62 / 1-9 Ocak 1846).

⁴¹⁴ Bir başka hükümde bu tüccar vekillerinin adları Baniko veled-i Mandıra ve Nikola veled-i Hacı Kondola şeklinde yazılmıştır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105, (Evasıtı Ra 68 / 4-13 Ocak 1852).

Konya		-Sava veled-i Yorgi -Lazaros Kokoniyozoğlu	Evail-i S 66 / 17-26 Aralık 1849	s.101- 102
Filibe	-Dimitri veled-i Saklarya -Pavlaki veled-i Kavridoğlu	-Yanko veled-i Yorgi -Dimitri veled-i Hristovlo	Evail-i C 67 / 3-12 Nisan 1851	s.103
İstanbul	-Toros -Togodoski	-Bağcıvanoğlu Dimitraki (Büyük Yeni han) -Sandalcıoğlu Andon (Sünbüllü Han)	Evahir-i Za 67 / 17- 26 Eylül 1851	s.104
Konya	-Sava veled-i Yorgi -Lazari ⁴¹⁵	-Haci Sava veled-i Haci Yorgi -Haci Yosef veled-i Haci Yani ⁴¹⁶	Evasıt-ı Ra 68 / 4- 13 Ocak 1852	s.105
İzmir ⁴¹⁷	-Haci Hristo Canbazoğlu -Anastaş veled-i Bakon	-Haci Panapot veled-i Haci Musa -Anastaş veled-i Bakon	Eavıst-ı Ra 68 / 4- 13 Ocak 1852	s.105
Midilli	-Nikola veled-i Haci Kondola -Baniko veled-i Mandi- ra	-Mi hail Papasoğlu -Baniko veled-i Man- dıra	Evasıt-ı Ra 68 / 4- 13 Ocak 1852	s.105
Bursa	-Anastaş Karaoğlu -Abdullah veled-i Andon	-Anastaş Karaoğlu -Abdullah Parmaksızoğlu	Evasıt-ı R 68 / 3-12 Şubat 1852	s.105
Samakov ⁴¹⁸		-Zaharya veled-i Haci Guro -Budacı veled-i Celbon	Evasıt-ı R 68 / 3-12 Şubat 1852	s.106

⁴¹⁵ Aynı tüccarların tüccar vekili tayinine dair ve tüccar Lazaros Kokoniyozoğlu'nun adının Lazari şeklinde yazılmasına dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105, (Evasıt-ı Ra 68 / 4-13 Ocak 1852).

⁴¹⁶ Aynı tüccarların vekillikleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112, (Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853).

⁴¹⁷ Derkenar kaydında Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853 tarihinde vekillerin süresinin dolduğu ve birisinin görevinde devam edeceği diğerinin yerine ise yeni bir vekil atandığı belirtilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 105.

⁴¹⁸ Derkenar kaydında tüccarların vekâletlerinin süresinin bittiği ancak görevlerine devam edeceklerine dair not yazılmıştır. Tarih: Evail-i Muharrem 77 / 20-29 Temmuz 1860. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 125, (Evail-i M 277 / 23-29 Temmuz 1860).

Edremid ⁴¹⁹	-Mihail veled-i Panaki Arslan -İstoraki veled-i Hacı Anfenosti	-Mihail veled-i Panaki Arslan -Yorgi Hacı Kamico oğlu ⁴²⁰	Evahir-i R 68 / 13-21 Şubat 1852	s.106
Selanik		-Yako Kapvano -Doka veled-i Nikola	Evasıt-ı Receb 68 / 1-10 Mayıs 1852	s.106-107
Edirne ⁴²¹	-Hacı Karabet veled-i Ohannes -Hacı Margarid	-Yorgi Anastas Cebicoğlu -Nesim Musa Elfas ⁴²²	Evail-i Receb 68 / 21-30 Nisan 1852	s.107
Zağra-i Atık ⁴²³		-Yorgi veled-i Estevoto -Hoys veled-i Necail	Evasıt-ı Receb 68 / 1-10 Mayıs 1852	s.107
Manastır ⁴²⁴		-Yorgi Coli -Dimitri Pisita	Evahir-i Receb 68 / 11-20 Mayıs 1852	s.107
Beyrut ⁴²⁵		Nikola Mudavver	Evahir-i Receb 68 / 11-20 Mayıs 1852	s.107
Kızanlık		-Todori veled-i Osteaban -Mihail Estafo	Evahir-i Ş 68 / 10-16 Haziran 1852	s.108
Turnovi		-Esteban veled-i Hacı Nikola ⁴²⁶ -Hacı Minço veled-i Caco		s.108

⁴¹⁹ Derkenar kaydında tüccar vekillerinin vekâletlerinin süresinin bittiği ancak birisinin görevine bir diğerinin ise değiştirilmesine karar verilmiştir. Tarih: Evasıt-ı C 75 / 16-25 Ocak 1859.

⁴²⁰ Tüccar vekilleri için bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 124-125, (Evasıt-ı C 275 / 16-25 Ocak 1859).

⁴²¹ Bu tüccar vekillerinin isimleri bir başka hükümde Hacı Karabet ve Hacı Melgarib şeklinde verilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 65, (Evahir-i M 58 / 4-13 Mart 1842).

⁴²² Evail Za 73 / 23 Haziran-2 Temmuz 1857 tarihli derkenar kaydında tüccarların vekâlet sürelerinin bittiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiği belirtilmiştir. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.107, s. 122-123.

⁴²³ Evasıt Rebiül-evvel 76 / 8-17 Ekim 1859 tarihli bir derkenar kaydında tüccar vekillerinin görev sürelerinin bittiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiği bilgisi vardır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 107.

⁴²⁴ Evahir-i S 75 / 1-9 Ekim 1858 tarihli bir derkenar kaydında tüccar vekillerinin görev sürelerinin bittiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiği bilgisi vardır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 107.

⁴²⁵ Evail-i L 69 / 8-17 Temmuz 1853 tarihli bir derkenar kaydında tüccar vekilinin görev süresinin bittiği ama görevine devam edeceği bilgisi vardır. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 107; Nikola Mudavver'in vekâlet görevine bir kez daha tayin edildiğine dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 110, (Evail-i L 69 / 8-17 Temmuz 1853); Tüccar vekilinin adının Mir Nikola Mudavver şeklinde verilmesi ve vekâlet görevine tekrar atandığına dair bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 116, (Evasıt-ı M 72 / 23 Eylül-2 Ekim 1855).

⁴²⁶ Bir başka hükümde tüccar vekilinin adı Esteban veled-i Acı Nikola şeklinde verilmiştir. Bkz. BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 10.

Bursa	-Anastaş Karaoğlu -Abdullah veled-i Parmaksızoğlu	-Anastaş Karaoğlu -Abdullah Berdahcioğlu ⁴²⁷	Evası-ı M 69 / 25 Ekim-3 Kasım 1852	s.109
İstanbul	-Bağcıvanoğlu Dimitraki -Sandalcioğlu Andon	-Kirilos veled-i Pavlo (Valide hanı) -Sakaoğlu Mardiros veled-i Karabet (Küçük Yeni han)	Evası-ı Ra 69 / 23-31 Aralık 1852	s.110
Ankara		-Anastaş Küpecioğlu -Anastaş Algon Topoğlu	Evail-i Receb 69 / 10-19 Nisan 1853	s.111-112
İzmir	-Anastaş veled-i Yako -Haci Panapot veled-i Haci Musa	-Anastaş veled-i Yako -Tekfur veled-i Bogos	Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853	s.112
Konya	-Haci Sava veled-i Haci Yorgi -Haci Yosef veled-i Haci Yani	-Hristaşi veled-i Haci Lazari -Haci Aleksi veledi Kostanti Değirmencioğlu	Evahir-i Za 69 / 26 Ağustos-4 Eylül 1853	s.112
İstanbul	-Kirilos veled-i Pavlo -Sakaoğlu Mardiros veled-i Karabet	-Eftehim Kırıyako (Valide hanı) -Beşiktaşhoğlu Agob (Büyük Yeni Han) ⁴²⁸	Evahir-i Ca 270 / 19-28 Şubat 1854	s.112
Antalya ⁴²⁹		-Efraim Daniloğlu -Dimitri veled-i Vasil	Evail-i Receb 70 / 30 Mart-8 Nisan 1854	s.112-113
Bursa	-Anastaş Karaoğlu	-Anastaş Karaoğlu ⁴³⁰ -Papasoglu Simavni ⁴³¹	Evası-ı Ca 71 / 30 Ocak-8 Şubat 1855	s.113

⁴²⁷ Evail-i C 71 / 19-28 Şubat 1855 tarihli derkenar kaydında tüccarların vekâletlerinin sürelerinin bittiği birisinin görevine devam edeceğini diğerinin ise değiştirildiği bilgisi vardır. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 109*; Abdullah Berdahcioğlu'nun yerine Papasoglu Simavni tüccar vekili tayin edilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 113*, (Evası-ı Ca 71 / 30 Ocak-8 Şubat 1855).

⁴²⁸ Derkenar kaydında Evail-i Receb 71 / 20-29 Mart 1855 tarihinde bu tüccarların vekâletlerinin devamı için not düşülmüştür. Bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 112*; Bu tüccarların vekâletlerinin devamı hakkındaki hüküm için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 115*, (Evail-i Receb 71 / 20-29 Mart 1855).

⁴²⁹ Antalya'daki Avrupa tüccarı için tayin edilen tüccar vekillerinin adları bir diğer hükümde Dimitri veled-i Efraim Daniloğlu ve Vasil veled-i Dimitri şeklinde yazılmıştır. Defterdeki 262. hüküm. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 113*, (Evail-i Ş 70 / 29 Nisan-8 Mayıs 1854).

⁴³⁰ Tüccar vekili Anastaş Karaoğlu'nun tüccarların işleri hususunda gösterdiği itina ve dikkatten dolayı görevine devam edeceğine dair bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 115*, (Evail-i C 271 / 19-28 Şubat 1855); Yaklaşık altı ay sonra Anastaş Karaoğlu'nun ölümü ile yerine Samakooğlu Anastaş tayin edilmiştir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 115-116*, (Evası-ı L 271 / 27 Haziran-6 Temmuz 1855). Yine aynı hüküm üzerine düşülen derkenar kaydında tüccar vekilinin ölümü ile Evahir-i Ra 276 / 18-27 Ekim 1859 tarihinde yerine başkasının tayin edildiği belirtilmiştir.

	-Abdullah veled-i Parmaksızoğlu			
Konya	-Hristafi veled-i Hacı Lazari -Hacı Aleksi veledi Kostanti Değirmencioğlu	-Hacı Aleksi veledi Kostanti Değirmencioğlu -Halebli Dimitri	Evahir-i Ca 71 / 9- 18 Şubat 1855	s.114- 115
Bursa	-Anastaş Karaoğlu	-Samakooğlu Anastaş	Evasıt-ı L 271 / 27 Haziran-6 Temmuz 1855	s.115- 116
Bergama	-Hacı Simon -Dimitri veledi Polişyani	-Dimitri veled-i Polişyani -Dimitri veled-i Palopolo ⁴³²	Evahir-i S 72 / 2-10 Kasım 1855	s.117
İstanbul	-Eftehim Kiryako (Valide hanı) -Beşiktaşhoğlu Agob (Büyük Yeni han)	-Eftehim Kiryako (Valide hanı) -Toradonunoğlu Agob ⁴³³	Evahir-i Za 72 / 24 Temmuz-2 Ağustos 1856	s.119
Şumnu		-Kostaki veled-i Döğmecioglu Hacı Vasil -Mako veled-i Raco	Evail-i C 73 / 27 Ocak-5 Şubat 1857	s.122
Edirne	-Cebicoğlu -Nesim Elfaz	-Margrid Hacı Panço -Filibeli Bogos	Evail-i Za 73 / 23 Haziran-2 Temmuz 1857	s.122- 123
Trablusşam		Müncebil Kofl	Evail-i Ra 74 / 20- 29 Ekim 1857	s.123
İstanbul ⁴³⁴	-Eftehim Kiryako -Toradonunoğlu Agob	-Kirilos Pavlos (Valide hanı) -Tokadhoğlu Minas (Büyük Yeni han) ⁴³⁵	Evahir-i Ş 274 / 6- 14 Nisan 1858	s.123

⁴³¹ Evail-i C 71 / 19-28 Şubat 1855 tarihli derkenar kaydında tüccarların vekâletlerinin sürelerinin bittiği birisinin görevine devam edeceğini diğerinin ise değiştirdiği bilgisi vardır. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I*, s. 109; Abdullah Berdahcioğlu'nun yerine Papasoğlu Simavni tüccar vekili tayin edilmiştir.

⁴³² Bu iki tüccarın görev sürelerinin bittiği, birisinin görevine devam edeceği, diğerinin yerine ise başkasının tayin edildiğine dair derkenar kaydı için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I*, s. 117, (Evahir-i Şevval 277 / 2-10 Mayıs 1861).

⁴³³ Derkenar kaydında ve defterdeki 276 numaralı hükümde tüccar vekilinin görev süresinin bittiği, Evahir-i Ş 74 / 6-14 Nisan 1858 tarihinde tekrar bu göreve tayin edildiği belirtilmiştir. Bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I*, s. 119.

⁴³⁴ Tüccar vekillerinden Eftehim Kiryako ve Toradonunoğlu Agob için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I*, s. 115, (Evail-i Receb 71 / 20-29 Mart 1855); *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I*, s. 119, (Evahir-i Za 72 / 24 Temmuz-2 Ağustos 1856).

⁴³⁵ Derkenar kaydında tüccar vekili olan Kirilos Pavlos ve Tokadhoğlu Minas'ın görev sürelerinin bittiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiğine dair Evail-i Rebiül-evvel 277 / 17-26 Eylül 1860 tarihli bir

Manastır	-Yorgi Coli -Dimitri Pisita	-Dimitri Rope -Tudoşaki Zani	Evahir-i S 75 / 30 Eylül-8 Ekim 1858	s.124
Edremid	-Mihail veled-i Panaki Arslan -Yorgi Hacı Kamicooğlu	-Yorgi Hacı Kamicooğlu -Lefter veled-i Yorgi	Evasıt-ı C 275 / 16- 25 Ocak 1859	s.124- 125
Zağra-i Atik	-Yorgi veled-i Estevoto -Hoys veled-i Necaıl	-Kirivanco -Ağır Estobanco	Evasıt-ı Rebiül- evvel 276/ 8-17 Ekim 1859	s.125
Bursa	-Papasoğlu Simavni -Samakolu Anastaş	-Abdullah Andon Berdahcıoğlu -Serop Kirkor Celebcıyan	Evasıt-ı Rebiül-ahir 276 / 7-16 Kasım 1859	s.125
İstanbul	-Kirilos Pavlos -Tokadlıoğlu Minas	-Estefan Parsinciyan -Cano Kostanidi	Evail-i Rebiül-evvel 277 / 17-26 Eylül 1860	s.126
Bergama	-Dimitri veled-i Palopolo -Dimitri veledi Polisyani	-Dimitri veled-i Palopolo -Semizoğlu Serkiz	Evahir-i Şevval 1277 / 2-10 Mayıs 1861	s.126- 127
İstanbul	-Estefan Parsinciyan -Cano Kostanidi	-İstavrakı Yevanidi -Ohannes Seropyan ⁴³⁶	Evasıt-ı Zilkade 278 / 10-19 Mayıs 1862	s.128
Edremid	-Lefteri Yorgi -Hırısto Dölov Yorgi	-Yevakimoğlu Andon -Yorgaki Hacı Kamico	Evail-i Rebiül-evvel 281 / 4-13 Ağustos 1864	s.130
Kayseri		-Gülbekyan Sahak -Hacı Mihailoğlu Anastaş	Evasıt Rebiül-ahir 281 / 13-22 Eylül 1864	s.130
Bergama	-Dimitri veled-i Panpolo -Serkiz Simonyan ⁴³⁷	-Anderya veled-i Hacı Yani -Espero veled-i Yani	Evail-i Zilkade 281 / 28 Mart-6 Nisan 1865	s.132
Yanya		-Nikola veled-i Kostandi Atnaş -Yevan Lambeyi	Evasıt-ı Zilhicce 281 / 7-16 Mayıs 1865	s.132- 133

kayıt vardır. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s.123*; Derkenar kaydındaki atama hükmü için bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 126*.

⁴³⁶ Abdülaziz'in tahta cülusu nedeni ile vekillik beratlarının yenilenmesi hakkında bkz. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 129*, (Evail-i Şaban 280 / 11-20 Ocak 1864).

⁴³⁷ Diğer bir hükümde tüccar vekillerinin isimleri Dimitri veled-i Palopolo ve Semizoğlu Serkiz şeklinde verilmektedir. *BOA., A.DVN.DVE.d., no: 106 / I, s. 126-127*, (Evahir-i Şevval 1277 / 2-10 Mayıs 1861).

Ek 3: Der-İ 'Aliyyede Mütemekkin Avrupa Tüccarı Nazırlarının Mührüdür
(BOA., kK.d. no. 7538, s.27)

ویدع جنسی لوب بخاری قلد لوب
مهر

POLONEZKÖY (ADAMPOL) (1842-1922)

-Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat-

HACER TOPAKTAŞ*

1414'ten itibaren diplomatik ilişkilerin sürdürüldüğü Lehistan ile Osmanlı Devleti'nin münasebetleri XVIII. yüzyıl sonu itibarıyla farklı boyutlara bürünmüştür.¹ XVIII. yüzyılın ikinci yarısını talihsiz bir süreç içerisinde geçiren Lehistan, 1772, 1793 ve 1795'teki Rusya, Prusya ve Avusturya'nın paylaşımlarının ardından siyasi bir teşekkül olarak varlığını yitirdi. Lehistan'ın siyasi ve idari yapısının getirdiği zaafiyet, Lehistan'ın XVIII. yüzyıl ikinci yarısında topraklarını kaybetmesine ve bahsi geçen komşuları tarafından paylaşımına uğramasına neden oldu. Zira Lehistan, devlet yapısı gereği Sejm denen meclisin oylarıyla kralını belirlemekteydi. Ayrıca asilzadelerin devlet yönetimindeki etkisi diğer devletlere nazaran çok daha güçlüydü. Bu ise devlete zaafiyetler ve güç kayıpları yaşatmaktaydı. Bu durum diğer devletlerin Lehistan'ın iç işlerine müdahalesine zemin hazırlıyordu. Öyle ki 1733-1738 yıllarında *Lehistan Veraset Savaşları* yaşandı. Söz konusu yüzyılda Rusya'nın Lehistan üzerindeki etkisi peyderpey arttı ve yüzyıl sonunda doruğuna ulaştı. Özellikle üçüncü paylaşım sonrası bağımsızlığını tamamen yitirmesi dolayısıyla birçok Leh çareyi çeşitli ülkelere göç etmekte buldu. Komşusu ve Karlofça Antlaşması'ndan (1699) beri dost olduğu Osmanlı Devleti topraklarına da sığınan Lehler, 1793'teki ikinci paylaşım ile beraber gruplar halinde Boğdan topraklarından başlamak üzere Osmanlı Devleti'ne iltica etti. Osmanlı Devleti bütün

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Leh Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE, hacertopaktas@gmail.com

¹ Osmanlı-Leh ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Brill, Leiden 2000; Kemal Beydilli, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien*, München 1976; Nigar Anafarta, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler*, [y.y.], İstanbul 1979; XVIII. yüzyıl Osmanlı-Leh ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Hacer Topaktaş, *Osmanlı Sefâretnâmeleri Işığında 1730-1763 Yıllarında Osmanlı Devleti ile Lehistan/Polonya Arasında Diplomatik İlişkiler*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2005; aynı yazar, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri : Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)*, *Türk Tarih Kurumu Yay.*, Ankara 2014. XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Leh ilişkilerine dair bazı belgeler için bkz. Musa Şaşmaz, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*, Altın Post Yay., Ankara 2013. Polonya'da Türk tarihine dair yapılmış çalışmalarla ilgili bkz. Hacer Topaktaş, "Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarih yazımında Türkler ve Türkiye", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (TALİD) C.8, sy. 15, İstanbul 2011, s. 537-590.

XVIII. yüzyıl boyunca ve özellikle ilk paylaşımdan (1772) sonra Lehistan'ın varlığının Doğu Avrupa'nın bekâsı açısından şart olarak görmektedir. Zira Lehistan'ın Doğu Avrupa'da var oluşu, uluslararası dengelerin sağlanması ve kendi bekâsı açısından da gereklidir. Babiâli'nin Doğu Avrupa'da dengelerin kendi aleyhine ve Rusya lehine değişmesinden rahatsız olması ve Rus ilerlemesinden etkilenen iki önemli devlet olarak Osmanlı Devleti ve Lehistan'ı ortak paydada birleştirmişti. Fakat 1790-1792 yıllarında gündeme gelen ve imza edilmesi Babiâli tarafından kuvvetle istenen ve Osmanlı-Prusya ve İsveç ittifaklarıyla genişletilecek Osmanlı-Leh ittifak projesi imzalanamayıp akim kalmıştı.² Lehistan elçisi Franciszek Piotr Potocki'nin çabaları Lehistan Sejmi'ni (meclisi) ve Kral Poniatowski'yi razı etmeye yetmedi.³ Fakat Osmanlı yönetimi 1795'teki üçüncü paylaşım sonrasında da Lehistan'ın bağımsızlığını yeniden kazanması için desteğini sürdürdü.

Lehistan'da ortaya çıkan 1831 Kasım Ayaklanması'nı takiben daha da büyüyen mesele karşısında Lehler, Lehistan'ın ünlü ailelerinden Czartoryskiler'den Adam Jerzy Czartoryski önderliğinde teşkilatlanma yoluna gitmişti. 1836'dan beri başlatılan bu girişimler ancak 1840'larda meyvesini verdi.⁴ Bu dönemde Paris ve Londra merkezli çalışan meşhur *Hotel Lambert*⁵ en önemli direniş bürosuydu. XIX. yüzyılda Rusya'nın Osmanlı Devleti toprakları üzerinde genişlemesinden İngiltere'nin ticarî ve siyasî çıkarlarının olumsuz etkilenmesi dolayısıyla İngiltere, Rusya'nın ilerlemelerini engellemeye yönelik politikalar yürütmeye başlamıştı.⁶ Düşünülen planlardan birisi de Rusya'nın Kafkasya ordusundan kaçarak Çerkeslere sığınan Lehleri organize ederek Ruslara karşı kullanmaktı.⁷ Bu bağlamda bu işin en iyi örgütleneceği merkez olarak da Osmanlı başkenti görülüyordu. Adam Jerzy Czartoryski'nin teşvikiyle 1841'de İstanbul'da *Şark Ajansı* kuruldu. Ajansı kurmak için Michał Czaykowski yani Mehmed Sadık Paşa 1841'de İstanbul'a gelerek Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerde

² 1790 Osmanlı-Prusya ittifakı ile ilgili olarak bkz. Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1984.

³ Bu konuda bkz. Hacer Topaktaş, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri*.

⁴ Agata Nowak, *Adam pol – Polonezköy- polska osada w Turcji jako ilustracja stosunków polsko-tureckich w XIX i XX wieku*, Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, Wydział Studiów Międzynarodowych i Dyplomacji, Praca Magisterska, Łódź 2010, s. 42.

⁵ Hotel Lambert faaliyetleri için bkz. Barbara Konarska, *W kriegu Hotel Lambert, Władysław Żamoyski w latach 1832-1847*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1971; M. H. Dziewanowski, "1848 and Hotel Lambert", *Slavonic and East European Review*, 26/67, 1948, ss. 361-373.

⁶ Adam Jerzy Czartoryski'nin İngiltere faaliyetleri için bkz. Radosław Paweł Żurawski vel Grajewski, *Działalność księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wielkiej Brytanii (1831-1832)*, Semper, Warszawa 1999; aynı yazar, *Wielka Brytania w "dyplomacji" księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832-1841)*, Semper, Warszawa 1999.

⁷ Abdullah Temizkan, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 28, 2007, s. 365-367; Konarska, *a.g.e.*, s. 154-165.

bulundu.⁸ Bu ajans Lehistan'dan gelen göçmenlerin gayrı resmî temsilciliği olduğu kadar, Lehistan'ın yeniden bağımsızlığını kazanması yönünde yürütülecek hareketlerin merkezi olarak da işlev görecekti ve Balkanlar'daki Slav kökenli Osmanlı vatandaşlarının yardımıyla Rusya'nın Panslavizm hareketlerine engel olmaya çalışacaktı.⁹ Yapılan girişimler birkaç yıl daha sürerken Rusların şiddetli protestolarına maruz kalsa da 1847'de Władysław Zamoyski İstanbul'a geldi. Adam Jerzy Czartoryski ve ekibi Lehistan'ın hürriyetinin yeniden kazanılması için birlik beraberliği ve direnişi öngörüyordu.¹⁰ Düşünülen projelere maddî destek de veren Babiâli, 1848 Ayaklanması sonrası Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar ve Leh mültecilere de Rusya'nın baskısına rağmen kucak açmıştı.¹¹ Kendi tebaası olduğu gerekçesiyle iade edilmelerini talep eden Rusya'ya karşı bu kişilerin İslamiyet'i seçerek bu zorunluluktan kurtulmaları önerildi. Böylece birçoğu din değiştirerek Müslüman oldu.¹² Mehmed Sadık Paşa yani Michał Czajkowski bunlardan biridir.¹³ 1853'te Kırım Savaşı dolayısıyla ciddi bir subay kadrosuna ihtiyaç duyan Babiâli, Adam Jerzy Czartoryski'den Sadık Paşa vasıtasıyla subay göndermesini istedi. Bu gelişmeyle beraber I. Kazak Alayı kurulmuş oldu ve bazı Lehler de bu alaya dahil edildi.¹⁴ Ardından Zamoyski önderliğinde *Sultan'ın Kazakları* denen II. Kazak Alayı kuruldu ve bu alay İngilizlerin komutasında savaşta hizmette bulunacaktı.¹⁵ Hatta bu alayda gönüllü Yahudiler de

⁸ Grzegorz Piwnicki, *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na Początku XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszawek, Toruń 2001, s. 174; Józef Andrzej Teslar, "Unpublished Letters of Adam Czartoryski and Władysław Zamoyski to Lord Dudley C. Stuart and Earl of Harrowby, 1832-1861", *Slavonic and East European Review*, 29/72, 1950, (s. 153-176), s. 160; Musa Gümüş, "Mehmed Sadık Paşa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı", *Turkish Studies*, sy. 5/3, 2010, s. 1366-1370.

⁹ Bu konuda bkz. Jerzy Skowronek, *Sprzymierzeńcy Narodów Bałkańskich*, PWN, Warszawa 1983.

¹⁰ Bkz. B. Czart. rkps. 5492: 397-400.

¹¹ Bkz. Bayram Nazır, *Osmanlı'ya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007; Musa Gümüş, *1848 İhtidalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecileri'nin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakunçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

¹² Piwnicki, a.g.e., s. 175; Lucyna Antonowicz-Bauer, "Polonezköy (Adampol) Tarihi", *Polonezköyü* içinde, ed. Lucyna Antonowicz-Bauer, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1990, s. 12-14; Temizkan, *Lobi Faaliyetleri*, s. 380.

¹³ Bkz. Kazimierz Dopierała, "Polacy w Turcji Osmańskiej", *Wojna i Pokój, Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku* içinde, Muzeum Narodowe, Stambul, Warszawa 2000, s. 77-79; aynı yazar, "Adampol – Polonezköy", *Wojna i Pokój, Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku* içinde, Stambul, Muzeum Narodowe, Warszawa 2000, s. 81-83; Kemal Beydilli, "Sadık Mehmed Paşa", *DİA*, c. 5, 2008, s. 397-398; Jerzy Stanisław Łątka, *Adampol – Polska wieś nad Bosforem*, Klub Przyjaciół Turcji, Kraków 1992, s. 30-31; aynı yazar, *Polonezköy Adampol: Cennetten Bir Köşe*, çev. Nalan ve Antony Sarkady, Türkiye Dostları Derneği, İstanbul 1992, s. 23-27.

¹⁴ Teslar, a.g.m., s. 156; Adam Lewak, *Dzieje emigracji Polaków w Turcji 1831-1878*, Nakł. Instytutu Wschodniego, Warszawa 1935, s. 43-82.

¹⁵ Daha bu savaş başında Adam Czartoryski İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti ile arasında bir ittifakı gerekli görüyordu. Bkz. Prens Czartoryski'd Lord Dudley'e mektup, Teslar, a.g.m., s. 166-167.

yer aldı.¹⁶ Fakat savaş sonrasında birlikler dağıtılırken Zamoyski Fransa'ya gitti.¹⁷ Ayrıca II. Kazak Alayı'nda görev yapan Teofil Łapiński'nin üstleneceği görevle bu alaydakilerden oluşacak bir lejyonun Kafkasya'ya gönderilmesi de Hotel Lambert ekibinin gündemindeydi.¹⁸ Bütün bu faaliyetlerin yoğunlaştığı bir dönemde romantik çağ milli şairi, Lehistan'ın ünlü edebiyatçısı ve bağımsızlık faaliyetlerinin öncülerinden Adam Mickiewicz müttefiklerin Leh birliklerini destek yönünde yürüttükleri çalışmalarını teşvik ve destek için 1855'te İstanbul'a geldi.¹⁹ İstanbul bu dönemde Lehistan bağımsızlığının yeniden inşası faaliyetlerinde Paris ve Londra kadar önemli bir merkezdi. Zira Kırım Savaşı'nda Rusya'ya karşı oluşturulan birlik ve savaşın sonunda Rusya'nın müttefikler tarafından yenilmesi planları, Lehistan'ın istiklâlinin yeniden tesisi için bir fırsattı. Adam Mickiewicz bu bağlamda İstanbul'da Lehistan lejyonlarının idaresinde ve Paris ve Londra ile koordinasyonun sağlanmasında yer alacaktı. Mickiewicz, faaliyetlerini sürdürmeye başladıktan kısa bir süre sonra yakalandığı kolera sonucu İstanbul'da hayatını kaybetti.²⁰ Kırım Savaşı sonunda Rusya yenilmişti, fakat bu yenilgi Lehistan için bağımsızlığın sağlanması anlamına gelmiyordu. Babilî'nin bu dönemde Lehistan'a destekleri ve Lehistan'dan Osmanlı Devleti'ne sığınan subay kadrosundan istifade planları istenen başarıyı getirmedi. Savaş sonrası Kafkasya lejyonlarında yer verilen Lehlerin bazıları İstanbul'a dönerek Polonezköy'ün sakinleri arasına karıştı. Böylece Kırım Savaşı'ndan önce temelleri atılan köyün yeni sakinleri ortaya çıktı.

VATANDAN UZAKTA YENİ BİR VATAN: KÖYÜN KURULUŞU

Söz konusu harareti dönemde Adam Jerzy Czatoryski'nin öncülüğünde 1841 yılında Lehistan'dan gelen sığınmacılar ve diğer bazı Lehlerden oluşacak lejyonların örgütleneceği bir yer olması bakımından şimdiki Polonezköy arazisi Lazarist rahiplerinden satın alınarak köyün ilk temeli atıldı. Resmî olarak bu, 3 Mart 1842'de yapılan

¹⁶ Abraham G. Duker, "Jewish volunteers in the Ottoman-Polish Cossack Units during the Crimean War", *Jewish Social Studies*, 16/3, s. 203-218.

¹⁷ Temizkan, *Lobi Faaliyetleri*, s. 383-385; Piwnicki, *a.g.e.*, s. 174-176.

¹⁸ Bkz. Lewak, *a.g.e.*, s. 117-180. Abdullah Temizkan "Albay Teofil Łapinski ve Lehistan Lejyonu'nun Kafkasya'daki Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sy. I, 2010, s. 149-150.

¹⁹ Teslar, *a.g.m.*, s. 159-160; Lewak, *a.g.e.*, s. 130-135; Piwnicki, *a.g.e.*, s. 176; Nowak, *a.g.t.*, s. 61. Jarosław Ławski, "Marseille-Istanbul. The forgotten mediterranean journey of Adam Mickiewicz", *Mickiewicz-Turcja-Europa* içinde, red. Joanna Pietrzak-Thebault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficina Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012, s. 117-123. Ayrıca Adam Mickiewicz'i farklı yönlerden değerlendiren yeni bir çalışma olarak bkz. *Mickiewicz-Turcja-Europa*, red. Joanna Pietrzak-Thebault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficina Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012.

²⁰ Michel Masłowski, "La mort de Mickiewicz", *Mickiewicz – Turcja- Europa* içinde, red. Joanna Pietrzak-Thebault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficina Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012, s. 133-146.

bir antlaşma ile gerçekleşti.²¹ Aynı yıl 5000 dönümlük araziye Rusya ile savaşlarda esir edilip köle olarak satılan 12 Lehin satın alınarak yerleşmesiyle Polonezköy'ün çekirdeği oluşturuldu. 1842 tarihli idarî yönetmeliğe göre köyün konseyi karar verici mekanizma olacak, köye Lehler, en azından Katolik Slavlar kabul edilecek, köye girmek isteyenler tanıdıklarından şahitlik getirecekti.²² O tarihten itibaren de gittikçe büyüyerek atıl bir yerden yaşanması bir mekân haline getirilen Polonezköy, ya da kurucusu Adam Jerzy Czartoyksi'nin adına atfen *Adampol*, İstanbul'un yeni bir gözdesi olma yolunda yavaş yavaş ilerleyecekti. Lâkin köyün kuruluş aşamalarında Lehler birçok sorunla karşılaştı. 1848 ve 1863 Ayaklanmaları sonrası buraya gelen Leh göçmenlerin sayısı arttı. 1850'de koloni temsilcisi Władysław Kościelski, 1852'de ise Stanisław Drozdowski oldu.²³ İlk yerleşimcilerden bazıları, Kaliszli Józef Kowal ve Ignacy Kowiński, Zamośćlu Kazimierz Probota, Ukraynalı Stefan Kalinowski, Antoni Wieruski, Karol Sobieszczański, Ignacy Kępka ve karısı Elżbieta, Jan Dochoda, Wincenty Ryży ve ailesiydi.²⁴ Buradaki sakinler tıpkı kendi topraklarında yaşıyor gibi hayatlarını sürdürmeye çalıştılar ve yeni vatana alışmak zorunda kaldılar. Verilen toprakları ekip biçtiler ve evlerini inşa ettiler. Hayatları rahatlık içerisinde geçmedi. Ancak Polonezköy'ün ilk kuşağının içerisinde hep bir gün Lehistan'a dönmek hayali yattı. Nitekim daha 1842'de Michał Czaykowski (Mehmed Sadık Paşa) şöyle demişti:²⁵

“Tanrı'ya şükredelim, bize Lehistan için dua edebileceğimiz ve Lehistan'la ilgili Lehçe konuşabileceğimiz bu küçük toprak parçasını verdiği için - ve bize vatani döndürmesi ve bizi vatana geri döndürmesi için iyi şeyler yapalım ve dua edelim.”

Zamanla büyüyen köyün arazileri 1880'de başlatılan girişimler nihayetinde 1884'te Prens Adam Czartoryski'nin oğlu Władysław Czartoryski tarafından satın alındı. Władysław Czartoryski Fransız vatandaşı olduğu için onun sağlığında Fransa köydekileri himaye politikası güttü. Ancak kendisinin 1884'te ölmesi Lehler için yeni bir vatandaşlık meselesini doğurdu. Zira varisi ve oğlu Adam Czartoryski Avusturya

²¹ Paweł Ziółkowski, *Adampol (Polonezköy) Osada Polska w Azji Mniejszej-Zapiski historyczne*, Nakł. Autora i Adama Dochody, Ponaź 1929, s. 7, 22-23. (Eser Türkiye'de 1922'de basılmıştır, eserin Fransızcası ise 1989'da yayınlanmıştır. bkz. Paweł Ziółkowski, *Adampol (Polonezköy), Sancakçıyan Basımevi, İstanbul 1922; aynı yazar, Adampol-Polonezköy. Colonie polonoise en Asie-Mineure notes historiques*, ISIS, İstanbul 1989. Eserin 1929'da Polonya'da basılan Lehçesi diğer baskılarından bazı kısımları itibarıyla farklıdır, daha geniş bilgiler içerir.) Kazimierz Dopierała, *Adampol - Polonezköy, Ż dziejów Polaków w Turcji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Ponaź 1983, s. 26; aynı yazar, *Polacy*, s. 82; Łątka, *Adampol*, s. 30-32; Nowak, *a.g.t.*, s. 43-47.

²² Ziółkowski, *a.g.e.*, s. 22.

²³ Antonowicz-Bauer, *a.g.m.*, s. 24-25.

²⁴ *Dom Pamięci Żofii Ryży*, opr. Jolanta Adamska, Rada Ochrony Pamięci Walk i Mięczeństwa, Warszawa 2004, s. 12-15.

²⁵ *Dom Pamięci Żofii Ryży*, s. 8.

vatandaşıydı ve bundan sonra Avusturya Polonezköy'ün hamiliğine soyunmak istedi.²⁶ Özellikle Lehistan asıllı Avusturya konsolosu Starzyński bu konuda aktif faaliyet gösterdi. Bu hamilik meselesi Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar sürecek olan vatandaşlık sorununu doğurdu.

MERKEZİ İDARE İLE STATÜ MESELELERİ

1850'li yıllarda toprağın işletimi konusunda köyün sakinleri arasında kargaşa yaşandı. 1858'de olaya müdahale eden Prens Czartoryski, demokratik bir uygulama için direktifler verdi.²⁷ Köylülerle Lazaristler arasında bazı sorunlar meydana gelebiliyordu. Köy normalde 1885 yılında Sekizinci Belediye Dairesi'nden ayrılarak Beykoz'a dahil edilip köy olarak muamele görmeye başladı. Ancak 1893'te Beykoz kazasına bağlanan Polonez karyesinin teşkili hakkında Nüfus ve Divan-ı Hümayun kalemelerinde bir kaydın olmadığı anlaşılmış²⁸, ve 1885 (1303 h.) yılında Beykoz'a ilhak edilerek Yeniçiftlik Polonez karyesinin bu adla bir köy olarak kabulü için gerekli kanunî işlemlerin yapılması istenmişti.²⁹ 21 Temmuz 1893'te alınan kararla Polonezköy karye haline getirildi.³⁰ Bu sırada köyün 100 kadar Katolik ahalisinin olduğu bir kayıta belirtilmektedir.³¹ Bir diğer kayıta ise Katolik cemaatine bağlı "140 neferi" olduğu yazılıdır. 21 Temmuz 1893'te Sekizinci Daire-i Belediye'den ayrılarak 1885'ten itibaren Beykoz'a bağlanan Yeniçiftlik Polonezköy karyesinin *Rad* adıyla karye olarak teşkili konuşulsa da³² *Rad* (Lehçe Rada (?)/Konsey) adının kabulü hilâfında karar çıkmıştır.³³ 1903'te ise Polonezköy'de 31 hanede 160 nefer Katolik Leh yaşamaktadır.³⁴ 1920'lerde kendi dilini konuşan Polonezköylülerin 40 hane olduğu bilinmektedir.³⁵ Beykoz'a bağlı karye halini almasının ardından Polonezköy 1896'da icra-yı tahrir tabi tutulmuştur.³⁶

Polonezköylüler statüleri itibarıyla verecekleri vergiler konusunda birçok kere problem yaşamıştır. 1899'da aşar vergisi dışında diğer vergilerden muaf tutuldukları

²⁶ Dopierala, *Adampol*, s. 83.

²⁷ Nowak, *a.g.t.*, s. 43-55.

²⁸ BOA, DH.MKT, 6/15.

²⁹ BOA, DH.MKT, 101/36; BEO, 245/18334. Dopierala buranın 1923'te Polonezköy adıyla kimlik kazandığını belirtse de daha evvelinde köy ve hatta karye haline gelmiştir. Bkz. Dopierala, *Adampol*, s. 81.

³⁰ BOA, DH.MKT, 773/48.

³¹ BOA, ŞD, 821/11.

³² BOA, ŞD, 821/11.

³³ BOA, LDH, 1306/5.

³⁴ BOA, ŞD, 821/11. 1920'lerde Ziolkowski'nin belirttiğine göre köyde 165 Leh yaşamaktadır. Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 10.

³⁵ Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 12, 19.

³⁶ BOA, ŞD, 366/36.

halde yol ve köprü vergisi için mahalli hükümet tarafından baskı altında tutulduklarına dair köyün muhtarı tarafından verilen dilekçeye binaen³⁷, konunun araştırılması sonucunda Polonezköy ahalisinin aşar haricinde diğer vergilerden muaf tutulduklarıyla ilgili bir ferman kaydına rastlanmadığı anlaşılmıştır.³⁸ 18 Mart 1901 tarihinde Polonezköy ahalisi tekalif-i emiriyeden muaf oldukları halde 3 yıldır vergi talep edilmesi üzerine, verginin alınmaması yönünde bir istek oluştuğuna dair bir haber ortaya atılmıştır.³⁹ Fakat daha sonra bu şikayetin asılsız olduğu anlaşılmıştır.⁴⁰ Aynı yıl köy tahrire tabi tutulmuştur.⁴¹ Yine de vergi konusunda anlayış gösterilmesi yönünde muhtar Ludwik Biskupski de dilekçeyle başvuru yapmıştır.

1904'te köy muhtarının dilekçesi üzerine, Şura-yı Devlet Polonezköy'ün 21 Temmuz 1893'te Beykoz'a bağlı karye haline geldiği ve her türlü tekalif-i emiriyeden muaf tutulduğu için vergi talep edilmemesi isteğini uygun görmüştür.⁴² Ayrıca her türlü kanuna uydukları, Osmanlı ordusunda gönüllü savaştıkları ve benzeri hizmetleri dolayısıyla Polonezköy'ün tahrire tabi tutulup arazisinin ahalisine verilmesi talebi üzerine buranın Prens Czartoryski'nin tasarrufunda olması dolayısıyla yapılacak işlerin onun varislerinin iznine bağlı olduğu düşünülerek bu konuda yapılacak işlemler gerekli birimlere bildirilmiştir. Fakat anlaşılan o ki tekalif-i emiriye vermek istemeyen ve bu vergiden kaçmak için köy muhtarı Ludwik Biskupski, Polonezköy ahalisini Fransız vatandaşlığına geçmeye teşvik etmiş ve bu yüzden hakkında işlem yapılmıştır.⁴³ Köyün Czartoryski'nin varislerinin tasarrufunda olması dolayısıyla 1903'te onun vekili durumundaki Kont Leon Ostrońóg'a başvurulması ön görülmüştür. *Lutwik* (Ludwik) ve *Viçeni* (Wincent) ahaliyi vergi ödemeyerek Fransız vatandaşlığına geçmeleri yönündeki teşvikleri dolayısıyla işleme tabi tutulmuştur. Bakanlıklar arası ve şehremanetince yapılan yazışmalarda Polonezköy'ün arazisinin konumu ve nasıl vergilendirilebileceği tartışılmıştır. Polonezköy ahalisine 1885 yılında vatandaşlık verilmesi ve yapılan tahrire atıfla buranın da vergiye tabi olacağı görüşü hakimdir. Fakat ahalinin buna razı olmaması, arazinin vakıf oluşu ve bazı faktörler göz önüne alınarak 1904'te alınan kararla vergi talebi geri çekilmiştir.⁴⁴ 1906'da tekrardan buranın tahrire tabi tutularak toprak

³⁷ BOA, DH.MKT, 2155/10.

³⁸ BOA, DH.MKT, 2181/109.

³⁹ BOA, BEO, 1646/123391.

⁴⁰ BOA, DH.MKT, 2525/150.

⁴¹ BOA, DH.MKT, 2526/1; BEO, 1698/127286.

⁴² BOA, DH.MKT, 773/48.

⁴³ BOA, ŞD, 821/11; BEO, 2391/179301.

⁴⁴ BOA, ŞD, 821/11.

sahiplerine tapularının verilmesi kararı verilmiştir.⁴⁵ Ahalinin nüfus sayımı da yapılmıştır.⁴⁶ Ahaliye Osmanlı vatandaşlığı verildiği için buna göre muamele yapılması kararlaştırılmıştır. Yine de buna razı olmayan Polonezköylüler Avusturya elçiliğinden de aldığı destekle Osmanlı vatandaşlığında kalmak ve vergisini buna göre ödemek konusunda ciddi bir direniş göstermektedir. Hatta bir gün Kont Ostroróg, yanında Fransız ve Avusturya tebaasından beş kişi ve üç hanımla beraber Polonezköy'e gidip ellerindeki tüfekleri ateşleyerek istikbâl sloganları atmış ve Adampol yazılı pankartlarını açmıştır.⁴⁷ Okulun hocası bir konuşma yapmış ve ahali iyice galeyana gelmiştir. Aynı gün Ludwik ve Wincenty bir ziyafet de vermiştir. Buraya gelen Avusturya elçiliği pasaport memurlarından birisi köylülere sorunları olduğunda hiçbir yere gitmeyip Avusturya sefâretine gelmelerini tembihlemiştir. Ara sıra bu sefâretten birkaç zatın buraya gelerek ahali ile görüştüğü vakidir. Bu nedenle 1906'da hâlâ gündemde olan bu mesele dolayısıyla Polonezköy'e bir karakol yapılması ve polis ve jandarmanın sayısının artırılması gerekli görülmüştür. Ayrıca ahalinin diğer ülke vatandaşlığına geçişine katıyen izin verilmemesi de karara bağlanmıştır.⁴⁸ Keza 1906 yılı içerisinde Rusya elçiliğinden Konstantin ve arkadaşının Polonezköy'e giderek ahaliyi Rusya tabiiyetine girmeleri için teşvik etmek istediği anlaşılmıştır.⁴⁹ 1913'te ise yabancı elçilikler bu vergilerin yabancı uyruklu kişilerden alınmasına şiddetle itiraz etmiştir.⁵⁰ Buna karşın Osmanlı idaresi Polonezköy'e her ne suretle giderse gitsin, köye giden herkese dikkat etmekte ve takip ettirmektedir. 1913'te Polonezköy'e avlanmak üzere gitmek isteyen Rusya elçiliğinden kişiler Wincenty Ryzy vasıtasıyla avlanma taleplerini bildirmişlerdir. Bahsedilen Rus elçiliğinden kişilerin jandarma nezaretinde avlanmalarına izin verilmesinden Babiâli'ye karşı köylülere kıskırtmak isteyen propagandacı kişilere müsadde edilmek istenmediği anlaşılmaktadır.⁵¹ Bütün bu karmaşa arasında I. Dünya Savaşı'nın meydana gelmesi ve akabinde yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması bir süre daha tabiiyet meselesinin raftan kaldırılmasına neden olacaktır.

KÖY ARAZİSİNİN HUKUKÎ DURUMU

Polonezköy arazisinin hukukî durumu uzun süre sorun olarak kalmış, 2 Mart 1905'te Prens Adam Czartoryski'ye ait arazinin *senedat-ı hakanîyyeye* geçirilmesi karar-

⁴⁵ BOA, BEO, 2391/179301; 2454/184039; 2881/216045; 3862/289619.

⁴⁶ BOA, BEO, 2391/179301.

⁴⁷ Bkz. BOA, DH.MKT, 773/48.

⁴⁸ BOA, DH.MKT, 773/48.

⁴⁹ BOA, BEO, 2991/224299; Y. MTV, 294/43.

⁵⁰ BOA, HR. HMŞ.İŞO, 206/10.

⁵¹ BOA, DH.MTV, 24/75.

laştırılmıştır.⁵² Tekrardan 14 Haziran 1909 tarihli yazıyla arazinin Czartoryski'den intikal muamelesinin yerine getirilmesi Şura-yı Devlet'te karara bağlanmıştır.⁵³ Haziran 1906'da Prens Adam Czartoryski'ye ait arazinin basit bir yer olmayıp güzel bir yer olduğu ve vergi alınması gerektiği görüşü oluşmuştur. Buranın senedat-ı hakaniyyeye geçirildiği ve Polonezköy'de yaşayan kişilerin bir kısmının Fransa tabiyetinde olduğu bir kısmının ise Avusturya tabiliğine geçmek istediği belirtilmiştir. Ancak buna Osmanlı Devleti'nin müsaadesinin olmadığı, 1885'te nüfusları tahrir tabi tutularak ve kendilerine Osmanlı vatandaşlığı verildiği göz önüne alınarak Polonezköylülere Osmanlı vatandaşı muamelesi yapılması Şura-yı Devlet'te kararlaştırılmıştır. Durum Maliye Nezareti'ne de yazılmış, fakat yine de Polonez ahalisi vergi ödemeyi kabul etmemiş ve durumun Prens İstaflas/Władysław Czartoryski'ye verilen senette bulunduğu iddia edilmiştir. Ayrıca ahaliden Avusturya tabiliğine geçmek isteyenlerin talepleri uygun görülmemekle izin verilmemiştir.⁵⁴ Gerçi Avusturya'nın Polonezköylüleri himayesi daha çok toprak sahipliği meseleleri üzerine yoğunlaşmaktadır.⁵⁵

1908'de hâlâ arazinin statüsü ile ilgili tartışmalar sürmektedir. Nitekim 28 Temmuz 1908'de Polonezköy'ün sıradan bir yer olmadığı, muntazam bir yer olduğu, bu bakımdan alınacak verginin bu husus göz önüne alınarak değerlendirilmesi gerektiği gündeme gelmiştir. Adam Czartoryski'ye verilen arazinin vakıf olması dolayısıyla vakıf arazisi statüsüne göre muamele edilmesi gerekmekte ve prensin varislerinin bazılarının Fransız tebaası olduğu anlaşılmaktadır. Köy ahalisinden bazılarının ise Avusturya tabiyetine girmek için müracaat ettiklerini Avusturya elçiliği doğrulamıştır. Fakat Babıâli müsaade etmedikçe Avusturya tabiliğine kabul edilmeyecekleri, bunların Leh milletinden olarak Osmanlı Devleti'ne mülteci olarak geldikleri ve Osmanlı tabiyetine alındıkları belirtilirken 1309/1893 yılında nüfuslarının tahrir uğradığı ve taleplerinin kabul edilmeyeceği ve Osmanlı tebaası muamelesi görecekle- ri Şura-yı Devlet'te tekrar karara bağlanmıştır.⁵⁶

18 Eylül 1921'de ise Polonezköy'ün Ömerli kazasına tabi Mahmud Şevket Paşa nahiyesi dahilinde Polonez karyesine Ümraniye adının verilmesi kararı İstanbul vilayetine bildirilmiştir.⁵⁷ Fakat bu isim pek tutmamış olmalı ki 16 Nisan 1922'de eskiden olduğu gibi köyün isminin Beykoz'a bağlı Polonezköy olarak kalması daha

⁵² BOA, BEO, 2496/187148.

⁵³ BOA, ŞD, 71/22.

⁵⁴ BOA, BEO, 2845/213315.

⁵⁵ Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 25.

⁵⁶ BOA, BEO, 3366/252400.

⁵⁷ BOA, DH.İUM, 10-3: 2/62.

uygun görülmüştür.⁵⁸ Ayrıca 1923'te Kirazköy adı verilmesi gündeme gelse de aslına uygun Polonezköy ismi bâki kalacaktır.⁵⁹

AHALİNİN TÂBİYETLE İMTİHANI

1894'te Adam Czartoryski'nin oğlu Władysław Czartoryski'nin ölmesiyle Polonezköylülerin tabiyet meselesi tekrar problem haline geldi. Devreye giren Avusturya elçisi ve gayri resmî olarak Rusya, Polonezköylüleri kendi tabiliğine çekmek istemekteydi. Polonezköy ahalisinin Osmanlı tabiyetinden çıkıp diğer ülke vatandaşlığına, bilhassa Rusya vatandaşlığına geçmesi için yürütülen çabalardan haberdar olan Babiâli'nin Polonezköy'e giden bütün yabancıları takibe aldığı anlaşılmaktadır. Mesela 6 Nisan 1907'de Polonezköy'deki Madam Paulina'nın otelinde kalan Varşovalı Rusya tebaasından Şöyler'le (?) ilgili bir tahkikatın yapılması uygun bulunmuştur.⁶⁰ 29 Nisan 1907'de Rus tebaasından olan Ladislav (Władysław) Dłark'ın (?) Polonezköy'e gitmesi dolayısıyla buradaki faaliyetlerinin raporlanması gerekli görülmüştü.⁶¹ Yine aynı kişinin 12 Mayıs 1907 tarihinde bazen Beyoğlu'nda bazen Pavlonya (Paulina) Oteli'nde Polonezköy'de kaldığı tespit edilmiş ve takibinin yapılması için Beykoz kazası kaymakamlığına emir gönderilmiştir.⁶² 12 Eylül 1907'de Robert Koleji'nde hocalık yapan bir Amerikan ve bir Bulgar, yanlarında *madamları* olduğu halde Polonezköy'e gittikleri haberi Beykoz kazası kaymakamlığına bildirilir.⁶³ Ayrıca 1916'da St. Petersburg Üniversitesi İslam Medeniyeti Tarihi müderrisliği yapan Leh asıllı Korejfski (?)'nin Polonezköy'ü ziyaretine izin verilmiştir.⁶⁴ Babiâli bu dönemde Polonezköy'e girip çıkan şüpheli herkesi takip etmeyi gerekli görüyordu. 17 Nisan 1911'de ise Polonezköy'deki okulda hocalık yapmak ve Osmanlı tabiyetine girmek isteyen fakat kendisinden şüphe duyulan Rus Aleksî İvanski'nin talebi uygun görülmeyerek Rus konsolosluğuna teslim edilmiştir.⁶⁵

Tabiyet hususu uzun süre gündemde kalmış ve 1909'da konu Şura-yı Devlet'e dahi taşınmıştır.⁶⁶ 1 Şubat 1911'de yeniden ahali tarafından tekâlif-i emiriyenin düzenli olarak alınmakla beraber, bundan sonra verginin kalan kısmının alınmaması

⁵⁸ BOA, DH.I.UM, 10-3: 2/62.

⁵⁹ Polonezköy'ün bugünü durumu için bkz. Dariusz Cichocki, Marzena Godzińska, *Adam pol-Polonezköy między polskością a turekością; monografia współczesnej wsi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.

⁶⁰ BOA, ZB, 475/3.

⁶¹ BOA, ZB 709/15.

⁶² BOA, ZB, 475/118.

⁶³ BOA, ZB, 478/79.

⁶⁴ BOA, DH.EUM.3.Şb, 16/36.

⁶⁵ BOA, DH.EUM.KADL, 14/25.

⁶⁶ BOA, ŞD, 2788/26.

talep edilir.⁶⁷ Her ne kadar vergiden muafiyet için defalarca talepte bulunulsa da zaruri durumlarda Polonezköy halkı vergiye tabi olmuştur. 7 Mart 1911'de alınan kararla Polonezköy'deki ahaliden Osmanlı tabiyetine geçmiş olmaları dolayısıyla tekâlif-i emiriyye vermeleri kararlaştırılmıştır.⁶⁸ Fakat köylüler bu karara itiraz etmiş ve Maliye Nezareti'ne verdikleri arzuhalde, kendilerinden tekâlif-i emiriyye alınmaması ve işledikleri arazinin mutasarrıfı Prens Adam Czartoryski olması dolayısıyla onun namına *muamele-i intikaliyesinin ifâli* talep edilmiştir.⁶⁹ 9 Ağustos 1911'de Polonezköy'deki Lehler Osmanlı tabiyetine alınmaları konusunda verdikleri dilekçe-de, yapılan savaşlara katılmaları ve Osmanlı Devleti'ne verdikleri hizmet dolayısıyla Osmanlı tabiyetine alınma meselelerinin hallini istemişlerdir.⁷⁰ Dilekçe bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki faaliyetleri dolayısıyla da bilinen Tadeusz Gasztowtt (Seyfeddin Bey) imzalıdır. Dilekçede Polonezköy'ün Beykoz'a bağlı bir karye haline gelmesi (1893) ve tekâlif vergilerinden muafiyetine dair talepler vardır.⁷¹ Nitekim Ocak 1921'de Polonezköy halkı yeniden tekâlif-i emiriye vermemek için talepte bulunmuştur.⁷² I. Dünya Savaşı sonunda Polonya bağımsızlığını yeniden kazanmıştır. Bu nedenle Polonezköylüler anavatanları Polonya'nın tabiyetine geçmek istemiştir. 4 Ocak 1921'de Polonezköy ahalisinin Devlet-i Aliyye tebaasından olarak nüfus sicilinde kayıtlı olmakla beraber Polonya Cumhuriyeti tabiyetine girme arzularına sıcak bakılmış ve isteyenlerin Polonya vatandaşlığına geçebileceği kararı alınmıştır.⁷³ 1921 Anayasası'nın bütün vatandaşların haklarını eşit hale getirmesi ve garanti altına almasıyla bu problemler büyük ölçüde çözülmüştür.⁷⁴ Yine 25 Kasım 1922 tarihinde Hariciye Vekâleti, Leh asıllı Polonezköy ahalisinin isterlerse *tabiyet-i asliyelerine* geçebileceklerini bildirmiştir.⁷⁵ Bunula beraber 1923'te Cumhuriyet'in kurulmasıyla beraber Polonezköylülerden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geç-

⁶⁷ BOA, İMMS, 136/11.

⁶⁸ BOA, DH. EUM.KADL, 9/48; DH.SN.THR: 18/62.

⁶⁹ BOA, BEO, 3530/264749.

⁷⁰ BOA, HR. HMŞ.İŞO 101/61.

⁷¹ Tadeusz Gasztowtt, Seyfeddin adını almış Türk dostluğuyla bilinen Lehler'den biridir. Balkan Savaşları sırasında Polonya ve Türkiye üzerine ve Polonya'nın İslam devletleriyle yani Osmanlı Devleti ile ilişkileri hakkında kitapları da vardır. Bkz. Tadeusz Gasztowtt, *La Pologne et l'Islam*, Paryz 1907; aynı yazar, *Turcja a Polska*, Drukarnia Polska a Reiffa, Paryz 1913. Gasztowtt ile ilgili ayrıca bkz. Jan Reyman, "Gasztowtt, Tadeusz" *Polski Słownik Biograficzny*, Tom VII, Ossolińskich, Kraków 1958; s. 304; Jerzy Stanisław Łątka, *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005, s. 109.

⁷² BOA, DH.İUM, 3-5/5-08.

⁷³ BOA, BEO, 4669/350139.

⁷⁴ Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁵ BOA, HR.İM, 62/50.

meleri istenmiştir.⁷⁶ Zaten 1922'de ahalinin büyük çoğunluğu Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmiş bulunmaktadır.⁷⁷

I. Dünya Savaşı'nın hemen başında Osmanlı hükümeti, Polonezköy'de yaşayan ve savaş halinde bulunulan diğer devlet vatandaşlarının tespiti yoluna gitti. 1914 sonunda yapılan tahkikatta yedi aileden 39 Polonezköy ahalisi ferdin Rusya veya Fransa vatandaşı olduğu anlaşılmıştır.⁷⁸ Bunlar toplamda yedi ailenin bireyleriydi ve her birine hangi ülke vatandaşlığını istekleri sorulmuştu. Ayrıca hangi ülke vatandaşı iseler onu bir an evvel ispat etmeleri istenmişti. Polonezköy ahalisinden olmayıp köyde yaşayan Hırvat Vasili'nin burada kaçak olarak bulunduğu da tespit edilmiş, Vasili, burada kalmak istediğini beyan etmiştir. Yine 1916'da Polonezköy ahalisinden Rusya vatandaşlığına geçmiş olan Józef oğlu Jan Dochoda'nın oğlu Piotr ve Wincenty Ryży'nın nasıl bir muamele göreceği araştırıldı.⁷⁹ Zira Babiâli Polonezköylülerin diğer ülke vatandaşlıklarına geçmesini istememekteydi. Öncelikle bu kişilere Osmanlı tabiyetine geçmelerinin teklif edilmesi, kabul etmezlerse de ihraç edilmesi karar alındı. Daha sonra bunlardan Piotr Dochoda'nın vefat ettiği anlaşıldı. Wincenty Ryży'nın ise Osmanlı topraklarını terk etmesi talep edildi. Bu durumla ilgili Wincenty kaleme aldığı dilekçede kendisinin Polonezköy'ü terk ettirmek suretiyle perişan edilmemesi ricasında bulundu.⁸⁰ Rusya tebaahlığına geçen Ryży ailesi ve Dochoda'nın kalan efradının durumlarının sicil kayıtlarında bakılarak, eğer kayıtları yoksa tezkere-i Osmanilerin verilmesi yönünde Hariciye Nezaretî, Dahiye Nezaretî'ne görüş beyan etti. Fakat bu kişiler Rusya tabiyetinde oldukları iddiasında bulunmaktaydı. 1916'da bu konuda başlayan soruşturma ancak savaş sonunda 1918'de sonuçlandırıldı. Nihayetinde bu kişilerin Polonezköy'ü terki söz konusu olmadı. Zira günümüzde Zofia Ryży Hatıra Evi'nin sahibi Wincenty Ryży ve eve adını veren de Zofia olmuştu. Fakat Osmanlı Devleti, başka ülke vatandaşlığını tercih eden Polonezköylülere sınır kapısını göstermek hakkını kendisinde görmektedir. Yeni hükümetin kurulmasıyla Polonezköylülerden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmeleri istendi.⁸¹ Ayrıca yeni anayasa ile bütün vatandaşların eşit haklara erişmesi Polonezköylülerin buna razı olmasında etkili oldu. 1922'de köylülerin birçoğunun Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmesiyle sorun büyük ölçüde aşıldı.

⁷⁶ Nowak, *a.g.t.*, s. 56.

⁷⁷ Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁸ BOA, DH.EUM.5. Şb, 7/24.

⁷⁹ BOA, DH.EUM.ECB, 19/20.

⁸⁰ BOA, DH.EUM.ECB, 19/20.

⁸¹ Nowak, *a.g.t.*, s. 56.

POLONEZKÖY'ÜN İDARİ VE DİNİ TEMSİLCİLERİ (1922'YE KADAR)		
DİN GÖREVLİSİ	PRENS CZARTORYSKI'NİN TEMSİLCİLERİ	MUHTARLAR
Rahip Filip Paszalicz	Michał Czaykowski	Kaptan Bernacki
Rahip Piotr Duda	Adam Michałowski	Szczepan Kłon
Rahip Piramowicz	General Kościelski	Ignacy Kępka
Rahip Lawrynowicz	Kont Władysław Zamoyski	Szczepan Kłon
Rahip A. Popławski	Dr. St. Drożdowski	Teodor Wilkozewski
Rahip Piotr Rogowski	Albay Jordan	Franciszek Kuczkowski
Rahip Konrad Stroever	Eugeniusz Jordan	Wojciech Remiszewski
Rahip Alex. Zabiełto	D Feliks Gnatowski	Konstanty Wierzbicki
Rahip Ziemkowicz (geçici)	Kont Leon Ostroróg	Antoni Nowak
Rahip Adryan Kubiak	Dr. Witold Jodko	Mikołaj Gażewicz
Rahip Mikołaj Kiefer	(Nisan 1921'de gitti ve selefi yok)	Ludwik Biskupski
Rahip Cinkel		Marceli Biskupski
Rahip Vozak		Ludwik Biskupski
Rahip Mérab		Paweł Ziółkowski
Rahip Józef Wiśniewski		Ludwik Wilkoszewski
Rahip Ant. Andreovitch		Wincenty Nowicki
Rahip Aleksy Siara		Bolesław Wilkoszewski
Rahip Karol Kopf		Emil Biskupski
Rahip Borodzicz (geçici)		Wincenty Nowicki
Rahip Jan Elmagian		(devam ediyor)
Rahip Tomasz Zaremba (1922'den beri Polonezköy'ün Papazı) ⁸²		

KÖYDE İMAR FAALİYETLERİ

Köyde Karakol İnşası

Tabiyet meselesinin yoğun bir şekilde gündemde olduğu 1904 yılında köye bir karakolhane yapılmasına başlanmıştır. 1904 güzünde Polonezköy'de kurulacak olan karakolun inşaa izni için karyenin mutasarrıfı Prens Czartoryski'ye (torunu Adam Ludwik Czartoryski (oğlu Władysław'dan olma) müracaat edilmesini karye sakinleri uygun görmüş, Czartoryski ailesinin vekiline başvurulmuştur. Adam Ludwik

⁸² Ziółkowski, a.g.e., s. 24.

Czartoryski'nin Avusturya tebaası olduğu ve Paris'te yaşadığı yapılan araştırma sonucu anlaşıldı.⁸³ Ocak 1905'te karakol için altı jandarma ve polisinin tahsis edilmesi istenmiş⁸⁴ ve bu yıl içerisinde karakolhanenin inşası devam etmişti.⁸⁵ Harcanacak paranın jandarma tahsisatından karşılanması ve burada çalışacak jandarma ve polisin maaşlarının ilçenin mallarından sağlanması kararlaştırıldı. Temmuz 1906'da Galiçya'da bulunan Czartoryski'nin soyundan torununa arazisinde bir karakol inşa edildiği bildirilmiş ve tavassut eylemesi rica edilmişti.⁸⁶ Ağustos 1906'da karakol inşa edilecek yerin Prens Czartoryski'nin tasarrufunda olduğu seraskerliğe bildirildi.⁸⁷ Fakat burada başlatılan karakol inşaatının Prens Czartoryski'nin muvafakatı olmadan devam ettirilmemesi ve inşaatın durdurulması gerektiği Avusturya elçiliği tarafından tercümanı vasıtasıyla iddia edildi.⁸⁸ Karakol inşası için Czartoryski'nin torunundan izin alınması konusunda Kont Leon Ostroróg'un⁸⁹ elinde bulunan emlak senedine göre hareket edildi ve ihtiyaca göre tazminat vererek tasarruf hakkının Osmanlı Devleti'ne ait olacağı Hariciye Nezareti tarafından bildirildi.⁹⁰ Bu izin meselesi sürerken karakol inşaatı tamamlandı ve bir açılış töreni planlandı. Bu açılış için bir komiser ve iki polis memuru tahsis edildi.⁹¹ Karakolun inşasında hizmetleri görülen polis müfettişi İbrahim Bey ve Başkomiser Hamdi Bey nişanla ödüllendirildi.⁹² 1906'da yapımı tamamlanan karakolda su bulunmadığı için buraya su tedarik edilmesi de gerekecekti.⁹³ Nihayetinde arazinin hukuki sorunlarına rağmen ihtiyaç duyulan karakol inşa edildi.

Köyde Kilise ve Okul İnşası

1842'de daha köyün ilk kurulduğu zaman küçük "kaplica" halinde kurulan ibadethane dışında⁹⁴, 1893'te bir kilisenin inşası gündeme gelmişti. 1895'te ise karyeye bir Katolik okulunun ve kilisesinin inşasına izin verildi.⁹⁵ Ancak inşaat tamamlandıktan

⁸³ BOA, BEO, 2445/183338.

⁸⁴ BOA, İAS, 54/2.

⁸⁵ BOA, BEO, 2481/186021.

⁸⁶ BOA, BEO, 2876/215656.

⁸⁷ BOA, BEO, 2883/216215.

⁸⁸ BOA, BEO, 2889/216651.

⁸⁹ Leon Ostroróg Leh asıllıdır. Osmanlı Devleti'nde Adliye Nezareti'nde danışmanlık yapmış ve İslam hukuku konusunda uzman bir kişidir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yeni medenî kanunların hazırlanmasında çalışmıştır. 1898-1910 yılları arasında Czartoryskilerin yerine Polonezköy için vekalet etmiştir. Bkz. Łątka, *Stowienik*, s. 238-239. Ayrıca Boğaz'da meşhur bir yalıı vardı.

⁹⁰ BOA, BEO, 2901/217510.

⁹¹ BOA, ZB, 55/66; 374/87.

⁹² BOA, ZB, 319/28; DH.MKT, 1130/56.

⁹³ BOA, ZB, 374/99.

⁹⁴ Polonezköy Kilisesi kapısındaki kitabedeki yazıda 1842 tarihi belirtilmektedir.

⁹⁵ BOA, MF.MKT, 290/17.

sonra tefüşe tabi tutulup sonrasında eğitim-öğretim için ruhsat verilmesi kararlaştırılmıştı. 1898'de Prens Czartoryski'nin uhdesindeki araziye bir okul ve kilise inşası için malzemeler tedarik edilirken diğer taraftan bu inşaatın mahzurları olduğu ve mütalaa edilmesi gerekli görülmüştü.⁹⁶ Bu yüzden olmalı ki inşaatın tamamlanması gecikmiş ve uzun süre bitirilememişti. Nitekim 1907'de Leon Ostroróg ve Osmanlı ordusuna gönüllü olarak yer alan Leh asıllı Ludwik Wilkoszewski, Roman Biskupski, Jan (?), Wojciech Dochoda'nın verdiği dilekçede söz konusu okul ve kilisenin kimseye zararı olmadığı ve izin verilmesi talep edilmekteydi.⁹⁷ Bu gibi talepler daha sonra da birkaç kez çeşitli Polonezköylülerce tekrarlanmıştı.⁹⁸ 6 Ocak 1914 tarihli Mehmed Reşad başkanlığında toplanan Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ'nın aldığı karar ve yazıyla çan kulesi olan bir kilisenin ve bir okulun açılışı için ruhsat verildi.⁹⁹ Bu konuda Adliye, Evkaf, Dahiliye ve Maarif Nezaretleri'ne yazı yazıldı.¹⁰⁰ Kilise'nin tamamlanması bu yıl içerisinde gerçekleştirildi.¹⁰¹ Fakat 31 Ekim 1922 tarihli Şura-yı Devlet'te meselenin hâlâ görüşülüyor olması, bu okul inşaatının devletin içerisinde bulunduğu durumdan ziyadesiyle etkilendiğini göstermektedir.¹⁰² Verilen dilekçelerde burada bulunan 32 hanede 170 Katolik ferdin ihtiyacına binaen kilise ve okulun inşasının bir mahsuru olmayacağı, masraf tutarı 800 liranın Prens Czartoryski tarafından tefsiye edileceği bildirildi. Böylece okul ve kilise için olur yenilendi. Ziółkowski'nin belirttiği üzere kilise ve okul 1914'te açıldı.¹⁰³ Açılmasında köyün din görevlisi Aleksy Siara ve Helena Zborowska'nın çabaları etkili olmuştu. Polonezköy arazisinin hukukî durumu uzun süre çözülemedi. Bu sebeple birçok kere Polonezköylüler verdikleri dilekçelerle haklarını aramış, hükümet ise kendi kanunları doğrultusunda meseleyi çözmeye çalışmıştı. Władysław Czartoryski'nin varislerinin 1968'de miraslarından tazminat almaksızın vazgeçmelerinin ardından Polonezköy topraklarının daimi kiracıları buradaki arazileri satın alarak mülk edinme hakkına sahip oldu.¹⁰⁴

SOSYAL YAŞAMDAN NOTLAR

Göç sonrası hayatlarına kaldıkları yerden devam eden Lehler çeşitli şekillerde organize olmaya ve dayanışma içinde kalmaya gayret gösterdiler. Mesela, 9 Mayıs 1893'te Şehremini'nin bildirdiği üzere Tepebaşı tiyatrosunda geliri muhtaç ve hasta

⁹⁶ BOA, BEO, 1068/80093.

⁹⁷ BOA, ŞD, 2383/5.

⁹⁸ BOA, ŞD, 2383/5.

⁹⁹ BOA, DH, İD, 162-2/27; İMMS, 175/23.

¹⁰⁰ BOA, BEO, 4276/320636.

¹⁰¹ Nowak, *a.g.t.*, s. 55.

¹⁰² BOA, ŞD, 2383/5.

¹⁰³ Ziółkowski, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁰⁴ Łatka, *Adampol*, s. 92.

Polonezköylülere verilmek üzere biri 6 Mayıs diğeri 14 Mayıs'ta iki konser icrası için izin verildi.¹⁰⁵ 1901'de Beyoğlu ve Galata'da oturan bir kısım Alman, Avusturyalı ve Fransızlardan mürekkep 30 kişinin bazıları eş ve çocuklarıyla Polonezköy'e geziye gidip gelmişlerdi.¹⁰⁶ Köy, XX. yüzyıl başından itibaren özellikle İstanbul'un gayrimüslim ve diplomat çevrelerinin tercihi haline gelmeye ve gittikçe canlanmaya başlamıştı. Bu yüzden ki Polonezköy'e hemhudut olan Yeni Çiftlik 1906'da Mısır Hidivi tarafından satın alındı.¹⁰⁷ 1920'lerde köyde iki kütüphane vardır. Birisi Heinrich Albertall'dan kalmadır.¹⁰⁸

KÖYDE ASAYİŞ VAKALARI

Polonezköy tarihinde yer verilecek bir diğer husus da burada meydana gelen asayiş olaylarıdır. Köyde I. Dünya Savaşı ve sonrası dönemde bir takım asayiş vakaları yaşanmıştır. Mesela, 1 Haziran 1918'de, köyün sakinlerinden Anana'nın evinden 6 Mayıs pazartesi günü para, altın, mücevher, patiska ve benzeri eşya 16 yaşlarında Todori ile asker kaçağı kardeşi Alfred tarafından çalınsa da bu kardeşler yakalanarak, asker kaçağı olanı orduya teslim edilmiştir.¹⁰⁹ Bu gibi olaylar sonra da devam etmiş olmalı ki 30 Aralık 1920'de İstanbul'daki Polonya Hükümet Delegasyonu, Dışişleri Nezareti'ne verdiği dilekçeyle Polonezköy'de artan hırsızlık ve benzeri suçlara diplomatik bir dille dikkat çekerken, bunun karşılığında suçların önüne geçmek için kolluk kuvvetlerinin sayısının artırılması yoluna gidilmiştir.¹¹⁰ Fakat yörede ufak tefek de olsa hırsızlık vakaları görülüyordu. Mesela 1922 Haziranı'nda Polonezköy'ün gizemli sakinlerinden, hakkında Habsburg veliahtı olduğu dahi söylenen Heinrich Albertall'ın evinden kitap ve eşyaları çalınmıştı.¹¹¹ Suçu Haşim Reis Çetesi işledi sanılsa da yapılan tahkikatla olayın bir Yunan askeri tarafından icra edildiği ortaya çıktı. Bir diğer vaka 1918'de Otomobil Umur-u Müfettişliği Şoförü İsmail'in Polonezköy'ün telefon telsizini kesmesidir.¹¹² Bu suçundan ötürü şoför İsmail cezalandırılmıştır. 1919'da Polonezköy ve civarında asayişin bozulduğuna dair yayılan haberlerin ise asılsız olduğu anlaşılmıştır.¹¹³ Meydana gelen vakalar, ancak İstanbul'un diğer kesimlerinde olduğu kadardır. Fakat devletin içerisinde

¹⁰⁵ BOA, Y. MTV 77/106.

¹⁰⁶ BOA, Y. PRK. ZB. 27/39.

¹⁰⁷ BOA, Y.PRK.ŞH, 4/1.

¹⁰⁸ Ziolkowski, *a.g.e.*, s. 19.

¹⁰⁹ BOA, DH EUM 6. Şb, 39/55.

¹¹⁰ BOA, HR.SYS, 2346/25.

¹¹¹ BOA, DH.İUM, 19-21/1-40. Heinrich Albertall ile ilgili söylentilerle ilgili bkz. Lâtkâ, *Polonezköy*, s. 79-90.

¹¹² BOA, DH.EUM. 6. Şb, 46/6.

¹¹³ BOA, DH.KMS, 56-1/40.

bulunduğu durum dolayısıyla bazı asayiş olayları da görülmektedir. Mesela 1919'da Polonezköy civarındaki Kanlıdere'de bir askerin hırsızlık yaptığı gerekçesiyle tutuklanması üzerine askerin üstünde bir bomba, bir bıçak, 1325 guruş para bulunmuş, ancak asker Kanlıdere'ye Yüzbaşı Hulusi Efendi için kömür ve odun tedarik etmek için geldiğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Fakat yine de bu gibi hadiselerin ortaya çıkmaması için lazım olan tedbiratın alınması yolunda gerekli emirler gönderilmiştir.

Yine bu dönemde eşkıyalık hareketleri de görülür. Mayıs 1919'da eşkıyalar Polonezköy'e bir saat mesafedeki debbağhaneyi gece vakti basıp kaçırmışlardır.¹¹⁵ Temmuz 1919'da Paşabahçe şosesi tarikiyle Polonezköy'e dönen Roza, Yanko mahdumu Avram, Simon'un mahdumu Adraş'ın oğullarının önüne çıkan ayaklarında çark olan ve lisanlarından Türk oldukları anlaşılan hırsızlar, bu kişilerin eşya ve parasını gasp etmiştir.¹¹⁶ 4 Haziran 1920'de Aleksander Yovanoviç ve eşi Anastasia ve Mateus (Mateusz) eşyle beraber bir jandarmayla, bir Laz çetesi tarafından dağa kaldırılmıştır.¹¹⁷ Daha sonra jandarma ve Mateusz ve eşi bırakılmış, ancak çete verilen 4000 lirayla tatmin olmayıp 2000 lira daha fidye istemiş ve eğer ertesi güne kadar fidye verilmezse bunların *telef edileceğini* bildirmiştir. Hırsızlığa maruz kalan bu kişiler, durumla ilgili *düvel-i muhtelifiyenin* fevkalade komiserlerine başvurulacağını beyan etmişlerdir. Bunun *Hükümet-i Osmaniyye için bir skandal olacağı* ve diğer devletlere karşı kötü duruma düşüleceğinden endişeyle bu kişilerin kurtarılması için gerekenin yapılması Hariciye Nezareti tarafından Sadaret'e yazılmıştır. Ayrıca İngiltere Fevkalade Komiserlik Müşaviri'nin bu işe müdahalesi de söz konusudur. Sadaret durumun acilen tahkikatını ve kaçırılan kişilerin katline izin verilmemesi için gereğinin yapılmasını istemiştir. Fakat sonuçta kaçırılan kişilerin kurtarılıp kurtarılmadığına dair malumat yoktur. Ancak ilginçtir ki 3 Mayıs 1920'de Aleksander Jowanowicz'in oğlunun evinin eşkıyalarca basıldığı haberi Polonezköy karakoluna ulaşmıştır.¹¹⁸ Fakat yapılan incelemede Jowanowicz'in oğlunun eşkıyalarla ortak hareket ettiği anlaşılarak yakalanmıştır.¹¹⁹ Polonezköy'ün de İstanbul'da çıkan yangınlardan nasibini aldığı görülür. Bunlardan birisi 1918 başlarında Polonezköy yakınlarındaki Karanlıkdere'de bir çocuğun kibritle oynamasından çıkmış, diğer yangın ise 1920'de meydana gelmiştir.¹²⁰

¹¹⁴ BOA, DH.EUM.AYŞ, 20/88.

¹¹⁵ BOA, DH. EUM.AYŞ, 10/12, 11/62.

¹¹⁶ BOA, DH.EUM.AYŞ, 14/80.

¹¹⁷ BOA, BEO, 4637/347729.

¹¹⁸ BOA, DH.EUM.AYŞ, 8/87.

¹¹⁹ Polonezköy 1926'da büyük bir eşkıya baskını Jandarmaların zamanında müdahalesi sayende zararsız atlattı. Antonowicz-Bauer, a.g.m., s. 40.

¹²⁰ BOA, DH.EUM.6.Şb, 34/50; 34/59, Bilge Ar, *İşgal Altındaki İstanbul'da Kentsel ve Mimari Ortam*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 43.

POLONEZKÖY'ÜN SİMGESİ: ZOFIA TEYZE'NİN EVİ

Polonezköy'ün ünlü ve ilk ailelerinden Ryży ailesinin günümüzde müze olarak korunan hatıra evinin ailenin reisi Wincenty Ryży döneminde birçok yerli yabancı misafiri ağırladığı görülür. Wincenty Ryży'nın kızı Zofia'dan adını alan evdeki *Zofia Teyze Hatıra Defteri*'ne yazılanlar, köyün tarihine dair ilginç ayrıntılar sunmaktadır. Mesela Mart 1914'te Hüseyin Hüsnü adlı bir Osmanlı vatandaşı; "*Öteden beri dostum bulunan Mösyö Vinçenti'yi bugün ziyârete geldim. Gösterdikleri âsâr-ı mihmân-nüvâziden dolayı ne sûretle arz-ı teşekkür edeceğimi bilemem.*" diyerek ev sahiplerine teşekkür etmektedir.¹²¹ 1916 yılında başka yabancı misafirler de Wincenty Ryży'nın evine gelerek hatıra defterine iyi dileklerini aktarmıştır.¹²² Bunlardan A. Ziffer/g "*Kuruntu ve acıdan uzak ben de burada vaktimi öldürmek isterdim.*" derken, Albert, Hans ve Otto Ehrlich kardeşler, Emmy Elsner, Katarina Klein, Albert Titefs de 1916 yılında eve misafir olan kişiler arasındadır. Hatta Martin Reinfeldt "*Tanrım! Yer yüzü ne güzel! Ve onun üzerinde eğlenmeye değer.*" diye not düşmüştür.¹²³ Savaş yılları olması dolayısıyla olacak ki General Reese ve Fritz Piachund (?) da Eylül 1916'da köyü ziyaret eder.¹²⁴ 1916 yılında köyün bir diğer misafiri ise burada aşkını bulmuştur.¹²⁵ Yine Temmuz 1916'da Üsküdar Jandarma Bölüğü'nden bir çavuş köye üçüncü kez gelir ve çok memnun ayrıldığı Wincenty'nin evindeki hatıra defterine şöyle not düşer:¹²⁶

"Polonez karyesini üçüncü def'adır ziyâret eyledim. Vinçenti'nin hânesinde misâfir olmağı bir çok arkadaşlarım tavsiye etmiş olduklarından dolayı üç def'adır mezkûr hânedeki kabul olunarak mazhar-ı rağbet oldum. Beykoz Kazâs'ında yirmi bir pâre köy mevcûddur. Umûmen vazife dolayısıyla gezdim, çalışkanlık ve misâfirperverliklerinin beyancısı olarak şu hâtıra defterine yazacağım köyü buldum. Husûsuyla bizim Mösyö Vinçenti hânesini anlatmaktan ma'zûr olup daha doğrusu izahdan âcizim. Kendisine beyân-ı teşekkürle arz-ı minnetdârî olunur.

14-15/7/[1]332

Üsküdar Jandarma Bölüğü'nden bir çavuş"

¹²¹ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, haz. Ambasada RP w Ankarze, Ankara 2000, cz. 1, s. 1.

¹²² Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 2, 6, 7, 9, 14.

¹²³ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 6.

¹²⁴ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1., s. 8.

¹²⁵ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 3-5.

"Güzel turların şehrinde büyük serginin yılında doğdum. Aynı zamanda o şehir ki son derece sert bir kıştan sonra bir de bu bilinmeyen gencin hayatı ve onun şehrinin uluslararası ünü yayıldı. Her zaman ki gibi şehri için derin bir aşkla yüreği o aşklardaki yaşamların ruhlanmış ... minarelerin şehrine ya da daha ziyade levanten kenar şehrine ki orada güzel bir günde bir refakatçi çiçek buldum. Bir çiçek ki onun kökleri hem Bizans'taydı, onur, cezalandırma ve portakal ağacının yeşerdiği memleketten kendi çevresine ekilecekti. İşe bu Polonezköy'ün evleri ki onlar aşkının ilk günlerinin şahitleydi. Ona le Dyrchaver (?) hatırlatmalarla kalbine ilham verdi. 24/25 Temmuz 1916.

Altta başka birisi Paris'ten misiniz? Diye sorar, cevap: Hayır, Kopenhag'dan.

¹²⁶ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 10, 11.

1916 yılının 7-8 Ağustos'unda Hilâl-i Ahmer Beykoz Çiftlik ve Ormanları Memuru Jak Feliba, hem Türkçe hem Fransızca duygularını ifade etmiştir: “*Muzafferiyet-i tâtme ile latîf ve misâfirperver Polonezköy'ün refâh-ı hâl ve tabî'isinin avdet temenniyâtı ve ziyâret hâtırasıdır.*” “*Resimsi ve misâfirperver Polonez Çiftliği sakin ve normal ve verimlilik dolu hayatında yeniden görmek için çok hararetili bir istek.*”¹²⁷

Hatıra evinin bir diğer konukları Beykoz Taharri Komiseri Asım ve Taharri Komiseri Muavini Ali'dir. Kendileri aynı gece Wincenty Ryzy'nın evine konuk olmuşlar ve hatıra defterine şöyle yazmışlardır:¹²⁸

“Polonez Köyü'nde dört sene mütemâdi sûretde ifâ-yı vazife etdim. Köyün halkından görmüş olduğum muhabbet ve hamiyet unutulmaz bir derecede olduğundan ve dâimâ kendileriyle dost olmağı arzu eylediğimden iki seneyi mütecâviz bir zamandır berây-ı vazife hasbe'l-meşgûliyet gelememiş ufak köyçeğize geldim. Köyün bi'l-cümle halkından görmüş olduğum iltifâtın medyûn-ı şükrânıyım. Husûsuyla geceyi Mösyö Vinçenty'nin mahdûmu Mösyö Pojdet'in da'veti ve Mösyö Kajot'un mihmân-nüvâzilikle hanesine misâfir edildim. Derhâl peder-i muhteremleri Mösyö Vinçenty odama geldi hakikaten bir dost ve beni sevdiğini göstermiş olduğu hüsn ü kabul ile isbât etdi. Hulâsa-i kelâm peder-i muhteremlerine ve mahdûmlarına ailesine teşekkürâtımı takdim ederek şu satırları karaladım Bâki uhuvvet ve meveddet.

Fi 19 Eylöl sene [1]332. Beykoz Mıntıkası Taharri memuru Asım”

“Refiklerimden Asım Efendi'nin kadim dostu olan Mösyö Vinçenti hânesinde bu gece misafir edildik. Gerek kendilerinden ve gerekse mahdûmlarından ve ailâundan görmüş olduğumuz hüsn ü kabul ve ibrâz etmiş oldukları eser-i nezâketden dolayı hakikaten ve cidden kendilerine arz-ı minnetdâri eylerim. Ez-cümle refikim Asım Efendi ile olan muhabbet ve hamiyetleri cidden takdike sezâ olmağla beraber ebedi kalması temenniyâtıyla hatm-i güftâr eyler ve şu varak-pâre bir hâtıra-i muhabbet ve uhuvvet olmak üzere tahrir eylerim, efendim.

Fi 19 Eylöl sene [1]332.

Mekteb-i Hukûk'dan me'zûn
Beykoz Taharri Komiseri Muavini Ali”

Aynı yılın Ekim ayında hatıra evine birçok kişi gelir. Bunlardan bir yabancının Türkçe Latin harflerle yazdığı 16 Ekim tarihli cümlesi oldukça ilginçtir ve gelen yabancı konukları Polonezköy'e çeken bir noktaya işaret eder: “*Burda domus war mı?*”

¹²⁷ Bkz. *Dom Coci Źosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 5-6. Aynı kişi 23 Eylül ve 16 Ekim'de tekrar Polonezköy'e gelmiştir. bkz. *Dom Coci Źosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 9, 16.

¹²⁸ Bkz. *Dom Coci Źosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 12-13.

ve altında “*War!*”, ve yanına Lehçe “*Jak?*” Yani “Nasıl?”¹²⁹ Aynı ayın 23’ünde buna dair bir başka Almanca notla mevzu devam ettirilir: “*Domus sohbeti devam ettiriliyor. Domus var mı?*” cevap: “*İnşallah*”.¹³⁰

Aynı ay haura evine konuk olan Beykoz Jandarma Kumandanı da aynı şekilde iyi dileklerini teşekkürlerini haura defterinde ifade etmek istemiştir:¹³¹

“Beykoz’a yeni ta’yin olmağım hasebiyle karakol ve kurâyı teftişe çıktım. Esnâ-yı teftişde; Polonez’e de uğradım. Bu köy hakikaten pek latif her cihetden âsâr-ı medeniyet meşhûd. Bi’l-hâssa Viçenti Efendi’nin hânesinde görmüş olduğum rağbet ve hürmet buna inzimâm edince bu köyden daha doğrusu Viçenti Efendi’den ne kadar memnûn kaldığımı ve kendilerine ne sûretle teşekkür edeceğimi bilemiyorum.

Fi 12-13 Teşrin-i Evvel [1]332.

Beykoz Jandarma Kumandanı”

1916-1920 yılları arasında deftere Almanca ve Fransızca kaleme alınan haura ifadeleri Osmanlı vatandaşları kadar yabancıların, İstanbul’un diplomatik çevrelerinin buraya sıkça geldiğini göstermektedir.¹³² Ayrıca işgal altındaki İstanbul’da bulunan yabancı askerlerin de ziyaret mekanı olarak Polonezköy’ü seçtikleri görülür.¹³³ Mesela W. Gillespie adlı Glazkov 5. Batarya Bölüğü’nden bir İngiliz asker 23 Mayıs 1920’de buraya gelmiştir. 1935’te bu evde kalan Harry ise deftere kaldığı odanın resmini çizer.¹³⁴ Türkiye vatandaşlarından 1937’de bu eve gelen Nebahat, Osman Hüsnü, Fasiha ve Mediha ise ilk kez geldikleri bu köye duydukları beğeniye ve tekrar gelme isteklerini belirtmişlerdir.¹³⁵ Haura defterinden seçilen bu notlar Polonezköy’ün ziyaretçilerinin köyden duyduğu memnuniyeti göstermektedir.

SONUÇ

Farklı bir ülkeye göç ederek yeni bir vatan ve mekânda hayatlarını idame ettirmek zorunda kalan Lehlerin bu esnada yaşadıkları olaylar yukarıda görüldüğü üzere oldukça ilginçtir. Geldikleri devletin yani Lehistan’ın bağımsız bir devlet olmayışı, devletlerini ortan kaldıran komşularının İstanbul’da dahi üzerlerinde vatandaşlık iddia etmesine yol açmıştır. Hangi ülkeye neye dayanarak tabi oldukları bir muam-

¹²⁹ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 15.

¹³⁰ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 17.

¹³¹ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 18.

¹³² Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 14-17.

¹³³ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 1, s. 11, 17.

¹³⁴ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 6, s. 95.

¹³⁵ Bkz. *Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa*, cz. 6, s. 96. Ayrıca köyün geçmişten günümüze renkli bir panoramasının sunulduğu bir çalışma olarak bkz. Akgün Akova, *The Eagle Under the Crescent and the Star, Polonezköy*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.

ma haline gelen Polonezköylülerden bazılarının diğer ülke vatandaşlıklarını vergiden muaf olmak için tercih ettikleri görülmektedir. Polonezköylü Lehlerin günümüzdeki statülerine kavuşmaları bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere çok uzun bir süreyi gerektirecektir. Köyün mamur hale getirilmesi ise kolay aşamalardan geçmemiştir. Yine Polonezköy'ün merkezden uzak oluşu dolayısıyla ve İstanbul'un savaş ve işgal zamanlarında birtakım asayiş sorunları yaşanmıştır. Her şeye rağmen "İstanbulu Lehler" Lehistan'dan uzakta kendi dillerini konuşup dinlerini yaşayabildikleri yeni "küçük bir Polonya" kurabilmişlerdir. Bu çalışmaya köyün tarihinin ilk zamanları konu edilmiştir. Köyün simgesi Zofia Teyze'nin evine gelen ziyaretçilerden Polonezköylülerin misafirperverliği ve köyün tabiatının güzelliği anlaşılmaktadır. Günümüzde popüler bir tatil mekânı olan Polonezköy'de Polonyalılarından çok köyün turistik çekiciliği dolayısıyla buraya yerleşmiş Türkleri görmek mümkündür. Lâkin çalışmaya konu edilen dönemde köy henüz Polonyalılarındır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (B. Czart.)

Rękopis (rkps) 5492: 397-400

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

Babıali Evrak Odası

BEO, 245/18334, 1068/80093, 1646/123391, 1698/127286, 2391/179301, 2445/183338, 2454/184039, 2481/186021, 2496/187148, 2845/213315, 2876/215656, 2881/216045, 2883/216215, 2889/216651, 2901/217510, 2991/224299, 3366/252400, 3530/264749, 3862/289619, 4276/320636, 4637/347729, 4669/350139

Dahiliye

DH, İD, 162-2/27

DH.İ.UM, 3-5/5-08, 10-3: 2/62, 19-21/1-40

DH.EUM.3.Şb, 16/36

DH.EUM.5. Şb, 7/24

DH EUM 6. Şb, 34/50; 34/59, 39/55, 46/6

DH.EUM.AYŞ, 8/87, 10/12, 11/62, 14/80, 20/88

DH.EUM.ECB, 19/20

DH.EUM.KADL, 9/48, 14/25

DH.KMS, 56-1/40

DH.MKT, 6/15, 101/36, 773/48, 1130/56, 2155/10, 2181/109, 2525/150, 2526/1

DH.MTV, 24/75

DH.SN.THR: 18/62

Hariciye

HR.İM, 62/50

HR. HMs.İŞO, 101/61, 206/10

HR.SYS, 2346/25

İrade

İ.AS, 54/2

İ.DH, 1306/5

İ.MMS, 136/11, 175/23

MF.MKT, 290/17

Şura-yı Devlet

ŞD, 71/22, 366/36, 821/11, 2383/5, 2788/26

Yıldız Perakende Evrakı

Y.PRK.ŞH, 4/1

Y. PRK. ZB. 27/39

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y. MTV, 77/106, 294/43

Zabtiye

ZB, 55/66, 319/28, 374/87, 374/99, 475/3, 478/79, 709/15

Diğer Yayınlar

Akova, Akgün, *The Eagle Under the Crescent and the Star, Polonezköy*, İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti, İstanbul 2010.

Anafarta, Nigar, *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler*, [y.y.], İstanbul 1979.

Antonowicz-Bauer Lucyna, "Polonezköyü (Adampol) Tarihi", *Polonezköyü* içinde, ed. Lucyna Antonowicz-Bauer, İstanbul Kütüphanesi, İstanbul 1990, ss. 9-44.

Ar, Bilge, *İşgal Altındaki İstanbul'da Kentsel ve Mimari Ortam*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

Beydilli, Kemal, Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. München 1976.

———, *1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi, Tahlili, Tatbiki)*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1984.

———, "Sadık Mehmed Paşa", *DİA*, c. 5, 2008, ss. 397-398.

Cichocki, Dariusz, Godzińska, Marzena, *Adampol-Polonezköy między polskością a tureckością; monografia współczesnej wsi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006.

Dziewanowski, M. H., "1848 and Hotel Lambert", *Slavonic and East European Review*, 26/67, 1948, ss. 361-373.

Dom Coci Żosi Księga Pamiątkowa, haz. Ambasada RP w Ankarze, Ankara 2000.

Dom Pamięci Żofii Ryży, opr. Jolanta Adamska, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, Warszawa 2004.

Dopierała, Kazimierz, *Adampol – Polonezköy, Ż dziejów Polaków w Turcji*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 1983.

———, "Polacy w Turcji Osmańskiej", *Wojna i Pokój, Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku* içinde, Muzeum Narodowe, Stambuł, Warszawa 2000.

———, "Adampol – Polonezköy", *Wojna i Pokój, Skarby sztuki tureckiej ze zbiorów polskich od XV do XIX wieku* içinde, Stambuł, Muzeum Narodowe, Warszawa 2000, ss. 81-83.

Duker, Abraham G., "Jewish volunteers in the Ottoman-Polish Cossack Units during the Crimean War", *Jewish Social Studies*, 16/3, s. 203-218.

Gasztowtt, Tadeusz, *La Pologne et l'Islam*, Paryż 1907.

———, *Turcja a Polska*, Drukarnia Polska a Reiffa, Paryż 1913.

vel Grajewski Radosław Paweł Żurawski, *Działalność księcia Adama Jerzego Czartoryskiego w Wielkiej Brytanii (1831-1832)*, Warszawa, Semper 1999.

———, *Wielka Brytania w "dyplomacji" księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832-1841)*, Semper, Warszawa 1999.

Gümüş, Musa, *1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecileri'nin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

Gümüş, Musa, "Mehmed Sadık Paşa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı Devleti'nde Kazak Süvari Alayı", *Turkish Studies*, sy. 5/3, 2010, ss. 1366-1370.

- Kołodziejczyk, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Brill, Leiden 2000.
- Konarska, Barbara, *W kręgu Hotel Lambert, Władysław Żamoyski w latach 1832-1847*, Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1971.
- Lewak, Adam, *Dzieje emigracji Polskiej w Turcji 1831-1878*, Nakł. Instytutu Wschodniego, Warszawa 1935.
- Ławski, Jarosław, "Marseille-Istanbul. The forgotten mediterranean journey of Adam Mickiewicz", *Mickiewicz-Turcja-Europa* içinde, red. Joanna Pietrzak-Thébault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficyna Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012, s. 117-123.
- Łątka, Jerzy Stanisław, *Adampol – Polska wieś nad Bosforem*, Klub Przyjaciół Turcji, Kraków 1992.
- , *Polonezköy Adampol: Cennetten Bir Köşe*, çev. Nalan ve Antony Sarkady, Türkiye Dostları Derneği, İstanbul 1992.
- , *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2005.
- Masłowski, Michel, "La mort de Mickiewicz", *Mickiewicz – Turcja- Europa* içinde, red. Joanna Pietrzak-Thébault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficyna Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012, s. 133-146.
- Mickiewicz-Turcja-Europa*, red. Joanna Pietrzak-Thébault, Muzeum Literatury Adama Mickiewicza w Warszawie/Oficyna Wydawnicza "Errata", Warszawa 2012.
- Nazır, Bayram, *Osmanlı'ya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- Nowak, Agata, *Adampol – Polonezköy- polska osada w Turcji jako ilustracja stosunków polsko-tureckich w XIX i XX wieku*, Wyższa Szkoła Studiów Międzynarodowych, Wydział Studiów Międzynarodowych i Dyplomacji, Praca Magisterska, Łódź, 2010.
- Piwnicki, Grzegorz, *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na Początku XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszawek, Toruń 2001.
- Reychman, Jan, "Gasztowtt, Tadeusz" *Polski Słownik Biograficzny*, Tom VII, Ossolińskich, Kraków 1958.
- Skowronek, Jerzy, *Sprzymierzeńcy Narodów Bałkańskich*, PWN, Warszawa 1983.
- Şaşmaz, Musa, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Lehistan İlişkileri*, Altın Post Yay., Ankara 2013.

- Temizkan, Abdullah, "Lehistanlıların İstanbul'da Lobi Faaliyetleri ve Kafkasya'ya Lejyon Gönderme Girişimleri", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 28, 2007, ss. 363-393.
- , "Albay Teofil Lapinski ve Lehistan Lejyonunun Kafkasya'daki Faaliyetleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, c. X, sy. I, 2010, ss. 149-171.
- Teslar, Józef Andrzej, "Unpublished Letters of Adam Czartoryski and Władysław Zamoyski to Lord Dudley C. Stuart and Earl of Harrowby, 1832-1861", *Slavonic and East European Review*, 29/72, 1950, ss. 153-176.
- Topaktaş, Hacer, *Osmanlı Sefâretnâmeleri Işığında 1730-1763 Yıllarında Osmanlı Devleti ile Lehistan/Polonya Arasında Diplomatik İlişkiler*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2005.
- , "Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarih yazımında Türkler ve Türkiye", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (TALİD) C.8, sy. 15, İstanbul 2011, s. 537-590.
- , *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri : Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2014.
- Ziółkowski, Paweł, *Adampol (Polonezkeu), Sancakciyan Basimevi, İstanbul 1922*.
- , *Adampol (Polonezkeu) Osada Polska w Azji Mniejszej-Żapiski historyczne*, Nakł. Autora i Adama Dochody, Ponzań 1929.
- , *Adampol-Polozkeu. Colonie poloneise en Asie-Mineure notes historiques*, ISIS, İstanbul 1989.

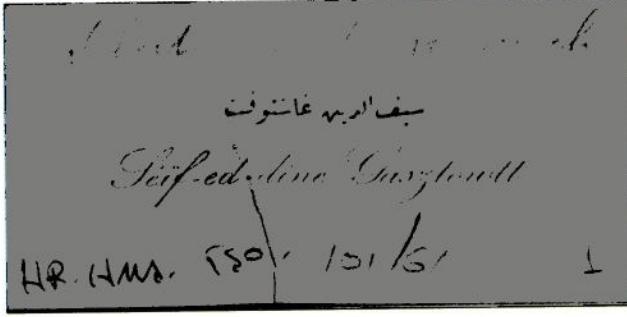
EK – I. Aralık 1914'te Farklı Ülke Vatandaşı Olan Polonez köylülerin Listesi (BOA, DH.EUM.5. Şb, 7/24)

Aded	Hâne Numrosu	Esâmî	Sinni	Tebaa'ası	Mülâhazât
1	27	Müteveffâ Yozef oğlu Vinçi Rıjı	80	Rusya	Rus Sefârethânesi'nden verilen ikâmet tezkiresi yedinde mevcûddur.
1	"	Zevcesi Sofiçe	65	"	" "
1	"	Oğlu Kazmir	29	"	" "
1	"	Diğeri Yozef	27	"	" "
1	"	Diğeri Çıslaf	23	"	" "
1	"	Kerîmesi Ogenna	20	"	" "
1	"	Diğeri Roşa	10	"	" "
1	"	Diğeri Eleni	13	"	" "
1	"	Mahdûmu İstatsilay	31	"	" "
1	"	Mahdûmunun zevcesi Halmina	25	"	" "
1	"	Mahdûmunun kerimesi Mariya	25	"	" "
11	Yekûn				
1	28	Eftay oğlu Yaşko	49	Rusya	Rus Sefârethânesi'nden verilen tezkire yedindedir.
1	"	Zevcesi Todorîçe	33	"	
1	"	Kerîmesi Yanenpa	16	"	
1	"	Diğeri Vanda	15	"	
1	"	Diğeri İrvarde	11	"	
1	"	Diğeri Silvestre	9	"	
1	"	Diğeri Kamice	2	"	
1	"	Diğeri oğlu Hazik	9	"	
1	29	Kmesk oğlu Eftay Kmesk	100	Rusya	Rus Sefârethânesi'nden verilen ikâmet tezkiresi yedindedir.
1	"	Zevcesi Elizabet	85	"	Vefât
1	"	Oğlu İstaslaf	30	"	
3					
1	22	Maturoğlu? Ludvig Yakovski	65	Fransız	

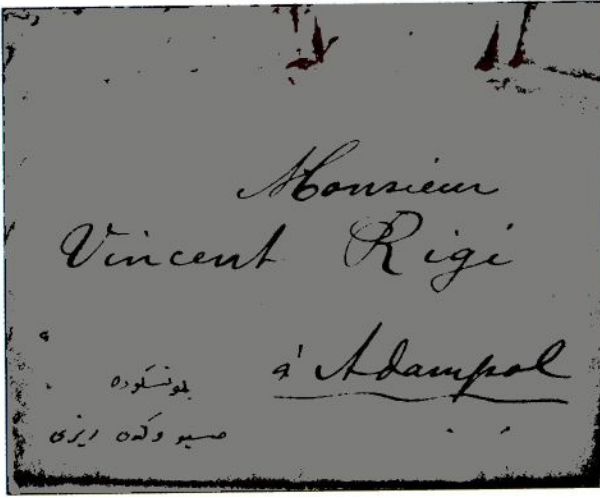
1	"	Zevcesi Margaride	55	"	Fransız tebaa'asından
1	"	Mahdumu Edvard	21	"	
1	"	Mahdumu Ludvig	7	"	
1	"	Kerimesi Feymon	25	"	
5					
1	30	Yani Dohorşimek	53	Rusya	Rus Sefârethânesi'nden verilen tezkiresi yedindedir.
1	"	Zevcesi Nekla	45	"	
1	"	Yani Dohorşimek oğlu Adam	23	"	
1	"	Diğeri Leopold	4	"	
1	"	Kerimesi Evra	22	"	
1	"	Diğeri Elizabet	17	"	
6					
1	32	Ludvig Yozef	34	Fransız	Fransız
1	"	Zevcesi Margalena	30	"	
1	"	Frederik	1	"	
1	"	Rigmond	6	"	
1	"	Kerimesi Elizabet	0	"	
1	"	Diğeri Lodoviz	0		

Ashına mutâbıkdır.
Fî 18 Teşrîn-i Sâni sene [1]330.

EK – II. Tadeusz Gasztowtt'un Kartviziti (BOA, HR. HMS.İŞO, 101/61)

EK – III. Wincenty Ryży'nn Dilekçe Zarfı (BOA, DH.MTV, 24/75)

EK- IV. Kont Ostroróg ve Beraberindekilerin Protesto Esnasında Açtığı Pankart (1893) (BOA, DH.MKT, 773/48)

EK – V. Polonezköy’de Artan Hırsızlık Suçlarına Karşı Kolluk Kuvvetlerinin Artırımına Dair Yazı (1920) (BOA, HR.SYS, 2346/25)

[illegible]

DÂRÜLMUALLİMİN-İ ÂLİYEDE FENN-İ TERBİYE DERSİ VE BİR ÖĞRENCİ İSYANI

FATİH DEMİREL*

Osmanlı modern eğitim kurumlarındaki disiplin vakaları, okul yaşantısını, nizâmnâme ve talimâtnâmelerle belirlenmiş kalıplar dışında ortaya koyan önemli kaynaklardır.¹ Bu kaynaklar, okullarda oluşturulmak istenen disipline, aykırı olarak meydana gelmiş vakaları ortaya koyduğu gibi, okullarda eğitim-öğretim faaliyetlerinin nasıl yürütüldüğü, modern eğitim konusundaki öğrenci, öğretmen ve idareci algısı, öğrenci, öğretmen, idare ilişkisi gibi pek çok konuya dair ipuçları vermektedir. II. Meşrutiyet Dönemi, eğitim alanında, eskinin beğenilmeyerek veya eksik görülerek, yoğun reform çabalarına girilen bir dönemdir. Dönemin başlangıcından itibaren Osmanlı modern eğitim sisteminde ve kurumlarında yapısal değişimlere gidilmiştir.² Bu çalışmada incelenen vaka II. Meşrutiyet Dönemi'nde (1913) *Dârülmualimîn-i Âliye*de meydana gelmiştir. 1848 yılında Dârülmualimîn adıyla kurulan ilk öğretmen okulunun dersleri arasında bulunan *Usûl-i İfâde ve Tâlim* dersi Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde *Usûl-i Tedris* olarak isimlendirilmiştir. Genel olarak öğretim yöntemlerini kapsayan ders II. Meşrutiyet'le birlikte isim ve içerik yönünden değişime uğramıştır. 1909'dan sonra *Fenn-i Terbiye* adını alan ders öğretim yöntemleriyle birlikte eğitim bilimlerini de kapsar bir duruma getirilmiştir. Bu çalışmada *Usûl-i Tedris ve Fenn-i Terbiye* derslerinin dârülmualimîn programlarındaki yeri, değişimi, öğrenci, öğretmen ve idare tarafından algılanışı, nasıl yürütüldüğü, derslerden neler beklendiği gibi

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/TÜRKİYE, fa.demirel@hotmail.com

¹ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, Çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.189.

² Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1996; Fatih Demirel, "II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultâniler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/II, (2012), ss. 339-358; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007; Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011; Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

konular incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca, *Dârümuallimîn-i Âliye İbtidâi Şubesinde Fenn-i Terbiye* dersi üzerinden çıkan olaylarda, öğrenci, öğretmen ve idare açılarından dönemin disiplin anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde öğretmen yetiştirmek için okul açma fikri ve ihtiyacı Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır.³ İlk örnekleri Sultan II. Mahmud Dönemi'nde, 1839 yılında, açılmış olan rüşdiye mekteplerine⁴ öğretmen yetiştirmek amacıyla 16 Mart 1848'de, İstanbul'da Dârümuallimîn adıyla bir öğretmen okulu açılmıştır.⁵ 1868'de Dârümuallimîn-i Sıbyanın kurulmasından sonra, Dârümuallimîn-i Rüşdi olarak da isimlendirilen⁶ okul, kuruluşunu takip eden yaklaşık çeyrek yüzyıllık dönem içerisinde bina sıkıntısından kurtulamamış ve birçok defa bina değiştirmek zorunda kalmıştır. Öğrenci sayısı 20 ile 150 arasında değişmiş olan okul, 1874 yılında kurulan Dârümuallimîn-i Kebirin çatısı altına girmiştir.⁷

1857 yılında Maârif Nezâretinin kurulmasından sonra, 1860'larda sıbyan mekteplerinin ıslahıyla ilgili çalışmalar neticesinde, sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla, 15 Kasım 1868'de Dârümuallimîn-i Sıbyan kurulmuştur. "Usûl-i cedid"e göre öğretim yapacak öğretmenler yetiştirmek üzere kurulmuş bu okul, olumsuz propagandalar nedeniyle öğrencisiz kalıp 1871 yılında kapanmışsa da 1872 yılında yeniden açılmıştır.⁸ 1869 yılında kabul edilen *Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi* ile çeşitli derecelerdeki okullara mükemmel öğretmenler yetiştirmek için İstanbul'da bir büyük *Dârümuallimîn* (*Dârümuallimîn-i Kebîr*) kurulması kararlaştırılmıştır. *Dârümuallimîn-i Kebîr* rüşdiye, idâdî ve sultânî şubeleri olacak, her şubede biri edebiyat diğeri ulûm ve funûn olmak üzere iki sınıf oluşturulacaktı.⁹ *Dârümuallimîn-i Sıbyan*, bu teşkilatın dışında bırakılmış olmakla birlikte, yönetim olarak *Dârümuallimîn-i Kebîre* bağlıydı.¹⁰ *Dârümuallimîn-i Kebîr*, *sıbyan*, *Rüşdiye* ve *idâdî* şubelerinden oluşmak üzere ancak 1874 yılında kurulabilmiştir. Öğretim süresi *sıbyan* şubesinde iki yıldır. 1880'li yıllarda da *sıbyan* şubesi, bu okul çatısı altında bulunmaya devam etti. 1891 yılında yayınlanan *Dârümuallimîn-i Âliye Nizâmnâmesi* okul ile ilgili önemli değişiklikler yaptı. Buna göre okul *ibtidâî*, *rüşdiye* ve *âliye* şubelerinden meydana geliyordu. Nizâmnâme, 1904'te bazı küçük değişikliklere uğramakla birlikte II. Meşrutiyet'e kadar uygulan-

³ Cemil Öztürk, "Dârümuallimîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [TDVİA]*, VIII, İstanbul, 1993, s. 551.

⁴ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 44-60.

⁵ Öztürk, a.g.m., s. 551.

⁶ Faik Reşit Unat, "Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış", Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1964, s. 31.

⁷ Cemil Öztürk, *Türkiye'de Dünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998, ss. 153-155.

⁸ A.g.e., s. 8, 9.

⁹ *Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi, Düstûr, I. Tertip*, 2, İstanbul, 1289, s. 194.

¹⁰ A.g.e., s. 196; Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 21.

muştur. II. Meşrutiyet'ten sonra *Dârülmuallimîn-i Âliye*de birçok önemli gelişme meydana gelmiştir. Bu çerçevede ilk olarak *ibtidâîye* şubesi okuldan ayrılmış ve bağımsız hale getirilmiştir. 1909'da öğretim süresi iki yıldan üç yıla çıkarılmıştır. *Dârülmuallimîn-i İbtidâî* 1910 yılında tekrar *Dârülmuallimîn-i Âliye* ile birleştirildi.¹¹ *Dârülmuallimîn-i Âliye*nin İkinci Meşrutiyet'ten sonra geçirmiş olduğu reformların en önemlisi, 1915 tarihli *Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizâmnâmesi*'nin yürürlüğe girmesiyle, teşkilat ve program bakımından yeniden yapılanmasıdır. Bu nizamnameye göre *Dârülmuallimîn-i Âliye*, *İbtidâî*, *İhzârî* ve *Âlî* olmak üzere üç şubeye ayrılıyordu.¹² *İbtidâî* şubesinin öğretim süresi dört yıl olup, buradan mezun olanlar, *İbtidâî* öğretmenleri oluyordu. *İhzârî* şubesi iki yıllık-tı. Dört yıllık *Âlî* Şubesi *Edebiyat*, *Tabîîye* ve *Rîyaziye* kısımlarına ayrılıyordu. Bu kısmın son yılı tamamen uygulamaya tahsis edilmişti. Buradan mezun olanlar, orta ve yükseköğretim okullarında öğretmen olarak istihdam ediliyordu.¹³

A- DÂRÜLMUALLİMİNLERDE USÛL-İ TEDRİS VE FENN-İ TERBİYE DERSLERİ

Öğretmen yetiştirme ihtiyacı ve fikri Tanzimat Dönemi'nde ortaya çıkmış olsa da daha önceki devirlerde medrese hocaları olan müderrislerin, medreselerde yetiştirdiği, bunun yanında Fatih Sultan Mehmed zamanında (1451-1481) sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için özel bir program uygulandığı, Eyüp ve Ayasofya medreselerinde uygulanan bu programda *Âdâb-ı Mubâhese* ve *Usûl-i Tedrîs* gibi pedagojik formasyon derslerinin bulunmasına dikkat edildiği bilinmektedir.¹⁴

Tanzimat sonrası açılan öğretmen okullarının ders programları incelendiğinde, mevcut dersler arasında *Usûl-i Tedrîs* (Öğretim Yöntemleri) ve *Fenn-i Terbiye* (Eğitim Bilimleri) derslerinin olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz diliyle Ders Verme ve Öğretim olarak ifade edebileceğimiz, *Usûl-i İfâde ve Tâlim* dersi, 1848 yılında açılmış olan *Dârülmuallimîn-i Rüşdî* dersleri arasında yerini almıştır.¹⁵ *Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi* (1869) kararları doğrultusunda açılmış olan *Dârülmuallimîn-i Âliye* için 1891 yılında, eski kararlarda bir takım önemli değişiklikler yapan, *Dârülmuallimîn-i Âliye Nizâmnâmesi* yayınlanmıştır.¹⁶ *Nizâmnâme* ile *Dârülmuallimîn* şubeleri müfredatına *Usûl-i Tedrîs* dersi konulmuştur. Buna göre *ibtidâî* şubesinin ikinci sınıfında haftada bir saat, *rüşdiye* şubesinin, birinci sınıfta haftada bir, ikinci sınıfta haftada iki saat olmak üzere, her iki sınıfında ve *âliye* kısmının yalnızca üçüncü sınıfında, haftada bir saat *Usûl-i Tedrîs* dersi bulunmaktadır.¹⁷ II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar aynı müfredat uygu-

¹¹ Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 21, 22.

¹² A.g.e., ss. 161-163.

¹³ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 26.

¹⁴ Öztürk, "Dârülmuallimîn" ..., 551.

¹⁵ Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 154.

¹⁶ Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 21.

¹⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*, 1316, ss. 127-129.

lanmıştır.¹⁸ *Dârülmualimîn-i Âliye İbtidâî Şubesi* öğretim süresinin üç yıla çıkarılmasından sonra (1909) şubenin her sınıfına *Fenn-i Terbiye* dersi konulmuştur.¹⁹ 1915 yılında, *Dârülmualimîn-i Âliye İbtidâî Şubesi* öğretim süresinin dört yıla çıkarılmasından²⁰ sonra, *Fenn-i Terbiye* dersi, haftada ikişer saat olmak üzere, şube müfredatının ilk üç yılında yer almıştır.²¹

B- DÂRÜLMUALLİMİN-İ ÂLİYE, İBTİDÂÎ ŞUBESİNDE FENN-İ TERBİYE DERSİ VE ÖĞRENCİ İSYANI

Sultan II. Mahmud zamanında sivil alanda modern eğitim kurumlarının teşkiline paralel olarak gerek eğitim öğretim disiplinini gerekse asayişini sağlayabilmek için çeşitli ödül ve cezaları içeren uygulamalar da başlamıştır. Osmanlı eğitim modernleşmesi mevcut olan eğitim kurumlarını kaldırmadan yeni tarz eğitim kurumlarını teşkil etmiştir. Bu ikili yapı Cumhuriyet Türkiye'sine kadar devam etmiştir. Mevcut eğitim kurumlarındaki (sıbyan mektepleri ve medreseler) disiplin anlayışı ve uygulamaları, teşkil edilen yeni tarz eğitim kurumlarında devam ettirilmişse de onların yaygınlaşmasıyla birlikte eski disiplin anlayışı ve uygulamalarından uzaklaşmaya çalışılmıştır. 1870'lere kadar fiziki şiddet içeren eski usul cezalar nizâmname ve talimâtnameelerde yer alırken 1870'lerden sonra, bu tür cezalar, kâğıt üzerinde olsa da yasaklanmıştır.²²

Bu çalışmada ele alınan vaka 1913²³ yılı haziran ayında, *Dârülmualimîn-i Âliye İbtidâî Şubesinde* meydana gelmiştir. Vaka bir öğrenci protestosu görünümünde olsa da okul yönetimince isyan olarak nitelendirilmiştir. Doğrudan idareye karşı başlamamış olsada bir ders öğretmenini şikâyet ile başlayan hadiseler, okul idaresi ve belli ölçüde Maârif Nezâreti ile öğrenciler arasındaki otorite mücadelesine dönüşmüştür. Gerek dilekçelerinde kullandıkları ifadeler ile ders öğretmeni hakkındaki iddia ve şikâyetlerden, gerekse idareye karşı takındıkları tavırdan, öğrencilerin, kendilerine zarar verecek kadar, müthiş bir güven ve cesarete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Öğrenciler, Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçede *Fenn-i Terbiye* dersi muallimi

¹⁸ Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 21.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi* [MF. MKT], Dosya No: 1187/Gömlük No: 39.

²⁰ Öztürk, *Türkiye'de ...*, s. 22.

²¹ Hasan Ali Yücel, *Türkiyede Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 228.

²² Osmanlı modern eğitim kurumlarında disiplin için bkz. Mustafa Gündüz, "Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin Ve Cezalandırma", *Doğu Batı*, 13/53, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, ss. 127-158; Fatih Demirel, *Mekteb-i İddâî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2010, ss. 89-92; Fatih Demirel, "Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar", *History Studies*, 5/1, (2013), ss. 101-112.

²³ Hicri ve Rumi tarihlerin Miladi Takvim'e çevrilmesinde tarih çevirme kılavuzu kullanılmıştır. Yücel Dağlı-Cumhuriyet Üçer, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Cevdet Bey için, her ne kadar kendilerini mazur göstermek için mazeret bildirmişlerse de “*adi, küçük, öğrenilen zat*” gibi hakaret bildiren kelimeleri kullanmaktan geri durmamışlardır.²⁴ Mekân ve eğitim kurumu farkı olsa da B. C. Fortna tarafından ele alınan, 1903 yılında, Manastır İdâdisinde meydana gelen vakada, öğrencilerin, öğretmenleri Şevki Bey hakkındaki iddialarında, “yetersiz ve kayıtsız” ifadelerini kullanmaları, aradan geçen on yılda değişeni açıkça ortaya koymaktadır.²⁵

Yine öğrencilerin, okuldan atılmayı göze aldıklarını ifade ederek, Muallim Cevdet Bey kaldıkça, itaat etmeyeceklerini bildirmeleri kendilerine olan güvenlerinin başka bir göstergesidir.²⁶ Belki de öğrenciler, okul idaresinin bu kadar kişiyi (49 öğrenci) aynı anda okuldan atmaya cesaret edemeyeceğini düşünmüşlerdir. Öğrencilerin bu denli cesaretli olmalarında, II. Meşrutiyet Dönemi’ni hazırlayan gelişmelerin ve dönemin siyasi atmosferinin etkili olduğu söylenilebilir.

1- Öğrencilerin İlk Dilekçesi ve İsyanın Başlangıcı

Olayların başlangıcını, öğrencilerin 10 Haziran 1913 (28 Mayıs 1329) tarihinde okul idaresine vermiş oldukları dilekçeden öğreniyoruz. Olayların, *Fenn-i Terbiye* dersindeki ders anlatma uygulamasının kaldırılma isteğiyle başladığı anlaşılmaktadır. *Fenn-i Terbiye* dersi öğretmeni Cevdet Bey, cumartesi ve pazartesi günlerindeki *Fenn-i Terbiye* derslerinin yarımşar saatini, öğrencilerin konu anlatımı için ayırmıştır. Cevdet Bey bu uygulama için öğrencilerin muvafakatini de almıştır. Hatta öğrenciler, konu anlatımı yapacak öğrenci numaralarının kendileri tarafından Cevdet Bey’e verildiğini ifade etmektedirler. Kararlaştırıldığı şekilde, dersler devam ederken, öğrenciler, bu yöntemden tüm sınıftan ziyade dersi anlatan öğrencinin faydalandığını düşünmüşler ve bir öğrencinin istifadesi için tüm sınıfın istifadesinden vazgeçilemeyeceğine karar vermişlerdir. Bu düşünce ve kararlarını öğretmene iletmek için, 7 Haziran 1913 (25 Mayıs 1329) cumartesi günkü derste, konu anlatımı yapacak olan arkadaşları Salih Efendi’yi sözcü olarak seçmişlerdir. Salih Efendi konu anlatımı için davet edildiğinde, Cevdet Bey’e, arkadaşları adına söyleyecekleri olduğunu ifade etmiş ve özetle şunları söylemiştir.

“Efendim biz konu anlatımının faydalarını kabul ediyoruz, ancak arkadaşlarımızla, yapacağımız konu anlatımının faydalarının sınırlı olacağına karar verdik. Konu anlatımları sınıfın istifadesinden çok şahsın istifadesine hizmet edecek. Biz, sınıfın istifadesi için usûl-i tedris konularını öğrenmek istiyoruz.

²⁴ “... *Leffen takdim eylediğimiz arzı ile tahrîren ve bütün tafsilatıyla şifâhen ifade-i hâle çalışmış isek de müdür beyefendi bizi, ahlakça, dersçe ısrâr eden; adiliğinden, küçüklüğünden maa-t-teessîf kendisine karşı kalbimizde nefret ve hatta – hakikati söylemiş olmak için mazur görülmemizi istirham ederiz – istikrah duyduğumuz bir zatı, terbiye muallimi olarak göndermekte ısrar eyledi.*”, BOA, MF. MKT., 1187/39 (Öğrencilerin 15 Haziran 1913 (2 Haziran 1329) tarihinde Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçe)

²⁵Fortna, a.g.e, s. 201.

²⁶ BOA, MF. MKT., 1187/39, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârümuallimin-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

Usûl-i tedris konularının işleneceği birkaç aydan beri vaat edildiyse de bu güne kadar konulara başlanmadı. *Fenn-i Terbiye* dersinde, alışla geldiği şekliyle, kitaptan beşer satır okuyacak olursak, aylarca devam edecek konuların bulunması, konu anlatımı uygulaması hakkında olumsuz düşünmemize neden oldu. Arkadaşlarımız uygulama derslerinde ders anlatırken zorlanıyorlar. Bizim, diğer okullardan farkımızı ancak fenn-i terbiye ve usûl-i tedris dersleri oluşturmaktadır. Sizden rica ediyoruz; usûl-i tedris ile ilgili dersler verilirken biz de burada bütün arkadaşlarımızla tartışır ve bu şekilde ders anlatma ihtiyacını daha ziyade gidermiş oluruz.²⁷

Bu durum öncelikle, dönem itibarıyla öğretmen okulunda, *Fenn-i Terbiye* dersi içerisinde, uygulamaya yönelik bir yöntemin kullanıldığının göstergesidir.²⁸ Yine öğrencilerin ifadelerinden, *Dârümuallimîn-i Âliyye*, 1909 yılından sonra *Usûl-i Tedris* dersinin yerini almış olan *Fenn-i Terbiye* dersinde öğretim yöntemleri ve eğitim bilimleri konularının birlikte işlendiği anlaşılmaktadır. Öğrenciler öğretim yöntemleri konusunda kendilerini eksik hissetmiş olacaklar ki itirazlarını bu temele dayandırmışlardır. Öğrenciler, öğretmenlik mesleği için eğitim bilimleri ve öğretim yöntemlerinin öneminin farkında olduklarını vurgulamaya çalışmışlardır. Ancak bir taraftan uygulama derslerinde, ders anlatırken zorlandıklarını ifade ederken diğer taraftan konu anlatımı uygulamasına karşı çıkmaları bir tezat oluşturmaktadır. Öğrencilerin "*Fenn-i Terbiye* dersinde, alışla geldiği şekliyle, kitaptan beşer satır okuyacak olursak, aylarca devam edecek konuların bulunması..." ifadesi, derslerde bir ders kitabının kullanıldığının ve derslerin kitaptan takip edildiğinin göstergesidir. Öğrenciler dilekçelerinde konuyla alakalı daha ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Ancak yalnızca beş, altı satır okuma ile bir dersin doldurulamayacağı göz önüne alındığında²⁹, kitaptan okunan bölümler üzerinden, tahliller, anlatımlar ve tartışmalar yapılmak suretiyle derslerin işlendiği düşünülebilir.

Bu ifadeleri, hakkında suizan olarak değerlendiren Cevdet Bey, öğrencilere hepsinin aynı fikirde olup olmadığını sormuştur. Sınıftan, arkadaşlarını destekleyen yönde cevap alan Cevdet Bey, öğrencilerin nezaketsiz bir şekilde hareket ettiklerini, kendisinin usûl-i tedris bilmediği için ders zamanlarını konu anlattırarak doldurma niyetinde olduğu düşüncesinde olduklarını, öğrencilerine anlatmıştır. Salih Efendi, Cevdet Bey'in bu konuşması üzerine, böyle bir zanlarının olmadığını ve bunu kendisine samimi bir şekilde ifade ettiklerini söylemiştir. Cevdet Bey, Salih Efendi'nin, bu ifadeleri söylerken kullandığı, "ihtar"³⁰ kelimesi nedeniyle ziyadesiyle sinirlenmiştir.

²⁷Aynı dosya, Lef: 1, 28 Mayıs 1329/10 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Dârümuallimîn-i Âliye Müdürlüğüne verdikleri dilekçe.

²⁸Fenn-i Terbiye dersinin içeriğiyle ilgili ayrıntılı bilgi almak için, bkz.: Mustafa Gündüz, *Mustafa Sattı Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Terbiye Cilt 1-2) Türkiye'de İlk Modern Eğitim Bilimi Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara 2012.

²⁹Elbette bunun aksi de mümkündür. Ancak, öğrenciler, dilekçelerinde derslerin savsaklandığına dair bir şikâyetle bulunmamışlardır.

³⁰Öğrenciler, Salih Efendi'nin korkmuş olması nedeniyle böyle bir hata yaptığını ifade etmektedirler.

Daha sonra, bu ifadesinden dolayı Salih Efendi, Cevdet Bey'den özür dilemiş; Cevdet Bey'de bu özrü kabul etmiştir.

Cevdet Bey, pazartesi günü *Fenn-i Terbiye* dersi başlangıcında, ders anlatma uygulamasına karşı olup olmadıklarını, tüm öğrencilere sırayla sormuştur. Sonuçta 17 öğrenci, konu anlatımı uygulamasının devam etmesini, diğer öğrenciler ise kaldırılmasını istemiştir. Bunun üzerine Cevdet Bey hoşnutsuzluğunu şu ifadelerle belirtmiştir.

“17 arkadaşınızın hakkını gasp etmek gibi bir cinayete giriştiniz. Ben istediğim zaman onlara yine ders anlatırım. Onlar benim nazarımda kıymetlidirler. Siz ise nezaketsiz kişilersiniz. Bundan sonra sizinle olan ilişkiyi kestim. Fakat sizden intikam alırım zannetmeyin, beddua da etmem. Ben sizi şimdiye kadar üç, dört konu hakkında bir araya getirmeye çalıştım da hiçbirinde başarılı olamadım. Nasıl oldu da hainane bir maksatla bir araya gelebildiniz?³¹”

Öğrenciler bu ifadelere karşılık vermemişlerdir. Daha sonra, Cevdet Bey, konu anlatımının devamını isteyen öğrencilerden 346 numaralı öğrenciye, “*üzüntümden şimdi ders anlatamayacağım, kitabınız yanınızda ise okuyunuz; yok ise gidiniz.*” demiştir. Öğrenciler, dilekçede, tüm öğrencilerin kitaplarının yanlarında olmasına rağmen, Cevdet Bey'in yalnızca konu anlatımı taraftarı olan arkadaşlarına ithafen konuşmasına bir anlam veremediklerini, dersin yalnızca o arkadaşlarına özel kaldığını, kendilerine ne ders okutulduğunu ne de sorulduğunu ifade etmişlerdir.

Öğrenciler dilekçelerinin sonunda, Cevdet Bey'in, “*nezaketsizsiniz*”; “*bundan sonra sizinle ilişkiyi kestim*” ifadelerinin kendilerini üzdüğünü, sizinle ilişkiyi kestim ifadesinin, bundan sonra derste bulunmayınız anlamına geldiğini yazmışlar ve bundan sonra o derse giremeyeceklerini beyan etmişlerdir. İlâveten, maruzatlarının dikkate alınarak gereğinin yapılmasını okul idaresine arz etmişlerdir.³²

Anlatılanlardan, başlangıçta tüm öğrencilerin, uygulamaya karşı olmadıkları anlaşılmaktadır. 17 öğrenci uygulamanın devam etmesini istemektedir. 17 öğrencinin, idare ve öğretmenden gelebilecek baskıdan çekindikleri için mi yoksa uygulamanın faydasına inandıkları için mi o kararı verdiklerini anlamak, eldeki verilerle, mümkün değildir. Okul idaresine verilen ilk dilekçede öğrenci isimleri, numaraları ve imzaları bulunmamaktadır. Daha sonra verilen dilekçelerde ve yazışmalarda uygulamaya karşı olan öğrencilerin sayısı, isimleri, numaraları ve imzaları hakkında bilgi varsa da uygulama taraftarı olan öğrenci sayısından bahsedilmemektedir. Ayrıca

³¹ BOA, *MF. MKT.*, 1187/39, Lef: 1, 28 Mayıs 1329/10 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Dârülmuallimin-i Âliye Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

³² Aynı dosya, Lef: 1, 28 Mayıs 1329/10 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Dârülmuallimin-i Âliye Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

uygulamaya karşı olan öğrenci sayısında da değişiklikler olmuş, sonradan bu guruba katılan öğrenciler olmuştur. Bu nedenlerle sınıf mevcudunu ve öğrencilerin, kaçının uygulama taraftarı olduğunu saptamak mümkün olmamıştır.

2- Öğrencilerin İkinci Dilekçesi

Öğrenciler, 12 Haziran 1913 (30 Mayıs 1329) tarihinde okul idaresine verdikleri ikinci dilekçede, daha farklı bir tutum ve anlatım sergilemişler, olayın gelişim sürecinden ziyade ders öğretmenini Cevdet Bey ve *Fenn-i Terbiye* dersleri ile ilgili şikâyet ve memnuniyetsizliklerini dile getirmişlerdir. Öğrenciler dilekçelerinde, özetle şu konulardan bahsetmişlerdir.³³

“*Fenn-i Terbiye* dersine iki buçuk yıldır Cevdet Bey girmektedir. Memleketimize karşı öğretmenlik mesleği ile sorumluyuz. Öğretmenlik, kuvvetini özellikle fenn-i terbiye konusundaki bilgi ve becerilerden almaktadır. Mesleğin önem ve ciddiyetine rağmen *Dârülmuallimîn* öğrencisi olduğumuzun delili olan bu kıymetli derse bu kadar yabancı kalmamız bizi uzun süredir üzüyor. Bizi, *ibtidâî* eğitimi için en yüksek derecede öğretmen olarak niteleyen şeyin, eğitim ve öğretim olduğunu biliyoruz. *Usûl-i tedris* ile alakalı birçok metot olduğunı duyduğumuz halde, iki ay sonra öğretmen olacak bizler, *Resim* ve *El İşleri* hariç, hiçbir dersin nasıl öğretilceği hakkında bilgiye sahip değiliz. Memlekette konuyla ilgili kitap da mevcut olmadığından yalnızca öğretmene bağımlıyız.

Ahlaki yönden de doğru olmayan durumlar gözlemlemekteyiz. Mesela öğretmen nazarında sınıfta iki türlü öğrenci vardır. Cevdet Bey, 5-6 kişiden ibaret olan az grup ile diğerlerine farklı davranır. Çalışkan talebinin bilmesi ve bildiğini ifade etmesi tabiidir. Fakat öğretmenin derste, az gruba, “*mirim, beyim, beyefendi*, bazı durumlarda, *paşam, cıcim*” gibi ifadeler kullanması, öğretmenle talebe arasında olmaması gereken laubaliliklerdir. Bu durum maalesef öğrenciler arasında bölünmeye sebep olmuştur. Şimdiye kadar talebeye eşit davranılmadı. İki buçuk yılda iki defa söz hakkı alamayan öğrenciler olduğu gibi iki yüz defa alan dahi vardır.

Kendisine muallim nazarıyla hürmet etmek imkânı kalmamıştır. Öğretmenin dersinde bulunmaya tahammül edemeyeceğimizden, gönderilmesini temenni ve rica ederiz.”

Dilekçenin sonunda “*Dârülmuallimîn-i İbtidâî Muntehi Sınıfı Talebesinden 43 İmza*” ifadesine de yer verilmiştir.³⁴ Dilekçelerindeki ifadelerinden, öğrencilerin öğretmenlik mesleği ve *Dârülmuallimîn* öğrenciliği ile fenn-i terbiye ve usûl-i tedrisi bir bütün ola-

³³ Aynı dosya, Lef: 2, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin *Dârülmuallimîn-i Âliye* Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

³⁴ Aynı dosya, Lef: 3, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin *Dârülmuallimîn-i Âliye* Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

rak algıladıkları anlaşılmaktadır. Bu algı, öğrencilerin, öğretmenlik mesleğinin temel özelliklerini anladıklarını ve bunu kabullendiklerini göstermektedir. Öğrenciler fenn-i terbiye konusundaki eksikliklerini ikinci dilekçelerinde de ifade etmelerine rağmen, o dilekçede asıl olarak usûl-i tedris konusundaki eksikliklerini vurgulamışlardır. Ayrıca, var olduğunu bildikleri halde, iki ders dışında, hiçbir dersin nasıl öğretileceği konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadıklarını özellikle vurgulamışlardır. Öğrencilerin, konuyla ilgili kitap olmadığını ifade etmelerine rağmen o dönemde bu konuda çeşitli kitapların var olduğunu bilmekteyiz.³⁵ Ayrıca, konuyla ilgili bir ders kitabının olduğu, öğrencilerin ilk dilekçelerinden anlaşılmaktadır. Bu durumda öğrencilerin konuyla ilgili kitaplardan haberdar olmadıkları veya kitaplara kolayca ulaşamadıkları ya da iddialarını desteklemek için böyle bir ifade kullandıkları düşünülebilir.

Öğrencilerin bir diğer şikâyet konusu, öğretmenin sınıf içerisindeki uygulamalarıdır. Öğrenciler, sınıf içerisinde kendilerine eşit davranılmadığını, derslerine çalışan öğrencilerle daha çok ilgilenildiğini, onlara çeşitli övücü sıfatlarla hitap edildiğini ve bu durumun öğrenciler arasında bölünmeye sebep olduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca, çalışkan olarak niteledikleri öğrencilere, daha fazla söz hakkı verildiğini de şikâyetlerine eklemektedirler. Bu durum, öncelikle, öğrencilerin aktif olarak derse katıldıklarını ve bunun öğretmen tarafından teşvik edildiğini göstermektedir. Bununla birlikte öğrenciler, çalışkan öğrencilerin daha fazla bilmesinin ve bildiğini aktarmasının normal olduğunu ifade etmelerine rağmen, sınıf içerisinde eşitsizlik olarak algıladıkları durumdan açıkça şikâyet etmektedirler. Öğrencilerin ifadelerinden, çalışkan öğrencilere karşı, sınıf içerisinde olumlu bir algının olmadığı da anlaşılmaktadır.

3- Vakanın Öğrenciler Tarafından Maârif Nezâretine Yansıtılması

Öğrenciler üçüncü dilekçelerini 15 Haziran 1913 (2 Haziran 1329) tarihinde doğrudan Maârif Nezâretine yazmışlardır. Öğrenciler bu dilekçede, genel tespitlerde bulunmuşlar; Cevdet Bey hakkındaki şikâyetlerini bildirmişler; okul idaresine yaptıkları müracaatlardan bahsetmişler ve gereğinin yapılarak, korkularından dolayı kendilerine dâhil olmayan 13 öğrenci haricindeki 49 öğrencinin perişan edilmemesini istemişlerdir. Yine o dilekçeden anlaşıldığı kadarıyla, öğrencilerin Maârif Nezâretine dilekçe göndermelerinde, 16 Haziran 1913 pazartesi günü *Fenn-i Terbiye* dersine girmedikleri takdirde okuldan atılacaklarının, okul idaresi tarafından öğrencilere bildirilmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.³⁶ Öğrenciler dilekçelerinde ilginç tespitlerde bulunmuşlardır. Öğrenciler dilekçelerine, "*İstikbal-i milleti halas için yeni nesli başka türlü insan yapmak vazifesiyle mükellef olan bizler bu ameliyye-i kudsiyenin azamet ve ciddiyeti ile mütenasib adam olmak*

³⁵ Gündüz, a.g.e; Namık Kemal ŞAHBAZ-Bengül BİROĞLU ŞAHBAZ, "Eyüp Hamdi Akman'ın Usûl-i Tedris'i ve Eserin Türkçe Eğitimi Açısından Önemi" *Turkish Studies*, 6/4, (2011), ss. 805-820.

³⁶ BOA, MF. MKT., 1187/39, Lef: 5, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçe.

isteriz.” cümlesiyle başlamışlardır.³⁷ Öğrencilerin ortak görüşünü yansıtan bu cümle, II. Meşrutiyet Dönemi’nin yeni tip birey ve toplum oluşturma arzusunun, öğretmen adaylarına benimsetildiğinin ve bunun öğretmen adayları tarafından, farkında olarak veya olmayarak, kabullenildiğinin bir göstergesidir.³⁸

Öğrenciler, isteklerini yerine getirmeyen okul müdüriyetine karşı, haklılıklarını vurgulamak için girişimlerini bir vatan hizmeti olarak tanımlamışlardır. Bu düşüncelerini şu ifadelerle dile getirmişlerdir. “İki buçuk senedir her dem mütezâîd bir ihtirâb-ı vicdanla Fenn-i Terbiye mualliminin sükûtunu gördük ve işte bu cihetten kemâl-i ihlâs hareket ederek bir vazîfe-i vataniye ifâ etmek üzere müdüriyete mürâacaata karar verdik”.

Öğrenciler dilekçelerini, Maârif Nezâretine posta aracılığı ile göndermişlerdir ve dilekçelerine, öğrenci numaraları ile isimlerinin bulunduğu bir ek ilave etmişlerdir.³⁹ Dilekçenin yazıldığı gün, Maârif Nazır’nın, öğretmen hakkında soruşturma isteyeceği, eğer bir kusuru varsa onu cezalandıracağı, ancak öğretmenin bazı ifadelerini bahane ederek öğretmeni istememeyi, derse girmemeyi, uygun görmeyeceği, öğrencilerin derslere devam etmesi gerektiği, yoksa bunu bir itaatsizlik olarak kabul edeceği yönündeki görüşleri imza ekine yazılmıştır.⁴⁰ Ayrıca, tebliğin gönderilmesinden sonra durumun kontrol edilmesi için okula birinin gönderilmesi ve bilgi alınması da istenmiştir.⁴¹ Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı gibi Maârif Nazırı olayı soruşturacağını, eğer öğretmenin bir kusuru varsa cezalandıracağını belirtmiş olmasına rağmen öğrencilerin tutum ve davranışlarını itaatsizlik olarak değerlendirmiş ve derse devam etmelerini istemiştir.

4- Dârümuallimîn-i Âliye Müdüriyetinin Vakaya Bakışı ve Öğrencilerin Okuldan Atılışı

Öğrencilerin Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçe ile aynı gün, Dârümuallimîn-i Âliye Müdüriyeti, Maârif Nezâretine kısa bir bilgilendirme tezkiresi

³⁷ Aynı dosya, Lef: 5, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçe.

³⁸ II. Meşrutiyet Dönemi’nin yeni tip birey ve toplum algısı için bkz. Mustafa Gündüz, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”, *Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)*, sy. 51, (2008), ss. 137-169.

³⁹ Öğrenciler, Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçede 49 kişi olduklarını beyan etmişlerdir. Ancak ekte 51 numara ve isim bulunmaktadır. Bu durum dilekçe yazıldıktan sonra iki öğrencinin daha dilekçeye iştirak ettiğini düşündürmektedir. Ancak, ileride bahsedileceği üzere, okul idaresi önce 43 daha sonra 6 kişinin daha ilave edilmesiyle 49 öğrencinin okuldan atılması için Maârif Nezâretinden izin istemiştir. Okul idaresi bu iki öğrenciden haberdar olmamıştır. O iki öğrenci ya okul idaresinden çekinmiş ya da arkadaşlarının baskısına maruz kalmıştır.

⁴⁰ “Muallim hakkında, mektep müdüründen tahkikat icra ederim ve bir kusuru var ise cezasını veririm. Ancak muallimin bazı sözlerini vesile ederek muallimi istememek, derse girmemek gibi halleri katiiyen tecvîz edemem. Hemen mektebe avdet etmeli ve kemâl-i edep ve terbiye ile derslere devam etmelidir. Yoksa bu hali itaatsizlik addederim. Tebliğ olunmak üzere Kalem-i Mahsûsa Müdüriyetine.”, BOA, MF. MKT., 1187/39, Lef: 6, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçenin eki.

⁴¹ Aynı dosya, Lef: 6, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Maârif Nezâretine gönderdikleri dilekçenin eki.

göndererek, Cevdet Bey'e karşı terbiyesiz davranışlarda bulundukları ve idarenin uyarılarına rağmen o davranışlarına devam ettikleri şifahen arz edilmiş kırk üç öğrencinin künyelerini bildirmiştir. Bu bilgiyle birlikte konu hakkındaki detayların ve son durumun bir sonraki gün yazılı olarak bildirileceğinin kararlaştırılmış olduğu da ifade edilmiştir. Maârif Nezâreti bu tezkire doğrultusunda, öğrencilerin, bir sonraki gün tutumlarını değiştirmede, okuldan atılmaları yönünde görüş bildirmiştir.⁴² Maârif Nezâreti, okul idaresinin olaylarla ilgili bilgilendirme ve değerlendirme tezkiresini beklemeden, öğrencilerin okuldan atılması kararını almıştır.

Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyeti, 15 Haziran 1913 tarihli tezkiresinde ifade ettiği gibi, olaylarla ilgili bilgilendirme ve değerlendirme tezkiresini 16 Haziran 1913 (3 Haziran 1329) tarihinde Maârif Nezâretine göndermiştir.⁴³ Okul idaresi, ilgili tezkirede, öğrencilerin şikâyetini iki ayrı kategoride değerlendirmiştir. Okul idaresine göre öğrencilerin şikâyetlerinin ilki, ders öğretmeni Cevdet Bey'in ilmi yetersizliğiyle, diğeri öğrencilere hakaret etmesiyle ilgilidir. Cevdet Bey lehinde bir tutum içeren değerlendirmede, Cevdet Bey'in üç yıldır aynı sınıfta *Fenn-i Terbiye* dersine girdiği ve yeterliliği konusunda şüpheye yer olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca okul idaresine göre, öğretmenin böyle bir yetersizliği olsa dahi bu yetersizlik öğrenciler tarafından sorgulanamaz. Hakaret iddiaları ile ilgili de aynı tutumda olan okul idaresine göre, bir öğretmenin öğrencilerine karşı hakaret içeren ifadeler kullanmaması gerekse de öğretme işinin ulviyeti nedeniyle, öğrencilikte, öğretmenin uyarma ve azarlamasından gücenmenin yeri yoktur. Tezkirede olayların gelişimi ve okul idaresince alınan tedbirler de ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Öğrencilerin şikâyetlerine binaen ders öğretmeni Cevdet Bey, okul idaresince, şifahen uyarılmıştır.⁴⁴

Okul idaresi, öğrencilerin öğretilmediğini iddia ettiği usûl-i tedris konularının verilmeye başladığını ifade etmektedir. Ancak bunu söylerken, usûl-i tedris konularının program icabınca en son derslere tahsis edildiğinin de üzerinde durulmuştur. Bu iki husus, idarenin öğretmen yanlısı tutumunun bir yansımasıdır. Zira öğrenciler okul idaresine verdikleri ikinci dilekçelerinde iki ay sonra öğretmen olacaklarını ifade etmektedirler.⁴⁵ Bu iki aylık süreden bir bölümünün sınavlar için ayrılmak zorunda olduğu düşünüldüğünde, üç senelik öğretim süresi içerisinde verilememiş olan usûl-i tedris konularının birkaç hafta içerisinde verileceğinin ifade edilmesi bir bahaneden öteye gitmemektedir. Diğer taraftan, muallimin öğrencilerine hakaret etmemesi

⁴²*Aynı dosya*, Lef: 4, 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁴³*Aynı dosya*, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁴⁴*Aynı dosya*, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁴⁵*Aynı dosya*, Lef: 2, 30 Mayıs 1329/12 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

gerektiği dile getirilirken, öğrencilerin bu azarlamalardan alınmaması gerektiği vurgusu idarenin öğretmen yanlış tutumunun diğer bir göstergesidir.

Okul idaresi tarafından Maârif Nezâretine gönderilen tezkirede, vakaya karşı okul idaresince alınan tedbirler de ayrıntılı olarak anlatılmıştır.⁴⁶ Okul idaresince alınan tedbirler şunlardır. Kırk üç öğrenci adına sekiz, on öğrenci tarafından okul idaresine verilen ilk dilekçe üzerine öğrenciler uyarılmış ve kendilerine nasihat edilerek hareketlerinin yanlışlığı bir kez daha izah edilmiştir. Ayrıca 14 Haziran 1913 (1 Haziran 1329) cumartesi günü⁴⁷ *Fenn-i Terbiye* dersine girmedikleri takdirde haklarında vahim bir neticenin husule geleceği kati bir şekilde beyan edilmiştir. Ancak dilekçe sahibi talebelerin derse girmemesi üzerine vaziyet Maârif Nezâretine şifahen arz edilmiş ve okuldaki düzenin korunması için, bir kez daha, gerekli uyarılar yapılarak itaat etmedikleri takdirde okuldan atılacakları kendilerine bildirilmiştir. Müracaatlarında tamamen haklı olsalar dahi idarenin icraatına itaate mecbur olan öğrenciler, ısrarları neticesinde vakayı, okul idaresine ve Nezârete karşı bir isyan şekline sokmuşlardır. Buna rağmen çok sayıda öğrencinin, cahilliklerinden dolayı⁴⁸ yapmış oldukları bir hata nedeniyle, istikballerinin mahvolmaması için 15 Haziran 1913 akşamı Maârif Nezâretinin, okuldan atılmaları yönündeki kararı kendilerine tebliğ edilmiştir. Ayrıca gece okulda nöbetçi kalan öğretmenlerden *Tatbikat Mektebi* Müdürü ve *Fenn-i Terbiye* Muallimi İhsan Bey, mütalaa zamanında, gerekli nasihatı yapmıştır. Sabahleyin de son bir tedbir olmak üzere müdür muavini ve üç yıldan beri o sınıfın öğretmenini olan Fuad Bey, hareketlerinin ne kadar yersiz olduğunu uzun uza diye anlatmıştır.⁴⁹ Buna rağmen 49 öğrenci derse girmemişler ve okuldan atılmayı göze aldıklarını, Muallim Cevdet Bey kaldıkça itaat etmeyeceklerini bildirmişlerdir. Başka bir çare kalmadığından o öğrencilerin tamamı okuldan atılmıştır.⁵⁰

Okul idaresinin, vakanın bir isyan haline dönüştüğünü algılaması ve iddialarında haklı olsalar dahi, talebelerin, idarenin icraatına itaat etmeye mecbur olduklarını ifade etmesi, buna karşılık talebelerin, okuldan atılmayı göze alarak amaçlarından vazgeçmeye yanaşmamaları, okul idaresi ile bir kısım öğrenci arasındaki iktidar ispatı mücadelesi görünümünü vermektedir.

5- Öğrencilerin Affı ve Yeniden Okula Kabulü

Öğrenciler, okuldan atılmalarından iki gün sonra [18 Haziran 1913 (5 Haziran 1329)], okul idaresine verdikleri yeni bir dilekçe ile düşüncelerinde ve hareketlerinde

⁴⁶ Aynı dosya, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimin-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁴⁷ Belgede, "haziranın birinci cumartesi günü" olarak geçmektedir.

⁴⁸ Okul idaresinin değerlendirmeleridir.

⁴⁹ Aynı dosya, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimin-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁵⁰ Aynı dosya, Lef: 7, 3 Haziran 1329/16 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimin-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

hatalı olduklarını beyan ederek afflarını ve okula yeniden kabullerini istemişlerdir.⁵¹ Dilekçeye kırk dört öğrencinin numaraları ve isimleri yazılmıştır.⁵²

Bunun üzerine okul idaresi, öğrencilerden Cevdet Bey'den özür dilemelerini istemiş ve Cevdet Bey'in bu özürleri kabul ederek kendilerini yeniden dersine alacağını, yazılı olarak, idareye bildirmesi durumunda, isteklerinin Maârif Nezâretine bildirileceği cevabını vermiştir.⁵³

Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyeti, öğrencilerin Cevdet Bey'den özür dilemesi ve Cevdet Bey'in bu özürleri kabul ederek bunu, okul idaresine yazılı olarak bildirmesi⁵⁴ üzerine, 21 Haziran 1913 (8 Haziran 1329) tarihinde, Maârif Nezâretinden, öğrencilerin bu defalık affını ve yeniden okula kabul edilmelerine izin verilmesini istemiştir. Ancak bu talebe, bundan sonra idare ve öğretmenlere karşı en ufak bir hürmetsizlikte bulundukları takdirde yine okuldan atılacakları, kaydını eklemiştir.⁵⁵ Maârif Nezâreti, aynı gün, öğrencilerin kabahatlerinin bu defalık af edilerek okula dönmelerine izin verildiğini *Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetine* bildirmiştir.⁵⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde öğretmen yetiştiren ilkökul Mart 1848'de, İstanbul'da Dârülmuallimîn adıyla kurulmuştur. Bu okul 1868'de Dârülmuallimîn-i Sıbyanın kurulmasından sonra, Dârülmuallimîn-i Rüşdi olarak da isimlendirilmiş ve her iki okul, 1869 yılında kabul edilen *Maârif-i Umumiye Nizâmnâmesi* kararı gereği 1874 yılında kurulan *Dârülmuallimîn-i Kebîre* bağlanmıştır. Daha sonra *Dârülmuallimîn-i Âliye* olarak ifade edilen okulun yapısında, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Dönemleri'nde değişiklikler yapılmıştır. Bu değişim sürecinde, Dârülmuallimîn programındaki *Usûl-i İfâde ve Tâlim* dersinin adı Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde *Usûl-i Tedris* olarak değiştirilmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra, öğretim yöntemleriyle birlikte eğitim bilimlerini de kapsar hale getirilen ders *Fenn-i Terbiye* olarak isimlendirilmiştir.

⁵¹ *Aynı dosya*, Lef: 8, 5 Haziran 1329/18 Haziran 1913 tarihli öğrencilerin Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetine verdikleri dilekçe.

⁵² Fortna, öğrencilerin okul numaralarıyla birlikte tanınmayı kabullenmelerini, okulların rasyonel düzenlemelerinin öğrenciler tarafından benimsediğine dair bir delil olarak sunmaktadır. Gerek ilgili dilekçede gerekse daha önce Maârif Nezâretine gönderilmiş dilekçede öğrenci isimleriyle birlikte okul numaralarının yazılması, Fortna'nın değerlendirmesini teyit etmektedir. Fortna, *a.g.e.*, s. 196.

⁵³ *Aynı dosya*, Lef: 9, 8 Haziran 1329/21 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁵⁴ *Aynı dosya*, Lef: 10, 8 Haziran 1329/21 Haziran 1913 tarihli Cevdet Bey'in Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetine sunduğu varaka.

⁵⁵ *Aynı dosya*, Lef: 9, 8 Haziran 1329/21 Haziran 1913 tarihli Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyetinden Maârif Nezâretine gönderilen tezkire.

⁵⁶ *Aynı dosya*, Lef: 11, 8 Haziran 1329/21 Haziran 1913 tarihli Maârif Nezâreti Kalem-i Mahsus Dairesinde Dârülmuallimîn-i Âliye Müdüriyeti için hazırlanan müsvvedde.

Dârülmualimîn-i Âliyyede, 1909 yılından sonra *Usûl-i Tedris* dersinin yerini almış olan *Fenn-i Terbiye* dersinde öğretim yöntemleri ve eğitim bilimleri konularının birlikte işlendiği anlaşılmaktadır. Öğrencilere *Fenn-i Terbiye* dersi kapsamında ders anlatırma uygulamasının yaptırılması, dönem itibarıyla öğretmen okulunda, uygulamaya yönelik bir yöntemin kullanıldığını göstermektedir.

Bu çalışma, en azından II. Meşrutiyet Dönemi için, dârülmualimînlerde, öğretmenlik mesleği için öğrenme ve öğretme sanatı öneminin gerek öğrenciler gerekse idare ve öğretim kadrosu tarafından kavranmış olduğunu göstermektedir. Ancak öğrencilerin, öğretim yöntemine yönelik bir uygulamaya karşı çıkmaları, diğer taraftan *Fenn-i Terbiye* dersi içerisinde, usûl-i tedrise yönelik konuların yeterince ele alınmaması uygulamadaki eksikliklerin göstergeleridir. Bununla birlikte, tarihi süreçte Osmanlı Devleti'nin öğretmen yetiştiren kurumlarında pedagoji alanında önemli bir birikim sağlandığı ve bu birikimin Cumhuriyet Türkiye'sine aktarıldığı anlaşılmaktadır.

Sıradan ve çok önem verilmeyen bir ders protestosu görünümünde başlayan olaylar kısa süre içerisinde idare ile öğrenciler arasındaki bir iktidar mücadelesi şekline bürünmüştür. Öğrencilerin, dilekçelerinde kullandıkları ifadelerden, ders öğretmeni hakkındaki iddia ve şikâyetlerden, idareye karşı takındıkları tavırdan, olayı Maârif Nezâretine taşımalarından ve okuldan atılmayı göze almalarından, kendilerine zarar verecek kadar, müthiş bir güven ve cesarete sahip oldukları anlaşılmaktadır. Olayların başlangıcından sonra, süreç ilerledikçe, öğrencilerin cesaretlerinde artış olmuştur. Bu durum, dilekçelerinde iddia ettikleri suçlamaların ve kullandıkları hakaret içeren ifadelerin dozundaki artıştan anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet öncesi ve dönemindeki siyasi atmosferin, öğrencilerin idareye karşı gösterdikleri cesarete etkili olduğu değerlendirilmektedir. Süreç sonucunda önce 49 öğrenci okuldan atılmıştır. Ancak hemen sonra, öğrenciler geri adım atmış ve afflarını istemişlerdir. Neticede öğrenciler affedilmiş ve tamamının okula dönmelerine izin verilmiştir. Bu disiplin vakasında idare, önceki dönemlerde olduğu gibi, öğretmen yanlısı bir tutum sergilemiştir. Bunlarla birlikte, II. Meşrutiyet iktidarının (Öğretmen, okul idaresi, Maârif Nezâreti) eğitim öğretim ve disiplin konusundaki otoriter yapısı oldukça dikkat çekicidir.

KAYNAKLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF. MKT.), Dosya No: 1187/Gömlek No: 39.

Diğer Resmi Kaynaklar

Düstûr, I. Tertip, 2, İstanbul 1289.

Sâlnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye, 1316.

Kitap ve Makaleler

Dağlı, Yücel - Üçer, Cumhure, *Tarih Çevirme Kılavuzu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Demirel, Fatih, “II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı’da Ortaöğretim: Sultâniler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/II, (2012), ss. 339-358.

———, *Mekteb-i İdâdî*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010.

———, “Osmanlı Modern Eğitim Kurumlarında İşlenen Suçlar”, *History Studies*, 5/1, (2013), ss. 101-112.

Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, *Türkler*, XV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 44-60.

Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

Ergün, Mustafa, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.

Fortna, Benjamin C., *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*, Çev. Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gündüz, Mustafa, *Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi (Fenn-i Tarbiye Cilt 1-2) Türkiye’de İlk Modern Eğitim Bilimi Kitabı*, Otorite Yayınları, Ankara 2012.

———, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Yeni Birey ve Toplum Oluşturma Düşünceleri”, *Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)*, sy. 51, (2008), ss. 137-169.

———, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma”, *Doğu Batı*, 13/53, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010, ss. 127-158.

- Kaya, Doğanay Fatma, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüüşdiye Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.
- Nurdoğan, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Öztürk, Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.
- , “Dârülmuallimin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi [TDVİA]*, VIII, (İstanbul 1993), 551.
- , *Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, İstanbul 1998.
- Şahbaz, Namık Kemal - Şahbaz, Büroğlu Bengül, “Eyüp Hamdi Akman’ın Usûl-i Tedris’i ve Eserin Türkçe Eğitimi Açısından Önemi” *Turkish Studies*, 6/4, (2011), ss. 805-820.
- Unat, Faik Reşit, “*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- Yücel, Hasan Ali, *Türkiyede Orta Öğretim*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

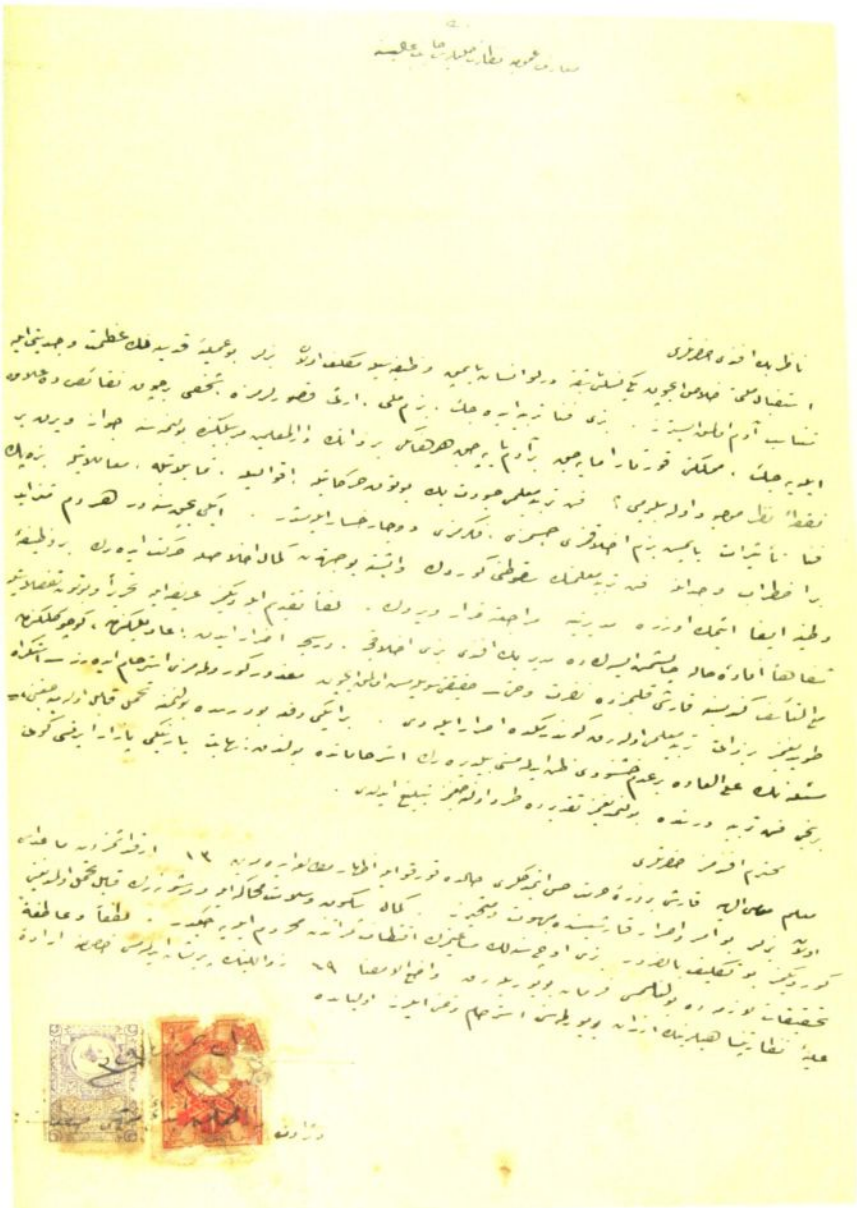
لا إله إلا الله

سدری

۱۹ طاهر علی حدادی

[illegible]

اصنافه بقدر ۱۲ راسه

Ek-2. Dârülmualimîn-i Âliye, İbtidâî Şubesi Son Sınıf Öğrencilerinin Maârif Nezâretine Gönderdikleri 2 Haziran 1329/15 Haziran 1913 Tarihli Dilekçe.

THE 15TH CORPS OF THE IMPERIAL OTTOMAN ARMY ON THE EASTERN GALICIAN FRONT (1916-1917)

PIOTR NYKIEL*

The presence of the Ottoman 15th Corps on the Eastern Galician Front in 1916 to 1917 is one of the most poorly documented episodes in the history of the Ottoman Empire's participation in the First World War. This results as equally from a lack of interest on the part of historians, who have most wrongly marginalised the subject, as the fairly modest and difficult access to source base.

Most certainly the largest collection of documents on this subject to be found in Turkey is held at the ATASE Arşivi in Ankara. However, access to the said institution is especially difficult for foreign historians (the author of the present article is still waiting for a reply to a request submitted in 1997...). Even though Turkish researchers are most certainly not confronted with such obstacles, the number of source and academic publications they produce is most modest in scope and may be boiled down to three items. The first of these and the most valuable, though small in size and never republished, is the work by the General Staff Publishing House from the series "Birinci Dünya Harbi"¹, while the second are the most interesting reminiscences of Mehmet Şevki Yazman entitled *Kumandanım Galiçya ne yana düşer? Mehmetçik Avrupa'da*². Unfortunately, this text is almost completely devoid of any academic structure (in the form of an analytical introduction or any footnotes). In addition a significant part of the dates it contains have not been correctly adjusted for the Gregorian Calendar. These inadvertences have meant that Yazman's recollections, constituting an extremely valuable source, have not found the place they deserve within Turkish historiography.

The third work, one partially devoted to the 15th Corps' participation in the Galician conflict, is the work by Selma Yel entitled *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetle-*

* Assistant Professor Dr., in the Turkish Department of the Jagiellonian University's Institute of Oriental Studies, ul. Krupnicza 2, 31-118 Kraków, Poland, piotr.nykiel@uj.edu.pl

¹ *Birinci Dünya Harbi*, VII nci Cilt, *Avrupa Cepheleeri*, I nci Kısım, (*Galiçya Cephesi*), T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Seri No.: 3, Gnkur. Basımevi, Ankara 1967.

² Mehmet Şevki Yazman, (hazırlayan: Kansu Şarman), *Kumandanım Galiçya ne yana düşer? Mehmetçik*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

n^3 . Even a cursory glance at the biography is enough to confirm that the methods employed by a historian of military affairs were rather not known to its author. In addition at times the clearly visible emotional approach adopted with regard to the personage of Staff Lieutenant Yakup Şevki (Subaşı) means that the evaluation of his achievements on the said front is a long way from being objective.

A certain amount of information on the subject of the 15th Corps in Galicia may be equally obtained from the publication *Harb Mecmuası*³, although it needs to be emphasised that the majority of the texts herein contained are propaganda in character, and consequently require of the researcher especial care. Undoubtedly worthy of note is the iconographic material accompanying the articles – the most extensive so far known.⁵

Within Poland, in whose present borders a significant part of Western Galicia lies, even many professional historians are completely unaware of the subject. During the inter-war years the matter was most briefly referred to by, most probably, only Jan Dąbrowski in his recollective work on the Brusilov Offensive.⁶ Laconic references, ones on the whole cited after the German or Austrian press (thereby not bringing anything of note), on the presence of Turks in Galicia may be found in the reminiscences of Polish authors,⁷ or in the daily press of the period.

One had to wait until 1998 for the first monograph on the subject of Turkish military involvement in the Galician conflict; this being a light academic text by Beata Nykiel and Piotr Nykiel entitled "Półksiężyc w Galicji" [The Crescent in Galicia].⁸ This text, despite its non-committal form, was in subsequent years to constitute

³ Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.

⁴ From the issues of *Harb Mecmuası* available to the author of this article texts on the subject of the Eastern Front are to be found in the following: Ağustos 1332 [August/September 1916] (Yıl: 1, Sayı: 12); Teşrin-i evvel 1332 [October/November 1916] (Yıl: 1, Sayı: 13); Teşrin-i sani 1332 [November/December 1916] (Yıl: 1, Sayı: 14); Kanun-u evvel 1332 [December 1916/January 1917] (Yıl: 2, Sayı: 15); Kanun-u sani 1332 [January/February 1917] (Yıl: 2, Sayı: 16); Mart 1333 [March 1917] (Yıl: 2, Sayı: 17); Nisan 1333 [April 1917] (Yıl: 2, Sayı: 18); Mayıs 1333 [May 1917] (Yıl: 2, Sayı: 19); Ağustos 1333 [August 1917] (Yıl: 2, Sayı: 21).

⁵ Nykiel Piotr, "The 15th Corps of the Ottoman Army on the Galician Front in the Light of the "Harb Mecmuası" Biweekly Magazine", *Discussions on Turkology. Questions and Developments of Modern Turkology Studies / Türkoloji Tartışmaları. Başarı ve Zaafılarıyla Çağdaş Türkoloji*, (edit. Öztürk Emiroğlu, Marzena Godzińska, Filip Majkowski), Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw 2014, p. 128-134

⁶ Jan Dąbrowski, *Wielka Wojna 1914-1918*, Trzaska, Ewert i Michalski, Warszawa 1937.

⁷ E.g., Maria Lubomirska, *Pamiętnik księżnej Marii Żdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1997, or also A. Steiner, *Brzeżany na widowni bojowej. Wspomnienie dziejowe od 26. sierpnia 1914. r. do 9. lutego 1918 r.*, no date or place of publication.

⁸ *Komandos*, 1998, Part 1 no. 11(75), pp. 43-46; Part 2 no. 12(76), pp. 40-41.

the indicator of knowledge on the matter.⁹ In 2010 the information was expanded upon in P. Nykiel's article "Słów kilka o tym, co łączy Wernyhorę z krakowską turkologią" [A Few Words on What Links *Wernyhora* with Turkish Studies in Cracow].¹⁰

Although the Ottoman 15th Corps fought in Galicia within the framework of the German Southern Army, it appears impossible to find any record of this fact in German archives, for – as has been ascertained by the author of the present work – almost all documents on German First World War fronts were burnt during the Second World War.

During their stay in Galicia the Turkish units made use of artillery and logistic support provided by the Austro-Hungarian forces there stationed. Laborious research in Austrian archives could therefore bring to light a certain number of documents connected with the question, though it would be fair not to expect there to be too much material or that qualitatively that which might be discovered to being something of significance to the knowledge we already possess.

The fact that the battlefields of the 15th Corps lie within the territory of the present-day Ukraine does not have its reflection in the archive resources of this country. In accordance with what the author has ascertained that if there were any documents whatsoever on the matter in Ukraine then following the incorporation of Ukraine to the Soviet Union they would have been taken to Moscow, where they quite possibly await discovery.

Therefore, as can be seen, for anyone outside of Turkey research into this question is extremely difficult and consequently has to be limited to a critical analysis of the generally accessible sources and the highly limited number of works about the Turkish presence in Western Galicia. It seems that this effort – even within such a dimension – is worth undertaking and here for two reasons: firstly, in as far as involvement on the Galician Front brought the Ottoman Empire no tangible benefits, then the gritty determination displayed by the Ottoman troops was to have a significant influence on the course of the battles fought in this part of Europe, significantly contributing to the breaking of the greatest offensive launched by the Russian mili-

⁹ Based on the mentioned article and in a not entirely reliable manner were to arise the texts by Piotr Galik ("Gdy Turek w Dniestrze napoi swe konie...", *Odkrywcą. Skarby – Wojna – Historia*, no. 2 (109), February 2008, pp. 48-50) and Krzysztof Bassara ("Turecka odsiecz – historia walk tureckiego XV korpusu w Galicji w latach 1916-1917", *Przegląd Tatarski* No. 1/2011, pp. 7-10) as well as a plagiarism constituting the introduction to a certain book published in Turkey.

¹⁰ In: *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy* (ed.: Siemieniec-Gołaś E., Georgiewa-Okon J.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, pp. 143-148.

tary on the Eastern Front in the whole duration of the First World War.¹¹ And secondly, the episode under discussion had a really symbolic significance for the Polish nation. Both of these two aspects will be dealt with in more depth in the ensuing paragraphs. For now it follows to describe what the circumstances were in which the decision to send the 15th Corps to Galicia was taken, as well as presenting its consequence within the chronological order of events.

When on the 9th of January 1916 the last Allied soldier withdrew from the Gallipoli Peninsula, the Ottoman General Staff gained the possibility to divert onto another front at least a part of the units comprising the 1st, 2nd and 5th Armies that had been defending the Dardanelles.

Because the situation on the Iraqi and Palestinian fronts did not appear at the time to be as drastic as it was to during the course of the second half of the same year, the minister of war, Enver Pasha, undertook the authoritarian and ill-considered decision – from the point of view of the interests of the Ottoman Empire – to support the war efforts of Germany and Austro-Hungary on one of the European fronts.

Though Enver had at his disposal units of unquestionable valour and frontline grit, which had been obtained in the Balkan wars of 1912-1913 as well as during the nine-month trench conflict that had been fought out at Gallipoli, these soldiers were undernourished and dreadfully equipped.¹² So when on the 4th of June 1916 the German General Staff expressed its willingness to accept Turkish assistance on the Eastern Galician Front to the tune of a single corps¹³, there was undoubtedly a sign of relief in Istanbul. For all those officers of the Ministry of War who had their feet firmly on the ground were painfully aware that for any greater number whatsoever

¹¹ Cf. Report of gen. von Bronsart ("1914/1918 Dünya Savaşında Türk Askeri Hareketlerinin Kısaça Tasviri") published in: Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966, pp. 32-33 and 36.

¹² We should remember that the German input into the defence of the Dardanelles was limited almost exclusively to – and here not always competently – the command of a part of the forces, while the entire manpower and material burden of conducting the fight fell on the shoulders of the Turks. The first regular rail transports of ammunition and military equipment were to only reach Istanbul after the 17th of January 1916. One may therefore confidently state that the Ottoman Empire defended the straits out of its own resources, having at its disposal that which had been rescued from the annihilation of its army in the Balkans (cf.: Veli Yılmaz, *1 nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993, pp. 118-132).

¹³ The Germans unwillingly consented to Enver's offer, for they were fully aware of the difficult situation the Ottoman Empire found itself in, being forced to fight simultaneously on several fronts. In Berlin it was feared that an acceptance of the Turkish offer could bring with it a claim on the part of Istanbul for new political demands on Germany during the peace negotiations (cf. Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Caravan Books, Delmar, New York 1989, p. 131; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi. Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Gn.Kur. Basımevi, Ankara 1985, p. 187).

the military would have been unable to muster within the territory of the Ottoman Empire sufficient regulation uniforms, equipment, tents, horses, literally everything which Turkish soldiers should have had in order not to have appeared as an embarrassment for the country in the eyes of their allies and the civilian population inhabiting both Galicia itself as well as the deployment route. The equipping of hand-picked Ottoman units at the cost of others had unfortunately become a rule out of necessity, for in 1912 Turkey had lost in Macedonia its main weapon arsenals together with its equipment warehouses and means of operational logistics.¹⁴

An equal problem was that of unifying the weaponry of the soldiers. Finally they were equipped with Mosin rifles, taken earlier from Russians on the Caucasus Front.

The Turkish minister of war, in treating the Galicia mission as one of prestige, decided to detail to the front the 15th Corps, which was comprised of the 19th and 20th Divisions. This had entered earlier into the composition of the 5th Army that had taken the brunt of the defence of the Dardanelles for the period 1915-1916. During the positional battles that had occurred on the Gallipoli Peninsula, the corps had suffered such enormous losses that its personnel had on two occasions been rebuilt almost from zero.

The 19th Division was not already at this time a part of the 15th, but of the 3rd Corps of the 5th Army. It was famed for the fact that under the command of Staff Lieutenant Colonel Mustafa Kemal (Atatürk) the 19th Division twice had saved the situation on the front. Mustafa Kemal did not, however, travel to Galicia, for Enver Pasha, jealous of his successes, preferred to despatch him first shortly to Edirne (Adrianopol), and then to Diyarbakır, where he had to engage the Russians, who – to a large degree thanks to Enver's incompetencies – had reached there from the Caucasus Front.

On the 10th of June 1916 the numerical strength of the 15th Corps was 30,000. As a result of reinforcements carried out from mid July, each of the two divisions was to receive an additional 5,000 soldiers.¹⁵ The cavalry units that entered into the corps composition in August 1916, that is just after arriving in Eastern Galicia, numbered 300 horses. The structural divide for both divisions was similar: for the 19th Infantry Division was comprised of three regiments – the 57th, the 72nd and the 77th, while for the 20th Division – the 61st, the 62nd and the 63rd. Moreover, both

¹⁴ The most drastic example of such *cannibalism* was the taking of weapons from soldiers fighting on the Syrian Front and transferring them to the Turkish-Azeri Volunteer Islamic Army, created in August 1918. This decision undertaken by Enver Pasha, gripped with the utopian idea of creating a Greater Turan, was to influence to an enormous degree the loss of Damascus and the final defeat of the Ottoman forces on the Syrian Front (cf. Dariusz Kołodziejczyk, *Turcja*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2011, p. 91).

¹⁵ Finally 32,018 soldiers and 535 officers set off for Galicia (Yel, *op. cit.*, p. 27).

divisions possessed two companies, each with heavy machine guns, one squadron of cavalry, one regiment of artillery (in the 19th Division – the 25th and in the 20th Division, the 20th), one engineer and medical company, and one communication unit together with auxiliary units.

The first commander assigned to the Galicia corps was Staff Colonel Yakup Şevki (Subaşı).¹⁶ In November 1916 he was replaced, however, by General Cevat (Çobanlı), the famous Cevat Pasha, who in the battles for the Dardanelles had directed the defence of the Dardanelles Fortified Region on behalf of the Turkish Ministry of War.¹⁷ Lieutenant Colonel Hayri was appointed head of staff. Command of the 19th Division was taken by Lieutenant Colonel Mehmet Şefik (Aker), while the 20th Division was headed by Lieutenant Colonel Yasin Hilmi.¹⁸

The order for preparations to be undertaken for departure to the Eastern Galicia Front were given to the commanders of the subunits of the 15th Corps on the 9th of July. At the turn of August the first units left the railway station at Uzunköprü.¹⁹ In the initial phase of deployment their route wound through Belgrade, Budapest, Kraków, Przemyśl and Lwów right up to Podwysokie.²⁰ Later, for unknown reasons, this underwent change and the final deployment of units of the 15th Corps in Budapest was diverted to Stryj, and further on via Lwów was to reach Podwysokie.²¹

¹⁶ Following in the generally accepted norm in Turkish historiography, in the case of individuals whose careers had started still in Ottoman times, the surnames that were only given them in 1934 we give in brackets.

¹⁷ We will say something about the causes and circumstances of this change a little later in talking about the course of the 15th Corps conflict in Galicia. For a biography of General Cevat (Çobanlı) as well as further information on the subject of his role in the defence of the Dardanelles see Piotr Nykiel, *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, (Kraków – Międzyzdroje: Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, 2008).

¹⁸ This officer was transferred to Galicia from the Middle East as a result of him being suspected of sympathy for the Arabs incited to revolt against the Ottoman Empire by Lieutenant Colonel Thomas Edward Lawrence. Towards the end of the First World War he moved over to the British side and served them loyally in Iraq (it being no coincidence that it was to be exactly there, for Yasin Hilmi Salman was an Arab born in Baghdad). In the years 1924-25 and 1935-36 as Yasin al-Hashimi he held the post of Iraqi prime minister. He died in 1937 (Mesut Uyar, Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara 2009, p. 277).

¹⁹ The appearance *shortly* of the Turkish forces in Galicia was announced by the Cracow newspaper *Czas* of the 27th of July 1916, referring to a report of the Berlin Wolff Agency.

²⁰ Duchess Maria Lubomirska mentions in her memoirs the short stopover of the Turkish soldiers in Cracow and their visit to Wawel Castle, the entry being dated the 31st of July 1916 (*Pamiętnik księżnej Marii Zdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1997, pp. 387-388). The author here cites press accounts though unfortunately she fails to give sources.

²¹ This route was taken, during the first days of August 1916 together with one of the companies of the 20th Division, by 2nd Lt Mehmet Şevki Yazman, who wrote about the said in his recollections (*op. cit.*, pp. 6-41).

The transports of Turkish soldiers converged on Galicia on a timescale of over a week, undergoing on route at Zemun a several day period of quarantine. After a short rest in the environs of Podwysokie the units moved off to the front line.

The commander-in-chief on this section was the heir to the Austrian throne, Archduke Karl von Habsburg, while the Turkish units were to fight within the framework of the Southern German Army to the south-west of Brzeżany, in the fork of the rivers Złota Lipa and Narajówka, which constituted the northern tributaries of the Dniestr. The 19th Division, which arrived on location as the first, was deployed along the length of the Złota Lipa, on the line of Potutory – Bożyków, with headquarters at Mieczyszców. However, the 20th Division was allocated, a second somewhat longer section of trenches along the Złota Lipa, between the settlements of Bożyków and Łysa. The division's command was located at Lipnica Dolna, from where after a time it was transferred to Szumlany. The command of the entire corps arrived on the 20th of August and installed itself at Podwysokie.

The positions officially taken up by the Turks at the end of August were located in a gap vacated by the Austro-Hungarian 54th Division. From the left wing (from the north) this section also bordered with the 55th Division of the Austro-Hungarian Corps under General Max Hoffmann, while from the right (from the south) with the 1st Bavarian Reserve Division.²²

When the 15th Corps reached the Eastern Galician Front the previously stationed Allied forces had been engaged, with varying success, since June 1916 with a gigantic offensive led by the Russian general Aleksei Brusilov. Consequently, already in the first days of September, the Ottoman soldiers were made to realise that the specifics of combat as conducted on the Galician Front significantly differed from that which they had been used to on the Dardanelles.

The first unpleasant surprise was the climate, characterised by much lower temperatures and a significant amount of precipitation. The second thing was the extent of the front and the much greater distances between the trenches of both opposing sides. This was in turn connected with the incomparably greater danger from massed artillery fire (most often in the form of destructive fire) after which there occurred a frontal attack of dominant infantry and cavalry forces. These elements of combat on European fronts surprised nobody. For the Turkish soldiers, of whom many had only the experience of Gallipoli, these were something new. For in the Dardanelles the limited topography of the peninsula had dictated a form on the front line of narrow sections characterised by trenches situated often not more than a few metres in distance from the first line of one's own dugout and those trench positions of the enemy.

²² *Birinci Dünya Harbi...* (*op.cit.*), p. 31-33.

The above specifics of the field of battle had excluded the use of artillery on the scale it was employed in Galicia (as a result of the danger of shelling one's own positions) as well as cavalry which on both sides was dismounted out of necessity.

The size of the Galician theatre of war and the greater predictability of winds also enabled both sides to employ various types of gas, something the Turks had never encountered before. All of these elements demanded a much greater degree of mobility from the Ottoman soldiers than had been the case hitherto. The elements that they were well acquainted with were for all that bayonet clashes and the significant use of hand-grenades.²³

The often noticeable lack of experience amongst rank-and-file troops and lower ranking officers was compensated for by an incredible determination and willingness to fight.²⁴ The Turks, fighting for the first time in decades beyond the borders of their empire, experienced serious re\problems at first with the change in mentality. Each meter of Galician trench was defended by them with a level of sacrifice as if it was their own soil. An order given by the German command for a tactical withdrawal of several kilometres was capable of completely ruining the morale of officers and men. Hence, in defending so ferociously each and every inch of ground and remembering that on Gallipoli the first line was often the one and only, they manned the trenches with far too many people, which during the initial period of combat resulted in huge and completely unnecessary losses as a result of artillery fire.²⁵

The first significant clashes involving Ottoman soldiers occurred at the beginning of September 1916. From the 2nd to the 6th of September, in the battles that occurred on the Narajówka the 57th and 77th Regiments excelled, successfully repulsing several times the Russian attacks on the German Hoffmann Corps. On the 6th of September it was a near thing that both Turkish divisions were not cut off. They were saved by an order of army command, which at the last moment was able to stop the 1st Bavarian Reserve Division, withdrawing at a breakneck speed on the section Sarańczuki – Lipnica Dolna.²⁶ However as a result of the mass artillery fire

²³ The above described difference in specifics of combat between the Dardanelles and the Galician Fronts is evident and very clearly visible when any sources or books related to the topography and strategy of the both fronts are compared.

²⁴ Let us not forget that the 19th and 20th Divisions, so praised in their battles for the Dardanelles, set off for Galicia with over a fifty percentage change in personnel. Many of the recruits, representing the entire range of the Ottoman Empire's ethnic composition, did not even speak Turkish. The question of condition of the Ottoman troops in mid 1916 and the way the 15th Corps was formed before its dispatch to Galicia was raised by many authors, but most of them repeated the words of gen. Otto Liman von Sanders (*Five Years in Turkey*, Baillière, Tindall & Cox, London 1928, pp. 122-124).

²⁵ Cf. Yazman, *op. cit.*, p. 92.

²⁶ This retreat was, however, a tactically planned manoeuvre, which the Turkish command did not adhere to. The losses incurred by the 15th Corps on that day and the following was to a large degree the direct responsibility of the commander, Colonel Yakup Şevki (Subaşı) (Cf.: *ibidem*, pp. 77-90, 94-95).

and the effect of bayonet combat, the 20th Division lost 600 men. Two companies of the 19th and one of the 20th Division were taken prisoner.²⁷

On the night of the 8th/9th of September the Russians again attacked the Turkish positions with the forces of the 26th and 47th Divisions. After bloody counterattacks the 15th Corps was able to push back the enemy, but at a terrible cost of 1500 dead, wounded and missing in action.²⁸

Subsequent large scale action took place along the banks of the Złota Lipa on the 16th and 17th of September after both sides had regrouped. On the first day the central military positions were attacked by 13 regiments from 4 Russian divisions (the 3rd Turkestan, the 26th, the 41st and the 47th). On the section occupied by the Turkish 62nd Regiment, the Russians used gas. The entire 15th Corps repelled for 12 hours the attacks of an enemy with a numerical advantage of two fold. Both sides suffered heavy losses. In some Turkish companies all the officers were killed. Already on that day the 15th Corps was forced for the first time to utilise German reinforcements in the form of the 65th Brigade.

The following day, after the inclusion in battle of all reserves, even the regiment commanders fought in the trenches. In total, up until the 17th of September losses on the Turkish side numbered 95 officers and seven thousand men who were killed, wounded, or missing.²⁹

The report drafted for the general staff at the end of the month spoke of 45 officers and five thousand men. Even though only a mere twelve thousand men were under arms in the entire corps, the Turks had much greater respect for the "English" and in particular Australians than for the Russians, this being a result of the resistance they had shown on the Gallipoli peninsula year earlier.³⁰

The final Day of September is remembered as the a day of bayonet engagement, during which four Turkish regiments (the 57th, the 61st, the 72nd and the 77th) defeated, among others, units of the 3rd Caucas Corps. As a result of the large numbers of casualties the Ottoman command once again was forced to make use of German reinforcements.³¹

At the beginning of October 1916 another redeployment of the 19th and 20th Divisions occurred. This manoeuvre was to protect the 61st regiment from the huge losses incurred on the 5th of October. A day later the 15th Corps lost a further three

²⁷ *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), p. 38.

²⁸ *Ibidem*, p. 40.

²⁹ *Ibidem*, pp. 42-46., Yazman, *op. cit.*, pp. 94-98.

³⁰ Cf.: *Harb Mecmuası*, Yıl 1, Sayı 12, Ağustos 1332 [August/September 1916], p. 178.

³¹ *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), p. 48.

thousand men and 15 officers, as a result of which a total of 10 companies were without commanders. The entire 20th Division lost operational capability and was once again forced to make use of German reinforcements. Temporarily its place was taken by the 36th Reserve Division. Russian losses were 4 to 5 four to five times higher but unlike the Turks they had no reason to fear a staffing shortfall. From the 15th to the 22nd of October as well as on the 30th fierce battles took place along the Narajówka.³²

November 1916 was to bring a visible decrease in Russian activity, which allowed the 15th Corps to undertake necessary redeployment.³³ Thanks to this the soldiers also had a chance to regenerate their strength resulting from the exceptionally heavy battles of the previous two months. Due to the fact that the Ottoman infantry battalions at the time numbered on average 600 soldiers each (when their German equivalents – 900) it was decided to reduce the number of companies. The Germans also gave the Turks as a reward three machine guns per battalion.³⁴

On the 17th of November there was a change in the command situation within the 15th Corps. The place vacated by the dismissed Colonel Yakub Şevki (Subaşı) was taken by General Cevat (Çobanlı).

The circumstances surrounding this staff reshuffle arouse controversy to this day. Official Turkish historiography and biographers of Yakub Şevki claim that this officer from the very beginning had a problem with forging partnership cooperation with the Germans, with which the entire blame is laid for the state of affairs on the German side, which is reproached for cowardliness, arrogance, a failure to understand cultural differences as well as interfering in the way the corps was commanded.

At the same time the Germans were accused of duplicity, proof of which was to be that, at the same time, Colonel Yakup Şevki was honoured with medals by both them and the Austrians for the particular contribution made by the 15th Corps on the field of battle.³⁵ It does appear, however, that such an evaluation of the situation by Turkish historiography reflected the still widespread dislike on the part of Turks to criticism originating from foreign quarters. The official tokens of recognition that the 15th Corps command met with were really directed towards its subordinates, the frontline officers and men who carried out orders with the greatest of dedication and degree of effectiveness. They paid for this, however, with enormous losses which could have been avoided if Colonel Yakup Şevki had, from the very beginning, cooperated harmoniously with the allies and put into effect their tactical principles that were applicable to the specifics of conflict within the Galician theatre. The Turkish

³² *Ibidem*, pp. 51-56.

³³ Yazman, *op. cit.*, p. 130.

³⁴ *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), p. 58.

³⁵ Cf.: Yel, *op. cit.*, pp. 23-28.

commander unfortunately preferred to fight like at Gallipoli and at the cost of his own soldiers in a quest to teach his allies heroism.

It is therefore hard to be surprised at the pressure exerted by the Southern Army command and the attempts made by them to influence the way the 15th Corps fought, given a situation whereby within the course of not even a full three weeks of its presence in Galicia the Germans were forced to help it with their own reinforcements. In as far as those officers closest to Yakup Şevki stood firmly behind him³⁶, those of lower ranking Turkish frontline officers evaluated the situation far more objectively and although not directly they did agree with the views of their allies and not those of their own command.³⁷

It follows to postulate that in such a situation the German side was the first to raise the matter of a change in command for the 15th Corps and that they suggested replacement by Cevat Pasha. This officer had completed the Berlin military academy graduating in second place and as a result of his achievements in the Dardanelles was held in extremely high regard by the Germans. In opposition to his predecessor he was also able to act tactfully in every situation and did not loathe German as a language, which he knew perfectly.³⁸

With the onset of December 1916 pacifist leaflets flooded over from the Russian trenches to the other side, and then observers began to warn of armoured vehicles 'sneaking' across behind their lines. The appearance of tanks in January 1917 (in too small a number for the tsarist staff to actually make use of them) did, however, force certain structural changes on the German command of the Southern Army. Assault and bombing companies were quickly formed in all divisions. The morale of the subordinates also became of greater concern. These measures were to turn out to be unnecessary after all for together with the approaching February Revolution the Russians day by day lost their fighting spirit. For three months neither side emerged from beyond its trenches.³⁹ In the middle of April the chief command informed the 15th Corps of plans to use it in a planned counterattack.

Meanwhile the political changes occurring to the rear of the Russian front line started to manifest themselves in the form of a demonstration of attitudes not expected from soldiers. On the 14th and 15th of April, two Tatars presented letters of friendship to the Turkish trenches. The Russians and the Germans started to pay

³⁶ Cf.: *ibidem*.

³⁷ Cf.: Yazman, *op. cit.*, pp. 77-90, 94-95 and onwards.

³⁸ Also Colonel Yakup Şevki apparently knew German fluently, though no one had an opportunity to verify this as *in contacts with Germans, being directed by a sense of national pride and not agreeing to German despotism, he simply did not use the language* (Yel, *op. cit.*, p. 14; the most surprising is the fact that this quote is not that of someone from Yakup Şevki's circle but a fragment from a contemporary biography).

³⁹ Yazman, *op. cit.*, p. 217-220.

each other visits, the frequency of which resulted in the German head command issuing a ban on such practices. In May, in the face of failures on the Western Front, the German Southern Army received an order to save ammunition. While the Russians undertook the last attempt to reverse their unfavourable situation. The manifestation of this was an intensification in artillery fire, the bringing up of new equipment, particularly aeroplanes, and finally visits by the then minister of justice Aleksandr Kerenskii and General Brusilov, who through their presence attempted to raise the fading fighting spirit of the Russian troops.⁴⁰

Towards the end of the month the 15th Corps received information as to its planned recall from the Galician Front. In June the 19th Division received the order to return home. Before the withdrawal of the 20th Division could take place however the final Russian offensive began on the 19th of June. On the first day the positions occupied by the Turks found themselves under mass artillery fire. Before the offensive itself the Russians again employed gas. The fierce fighting that lasted on this section for several days was to take a similar course. In total the tsarist forces lost in the Brzeżany region around thirteen thousand men. In mid July the Russian command started a general retreat.⁴¹

On the 15th of July the command of the 15th Corps headed home. The 20th Division was therefore to be now directly under German command. It was to still to take part in the initial phase of the German-Austro-Hungarian offensive fighting against, among others, the 3rd Kazakh Caucasus Division and the Cavalry Corps of General Piotr Nicholaevich Wrangel as well as preparation to force the Zbruch River. The discontinuing of the offensive at the beginning of August determined the division's return to Turkey. On the 16th of August the artillery and the 22nd Foot set off on the route home. The last units of the 29th Division arrived in Istanbul on the 26th of September.⁴²

In the course of the year long stay in Eastern Galicia the 15th Corps took prisoner twelve officers and 853 soldiers. Its presence on this front became a pretext for several fairly high level official visits. From the 10th to the 11th of September 1916 it hosted in Galicia Enver Pasha. The Cracow press noted his half hour or so walk around the town, his not much longer visit to Przemyśl⁴³, his inspection of several

⁴⁰ Dąbrowski, *op. cit.*, p. 716; Ian F. W. Beckett, *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 2009, p. 226.

⁴¹ *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), pp. 68-74; Yazman, *op. cit.*, pp. 220-230.

⁴² *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), pp. 74-83; Yazman, *op. cit.*, pp. 230-232, 236-254, 258-267, 300-312.

⁴³ The photographs of Enver Pasha in Przemyśl were also included by the illustrated military bulletin *Harp Mecmuası* (front page of Yıl 1, Sayı 12, Ağustos 1332 [August/September 1916]).

hours of the Ottoman forces on the front as well as his courteous luncheon with Archduke Charles.⁴⁴ It is also worth recalling the somewhat longer visits of the Ottoman princes Abdürrahim and Osman Fuat (4th of January 1917) as well as of Ömer Faruk (18th April 1917). The first of the mentioned was to return again in May to take up training in the command of the 15th Corps.⁴⁵

The withdrawal of the Ottoman units from Galicia was linked to the catastrophic situation of the Sultan's forces on the Mesopotamian Front, where in March 1917 the Turks lost Baghdad. From the point of view of the interests of the Ottoman Empire the involvement of even a single corps in the conflict in Galicia was a huge mistake. Not only did it fail to bring any strategic or political advantages – not mentioning territorial – it was paid for at the price of heavy losses, which in total reached eighteen thousand dead, wounded and missing, which constituted over a half of the almost 33,000 men from the initial elite units of the Ottoman army that had made up the corps.

Devotion of the Turkish soldiers was however very much appreciated by the Germans and Austrians who objectively noticed that would not have been able to hold their positions during Brusilov and Kerensky offensives without help of their allies from the shores of Bosphorus.⁴⁶

The presence of the Turks in Galicia for the period 1916-17 was to have, however, a particular symbolic meaning for the Polish people, who had lived since the last quarter of the 18th century under partition. For over a hundred years Poles had found solace in the prediction of the Ukrainian bard Wernyhora, the content of which (severely distorted by folk transfer) announced that Poland would be reborn *when Turkish horse drink in the Vistula River*.⁴⁷

The presence of the 15th Corps in Galicia may be linked with the fulfilment of this prophecy for somewhat over a year after the withdrawal of the last Turkish soldier Poland was indeed to gain its independence. A sceptic would surely point out that the 15th Corps fought in the basin of the River Dniester and not on the Vistula.

⁴⁴ Enver Pasha's visit to Galicia was described in detail, by Josef Pomiankowski (Austria-Hungarian military attaché in Istanbul) who accompanied the Turkish Minister of War in this journey (Josef Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. 1914-1918 I. Dünya Savaşı*, Kayhan Yayınevi, İstanbul 1990, pp. 206-207).

⁴⁵ *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), pp. 91; *Harp Mecmuası*: Yıl 1, Sayı 12, Ağustos 1332 [August/September 1916], Yıl 2, Sayı 17, Mart 1333 [March 1917], Yıl 2, Sayı 19, Mayıs 1333 [May 1917].

⁴⁶ Cf. daily order No: 12321 issued on June 13, 1917 by the high command of the Southern Army and printed *in extenso* in the monograph published by the Turkish General Staff and titled *Birinci Dünya Harbi...* (*op. cit.*), p. 112-114.

⁴⁷ For more on this subject see: Nykiel, "Słów kilka o tym, co łączy Wernyhorę z krakowską turkologią", (*op. cit.*), pp. 143-148.

We should not forget however that a part of its soldiers travelled via Cracow, which lies on the Vistula. In private collections there have even been preserved photographs of Turks waiting for food at the railway station in Cracow. Given that the soldiers ate here then the horse must have drunk from the Vistula as well...

A direct effect of the Turkish presence in Galicia is the oldest Turkish department in Poland which has been in operation at the Jagiellonian University since 1919.⁴⁸ Its founder, the Cracow Orientalist Prof. Tadeusz Kowalski was from 1916 to 1917 employed by the Austrian authorities as a translator for wounded Ottoman soldiers in hospitals in Cracow and Vienna. The contacts the professor had with the patients of his wife, Zofia neé Medwecka – a doctor at the Cracow military hospital, were used by him to assemble linguistic and literary materials which later became worked into the formal beginnings of Turkish research at the Jagiellonian University.⁴⁹

A part of those Turkish soldiers hospitalised in Cracow were, unfortunately, never to recover and were buried at the Rakowicki Cemetery in Cracow at the so-called *Muslim Quarter* (no. XXVI). Six earth graves, existing at least until the end of the 1950s, contained the remains of eight Turks.⁵⁰ These graves, forgotten by the Turkish state and by unappreciative Poles, have unfortunately not survived to our day.⁵¹ Only in 1996 did the then president of Turkey, Süleyman Demirel, during an official visit to Poland, carry out the unveiling of a symbolic tombstone at the Rakowicki Cemetery. This was not possible at the former Muslim Quarter No. XXVI, as this was already now filled with tightly packed contemporary Christian graves. The tombstone remembering those Turks who had fallen in Galicia in 1916-1917 was consequently situated in the former Bosnian Quarter (No. XXIII), where, during the First World War, Muslim soldiers of the Austro-Hungarian army were buried.

⁴⁸ At present it is the Department of Turkish Studies, operating within the framework of the Jagiellonian University's Institute of Oriental Philology.

⁴⁹ More on this subject is in: *ibidem* as well as Ewa Siemienieć-Golaś, *Krakowska turkologia – historia, terażniejszość i perspektywy*, <http://www.filg.uj.edu.pl/ifo/turkologia/Teksty/Turkologia.pdf>

⁵⁰ A more detailed analysis of the cemetery acts conducted in 1996 allowed the supposition that there could have been even eleven. Their names are as follows: Osman İsmail Edilmez (died on September 11, 1916), Hüseyin Raşid (died on September 12, 1916), Ahmet Abdürrahman (died on September 24, 1916), Lieutenant Mehmet İsmail Hakkı (died on October 6, 1916), Mehmet Raşid (died on October 16, 1916), Abidin Şaban (died on November 16, 1916), Ahmetoğlu Ahmet (died on March 8, 1917), Mustafa Ahmet (died on July 5, 1917), Mehmetoğlu Ömer (died on September 20, 1917), Nazımoğlu İsmail (died on August 17, 1918) and İsmail Hasa(n) (died on April 14, 1919). According to the cemetery acts this last soldier served in the 10th company of the 9th infantry regiment (a unit which operated not in Galicia but on the Caucasian front).

⁵¹ The last documents confirming the existence of the ottoman soldiers' graves on the Rakowicki Cemetery are dated January 23, 1959 (Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie, Miejski Urząd Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, akta sprawy nr GK-UK-2-/e/1/59 dot. "Cmentarze mahometańskie tureckie").

BIBLIOGRAPHY

- Bassara, Krzysztof, „Turecka odsiecz – historia walk tureckiego XV korpusu w Galicji w latach 1916-1917”, *Przegląd Tatarski*, nr 1/2011, pp. 7-10.
- Beckett, Ian F. W., *Pierwsza wojna światowa 1914-1918*, Książka i Wiedza, Warszawa 2009.
- Birinci Dünya Harbi*, VII nci Cilt, *Avrupa Cephesi*, I nci Kısım, (*Galiçya Cephesi*), T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No.: 3, Gnkur. Basımevi, Ankara 1967.
- Czas*, 27 lipca [July] 1916 (Nr 374, R. LXIX).
- Dąbrowski, Jan, *Wielka Wojna 1914-1918*, Trzaska, Ewert i Michalski, Warszawa 1937.
- Galik, Piotr, “Gdy Turek w Dniestrze napoi swe konie...”, *Odkrywca. Skarby – Wojna – Historia*, nr 2 (109), luty 2008, pp. 48-50.
- Harb Mecmuası*: Ağustos 1332 [August/September 1916] (Yıl: 1, Sayı: 12); Teşrin-i evvel 1332 [October/November 1916] (Yıl: 1, Sayı: 13); Teşrin-i sani 1332 [November/December 1916] (Yıl: 1, Sayı: 14); Kanun-u evvel 1332 [December 1916/January 1917] (Yıl: 2, Sayı: 15); Kanun-u sani 1332 [January/February 1917] (Yıl: 2, Sayı: 16); Mart 1333 [March 1917] (Yıl: 2, Sayı: 17); Nisan 1333 [April 1917] (Yıl: 2, Sayı: 18); Mayıs 1333 [May 1917] (Yıl: 2, Sayı: 19); Ağustos 1333 [August 1917] (Yıl: 2, Sayı: 21).
- Kołodziejczyk, Dariusz, *Turecja*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2011.
- Kurat, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966.
- Liman von Sanders Otto, *Five Years in Turkey*, Baillière, Tindall & Cox, London 1928.
- Lubomirska, Maria, *Pamiętnik księżnej Marii Żdzisławowej Lubomirskiej 1914-1918*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1997.
- Nykiel, Beata, Nykiel Piotr, “Półksiężyc w Galicji”, *Komandos*, 1998, Part 1 nr 11(75), pp. 43-46; Part 2 nr 12(76), pp. 40-41.
- Nykiel, Piotr, “The 15th Corps of the Ottoman Army on the Galician Front in the Light of the “Harb Mecmuası” Biweekly Magazine”, *Discussions on Turkology. Questions and Developments of Modern Turkology Studies / Türkoloji Tartışmaları. Başarı ve Zaafılarıyla Çağdaş Türkoloji*, (edit. Öztürk Emiroğlu, Marzena Godzińska, Filip Majkowski), Department of Turkish Studies and Inner Asian Peoples, Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Warsaw 2014, p. 128-134.

-
- _____, *Wyprawa do Żłotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, Wydawnictwo Arkadiusz Wingert, Kraków – Międzyzdroje 2008.
-
- _____, „Słów kilka o tym, co łączy Wernyhorę z krakowską turkologią”, *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, ed. E. Siemieniec-Gołaś and J. Georgiewa-Okoń, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.
- Pomiankowski, Josef, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü. 1914-1918 1. Dünya Savaşı*, Kayihan Yayınevi, İstanbul 1990.
- Prezydium, Miejskiej Rady Narodowej w Krakowie, Miejski Urząd Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej, akta sprawy nr GK-UK-2-/e/1/59 dot. „Cmentarze mahometańskie tureckie” [Presidium of the Municipal National Council in Krakow, Municipal Office for the Public and Housing Management, Case No. GK-UK-2-/e/1/59 related to “The Muslim Turkish Cemeteries”].
- Siemieniec-Gołaś E., *Krakowska turkologia – historia, teraźniejszość i perspektywy*, <http://www.filg.uj.edu.pl/ifo/turkologia/Teksty/Turkologia.pdf>
- Steiner, A., *Brzeżany na widowni bojowej. Wspomnienie dziejowe od 26. sierpnia 1914. r. do 9. lutego 1918 r.*, no date or place of publication.
- Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Caravan Books, Delmar, New York 1989.
- Uyar, Mesut, Erickson, Edward J., *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Greenwood Publishing Group, Santa Barbara 2009.
- Wallach, Jehuda L., *Bir Askeri Yardımın Anatomisi. Türkiyede Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, Gn.Kur. Baasımevi, Ankara 1985.
- Yazman, Mehmet Şevki, *Kumandanım Galicya ne yana düşer? Mehmetçik Avrupa'da*, haz: Şarman Kansu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- Yel, Selma, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002.
- Yılmaz, Veli, *1.nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askerî Yardımlar*, İstanbul 1993.

Field Marshal August von Mackensen (fifth from the left) and the commander of the Ottoman 20th Division, Colonel Yasin Hilmi (seventh from the left) on a photograph taken in 1917 (Source: *Collections of Piotr Nykiel*)

Soldiers of the Ottoman 19th Division waiting for the meal on the railway station in Cracow on their way to the front (Source: *Collections of Władysław Klimczak*)

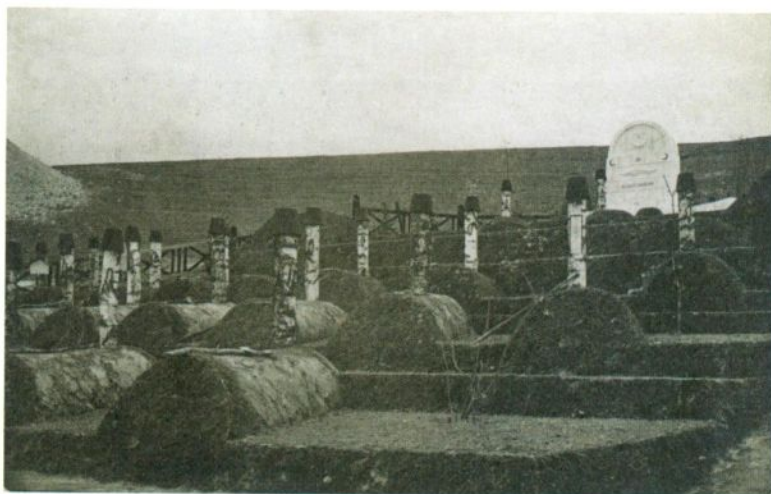
In September 1916 the Ottoman minister of war, Enver Pasha (second from the left) stopped off in Przemyśl on route to the front. Right behind him is standing his aide-de-camp Major Kâzım (Orbay). The commander of the Przemyśl Fortress Marshal Stowasser is explaining to his Turkish guests how the German and Austro-Hungarian forces were able to take the town from Russian hands. (Source: *Harp Mecmuası*)

Soldiers from the Turkish assault brigade on the Galician Front
(Source: *Collections of Piotr Nykiel*)

The creator of Turkish studies in Cracow Prof. Tadeusz Kowalski
(Source: *Collections of Anna Kowalska-Lewicka and Kazimierz Kowalski*)

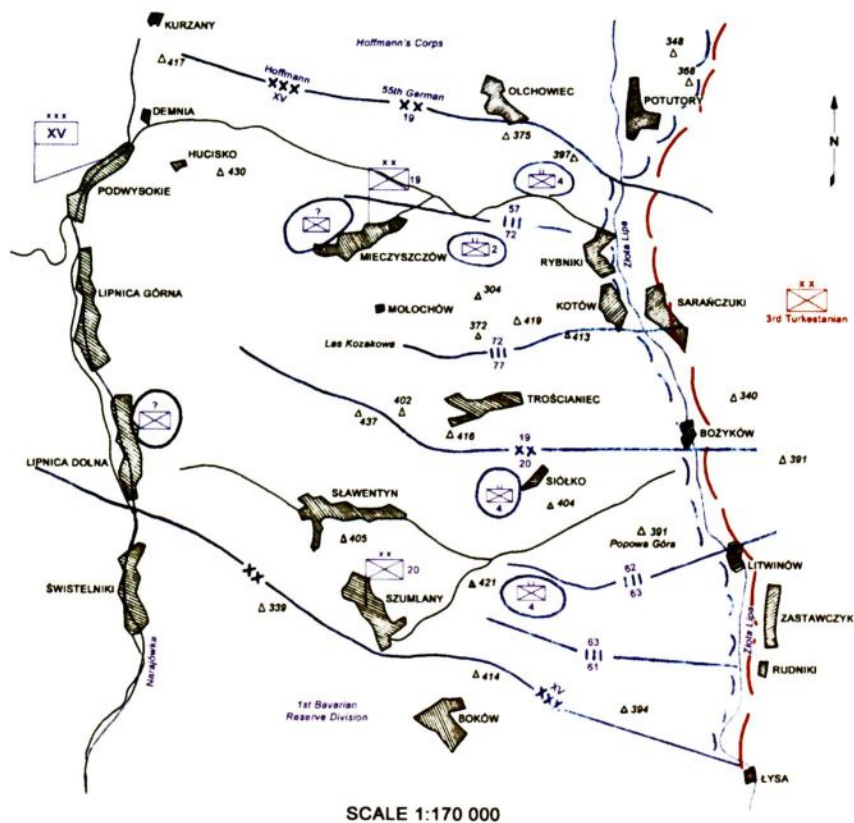
Cemetery of the Ottoman 15th Corps in the East Galician village of Łopuszna on a photograph taken in 1916 or 1917 (Source: *Collections of Piotr Nykiel*)

The Rakowicki Cemetery in Cracow. Symbolic grave remembering the Turkish soldiers who fell on the Galician Front. Every year on the 18th of March there is held a ceremony here to mark the Day of the Fallen (Şehitler Günü), in which participate the representatives of the Turkish Embassy in Warsaw and students and staff of the Cracow Turkish Department. (*Photograph: Piotr Nykiel*)

A First World War badge commemorating the participation of the Ottoman 15th Corps in the engagements along the Galician Front. (Source: *Collections of Piotr Nykiel*)

Map: The positions of the 15th Turkish Corps on the 28th of August 1916.
 (Source: *Birinci Dünya Harbi*, VII nci Cilt, *Avrupa Cephesi*, I nci Kısım,
 (Source: *Galiça Cephesi*), T. C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi
 Resmi Yayınları, Seri No.: 3, Gnkur. Basımevi, Ankara 1967)

1921 LONDRA KONFERANSI'NDA TÜRK DİPLOMASİSİ: SADRAZAM A. TEVFİK PAŞA'NIN SÖZÜ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ TEMSİLCİLERİNE BIRAKMASI MESELESİ

ADNAN SOFUOĞLU* - SEYFİ YILDIRIM**

Giriş

Diplomasi birtakım milli ve milletlerarası amaçların elde edilebilmesi için dış politikada kullanılan en önemli ve en etkili araçtır. Esasında politika değil politikanın uygulanma vasıtası olan diplomasinin en önemli unsuru ise müzakereler konusudur. Bu anlamda politika stratejiyi, diplomasi taktikleri tespit eder, ortaya koyar.¹ Diplomasinin başarılı olabilmesi için “uygun mevsim” in oluşması beklenir, bu doğrultuda lobi yapılır, enformasyon toplanır ve pazarlıklar yürütülür.²

Buna göre Londra Konferansı sürecinde de diplomasi Türk tarafının ustaca kullandığı ve birlikten kuvvet doğar prensibinin ortaya çıkardığı faydaların teminini sağlamıştır. Konferans öncesinde iki hükümet arasındaki görüşmeler bir stratejinin ortaya konulmasında etkili olacak, böylece iki tarafın anlaşmasıyla da takip edilecek taktik tutum ortaya konulacaktır. Ortaya konan diplomasi ve bu çerçevede ortaya çıkan *söz bırakma* hususu Milli Mücadele döneminin önem atfedilen konularından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu husus daha çok Londra Konferansı'nda A. Tevfik Paşa'nın sözü Ankara Hükümeti'nin temsilcilerine bıraktığı ve böylece Türkiye'yi temsilen tek resmi heyetin Ankara olduğunu kabul ettiği şeklinde algılanmakta ve konuyla ilgili literatür de meseleyi genellikle bu çizgi üzerinde ele almaktadır. Bu çalışmada bu husus gerek diplomasinin genel ve özel ilkeleri ile gerekse A. Tevfik Paşa'nın Milli Mücadele ve Ankara Hükümeti ile ilgili görüşlerinin, Londra Konferansı'nda yürütülen diplomasinin ve A. Tevfik Paşa'nın genel kanaatinin dışı durumunun bir göstergesi olarak aydınlatılmaya çalışılacaktır.

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, adnans@hacettepe.edu.tr

** Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara/ TÜRKİYE, seyfi@hacettepe.edu.tr

¹ Temel İskit, *Diplomasi Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulanması*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 2-3.

² İskit, *a.g.e.*, s. 11-14.

Bu çalışmada Ahmet Tevfik Paşa, Londra Konferansı ve Bekir Sami Bey'i konu alan yüksek lisans ve doktora tezleri ile konuyla ilgili geniş bir literatür kullanılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili olarak özellikle İstanbul Hükümeti'nin 1921 Londra Konferansı öncesi ve konferans sürecinde Ankara ile teati edilen telgraflar, TBMM zabıtları, BOA Hariciye Nezareti evrakı ile A. Tevfik Paşa'nın bu konuda Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği röportaj kullanılan birinci el kaynaklar arasındadır. Bunların yanı sıra Londra Konferansı ve A. Tevfik Paşa ile ilgili yapılmış tezler, hatıratlar ve diğer literatür de kullanılmıştır. 23 Şubat'taki oturum söz devrinin ilk olarak gerçekleştiği bir oturumdur. Bu söz devri daha sonra kaleme alınan çeşitli kaynaklarda ve literatürde A. Tevfik Paşa'nın çok kısa bir konuşma sonrasında, "söz milletin asıl temsilcilerine aittir" diyerek söz hakkını Ankara heyetine bıraktığı şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu çalışmada kullanılan birinci el arşiv kaynakları, konferans tutanakları ve konuyla ilgili A. Tevfik Paşa'nın raporu ile M. Kemal Paşa'nın Meclis'te konuyla ilgili verdiği bilgiler, söz bırakmanın bu şekilde gerçekleşmediğini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Akademik bir çalışmanın konusu olarak müstakil bir şekilde ilk defa ele alınan ve irdelenen bu çalışmada, Konferans süresince İstanbul Hükümeti'nin hareket tarzı netleştirilecek, iki hükümet arasındaki siyasi mücadelenin boyutu ortaya konulacaktır. Bu çerçevede Mondros Mütarekesi'nden 1921 Londra Konferansı'na kadar geçen süreçte yaşananlar ile ortaya çıkan gelişmelerin kısaca ele alınmasında yarar vardır.

Mondros Mütarekesi'nden 1921 Londra Konferansı'na Giden Süreç

Mondros'un imzalanmasından Londra Konferansı'na kadar geçen süreçte A. Tevfik Paşa'nın *söz bırakma* ile ilgili tavrını açıklayacak gelişmeler ortaya çıkacaktır. Bu çerçevede Sultan Abdülhamit döneminde 14 yıl Hariciye Nazırlığı yapmış ve Berlin başta olmak üzere batılı ülkelerin başkentlerinde büyükelçilik yapmış olan A. Tevfik Paşa'nın Londra Konferansı'ndaki tutumunu ve Londra Konferansı'nın toplanmasının esasını anlamak bakımından bazı gelişmeler burada ele alınacaktır.

İtîlaf Devletleri, Eylül-Kasım 1918 itibariyle İttifak Devletleriyle ayrı ayrı mütarekeler imzalayıp I. Dünya Savaşı'ndan galip ayrıldılar. Bu süreçte Osmanlı Devleti ile İtîlaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de ağır hükümleri ihtiva eden Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekelerin imzalanmasının ardından İtîlaf Devletleri savaş sonrası yeni dünya düzenini oluşturmak üzere Paris'te 18 Ocak 1919'da başlayan bir konferans topladılar. Konferans ilk başlarda beş devlet (İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika ve Japonya) tarafından yönlendirildi. Bu devletlerin dışında Konferansa katılan diğer devletler kendi bölgelerindeki meseleler gündeme gelince müzakerelere iştirak ettiler. I. Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılan devletler, Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ise kendileri ile ilgili konular gündeme geldiğinde konferansa çağrıldılar.

Konferansın ana gündem maddelerinden biri, Yakındoğu ve Ortadoğu olarak ifade edilen Osmanlı toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan çeşitli milletlerin

geleceğinin nasıl şekilleneceği, bu anlamda en önemli mesele de Osmanlı topraklarının paylaşımı ile Osmanlı Devleti'nin gelecekte nasıl şekilleneceği hususu idi.

Bu doğrultuda Konferansta Yunan talepleri, Büyük Ermenistan'ın kurulması, İstanbul ve Boğazlar meselesi ile Suriye, Mezopotamya ve Filistin'in Türkiye devletinden ayrılması ve bu toprakların İtilaf Devletlerinin kendi aralarında paylaşılması konusu ele alınacaktır. Ayrıca Türkiye'de kalacak gayr-i Müslimlerin güvenliklerinin garanti altına alınması da ele alınacak önemli konular arasındaydı.³

Bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasından itibaren Yunanistan'ın eline zaman zaman büyük fırsatlar geçmiş ve topraklarını daima Osmanlı Devleti aleyhine genişletmiştir. Şimdi ise I. Dünya Savaşı'na son anda katılan ve eline yine büyük bir fırsat geçtiğini düşünen Yunanistan, 30 Aralık 1918'de Paris Barış Konferansı'na sunduğu "*Sulh Konferansı Huzurunda Yunanistan*" adlı memorandumun ardından Paris Konferansı'nın çeşitli zeminlerinde özellikle 3 ve 4 Şubat 1919 tarihli oturumlarında Onlar Konseyi huzurunda Anadolu ile ilgili toprak taleplerini dile getirecektir. Bunun yanı sıra Yunanistan Başbakanı Venizelos, milletlerarası diplomaside tartışmalara yol açan bu taleplerini, memorandumlar, mektuplar, röportajlar, tek taraflı nüfus istatistikleri ve haritalarla konferansa kabul ettirmeye çalışacaktır.⁴

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Sadrazamı olan A. Tevfik Paşa, Paris Barış Konferansı'nda devletin parçalanması sonucunu doğuracak Yunan, Ermeni, Kürt ve Arap taleplerinin ortaya konulması karşısında dönemin zor ve sıkıntılı şartlarına rağmen, 12 Şubat 1919'da, Konferansa gönderilmek üzere, İstanbul'daki İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine bir muhtıra verecektir. Muhturada Trakya ve Anadolu'da Müslümanların %85 ile ezici çoğunluğuna ve Anadolu'da hiçbir bölgede Ermenilerin çoğunlukta olmadığından bir Ermeni yurdunun kurulmasının Wilson Prensipleri'ne göre de yanlış olduğuna, Ermenilerin Anadolu'da yaptığı katliamlara ve boğazlardaki serbest geçiş rejimine temas edilmekteydi.⁵

³ Paris Barış Konferansı'nın detayları için bkz. Osman Olcay, Seha L. Meray-Osman Olcay, (*Ser Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 455, Ankara 1981; Ayrıca bkz. Margaret Macmillan, Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Alı Ay, (Çev: Belkis Dişbudak), ODTÜ Yayınları, Ankara 2004.

⁴ Venizelos'un Paris Barış Konferansı'nda talep ettiği yerler şunlardı: Bursa Vilayeti'nin bir kısmı, (Balıkesir, Edremit ve Ayvalık'tan geçerek İzmir'den gelen tren yolunun Marmara'ya açılan ucundaki Bandırma'yı içine almak üzere) Balıkesir, Denizli ve Afyon Vilayeti'nin tamamı. Ayrıca Çanakkale Boğazı'ndaki Imroz ve Bozcaada'yı da Batı Anadolu ile birlikte istemişlerdi. Bütün bunların yanında Venizelos Kıbrıs, Rodos, Meis ve Oniki adalar olmak üzere bütün Doğu Akdeniz (Ege) kıyıları ile tüm Batı ve Doğu Trakya'yı da talep etmekteydi. Yunan talepleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Michael Llewelyn Smith, *Anadolu Üzerindeki Göz*, İstanbul 1978, s. 84-85; Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyatı, Baskı yeri ve yılı belli değil, s. 32.

⁵ Mustafa Budak, "I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra", *Divan*, Yıl 4, Sayı 7, 1999/2, s. 194; Necati Çavdar, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet A. Tevfik Paşa*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010., s. 176; İbnülemin Mahmud Kemal İnâl, *Son Sadrazamlar*, IV, 3. Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 1721.

Bilhare, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı ve Yunanistan arasında herhangi bir çatışma yaşanmamasına rağmen Paris Barış Konferansı'nda alınan karar gereğince, Mütareke'nin 7. Maddesi gerekçe gösterilerek İtilaf Devletleri'nin izniyle İzmir Yunan birliklerince 15 Mayıs 1919'da işgal edilecektir. Tartışmalı bir konum üzerine inşa edilen bu işgale karşı Türkiye'de oluşan tepkilerin de etkisiyle Osmanlı Devleti temsilcileri 1 Haziran 1919'da Paris'e davet edileceklerdir.⁶ Bu çerçevede Paris'e gitmiş olan Sadrazam Damat Ferit Paşa 17 Haziran 1919'da, Onlar Konseyi'ne daha çok kendi görüşlerini ihtiva eden hususları, Osmanlı Devleti'nin talepleri olarak sunacak ancak Konsey bu talepleri dikkate almayacaktır. Bu gelişmeden sonra dışişleri bakanı olarak Paris'te bulunan A. Tevfik Paşa, "Müdâfa'a-nâme" adını taşıyan Osmanlı Devleti'nin resmi görüşü ve taleplerini Konferans'a 23 Haziran 1919'da sunacaktır. Bu Müdâfa'a-nâme'de; Ermeni Meselesi ve Hristiyan tebaa ile ilgili hususlar yanında, Wilson prensiplerinin esas alınarak, bu prensiplerin 12. Maddesi'nin Osmanlı saltanatının hukukunu temin etmesi gibi hususlar ele alınmaktaydı. Esas olarak Müdâfa'a-nâme'de Osmanlı Devleti'nin siyasi bağımsızlığı ve millî birliğinin temini ile bir Türk vatani tesisi, bu anlamda Osmanlı Devleti'nin yeni sınırları belirlenmekteydi.⁷

Wilson ilkeleri temelinde Türklere bir vatan tarifi ortaya koyan 23 Haziran 1919 talepleri, İstanbul yönetimine göre, o dönemde kabul edilebilecek asgari barış şartlarını ihtiva etmekteydi. Ancak İtilaf Devletleri'nce Osmanlı Devleti'nin bu talepleri şaşkınlıkla karşılandı. Nitekim 28 Haziran 1919'da, Onlar Konseyi'nce, Osmanlı heyetine cevap mahiyetinde bir mektup verilerek Türk heyetinin Paris'ten ayrılması talep edildi.⁸

Ancak Paris Barış Konferansı'nda bu süreç zarfında Türkiye meselesi çözüme kavuşturulamadı ve İtilaf Devletleri Anadolu ile ilgili önerdikleri manda sistemi hakkında ABD'nin cevabını bekleme kararı aldılar. Bu arada Konferansta diğer yenik

⁶ Başta başkent İstanbul olmak üzere mitingler düzenlenmiş, ayrıca İtilaf Devletleri'ne çok sayıda protesto telgrafları çekilmiştir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Fahri Yetim, *Millî Mücadele Döneminde Mitingler (1918-1920)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.

⁷ "...Bunun hududu garbenGümlcinelivâsı dâhil olmak üzere Balkan harbinden mukaddem mevcûd bulunan Türk-Bulgar hatt-ı hudûdu, şimâlen Karadeniz, şarkan Elviye-i Selâse dâhil olmak üzere Türklere meskûn mahalleri muhtevî olarak Poti cenubundan başlayub aşağıda izâh olunacağı vechile Ermenistan içün'ta'yın olunacak hudûd ve sâbık İran hududuyla mahdûdbulunacaktır. Cenûbenhudûd Türk-Arabhatt-ı fasl-ı millisi olan Kerkûdvâsından başlayarak Musul, Re'sû'l-ı ayn ve Haleb'den geçerek Lazkiye'nin şimâlinde bulunan İbn-i Hani burununda Bahr-i Sefid'emülâkiolacaktır. Bu hudûd dâhilinde kalan arâzi payitaht-ı saltanatı teşkil eden İstanbul ile berâber Wilson prensiblerine müsteniden Türk hâkimiyet-i milliyesi vatani olacaktır. Adalar Denizi'nin sevâhil-i Osmaniyyekaribbi'l-umûm adaları muhâfaza-i emn-ü asâyişichün elzem bulundukları cihetle âtîdeârz u izâh edilecek usuldeki mübâdele-i ahâlî suretiyle işbu adaların da Türk vatanına iâdesini hükûmet-i seniyyemüsâlemet-i müstakile-i 'amme nokta-i nazarından talep ve temenni etmeği en mühim bir vâzife 'add eyler." Budak, a.g.m., s. 200.

⁸ Budak, a.g.m., s. 209.

devletlerle olan görüşmeler devam ettirildi. Neticede 28 Haziran 1919'da Almanya ile Versailles, 10 Eylül 1919'da Avusturya ile Saint Germain, 27 Kasım 1919'da Bulgaristan'la Neuilly, 4 Haziran 1920'de Macaristan'la Trianon antlaşmaları imzalandı. Bu süreç zarfında Amerika'nın Anadolu'da manda sorumluluğu alamayacağı'nın anlaşılması üzerine Osmanlı Devleti ile ilgili hususları görüşmek üzere Şubat 1920 başlarında Konferans tekrar başladı.⁹ Nitekim İngiliz Başbakanı Lloyd George, Fransa Başbakanı Millerand, İtalya Başbakanı Nitti ile aynı devletlerin dışişleri bakanlarının katılımıyla 12 Şubat 1920'de Londra Konferansı toplandı.¹⁰ Konferansta öncelikle Osmanlı Devleti'ni direkt olarak ilgilendiren tüm hususlar görüşüldü. Bu çerçevede İtilaf Devletleri'nin kendi aralarındaki çıkar çatışmalarının eşliğinde Osmanlı topraklarının paylaşılması I. Dünya Savaşı devam ederken aralarında yaptıkları gizli antlaşmalar çerçevesinde ele alındı.¹¹

Bir taraftan milletlerarası platformda bu gelişmeler yaşanırken ve bu anlamda oldukça olumsuz şartları ihtiva ettiği ortaya çıkacak olan barış görüşmeleri sürerken, bir taraftan da Anadolu'nun işgali Türkiye'de bir kısım asker ve sivil ileri gelenler tarafından siyasi ve askeri bir takım girişimlerle durdurulmaya çalışılmaktaydı. Bu süreçte 9. Ordu (sonradan 3. Ordu) Müfettişliği göreviyle geniş yetkilerle 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçmiş yani Samsun'a çıkmış bulunan Mustafa Kemal Paşa Amasya'da arkadaşlarıyla bir araya gelmiş, yapılan görüşmeler sonunda 22 Haziran 1919'da yayınlanan genelge ile de açıkça Milli Mücadele hareketi başlatılmıştır.¹² Bu çerçevede 1919 yılının tümü ile 1920 yılının ilk yarısı milli bir direniş hareketinin alt yapısının kurulması çalışmaları ile geçecektir.

⁹ Diğer ülkelerle yapılan barış antlaşmaları için bkz. Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1975; Anadolu mandası konusu Amerikan senatosunda 1 Haziran 1920'de oylanarak reddedilmiştir. Semih Bulut, *Atatürk Dönemi Türk Amerikan ilişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 22.

¹⁰ Elif Çalışkan, *Sev Antlaşması Görüşmeleri ve Kabulünün İstanbul İle Anadolu Basınındaki Yansımaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 57.

¹¹ Bu çerçevede boğazların durumu, azınlıklar, mali denetim yapacak olan komisyon ve borçlar, sonraki aşamada ise Türk olmayan bölgelerin durumları ele alınmıştır. Bu konferans sonucunda Suriye, Lübnan, Fransız mandasına, Mezopotamya ve Filistin ise İngiliz mandasına bırakıldı. İtalyanlara, Antalya ve çevresi, Yunanlılara Trakya ve İzmir'in bırakılması ile Türkiye'nin Mısır, Kuzey Afrika ve Kıbrıs üstündeki haklarından vazgeçmesi konuları karara bağlandı. Bu arada bu Konferansta Yunanistan'ın aşırı talepleri yeniden ortaya konulacak ve bunun karşısında İtalya ve Fransa cephesinde tepkiler ortaya çıkacaktır. Bu konuda geniş olarak bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, *(Sev Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.455, Ankara 1981, s. 2.

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt 1, İstanbul 1981, MEB Yayını, s. 30 vd, *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi), Kısım I, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1963, s.116 vd.; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, C.1, Ankara 1986, s. 219.

Bu gelişmelerin bir sonucu olarak İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine iktidara gelen Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Heyet-i Temsiliye ile uzlaşması ile Aralık 1919'da gerçekleştirilen seçimler akabinde 12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul'da toplanan Mebusan Meclisi'nin 28 Ocak'ta yaptığı gizli oturumda, Misak-ı Milli kararları kabul edildi. Ardından 17/18 Şubat 1920'de bu kararlar açıklanarak dünyaya deklare edildi.¹³

İtilaf Devletleri'ni hiç memnun etmeyen bu gelişmenin yanı sıra milli kuvvetlerin özellikle Güney bölgesinde Fransızlara karşı büyük bir başarı sağlaması, Batıda Yunan işgallerine karşı oluşturulmuş olan milli direniş cephesinin gittikçe güç kazanması gibi gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bütün bunları emperyal hedeflerinin önünde bir direnme, dolayısıyla tehdit olarak gören İtilaf Devletleri özellikle İngiltere'nin teşvik ve girişimleri ile Londra Konferansı'nda alınan karar doğrultusunda, 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi ve Meclis-i Mebusan basılarak, bazı mebuslar tutuklanıp sürgüne gönderildi.¹⁴

Bu gelişme sonrasında kalan mebuslarla 18 Mart 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan, birleşimlerinin tehiri hakkında karar aldı.¹⁵ Bu gelişmenin akabinde 19 Mart 1920'de Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa Kolordu kumandanlarına, vilayetlere ve müstakil livalara hitaben "Ankara'da Salâhiyet-i fevkalâdeye haiz bir meclisin toplanacağına" dair "intihabat (seçim) hakkında tebliğ"ini yayınladı.¹⁶ O sırada İstanbul'un işgali üzerine Ankara'ya geçmekte olan Meclis-i Mebusan Başkanı Celalettin Arif Bey de Meclis'in Ankara'da toplanması ve mebusların buraya katılmalarını isteyen bir genelge yayınladı. Bu gelişme karşısında Ankara'da Meclisi toplama girişiminin önünü kesmek amacıyla 11 Nisan'da Sultan Vahdettin Mebusan Meclisi'ni resmen feshetti.¹⁷ Bu ve halkı Ankara'ya karşı tahrik ayaklandırma gibi diğer engelleme girişimlerine rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın yayınladığı genelgeler doğrultusunda yapılan seçimler sonucu seçilen mebuslar ile İstanbul'dan Ankara'ya geçen mebusların da katılımlarıyla, 23 Nisan'da Ankara'da BMM açıldı. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de Mondros Mütarekesi'nden o zamana kadar geçen süreci değerlendirmesinin ardından icra vekilleri heyetinin oluşturulması için iki tahrir verdi. Aynı gün yapılan konuşmaların ardından icra encümeni ve layiha encümeni adıyla iki komisyon oluşturuldu. Bu gelişmeler 30 Nisan 1920'de Avrupa

¹³ Misak-ı Milli'nin orijinal tam metni için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2002, s.225-226.

¹⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1973, s.240 vd; Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s.152 vd.

¹⁵ Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, IV. Devre İntihabiye, I. Sene-i İctimaiye*, s. 378-379.

¹⁶ Atatürk, a.g.e., C.I, s.420-422; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke-Cumhuriyet ve Atatürk*, a.g.e., C.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003, s. 58-59

¹⁷ *Takvim-i Vekayi*, No. 3826, 13 Nisan 1336-23 Receb 1338.

devletlerinin hükümetlerine bildirildi. Bu arada Layiha Encümeni'nin hazırladığı tasarı tartışıldı ve 1 Mayıs 1920'de kabul edildi. Böylece Büyük Millet Meclisi kendi İcra Vekilleri Heyeti'ni de (Hükümet) oluşturdu.¹⁸

Türkiye tarafında bu gelişmeler yaşanırken yukarıda sözünü ettiğimiz Londra Konferansı'nın ardından 18-26 Nisan 1920'de İtalya'nın San Remo kentinde toplanan konferans sonucunda¹⁹, Osmanlı Devleti'ne sunulup imzalatılacak 433 maddeden oluşan San Remo kararları 18 Nisan 1920'de açıklandı. Osmanlı Hükümeti 22 Nisan 1920 tarihinde bu kararlar tebliğ edilmek üzere Paris'e davet edildi. Bu çerçevede Sulh heyetinin başkanlığına seçilen A. Tevfik Paşa 1 Mayıs 1920 tarihinde Paris'e gitti. Paris'te ortaya konulan barış şartlarını etraflıca ve kaynağından öğrenen A. Tevfik Paşa, bunun "devlet mefhumu ile kabil-i telif olmadığını" beyan ederek görüşmelerden çekildi.²⁰ Bu sırada Sadrazam olan Damat Ferit Paşa San Remo kararlarını gördükten sonra teklif edilen bu ağır şartların iyileştirilmesi için diplomatik bir atak başlatmasına rağmen olumlu bir gelişme elde edilemedi.²¹ Hatta Mayıs 1920'de Yunanlılara Batı Trakya'yı işgal müsaadesi verildi. Bilahare 1920 yılı Haziran ayı içinde toplanan Limpe Konferansı'nda Yunan kuvvetlerine Anadolu'da harekete geçmesine yeniden müsaade edildi. Nitekim 22 Haziran'da Milne hattını

¹⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler...* C. 2, s. 88-89. Bu konuda ayrıca bkz. *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II, Kısım 6, Kitap IV, s.16 vd; Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, II. Kitap, Ankara 1959, s. 373 vd.

¹⁹ Mareşal Ferdinand Foch başkanlığında 19 Nisan günü toplanan askeri komitenin görüşlerini alan konye barış şartlarını belirlemek için çalışmaya başladı. Konferansta Kürt meselesi, boğazlar ve Osmanlı'nın borçları görüşüldü. Osmanlı borçları için konferansa katılan devletler bir komisyon kurdu. Konferans sırasında hiçbir Türk yetkiliye söz verilmedi. Sadece Osmanlı Heyeti'nden Galip Kemal Bey bir İzmir, Adana, Erzurum, Trabzon bölgelerinde Müslüman Türk'ün çoğunlukta olduğunu vurgulayan bir muhtura verdi. Buna mukabil Lloyd George kesinleştirilen kararların gerekirse zorla kabul ettirileceğini ifade etti. Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 445; Osmanlı Devleti'nin Asya ve Kuzey Afrika'da bulunan Arap toprakları üzerindeki bütün haklarından vazgeçmesi, bağımsız bir Ermenistan'la özerk bir Kürdistan'ın kurulması ile Osmanlı Devleti'nin eski Suriye topraklarında iki A tipi manda teşkil edilerek Suriye ve Lübnan'ın Fransa, Filistin'in ise İngiltere'nin idaresine bırakılması Irak topraklarının da İngiltere'nin mandasına girmesi konusunda uzlaşıldı. Ayrıca İzmir ve Trakya Yunanistan'a bırakılmakta, Adana ile Antalya ve gerisindeki topraklar ise İtalya ve Fransa'nın etkin olacağı bölge olarak tayin edilmekteydi. Boğazlarda yönetim ve güvenlik işlerini yürütecek iki komisyon kurulacak, Boğazlar her zaman ticaret ve savaş gemilerine açık tutulacaktı. Meray-Olcay, *a.g.e.*, s. 445.

²⁰ Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 222.

²¹ Damat Ferit Paşa özellikle boğazların geleceği, Doğu Trakya ve doğu vilayetleri ile ilgili hükümlere karşı çıkmaktaydı. Bu çerçevede Hükümetin taslak anlaşma (San Remo Kararları) ile ilgili görüşleri yani itirazları Damat Ferit Paşa tarafından Haziran 1920'de Paris Barış Konferansı'na sunuldu. Macfie, A.L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çev: Damla ACAR, Funda SOYSAL), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 200-201. Damat Ferit Paşa'nın 20 Haziran 1920'de sunduğu bu memorandumda, Paris Barış Konferansı'na oldukça geniş olan ve devlet hakları, savaş sorumluluğu, milletlerin kendi kaderlerine egemen olma hakkı, siyasi ve askeri hükümlere yapılan itirazlar, Trakya, İzmir, Ermenistan, Kürdistan, Suriye, Irak, Hicaz, azınlıklar ve diğer bazı konular yer almaktaydı. Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1977, s. 1-30.

aşan Yunan ordusu 14 Mayıs 1920 tarihinden 25 Temmuz'a kadar geçen sürede Doğu Trakya ve Batı Trakya ile Balıkesir, Bursa ve Uşak'ı işgal etti.²²

Bu arada Temmuz ayının başında toplanan SPA Konferansı'nda İtilaflarca Osmanlı tarafının itiraz ve talepleri ele alındı ancak itiraz ve talepler dikkate alınmadı ve barış şartlarının hiçbir değişiklik yapılmadan bir ay içinde imzalanması kararlaştırıldı. Bu durum 8 Temmuz 1920'de Osmanlı Devleti'ne tebliğ edildi ve antlaşmanın imzalanması için bir heyetin gönderilmesi istendi. Bu gelişme üzerine 22 Temmuz 1920 günü Saltanat Şurası'nda konu görüşüldü ve bu Şurada istemeyerek de olsa barış esaslarının imzalanması kararı alındı.²³ Nihayet on üç bölüm ve 433 maddeden meydana gelen ve çok ağır şartlar içeren San Remo kararları hiçbir değişikliğe uğramadan 10 Ağustos 1920'de Paris'in banliyösü olan Sevr kasabasında Osmanlı Devleti'nin Paris'e gönderdiği heyet tarafından imzalandı.²⁴ Bu Antlaşma'ya göre Osmanlı Devleti bağımsız bir devlet olarak yaşamasının imkânsız olduğu İstanbul ile Anadolu'nun küçük bir kısmında ancak varlığını sürdürebilecekti.²⁵

Yukarıda sürecini kısaca verdiğimiz gelişmeler yaşanırken TBMM'nin açılmasıyla bir tarafta büyük bir meydan okuma ile oldu-bitilere boyun eğilmeyeceğini ve gerektiğinde savaşılabileceğini açık bir şekilde ortaya koyan ve 1920 yılı boyunca etki alanını arttıran askeri, ekonomik ve siyasi gücünü gittikçe geliştiren ancak varlığı bağımsız devletler ve milletlerarası kurumlar tarafından resmen tanınmayan Ankara hükümeti faaliyetlerini devam ettirmekteydi. Diğer tarafta dünya diplomasisi tarafından tanınan, ancak hâkimiyet sahası gittikçe daralan, ekonomik açıdan büyük zorluklarla karşı karşıya kalan, İtilaf Devletleri'nin yaptırımlarıyla adeta kapana kısılmış bir halde meşruluğunu daha çok İtilaf Devletleri ve Padişah'ın onayına bağlı olarak devam ettirmeye çalışan İstanbul Hükümeti söz konusuydu.²⁶

²² Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 242-244; Adnan Sofuoğlu, *Kıvı-yı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Ankara 1994, Genelkurmay Yayınları, s. 373 vd.; Smith, *a.g.e.*, s. 140 vd.; Kazım Özalp, *Millî Mücadele*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985 s. 129 vd, *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım II, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1965, s. 274 vd.

²³ 22 Temmuz'da Padişah Vahdetin başkanlığında toplanan Saltanat Şurası'nda karar almanın nasıl gerçekleştiği ile ilgili bkz. Osman Öndeş, *Vahdetin'in Sırdışı Avni Paşa Anlatıyor Milli Mücadele ve Sürgün Yılları*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 252-254.

²⁴ Sevr Antlaşması, Damat Ferit Paşa tarafından görevlendirilen Reşat Halis Bey, Hadi Paşa ve Rıza Tevfik (Bölükbaşı) tarafından 10 Ağustos 1920'de imzalandı. Sevr Antlaşması'nın tam metni için Bkz., Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, C.I., Ankara 1953, 525-691; Olcay-Meray, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 43-179.

²⁵ Macfie, *a.g.e.*, s. 199.

²⁶ Ankara Hükümeti'nin kendini beğenmiş tavrına içerlemesine ve Milli Mücadele yanlılarının mesafeli yaklaşımına rağmen İstanbul Hükümeti tavrını Ankara'dan yana koymuştur. Hatta İstanbul'da bir kısım etkili insanlar bazı durumlarda Ankara'nın görüşlerini göz önünde tutmakta ve ortaya çıkan Türk-Yunan çatışmasında Ankara'dan yana tavır almaktadırlar. Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında 1921*, Tarihçi Kitabevi, (Çev: Sevtap Demirci), İstanbul 2011, s. 17-20.

28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'da alınan Misak-ı Milli kararlarını esas itti-haz eden Ankara Hükümeti, 16 Mart 1920 itibarıyla İstanbul Hükümetlerinin imzalayacağı hiçbir antlaşmayı kabul etmeyeceğini daha önce açıklamıştı. Bu durumda Ankara Hükümeti'nin Sevr Antlaşması'nı tanıması ve kabul etmesi söz konusu bile değildi. Nitekim TMMM bu antlaşmayı imzalayanları vatan haini ilân etti. Bu arada TBMM yeni bir düzenli ordu oluşturdu. Bu süreçte Kazım Karabekir Paşa komutasındaki birlikler tarafından Doğu Anadolu'da Ermeni saldırılarına karşı başarılı savunma ve taarruzlar gerçekleştirildi ve 2/3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'yla (Bilhare 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile bu antlaşma tam bir geçerlilik kazanacaktır) bölgeye yönelik Ermeni tehdidi büyük ölçüde sona erdirildi.²⁷ Bundan sonra henüz yeni oluşturulmuş olan düzenli ordu Batı cephesinde 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında cereyan eden I. İnönü Muharebesi'nde Yunan ordusunun ileri harekâtını durdurdu.²⁸

Diğer taraftan Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından bir müddet sonra Kral Alexandır'ın ölümünün ardından Yunanistan'da iktidar değişikliği meydana gelecektir. Ekim 1920'de yapılan seçimleri kaybeden Venizelos ve hükümeti iktidardan düşecek yerine Rallis hükümeti iktidara gelecektir. Ardından 1917 yılında tahtını kaybedip Almanya'ya gitmiş olan Kral Konstantin yeniden ülkesine dönecektir. Bu gelişmelerden İtilaf Devletleri hiç hoşnut olmayacaktır. Bu durum Sevr'in uygulanabilirliği üzerine gölge düşüren önemli gelişmelerden biridir. Bütün bu gelişmeler Sevr Antlaşması'nın uygulanabilmesinin sadece İstanbul Hükümeti'nin ve Padişahın onay ve isteğine bağlı olmadığını ortaya koyacaktır. Meselenin askeri, siyasi, ekonomik ve diğer boyutlarıyla birlikte Yunanistan'da ortaya çıkan bu son durum ve Ankara - Moskova yakınlaşması İtalya hatta Fransa'nın Ankara Hükümetini dikkate almasına bir vesile teşkil edecektir. Bu gelişmeler aynı zamanda Sevr Antlaşması'nın güç kullanılarak uygulamaya konulmasını, İngiltere'de belirli bir kesim de dâhil olmak üzere İtilaf Devletleri için üzerinde fazla ısrar etmeye ve yorulmaya değmez bir sorun haline getirecek, bunun sonucu olarak da Sevr Antlaşması'nı Türkiye lehinde yapılacak bazı ufak değişikliklerle Ankara Hükümetine de kabul ettirme yaklaşımı ortaya çıkacaktır.²⁹ Bu yaklaşım bugüne kadar Ankara'ya karşı uygulanan sertlik

²⁷ Türk İstiklal Harbi, C.II, ks. 6, kitap 4, s. 18; Atatürk, a.g.e., MEB, C.II, İstanbul 1981, s. 488, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası - Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, (Hazırlayan: Dışişleri Bakanlığı, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 523-528, Kars Antlaşması için bkz. *Türk İstiklal Harbi*, C. II, Kısım 6, Kitap I, s. 10; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası...*, C.I, 571 vd; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, Gümrü Antlaşması için bkz. s. 748, Kars Antlaşması için, s. 951.

²⁸ Yunan başbakanı Dimitrios Rallis Yunan siyasetinde elde edilen siyasi zaferi taçlandırmak maksadıyla askeri bir başarı kazanmak istemekteydi. Anadolu'da Çerkez Ethem meselesinin de ortaya çıktığı bir sırada Yunan ordusu ağırlıklı olarak Bursa'dan Eskişehir yakınlarındaki milli kuvvetler üzerine yürüdü. Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Çev: Füsün Doruker), Remzi Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2004, s. 362-363.

²⁹ Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 355-356. Diğer taraftan Kral Konstantin'in dönüşü Fransa ile Büyük Britanya arasında açık bir

ve görmemezlik şeklindeki tutumun değişmesine yol açacaktır. İşte böyle bir ortamda İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti istifa edecek ve onun yerine, Ankara ile uzlaşmayı sağlayabilecek, Anadolu ve İstanbul arasındaki ikiliği ortadan kaldırabilecek ve işlerin tek başlı olarak yürütülmesini gerçekleştirebilecek bir kişi olarak düşünülen Ahmet A. Tevfik Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu.³⁰

Ayrıca bütün bu gelişmeler Sevr Antlaşması'nın uygulanabilmesinin sadece İstanbul Hükümeti'nin ve Padişahın onay ve isteğine bağlı olmadığını ortaya koymuştu.³¹ Böyle bir ortamda İtilaf Devletleri temsilcilerinin de eğilimleri doğrultusunda, İstanbul Hükümeti Ankara ile irtibat sağlamak için daha önce O'nun mahiyetinde çalışmış olan Karabekir Paşa ve İsmet Paşa'yı ikna edebileceği düşüncesiyle Ahmet İzzet Paşa ve beraberindeki heyeti Bilecik'e göndererek bir uzlaşma girişiminde bulunuldu.³² Ancak 5 Aralık 1920'de yapılan Bilecik görüşmesinden bir sonuç alınamadı ve Mustafa Kemal Paşa İstanbul Heyetini de yanına alarak Ankara'ya döndü.³³

ihtilafa yol açtı. Nitekim Fransa'da Ocak 1921'de yapılan seçimlerde yönetime 16 Ocak 1921 tarihinde Aristidi Briand başbakan olmuştur. Bu hükümet Türkiye ile yapılması istenen barışın gerçekleşmesinin ivedilik gösterdiğini, bu sebeple Doğu Sorununu çözmek için bağlaşıklarıyla görüşülmesi gerektiğini belirtecektir. Arnold Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev. Dr. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s.86-87.

³⁰Nurten Çetin, *Son Sadrazam Ahmet A. Tevfik Paşa*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Konya 2011, s.415 vd.; Utkan Kocatürk, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçılı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.234.

³¹ Nitekim İngiliz Yüksek Komiseri Amiral De Robeck 10 Eylül tarihli raporunda, Antlaşma'nın Sultan İradesi ile tasdik edilmesinde ve milliyetçilere menfaat sağlayacak şekilde değil de Anadolu'nun Antlaşma'ya katılmasını samimi olarak temin maksadıyla Anadolu ile yeniden irtibat kurmakta ısrar edecektir. 24 Eylül'de ise De Robeck müttefik temsilcileriyle birlikte Ankara'daki liderlerle müzakerede bulunmak üzere bir heyetin gönderilmesine Fransızların onayını da alacaktır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayını, Ankara 1970, s.120-123.

³² Çavdar, *ag.t.*, s. 243.

³³ Ankara heyetinde Mustafa Kemal Paşa, İsmet Bey ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, İstiklal Mahkemesi üyesi Kılıç Ali Bey, Saruhan Mebusu Celal (Bayar), yine mebus Hakkı Behiç Beylerle bazı basın mensupları bulunmaktaydı. Bilecik görüşmesi için ayrıca bkz. Öğüz Aytepe, "Millî Mücadelede Bilecik Görüşmesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2004, ss. 23-31; Çavdar, *ag.t.*, s.245; *Türk İstiklal Harbi*, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım 3, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1966, s. 9-10; Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Heyeti'nin Ankara'yı kendine tabi kılma düşüncesine tam zıt bir karşılık vererek, İstanbul ile birleşme yerine verilen mücadelede son derece kararlı olduklarını, birleşmenin esaret demek olacağı üzerinde durmuştur. Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz), Cilt II, Ankara 2006, s. 358. 1921 yılı itibariyle İngiliz raporlarında Ankara hükümetinin durumu şu şekilde belirtilmekteydi: "Ankara Hükümeti'nin etkin bir yabancı işgali altında bulunmayan yerler dışında tüm Anadolu'yu kontrol edebildiğini, ortalama guce haiz bir hükümetin sahip olabileceği tüm işlevleri yerine getirdiğini ve bu bölgede yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğunun hiç itiraz etmeden bu otoriteye itaat ettiğini ortaya konulmaktadır. Bu bölgedeki Müslüman unsurların büyük çoğunluğu, Türkiye'nin ve Türk'ün çıkarlarını en iyi şekilde temsil ettikleri inancıyla kendilerine kuvvetle destek vermekte olup, memurların durumunun eskiye göre daha iyi olması ve askeri donanımın ve ordunun yapabilecekleri ile ilgili beklentilerin yüksek olması birçok kişiyi İstanbul'dan uzaklaştıracak nitehiktedir." Satan, *1921...*, s. 30.

İşte böyle bir ortamda Yunan menfaatlerine daha çok hizmet eden Sevr'in ilgili maddelerinin yeniden görüşülmesi özellikle İtalya ve Fransa'nın tesiriyle gündeme geldi. Nitekim 26 Kasım - 4 Aralık 1920 yılı tarihleri arasında Londra'da İngiltere, Fransa ve İtalya başvekilleri Sevr Antlaşması'nı yeniden ele almak üzere bir araya geldiler. Ancak Londra'da tam bir karar alınamayıp, Paris'te meseleyle ilgili yeni bir konferansın toplanılmasına karar verildi.³⁴Bunun üzerine 25 Ocak 1921 tarihinde toplanan Paris toplantısının ikinci gününde İngiliz Hariciye nazırının teklifi üzerine Yüksek Konsey, Türk ve Yunan murahhaslarının da katılımlarıyla 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da Yakındoğu sorununun tartışılacağı yeni bir konferansın toplanmayı kararlaştırdı.³⁵

1921 Londra Konferansı ve Tarafların Katılımı

Londra Konferansı'nın toplanması kararının alınmasından sonra taraflar (Türkiye ve Yunanistan) İtilaf Devletleri'nce Londra Konferansı'na davet edildiler. Bu karar 26 Ocak 1921 tarihinde Briand tarafından Atina ve İstanbul Hükümetlerine bildirildi.³⁶ Bu davette Londra'ya gelecek Osmanlı delegasyonuna dâhil olması kaydıyla Ankara Hükümeti temsilcilerinin de bulunması istenmekteydi. Konferansla ilgili olarak basında çıkan haberlerde, konferansta Türk tarafından ancak bir heyetin dinlenebileceği, böylece Türkiye'nin ancak birlik olması şartıyla barış şartlarında bir iyileştirme yapılabileceği gibi hususlar yer almaktaydı.³⁷A. Tevfik Paşa aynı gün yani 26 Ocak'ta konferans davetini Ankara'ya ileterek Osmanlı Heyetine katılmak üzere TBMM'nden üye istedi. Bu gelişmeler olurken TBMM 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu kabul ederek, İstanbul yönetiminden ayrı bir yapılanma içinde olduğunu, yani yeni bir hükmi şahsiyet olduğunu da ortaya koymuştu.³⁸

³⁴ Esin Yurdusev, "1917-1923 Yılları Arasında İngiliz Boğazlar Politikası", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı 4, (2006), s. 17-50, s.37; İzzet Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, (Kasım 1995), ss. 565-613, s. 577-578.

³⁵ Bu konferans Şark Meselesi'ni ölçmek amacıyla Yunan ve Türk temsilcilerini dinleyecektir. Paris Konferansı'nın 25 Ocak tarihli toplantısında alınan kararlar, Anadolu meselesinin müzakeresi için 21 Şubat 1921'de Düvel-i Müttefike murahhaslarıyla Türkiye ve Yunanistan murahhasları arasında Londra'da bir konferans toplanacağı, görüşmelerin esasını devletler ve Türkiye tarafından imza edilmiş olan Sevr Antlaşması'nın teşkil edeceği, Türk hükümetinin daveti Mustafa Kemal veya Ankara hükümetince tasdik olunan murahhasların da Osmanlı Heyet-i Murahhasası'na dâhil olması şartıyla vaki olacağı şeklindeydi. Öztoprak, a.g.m., s. 578.

³⁶ Bige Sükan, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 108.

³⁷Nezaket Er, *Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları* (Danışmanı Doç. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 33.

³⁸Bu sırada 20 Ocak 1921 tarihli raporunda ise Rumbold, "M. Kemal'i bir çete reisi olarak görmek artık lüzumsuzdur. Ankara Hükümeti bütün devlet fonksiyonlarını yapmaktadır. Türkiye'nin durumu tüm olarak hemen hemen içinden çıkılmaz bir hal almıştır" demektedir. Jaeschke, a.g.e., s. 157.

Bu şekilde yapılan davetin 16 Mart 1920 sonrasında bir İstanbul hükümetinin varlığını zaten tanımayan Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Buna rağmen konferansa katılım, her iki hükümetin durumu ve harekât tarzı gibi hususlar Ankara ve İstanbul arasında bu dönemde 26 Ocak ile 8 Şubat arasında teati edilen telgraflarda ele alındı. Bu telgraflarda yer alan düşünce ve ifadeler aslında daha sonra toplanacak Konferans esnasında A. Tevfik Paşa'nın hareket tarzı ve hatta her iki hükümetin tutum ve davranışının ipuçlarını da vermektedir. Bu telgraflarda en çok vurgulanan husus, iki taraftan hangisinin daha üstün ya da geçerliliği olduğudur. Diğer bir deyişle de kimin kime tabi olacağıdır. Telgraflaşmalar konusunda taraflar arasında tek heyet olarak katılım konusunda bir anlaşma sağlanamamış ve her iki yönetim de konferansa ayrı ayrı katılmak için harekete geçmişlerdir. Her iki taraf da siyasi ve diplomatik olarak kendilerini ön plana çıkarmak amacıyla mücadele etmişlerdir. İstanbul, Ankara'yı kendi kadrosuna dâhil ederek Konferansa katılmak isterken Ankara ise bu şekilde İstanbul heyetine dâhil olmanın tamamen karşısında bir tutum izleyip kendisinin tek ve geçerli resmi merci olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.³⁹

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 28 Ocak'ta A. Tevfik Paşa'ya verdiği cevapta, "Türkiye'nin mukadderatına hâkim olan tek müstakil ve meşru kuvvetin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu" belirterek, "İtilâf Devletleri Londra'da yapacakları konferansta, Doğu Meselesini adalet ve hukuk dairesinde halletmeye karar vermişlerse davetlerini TBMM Hükümetine doğrudan doğruya tevcih etmelidirler" diyecektir.⁴⁰

Mustafa Kemal Paşa, A. Tevfik Paşa'ya özel olarak çektiği 28 Ocak 1921 telgrafta; A. Tevfik Paşa'nın millet ve memleket için bugüne kadar yaptığı hizmetleri taçlandırarak tarihi bir fırsatın çıktığı, Ankara'nın birlik içinde hareket etmek istediği ve konferansta memleketi ayrı ayrı temsil edecek iki heyetin ne büyük sakıncalara yol açacağı ifade edildikten sonra milletin ortaya koyduğu mücadele ve akıttığı kanla bu elverişli durumun ortaya çıktığı, bizi esirliğe ve yıkılmaya mahkûm etmek istemiş olan hükümetler karşısında, milli haklar savunulurken maddi ve manevi bütün memleket kuvvetlerinin birlikte hareket etmesi şarttır. İtilaf Devletleri'nin İstanbul heyeti-

³⁹ Bu telgrafların tamamı için bkz. Atatürk, *a.g.e.*, Cilt II, ss. 378-391. Bu telgrafın orijinal hali şu şekildedir: "Ankara'da Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" "25 Kanun-ı Sani 1921 tarihinde Paris'te in'ikad eden meclis tarafından müteahhuzkarrârât: Şark meselesini halini müzakere etmek üzere 21 Şubatta Londra'da düvel-i müttetika murahhaslarıyla Osmanlı ve Yunan Hükümetleri murahhaslarından mürekkep bir konferans içtimâa davet olunacaktır. Mevcud muahhedede hadisat dolayısıyla zaruri görülecek tadilât icra edilecektir. Hükümet-i seniyyeye gönderilen deâvinde Mustafa Kemal Paşa'nın veyahut Ankara'ca me'zûniyyet-i lâzimeyi haiz murahhasların Osmanlı heyet-i murahhasası meyanında bulunmaları da meşrûttur. İşbu mukarrerât düvel-i müttetikanın İstanbul mümessilleri tarafından tebliğ edildi. Tayin buyuracağınız murahhaslar buradan intihâb edeceğimiz zevat ile birleşmek üzere karar ve cevabınıza intizar ediyoruz." Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 168-171; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, Ankara 1997, s. 61, 162.

⁴⁰ Atatürk, *a.g.e.*, C.II, s. 359.

nin Konferansa dâhil olabilmesinin Türk heyetine Ankara hükümeti tarafından tam yetki ile görevlendirilmiş delegeleri de içinde bulundurulması şartına bağlı olduğunu, bunun yanı sıra fiili ve hukukî olarak memlekette tek meşru hükümet olan Türkiye Büyük Milli Meclisi Hükümeti olduğunu ifade etti. Bu sebeple İstanbul'un Ankara'ya katılmak suretiyle mücadeleyi mutlu bir sonuca ulaştırmak ve birlikte hareket ederek milli gayeyi olanca güçle savunmak amacıyla bu şekildeki bir teklifin yapıldığını da ilave etmektedir.⁴¹ A. Tevfik Paşa ise 29 Ocak 1921 günü Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben verdiği cevapta, Konferansa katılımin önemli olduğunu, ancak Ankara heyetinin İstanbul'a dâhil olarak konferansa katılımın sağlanması gerektiği üzerindeki ısrarını sürdürdü.⁴²

Bu arada Ankara Hükümeti konuyu 29 Ocak 1921 tarihinde TBMM'de müzakere etti ve TBMM'nin de ayrı bir heyet seçerek göndermesine karar verildi. Bilahare (30 Ocak 1921) Meclis'in bilahare A. Tevfik Paşa'ya da bildirilen bu görüş ve kararında; "memleketin durumu ve gelişmeler izah edildikten sonra TBMM'nin irade-i milliyeye dayandığını, bütün bir düşmanlık dünyasına karşı kendini şeref ve metanetle savunan hür kısmı, esir ve mahkûm durumundaki küçük parçaya bağlamak ve katmak istiyorlar... Delegelerimizin İstanbul'a giderek, oradan seçilecek bir heyete katılmasına ve oranın vereceği bir yetki belgesi ile dünyaya karşı milli davamızı savunmayı üzerine almasına imkân yoktur. Eğer isterseniz fiili ve haklı olarak mutlak bağımsızlığı bulunan, bütün idari teşkilatı ile memleketi yöneten, ordularıyla doğuda ve batıda düşmanları ezerek memlekete barışın yollarını açan Meclisimizin delegeler heyetini, memleketi temsil edebilecek tek heyet olarak tanırırsınız. Yoksa biz kendi heyetimizi kendimiz göndermek kararını zaten almış bulunuyoruz. Bizce istenilen ve gerekli görülen, bu kararımıza verilecek cevabın bir takım sözler değil, fiili davranışlar olmasıdır" denilmektedir.⁴³

A. Tevfik Paşa'nın yukarıda zikrettiğimiz 29 Ocak 1921 tarihli telgrafına 30 Ocak 1921 günü İcra Heyeti reisi Başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa cevabi bir telgraf göndermiştir. Ele aldığımız konu açısından önemli olan bu telgrafın içeriği aynen verilmektedir:⁴⁴

"İstanbul'da A. Tevfik Paşa Hazretlerine; İtilaf Devletleri politikasında Türkiye lehine görülen son gelişmeler, milletin fedakârca azminin eseridir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Sevres Antlaşması'nı tümüyle reddetmesi üzerine ortaya çıkan şu durumdan, millî çıkarlarımıza en elverişli sonuçların elde edilmesi, Londra Konferansı'na katılacak delegelerin doğrudan doğruya *millî iradeyi temsil eden Büyük Millet*

⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, C. II, s. 379.

⁴² *Peyam-ı Sabah*, no. 11216, 10 Şubat 1921, s. 1'den naklen Er, *a.g.t.*, s. 36.

⁴³ Atatürk, *a.g.e.*, s. 391-392, II, Metnin orijinali için ayrıca bkz. *Nutuk*, MEB, C. II, s. 575-576.

⁴⁴ Korkmaz, *a.g.e.*, Cilt II, s. 386-387. Metnin orijinali için bkz. *Nutuk* C. II, MEB Basımevi, İstanbul 1973, s. 568.

Meclisi'nce seçilmiş ve gönderilmiş olmasıyla mümkündür. Uğursuz Sevres Antlaşması'nı imzalamış bir heyetin varisleri durumunda olan heyetiniz delegelerinin, vatan ve millet için yararlı olan sonuçları elde edebilmeleri mümkün değildir. Bundan dolayı bir taraftan önceki tebligatımızla ilgili görüşmeleri takip ve yürütmekle birlikte bir yandan da aşağıdaki kararları derhal kabul ederek yerine getirmeniz rica olunur:

1-Londra Konferansı'na katılacak Türkiye heyeti yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından seçilecek ve gönderilecektir.

2- Bu delegeler heyeti ile birlikte gitmesini gerekli gördüğünüz bazı uzman müşavirlerle gerekli evrak ve belgeler tarafınızdan hazırlanacak ve hey'ete katılmak üzere yola çıkarılacaktır.

3- Bizim tarafımızdan gönderilecek delegeler hey'etinin bütün Türkiye'yi temsil edecek tek hey'et olduğunu da İtilaf Devletleri'ne bildireceksiniz."

Görüldüğü gibi telgrafta ortaya konan talep ve istekler A. Tevfik Paşa'nın bilahare Londra Konferansı'ndaki tutum ve davranışında etkili olduğu söylenebilir.

Bu arada Ahmet İzzet Paşa'da Ankara Hükümetinin talebi doğrultusunda 30 Ocak 1920 tarihinde A. Tevfik Paşa'ya milletin geleceği ile ilgili kararlar veren tek kuruluşun TBMM olduğunu ve Padişahın bu meşru hali tanınmasının önemli ve zorunlu olduğunu tavsiye eden bir telgraf çekti.⁴⁵

A. Tevfik Paşa 1 Şubat'ta Fevzi Paşa'ya, 2 Şubat'ta da Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği cevabi telgraflarda, Ankara hükümetinin İstanbul ile birlikte hareket etmesi gerektiği üzerinde durarak ortaklaşa bir heyet oluşturulması konusunda ısrar etmiştir.⁴⁶

Bu süreçte İstanbul Hükümeti, Ankara ile uzlaşmayı sağlamaya yönelik Mustafa Kemal Paşa hakkında verilen ölüm kararının kaldırılması, İstanbul gazetelerinde Milliciler için yasaklanmış olan Paşa ve Bey gibi unvanların yeniden kullanılmasına izin verilmesi gibi adımlar atacaktır.⁴⁷

İstanbul ile Ankara arasında bu süreç yaşanırken İstanbul Hükümeti'nce 11 Şubat'ta A. Tevfik Paşa Konferansta görüşmelerde bulunma ve imza atma yetkileri ile baş delege olarak atandı. Ayrıca A. Tevfik Paşa'ya yardımcı olmak üzere Osmanlı Devleti'nin İtalya temsilcisi Osman Nizami Paşa ile İngiltere'deki resmi temsilcisi Mustafa Reşid Paşa görevlendirildiler.⁴⁸

⁴⁵ Atatürk, a.g.e., Cilt II, s. 569.

⁴⁶ Atatürk, a.g.e., Cilt II, s. 388-389.

⁴⁷ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C. IV, İstanbul 1974, s. 38.

⁴⁸ Bir habere göre, sağlık durumu iyi olmayan A. Tevfik Paşa'nın Londra'ya gitmesi arkadaşlarının ısrarı üzerine olmuştur. Hariciye Nazırı Safa Bey ise İstanbul'da kalacaktır. Ayrıca heyete Stokholm Sefiri Şevki, Osmanlı elçilerinden Pilak, Adliye Müsteşarı Muammer, Maliye Heyet-i Tefişkiye Reisi Kazım,

Türkiye cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Yunanistan Hükümeti de Yunan heyet başkanı olarak o sırada Başbakan Kalogeropulos'u atayacaktır. Ayrıca heyete İzmir Yüksek Komiseri Steryadis, Ethniki Trapeza'ya (milli banka) mensup birkaç memurla birlikte Yunan Hariciye Nazırı M. Maksimos, askeri konularda Albay Eksadaktilos ve Sariyannis, denizcilikle ilgili konularda Binbaşı Kriezis ile Dışişlerin-den Sicilianos, Papadopulos, Vikellas, Argiropulos, Sidikas ve Laskaris gibi isimler bulunacaktır.⁴⁹

Yukarıda da vurguladığımız gibi Ankara Hükümeti müstakilen davet edilmediği takdirde Konferansa katılmayacağı yolunda diplomatik bir tavır ortaya koymuştur. Bu sebeple ayrı bir heyet oluşturan Ankara Hükümeti, Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyeti, 6 Şubat'ta yapılan bir törenle Ankara'dan uğurlayacaktır. Heyet 12 Şubat'ta Antalya'ya, 17 Şubat'ta ise Roma'ya ulaştı ve burada İtalya aracılığıyla ayrı bir heyet olarak davet edilmeyi beklemeye başladı. İtalya temsilcisi Kont Sforza da heyet Roma'da iken Konferansın Ankara heyetini dinlemek için toplandığını, bu sebeple de konferansa katılmak için özel bir davete gerek olmadığını söylemiş, ancak gene de ayrı davetle ilgili notu yarı resmi olarak Paris'e ve Londra'ya yazacağını söylemişti.⁵⁰ Heyet Roma'da iken İtilâf Devletleri adına Kont Sforza aracılığıyla 19 Şubat'ta Lloyd George tarafından konferansa doğrudan davet edildi ve bu da TBMM'nin olmazsa olmazının yerine gelmesini sağladı.⁵¹ Heyet Roma'dan hareket ederek 22 Şubat'ta Londra'ya ulaşacaktır.⁵²

Muhacirin Müdürü Hamdi, Ticaret Müdürü Cemal, Binbaşı Damat İsmail Hakkı Bey, Kaymakam Kadri Bey, Kaymakam Ali Rıza Bey, Cenevre Başşehbenderi Cemil, Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Haydar, İstişare Odası Müdürü Nusret Bey'ler müşavir olarak katılmışlardır. Kâtiplik görevlerini ise, Umur-ı Siyasiye Müdürü Muavini Nizameddin, Hariciye Evrak Müdürü Muavini Baha, Hariciye Umur-ı Siyasiye hulafasından Rıfki ve Hariciye Kalem-i Mahsusundan Kadri Beyler üstlenmiştir. Çetin, *a.g.e.*, s. 458-459.

⁴⁹ Erdem, *a.g.e.*, s. 329-330.

⁵⁰ Cavit Bey, *a.g.e.*, s. 119.

⁵¹ Salahi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, Cilt II, s.1007; Mango, *a.g.e.*, s.364. Bu heyet, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığında Cami, Yunus Nadi, Trabzon Mebusu Hüsrev Bey, İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey ve Adana Mebusu Zekai Bey beyler ile Aydın Mebusu olup İtalya'da bulunan Cami Bey murahhas olarak bulunmaktaydı. Heyette bu isimlerin dışında müşavirler ve kâtipler de bulunmaktaydı. Bunlar içerisinde Mahmud Esad, Vehbi ve Necati Bey'ler ile özel danışman olarak Niyazi ve Münir Beyler bulunacaklardı. Çavdar, *a.g.t.*, s. 245; Öztoprak, *a.g.m.*, s. 160.

⁵² *Hâkimiyet-i Milliye*, No.118, 26 Şubat 1921, s.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 39. Çetin, *a.g.t.*, s. 458-459; Ayrıca bkz. Galib Kemali Söylemezoğlu, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939; Çavdar, Vakıf ve Alemdar gazetelerin haberlerine dayanarak, Londra'ya ulaşan Ankara heyetini İstanbul'dan 12 Şubat'ta ayrılarak 17 Şubat'ta Londra'ya ulaşmış olan A. Tevfik Paşa ile İstanbul heyetinden üç kişi ile İngiliz hariciyesinden bir kişinin karşıladığını, Tevfik Haşa ile Bekir Sami Beyin samimi bir şekilde konuşup kucaklaştıklarını ve birlikte kaldıklarını otele gittiklerini aktarmaktadır. Çavdar, *a.g.t.*, s. 257.

Konferans'ta Söz Devri Meselesi

Yukarıda da ifade edildiği gibi 21 Şubat'ta oturumlarına başlayan Londra Konferansı 12 Mart 1921 tarihine kadar sürecektir. Bu süreçte Londra Konferansı'nın ana gündemi; Sevr Antlaşması'nın özellikle İzmir ve Trakya ile ilgili maddelerinde bazı düzenlemeler yaparak, buna mukabil de Sevr Antlaşması'nın diğer hükümlerini yapılacak küçük değişikliklerle Ankara Hükümeti'ne de tasdik ettirmek olarak ortaya çıkacaktır.

Buna mukabil Ankara heyeti tam tersine Sevres Antlaşması'nı tartışmak için değil, Milli Mücadele'nin maksat ve hedefini yani Misak-ı Milli'yi Avrupa'da tanıtmak ve kabul ettirmek için konferansa katılmaktaydı.⁵³ Bu çerçevede Ankara Hükümeti İzmir, İstanbul ve Doğu Trakya olmadan bağımsız bir Milli Türk devletini yaşatmayı imkânsız olarak görmekteydi.⁵⁴ Bu anlamda Bekir Sami Bey Paris'ten geçerken basına verdiği demeçte; Türklerin kendi varlıkları ile uygun olması koşuluyla İtilaf Devletlerinin siyasetini kolaylaştırmak fikrinde olduklarını söylemiştir.⁵⁵

İstanbul Hükümetini temsil eden A. Tevfik Paşa heyeti ise Londra Konferansı'nda millî sınırlar çerçevesinde Türkiye'nin bağımsızlığı ve iktisadî gelişmesini öne çıkaracaktır. Aynı zamanda heyetin esaslı bir işini Osmanlı sınırları içerisinde kalan Hristiyan azınlıklara ve haklarına gösterilecek teminat meselesi oluşturacaktı. Ayrıca ülkenin imarı ve gelişmesi konusunda dışarıdan mali yardımın kabul edileceğinin belirtilmesinin yanı sıra Sevr Antlaşması'nda mevcut olan iktisadî, mali, bahri ve askeri hükümlerin hafifletilmesi de heyetin diğer talepleri arasındaydı.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi Konferans 21 Şubat 1921 tarihinde saat 16'da Saint James Sarayı'nda toplandı. Bu ilk toplantıya İngiltere'den Lloyd George, Lord Curzon, Fransa'dan Aristide Briand, Berthelot ve Sant Olar, İtalya'dan Kont Sforza, Martino, Japonya'dan Vikont Hayaşi (Baron Teleyaşi)⁵⁷ Yunanistan'dan Başbakan Kalogeropoulos ve Steryadis katıldılar.⁵⁸ Bu toplantıya Türk heyeti davet edilmediğinden katılmadı. Zaten Ankara heyeti Londra'ya henüz ulaşmıştı.

21 Şubat'ta Londra'ya ulaşan Ankara Heyeti Başkanı Bekir Sami Bey ilk iş olarak akşam Hüsrev (Gerede) Bey'i ordudan arkadaşı olan A. Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail

⁵³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.I, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985; s. 367-368, Çetin, a.g.t., s. 459.

⁵⁴ Arnold Toynbee, *Türkiye ve Avrupa*, Örgün Yayınevi, İstanbul 1971, s. 246.

⁵⁵ Çetin, a.g.t., s. 460.

⁵⁶ Çetin, a.g.t., s. 459.

⁵⁷ Bülent Kara, "Savaşı Hazırlayan Barış: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Kış 2009, ss. 143-169, s. 159.

⁵⁸ Erdem, a.g.e., s. 329-330.

Hakkı (Okday) Bey'le⁵⁹ görüşmesi için görevlendirdi. Hüsrev Bey, İsmail Hakkı Bey'e, babasına Ankara heyetinin konferansla ilgili ricasını yani konferansta ikilik çıkarılmaması için söz hakkının Ankara heyetine verilmesi hususunun iletilmesini istedi. İsmail Hakkı Bey de konuyu babasına götüreceğini söyledi. Netice olarak babası Sadrazam A. Tevfik Paşa ile görüşmesinden elde ettiği intibaya göre, İsmail Hakkı Bey, Hüsrev Gerede'ye, konferansta millî birliğin zarar görmeyeceğini, A. Tevfik Paşa'nın ruh asaletine uygun şekilde millî vicdanın gereğini yapacağını söyledi.⁶⁰

Bu arada Türk ve Yunan delegelerinin katılmadığı 22 Şubat tarihli oturumda İtalya Dışişleri Bakanı Kont Sforza, Ankara ve İstanbul heyetleri arasında bir takım görüşmeler yapıldığını, Ankara heyetinin kendilerini Türkiye'nin tek temsilcisi olarak gördüklerini, iki heyet arasında bir uzlaşmanın sağlandığını belirtmekteydi. Konferans bugün ki oturumda, 23 Şubat tarihli toplantıda sadece Türk delegelerinin görüşlerinin alınmasına karar verdi.⁶¹

Bu sırada A. Tevfik Paşa Daily Tiyoz muhabeirine verdiği demeçte; birleşmiş bir Türkiye, birleşmemiş bir Türkiye'den daha iyidir. İzmir ve Trakya konusunda Ankara murahhaslarıyla fikir birliği içerisindeyiz⁶² diyerek yukarıdaki intibayı doğrulayacak bir tutum içerisinde olduğunu ortaya koydu. Buna ilave olarak İstanbul heyetinden Nabi Bey; "Londra'da Kemali hükümetinin temsilcileri ile görüşeceğimizden ve bir anlaşma sağlayacağımızdan çok memnunum. Şimdiye kadar bu konudaki girişimlerimiz sonuçsuz kalmıştı. Şimdi büyük devletlerin himayesinde iki heyet müşterek bir programda anlaşacağız, bu sadece bizim için değil Yakındoğu'da barışın teminini arzulayan Müttelikler için mühimdir" diyerek bu konudaki yaklaşımı daha net bir şekilde vurguladı.⁶³

⁵⁹ İsmail Hakkı Bey esasen Milli Mücadele hareketini desteklemektedir. Nitekim 28 Ocak 1922 günü Ankara'ya geçecek ve 16. Piyade Tümeni Kurmay Başkanlığı görevine getirilecektir. Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne katılacak, yarbaylığa terfi edecek ve iki kez İstiklal Madalyası ile ödüllendirilecektir. Orhan Koloğlu, *Son Sadrazam Milli Mücadele Taraftarı Ahmet A. Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 133-134.

⁶⁰ 23 Şubat 1921 tarihli Tan Gazetesi, konferansın ilk toplantısından beri A. Tevfik Paşa ile Bekir Sami Bey'in ortak çalıştıklarını ve aralarındaki şahsi ve genel rekabeti bırakarak müttelikler huzurunda Türkiye davasını açıkladıkları şeklinde bildirmektedir. Hüsrev Gerede, *Hüsrev Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Belgeler*, (Hazırlayan: Sami Onal) 2. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 215. Şefik Okday, *Büyük Babam Son Sadrazam*, s. 85 den aktaran Çavdar, *a.g.t.*, s. 247. Bu suretle heyetler arasındaki buzlar erimeye başlamıştır. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s.1736; *Peyam-i Sabah*, no: 11249, 15 Mart 1921, sh.2'den aktaran Er, *a.g.t.* s. 54; Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu, C. III, Ankara 1995, s. 418; Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁶¹ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C.3, Ocak-Eylül 1921 / British Documents on Atatürk (1919-1938) Volume: 3 January-September 1921*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s. 175.

⁶² *Hakimiyet-i Milliye*, No.126, 7 Mart 1921, sh.1'den ve Daily Tiyoz'dan aktaran Er, *a.g.t.*, s. 52.

⁶³ *Peyam-i Sabah*, no. 11229, 23 Şubat 1921, sh.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 52-53; Ayrıca A. Tevfik Paşa'nın İstanbul heyetinin daha İstanbul'dan ayrılmadan evvel Türkiye'nin genel durumu ve doğu sorunu hakkında genel bir açıklama yaptıktan sonra millî isteklerin teker teker açıklanmasını Anadolu

Bu ortamda Yunan heyetinin katılmadığı Konferansın 23 Şubat tarihli oturumuna her iki Türk heyeti birlikte katıldılar. Daha önce belirttiğimiz gibi Konferans Türkiye adına tek bir heyetin katılmasını şart koşmaktaydı. Konferansta ikisi İstanbul Hükümeti, birisi de Ankara Hükümeti için olmak üzere Türk tarafına 3 sandalye ayrılmıştı. Konferans salonunda heyetlerin yer alışı da buna göre düzenlenmişti. Nitekim Ankara heyetine ayrı bir heyet olmasına rağmen İstanbul heyetinin bir parçasıymış izlenimini uyandıracak biçimde salonda yer verilerek diplomatik bir oyun sergilenmekteydi.⁶⁴ Buna rağmen Türk delegasyonunun konferansa iki ayrı heyet olarak katıldığı anlaşılmaktadır. A. Tevfik Paşa 78 yaşında, yatak istirahatine mecbur olduğu halde, kollarından tutularak, oldukça hasta, yorgun, rengi uçuk ve üzgün bir şekilde toplantı salonuna getirildi. Paşa'nın durumunun bu şekilde sıkıntılı olmasına rağmen, mensup olduğu milletin haklarını savunmak ve adalet talep etmek üzere Konferansa gelmesi orada bulunanlar üzerinde büyük bir tesir meydana getirdi.⁶⁵ Tarafların yerlerini alıp toplantının başlaması sonrasında Konferansa başkanlık eden Lloyd George, konferans heyeti namına A. Tevfik Paşa'ya sağlık temennisinde bulundu ve sözü kendisine verdi. A. Tevfik Paşa dizlerinin üzerinde battaniye ile suçlamalara savunma niteliği taşıyan muhturasında; İzmir'in, Anadolu'nun en önemli limanı ve çıkış noktası olduğunu, İzmir'in İstanbul'un fethinden evvel Türk olup, bu konuda Yunan tarafının İzmir bölgesinde nüfusunun çoğunluğunun Rum olduğu şeklindeki ortaya attığı istatistiklerin tamamen uydurma olduğunu, bu durumda İzmir'de Rum çoğunluğu olduğunu ortaya koyan istatistiklerin kabul edilemeyeceğini ifade etti. Muhturasında ayrıca Osmanlı Türklerinin oturduğu bölgelerin siyasi ve iktisadi bağımsızlığı, boğazlar konusunda müttefiklerle ortaklaşa bir çözüm (bir İtilaf-ı beyne't-düvel vücuda getirilmesi) ve azınlıkların haklarının korunması gibi aslen Misak-ı Milli çerçevesindeki hususları dile getirdi.

A. Tevfik Paşa, yukarıda içeriğini belirttiğimiz muhturayı sunmasının ardından, Konferansı o günkü oturum tutanağındaki ifadelere göre, "Ankara Millet Meclisi'nin intihab ederek işbu Meclis namına söz söylemeğe salahiyet verdiği murahhaslar konferansa davet edilmiş olduğu cihetle tekliflerini bildirmeleri maksadıyla sözü bunlara terk edeceğini" beyan ederek sözün Ankara Heyeti'ne verilmesini istedi.⁶⁶ A.

delegelerine bırakacağı kararı alınmıştı" şeklinde bir ifadesi aktarılmaktadır. 23 Şubat 1921 tarihli Vakit Gazetesi'nde; konferansta önce A. Tevfik Paşa'nın kendi görüşlerini aktardıktan sonra, milli taleplerin Anadolu delegeleri tarafından açıklanacağı şeklinde verilen haber de bunu doğrulamaktadır. *Vakit*, 23 Şubat 1337, nr. 1153, s. 1'den aktaran Çetin, *a.g.t.*, s. 466.

⁶⁴ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁶⁵ İbnül Emin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s. 1735.

⁶⁶ Aynı belge; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası...*, Cilt II, s. 293-294; Çetin, *a.g.t.*, s. 479; "A. Tevfik Paşa İstanbul Hükümeti'nin nokta-i nazarını telhis eden bircümle devamlı bir sulhun tesisi, seknesi Türk olan arazide Türkiye'nin mevcudiyetini temin edecek şerait yani (1) Türkler'le meskun memalikin tamamıyet ve istiklali (2) Türkiye'nin hakimiyet-i tammesi, (3) Ekalliyetlerin muhafaza-i hukuku, (4) Boğazlar hakkındaki bir İtilaf beyneldüvelî vücuda getirilmesi hususâtının teminine mütevakıf bulunduğundan mübahis bir

Tevfik Paşa, 9 Mart 1921 tarihli telgrafında da konuyla ilgili olarak aynen “bir an evvel devamlı bir sulh akdine muvaffak olabilmek için Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin Türklerle meskûn arazi dâhilinde tamamiyet-i mülkiye ve istiklali ve ekalliyetlerin hukukunun muhafazası ve boğazlar meselesinin de beynel-milel bir surette tesviyeye rabtı esbabının temini lazım geldiği ve hususat-ı saireye gelince Konferans tarafından davet edilmiş olan Ankara Meclis-i Millisi murahhaslarının bu babda dermeyer edecekleri tekâlifî arz eylemeleri zımnında sözün kendilerine verildiği beyan olunmuştur” ifadelerini kullanmaktadır.⁶⁷ Ali Türkgeldi de bu konu ile ilgili olarak; “Söz A. Tevfik Paşa’ya verildiği vakit bir an evvel devamlı bir sulha vasil olmak için Türk arazisinde Türkiye’nin mevcudiyetini temin şerait vaz’ı yani 1) Türklerle meskûn memleketlerin tamamiyet ve istiklali 2) Türkiye’nin tamami-i hâkimiyeti 3) Ekalliyetlerin hukukunun muhafazası 4) Boğazlar hakkında beynelmilel bir İtilafa vüsul muktezidir. Mütebakisi için Ankara mezkûr meclis namına söz söyleyemesel ahıyattar mümessilleri da’vet ettiniz. Size arz edecekleri teklifleri izah için sözü kendilerine bırakıyorum” diyerek konuyu izah etmektedir.⁶⁸

Bu ifadeler telgrafta verilen ifadelerle aynen uyushmaktadır. Dolayısıyla gerek toplantı tutanağı gerekse A. Tevfik Paşa’nın yukarıdaki telgrafındaki ifadeleri birbirini doğrulamaktadır. Burada da görüldüğü gibi ifadelerden de anlaşıldığı üzere Londra Konferansı’nda ortaya çıkan durum sözün tamamen Ankara heyetine bırakılması değil *söz devri* şeklinde vuku bulmuştur.

Bu şekilde söz alan Bekir Sami Bey ise; Osmanlı milletini sadece kendilerinin temsil ettiğini ısrarla vurgulamanın yanı sıra İstanbul’un görüşlerini dinlemekte bir sakınca olmadığını, doğuda barışın adalet esasına dayandırıldığı takdirde sağlanabileceğini ve çoğunluğu Arap olan bölgeler hariç, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’daki 1913 sınırı, güneyde Arap bölgeleriyle Türk bölgelerini ayıran tabii bir hat, doğuda ise Ankara’nın Ermenistan’la anlaşmış olduğu mevcut hattın oluşan sınırların korunması, bu sınırın nasyonalistlerin görüşüne ve kendi geleceğini belirleme ilkesine dayanarak belirlenmesi hususlarını içeren bir konuşma yaptı. Ayrıca eşitlik ilkesine dayalı olarak Türkiye’deki azınlıkların haklarının sağlanabileceği, İstanbul’un Türkiye, devletlerarasında eşitlik çerçevesinde, Hilafetin ve Türkiye’nin merkezi olan İstanbul’un güvenliğini tehdit etmemek ve Türkiye’nin egemenlik haklarına uymak koşuluyla Boğazlardan serbest geçişin kabul edileceği de açıklamaktaydı.⁶⁹

Söz devri meselesi ile ilgili olarak 26 Şubat tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi’nde, İzmit mebusu Sırrı Bey’in Londra’dan çektiği telgrafta, Londra Konferan-

muhatarayı kiraat” etmiştir. BOA, HR. SYS., Dosya No. 2676, Gömlek Sıra No. 1, 1921.2.23; *Atatürk’ün Milli Dış Politikası...*, Cilt I, s. 293.

⁶⁷ Telgrafın tam metni için bkz. EK: 1, BOA, HR. SYS., Dosya No. 2672, Gömlek Sıra No. 11, Orijinal Kayıt No. 84/1.

⁶⁸ Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s. 137.

⁶⁹ Er, *a.g.t.*, s. 41; Kara, *a.g.m.*, s. 164; Sonyel, *a.g.e.*, s. 127-128.

sı'nda A. Tevfik Paşa'nın "millet namına söz söyleme hakkının Anadolu Murahhaslarına ait olduğunu söylediği yolunda bir haber yayınlandı.⁷⁰ Ayrıca Osmanlı Hükümeti Dışişleri Bakanı Safa Bey demecinde; "gerçek olmayan ve yanlış anlamayı gerektirecek neşriyattan kaçınılması, basının hamiyetinden beklenen bir durumdur" sözleriyle bu konuda ortada bir yanlış anlamamanın varlığından bahsetmektedir. Bu haber bu şekilde İstanbul Hükümeti Hariciye Nazırı Safa Bey tarafından 15 Mart 1921 tarihinde yalanlandı. Ayrıca Bekir Sami Bey de gazetelere verdiği demeçte; Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın konferansta söz hakkını tamamen Anadolu temsilcilerine bıraktığı yolundaki haberin kendisinden alınan telgrafta göre düzeltilmeye ihtiyaç hissedildiğini belirtmiştir. Bekir Sami Bey esasen, konferansta her iki tarafın ortak olarak istediği maksadın gerçekleştirilmesi amacıyla her iki heyetin görüşerek isteklerin kararlaştırıldığını ve bundan sonra birlikte konferansa girildiğini vurgulayarak, Konferansta oturum başkanının Osmanlı temsilcilerine söz vermesi üzerine A. Tevfik Paşa'nın bir konuşma yaptığını, bu konuşmasında; bir an önce ve kalıcı bir barışın sağlanabilmesi için Osmanlı Devleti'nin Türklerin oturduğu arazinin mülki tamamlık ve bağımsızlığını ve azınlıkların haklarının korunması ve boğazlar meselesinin de uluslararası bir düzenlemeye bağlanması gereğini bildirdiğini ve konferansça davet edilen Ankara temsilcilerinin de diğer hususlarda görüş bildirdiklerini açıklayarak heyetlerin ortak bir tavır içinde olduklarını aktarmaktadır.⁷¹ Yani her iki taraf da bir yanlış anlamadan duydukları rahatsızlığı dile getirmektedirler. Her iki farklı hükümet üyesinin açıklamaları bu konudaki gerçeği yansıtan açıklamalar olarak ortaya çıkmaktadır.

Nitekim diğer taraftan Ahmet İzzet Paşa *Feryadım* adındaki hatıratında, A. Tevfik Paşa'ya atfen aktardığı bilgi aynen şöyledir: "Konferansın ilk müzakeresinde A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını Bekir Sami Bey'e bıraktığı yolundaki haber Ankara'da fevkalade memnuniyetle karşılandı. Fakat İstanbul'da bu muamele saltanat hukukunun ihtilalcilere terki şeklinde anlaşılarak birçok taraftan itiraza hedef olmakla A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını değil, kendisi savunmalarını yaptıktan sonra, söz nöbetini terk ettiğini iddia etmektedir. Her ne de olsa Sadrazamın bu hareketi, menfaati olmuş, bu yüzden hiçbir fiili sakınca doğmamıştır."⁷² İzzet Paşa'nın hatıratında bu olayı nakledişi ile A. Tevfik Paşa'nın aşağıda konuyla ilgili olarak İstanbul'a gönderdiği telgrafın içeriğinde verilen bilgileri teyit etmektedir.

Dönemin şahitlerinden ve heyette bulunan isimlerden Hüsrev Gerede de, söz verildiğinde A. Tevfik Paşa'nın ayağa kalkarak "Türk ulusunun temsilcileri konferans huzurunda olduklarından, sözü Anadolu delegelerinin söylemeleri gerekir" dediğini ifade etmektedir.⁷³ Gerede'nin bu ifadeleri sonradan hatırlanan ve aktarılan

⁷⁰ *Hakimiyet-i Milliye*, No.118, 26 Şubat 1921, sh.1'den aktaran Er, *a.g.t.*, s. 53.

⁷¹ Er, *a.g.t.*, s. 53-54.

⁷² Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar; Süheyl İzzet Furgaç- Yüksek Konar), Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 107.

⁷³ Gerede, *a.g.e.*, s. 215.

dolayısıyla da gerçeği tam olarak ifade etmekten oldukça uzak aktarımlar olarak görmek gerekir. Bu da tarih yazımında hatıratların kullanımındaki ihtiyatın önemini akla getirmektedir.

A. Tevfik Paşa'nın söz devri ile ilgili tutumu duyulduğunda İstanbul'da çeşitli tepkilere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Gazeteci Ali Kemal Bey, Sabah Gazetesi'nde konuyu, "Bu harekât tarzı İstanbul Hükümeti'ni görmemezlikten gelme ve iptal manasını taşıdığı" iddiasıyla dile getirmiştir. Bu şekilde konuda Padişahın da dikkatini çekerek, bu konuyla ilgili nasıl bir izlenime sahip olduğu sorulmuştur. Sultan Vahdetin tarafından telgrafla sordurulması üzerine⁷⁴ A. Tevfik Paşa konuyla ilgili olarak 9 Mart 1921 tarihinde İstanbul'a bir telgraf göndererek konuya açıklık getirmektedir.⁷⁵

Bu telgrafta Tevfik Paşa; her iki heyetin konferans huzurunda birbirine muhalif değil bilakis müzahir (birbirini koruyan) vaziyette olması gerektiğini, bu suretle cümlelerin makam-ı hilafet etrafında birleşmiş olduğunu göstererek davanın bir kat daha takviye edileceğini, ayrıca Osmanlı hükümetinin Sevr Antlaşması'nın hükümleri ile bağlı bulunduğu halde Ankara Hükümeti'nin böyle bir kayıt altında bulunmadığından vaziyeti daha serbestçe konuşabileceğini ve kendilerinin de Ankara Hükümeti tarafından ortaya konulacak tekliflere iştirak suretiyle taleplerin elde edilmesine çalışmak gerektiğini söylemektedir. Zaten Ankara heyetinin Londra'ya gelmesini müteakip Bekir Sami Bey'le görüşerek ortak taleplerin belirlendiğini, böylece her iki heyetin ortak fikirlerle Konferans dâhil olduklarını ilave etmektedir.

Söz devri hususunu ise aynen şu şekilde ifade etmektedir: "Loid Corc Konferansın heyet-i murahhasa-i Osmaniye'yi istimna (dinleme, kulak verme) mahya olduğunu beyan etmesi üzerine "biran evvel devamlı bir sulh akdine muvaffak olabilmek için Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin Türklerle meskûn arazi dâhilinde tamamiyet-i mülkiye ve istiklal-i ve ekalliyetlerin hukukunun muhafazası ve boğazlar meselesinin de beynelmilel bir surette tesviyeye rabt-ı esbabının temini lazım geldiği ve hususat-ı saireye gelince Konferans tarafından davet edilmiş olan Ankara Meclis-i Millisi murahhasalarının bu babda dermeyan edecekleri tekâlifî arz eylemeleri zımında sözün kendilerine verildiği beyan olunmuştur."

A. Tevfik Paşa bu telgrafında ayrıca, bu davranışın müttefikler üzerinde olumlu bir tesir bıraktığı, anlaşmazlık halinden istifa etmek isteyenlerin de emellerini akamete uğrattığını ifade ederek "Tahdid-i hudud, tatil-i muhasamat, mübadil-i üsera" gibi hususların ancak Ankara Hükümeti'nin muvafakatiyle çözümlenebileceğinin İtilaf Devletleri tarafından zaten bilindiği, dolayısıyla bu konularda Ankara heyetinin muhatap alınıp söz verileceğinin ortada olduğunu zikretmekte, buna rağmen müza-

⁷⁴ Osman Öndeş, *Vahdeddin'in sırdaşı Avni Paşa anlatıyor: Milli mücadele ve sürgün yılları*, (Ed. Zeynep Berkeş), Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 264.

⁷⁵ BOA, HR. SYS, Dosya No. 2672, Gömlek Sıra No. 11, Orijinal Kayıt No. 84/1.

kereleri yine de müştereken idare ettiklerini ortaya koymaktadır. Telgraftan anlaşıl-
dığına göre, A. Tevfik Paşa bir diploması örneği sergileyerek sözü Ankara heyetine
devrettiği anlaşılmaktadır. A. Tevfik Paşa telgrafında konu ile ilgili olarak mübalağalı
neşriyatın hakikati ifade etmediğini söyleyerek gerçek durumu bu şekilde açıklamak-
tadır.

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi'nin 157. içtimasının 26 Şubat'taki
ikinci oturumunda bu konuyla ilgili olarak yaptığı konuşmasında, heyetteki Sırrı Bey
ve sonradan da Bekir Sami Bey'in gönderdiği telgraflara dayanarak meseleyi şöyle
ortaya koymaktadır: "23 Şubat'ta (Sen Ceymis) Sarayı'nda konferansa iştirak ettikle-
rini söylüyor. A. Tevfik Paşa kısa bir kaç sözden sonra, *"Ankara Millet Meclisi'nin seçerek
buraya yetki verip gönderdiği, Konferansın da davet ettiği Temsilcilerin tekliflerini Konferansa bil-
dirmeleri maksadıyla sözü onlara terk ediyorum"* diyerek söze Ankara heyetine bıraktığını ve
müzakerenin devamı müddetince ihtiyarı sükût ettiğini ifade ettikten sonra, bu celse-
de "memleketin istiklâl ve mevcudiyetine ait esasat tarafımızdan müdafaa edildi. Loit
Corç bu esasatın tatbikatındaki nokta-i nazarımızın izahını arzu etti. Müzakerenin
celse-i âtiyeye terki talep olundu" demektedir.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın aktardığı
bu ifadeler A. Tevfik Paşa'nın yukarıda belirtilen izahatına uymakta ve bu çerçevede
de gerçeği tam olarak yansıtmaktadır.

Söz devrinin gerçekleştiği 23 Şubat tarihli oturum sonrasındaki toplantılara An-
kara ve İstanbul heyeti konferansa birlikte katılmışlardır. Nitekim A. Tevfik Paşa'nın
hastalığı dolayısıyla katılmadığı 24 Şubat günkü toplantı, saat 11'de İngiltere Baş-
bakanı Lloyd George'un Türk delegelerine hitaben "Türkiye'nin merkezi hükümet-
ler ile birlikte harbe duhulü muharebenin temdidini ve binlerce kişinin mahvını
mucib oldu. Bu telefatin doğrudan doğruya mesulleri Türklerdir" şeklindeki Türk
tarafını suçlayan açılış konuşması ile başladı. Lloyd George daha sonra sözü Türk
delegelerine bıraktı. 25 Şubat tarihli Times'in bildirdiğine göre; hastalığı nedeniyle
24 Şubat tarihli toplantıya katılmayan A. Tevfik Paşa'nın yerine Osmanlı Hüküme-
tini temsilen Mustafa Reşit Paşa ile Osman Nizami Paşa katılmışlardır. İstanbul
adına söz alan Mustafa Reşit Paşa, sözlerinin sonunda "iki heyetin anlaşmasını ve
görüşlerini açıklama hakkını muhafaza etmekle beraber Türk davasının teşrihi göre-
vini Bekir Sami Bey'e bıraktığını" bildirmesi üzerine Bekir Sami Bey Türk isteklerini
bildiren bir beyanname okumuştur.⁷⁷ Böylece ilk oturumdaki diplomatik tavrın aynı
şekilde daha sonraki oturumlarda da sürdürüldüğü görülmektedir.

⁷⁶ TBMMZC, Devre I, 157. İçtima, Cilt VIII, 26.02.1337 tarihli oturum, s. 450; Atatürk'ün Milli Dış
Politikası..., s. 293-294; S. Tansel, a.g.e., Cilt IV, s. 41'den aktaran Bülent Kara, a.g.m., s. 163.

⁷⁷ Çavdar, a.g.t., s. 256, Vakıf, 25 Şubat 1921, Nr. 1155'den aktarıldığına göre; A. Tevfik Paşa'nın
24 Şubat'taki toplantıya katılarak kısa bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir. A. Tevfik Paşa bu toplantı-
ya katılmamış, onun yerine iki temsilcisini Mustafa Reşit Paşa ile Osman Nizami Paşa'yı göndermiştir.
Çavdar'ın tezinde 24 Şubat'ta konferansa A. Tevfik Paşa'nın bir konuşma yaptığı ifade edilmektedir. Bu
doğru olmasa gerekir. Diğer kaynaklarda bunun böyle olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Daha
sonra da Osman Nizami Paşa'nın bir konuşma yaparak; tamamı veya çoğunluğu Türklerin oluşturduğu

25 Şubat tarihindeki toplantıda Ankara ve İstanbul delegasyonları birer bildiri yayımlayarak, Türk devletinin 1913 sınırları içinde yeniden kurulmasını, İzmir'in boşaltılıp Türkiye'ye verilmesini, Boğazlarda Türkiye'ye egemenlik garantisi verilmesini, Kapitülasyonların bütün uzantılarıyla birlikte kaldırılmasını, kıyıları savunabilmek için deniz kuvvetlerine sahip olunma hakkının tanınmasını istediler. Hasta olmasına rağmen bu defa oturuma katılan A. Tevfik Paşa'ya konuşma hakkı verildiğinde kendisi konuştuğundan sonra sözü yine Bekir Sami Bey'e devretmiştir⁷⁸. Aynı şekilde İstanbul heyeti kendi siyasi varlığını korumaya çalışmakla birlikte milli davayı ön planda tutmuştur.

Burada da görüldüğü gibi Türk tarafından ilk konuşmaları İstanbul hükümeti üyeleri yapmış, daha sonra sözü Ankara heyetine devretmişlerdir. Millî konularla ilgili olarak Ankara heyeti ile tam olarak birlikte hareket etmişlerdir. Nitekim A. Tevfik Paşa Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 8 numaralı telgrafında, "düvel-i müttetikaya karşı dermeyan olunan metâlibde dahi Ankara Heyetiyle aramızda ittifak ve ahenk-i tam mevcuttur. Her iki heyet beraberce çalışmaktadır" diyerek konuya açıklık getirmektedir.⁷⁹

Konferans, 26 Şubat Cumartesi sabahı saat on birde İngiltere Hariciye Nezareti'nde Ermenistan ve Kürdistan meselesini görüşmek üzere toplandığında Ermenilerin iddialarına Bekir Sami Bey ve Osman Nizami Paşa ile Doktor Nihad Reşat Bey cevap vermişlerdir.⁸⁰

Konferansa birlikte katılma noktasında anlaşılmayan iki heyetin Londra'da yukarıda anlattığımız gibi birlikte hareket etmesi, Anadolu'nun ısrar ettiği ve İstanbul heyetinin de zaten kalben iştirak ettiği hususlarda ağır birliği etmeleri özellikle İngiliz cenahını memnun etmemişti. Nitekim İngiliz Daily Telegraph gazetesi konuyu (24 Şubat 1921), "Türkler için konuşamaz denirdi. Dünkü oturumdan sonra ders alamaz unvanını vermek lâzım. Her halde son elli yılın acı dersleri Türklere hiç tesir etmemiş görünüyor. Türk murahhasları, Türkiye hâlâ büyük devletlerden biri imiş gibi küstahane davranıyor. Türkler-özellikle milliyetçiler-Türklerin yenilmiş ve müttetiklerin emrinde olduklarını kabul etmiyorlar... Ankara ve İstanbul mütehakkimânelişân kullanmak konusunda birdir"⁸¹ şeklinde dile getirmektedir.

Bu arada 1 Mart'ta A. Tevfik Paşa İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a bir nezaket ziyaretinde bulunarak Padişah'ın gönderdiği bir mesajı ilecektir. Padişahın

Osmanlı topraklarında tam bağımsızlık, iktisadi açıdan Türkiye'ye yaşama ve gelişme hakkı, İstanbul'un Türklerde bırakılması ve Zat-ı Şahane'nin halife sıfatıyla burada bulunmasının teminatının verilmesi hususlarını dile getirmiştir. Daha sonra "Ankara'lı vatandaşlarımız kendi isteklerini belirtmek suretiyle bizimkileri tamamlayacaklardır" demiş ve bu durum Konferansta derin bir tesir uyandırmıştır. Er, *a.g.t.*, s. 43.

⁷⁸ Sarıhan, *a.g.e.*, C.III, s. 422.

⁷⁹ BOA, HR. SYS, Dosya No. 2673, Gömlek sıra no.1, 1921.2.15. EK 2.

⁸⁰ Çetin, *a.g.t.*, s. 480.

⁸¹ Er, *a.g.t.*, s. 154.

bütün umudunun Türkiye ile İngiltere arasındaki eski dostluğun yeniden canlandırılmasına bağlı olduğunu aktaracaktır. Bu söze karşılık olarak Curzon, A. Tevfik Paşa'nın sözü Ankara heyetine bırakmasından yakınlıkla, bu dostluk mesajına olumlu bakmadığını ortaya koydu. A. Tevfik Paşa ise, "Bekir Sami Bey ve bütün Türk milletinin düşüncesi İngiltere ile dostluk konusunda benimle aynı fikirdedir", ifadelelerini kullanarak Türkiye'nin siyasi olarak bir bütün olduğunun altını bir kez daha diplomatik yolla İngiltere'ye iletacaktır.⁸²

Her iki heyetin ortak hareket etmesi İtilaf Devletleri'nde Sevr'in uygulanmasının daha da zor olacağı intibasını güçlendirmiş, aralarındaki fikir ayrılıklarını da arttırmıştır. Yani Konferansta ortaya konulan tutum bütün olarak Türk cephesinin güçlenmesine imkân sağlayan önemli bir faktör olmuştur.

A. Tevfik Paşa 13 Mart'ta Konferansla ilgili sonuç bildirgesi mahiyetindeki bir telgrafi İstanbul'a gönderdi. Bu telgrafta yer alan hususlar kamuoyuna da duyuruldu. Telgrafta yer alan hususlar Meclis-i Vükela'da değerlendirilerek önerilen taleplerin kabul edilemeyeceği 15 Mart'ta verilen cevabi telgrafla A. Tevfik Paşa'ya bildirildi.⁸³

Bundan sonra A. Tevfik Paşa 18 Mart'ta Londra'dan ayrılarak bir süre Paris'te kaldıktan sonra, 14 Nisan 1921 tarihinde İstanbul'a döndü. Dönüşünde Padişah'ı ziyaret ederek 2 saat görüştü. Londra Konferansı ile Paris ve Roma görüşmelerinin sonucu hakkında detaylı bilgi verdi. Londra Konferansı'nda sözü Anadolu Heyeti'ne vermesiyle ilgili olarak, o gün çok hasta olduğu için konuşamamış olduğunu, bu sebeple heyetteki delegelerden Osman Nizami Paşa ile Briand ve Kont Sforza'nın da önerisi ile Türk çıkarlarının savunulmasını Ankara Heyeti'ne bırakmak zorunda kaldığını söyledi. A. Tevfik Paşa Sultan Vahideddin'e Londra'daki hareketlerini onaylamıyorsa sadarettten çekilmeye hazır olduğunu açıklamış, Padişah ise ona güveni olduğunu ama Anadolu'daki karşı akımdan kaygılı olduğunu ifade etmiştir.⁸⁴

Söz Devri Meselesi İle İlgili Diğer Anlatımlar

Yukarıda konuyla ilgili yaptığımız anlatımların aksine meselenin o günden itibaren kamuoyuna yansımaları farklı olmuştur. Nitekim söz devri hususu İbnü'l Emin, "Son Sadrazamlar" adlı eserinde, A. Tevfik Paşa ile ilgili kısımda Ankara heyetinden Doktor Nihad Reşat Bey'in ifadesine dayanarak; "Paşa, teessürden titrek, gayet zaif bir sesle "söz, asıl milletvekillerine aittir. Binaenaleyh Anadolu hey'etine söz verilmesini teklif ve reca ederim" dedi ve susdu" şeklinde aktarmakta⁸⁵ ve A. Tevfik Pa-

⁸² Mehmet Okur - Murat Küçükuşurlu, *İngiliz Yüksek Komiserinin Gözüyle Milli Mücadele*, Serander Yayınları, Trabzon 2006., s. 325; Sonyel, *Mustafa Kemal..*, C. II, s. 1025.

⁸³ Çavdar, *a.g.t.*, s. 249.

⁸⁴ Çavdar, *a.g.t.*, s. 250.

⁸⁵ Heyetin isimlerini veren kaynaklarda Nihad Reşat Bey'in ismi geçmemesine rağmen heyete dâhil olup, konferans nezdinde de bir konuşma yaptığı anlaşılmaktadır. İbnülemin Mahmut Kemal, *a.g.e.*, s.

şa'ya atfen şu bilgiyi vermektedir. Söz devri ile ilgili olarak İstanbul'da ortaya çıkan şayiaların Damat Ferit Paşa ve taraftarlarının samimi olmayan hareketlerinden kaynaklandığını ve millî meselenin ortaya çıkmasından beri devlet ve milletin vahdetinin sağlanması için Bekir Sami Bey'le birleşerek hukukun temin edilmesi için çalışıldığı yolundaki sebep ve gerçek anlaşıldığında İstanbul ve Ankara'da bir sevincin ortaya çıktığını ifade etmektedir.⁸⁶

Diğer bazı kaynaklarda da A. Tevfik Paşa'nın gayet kısa konuştuğu ifade edilmek; "Söz milletin asıl vekillerine aittir, bundan dolayı, Anadolu heyetine söz verilmesi teklif ediyorum" şeklinde verilmektedir.⁸⁷ Avni Paşa, A. Tevfik Paşa'nın "Ben vermese idim onlar zaten alacaklardı", şeklindeki cevabından Sultan Vahdettin'in tatmin olduğu şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁸

A. Tevfik Paşa'nın 1936 yılında bir gazeteciyle yaptığı mülakatta ise o gün Londra Konferansı'nda sergilediği tarihî tutum ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır:⁸⁹

"Dürüst bir diplomat olmayan Lloyd George Türk heyetinin iki kısımdan oluşmasından yararlanmak niyetindeydi. Avrupa'ya, Türkler ikiye bölünmüşlerdir demek istiyordu. O gün büyük salonda biz bir tarafta, Ankara Heyeti diğer tarafta oturmuştuk. Ben hasta idim, dizlerimde örtü ile zor duruyordum. Lloyd George sinsice süzdükten sonra bana söz hakkı verdi. Rahatsız olmayınız oturduğunuz yerden söyleyiniz dedi. Ben de mecalsiz ve bitap olarak şu cevabı verdim. Esasen benim söyleyecek bir sözüm yoktur. Arkadaşlarımın söylediklerine tamamen iştirak ediyorum. Lloyd George bu cevap karşısında ne hale geldi bilemezsiniz. Ben vazifemi yapmışım. İşte hayatımın en mesut günlerinden birisi budur. Lloyd George birkaç defa tehdit makamında o halde vaziyeti kendi haline bırakalım dedi. Çok geçmeden Yunanlıların Anadolu'ya taarruzu başlayınca Lloyd George'un tehdidini icraya koyduğunu anladım. Türk ordusunun zafer haberini alınca tarif edilmez bir sevinç içinde kaldım. Niçin böyle davrandım. Hiçbir baskı yoktu. Belki vazifesini yaparak milletin varlığa inanan bir ihtiyarlık vardı. Ben ne zaman vücudumdan istifade edeceğine inandımsa o zaman çağırıldığım görevi korkmadan kabul ettim. Ne zamanda işimin bittiğine inandımsa o zaman üzerime düşeni yapmaktan geri kalmadım. Nasıl

1735. Ayrıca Cavid bey, heyette yer alan bir doktordan bahsetmektedir ki, muhtemelen bu doktor Nihad Reşat Bey olmalıdır. bkz. Maliye Nazırı Cavid Bey, *Felaket Günleri-Mütareke Devrinin Fecî Tarihi*, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoglu), İstanbul 2000, s. 139.

⁸⁶ İnal, *a.g.e.*, s. 1734.

⁸⁷ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 128.

⁸⁸ Sultan Vahdettin Avni Paşa vasıtasıyla Ali Kemal Bey'e telaş etmemesini benim vasıtamla bildir-di. Bu vesile ile Avni Paşa da "Hasta Türkiye'yi temsil eden A. Tevfik Paşa yolda hastalanmış, konferansa battaniye ile girmiş, sesi zaten çıkmıyor, işitilmiyordu. Zinde Türkiye'yi temsil eden Bekir Sami Bey'in dahi dili olmadığından A. Tevfik Paşa'nın söz hakkını Ankara'ya terk etmesinde devlet için sakınca meydana gelmemiştir" demektedir. Öndeş, *a.g.e.*, s. 264.

⁸⁹ *Cumhuriyet*, 10 Ekim 1936, s. 6'dan aktaran Çavdar, *a.g.t.*, s. 248.

olur da ben Ankara'da doğan milli kuvveti ve onun başındakini inanmadan böyle kabul edebilirdim."

Görüldüğü gibi buradaki anlatım Konferansın yapıldığı dönemde konuyla ilgili İstanbul'a gönderdiği ve yukarıda içeriğini verdiğimiz telgrafa göre oldukça farklıdır. Bu durumun konunun kamuoyundaki algılanış biçiminden kaynaklandığı söylenebilir.

Ayrıca Londra Konferansı'nın ortaya çıkardığı genel netice Avrupa basınında büyük yankılar uyandırmış, Alman, İngiliz ve Fransız mizahçıları gazetelerindeki karikatürlerinde Sevr Kasabası'nın porselenleri ile ünlü olduğundan hareketle Sevr vazolarının kırılışı şeklinde yorumlayarak karikatürleştirmiştir.

Sonuç

A. Tevfik Paşa'nın konferanstaki tutumu her şeyden önce bir söz bırakma değil *söz devri* olarak ortaya çıkmaktadır. *Söz devrinin* Türk tarafının Londra Konferansı'nda ortaya koydukları diplomatik bir tavır olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz kendisine verildiğinde A. Tevfik Paşa çok hasta olmasına rağmen kendi muhtırası sunup, taleplerini sıraladıktan sonra sözü başka bir müdahaleye imkân tanımadan Ankara heyetine devretmiştir. Tevfik Paşa'nın kaulmadığı toplantılarda da İstanbul heyetinin öncelikle söz alıp kendi siyasi varlığını koruyarak, daha sonra milli davanın yabancılar nezdinde güçlendirilebilmesi için Sevr'e daha başından karşı çıkmış olan Ankara hükümetine sözü devretmiştir. Diğer taraftan zaten Tevfik Paşa'nın daha işin başında Konferansa Ankara heyetinin İstanbul heyetine dâhil olarak konferansa birlikte katılma şeklindeki yaklaşımı göz önüne alındığında *söz devrinin* buna uygun bir tutum olduğu da göz önüne alınmalıdır. İstanbul Hükümeti olarak konferansta söz hakkını almış olan A. Tevfik Paşa Ankara temsilcisine bu şekilde söz devri yaparak kendi arzu ettiği şekilde de bir tutum sergilemiş oldu. Aksi takdirde söz söyleme hakkını Konferans başkanının Ankara Hükümetine vermesi halinde İstanbul hükümeti hem iki hükümetin ayrışarak çatışması hem de milli dava adına bir birleşmenin önünün tıkanması gibi bir durum da ortaya çıkabilecektir. İstanbul Hükümetini tanımayan Ankara ise bu gelişmeyi kendi adına söz devri değil sözün tamamen Ankara Hükümetine bırakılması şeklinde lanse ederek bir prestij unsuru olarak kullanmıştır.

Konferans boyunca Türk tarafından katılan her iki heyet temsilcileri birbiri ardınca ve birbirlerini tamamlar şekilde konuşmuşlardır. Böylece konferans öncesinde İstanbul ile Ankara arasında teati edilen telgraflarla oluşan olumsuz havanın ortadan kalktığını ve milli hassasiyetlerin öne çıktığını görmekteyiz. Her iki hükümet bir taraftan kendisini ön plana çıkarmak için gayret sarf ederken dışarıya karşı birliktelik vurgusu yapılarak milli dava İtilaf Devletleri nezdinde güçlendirilmiştir.

Bu gelişmenin bir sonuç olduğunu da ifade etmek gerekir. Tevfik Paşa'nın fikri yapısına, geçmişte yaptığı faaliyetlere ve özellikle de Osmanlı son döneminin en uzun süreli Hariciye Nazırlığı ile Atina, Berlin, Londra gibi batılı merkezlerde dip-

lomatlık yapmış bir bürokrat olduğu göz önünde bulundurulduğunda sözü Ankara heyetine bırakmasının çok şaşırtıcı olmadığını eklemek gerekir. Tefik Paşa'nın hem kendisi hem de oğlu İsmail Hakkı (Okday) Bey Milli Mücadele'ye sıcak bakmaktadırlar. Son derece tecrübeli bir diplomat ve devlet adamı olan Tefik Paşa'nın Londra'ya İtilaf Devletleri tarafından davet edilmiş olduğunu, Konferansın asıl toplanma sebebinin İstanbul Hükümetini değil Ankara Hükümetini ikna etmek olduğuna göre bu heyete söz verilmesinin olağan bir durum olduğunu bilmektedir. O halde diplomatik bir jestle bu durumu usta bir tarzla milleti lehine kullandığı söylenebilir. Ayrıca daha önceki barış sürecinde 23 Haziran 1919'da Konferansa sunduğu Osmanlı taleplerinin daha sonra Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misak-ı Milli kararlarına çok yakın olması yanında Sevr'i de kabul edilebilir bir çözüm olarak görmüyor olması, A. Tefik Paşa'nın Londra Konferansı'nda böyle bir tutum izlemesinde rol oynamıştır. Konferans öncesinde Fevzi (Çakmak) Paşa'nın birlikte hareket etme hususundaki önerisinin de kabul gördüğü anlaşılmaktadır. İtilaf Devletlerinin İstanbul heyetini elde bir sayarak diğer heyeti de ikna ederek ve Sevr'in tasdikinin sağlanacağı tasavvurları ise bu jestin de bir sonucu olarak suya düşecek ve Misak-ı Milli dünya kamuoyuna tanıtılmış olacaktır.

A. Tefik Paşa'nın bu tavrı Milli Mücadele'ye muhalif basın ve çevrelerde, Ankara'yı öne çıkardığı, saltanat ve hilafet hukukunun çiğnendiği gerekçesiyle son derece olumsuz karşılanmış, durum Padişaha da olumsuz bir şekilde aksettirilmiştir. Ancak Padişah bu durumdan hoşnut olmamakla beraber güvenilir ve tecrübeli bir devlet adamı olarak gördüğü A. Tefik Paşa'ya güvenini sürdürmüştür. Diğer taraftan Milli Mücadele'ye katılan ve 16. Tümen Kurmay başkanlığı yapan oğlu İsmail Hakkı (Okday) Bey Cumhuriyet döneminde Dışişlerinde başkonsolos olarak çeşitli başkentlerde görev yapacaktır.

Türk tarafınca Konferansta yürütülen diplomasi o tarihlerde anlaşmaya istekli hale gelmiş bulunan İtalya ve Fransa'nın bazı tereddütlerini de ortadan kaldıracak ve sonradan güçlenecek bir anlaşma zemininin ortaya çıkmasında etkili olacaktır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri ve Meclis Zabıtları

- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C.I, İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.
- TBMMZC, Devre I, 157. İçtima, Cilt VIII, 26.02.1337 tarihli oturum.
- Takvim-i Vekayi*, No. 3826, 13 Nisan 1336-23 Receb 1338.
- Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, IV. Devre İntihabiye, I. Sene-i İçtimaiye.
- BOA, HR. SYS., Dosya No. 2676, Gömlek Sıra No.1, 1921.2.23.
- BOA, HR. SYS, Dosya No.2672, Gömlek Sıra No.11, Orijinal Kayıt No.84/1.
- BOA, HR. SYS, Dosya No.2673, Gömlek sıra no.1, 1921.2.15. EK 2.

Kitaplar ve Makaleler

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, II. Cilt, (Yayına Hazırlayanlar; Süheyl İzzet Furgaç-Yüksek Konar), Nehir Yayınları, İstanbul 1993.
- Âli, Türkgeldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Ankara 1948
- Armaoğlu, Fahir, *Siyasî Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara 1975.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk*, (Yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz), Cilt II, Ankara 2006.
- , *Nutuk*, C. I-II, MEB Basımevi, İstanbul 1981.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası – Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge*, (Hazırlayan: Dışişleri Bakanlığı, C.I. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- Ayışığı, Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Aytepe, Oğuz, “Millî Mücadelede Bilecik Görüşmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Mayıs-Kasım 2004.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türkiye Devletinin Dış Siyasası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.
- Budak, Mustafa, “I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra”, *Divan*, Yıl 4, Sayı 7, 1999/2, 191-215.
- Bulut, Semih, *Atatürk Dönemi Türk Amerikan ilişkileri (1923-1938)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008.

- Cavid Bey (Maliye Nazırı), *Felaket Günleri-Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2000.
- Çalışkan, Elif, *Sevr Antlaşması Görüşmeleri ve Kabulünün İstanbul İle Anadolu Basınındaki Yansımaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Çavdar, Necati, *Son Osmanlı Sadrazamı Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010.
- Çetin, Nurten, *Son Sadrazam Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, yayınlanmamış doktora tezi, Konya 2011.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1921)*, s. 168-171; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, Ankara 1997.
- Er, Nezaket, *Türk Basınında Londra Konferansı Tartışmaları* (Danışmanı Doç. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- Erdem, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C.I., Ankara 1953.
- Evans Laurance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2003.
- Gerede, Hüseyin, *Hüseyin Gerede'nin Anıları, Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Belgeler*, (Hazırlayan: Sami Önal) 2. Baskı, Literatür Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Gökbilgin, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, II. Kitap, Ankara 1959.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C.II-IV, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İskit, Temel, *Diplomasi Tarihi*, Teorisi; Kurumları ve Uygulanması, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Jaeschke Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, TTK Yayını, Ankara 1970.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.1, Ankara 1986.

- Kara, Bülent, "Savaşı Hazırlayan Barış: Londra Konferansı", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Kış 2009.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.
- Kitsikis, Dimitri, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyatı, Baskı yeri ve yılı belli değil.
- Kocatürk, Utkan, *Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999.
- Koloğlu, Orhan, *Son Sadrazam Milli Mücadele Taraftarı Ahmet Tevfik PaşaA. Tevfik Paşa*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- Macfie, A. L., *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çev: Damla ACAR, Funda SOY-SAL), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919: Dünyayı Değiştiren Altı Ay*, (Çev: Belkıs Dışbudak), ODTÜ Yayınları, Ankara 2004,.
- Mango, Andrew, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Çev: Füsün Doruker), Remzi Yayınevi, 3. baskı, İstanbul 2004.
- Okur, Mehmet, Küçükuşurlu Murat, *İngiliz Yüksek Komiserinin Gözüyle Milli Mücadele*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.
- Olca, Osman- Meray, Scha L., *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977.
- , *Sevr Antlaşması'na Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 455, Ankara 1981.
- Öndeş, Osman, *Vahdeddin'in sırdaşı Avni Paşa anlatıyor: Milli mücadele ve sürgün yılları*, (Ed. Zeynep Berktaş), Timaş Yayınları, İstanbul 201.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.
- Öztoprak, İzzet, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakere-ti", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, (Kasım 1995), ss.,565-613.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu, C.III, Ankara 1995.
- Satan, Ali, *İngiliz Yıllık Raporlarında 1921*, Tarihçi Kitabevi, (Çeviren Sevtap Demirci), İstanbul 2011.
- Smith, Michael Llewelyn, *Anadolu Üzerindeki Göz*, İstanbul 1978.
- Sofuoğlu, Adnan, *Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1994.

Sonyel, Salahi R., *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

Söylemezoğlu, Galib Kemal, *Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1939.

Sükan, Bige, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, C.3, Ocak-Eylül 1921 / British Documents on Atatürk (1919-1938) Volume: 3 January-September 1921, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.

—————, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Başbakanlık Basımevi, C. IV, Ankara 1974.

—————, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.I, Ankara 1973.

Toynbee, Arnold, *Türkiye ve Avrupa*, Örgün Yayınevi, İstanbul 1971.

—————, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev. Dr. Kadri Mustafa Orağlı), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.

Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkcülük*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

—————, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938) Mütareke-Cumhuriyet ve Atatürk*, C.2, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2003.

Türk İstiklal Harbi, C II (Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz. 10 Ekim 1921-31 Temmuz 1922), Kısım 6, Kitap I, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Dairesi Yayını, Ankara 1967.

Türk İstiklal Harbi, C II (İstiklal Harbinin Son Safhası. 18 Eylül 1922-1 Kasım 1923), Kısım 6, Kitap 4, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1969.

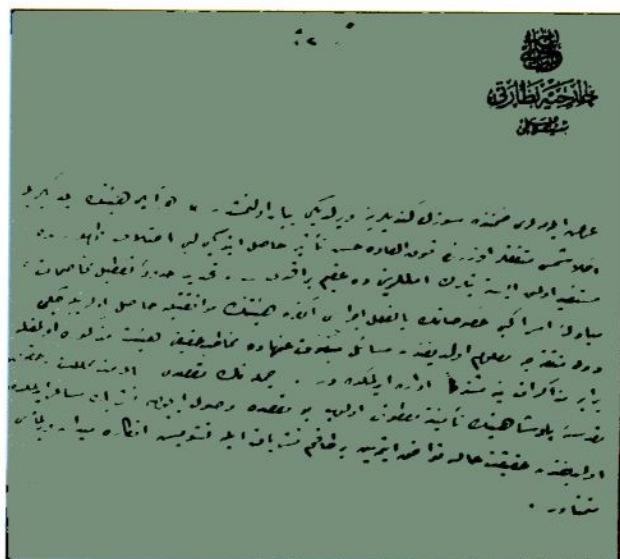
Türk İstiklal Harbi, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım 3, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1966.

Türk İstiklal Harbi, Cilt II (Batı Cephesi) Kısım II, Genelkurmay Başkanlığı Harp Dairesi Yayını, Ankara 1965.

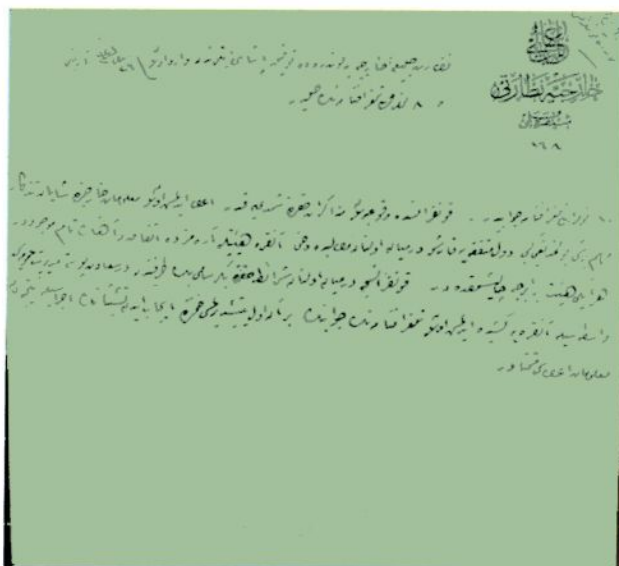
Türk İstiklal Harbi, Cilt II (Batı Cephesi), Kısım I, Genelkurmay Harp Dairesi Yayını, Ankara 1963.

Yetim, Fahri, *Milli Mücadele Döneminde Mitingler (1918-1920)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994.

Yurdusev, Esin, “1917-1923 Yılları Arasında İngiliz Boğazlar Politikası”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, Sayı 4, (2006), s. 17-50.

EK 2:

Kitap Tanıtma:

MUHAMMED YUSUF VÂLE-İ KAZVİNİ-İ ISFAHANÎ, *İran der Zaman-ı Şah Safi ve Şah Abbas-ı Dovvom (1038-1071) (Hadika-i Şeşum ve Heftum ez Ravza-i Heştum-i Hold-i Berin Şah Safi ve II.Şah Abbas Zamanında İran (1628-1661), Hold-i Berin'in VIII. Bölümünün 6. ve 7. Kısımları)*, Tashih ve Ta'lik ve Tavzih ve İzafât Muhammed Rıza Nâsiri, İntişarât-ı Encümen-i Âsâr ü Mefâhir-i Ferhengi, Tahran 1382 (2003), ISBN-964-6278-83-3.

İç karışıklıklar ve dış tehditlere rağmen Safevî devletini yıkılma tehlikesinden kurtaran, Hakan-ı Gitisitan (Dünya hâkimi), Kebir (Büyük) lâkabları ile anılan I.Şah Abbas, 42 yıl hükümdarlıktan sonra 1629 yılında ölümünün ardından Safevî tahtı bir daha lâyıkını bulamadı. Dört oğlundan Safi Mirza, daha önce Şah Abbas tarafından öldürülmüş, Tahmasb Mirza ise babasının sağlığında ölmüştü. Sultan Muhammed Mirza ile İmam Kulu Mirza'nın gözlerine ise Şah Abbas'ın buyruğu ile mil çektirilmişti. Şah Abbas ölmeden önce, Mâzenderan'da bulunurken, İsfahan'da yaşayan, Safi Mirza'nın oğlu Sam Mirza'yı yerine vasiyet etti. Dedesinin ölümü üzerine Sam Mirza, Şah Safi adı ile tahta oturduğunda 17 yaşında bulunuyordu.

Şah Abbas'ın ölümü Özbekler ve Osmanlıların yeniden saldırıya geçmelerine yolaçtı. Özbeklerin Meşhed üzerine giriştikleri sefer başarı ile püskürtüldü. Ancak baudan gelen saldırıları bu kadar kolaylıkla önlemek mümkün olmadı. Sultan IV. Murad'ın Bağdat'a gönderdiği Hüsv Paşa'ya karşı Şah Safi, Şamlu Zeynel Han'ı gönderdiği gibi, kendisi de Irak'a doğru hareket etmişti. Merivan yakınında Zeynel Han'ı ağır bir yenilgiye uğratan (Mayıs 1629) Osmanlılar, Hemedan'a kadar ilerlediler. Bu durum üzerine Şah Safi kaçmış ve Osmanlılar da Dergüzin'e kadar ilerledikten sonra Bağdat'a dönmüşlerdi.

Bir süre sonra Osmanlı-Safevî savaşı yeniden başladı ve sefere bizzat çıkan Osmanlı sultanı IV. Murad, Azerbaycan'a gelerek Revan'ı ele geçirdi (Ağustos 1635). Tebriz'i de ele geçiren IV. Murad burada kalmamış, Osmanlıların ayrılmasının ardından şehir yeniden Safevîlerin eline geçmişti. Osmanlı padişahının ayrılmasından sonra Safevîler yeniden harekete geçtiklerinden, IV. Murad 1638'de bir kere daha sefere çıktı ve bu defa Bağdat üzerine yürüyerek şehri Safevîlerden geri aldı. Şah Safi bu durumda barışı kabul etmek zorunda kalmış ve Kasr-ı Şirin antlaşması imzalanmıştır (17 Mayıs 1639). İçkiye oldukça düşkün olan Safevî şahı, bunun tesiri ile ölünce (Mayıs 1642), yerini alan küçük yaşta II. Abbas'ın saltanatı sırasında ülkede siyasi bakımdan kayda değer bir olay çıkmamış, komşu devletler ile münasebetler de dostça olmuştur. 1665 yılında mizacındaki değişiklikler üzerine tabibler kendisine Mâzenderan'da oturmasını tavsiye etmişlerdi. O, Eşref şehrine giderek uzun bir süre burada kalmış; ardından Meşhed'e giderken Damgan yakınlarında ölmüştür (26 Ekim 1666). II. Şah Abbas'ın Safi Mirza ve Hamza Mirza adında iki oğlu bulunuyordu. Şah'ın ölümü üzerine beyleri, şahın varisini belirtmemiş olmasından dolayı Damgan yolunda toplanarak başlangıçta 8 yaşındaki Hamza Mirza'yı tahta oturtmaya karar vermişler, ancak bunun muhalefet ile karşılaşması üzerine, 20 yaşındaki ayyaş ve karakter zaafı olan II. Şah Safi veya sonraki adı ile Şah Süleyman tahta oturtulmuştur (Kasım 1666).

Bu olayların cereyan ettiği dönemle ilgili bir kaynağın yazarı olan Muhammed Yusuf, 988 (1580) yılında Kazvin'de doğmuştur. Babası Mirza Hüseyin Han Kazvinî ve kardeşi

Muhammad Tahîr Vahid-i Kazvinî, Divan'da görevli olarak bulunmuşlardı. O da önce Divan kâtibi olarak göreve başlamış, zamanla yükselerek, II. Şah Abbas devrinde, 1066 (1656) yılında Tophanenin başına getirilmiş, bu görevini Şah Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında da sürdürmüştür. Devrinin ilimlerini, özellikle dini ilimleri tahsil etmiş olup, şiirde mahlası "Vâle" idi.

Uzun bir ömür sürdüren müellif, oldukça hacimli olan eserini Şah Süleyman devrinde, 1078 (1667/68) yılında yazmaya başlamıştır. Öyle anlaşıyor ki yazma işi 1097 (1686) yılına kadar devam etmiştir (M. H. Muhaddis neşri, s.655). Safevîler devrini yazarken *Safetü's-Safa*, *Habibü's-Siyer*, *Ahsenü't-Tevarih*, *Fütuhat-ı Emîni*, *Âlemârâ-yî Abbâsî*, *Hülâsatü't-Tevarih* ve kardeşi Muhammed Tahîr'in *Abbâsnâme* adlı eserinden büyük ölçüde yararlanmıştı.

Umumî bir tarih olan eser VIII bölüm (ravza) ve 1 hâtümeden meydana gelmekte olup, bölüm başlıkları şu şekildedir:

- I. Bölüm: Peygamberler ve İslâmiyetten önceki padişahların tarihi,
- II. Bölüm: İslâm peygamberi ve Şii imamları tarihi,
- III. Bölüm: Emevî ve Abbâsî hanedanları tarihi,
- IV. Bölüm: Abbâsî halifelerinin çağdaşı olan hanedanların tarihi,
- V. Bölüm: Cengiz Han ve haleflerinin tarihi,
- VI. Bölüm: Timur ve haleflerinin tarihi,
- VII. Bölüm: Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletleri ile Timurlulardan sonraki (Özbeklerin) tarihi,
- VIII. Bölüm: Safevî şahları tarihi.

Hacim itibarı ile eserin büyük bir kısmını oluşturan Safevî şahları ile ilgili VIII. Bölüm ise şu 7 kısımdan (hadikâ) ibarettir:

1. Kısım: I. Şah İsmail devri (905-930/1500-1524), zamanın meşhur seyyidler, önde gelen âlimler, şairler ve tanınmış kişileri,
2. Kısım: Şah Tahmasb devri (930-984/1524-1576), zamanın büyük beyler ve hanlar, yüksek dereceli seyyidler, tanınmış ilim adamları ve sanâtkârları,
3. Kısım: II. Şah İsmail devri ve diğer şehzadeler ile ilgili olaylar (984-985/1576-1577),
4. Kısım: Muhammed Hüdabende devri (985-996/1577-1588),
5. Kısım: I. Şah Abbas devri (996-1038/1587-1629),
6. Kısım: Şah Safi devri (1038-1052/1629-1642),
7. Kısım: II. Şah Abbas devri (1052-1077/1642-1666).

Hatîmede ise 1079 (1667/68) yılına kadar Şah Süleyman devri (1077-1105/1666-1694) anlatılır.

Bunlardan VI. ve VII. bölümler (ravza), Mir Haşim-i Muhaddis tarafından “*Ravza-yi Şeşum ve Heftum ez Hold-i Berin –Tarih-i Tımuriyân ve Türkmanân-*” başlığı altında yayımlanmıştır (Tahran 1379/2001). Müellifin Timur devrini yazarken Şerefeddin Ali-i Yezdi’nin *Zafermâme*’sinden; devamında ise Mirhvand’ın *Ravzatu’s-Safa*’sı ve Rumlu Hasan Beg’in *Ahsenü’t-Tevârih*’inden yararlandığı görülmektedir.

Safevîlere ayrılmış bulunan VIII. bölümün I.Şah İsmail, Şah Tahmasb, II. Şah İsmail ve Şah Muhammed Hüdabende devirlerini ihtiva eden ilk 4 kısmı (hadikâ) da, yine Mir Haşim-i Muhaddis tarafından “*Hold-i Berin (Iran der Ruzgâr-ı Safeviyân)*” adı altında yayımlanmıştır (Tahran 1372/1993). Bu kısımların yazımında ise *Safvetü’s-Safa*, *Ahsenü’t-Tevârih*, *Habibü’s-Siyer*, *Fütuhât-ı Emîni*, *Âlemâra-yi Abbâsî*, *Tarih-i Kızılbaşan*, *Hülasatü’t-Tevârih*, *Nefahatü’l-Üns* gibi eserlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır.

I. Şah Abbas devri ile ilgili olan 5. kısım, büyük ölçüde İskender Beg Türkmen’in *Âlemâra-yi Abbâsî* adlı eserine dayandığından, hatta büyük ölçüde ondan aktarıldığından olsa gerek şimdiye kadar neşredilmemiştir. Müellif, Şah Safi devrinin yazımında yine İskender Beg Türkmen’in *Zeyl-i Âlemâra-yi Abbâsî*, II. Şah Abbas devrinin yazımında ise ağabeyi Mirza Tahir’in *Abbasnâme* adlı eserinden geniş ölçüde ıktıbastan bulunmuştur. Lâkin yine de pek çok hususta görüp-işittiklerini de ekleyerek (meselâ II. Şah Abbas’ın 1058 (1648) yılında giriştiği Kandahar seferinde yanında bulunmuştu), bu iki eserden daha ayrıntılı bilgi vermiştir. Buna karşılık eserini daha sonraları, 1211 (1790) yılında Hindistan’da tamamlayan Ebû’l-Hasan-i Kazvini ise Safevîler devrini yazarken *Hold-i Berin*’den de büyük ölçüde yararlanmıştır.

Ayrıca her Şah ile ilgili olarak siyasi olayları naklettikten sonra, devrin tarih yazıcılığının bir özelliği olarak, beyler, hanlar, çeşitli görevliler ve vezirler gibi makam sahipleri ile seyyidler, ulema, hekimler, hattatlar, nakkaşlar, müzehhibler, şairler gibi devrin tanınmış simaları hakkında bilgi verilmesi, eserin kaynak olarak değerini daha da artırmıştır.

Prof. Dr. İsmail AKA

Kitap Tanıtma:

S. A. KİRİLLİNA, *Oçarovannıye Stranniki. Arabo-Osmanskiy Mir Glazami Russkih Palomnikov XVI-XVIII Stoletiy*, (Büyülenmiş Seyyahlar. XVI-XVIII y.y. Rus Hacıların Gözüyle Arap ve Osmanlı Dünyası), Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, 2010, resimli, 563 s.

Bir kültürde başka bir millet ya da kültür ile ilgili oluşan imge araştırmalarının Batıda oldukça uzun bir geçmişi vardır¹. Günümüzde imge araştırmaları; tarihçilerin, kültürbilimcilerin, dilbilimcilerin, psikologların, edebiyatçıların çalıştıkları disiplinlerarası bir alandır. İmge araştırmalarının önemi farklı bilim adamları tarafından dile getirilmiştir. Tarih ve kültür araştırmaları açısından önemi ise imgebilimin sağladığı perspektiften kaynaklanmaktadır. İmge araştırmaları, 'öteki'nin kültüründe ya da tarihinde siyasi, sosyo-kültürel ve diğer etkenlerin sonucunda ortaya çıkan 'bizim'le ilgili imgenin oluşum mekanizmasını izlememizi sağlar. Başka bir kültürde oluşan imge ise olumlu ya da olumsuz ön yargıların ve daha geniş çapta 'biz'le ilgili olan mitlerin temelini oluşturur. Günümüzde disiplinlerarasılık ilkesiyle yola çıkan tarihçinin ya da kültürbilimcinin görevi de, 'öteki'lerde oluşan mitlerin/ön yargıların tarihi ilişkileri ve süreçleri etkileme derecesini belirlemek ve betimlemektir.

Günümüzde Türkiye ile Rusya arasındaki diplomasi, ekonomi, ticaret, kültür ve diğer alanlarda ilişkiler tarihi zirveye çıkarken iki ülke, iki kültür arasında birbirine karşı ön yargılar, bazı kalıplaşmış imgeler söz konusudur². Ne yazık ki henüz aynı coğrafyayı ve tarihi paylaşan bu iki kültürdeki karşılıklı ön yargıların ve imgelerin oluşum sebepleri ve oluşum mekanizmaları araştırmacıların ilgi odağı dışındadır. İki kültürde 'öteki' ile ilgili oluşmuş imgeler ve 'mit'ler ele alınmadığı sürece XXI. yüzyılın gerektirdiği ne Türk-Rus tarihi ilişkilerinin yapılandırılması, ne de uzun vadeli ortak stratejilerinin geliştirilmesi mümkün olacaktır. Bu alanda boşluğu doldurmaya başlayacak ve belki de diğer araştırmacıların ilgisini konuya çekecek araştırma 2010 yılında Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.

'Oçarovannıye stranniki. Arabo-osmanskiy mir glazami rossiyskih palomnikov XVI-XVIII stoletiy' (Büyülenmiş Seyyahlar. XVI-XVIII y.y. Rus Hacıların Gözüyle Arap ve Osmanlı Dünyası) başlıklı 563 sayfalık kitabın yazarı Moskova Devlet Üniversitesi Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümünde çalışan Prof.Dr. Svetlana Alekseyevna Kirillina'dır. Kitap sadece 500 adet olarak basılmış ve bu makale hazırlandığı zaman nadir kitap listesine girmiştir.

Kitap, 'Kahramanlar ve Kaderleri', 'Yolculuğun Zorlukları', 'Doğa', 'Hayvanlar Alemi', 'Düşler ve İmgeler', 'İnsanlar Alemi: Bizimkiler- Diğerler- Ötekiler', 'Gündelik Yaşamın Kültürü', 'İslam Dünyası' başlıklı 8 bölümden oluşmaktadır. Bunun yanında kitap açıklamalı

¹ Ayrıntılar için bkz. Serhat Ulağı, *İmgebilim. Öteki'nin Bilimine Giriş*, Sinemis, Ankara 2006, s. 154.

² Ayrıntılar için bkz. Olena Kozan, 'Türkiye'de Rusya ve Rus Kültürü İmajı: Tarihi ve Bugünü', *Türk Kültürü*, Sayı 1, 2010, s. 113-120.

'Orta Doğu'ya özgü kavramlar' listesi, özel adlar listesi, yer adları listesi, seyahatnamelerden alınan resimler listesi de içermektedir. Araştırmada kullanılmış kaynakça 380 maddeden oluşmaktadır. Kaynakçanın büyük bir kısmı arşiv belgelerinden oluşmaktadır.

Kitabın önsözünde yazar kitabın konusunu 'Rusyadan giden bir hacı ve çok boyutlu Osmanlı ve Arap dünyası' olarak belirlemektedir (s.8). Yazar, Rus hacıların tuttıkları ve 'hojdeniya'³ olarak bilinen günlüklerin uzun süre Rus tarihçilerinin ilgelenmedikleri bir kaynak türü olduğunu dile getirir. Batıda imgebilim çerçevesinde yapılan araştırmaların etkisiyle bu seyahatnameler aranan kaynak niteliğini kazanmıştır.

Hojdeniyaların en belirgin özelliği mekânların, olayların ve insanların Ortodoks Hristiyanlığının prizmasından değerlendirilmesidir. Ancak bu özellik bu kaynakların değerini azaltmaz. Yürüdüğü uzakta olup çok farklı kültürleri barındıran Kutsal Topraklara giden Ortodokslar, gördüklerini doğup büyüdüğü kültürle karşılaştırıyorlardı. Karşılaştırma yaparken ise, kendi kültürlerinde olmayan ya da farklı olan nesneler, davranışlar ve kurallar üzerinde daha fazla duruyorlardı. Bu karşıt olarak nitelendirilebilen yaklaşım kendi kültürümüzdeki 'sıradan' gelen nesnenin ya da olayın farklı boyutlarını görmemizi imkân vermektedir.

Hojdeniyaların gerek Orta Doğu araştırmaları gerekse Türk imgesi araştırmaları açısından önemi bu kaynakların doğasında saklıdır. Osmanlı topraklarına 'egzotik Doğu'yu keşfetme' ya da 'Doğunun hazinelerini bulma' gibi amaçlarla gelen Avrupalı gezginlerin veya ticaret amaçlı giden tüccarların yazdıkları mektuplardan ve tuttıkları günlüklerden hojdeniyaların en büyük farkı, pragmatik bakış açısının olmamasıdır. Kirillina, Kutsal Topraklara seyahatlarla ilgili Avusturyalı araştırmacı Justin Stagl'in görüşünü dile getirmektedir. Seyahat kuramı alanında ismini duyuran Stagl, hacı 'merakın, can sıkıntısının, seyahat merakının ve diğer dünyevi motiflerin dini amaçlarla örtüştüğü çok çeşitli bir faaliyet' olarak betimlemektedir (s.15). Böylece, hacca giden insanların izlenimlerinde nesnelerin ya da olayların daha nesnel yanlarının yansıtılabildiği söylenebilir.

Hojdeniyaların Avrupalıların yazdıkları 'seyahatnameler'den diğer bir farkı ise, okuru edebi üslup ya da entelektüel dil ile etkilemeye çalışmamasıdır. Avrupa'dan Osmanlı topraklarına genelde sosyo-kültürel elit temsilcileri gelirken, Rusya'dan gidenlerin çoğu kendi imkânlarıyla Kutsal Toprakları ziyaret etmek isteyen sıradan insanlardı. Hojdeniyaların yazarlarının halktan olmaları, seyahatnamelerde kullanılan dili ve üslubu de etkilemiştir. Ayrıca, bazı seyahatnameler halktan birinin tarafından yazılmasına rağmen renkli bir dile ve üsluba sahiptir (s.31).

Türk imgesi araştırmaları açısından diğer bir önemli nokta ise, Türkler ve Türk kültürü ile ilgili imgelerin ve 'mitler'in Rus kültüründe hojdeniyalarla birlikte oluşmaya başlamasıdır. T. Kirillina'nın vurguladığı gibi Moskof Rusyasında okuma yazma oranı oldukça yüksekti (s.14) ve hojdeniya, okuma türü olarak köylülerden knezlere kadar toplumun tüm sınıflarında son derece yaygındı (s.13). Böylece, hojdeniyadaki farklı kültürler ve milletler ile ilgili bilgiler doğru ya da yanlış da olsa zamanla yayılıp halkın bilincinde yerleşmiştir.

³ ÇN: Rus hacıların tuttıkları günlük niteliğinde olan 'Hojdeniye' seyahatname niteliğindedir. 'Yürümek' anlamına gelen 'hodit' fiilinden türetilmiş 'hojdeniye' isminin etimolojisi 'yürüyüş, yürüme'dir. Hacın büyük bir kısmı yürüyerek gerçekleşirdi.

Hojdeniyalarda Türkler ilk defa hacıların 'güneşin aşırı sıcaklığı', uzun gemi yolculuklarında çekilen su sıkıntısı ya da 'sert rüzgâr ve dalgalar', deniz korsanlarının saldırıları gibi yol zorluklarını anlatan bölümde anılmaktadır (s.57). Hacıların en büyük sıkıntılarının biri yolculuğun gerektirdiği masraflardır. Ayrıca, 'Kudüs'e giden hacıların ödemesi gereken seyahat vergisi' olarak tanımlanan 'kaffâr', masrafların büyük bir kısmını oluşturuyordu (s.61). İgnatîy Denşin adlı biri, hacıların Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesine girmeden önce kaffâr ödeme prosedürünü kaleme almıştır. T. Kirillina bu tasviri özetleyerek şu şekilde veriyor:

'Yeniçerilerin ve soylu Türklerin eşliğinde Türk paşa ihtişamlı bir şekilde Kutsal Kabir Kilisesine gelir. Kilise girişinin önünde durup sıradaki hacıların 'sultanın hazinesi'ne iki altın para verdiğini ve sırasıyla kilisenin kapısından geçtiğini gözlemler. O gün hacılardan alınan vergi büyüktür, çünkü farklı mezheplerden Hristiyanlar kiliseye başını eğmeye geliyorlar' (s.63).

Hojdeniyalarda 'koruma vergisi' olarak anılan özel bir kaffâr daha vardı. Bu vergi hacıların korumaların eşliğinde Kudüs'e kadar gitmesi ile ilgiliydi (s.62).

Hacının elinde hojdeniyalarda 'sultanın mektubu', 'sultanın emri', 'seyahat belgesi' olarak da geçen, padişah adına verilen ve Osmanlı toprakları üzerinden serbest geçişi, kutsal mekânlara serbest ulaşımı garantileyen, ayrıca, kaffardan muaf tutan fermanın olması halinde yolculuk masraflarının yükü biraz hafifliyordu (s.64). Fermanları olan hacıların ilgisini çeken noktalardan biri ise, yerel yöneticilerin sultanın fermanlarına gösterdikleri saygı idi. Yafa'ya gelen İoann Lukyanov'un yazdıklarına göre Yafa yöneticisi fermanı inceledikten sonra:

'...belgeyi öptü ve başına koydu', hacıya fermandaki her sözün istisnasız bir şekilde yerine getirileceğini söyledi. Hacının geri dönüşünde fermana saygı gösterisi tekrar yapıldıktan sonra paşa, hacıya 'İstanbul'da ve Edirne'de sultanın fermanına saygı gösterdiğimizi söyle.... Sultanın şerefine seni kutlamayı istedik ki Rusya'ya gittiğinde hakkımızda iyi şeyler söyleyesin' diye konuştu' (s.70).

Rus hacıların Türklerle ve genel anlamda Türk kültürüyle karşılaştıkları ilk yer İstanbul idi. Hojdeniyalar, bu şehir ve burada yaşayan yerli halkla ilgili ayrıntılı bölümleri içermektedir. Bu bölümlerde hacıların Türkler ve Türk yaşam tarzı ile ilgili yazdıklarının farklı kutuptaki bilgilerden oluştuğunu söylemek gerekir. Bir taraftan Ortodoks Hristiyanlar olan hacıların gözünde Türkler 'ötekiler' idi. Bu 'ötekiler' 'Konstantinopol'u fethettikten sonra Hristiyanlara köle muamelesini yapan despotlar' olarak değerlendiriliyordu (s.98). İlk önce Türkler Hristiyanlara uygulanan 'aşırı vergiler'den sorumlu tutuluyordu (s.253). Hojdeniyalar, Hristiyanları daha da fakirleştiren vergileri ve vergileri ödeyemeyenlerin başına gelenleri anlatan hikâyelerle doludur. Hojdeniyaların sayfalarında Türkler en çok rüşvet ve hacılardan para istemeleri dolayısından eleştirilere tabii tutulur (s.253).

Hacıların bu tür tutumlarına rağmen gündelik hayatta karşılaştıkları Türkler son derece olumlu değerlendiriliyor. İoann Lukyanov, İstanbul'da zor durumda kaldığında kendisine tavsiyede bulunan bir Türkü şükranla anıyor: 'Biz onu dinledik... Müslüman ama doğru söyledi... Böyle iyi bir insan' (s.254).

Yine Lukyanov, kendisi ve diğer hacılarla birlikte Akka limanında bulunan Türklerin, hacıların gemisini kaçırdıklarını görünce 'üzüldükleri'ni ve kayıkçıları yardıma çağırarak hacıların gemiye ulaştırdıklarını yazıyor (s.254).

Kimi hacıların yazılarında Türklerin, Ortodoksların diğer 'din kardeşleri'ne göre daha insancıl bir millet olduğu vurgulanır. Lukyanov, Türkleri ve Yunanlıları karşılaştırarak şu yorumda bulunuyor:

'(Yunanlılar)... Kendilerini üstün görüyorlar... Türkler bu kadar huysuz halka yine de iyi davranıyor. Tanrı Yunanlılara Türkleri hükmetme izni verseydi, Yunanlılar Türkleri köle yapardı'; 'Türk için çalışan köle yedi yılda özgürlüğe kavuşabilir, Türk ölürse bir yıl içinde de özgür olur... Yunanlılarda ise kendisi ölür ama özgür bırakmaz'; 'Yunanlılar Türklerin onlara zulüm yaptıklarını boşuna söylüyorlar. Kendimiz de dinde bile zulümün olmadığını gördük. Türkler hakkında hep yalan söylüyorlar' (s.254).

1787-1791 Osmanlı-Rus savaşından sonra İstanbul'a gelen Meletiy, Lukyanov gibi Türkofil gibi davranmaz ancak Türk idarecilerinin dini bayramlar ve diğer günlerde farklı mezheplerden piskoposları ziyaret ettiklerini vurgular (s.255).

Hacıların Türklerle ilgili fark ettikleri arasında gündelik tarih açısından ilginç noktalar var. Meletiy, Türklerin günlük hayatta rahatlığı sevdiklerini dile getirir. 'Türkler toprakları bol ve verimli olan yerlerde yaşamayı (...) ağaçların gölgesinde yeşeren yerlerde boş zamanlarını geçirmeyi' tercih ettiklerini yazar (s.255). Yine Meletiy'in günlüğünde Türklerin kahve sevgisine dair yorumlar bulunmaktadır. Meletiy, Türklerin kahveyi Doğu tarzı içtiklerini belirtirken 'şekersiz sütsüz birer fincan içerler, kahvehanelerde ise sürekli kahve gelir, yanında da tütün' diye bir açıklama yapar (s.347).

Kahve ve Doğu misafirperverliğine dair ilginç bir yorum İoann Lukyanov'un yazılarında bulunur. Lukyanov, iki kültürdeki misafir ağırlamasını karşılaştırırken 'İstanbul'da birinin misafirlğe geldiğinde önüne ekmek konma adeti yok. Onlarda siyah su⁴ ikram edildi mi, gitmeni beklerler. Bizde ise, ev sahibi varlıklı olmazsa da, misafirini ekmek tuzla⁵ ağırlar, imkânları olduğu kadar yedirir' diye bir yorum yapar (s.381).

Kirillova, hacıların günlüklerinde 18.yüzyılın 20'li yıllarında Avrupa'da başlayan ve daha geç dönemde Rusya'ya geçen 'Türk tarzı' giyim modasının yaygın olmadığına dikkat çeker. Bunun sebebi ise, çok sınırlı imkânlarla sahip olan hacıların giyim kuşama önem vermemeleridir. Buna rağmen Rusya'daki sıradan insanların giydikleri tek renkli kumaş elbiselerine göre İstanbul'daki rengarenk kalabalığı, Osmanlı topraklara ayak basan hacıların dikkatini çeker. İoann Lukyanov, İstanbul'da 'herkes renkli giyinir, ...ihtişamlı. Moskova tarzı koyun kürkü ya da kaba kumaş kaftanı bulamazsın'(s.391). Hacıların kıyafetle ilgili dikkatini çeken diğer bir husus, farklı din mensuplarının giyiminde kullandıkları renkelerdir. Meletiy, Hristiyanların 'yeşil elbise, sarı çizme ya da pabuç' giymelerinin yasak olduğunu yazar (s.392). İoann Lukyanov, 'İstanbul'da Türkler kırmızı ve yeşil elbise giyerler, Yunanlılara ve Yahudilere ise bunu yasaklamışlar. Yahudiler, siyah ya da vişne rengi elbise giyerler, Yunanlılar da öyle' (s.392).

Kirillina'nın belirttiği gibi giyim kuşam renkleri ile ilgili yasaklar çoğu zaman kâğıtta kalıp azımlıklar tarafından dikkate alınmıyordu. Bu husus da bazı hojdeniyalarda yansıtılmıştır. Lukyanov, Yunanlıların yeşil renkten uzak durup kırmızı renkli kıyafetleri çok sevdiklerini dile

⁴ ÇN: hacılar tarafından kahve 'siyah su' olarak bilinirdi

⁵ ÇN: 'yemek' anlamındaki kalıplaşmış bir deyim

getirir (s.392). Osmanlı topraklarda bir şekilde yerleşmiş 'Moskovalılar'ın kıyafetlerinde bile yeşil renk kullanmaları da ilginç bir noktadır (s.392). İslam dini mensuplarının kıyafetleriyle ilgili de ilginç karşılaştırmalar bulunabilir. İppolit Vişenskiy adlı bir hacı, 'Mısır'daki Türkler iyi giyinirler, kadınları da öyle. Araplar ise, tüm dünyada onlardan daha kötü giyinen millet yok. Zengin Arap çizgili kumaşla sarar kendini, geri kalanlar ise çıplak' diye bir yorum getirir (s.398). Tabi, burada 'çıplak' sözcüğü, hacıların edep ve ahlak kurallarına uymayan kıyafet türü olarak kullanılmaktadır (s.399).

Hojdeniyalardaki Türk imgesinin çoğu zaman dini prizmadan geçerek şekillendiğini tekrar vurgulamak gerekir. Hacılar İslam dünyasına olumsuz bakardı. Kirillina, bu noktada hacıların İslam teolojisinden çoğu zaman bihaber olduklarını, Orta Çağlardan kalan İslam ve müslümanlara karşı önyargılarla beslendiğini dile getirir (s.415). Ayrıca, Kirillina'nın kitabında bu konuda çalışan araştırmacıların ilgisini çekecek I.Petro öncesi dönemde İslam ve özellikler Türkler ile ilgili çarpıtılmış bilgilerin yayılmasında eskiden dominikan rahip olan, sonra Ortodoksuğa geçen Maksim Grek'in aktif bir rol oynadığına dair bilgiler ve yorumlar bulunmaktadır (s.410).

Hacılar için Türkler, Kudüs'teki Hristiyanlığın 'kalbi' olan Kutsal Kabir Kilisesini eline geçiren ve 'Tsargrad'ı (İstanbul) Hristiyanların ellerinde alan 'ötekiler', dini düşmanlardı. Doğal olarak bu bakış açısı hacıların olayları görme perspektifini de etkiledi. Örneğin, hacılar İstanbul'dayken, gördükleri Ramazan ayı orucu ya da beş vakit namaz gibi müslümanların dini zorunluklarını anlamaya çalışmaktan çok uzak olup gördüklerinin tasvirleriyle yetinirler (s.416). Camilerde Hristiyan kiliselerinin süslü ortamına alışık olan hacıların dikkatini çeken sadeliktir (s.421). Hacılar müslümanların abdest alma alışkanlıkları, camilerde sessizliği koruma kurallarını da kaleme alırlar (s.421).

Hojdeniyalarda Türk-İslam imgesi ile ilgili ele alınan vehacıların dilinde 'müslümanlaştırma' anlamına gelen 'Türkleştirme' olarak geçen bir konu da ilgi çekicidir. Kirillina, hacıların çoğu Hristiyanların girmeleri yasak olduğu yerlere gizli de olsa girmekten kaçındığını, bunun sebebinin de zorla 'Türkleştirilme', reddetmeleri halinde ise, öldürülme korkularının olduğunu aktarır (s.457). Ancak Kirillina, incelediği hojdeniyaların hiç birinde bu tür vakalara rastlanılmadığını da vurgular (s.457).

Hacıların dini kimliğinin sınırlandığı bakış açısının, 'ötekiler'e övmek ya da onlara karşı zaman zaman hayranlık duymak için engel oluşturmadığını söylemek gerekir. İgnat'y Denşin, İstanbul'un çok temiz ve polisin titizlikle koruduğu bir şehir olduğunadikkat çekmektedir (s.99). İoann Lukyanov için İstanbul, dolandırıcıların ve hırsızların olmadığı, asayişin titizlikle sağlandığı, 'birileri dövüştü mü, ya da içkili görüldü mü, yakalanıp tutuklanıyor' olarak betimlenen bir şehir (s.99). Lukyanov, İstanbul'u 'Tanrının sözünün hakim olduğu bir şehir' olarak betimleyip adaletli mahkemelerin varlığını vurguluyor. Bu mahkemelerde 'Hristiyan ile soylu Türk arasında ayırım yapmazlar. Hakem adaletsizlik yaparsa ya da rüşvet alırsa derisini soyar, sopaya tutar, mahkeme binasında asarlar' diye bir yorum getiriliyor (s.99).

Hacıların Türkleri övdükleri hususlardan biri kutsal mekânlarda asayişin sağlanmasıdır. Gerek Kudüs'teki gerekse hacıların gözünde diğer önemli şehirlerdeki kiliselerde ve tapınaklarda düzenin olması hacılar tarafından son derece olumlu değerlendiriliyordu. Serapion adlı bir hacı, Paskalya haftası Kutsal Cuma gününde Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesindeki kalabalığı anlatırken, Kudüs sancakbeyinin ve yeniçeri ağasının asayişin sağlanmasını kilise girişinde kurulan çadırdan bizzat denetlediğini vurgular (s.104). Yeniçeriler patriği korumak için

elinden geleni yaparlardı. Serapion, gördüklerini ‘...(patriğin) iki yanını sarıp elindeki kamçılarla birbirini sıkıştırmasınlar ve patriği de sıkıştırmasınlar diye insanları döverek ilerliyorlar; çünkü bu zamanlar kilise kalabalık, herkes yaralanmaya da razı, yeter ki mumu yakabileyim... Türkler olmasaydı kalabalık yüzünden ayın yapılamazdı’ şeklinde değerlendirir (s.104).

Leontiy adlı bir hacı Kudüs’teki kiliseyi koruyan yeniçerilerle ilgili olarak ilginç bir ayrıntı daha veriyor. Oradaki yeniçerilerin Arapçaya ve Yunancaya hakim olmaları yanı sıra ‘kilise rütbe hiyerarşisini o kadar iyi biliyorlar ki onlardan her biri monastır sorumlusu bile olabilirdi’ (s.103). Leontiy de, özellikle Paskalya bayramında bu son derece ‘önemli görevliler’ olmasaydı kilisenin ‘haydutların yuvası’na dönebileceğini dile getirir (s.103).

İoann Lukyanov da kilisedeki düzenin Türklerin sağladıkları yönetim sayesinde korunduğunu vurgular. ‘Patriğin önünde giden Türk, elindeki sopa ile kalabalığı dağıtıyor, diğer mezheplerden gelenleri engelliyor. Moskova’da da ayın yaparken görevliler öne çıkıp yolu temizlerler. Türkler de bu şekilde uygunsuzluğu engelliyor. Bu olmasaydı kilisede herkes birbirine girerdi’(s.105).

İstanbul’a gelen hacıların dikkatinden oradaki siyasi gelişmeler de kaçmazdı. İoann Lukyanov’un kaleme aldığı hojdeniyalarda ‘İstanbul’daki⁶ isyanlar sık sık olur; sebebi de yeniçeriler... (onlar) dikkatli, paşanın ya da komutanların onlara karşı olmalarını gördüler mi, ayaklanırlar. ...Sultan İstanbul’da kalmıyor, Edirne’de daha çok oturuyor. Burada yeniçerler öldürürler diye oturmaktan korkuyor’ diye bir yorum dile getirilmektedir (s.99).

İstanbul’un doğası hacıların ilgisini çeken diğer bir konuydu. İoann Lukyanov, İstanbul’da ‘Rusya’daki ormanlarda bulunmayan’ ‘meyve veren büyük ağaçlar’dan söz eder (s.121). Makariy ve Seliverst adlı hacılar da, İstanbul’da ‘bizim orada olmayan ağaçlar’ın yetiştiğini dile getirir. Topkapı Sarayı ‘...sarayın etrafını saran selvi ağaçları o kadar uzun ki sarayın ucu ancak görünüyor’ biçiminde tasvir ediliyor (s.121).

18.yüzyılın başında İstanbul’da yaygınlaşan ancak Moskova’nın henüz tanışmadığı çiçekçilik modası da hacıların ilgisini çeker. Lukyanov, gördükleri ile ilgili ‘Türkler çiçekleri çok severler... çiçekler özel alanlarda yetiştiriliyor... çiçekler pencerelere de konulur...Türkler küçük çocuklar gibi!’ biçiminde yorum getirir (s.122).

İstanbul’a gelen hacılar, orada bulunan bazı su kaynakları ile ilgili de bilgi veriyorlar. İstanbul’daki eski yerleşim yerinin dışında bulunan ve ‘Ab-I hayat’ ya da ‘Balıklı’ olarak da bilinen su kaynağı ile ilgili ‘kalbinde inançla gelenlerin vücutlarını ve ruhlarını canlandırıyor-du’ diye bir yorum bulunuyor (s.138). Bu kaynaktaki suyun hem müslümanlar hem hristiyanlar tarafından tedavi amaçlı kullanıldığı, İstanbul’da ‘en iyi sulardan biri’ olarak kabul edildiği, Osmanlı Padişahının da bu suyu içtiği vurgulanıyor (s.138).

Hacılar İstanbul’da kaldıkları sürece şehrin ‘dünyevi’ yönlerini de keşfetmeye çalışıyorlardı. 18.yüzyılın başında İstanbul’a gelen İoann Lukyanov, Aslanhane’yi ziyaret etme fırsatı bulur ve iki Rus hacı ile birlikte oraya gidip izlenimlerini kaleme alır. Lukyanov’un ilgisi gergedanın kafası, timsahın derisi ve fil kafası çeker. Ancak hacıların asıl ilgisini çeken aslanı görmek isteyince Lukyanov hayal kırıklığına uğrar. Lukyanov, kafesinde hareket etmeden yatan aslanı

⁶ ÇN: Rus hacıları hojdeniyalarda İstanbul’un, ‘baş şehir, her şehirden üstün olan, çar şehri’ anlamını taşıyan ‘Tsar’grad’ Rusça karşılığını kullanıyorlar.

görünce bakıcısının onu hareket ettirmesini istedi. Türk bakıcısı aslanın yemek sonrası uykusunu bozmak istemediğini söylediğinde hacı, kafesine küçük bir ahşap parça atarak hayvanı uyandırmaya çalıştı. Hacı, kafestekinin gerçek aslan değil de, samanla doldurulmuş bir korkuluk olduğunu anladığında hayal kırıklığına uğradı (s.173). Hacıların Aslanhanede gördükleri tilki ve kurtları ise Lukyanov'a 'bizimki gibi değil, küçük' geldi (s.173).

Hacılar İstanbul'u tasvir ederken sık sık Moskova ile karşılaştırma yaparlar. Bu karşılaştırmalarda da ilginç ayrıntılar çıkar. Lukyanov, İstanbul'u 'Moskova'dan daha küçük, ama evler daha çok', 'Moskova'da (...) boş yer çok... İstanbul'da ise her şey bir yerde, yan yana, sebebi de eski bir şehrin olması, Moskova ise yeni' biçiminde tasvir eder (s.193). Hacıların gözünde Topkapı Sarayı 'Kreml sarayımıza benzer, ancak kulelerimiz daha iyi'; Boğaz'ın sahilindeki evler 'bizimkilere göre daha az süslü... Deniz kenarı olduğu için güzeldir'. Pazar yeri ile ilgili de karşılaştırma yapıyor. 'bizimkilere benzer pazar tezgâhları yok... ama tezgah çok, Moskova'ya göre üç kat... İstanbul her şeyi daha bol olan bir şehir, Moskova'ya göre malların beş katı var' (s.193).

Hacılar Boğaz'daki yoğunluğa da hayretle bakıyorlar. '...orada sayısı bilinmeyen kayıklar var. Türkler karıncalar gibi durmadan oradan şuraya birileri getirip götürüyorlar'(s.195). Hojdeniyaların çoğunda, İstanbul hacıların hayranlıkla baktıkları bir şehir olarak ortaya çıkıyor. '...İstanbul'u altın şehir olarak isimlendirderseniz yanlış olmaz. Binalar hep pahalı, taş ve ahşap... Çatıları ise kiremitle kaplı. Sokakların ve avluların tümü ise taşla döşenmiş, ne kirlenir ne tozlanır. Kir toprak su le birlikte denize karışır, çünkü hep yokuşlu sokaklar var. (...) Binalar denize bakıyor, penceler birbirine bakmaz... Sokaklarda meyve veren ağaçlar ve üzüm salkımları. Bakarsın, cennet yeri!'(s.195).

Kirillina'nın kitabında karşılıklı Türk-Rus imge araştırmaları alanında çalışan araştırmacıların ilgisini çekebilecek daha çok nokta var. Gerek Rusya'da gerekse Türkiye'de bu alandaki boşlukların doldurulması ve kapsamlı araştırmaların yürütülmesiyle birlikte karşılıklı 'öteki'leşmenin sebepleri anlaşılabilir, tarihi Türk-Rus ilişkilere daha güncel bir bakış açısı sağlanabilecektir.

Olena KOZAN
Gazi Üniversitesi

Kitap Tanıtma:

NESİM OVADYA İZRAİL, *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, 584 sayfa.

Osmanlı Ermeni tarihi üzerine Türkiye’de ve yurtdışında yapılan araştırmalar son otuz yıldır artarak sürmektedir. Bu eğilim Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki (BOA) yaklaşık 150 milyon belge ve 366,000 defterden tasnifi bitenlerin tümünün 1989’da açılıp yerli ve yabancı bilim adamlarının kullanımına sunulmasından sonra ayrı bir ivme kazanmıştır. BOA’da değişik fonlarda bulunan Ermeni meselesi hakkındaki malzemenin tasnifi ve katalogları tamamlanmıştır. Ayrıca, Ermeni çetelerinin Doğu Anadolu ve Kafkasya’da yaptıkları katliam ve mezalim BOA’daki belgelerin kitap serileri olarak yayınlanmasıyla uluslararası kamuoyu ve bilim camiasının dikkatine getirilmiştir. Osmanlı arşivlerine 2003 yılından itibaren internetten de ulaşılabilmektedir. Öte yandan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivindeki Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı fonlarında yaklaşık beş buçuk milyon belge mevcut olup bunların arasında Ermeni meselesi ve tehcir uygulaması ile ilgili binlerce evrak vardır. Söz konusu malzeme araştırmacıların istifadesine açıktır.

Nesim Ovadya İzrail’in Kasım 2013’te İletişim Yayınlarından çıkan kitabı *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara* 235 Ermeninin 24 Nisan 1915 ve sonraki günlerde İstanbul’da tutuklanıp Ayaş ve Ankara’ya sevki olayını ele almaktadır. Bu İzrail’in 2011’de yayınladığı *1915 Bir Ölüm Yolculuğu—Krikor Zohrab*’tan sonra ikinci kitabıdır. İki eser birbirini tamamlayıcı niteliktedir.

24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara, önsöz, giriş, iki ana kısım, ek, kaynakça ve dizinden meydana gelmektedir. Sonuç bölümü bulunmamaktadır. Birinci kısım, 24 Nisan 1915’e giden yol, 24 Nisan 1915, Ankara çevresinde toplu katliamlar, 24 Nisan 1915’in ölüm ve kalım bilançosu, İstanbul’dan Ermenilerin tehciri ve 24 Nisan 1915’te İstanbul’da tutuklanan Ermeni aydınlarının isim, meslek, tutuldukları yer ve son durumları; ikinci kısımda, 24 Nisan 1915 ve sonrasında tutuklanıp İstanbul’dan Çankırı ve Ayaş’a götürülen Ermeni aydınları, Ayaş tutuklularının hareketliliği, Ayaş tutukluları, Çankırı tutuklularının hareketliliği ve Çankırı tutukluları başlıklarını taşımaktadır. Ek, “Hayk Tiryakyan’ın Vartkes Serengulyan’a Çankırı’ndan Yazdığı Mektup” olup 29 Mayıs 1915 tarihli. Kitapta metin içine kroki, tablo ve fotoğraflar konmuştur.

Metin düzgün Türkçeye dikkatli ve özenli şekilde kaleme alınmıştır. İfade berrak, üslup akıcıdır. 584 sayfalık kitapta ad, yer ve tarih hataları asgaridir. Tahlilden ziyade tasvire dayanan çalışmada sözü edilen Ermeni ve Türkler hakkında etraflı biyografik bilgiler sağlanması, sıkça tekrara rağmen, yerindedir.

Çalışma esas itibarıyla Raymond Kévorkian, Vahakn Dadrian, Rita Souhajian Kuyumjiyan, Hagop Ochagan, Kevork Bardakjian, Taner Akçam, Fuat Dündar, Sait Çetinoğlu, Serdar Dinçer, Henry Morgenthau, Johannes Lepsius, Yves Ternon, Wolfgang Gust ve Valentina Calzolari gibi Ermeni tezini savunan yazarlar esasa müteallik prensip konularında kaynak gösterilerek hazırlanmıştır. Adı geçenlerin yazdıkları büyük ölçüde Birinci Dünya Savaşı sırasında çıkan propaganda yayınları, Ermeni ve Ermeni yanlılarının hatırat

kitapları ve Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerin arşivlerinden sağlanan süzgeçten geçirilmiş ve tahrif edilmiş belgelere dayanmaktadır. Ayrıca, anılan kişiler çoğu defa iddialarının aksini gösteren belgeleri ve ciddi araştırmaları göz ardı etmekte veya bunları önyargılarını destekleyecek şekilde çarpıtarak yorumlamakta ve sadece Ermeni tarafından kaynaklanan münferit anlatımların genelleştirilmesi gibi bilim dışı yollara başvurmaktadırlar. Bu itibarla tarihi olaylar, belli bir sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde değerlendirilip kendi içinde tutarlılığı olan bir bütün olarak ele alınmak yerine, Ermenilerin işlerine gelen argümanları çekip çıkardıkları bir malumat yığını niyetine kullanılmaktadır.

Osmanlı Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti belgeleri ve diğer Türkçe kaynaklar daha ziyade rutin konularda ve maddi vakıa ayrıntılarında kullanılmıştır. Halbuki Osmanlı tarihi öncelikle Osmanlı kayıtlarında aranmalıdır. İlgili Osmanlı belgelerinin tümünü dikkate almadan faraziyelerle tarih yazmak, belirli bir dönem hakkında hüküm vermek ve tarihi olayları istismar malzemesi yapmak ne tarih biliminin gerektirdiği tarafsızlık ve objektiflikle ne de entelektüel dürüstlikle bağdaşmaz.

Aram Andonian, Grigoris Balakian, Yervant Odian, Teotig (Teodoros Lapçincian), Mikayel Shamtanchian, Arshavir Shiragian ve Kersam Aharonian gibi Ermenilerin hatırat kitaplarına dipnotlarda referans olarak yüzlerce defa yer verilmesine rağmen Osmanlı devlet adamları ve yöneticilerinin anı ve günlüklerine adeta hiç mesabesinde değinilmektedir. İstanbul'daki Ermeni Patriki Zaven Der Yeghiayan'ın anılarına nerdeyse yüz kere atıfta bulunulurken Dahiliye Nazırı Talat Bey'inkiler sadece bir defa kullanılmakta; Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'nın önemli bir kısmı Ermeni meselesine hasredilen anılarından ise hiç yararlanılmamakta ve kaynakçada gösterilmemektedir. Halbuki Cemal Paşa Dahiliye Nezaretinin talimatıyla Diyarbekir'e gönderilen mebuslar Krikor Zohrap ve Vartkes Serengülyan'ın 19 Temmuz 1915'te Urfa yakınlarındaki katlinden sorumlu tutulan Sirozlu Ahmed ve Halil'in Suriye Divan-ı Harbi Örfisinde yargılanıp Şam'da idam edilmelerini sağlayarak adaleti tecelli ettirmiştir. Kullanılan kaynaklar itibarıyla bu kitap kahiren Andonian-Balakian-Yeghiayan üçlüsünün söylenti ve duyum niteliğindeki aktarmalarına dayanmaktadır.

Yazar 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanan Ermenileri "aydın" olarak nitelemektedir. Oysa bu Ermenilerin çoğu Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar örgütlerine mensup kişiler olup faaliyetlerinin kültür ve sanat alanıyla sınırlı kalmadığı ve bizatihi Ermeni ayrılıkçı hareketleriyle uğraşukları, Ermenilere bağımsızlık veya hiç olmazsa siyasi özerklik yönünde taleplerde bulundukları ve bu amaçla yabancı devletlerle açık ve gizli işbirliğine tevessül ettikleri bilinmektedir. 1914 tarihli Osmanlı nüfus sayımına göre İstanbul'da yaşayan yaklaşık 77 bin Ermeni yurttaşın sadece binde üçüne tekabül eden 235 kişi iddia edildiğinin aksine komitacı oldukları ve ülkenin her tarafına yayılan tedhiş ve isyan hareketlerinin arkasında oldukları için Çankırı ve Ayaş'a sevk edilmişlerdir. Dolayısıyla bu kişiler için "cylemci" veya "ihtilalci" sıfatlarının kullanılması daha doğru olacaktır.

İzrail, 1915-1916 Ermeni tehcirinin soykırım fiilini teşkil edip etmediği hususunda görüş bildirmeyip bu konunun tartışmalı olduğunu söylemeyi yeğlemektedir (s. 224). Adı geçen, asıl amaç ve niyetlerini gizleyerek 100 yıl önce yaşanmış bir takım olayları sureta soykırım olarak algılanmasını sağlayacak bir yöntem kullanmaktadır. Ermeni soykırım iddiaları hiçbir şekilde kanıtlanmamış olup halen her zemin ve platformda hararetle tartışılmaya devam edilmektedir. Yazar, öte yandan, soykırım teriminin tanımlanmasını yapmamakta ve bu alanda devletler hukukunun temel mevzuat kaynağı olan 9 Aralık 1948 tarihli Birleşmiş Milletler Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesinin 2. maddesinden söz etmemektedir.

Keza bu maddenin teyidi niteliğindeki 17 Temmuz 1998 tarihli Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsünün 6. maddesine temas etmemektedir.

İzrail'in metin boyunca hiçbir yerde belirtmediği çok önemli diğer bir husus da 1915-1916'da Ermeni kabilelerine tehcir yolunda yapılan saldırıların ve işlenen cinayetlerin İstanbul'daki merkezi hükümetçe tertip edilmeyip bunların eşkiya, mahalli aşiretler ve yolsuz görevlilerin marifeti olduğudur. Bu kabilelerde 25 Nisan 1915 ve sonraki günlerde İstanbul'dan Çankırı ve Ayaş'a gönderilen 235 Ermeni tutuklu arasında bilahare imparatorluğun güney vilayetlerine sevk edilenler de bulunmaktadır. Osmanlı hükümeti kötü muamele, şiddet ve yağma filleri ika edenler hakkında soruşturma ve dava açmıştır. Yargılananların 528'i asker ve polis, 170'i sivil kamu görevlisi, 975'i halktan çete mensubudur. 1916 yılı ortalarına kadar yapılan yargılamalar sonucu 67 kişi idama mahkum olmuştur. 524 kişi hapis cezasına çarptırılmış, 68 kişiye kürek, para, kalebent, pranga ve sürgün cezası verilmiştir. Bu yargılamalar ve tecziyeler Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması konusunda Osmanlı hükümetinin ne denli duyarlı davrandığını ve olaylara hiçbir suretle göz yummak gibi bir tutum içinde olmadığını göstermektedir. Ermenileri kitle halinde imha veya onlara katliam yapma kastı ve niyeti olan bir hükümetin, suç işleyen veya ihmali görülen devlet görevlilerini yargılaması, görevlerinden alması ve idam da dahil ağır cezalara çarptırmasının mümkün olmayacağı aşikardır. Keyfiyet Osmanlı hükümetinin soykırımla suçlanamayacağını en güçlü gösterge ve kanıttır.¹

Maddi vakia yanlışlarının bellibaşlılarını ve düzeltmelerini şöyle sıralamak mümkündür: (1) 24 Nisan 1915'te İstanbul Polis Müdürü olan Bedri Bey 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan kaçmayıp bu kenti terketmiştir (s. 53). Zira adığecen, bu tarihte herhangi bir görevde olmayıp yurtdışına çıkarken hiçbir kişi veya makamdan izin almakla yükümlü değildi. (2) 1 Kasım 1918'de yurtdışına çıkan İttihatçı zevatın sayısı yedi olup aralarında Dr. Rusühi (Diktürk) bulunmamaktadır. Bu yedi kişi bir Alman denizaltısıyla değil torpidosuyla İstanbul'dan hareket etmiştir (s. 53). (3) Lewis Einstein gazeteci olmayıp Amerika Birleşik Devletlerinin İstanbul'daki Büyükelçiliğinde 1906-1909 ve 1915 yıllarında görevli bir diplomattır (ss. 79, 207 ve 212). Nitekim Einstein'ın anı kitaplarından birinin adı *A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition, April-September 1915*'dir. Bu kitap adı gerek dipnotlarda gerek kaynakçada yanlış yazılmıştır. (4) Osmanlı ordusunun Aralık 1914-Ocak 1915'te Sankamış'taki zayıyatı "60 ila 90 bin" olmayıp Moskova ve St. Petersburg'taki askeri arşivlerdeki Rus Genelkurmay raporlarına göre 30 ila 35 bin arasındadır (p. 136). (5) Osmanlı hükümetleri 1908-1918 yıllarında imparatorluktaki unsurları Türkleştirme değil yönetimde merkezileştirme politikası izlemişlerdir (s.136). Gerek bu dönemde gerek önceleri Babıali hiçbir zümrenin dil ve kültürüne müdahale etmemiştir. İstanbul'daki hükümetlerin idari çabaları taşrada yasaların uygulanmasına ve düzenin sağlanmasına yönelik olmuştur.

Titiz fakat yanlış bir çalışmanın ürünü olan *24 Nisan 1915 İstanbul, Çankırı, Ayaş, Ankara* alanında yeni tartışmalar açacaktır. 1915-1916 Ermeni tehcirini araştıranların, bütün eksikliklerine rağmen, bu kitabı da gözönünde tutmaları gerekecektir.

Yücel GÜÇLÜ

¹ Konu ile ilgili ayrıntılar için bakınız Yücel Güçlü, *Armenians and the Allies in Cilicia 1914-1923* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2010), s.83; idem, *The Holocaust and the Armenian Case in Comparative Perspective* (Lanham, Maryland: University Press of America, 2012), ss. 47-48.

Türkçe Özetler

VASILII SOENOV, NIKITA KONSTANTINOV, SYNARU TRIFANOVA, DENIS SOENOV & EVGENIYA KONSTANTINOVA: Dağlık Bölgelerdeki Yüksek Kalelerin Konum ve İnşasının Özel Karakteri: 1. Yüzyılın İlk Yarısında Rus Altaylarındaki Yerleşim Yerleri Üzerine Bir Çalışma

Bu makale, M.S. 1. Yüzyılın ilk yarısında Altay'da tahkim edilen yerleşim yapıları üzerine yürütülen bir araştırmanın sonuçlarını sunmaktadır. Buna göre, ilgili dönemdeki yerleşim, bölgenin kuzey kesiminde yoğunlaşmıştır. Toplamda yedi adet tahkim edilmiş yerleşim yapısı mevcuttur. Bu çalışmada, söz konusu yapıların topografik konumları ve bu konumlara dair açılar tanımlanmaktadır. İki mevkide, tahkimatın parçası olarak sınırlı ölçüde hafriyat yapılmıştır. Bunların ikisinde de iki sıra sur; ve kil, toprak, odun ve çamur kalıpları ile inşa edilen derin kuyulu hendeklerin varlığı belirlenmiştir. Bu tahkimatlar, yapılaşlarında geleneksel inşa yöntemlerinin kullanıldığını gösteren ortak karakteristik özellikler taşımaktadır. Bir alandaki kuyu hafriyatı, koyun gömme ritüelini yansıtmaktadır. Diğer yerleşim alanları, gözlem çukuru araçlarıyla incelenmiştir. Tüm yerleşim alanlarında, çanak çömlek parçalarıyla birlikte hayvan kemiklerine ve kemik dokularına rastlanmıştır. Toplam kanıtlar göstermektedir ki, bu tahkimatların –hepsi olmasa bile– büyük çoğunluğu kısa bir süre içinde ve askeri-politik durum gözetilerek yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altay, Arkeoloji, Tahkimat, Yüksek Kale, M. S 1. Yüzyıl, Dağlar

SEDA ŞİMŞEK TOLACI, Ş.GÜLİN BEYHAN, MİNE TANAÇ ZEREN: Osmanlı Çarşılarına Bir Örnek: Burdur Ulu Cami ve Çevresi (Yukarı Pazar)

Dünyada farklı zamanlarda yaşanan, sanayileşme, şehirleşme ve modernleşme süreçleri, fiziksel çevre ve çevre değerlerini belirli ölçülerde değişikliğe uğratmıştır. Özellikle, 1950 yılından sonraki süreçte uygulanan kentleşme politikaları sonucunda, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan kültürel mirasın korunması için, özel bölgeler, korunması öncelikli alanlar ve yapılar tespit edilmiştir. Burdur Kentinde inşa edildiği dönem ve konum itibarıyla, günümüz yerleşim alanının başlangıç noktası olarak kabul edilebilecek “Tarihi Ticari Merkez” bu alanlardan bir tanesidir.

Çalışmada, Osmanlı kent kültüründeki çarşı mekansal özelliklerini taşıyan, alanın gelecek nesillere aktarılmasının ön koşulu olan korumanın en iyi şekliyle gerçekleştirilebilmesi için, yapıların özgün durumlarına dair bilgilerin aktarılması hedeflenmektedir. Koruma ve onarım sürecinde doğru müdahalelerin gerçekleştirilebilmesini sağlayacak bu bilgiler içerisinde, çarşının süreç içerisindeki gelişimi, konumu,

dükkanların yerleşimi, plan tipleri, cephe elemanları ve bezeme unsurları yer almaktadır.

Çalışmada yöntem olarak, arşive dayalı araştırma, yerinde gözlem ve uygulamaya yönelik alan çalışması kullanılmıştır. Arşiv çalışmasında, alanın tarihsel sürecine ilişkin bilgiler elde edilmiş, fiziksel ve sosyo-kültürel dönüşümleri belirlenmiştir. Alan çalışmasında, her yapı için yapı bilgi fişleri hazırlanmış, rölöve tekniği ile yapıların plan krokileri çıkarılmış, yapılar fotoğraflama yöntemi ile belgelenmiş, gerçekleştirilen birtakım onarım çalışmaları yerinde gözlemlenerek takip edilmiş ve ulaşılabilen en eski tarihli yapıların kullanıcıları ile kişisel görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Burdur, Osmanlı Kent Çarşısı, Kültürel Miras

ERMAN ŞAN: Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)

Ortaçağ İslâm kaynaklarında Tuna Bulgar Hanlığı'na dair etraflıca denilebilecek malumat bulunmaktadır. Bununla birlikte bir taraftan kronolojik belirsizlikler diğer taraftan da Müslüman müelliflerin onlar için kullanmış olduğu etnonimlerin çokluğu modern araştırmacıların bu malumattan istifade etmelerine engel teşkil etmiştir. Tüm etnonimler Tuna Bulgar Hanlığı'nın belirli dönemlerine dair haberlerde kullanılmışlardır. Bu etnonimleri kronolojik bir tasnifle vermek gerekirse, ilk etnonim بُرجَان (Burgân, VIII. yüzyıl başlarından IX. yüzyıl ortalarına kadar)'dır. İkinci etnonim بُرْغَر (Burgar, IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden X. yüzyıl başlarına kadar)'dır. Üçüncü etnonim بلغَر ve varyantı بلغَرى (Bulgar ve Bulgari, X. yüzyıl başları ile üçüncü çeyreğinin sonları)'dır. Dördüncü etnonim بلغار الداخل ve varyantı بلغار اندرونی (Bulgârü'd-dâhil ve Bulgâr-ı Enderünî, X. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyrekleri)'dir. Son etnonim ise بلغار (Bulgâr, X. yüzyılın başlarından son çeyreğine kadar)'dır.

Anahtar Kelimeler: Tuna Bulgar Hanlığı, Bizans İmparatorluğu, Ortaçağ İslâm Kaynakları, Güneydoğu Avrupa, VIII.-X. Yüzyıllar.

HASAN BASRİ KARADENİZ: Karaman Sürgünleri (1467-1474)

Osmanlılar ile Karamanlılar arasında Selçuklulardan boşalan Anadolu tahtı için XIV. asrın ortasında XV. yüzyılın sonlarına kadar kesintisiz devam eden çetin bir mücadele gerçekleşti. Doğuda büyük hedefleri olan Osmanlılar 1467'de bu beyliği ilhak sürecinde büyük bir direnişle karşılaşınca, gerektiğinde siyasi, stratejik, asayiş ve iskân amaçlı olarak kullandığı sürgün yöntemini bu yörede de uyguladı. 1467-1474 yılları arasında dört farklı tarihte, Konya, Lârende, Ereğli ve Aksaray'dan içlerinde Hristiyan Karamanlılar ve Ermeniler de olmak üzere binlerce ailenin önemli bir kısmı yeniden imar ve iskân edilen İstanbul'a gönderildi. Geri kalan sürgünler ise Trakya'da Havsa ve Edirne, Yunanistan'da Selanik ve Tesalya yöresi,

Arnavutluk, Sırbistan ve Bosna'da iskân edildi. Osmanlılar sürgünleri yaparken bölgeyi tahrip etti. Fakat Cem Sultan Karaman valiliği esnasında özellikle Lârende'yi yeniden imar etti ve bölge halkının sevgisini kazandı.

Anahtar Kelimeler: Sürgün, Osmanlılar, Karamanoğulları, İstanbul, Rumeli.

NICOLAS VATIN: *Manisa'da Sancakbeyi Olan Şehzadeler Hakkında Notlar*

Altısı Manisa'da sancakbeyi olan sekiz şehzadenin tuğralı fermanlarının Patmos'daki Ayos Teologos Manastırında bulunması, Osmanlı şehzadelerinin statüsü hakkında düşünmek için bir fırsattır. Sayın Feridun Emecen'in yazmış olduğu gibi, bir şehzadenin kudretinin, Sultanın kontrolünden dolayı çok sınırlı olduğu anlaşılır. Eğer şehzade çocuksa, bu hal daha da açıktır. Lakin sancağında bulunan bir şehzade, öbür sancakbeyleri gibi bir sancakbey miydi? Herşeyden önce, pâyitahttaki dergah-ı âliye benzeyen küçük dergahı ve küçük bir sultan gibi teşrifâtı vardı; tuğralı olan fermanları « emr-i şerif » diye sadrolunurdu. Yani şehzadelerin özel bir durumu vardı. Kudretleri sembolik ise de, sembollerin unutulmayacak bir kuvveti vardır. Hem de bu şehzadelerin buyurdıkları emirler incelenirken, nüfuzlarının kendi sancaklarının dışarısında da hissedildiğini görüyoruz. Reayalar, şehzadelere başvurmayı tercih ederlerdi. Onlara göre bir şehzadenin fermanı, Sultanın tuğralı bir hükm-i şerifi gibi değerli değil ise de, başka bir sancakbeyinin emirinden daha çok nüfuzlu idi.

Makalenin Ek kısmında Manisa'da sancakbeyi iken Şehzade Murad bin Selim'in buyurduğu Ağustos ve Temmuz 1567 tarihli iki fermanına yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu (XVI yy.), Osmanlı şehzadeleri, Manisa, Sultan Alemşah bin Sultan Bayezid II, Sultan Korkud b. Sultan Bayezid II, Sultan Mustafa b. Süleyman Kanuni, Sultan Murad b. Selim II, Osmanlı şehzadelerinin fermanları, Patmos manastırının arşivleri

ALİ EFDAL ÖZKUL: *18. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ta Meydana Gelen Boşanma Olayları*

Osmanlı Devleti idaresinde Kıbrıs adasında aile hayatı ile ilgili kaynaklarda birçok bilgi bulunmaktadır. Kıbrıs gibi iki toplumlu (Müslüman-gayrimüslim) bölgelerde aile hayatı çeşitlilik göstermektedir. Kıbrıs'ta İslam hukukunun izin verdiği şekliyle, iki toplumlu evlilikler az da olsa bulunmaktadır. Osmanlı döneminde Kıbrıs adasında evlenme kayıtları sicillerde pek fazla olmamasına karşın boşanma ile ilgili hükümler sicillerde yer almaktadır. 18. yüzyılda adada 3 şekil boşanma (*talak*, *muhâla'a* ve *tefrik*) görülmesine karşın bunlar arasında *muhâla'a* (anlaşılabilir boşanma) şeklindeki boşanma türü söz konusu yüzyılın ilk yarısında diğer boşanma çeşitlerine göre çok

daha fazla tercih edilmektedir. Bazı *muhâla'a* türü boşanmalarda kadınların erkekleri boşanmaya razı edebilmek için onlara *bedel-i hul'* adı altında çeşitli bedeller verdikleri belgelerden öğrenilmektedir.

Şer'i Mahkeme'ye yansıyan boşanma davalarında boşanma için gösterilen sebep genellikle şiddetli geçimsizliktir. Boşanma davalarının bir kısmının mahkemeye yansımalarının nedeni olarak da çiftler arasındaki *mehr-i müeccel* anlaşmazlığı olduğu görülmektedir. Boşanmalardan sonra çocukların genellikle anneye bırakıldığı ve babanın çocuklarına miktarı mahkeme tarafından belirlenen *nafaka ve kisve baha* verdiği hükümlerden anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Lefkoşa sicillerinden anlaşıldığı üzere Kıbrıs adasında 18. yüzyıl-da görülen boşanma ile ilgili bilgiler diğer dönemlere nazaran oldukça fazladır. Bu belgelerin bir kısmının da adalı gayrimüslim çiftlere ait olduğu görülmektedir. Söz konusu döneme ait kayıtlar Kıbrıs aile hayatı ile ilgili çok önemli bilgiler vermektedirler.

Anahtar Kelimeler: *muhâla'a*, talak, tefrik, *bedel-i hul'*, *mehr-i müeccel*, Kıbrıs, Şer'i Sicil

SELDA GÜNER: Cezzâr Ahmed Paşa (Ö. 1804) Hakkında Bir Tahrîr Münasebetiyle Suriye'de İktidar Oyunları

Bu çalışmanın amacı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde E 4029 numara ile kayıtlı bulunan tahrirden hareketle CezzârAhmed Paşa'nın Sayda vâililiği dönemindeki icraatlarını irdelemektir. Tahririn kim tarafından ve ne zaman yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahrîr yazarının Dersaadet tarafından görevlendirildiği açıktır. Bu durumda mezkûr tahrîr, jurnal'a tekabül etmektedir. Journaller genellikle menfi karakter taşımakla birlikte, bu kez tahrîr/jurnal yazarının Cezzar Ahmet Paşa hakkında hayırhah bir rapor kaleme aldığı gözükmemektedir. Bu lehte beyan iki ihtimali akla getirmektedir: Tahrîr müellifi, ya Cezzar'ın Sayda vâililiği sırasındaki icraatlarının devlet-i aliyenin hayrına olduğuna gerçekten inanmıştır, ya da Cezzar tarafından elde edilmiştir.

Her halukarda belge, diğer yandan CezzârAhmed Paşa'nın idaresinde Sayda Eyâlet'inin sosyal yapısına, idarî ve askerî teşkilatının nasıl işlediğine dair ayrıntılı bilgiler sunmasıyla da değerlidir. Ancak tikel ve konjonktürel bir belgenin analizi, daha geniş ve kuşatıcı bir tarihi çerçevenin içinden mümkün olacağından, Cezzar'ın hâkim bir politik figür olarak ortaya çıkmasıyla neticelenen Mısır-Suriye merkezli iktidar ilişkilerinin anlatımı zorunlu olmaktadır. Ayrıca Mısır-Suriye havaisi İmparatorluk merkezî için de tereddüt ve suallerin yoğunlaştığı bir coğrafyadır ve Cezzâr Paşa hakkında böyle bir raporun yazılmasının gerisindeki saik de bu olmuştur. Dolayısıyla 18. Yüzyılda Mısır ve Suriye hatunda yaşanan hadiseler, merkez-periferi

ilişkileri, bu ilişkileri etkileyen patronaj şebekesi ve Arap sosyolojisi dahilinde analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cezzâr Ahmed Paşa, Akka, Sayda, Dürzî, Takrir

ERDOĞAN KELEŞ: *Avrupa Tüccarlarının Hukukî ve Ticarî Durumlarına Dair Bazı Tespitler (1835-1868)*

Osmanlı Devleti'nde ticarî faaliyetler eskiden beri gayrimüslimlerin tekelinde kalmış ve yabancı dil bilmeleri sayesinde ticarete hep söz sahibi olmuşlardır. Buna karşılık sermaye birikimi olmayan ve dil bilmeyen müslüman tüccar ise dış ticarete etkin olamamıştır. Özellikle kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara Osmanlı ülkesinde ticaret yapma izni verilmiş olmasına rağmen, bu tüccarlar da bazı engellerle karşılaşmışlardır. Bu engellerin en başta geleni ise yabancı tüccarların yerel Osmanlı dillerini ve ticarî usullerini bilmemeleriydi. Bunun sonucu olarak yabancı tüccarlar genellikle Rumlardan oluşan araçlara bağımlı hale gelmişlerdi. Bu durum zaman içerisinde Osmanlı ticarî hayatında yabancı tüccarların yanında berathlı tüccar sınıfının ortaya çıkmasına neden oldu. III. Selim tahta çıktıktan sonra yabancı ve berathlı tüccar sınıfının tekelini kırmak ve yerli tüccar sınıfı yaratmak için gayrimüslim Osmanlı tebaasından Avrupa Tüccarı sınıfını teşkil etti. Bu sayede 19. yüzyılın ortalarına kadar ticaret usullerini ve yabancı dil bilen gayrimüslim tebaanın gayretleri sayesinde yabancı tüccarların ticaret alanındaki tekellerinin kırıldığı görüldü. Ancak, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması sonrası bu etkinliklerini tekrar kaybettiler. Biz bu çalışmamızda 19. yüzyıl ortalarında Avrupa Tüccarı sınıfının sahip olduğu hak ve imtiyazları ile ticarî faaliyetleri sırasında karşılaştıkları sorunların neler olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Avrupa Tüccarı, ticaret, imtiyaz, tekel.

HACER TOPAKTAŞ: *Polonezköy (Adampol) (1842-1922) - Kuruluş, Tabiyet Meselesi, İmar Faaliyetleri ve Sosyal Hayat-*

Polonezköy (Adampol) günümüzde Beykoz'un güzide mekânlarındandır. Bu makale buraya adını veren Lehlerin geçmişine dair bazı ilginç noktaları içermekte ve Polonezköy tarihiyle ilgili bilinmeyen bazı mevzuları gün yüzüne çıkarmayı ve dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'ne sığınan Leh mültecilerin göç sonrası yaşamları ve karşılaştıkları sorunlar, merkezî idare ile yaşanan problemler, uluslararası hadiselerden ne derece etkilendikleri Polonezköy tarihinden kesitler olarak sunulmuştur. Ayrıca ZofiaRyży Haura Evi'nden gelip geçen misafirlere dair bazı notlar da köyün tarihini zenginleşmesi açısından çalışmaya dahil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Polonezköy, Adampol, Polonya, Osmanlı Devleti, Leh Göçmenler, ZofiaRyży, İstanbul, Beykoz

FATİH DEMİREL: *Dârümuallimîn-i Âliyede Fenn-i Terbiyedersi ve Bir Öğrenci İşyanı*

II. Meşrutiyet Dönemi, sosyal, ekonomik, siyasi, askeri vb. açılardan oldukça farklı ve hareketli bir dönemdir. Dönemde, diğer pek çok alanda olduğu gibi eğitim alanında da reform girişimlerinde bulunulmuştur. Sultan II. Mahmud tarafından kurulan ilk sivil modern eğitim kurumlarının akabinde, o okullara öğretmen yetiştirmek için dârümuallimînler açılmıştır. 1848 yılında ilk dârümuallimîn örneğinin açılmasıyla birlikte pedagoji alanındaki tecrübe de gelişmeye başlamıştır. 1900'li yılların başları, öğretmen yetiştirme ve pedagoji alanında önemli gelişmelere sahne olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'nde bu alandaki çalışmalar dikkate değer bir ilerleme kaydetmiştir. Dönemde, dârümuallimînlerdeki yapısal reformlarla birlikte müfredat yönünden de önemli değişiklikler ve gelişmeler gerçekleştirilmiştir.

Dârümuallimîn müfredatında *Usûl-i Tedris* (Öğretim Yöntemleri) olarak yer alan ders II. Meşrutiyet'ten sonra *Fenn-i Terbiye* (Eğitim Bilimleri) olarak müfredattaki yerini almıştır. Dârümuallimîn müfredatındaki bu değişim çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir. Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi'nde, eğitim kurumlarındaki disiplin vakaları, önceki dönemlerden farklı özelliklere sahiptir.

Bu çalışmada dârümuallimîn müfredatlarında *Usûl-i Tedris* ve *Fenn-i Terbiye* derslerinin yeri, II. Meşrutiyet Dönemi'nde *Fenn-i Terbiye* dersinin uygulanışı, öğretmen adaylarının, meslek ve eğitim bilimleri algısı, idare, öğretmen, öğrenci ilişkileri, idarenin disiplin vakalarındaki tutumu, disiplin vakalarındaki değişim ele alınmıştır. Dârümuallimîn öğretmen ve öğrencilerinin, öğrenme ve öğretme sanatının önemini anlamış olmaları, öğrencilerin *usûl-i tedris* konusundaki eksiklikleri, idarenin, bir disiplin vakasında öğretmen yanlısı tutumu, öğrencilerin top yekûn ders protestosu, cüretkârlıkları, okuldan atılmaları ve sonrasında affedilerek okula yeniden kabulleri oldukça dikkat çekicidir.

Anahtar Kelimeler: Dârümuallimîn, fenn-i terbiye, usûl-i tedris, disiplin, öğretmen yetiştirme, II. Meşrutiyet.

PIOTR NYKIEL: *Osmanlı 15. Kolordusu Doğu Galiçya Cephesinde (1916-1917)*

Makalenin ilk bölümünde, Osmanlı Ordusu 15. Kolordusunun Doğu Galiçya Cephesine sevk kararının ne gibi koşullarda alındığı ile yol hazırlıkları ve yolculuğa dair temel bilgiler verilmektedir. Takip eden kısımlarda, kolordunun katıldığı çatışmalar ayrıntılı olarak anlatılır. Bu bölümde çatışmaların daha ilk haftalarında Osmanlı birlikleri çok ağır kayıplar verdiği ve bu durumdan tamamen 15. Kolordu ilk komutanı Alb. Yakup Şevki sorumlu olduğu açıklanmaktadır. Osmanlıların Avrupa'nın bu cephesindeki bir yıllık kalışımı değerlendiren yazar, bu olayın hem o zaman

yaşamış hem de çağdaş Polonyalıların Ukraynalı kâhin Wernyhora'nın 18. yüzyılda söylediği sözlerin gerçekleşmesinin bir sembolü olarak algılandığına dikkat çeker (ki bu sözler göre *Türk atının Vistül nehrinden sulandığı zaman Polonya yeniden dirilecekti*). Ayrıca yazıda, Krakow Yagiellon Üniversitesi Türkoloji Bölümünün 1919 yılında kurulmasına dair bazı bilgiler verilerek bunun da Krakovlu şarkiyat uzmanı Prof. Tadeusz Kowalski'nin yaralı Osmanlı askerleriyle görüşmesinin neticesi olduğunu ifade edilmektedir. Makalenin son kısmında Krakow'da medfun 15. Kolordu şehitlerinin mezarlarına dair bazı bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Harbi, Osmanlı 15. Kolordu, Doğu Galiciya, Yakup Şevki (Subaşı), Cevat (Çobanlı), Wernyhora, Tadeusz Kowalski, Yagiellon Üniversitesi, Krakow

ADNAN SOFUOĞLU, SEYFİ YILDIRIM: 1921 Londra Konferansı'nda Türk Diplomasi: Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın Sözü Türkiye Büyük Millet Meclisi Temsilcilerine Bırakması Meselesi

1921 tarihli Londra Konferansı Sevr Antlaşması'nda yapılacak bazı kısmi değişiklikleri görüşmek ve Antlaşmayı taraflara kabul ettirip uygulamak amacıyla toplanmaktaydı. Türkiye Konferansa Ankara hükümeti İstanbul heyetine dâhil olduğu tek bir heyet olarak davet edilmekteydi. Ancak Ankara hükümeti uyguladığı diplomatik girişimlerin neticesinde müstakil bir heyet olarak Konferansa katılmayı başardı. Konferans görüşmelerinde Sadrazam A. Tevfik Paşa'nın sözü Ankara heyetine bırakması hususu çeşitli kaynaklarda oldukça farklı şekillerde zikredilmekte ve gerçeğinden oldukça farklı bir şekilde algılanmaktadır. Bu husus ilgili literatür ve çeşitli arşiv belgeleri kapsamında incelendiğinde A. Tevfik Paşa'nın ve Osmanlı heyetinin diğer üyelerinin Konferans müzakerelerinde "sözün tamamen Ankara Hükümetine bırakılması" olarak algılanan tavrının ancak kendilerini ifade ettikten sonra "sözün Ankara hükümetinin delegelerine devredilmesi" şeklinde Türk tarafının ortaya koyduğu ortak bir diplomatik tavır olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim konferans boyunca Türk tarafından katılan her iki heyet temsilcileri de söz almışlardır. Oturumlarda birbirini ardınca söz almışlar ve söylemleri birbirlerini tamamlar nitelikte olmuştur. Konferansta bu şekildeki ortak bir tutum ise İtilaf Devletleri arasındaki ihtilafları arttırarak, Milli Mücadele lehinde önemli gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet A. Tevfik Paşa, Müdâfa'a-nâme, Bekir Sami Bey, Misak-ı Milli, 1921 Londra Konferansı.

Abstracts

VASILII SOENOV, NIKITA KONSTANTINOV, SYNARU TRIFANOVA, DENIS SOENOV & EVGENIYA KONSTANTINOVA: *Specific Character of Localization and Construction of Hill Forts in Mountainous Areas: A Study of Sites of the First Half of the 1st Millennium AD in the Russian Altai*

This paper presents the results of a study of fortified settlements of the first half of the 1st millennium AD in Altai. It established that all the settlements of this period are located in the northern part of the region. In total there are seven fortified settlements. The article describes their topographical location and aspects of their location. At two of the sites limited excavations were made of part of the fortifications. At both of these the work established the existence of two rows of ramparts and ditches associated with deeper shafts constructed using clay, earth and wood, and a clay matrix. The fortifications share characteristics indicating that local building traditions were followed in their construction. At one site the excavation of a shaft revealed the ritual burial of a sheep. The other settlements were examined by means of test pits. Sherds of pottery were found at all the settlements, along with fragments of animal bones and bone artifacts. The cumulative evidence suggests that most if not all of these fortifications were built in a short period of time in a tense military and political situation.

Key Words: Altai, archaeology, fortification, hill forts, 1st millennium AD, mountains.

SEDA ŞİMŞEK TOLACI, Ş.GÜLİN BEYHAN, MİNE TANAÇ ZEREN: *An Example for the Ottoman Bazaars: Great Mosque of Burdur and Its Surroundings (Upper Bazaar)*

Physical environment and environmental values, to a certain extent, have been changed by industrialization, urbanization and modernization processes, which were experienced in different periods. Especially, as a result of urbanization policies implemented after 1950, special areas, the areas and buildings of first protection priority were identified in order to protect cultural heritage facing the threat of extinction. Considering its period of construction and location in Burdur, "The Historical Trade Centre" is one of these areas which can be regarded as the starting point of the current settlement area.

In the study, it has been aimed to convey information about the buildings' current authentic structure, which have the typical bazaar features of the Ottoman urban culture, in order to protect them as in the best way, which is a prerequisite. This knowledge, which is to provide the structure with the right protection and res-

toration interventions, includes the development of the bazaar within time, its location, settlement of stores, plan types, facade elements and ornamental works.

Archival research and fieldwork based on on-site observation and implementation were used as the method of the study. In the archival research, the information about the area's historical process and its physical and socio-cultural transformations was gathered. In the fieldwork, informative sheets about each structure were prepared; their plans were sketched out with the help of measured drawing, their photos were taken and documented, the restoration work which had done before was traced back and the owners and users of the oldest structures were interviewed. The study underlines the importance of protecting historical and cultural heritage by sampling the Historical Trade Centre in Burdur- a good example of the Ottoman city bazaars- as it is an attraction centre in the city, and it contributes to the economy and tourism of the city and has significant aspects socially, physically and culturally.

Key Words: Burdur, Ottoman City Bazaar, Cultural Heritage

ERMAN ŞAN: *The Danubian Bulgar Ethnonyms in the Medieval Islamic Written Sources (A Chronological Review)*

The medieval Islamic written sources have detailed information on the Danubian Bulgar Khanate. On the other hand, both the chronological uncertainties and the multiplicity of the ethnonyms having assigned by the Muslim authors regarding that state, have prevented modern researchers from taking advantage of these sources. All of these ethnonyms were used for a specific period of the Danubian Bulgar Khanate. If these ethnonyms necessarily should be given in a chronological order, the first ethnonym is بُرجَان (*Burđjān*: from the beginnings of the 8th century until the middle of the 9th century). The second ethnonym is بُرْغَر (*Burghar*, from the second quarter of the 9th century until the beginnings of the 10th century). The third ethnonyms are بلغَر and variant of this بلغَرى (*Bulghar* ve *Bulgharī*, the beginnings of the 10th century and the ends of the third quarter of the same century). The fourth ethnonyms are بلغار الداخل and variant of this بلغار اندرونى (*Bulghāru'd-dāhil* ve *Bulghār-ı Enderūnī*, the second and third quarters of the 10th century). And the last ethnonym is بلغار (*Bulkār*, from the beginnings 10th century until the third quarter of the same century).

Key Words: The Danubian Bulgar Khanate, The Byzantine Empire, The Medieval Islamic Written Sources, The Southeastern Europe, A.D. 8th-10th Centuries.

HASAN BASRİ KARADENİZ: *Karaman Exiles (1467-1474)*

A continuous struggle took place between Ottoman and Karamanids starting from the 14th mid-century up to the end of 15th century for the throne of Anatolia

which was inherited from the Seljuks. Ottomans who have great aims in the use of the method of *sürgün*, which they use when it is necessary for political, strategic purposes and the issues related to public order and settlement, in that region as they faced with a great resistance in 1467 in the annexation process of that principality. Between the years 1467-1474, in four different times, from Konya Ereğli, Larende and Aksaray an important part of thousands of families among which there were Christian Karamanid and Armenians, were sent to İstanbul which was reconstructed and resettled. The other families who have been exiled were settled to Havsa and Edirne in Rumeli and Thrace, to Thessaloniki and Thessaly in Greece and to Albania, Serbia and Bosnia. Ottomans destroyed their region during the exiles but during his Karaman governorship Cem Sultan reconstructed especially Larende thus endeared himself in their region.

Key Words: Exile, Ottomans, Karamanids, İstanbul, Rumeli.

NICOLAS VATIN: *Quelques Remarques à Propos Des Princes Gouverneurs en Poste à Manisa*

La présence dans les archives du Monastère de Saint-Jean à Patmos de huit firmans de princes ottomans portant leur *tuğra*, dont six émis par un *şehzade* en poste à Manisa, fournit l'occasion de revenir sur la question de leur statut. Ainsi que l'a souligné Feridun Emecen, leur pouvoir était contrôlé de près par le sultan régnant et particulièrement limité quand ils étaient mineurs. Peut-on pourtant voir en eux des *sancakbeyi* comme les autres ? On rappellera d'abord que leur qualité de sultan potentiel - marquée par la cour qui les entouraient dans un cérémonial reproduisant celui de la capitale, mais aussi par le fait qu'ils émettaient de véritables firmans portant leur *tuğra* - leur donnait une aura particulière. On peut considérer qu'ils n'en tiraient qu'un pouvoir symbolique. Mais il ne faut pas sous-estimer le poids des symboles. L'étude des actes émis par les princes montre que leur influence débordait largement les limites de leurs *sancak*. Du reste on constate que les sujets ottomans se tournaient à l'occasion vers eux de préférence, considérant à l'évidence qu'un firman de prince, s'il n'avait assurément pas la valeur d'un ordre portant la *tuğra* du sultan lui-même, aurait un poids, une influence sans commune mesure avec un acte émis par un autre gouverneur de province.

On a donné en annexe la publication de deux firmans inédits émis par le futur Murad III alors qu'il était en poste à Manisa en août 1566 et juillet 1567.

Key Words: Ottoman Empire (16th century), Ottoman princes, Manisa, Alemşah son of Bayezid II, Korkud son of Bayezid II, Mustafa son of Süleyman the Magnificent, Murad son of Selim II, firmans of Ottoman princes, archives of Patmos monastery

ALİ EFDAL ÖZKUL: *The Divorce Instances in Cyprus under the Ottoman Rule during the 18th Century*

There are several sources that provide information about family life in Cyprus during the Ottoman period. In bi-communal (Muslim & non-Muslim) countries like Cyprus, family life displays variations. Despite taking place rarely, there had been bi-communal marriages allowed under Muslim law at the time. Although there are not many marriages being recorded in the Ottoman registers, there are records of divorces. During the 18th century, there were three types of divorces (*talak*, *muhala* and *tefrik*), *muhala* (negotiated divorce) being the most popular one during the first half of the century. In certain negotiated divorces, it was common knowledge recorded in the registers that women had compensated men under *bedel-i hul'* (khul) to persuade them to get a divorce.

Irretrievable breakdown of marriage was the main reason for divorce in court. One of the reasons why some of the divorces became court cases was because of *mehr-i müeccel* disagreement. When the divorce was finalised, mothers would generally take the children and fathers had to pay *nafaka* and *kisve baha* to help support the children.

When Nicosia registers are analysed, it is possible to say that there is more information on the cases of divorce recorded during the 18th century when compared to other periods; some of which took place between non-Muslim couples. Such registers provide a great deal of important information to do with Cypriot family life at the time.

Key Words: Divorce, muhala, talak, tefrik, bedel-i hul', Şer'i Sicil Cyprus

SELDA GÜNER: *The Occasion of a Report on Cezzâr Ahmad Pasha (D. 1804) Power Games in Syria*

The purpose of this study, to investigate the actions of Ahmed Pasha el-Cezzâr during his governorship in Sidon according to a report in the Topkapı Palace Museum Archives registered with the number E 4029. However, the report was written is not exactly known when and by whom, it is clear that the author assigned by Dersaadet. In this case the *takrir* corresponds to *Jurnal*. Although *jurnall* has generally negative character, it is seems that this time the author of the *takrir/jurnal* wrote kindly about Ahmad Paşa el-Cezzâr. This favourable declaration brings to mind two possibility: Either the author really believed activities of Cezzâr during his governorship of Sidon was for the benefit of Devlet-i Aliyye or obtained (bought him off) by Pasha.

In any case the document, on the other hand, is valuable in that it provides detailed information about how it works administrative and military organization and

the social structure of the state of Sidon during Pasha's rule. But in order to analyze of a particular and conjunctural document would be able to in a more extensive and comprehensive historical frame, it is necessary for expression of power relations based on Egypt and Syria, Cezzâr Ahmad Paşa, resulting in the emergence of a dominant political figure. In addition, Egypt and Syria regions were an area concentrated in the questions and doubts for the center of Empire too and that was the motive behind such a report about Ahmad Pasha el-Cezzâr. Thus, the events in Egypt and Syria line in the 18th Century will be examined within the center-periphery relations, patronage networks affecting these relations and Arab sociology.

Key Words: Ahmad Pasha el- Cezzâr, Acre, Sidon, Druse, Takrir

ERDOĞAN KELEŞ: *Some Evaluations about the Legal and Commercial State of European Traders (1835-1868)*

Since old times, the commercial activities of the Ottoman State were under the domination of foreign traders and as they knew foreign language, they had always a say in commercial activities. On the other hand, Muslims not having a capital accumulation and not knowing foreign languages were not able to be dominant in the foreign trade. Though foreign traders were granted rights to conduct commercial activities within the Ottoman State with the capitulations, they were confronted with some obstacles. Among these, the most important one was foreign traders' not knowing local Ottoman languages and methods of conducting commercial activities. As a result, foreign traders became dependent on intermediaries mostly Greeks of Turkish nationality. This resulted with the dominance of another class together with foreign traders in the Ottoman commercial life. After III Selim came to the throne, he created the class of European Traders from Ottoman citizens in order to break the monopoly of the class of foreign traders and their associates. In this way, till the mid-19th century, the dominance of foreign traders were weakened with the efforts of non-Muslim Ottoman citizens knowing the methods of conducting commercial activities and foreign languages. Yet, following Ottoman-English commercial treaty in 1838, the foreign traders started to gain their power again. In the present study, we aim to reveal what rights and privileges the European traders had in the mid-19th century and what obstacles they faced while conducting their commercial activities.

Key Words: Ottoman, European Trader, commerce, privilege, monopoly.

HACER TOPAKTAŞ: *Polonezköy (Adampol) (1842-1922) -Foundation, Nationality Issue, Public Works and Social Life-*

Today Polonezkoy (Adampol) is one of the most distinguished places of Beykoz. This article includes some interesting points on history of Polonezkoy and Poles who

gave its name to Polonezkoy, and it aims to draw attention to and uncover some unknown matters of Polonezkoy's history. Lives and troubles of the Polish emigrants in the Ottoman Empire, problems with Ottoman administration, to what extent they were affected by international events are presented as fragments of Polonezkoy's history. Besides, some notes about guests of the memory house of Zofia Ryży are included to the article to enrich the history of the village.

Key Words: Polonezkoy, Adampol, Poland, The Ottoman Empire, Polishemigrants, Zofia Ryży, Istanbul, Beykoz

FATİH DEMİREL: *Fenn-i Terbiye* (Educational Sciences) Course in the Dârümuallimîn-i Âliye (School of Teacher Training) and a Student Riot

The Second Constitutionalist Period is very different and vivid in terms of social, economic, political and military affairs. Reform attempts were made during the period in education field alongside with other fields. Following the foundation of the first civil modern education institutions by Sultan Mahmud II, Dârümuallimîn (School of Teacher Training) was opened to train teachers for these institutions. With the establishment of the first "dârümuallimîn" in 1848, pedagogical experiences were increased. The first years of the 1900s witnessed to important developments in terms of teacher training and pedagogy. Remarkable developments in terms of structural reforms and curriculums of the Dârümuallimîn took place during The Second Constitutionalist Period.

The course *Usûl-i Tedris* (Teaching Methods) in the curriculum of Dârümuallimîn was replaced with *Fenn-i Terbiye* (Educational Sciences) after The Second Constitutionalist Period. This change gave way to various problems. Besides, discipline issues taking place at education institutions of The Second Constitutionalist Period were different from the prior ones.

The aim of this study is to analyze the place of *Usûl-i Tedris* and *Fenn-i Terbiye* courses in the curriculum of Dârümuallimîn; the application of *Fenn-i Terbiye* course during The Second Constitutionalist Period; professional and educational understanding of prospective teachers; the relationship between school administrators, teachers and students; the approach of the school administrators to the discipline issues and the change in discipline issues. The facts that the teachers and students of Dârümuallimîn understood the importance of teaching and learning art; that students lacked some *Usûl-i Tedris*; that the school administrators supported the teacher in a discipline issue; that the students protested the school all out and had the guts for this action; that the students were all expelled from the school and later excused to return to school were very interesting.

Key Words: Dârümuallimîn, fenn-i terbiye, usûl-i tedris(teaching methods), discipline, teacher training, The Second Constitutionalist Period.

PIOTR NYKIEL: *The 15th Corps of the Imperial Ottoman Army on the Eastern Galician Front (1916-1917)*

The article starts with some essential information related to the circumstances of the decision to send the Ottoman 15th Corps to the Eastern Galician front as well as to the preparations before the redeployment and the journey up to the frontline. Then a relatively detailed account of fights is given. The author draws attention to the heavy losses suffered by the Ottoman troops within the first few weeks of their fights in Galicia and stresses that the first commander of the 15th Corps Colonel Yakup Şevki beard the full responsibility for this situation. While summing up the one-year long period of the Ottoman presence on this European front the author points out that it was, and still can be perceived by the Polish nation as a symbolic fulfillment of the words said by the 18th century Ukrainian prophet Wernyhora (*Poland would be reborn when Turkish horse drink in the Vistula River*). The author gives some information on the establishment of the Turkish Studies Department at the Jagiellonian University in Krakow, Poland in 1919 too, which was a direct result of contacts of the Polish orientalist prof. Tadeusz Kowalski with the wounded Ottoman soldiers. The article ends with some facts on the burials of the 15th Corps soldiers in Krakow.

Key Words: WWI, 15th Ottoman Corps, Eastern Galicia, Yakup Şevki (Subaşı), Cevat (Çobanlı), Wernyhora, Tadeusz Kowalski, Jagiellonian University, Krakow

ADNAN SOFUOĞLU, SEYFİ YILDIRIM: *Turkish Diplomacy in 1921 London Peace Conference: Representation Question of the Sublime Port and Ankara Government*

London Conference in 1921 was inaugurated in order to make some amendments on the Treaty of Sevres so that it could be put into effect and mutually applied. Although a committee as a single body consisted of both Ankara and İstanbul governments was expected to be present, Ankara Government managed to independently attend to the conference in addition to the Istanbul Government's. One of the main problematic on the topic was whether Tevfik Pasha, head of the committee of the Istanbul Government, left the ground to the committee of Ankara and cooperated with it or not. This study focuses on the details of the conference and speech undertaken by both of the committees at the meeting. It can be observed at the archival and published sources that both of the committees had cooperated with each other and were consistent with the arguments asserted at the conference. By this way, coherent attitude of both committees caused Allied Powers to be in conflict with each other and gave positive results in the cause of National Struggle.

Key Words: Ahmet Tevfik Pasha, Müdafaa-name, Mr. Bekir Sami, Misak-ı Milli, 1921 London Conference

BELLETEN DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekğinde yayın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazılar, bir nüshasında yazarın tanıtıcı bilgileri (ad-soyad, kurum, telefon, e-posta vb.) olmak üzere iki nüsha ve bir CD olarak Kurum adresine gönderilir.

- Makalelere eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler bir nüsha çıktı ile birlikte CD'de (JPG, TIFF gibi bilgisayar formatında) teslim edilmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Çevirilerde, çeviren, makalenin yazarından izin yazısı vermelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 200 kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile anahtar kelimeler bulunmalı ve bunların da çıktı ve CD'si gönderilmelidir.

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Gelen yazılar, Yayın Çalışma Kurulu'nda incelendikten sonra, konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesi ve Yayın Kurulu'nun nihai onayıyla basılır. Yayın Çalışma Kurulu, araştırma makaleleri dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan kabul veya ret kararı verebilir.

- Yayın Çalışma Kurulu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde küçük düzeltme ve değişiklikler yapabilir.

- Yazarlarına hakem raporu doğrultunda düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra bir raporla birlikte bir nüsha çıktı ve CD ile en geç bir ay içerisinde Kurum'a teslim edilmelidir.

- Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir.

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre yazara telif ücreti ödenir.

- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlamayı da kapsar. Yazılar, izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI:

- **Yazılar**, A4 boyutunda MS Word uyumlu programda Trans Baskerville veya Times New Roman yazı karakterinde yazılmalıdır.

- **Başlık**, 12 punto, beyaz ve büyük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Ana başlıklar 10 punto, büyük harf ve koyu olarak sola dayalı; ara başlıklar 10 punto, koyu ve küçük harf yazılmalı sola dayalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.

- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra 10 punto, beyaz, büyük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına unvan, adres ve e-posta bilgileri 8 punto olarak verilmelidir.

- **Metin**, 10 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 5,8 cm, Altan: 5,8 cm, Sağdan: 4,5 cm, Soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır arası 3 nk olmalıdır. Paragraf araları 6 nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır.

- **Üstbilgi-Altbilgi**, metin üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali büyük harfle, 8 punto yazılmalıdır.

- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.

- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 1 punto küçük yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8 punto tek aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayrıca çizgisi olmamalıdır. Metin içindeki atıflar sayfa altına dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Örnekler:

Kitap:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs., s. 115.

Sonraki atıflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makale:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

- Kaynakça: Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynakça, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 9 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ*, 1300-1600, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, “Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea”, *Belleten*, c. III/ sy. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

Yazışma Adresi

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 ve 217

e-posta: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL

EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* Journal is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are accepted for publication. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- Two print-out copies and one CD copy of the articles prepared in accordance with the publishing rules must be forwarded to the Society's address below; one of the copies shall include short information about the author (name-surname, institution, telephone, e-mail etc.)

- Pictures, drawings, maps or documents asked to be added to the article shall be sent and submitted as a print-out copy and CD (in JPG, TIFF computer format). All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The translator of an article must provide permission of the author of the article. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In sending the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them not exceeding 200 words and containing key words. In addition, printouts of the abstracts together with the CDs shall be sent.

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- Having been examined by the Editorial Board, papers submitted for publication will then be sent to two referees specialized on the topic; if necessary, the Board may send the article to a third referee for evaluation. The final decision regarding the publication of an article submitted rests with the Editorial Board.

- The Editorial Board can make minor editing changes and corrections.

- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society within a month together with a report, a printout copy and a CD copy.

- Articles not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees.

- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual media. The articles published by the Society can not be published elsewhere without permission.

WRITING RULES:

- Articles must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Trans Baskerville or Times New Roman font.
- **The title must be white**, in capital letters and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used in the text. Main headings will be bold, in capital letters, 10 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10 font size, in small letters and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with 10 font size, white, in capital letters and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, address and e-mail information in 8 font size.
- **The text** shall be 10 font size and justified. 5.8 cm from above, 5.8 cm from the bottom, 4.5 cm from left and right space shall be left. Page breaks should be 3 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm.
- **The header-footer**: the text in the header shall include the author's name and surname in the even pages, in the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in capital letters and in 8 font size. The header will be 4,45 cm and the footer will be 0 cm.
- **The page numbers** shall be included in the first page of the article in a way that it shall not be seen, inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the page.
- **References** shall be started 1 cm from the paragraph indent after they exceed 5 lines, written in 1 font size inside the quotations marks. References less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements needed to be emphasized shall also be italicized.
- **Footnotes** shall be written in 8 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no references inside the text. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like a.g.e (ibid), a.g.m or a.g.t should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the

surname of the author, then the full or shortened name for the book or article shall be written. In the Case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples:

Book:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.115.

For the next references:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123

If the same author has more than one source, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, s. 123.

Article:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

- Bibliography: All the primary and secondary sources used should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 9 font size. Only the references inside the text must be included and arrange according to the last names of the authors in alphabetical order.

İnalçık Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. bs. s.11

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/ sy. 9 [or III/9] (1939), s. 101.

[In articles written in common western languages abbreviations will of course be in their usual styles].

Communication Address:

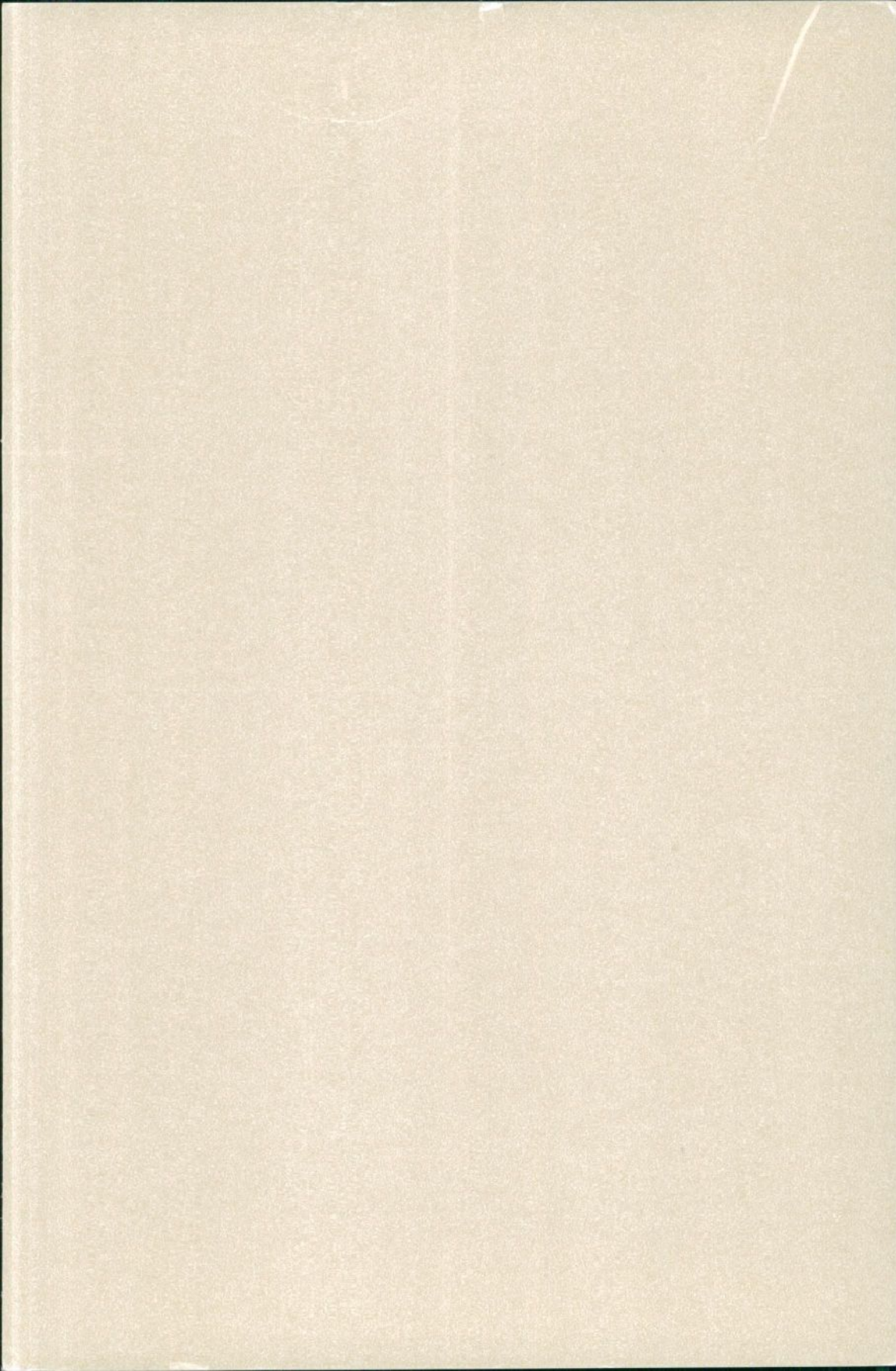
Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Koordinasyon Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/210 and 217

e-mail: basinyayin@ttk.gov.tr

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXXIX

No. 284

April 2015

ANKARA - 2015